ملتونه ولې ماتیږي؟

ځواک، بیوزلۍ او هوساینې ریښې

دارون عجم اغلو او جیمز رابنسن
ژباړن: محمد نسیم سمون

بسم الله الرحمن الرحیم

ملتونه ولې ماتیږي؟

د ځواک، بېوزلۍ او هوساینې ریښې

دارون عجم اوغلو او جېمز رابنسن
پښتو ژباړه:
محمد نظیم سمون

لړلیک

سریـزه..13

لومړی څپرکی..19

ډېر نږدې، خو ډېر توپیر..19

د ریو ګرنډې سیمې اقتصاد.. 19

له 'کجامارکا' څخه..26

...د جېمز ټاون په لور..37

د دوو اساسي قوانینو داستان.. 53

د یوې ایډیا لرل، د شرکت جوړول او د پور اخیستل.. 59

د ټرلتیا په مسیر کې بدلون.. **Error! Bookmark not defined.**

یو میلیارد او که دوه میلیارده ډالر؟.. 70

د اقتصادي نا انډولۍ د نظریې په لور.. 73

دویم څپرکی..81

له کاره لوېدلې تیورۍ..81

د نړۍ یو انځور..81

د جغرافیې فرضیه..85

د کلتور فرضیه..97

د ناپوهۍ فرضیه..109

درېیم څپرکی..117

د بېوزلۍ او هوسایني رامنځته کول..117

د ځمکې د ۳۸ درجو اقتصاد.. 117

پرانیستي اقتصادي بنسټونه او زبېښونکي اقتصادي بنسټونه.. 123

د اقتصادي هوسایني ماشین.. 128

پرانیستي او زبېښونکي سیاسي بنسټونه 132
ولې تل د هوسایني لار نه غوره کېږي؟............ 137
د کانګو اوږد رنځ............ 144
د زبېښونکو سیاسي بنسټونو تر سیوري لاندې وده 149
څلورم څپرکی 157
کوچني توپیرونه او د تاریخ حساسې مقطعې: 157
د تاریخ وزن 157
هغه نړۍ چې طاعون رامنځته کړه 157
د پرانیستو بنسټونو جوړول 164
کوچني؛ خو مهم توپیرونه............................. 168
د تاریخ پېښېدونکې واقعې 177
د ځمکې لوړې ژورې 181
پنځم څپرکی 196
ما راتلونکې لیدلې او روښانه ده 196
تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده 196
ما راتلونکې لیدلې 196
د کاسای پر غاړو 209
اوږد اوړی 214
بې ثباته زبېښناک............................. 224
ستونزه چېرته ده؟............................. 233
شپږم څپرکی 237
جلا کېدل 237
وینز ښار ولې موزیم شو؟............................. 237
رومي ښېګڼې............................. 247

...رومي بدګنې 257

له ویندولاندا ښخه نور لیکونه نه راځي.............................. 268

د جلا کېدو مسیرونه.................................. 272

د لومړنۍ اقتصادي ودې پايلې 279

اووم څپرکی 283

د عطف ټکی..283

له نساجانو سره ستونزه 283

دوامداره سیاسي شخړې........................... 286

پرتمین انقلاب.................................. 295

صنعتي انقلاب................................ 305

ولې په بریټانیا کې؟.................................. 321

اتم څپرکی 326

د پراختیا پر وړاندې خنډونه..326

پر چاپ بندیز.................................. 326

کوچني توپیرونه چې مهم وو.............................. 333

له صنعت ښخه وېره 339

پر بېړۍ چلونې بندیز............................... 352

د 'پرسټر جان' استبداد............................. 357

د 'سامال' اولاده................................ 362

تلپاتې وروسته پاتې والی 369

نهم څپرکی 372

معکوسه پراختیا..372

درمل او ټولوژنه.................................. 372

ډېره مروجه پدیده 379

دوه ګونی اقتصاد 391
معکوسه پراختیا 408
لسم څپرکی 413
د هوسایني خپرول 413
د مجرمینو جزیره 413
د خنډونو ماتول: د فرانسې انقلاب 426
د انقلاب خپرېدل 434
د موډرنېزم په لور ګامونه 442
د نړیوالې نا انډولۍ ریښې 449
یوولسم څپرکی 454
سپېڅلې کړۍ 454
تور قانون 454
د ولسواکۍ سوکه مزل 463
له 'ټرستانو' سره مبارزه 473
له سترې محکمې سره ټکر 482
مثبت غبرګون (فیډبک) او سپېڅلې کړۍ 490
دولسم څپرکی 493
خبیثه کړۍ 493
تاسو نور نه شئ کولای چې په اورګاډي کې بو ته لاړ شئ 493
له انکومینډا څخه د ځمکې تر غصب پورې 508
له مریتوبه تر جیم کرو 516
د اولیګارشۍ اوسپنیز قانون 527
منفي غبرګون او خبیثه کړۍ 535
دیارلسم څپرکی 540

نن ورځ ملتونه ولې ماتېږي؟ 540

په زیمبابوې کې د لاټرۍ ټکټ څنګه وګټو؟............................ 540

د ماشومانو جګړه 548

څوک دولت دی؟ 553

اېل کورالیټو 560

نوی استبداد 567

د مالوچو پاچا 571

د مصر غمیزه.. 577

ملتونه ولې ماتېږي؟.. 583

څوارلسم څپرکی 588

د طلسم ماتول 588

درې افریقایي مشران.. 588

په سوېل کې د زېښناک پای 602

د چین بیا ظهور 607

پنځلسم څپرکی 619

د هوساینې او بېوزلۍ په اړه پوهېدل 619

تاریخي ریښې 619

د استبداد تر سیوري لاندې د اقتصادي ودې جذابیت.. 632

هوساینه رامنځته کېږي، جوړېږي نه 645

د بهرنیو مرستو ناکامي 651

پیاوړتیا.. 656

ماخذونه 666

سریـزه

دا کتاب د نړۍ د شتمنو هېوادونو (د امریکا متحده ایالتونو، برېتانیا او جرمني) او د بېوزلو هېوادونو (د افریقا جنوبي صحرا، مرکزي امریکا او سوېلي اسیا) د عوایدو او د ژوند د معیارونو تر منځ د ژورو توپیرونو په اړه بحث کوي. همدا اوس چې د کتاب سریزه لیکو، شمالي افریقا او منځنی ختیځ د 'عرب پسرلي' پاڅونونو په سر اخیستی دی. دا پاڅونونه هغه وخت پیل شول، کله چې د ۲۰۱۰ کال د ډسمبر پر ۱۷ مه په تونس کې یوه ځوان غریبکار «محمد بوعزیزي» د حکومت د ناوړه چلند په غبرگون کې ځان ته اور واچاوه. د تونس ولسمشر «زین العابدین بن علي» د ۲۰۱۱ کال د جنورۍ پر څوارلسمه له واکه گوښه شو، خو په تونس کې د ځانگړې واکمنې ډلې پر وړاندې د انقلاب څپې چې نه مهارېدونکې ښکارېدې، پراخې شوې او د منځني ختیځ نورو برخو ته هم وغځېدې. د ۲۰۱۱ کال د فبرورۍ په ۱۱ مه مصر هم د پاڅون تر څپو لاندې راغی او حسن مبارک چې پر دغه هېواد یې څه باندې دېرش کاله حکومت کړی و، را و پرځول شو. د بحرین، لیبیا، سورېې او یمن برخلیک تر اوسه [د کتاب تر چاپ پورې] روښانه نه دی. په دې هېوادونو کې د خلکو د نا رضایتۍ لامل بېوزلي ده. د یوه مصري وگړي منځنی عاید په امریکا کې د یوه کس د منځني عاید ۱۲ سلنه جوړوي او په دې هېواد کې د عمر اوسط هم د امریکا په پرتله لس کاله کم دی. د مصر ۲۰ سلنه وگړي له سختې بېوزلۍ کړېږي. که څه هم د امریکا متحده ایالتونو او مصر تر منځ توپیر هیښوونکی دی، خو دا توپیر د نړۍ د نورو بېوزلو هېوادونو لکه

شمالي کوریا، سیریلیون او زیمبابوې په پرتله ډېر لږ دی؛ دا هغه هېوادونه چې د نړۍ کابو نیمايي نفوس په ځان کې را نغاړي. ولې مصر د امریکا متحده ایالتونو په پرتله دومره بېوزله دی؟ څه شی دي چې د مصر د هوساینې مخه یې نیولې؟ ایا بېوزلي نه بدلېدونکې پدیده ده او کولای شو چې له منځه یې یوسو؟ د دې پوښتنو د ځوابولو لپاره غوره ده چې په خپله د مصریانو له خولې یې واورو او پر دې پوه شو چې هغوی ولې د مبارک د رژیم پر ضد راپاڅېدل. ۲۴ کلن «نوحه حامد» چې په قاهره کې د سوداګریزو اعلاناتو له یوې ادارې سره کار کوي، په تحریر میدان کې د لاریون په اړه خپل نظر دا ډول بیانوي:«موږ له فساد، ظلم او د زده کړو له ناوړه وضعیت څخه کړېږو. موږ له یوه فاسد نظام سره مخ یوو چې باید بدل شي.» په تحریر میدان کې د فارمسۍ پوهنځي شل کلن محصل مصعب الشامي وايي:«هیله لرو چې د روان کال تر پایه یو منتخب حکومت ولرو، ازادۍ خوندي شي او هغه فساد ته چې ټول هېواد یې په سر اخیستی، د پای ټکی کېږدو.» په تحریر میدان کې راټول شوي معترضین په یو غږ په حکومت کې د فساد پر ضد او د عامه خدمتونو او برابرو فرصتونو د نشتوالي په اړه شعارونه ورکوي. هغوی په ځانګړې توګه د زور زیاتي او د سیاسي ازادیو د نه شتون پر وړاندې اعتراض کوي. د اټومي انرژۍ د نړیوالې ادارې پخواني مشر محمد البرادعي د ۲۰۱۱ کال د جنورۍ په ۱۳ مه پر خپل ټویټر ولیکل؛

ټونس: ظلم+د ټولنیز عدالت نه شتون+ د سوله ییز بدلون پر مخ پراته خنډونه = یو ساعتي بم.

مصریان او ټونسیان د سیاسي حقونو نشتوالی، د خپلو اقتصادي ستونزو اصلي لامل ګڼي. د لاریون یو تن سمبالوونکي «وایل خلیل»

چې د سافټ وير انجينير او بلاگر هم و، د لاريونوالو غونډتنې په يوه نوملړ کې منظمې کړې. په دې نوملړ کې ۱۲ غونډتنې شاملې وې چې تر ډېره يې پر سياسي بدلونونو ټينگار کاوه او يوازې د مزد د لوړولو موضوع د اوږد مهالو غوښتنو په ډله کې راتله. د مصريانو په باور هغه څه چې دوی يې وروسته پاتې کړي، فاسد او ناکاره دولت دی او په يوه داسې ټولنه کې ژوند کوي چې خلک له خپلو وړتياوو، انگېزو، نوښتونو او پوهې گټه نه شي پورته کولای. هغوی همدارنگه په دې باور دي چې دا ټولې ستونزې سياسي ريښه لري. ټولې هغه اقتصادي ناخوالې او ستونزې چې دوی ور سره لاس گرېوان دي، د يوې کوچنۍ ډلې له لوري د واک انحصار او د هغوی له ناوړه سياستونو څخه سرچينه اخلي. هغوی دې نتيجې ته رسېدلې چې لومړی بايد دا وضعيت بدل کړي. خو کله چې په مصر او تونس کې د پاڅونونو د عواملو په اړه خبرې کېږي، مبصرين او پوهان په دې اړه ډېر متفاوت نظريات وړاندې کوي. ځيني کسان د مصر بېوزلي له جغرافيايي عواملو سره تړي او ادعا کوي چې دغه هېواد د شاړو ځمکو او کافي ورښتونو د نشتوالي له امله کرنيز محصولات نه لري او بېوزله دی. ځيني نور بيا د مصريانو کلتور ته گوته نيسي او هغه د اقتصادي پرمختگ او هوساينې پر وړاندې خنډ گڼي. د هغوی په باور، مصريان هغه کاري اخلاق او کلتوري ښېگڼې نه لري چې نور ملتونه يې هوسا کړې دي او د دې پر ځای يې پر عقيدوي مسايلو ډېره تکيه کړې ده، چې دغه کار د اقتصادي پرمختگ مخه نيولې. دريم نظر چې د اقتصاد پوهانو او پاليسو جوړوونکو تر منځ دود دی، دا دی چې مصري واکمنان نه پوهېږي چې د خپل هېواد د هوساينې او شتمن کولو لپاره څه وکړي او په وينا يې اوسنی وضعيت

د مصر د واکمنانو د ناسمو تګلارو او سیاستونو له امله دی. دا نظریه زیاتوي چې که د مصر مشرانو غوره مشورې او لارښوونې عملي کړې وای، نو اوس به یې هېواد هوسا وای. دغه واقعیت ته په کتو چې په مصر کې د سیاسیونو یوې کوچنۍ ډلې چې ځانونه یې د ټولنې د لوی اکثریت په بیه شتمن کړل او د پرېمانه شتمنیو خاوندان شول، د پوهانو او مبصرینو پورتني نظریات د دې هېواد د اقتصادي ستونزو په پوهاوي کې مرسته نه کوي. په دې کتاب کې موږ په دې اړه بحث کړی چې په تحریر میدان کې راټول شوي مصریان پر حقه دی، نه مبصرین او نور پوهان. مصر په حقیقت کې ډېر بېوزله دي، ځکه چې حکومت د یوې کوچنۍ ډلې له لوري چې ځان یې د ټولنې د لوی اکثریت په بیه شتمنه کړې، اداره کېږي. هلته واک د ګوتې په شمار کسانو له لوري انحصار شوی او هغوی دا واک د ځان لپاره د شتمنۍ او ثروت د تولید لپاره کاروي، چې یوازې د حسن مبارک شتمنۍ ۷۰ میلیارده ډالرو ته رسېږي. د دې وضعیت بایلونکی د مصر عام خلک وو او هغوی دا واقعیت په ښه توګه درک کړی دی. د مصر دغه وضعیت په نړۍ کې د بېوزلو هېوادونو وضعیت په ښه ډول انځورولی شي. په نورو بېوزلو هېوادونو لکه شمالي کوریا، سیریلیون او زیمبابوې کې هم خلک د مصر په څېر له بېوزلۍ کړېږي. د لویې برېتانیا او متحده ایالتونو په څېر هېوادونه ځکه شتمن دي چې وګړو یې پر واک پورې نښتې ډلې را وپرځولې او داسې یوه ټولنه یې رامنځته کړه چې سیاسي حقوق په کې په پراخه کچه خوندي شول، حکومت د خلکو په وړاندې مسوول شو او خلکو اقتصادي فرصتونو ته لاسرسی پیدا کړ. موږ به دلته په ډاګه کړو چې ولې په نړۍ کې نابرابري حاکمه ده او په دې اړه د پوهېدو لپاره باید د ټولنو تاریخي

شالید مطالعه شي. بریتانیا نن ورځ تر مصر ډېره شتمنه ده، ځکه چې د ۱۶۸۸ کال انقلاب په دې هېواد کې سیاسي او اقتصادي فضا بدله کړه. هلته خلکو د خپلو حقونو لپاره اوږده مبارزه وکړه او له هغو څخه یې د خپلو اقتصادي فعالیتونو د پراختیا لپاره ګټه واخیسته. په پایله کې د سیاسي او اقتصادي بدلونونو یو نوی مسیر را وټوکېد او دغه بدلون بالاخره صنعتي انقلاب ته لار هواره کړه. صنعتي انقلاب او نوې ټکنالوژي د مصر په برخه نه شوه، ځکه چې دغه سیمه د عثماني امپراتورۍ تر ولکې لاندې وه او عثمانیانو مصر ته هغه څه ډالۍ کړل چې وروسته د مبارک کورنۍ هلته وکړل. ناپیلیون بناپارټ په ۱۷۹۸ کال کې په مصر کې د عثماني خلافت حکومت رانسکور کړ، خو وروسته دا هېواد د بریتانویانو مستعمره شو، چې د عثمانیانو په څېر یې د دې هېواد اقتصادي پرمختګ ته لېوالتیا نه درلوده. که څه هم مصریان په ۱۹۵۲ کال کې د عثمانیانو او انګرېزانو له واکمنۍ خلاص شول، خو دا بدلون په حقیقت کې د بریتانیا د ۱۶۸۸ کال د انقلاب په څېر اغېزناک نه و او داسې خلک واک ته ورسېدل چې د عثمانیانو او انګرېزانو په څېر یې د مصر د پرمختګ او هوساینې هیله نه لرله. په پایله کې د ټولنې په اساسي جوړښت کې بدلون رانغی او مصر د بېوزلۍ په ګرداب کې ډوب پاتې شو. په دې کتاب کې به ولولئ چې د قدرت دغه کړۍ د وخت په تېرېدو څنګه بېرته ځان را ژوندی کوي او ولې ځیني وخت دا ډول بدلونونه داسې پایلې زېږوي لکه په ۱۶۸۸ کال کې چې په بریتانیا او په ۱۷۸۹ کال کې په فرانسه کې رامنځته شول. دا به له موږ سره د دې موضوع په پوهېدو کې مرسته وکړي چې ایا په مصر کې اوس وضعیت بدل شوی دی او ایا هغه انقلاب چې مبارک یې رانسکور کړ، د داسې

بنسټونو جوړېدو ته به لار هواره کړي چې له مخې یې مصر هوسا او شتمن شي؟ مصر په تېر کې هم ګڼ انقلابونه تجربه کړي دي چې هېڅ بدلون یې نه دی رامنځته کړی، ځکه دا ډول بدلونونه یوازې د حکومتونو د بدلون سبب شوي او کله چې نوی کس واک ته رسېدلی، د پخوا واکمن لار یې تعقیب کړې ده. د عام ولس له لوري د سیاسي واک ترلاسه کول او بدلون ته لار هوارول په حقیقت کې یو ستونزمن کار دی، خو ناشونی نه دی او موږ به ووینو چې دا کار په برېتانیا، فرانسې، متحده ایالتونو، جاپان، بوتسوانا او برازیل کې څنګه ممکن شو. په ټوله کې د دې لپاره چې بېوزله ټولنې شتمنې شي، دغه ډول سیاسي بدلون ته اړتیا ده. شواهد ښیي چې ښایي په مصر کې همداسې وشي. د تحریر میدان یو بل لاریونوال 'رضا متوالي' وایي:«تاسو دلته مسلمانان او مسیحیان ګورئ چې په ګډه راټول شوي دي او همدارنګه ځوانان او لویان، ټول یوه غوښتنه لري.» موږ به ووینو چې د خلکو دا ډول ستر خوځښتونه په ټولنه کې د سیاسي بدلونونه برخه کې څومره کلیدي رول لوبوي. که پوه شو چې ولې او کله دا ډول بدلون پېښېږي، نو هغه وخت به په ښه ډول ارزیابي کړای شو چې څه وخت د دې ډول خوځښتونو د ماتې انتظار وکړو او کله باید هیله من اوسو چې یاد خوځښتونه بریالیتوب ته رسېږي او د میلیونونو انسانانو ژوند بدلوي.

لومړی څپرکی

ډېر نږدې، خو ډېر توپير

د ريو گرنډې سيمې اقتصاد[1]

نوګالس ښار د اوسپنيزو کټارو په واسطه پر دوو برخو وېشل شوی دی، که د کټارو تر څنګ ودرېږئ او شمال لور ته وګورئ، د نوګالس اريزونا سيمه به وګورئ چې په سانتا کروز ښار کې موقعيت لري، دلته د يوې کورنۍ کلنی عايد په منځنۍ کچه دېرش زره ډالره دی، زياتره تنکي ماشومان ښوونځيو ته ځي او نوي ځوانان يې له ښوونځيو فارغ وي. سربېره پر هغو ادعاوو چې خلک يې د امريکا متحده ايالاتو د روغتيايي سيستم په اړه لري، د دې ښار اوسېدونکي له نسبتاً ښو روغتيايي خدمتونو څخه برخمن دي او ژوند ته د هيله مندۍ په نسبتاً لوړه کچه کې، له نړيوالو معيارونو سره برابر ژوند لري. د ښار لويه برخه وګړي تر ٦٥ کلنۍ د پورته عمر لرونکي دي او ټول روغتيايي خدمتونو ته لاسرسی لري. دولت د دې سيمې خلکو ته اړيني اسانتياوې لکه برېښنا، مخابرات، کاناليزاسيون، عامه روغتيايي خدمتونه او ټرانسپورتي شبکې چې نوګالس د سيمې له نورو ښارونو او متحده ايالتونو سره نښلوي، برابرې کړې دي. تر ټولو مهمه دا چې دولت د عامه نظم د ټينګښت او د قانون حاکميت په برخو کې هېڅ بې غوري نه کوي. د اريزونا نوګالس اوسېدونکي کولای شي چې د غلا، لوټمارۍ او هر ډول وېرې پرته، په بشپړه خوندي فضا کې ژوند وکړي او خپلې پانګونې او سوداګرۍ ته دوام

[1] The Economies of Rio Grande

ورکړي. د نوګالس اوسېدونکي خوښ دي چې دولت د دوی استازيتوب کوي. که څه هم په ځينو برخو کې ستونزې شته او خال خال فساد ليدل کېږي، خو پر دې سربېره؛ د نوګالس اوسېدونکي د ټاکنو له لارې خپل ښاروال، سناتوران او د کانګرېس لپاره استازي ټاکي. هغوی همدا راز خپل ولسمشر ټاکي او تصميم نيسي چې هېواد څوک رهبري کړي، خلک له ولسواکۍ سره اشنا شوي دي. خو له اوسپنيزو کټارو هاخوا، يوازې څو متره لېرې جنوب لور ته ژوند بل ډول دی. نوګالس سونورا چې د مکسيکو له ارامو او پرمختللو سيمو څخه ده، د کورنيو کلنی عايد پکې د نوګالس اريزونا په پرتله دوه برابره لږ دی. د نوګالس سونورا زياتره ځوانان د دولسم ټولګي د فراغت سند نه لري او ماشومان د زده کړو له نعمته بې برخې دي. د ماشومانو د مړينې لوړه کچه د ميندو لپاره لويه ننګونه ده. د سونورا نوګالس وګړي د خپل شمالي ګاونډي، يعنې نوګالس اريزونا په پرتله، د کمزروي روغتيايي سيستم له امله ژوند ته د هيله مندۍ په ټيټه کچه کې ژوند کوي. دوی همدا راز د عامه روغتيايي خدمتونو له ډېرو اسانتياوو بې برخې دي. پر پوله د لګېدلو کټارو په سوېلي برخه، يعنی په نوګالس سونورا کې د سړکونو وضعيت ډېر ناوړه دی. هلته د قانون حاکميت او نظم د اندېښنې وړ دي، د جرايمو کچه لوړه او اقتصادي چارې له ننګونو سره مخ دي. اقتصادي فعاليتونه او کاروبار نه يوازې د غلا او لوټمارۍ له ګواښ سره مخ دي، بلکې د کار د قانوني جواز د ترلاسه کولو اوږده او پېچلې پروسه خورا ستونزمنه ده. د نوګالس سونورا وګړي داسې مشران لري چې پر فساد ککړ، ناکاره او خورا کمزوري دي. د شمالي ګاونډي په پرتله، ولسواکي په سوېل کې يوه نوې تجربه ده. نوګالس

سونورا د مکسیکو د نورو برخو په څېر د ۲۰۰۰ م کال د سیاسي اصلاحاتو تر وخته پورې د انقلابي بنسټ د فاسد گوند[1] له خوا اداره کېده. څنګه شونې ده، چې د ښار دوه بېلې برخې چې سره ورته دي، تر دې اندازې متفاوتې وي؟

دلته د جغرافیې، اقلیم او په سیمه کې د خپرېدونکو ناروغیو ترمنځ هېڅ توپیر نه شته، ځکه چې میکروبونه له کوم خنډ و ځنډ پرته کولای شي چې د امریکا او مکسیکو ترمنځ تېرو بېر شي. البته چې روغتیایي معیارونه سره توپیر لري، خو دا له محیطي ناروغیو سره هېڅ تړاو نه لري، لامل یې دا دی چې د جنوبي نوګالس اوسېدونکي په ناوړه روغتیایي وضعیت کې ژوند کوي. خو د دواړو سیمو د اوسېدونکو ترمنځ ښایي ډېر توپیر وي. ایا دا دلیل کېدای شي چې د نوګالس اریزونا اوسېدونکي د اروپایي کډوالو اولاده ده، په داسې حال کې چې د جنوبي ښار اوسېدونکي له ازتېک (Aztec)کورنۍ سره تړاو لري؟ نه! د پولې دواړو غاړو ته مېشت ولسونه ګډ تاریخ لري.

په ۱۸۲۱ کال کې، کله چې مکسیکو له هسپانیا خپلواکي ترلاسه کړه، د لاس دو نوګالس (Los dos Nogales) شاوخوا سیمې د مکسیکو د ویجا کلفورنیا ایالت برخه وه، چې ان په ۱۸۴۸- ۱۸۴۶ کلونو کې د مکسیکو او متحده ایالتونو ترمنځ تر جګړې وروسته هم د مکسیکو هېواد برخه پاتې شوه. د ګاډسن[2] تر معاملې وروسته، په ۱۸۵۳ کال کې په دې سیمه کې د امریکا متحده ایالتونو پولې پراخه

[1] Institutional Revolutionary Party
[2] Gadsden purchase

شوې. کله چې ليتننت ان.ميکلر له سرحدي سيمو څخه ليدنه کوله، په لاس نوګالس کې يې ښکلو سيمو ته پام شو. همدا و چې د نوګالس سونورا او نوګالس اريزونا په نوم دوه سيمې رامنځته شوې. د دواړو نوګالسونو اوسېدونکي د يوه نيکه اولاد دي، يو ډول خواړه خوري او يو ډول موسيقي اوري، خو د کلتور په اړه به دغسې يوه ادعا ستونزمنه وي. ښايي تاسو به د دواړو سيمو د توپيرونو په اړه په خپل ذهن کې يو انځور جوړ کړی وي، يعنې د دواړو ترمنځ هغه پوله چې قلمرو مشخصوي. د امريکا متحده ايالتونو اړوند نوګالس اريزونا اوسېدونکي د خپل هېواد د اقتصادي بنسټونو له امتيازونو ګټه پورته کوي. هغوی ددغو بنسټونو پر مټ کولای شي چې د خپلې خوښې وړ شغل وټاکي، له غوره ښوونې او روزنې برخمن شي، کسب زده کړي او پانګوال د غوره ټکنالوژۍ پر مټ پانګونې ته وهڅوي. پر دې سربېره، د دې ښار وګړي داسې سياسي بنسټونو ته لاسرسی لري چې په ولسواکو يا ډيموکراټيکو بهيرونو کې ورته د ګډون زمينه برابروي. هغوی کولای شي چې په ازاده توګه خپل استازي وټاکي او که استازي په خپلو ژمنو کې پاتې راشي، پر ځای يې نور ټاکي. په پايله کې سياستوال هڅه کوي چې خلکو ته خدمتونه وړاندې کړي. دا خدمتونه د روغتيايي چارو، سړک جوړونې، د نظم ټينګښت او د قانون پلي کولو څخه عبارت دي، چې د هر وګړي غوښتنه او هيله ده.

خو د نوګالس سونورا وګړي بخت نه لري، هغوی له متفاوتو بنسټونو سره په يوه متفاوته نړۍ کې ژوند کوي. دغه متفاوت بنسټونه د دواړو سيمو د خلکو ترمنځ د جلا انګېزو او باورونو د رامنځته کېدو سبب شوي دي. دغه وضعيت همدارنګه د سوداګرۍ او پانګونې پر

بهیر هم اغېز کړی دی. په دواړو نوګالسونو کې رامنځته شوې دغه انګېزې هغه لاملونه دي، چې د پولو دواړو غاړو ته د اقتصادي هوساینې په برخه کې شته توپیرونه په ډاګه کوي. ولې د امریکا متحده ایالتونو اقتصادي او سیاسي بنسټونه د مکسیکو او لاتینې امریکا هېوادونو د بنسټونو په پرتله بریالي او غوره دي؟ د دې پوښتنې ځواب باید د استعمار پر مهال د هېوادونو او ټولنو د رامنځته کېدو په څرنګوالي کې ولټوو. هغه څه چې په دې وخت کې پېښ شول، پر جلا مسیرونو د دولتونو د سیاسي او اقتصادي بنسټونو د بدلون یا جلا کېدو پروسه وه، چې اغېزې یې تر ننه لیدل کېږي. د دې لپاره چې د بنسټونو د بدلون پر څرنګوالي سم پوه شو، په شمالي او لاتینې امریکا کې پر استعمار رڼا اچوو.

د بونیس ایرس ښار جوړېدل

د ۱۵۱٦ میلادي کال په لومړیو کې هسپانوي اوبمزلي «جان دیاز ډي سلوس» خپله بېړۍ د سوېلي امریکا په لور وخوځوله او د ختیځ سمندر په یوه پراخه ساحلي سیمه کې یې لنګر واچاوه. ډي سلوس تر تم کېدو وروسته، دغه ټوله سیمه د «هسپانیا» او د سمندر غاړه یې د سپین زر سمندرګي[1] په نومونو ونومول. سپین زر سمندرګي ته یې ځکه دغه نوم وکاراوه، چې هلته د سیمې خلکو له سمندره سپین زر را ایستل. د کارایوس سمندرګي ساحلي بومي اوسېدونکو، چې اوس د یوروګوای هېواد په نوم یادېږي او د سمندر د بلې غاړې اوسېدونکو چې په نوي ارجنټاین کې د پامپاس او پخوا د کوراندي په نومونو پېژندل کېدل، د نویو راستنېدونکو کډوالو مخالفت وکړ. دا

[1] Rio de la plata-Silver River

پر کوچنیو ډلو وېشل شوي بومي اوسېدونکي هغه ښکاریان وو، چې مرکزي سیاسي قدرت او واحده مشري یې نه لرله. البته د کارایوس د اوسېدونکو ځینې ډلې وې، چې کله ډې سلوس د هسپانوي قلمرو د حاکمیت د پراختیا هڅه کوله، نوموړې یې د مرگ تر بریده وځپه، خو هسپانیا بیا هم په سوېلي امریکا کې د خپلې واکمنۍ د پراخولو هیله لرله؛ تر دې چې په ۱۵۳۴ کال کې د «پېډرو ډې مندوزا» په مشرۍ له هسپانیا څخه د کډوالو یوه ډله واستول شوه او په همدې کال کې یې د بونیس ایرس په نوم ښار تاسیس کړ. دا د اروپایانو لپاره د اوسېدو غوره ځای و. بونیس ایرس چې لغوي معنا یې «ښه هوا» ده، نرم او ښکلی اقلیم لري. د هسپانویانو ژوند هلته په لومړیو کې ډېر لنډ و، ځکه هغوی بونیس ایرس ته د دې لپاره ورغلي نه وو چې ښکلې هوا لري، بلکې هدف یې د طبیعي زېرمو استخراج او د کارگرو استثمار و. د کارایوس او کیوراندي خلک اړ نه و، چې هسپانویانو ته جبري کار وکړي، هغوی هسپانویانو ته د خوړو له برابرولو ډډه کوله او ان د وهلو ټکولو له لارې یې هم جبري کار ته مجبور نه شوی کړای. دوی په داسې حال کې چې غشي او لیندۍ ور سره وې، پر نویو راغلو کډوالو یرغل وکړ. هسپانویان د لوږې له سختو ورځو سره مخ شول، داسې چې کله یې هم دا فکر نه و کړی چې یوه ورځ به ځان ته په خپله خواړه برابروي. بونیس ایرس هغه ځای نه و، لکه څنگه چې هسپانویانو یې خوب لیدلی و. د سیمې له خلکو هېڅکله په زور استفاده نه شوی کېدای او نه هم د استثمار وړ و. په دې سیمه کې سره او سپین زر نه و، چې استخراج شي او هغه سپین زر چې ډې سولس د سیمې له خلکو سره لیدلي وو، هغه ټول د اندوس له غرونو د انکا دولت له قلمرو څخه راتلل او له دې ځایه

بیا لرې لوېدیځ ته تلل. هسپانویانو چې هڅه کوله ژوندي پاتې شي، د نورو ورته سیمو د موندلو لپاره یې خپل پلاوي لېږل، څو معلومه کړي چې بډایه سرچینې او د استثمار وړ بشري قوه لري او که نه. په ۱۵۳۷ کال کې د اینکا سیمې د نیولو لپاره د جوان ډي ایولاس «Juan de ayolas» په مشرۍ یوه پلټونکې ډله د پانارا سیند ساحلي سیمې ته ورسېده. دغه ډله د لارې په اوږدو کې د ګوراني «Gurani» په نوم له یوه قوم سره مخ شوه، چې ژوند یې پر کرنه ولاړ و او د جورا او کاساوا په نامه نباتات یې کرل. ډي ایولاس ډېر ژر پر دې پوه شو چې د ګورانیانو وضعیت له کارایوس او کیوراندډي قومونو سره توپیر لري او د یوې لنډې نښتې په پایله کې ګورانیان هسپانیانو ته تسلیم شول. هسپانویانو هلته د «نویسترا سینورا ډي سانتیا ماریا ډي لا اسونشین» په نوم یو ښار چې اوس مهال د پاراګوای هېواد پلازمېنه ده، جوړ کړ. د دې ډلې مشرانو له ګوراني شهزادګانو سره واده وکړ او ډېر ژر یې ځانونه د ټولنې د اشرافو په ډله کې ورګډ کړل. هغوی د جبري کار موجوده سیستم پلی او د ګوراني مشرانو له لوري یې له خلکو باج اخیستل پیل کړل. دا هماغه استعمار و، چې دوی غوښت. بونیس ایرس ښار ډېر ژر د څلورو کلونو په ترخ کې له هسپانویانو خالي او ټول دغه نوي ښار ته کډه شول. د سوېلي امریکا په پاریس مشهور د اروپا په بڼه د بونیس ایرس ښار چې اقتصاد یې پر کرنه ولاړ دی، تر ۱۸۵۰ میلادي کال پورې د کډوالو د مېشتېدو لپاره دایمي ځای نه و. د بونیس ایرس پرېښودل او ګورانیانو نیواک، په حقیقت کې د امریکا په لویه وچه کې د اروپایانو استعماري منطق په ډاګه کوي، نه یوازې هسپانویان؛

بلکې برېټانويان هم چې د دې کتاب په اوږدو کې به پرې خبرې وکړو، هېڅکله د بونيس ايرس په شنو او حاصلخېزه ځمکو کې د کښت په فکر کې نه وو، بلکې د سرو زرو، سپينو زرو او نورو قيمتي کاني موادو د لوټلو نيت يې درلود.

..له 'کجامارکا' څخه

From Cajamarca

د ډي سوليز، ډي ميندوزا او ډي ايولاس په مشرۍ ماموريت يو په بل پسې د هغو مشهورو اکتشافاتو دوام و، چې د ۱۴۴۲ کال د اکتوبر په ۱۲ مه د کريستف کولمب له خوا د «باهاما» د يوې ټاپو تر کشف وروسته پيل شوی و. په امريکا کې د هسپانويانو ښکېلاک او پراختيا غوښتنه، په ۱۵۱۹ کال کې د «هېرنان کورټېز» له لوري د مکسيکو په نيولو سره پيل شول. يوه نيمه لسيزه وروسته د «فرانسيسکو پيزارو» په مشرۍ يوې ډلې د پيرو خاوره لاندې کړه او کابو دوه کاله وروسته د ډي ميندوزا په مشرۍ يوې ډلې د «ريو ډي لاپلاتا» يا د سپين زرسمندرګي پر خوا يرغل وکړ. هسپانيا د يوې پېړۍ په ترخ کې د مرکزي، لوېديځې او سوېلي امريکا ډېری برخې ښکېل او ونيولې. په ورته وخت کې پرتګال په ختيځه برخه کې د برازيل د مالکيت ادعا کوله. د هسپانويانو استعماري تګلاره چې لومړی د کورټېز له خوا په مکسيکو کې پلې شوې وه، خورا برياليۍ وه. د دې تګلارې له مخې د مخالفينو د اېل کولو لپاره به د هغوی مشران نيول کېدل. هسپانويانو به له دې لارې د ځايي مشرانو مالونه خپلول او بيا به يې د هغوی په واسطه خلک د باج ورکولو او خوړو برابرولو ته مجبورول، بيا به يې د ځايي مشرانو په توګه د چارو واګې

په لاس کې اخیستې او د مالیې ټولونې، باج اخیستنې او په ځانګړې توګه پر خلکو به یې د جبري کارونو مشري کوله. دغه کار په لومړي ځل کورتېز په مکسیکو کې تر سره کړی و. په نویو ښارونو کې د هسپانیا استعماري تګلارې او کړنې ډېرې اغېزناکې ثابتې شوې. د ۱۵۱۹ کال د نومبر په ۸ مه کله چې کورتېز او ملګري یې د تینوشیتلان «Tenochitlan» امپراتورۍ پلازمېنې «لوی ازتېک» ته ورسېدل، چې د ازتک د امپراتور موکتیزوما له خوا یې تود هرکلی وشو. موکتیزوما ته یې خپلو سلاکارانو ویلي وو، چې له هسپانویانو سره ښه چلند وکړي، څو په دې توګه د دواړو لورو ترمنځ جګړه ونه وشي. خو هغه څه چې وروسته پېښ شول، د «فرانسیسکن برناردینو ډي ساوګون» په نوم یوه کشیش د «فلورنټاین کوډیسس» تر عنوان لاندې په خپل لیکلي یادښت کې چې په ۱۵۴۵ کال کې خپور شو، په ښه توګه څرګند کړي دي:

«هسپانویانو ناڅاپه موکتیزوما ونیوه...وروسته د ډزو غږونه غلي شول...وېرې ټول ځای په سر اخیستی و، تا به ویل چې د ټولو زړونو درېدلي. لا تیاره خپره شوې نه وه، چې وېرې، حیرانۍ او اضطراب په هر ځای کې سیوری غوړولی و. خلک وېرېدلي وو. د هسپانویانو د اړتیا وړ شیان باید تر سپیده دمه تیار شي: د جوارو سپینه ډوډۍ، سور کړی فیل مرغ، د چرګې هګۍ، د څښاک تازه اوبه، د سون لرګي او نور...دا شیان په حقیقت کې د موکتیزوما په امر تیار شوي وو. کله چې هسپانویان ښه ځای پر ځای شول، له موکتیزوما یې وغوښتل چې د ښار ټوله شتمنۍ او خزانه ور وسپاري...هغوی په ډېر حرص سره د سرو زرو په لټه کې وو او موکتیزوما مخکې شو

چې رهنمايي ورته وکړي. هغه شاوخوا کلابند و... له لاسونو کلک نیول شوی و. کله چې خزانې ته ورسېدل چې د تیالکو په نوم په یو ځای کې خوندي وه، ټول قېمتي شیان لکه: زرین تاجونه، ډالونه، د سرو زرو قطعې، د سرو زرو اوسپنیزې خولۍ، زرین سربندونه او نور وسایل یې ترې را واېستل. له دې شیانو سره ګډ شوي سره زر یې ترې جلا کړل...اور یې ور ورته کړ او ویلې یې کړل...هغوی هرې خوا ولټېدل او هر څه چې یې خوښېدل، هغه یې واخیستل. د موکتیزوما شخصي خزانې ته لاړل، هغه ځای ته چې [توتوکالکو] یې باله. د هغه ټوله شخصي شتمنۍ یې راټوله کړه. ټول قیمتي شیان لکه ښکلي ګردنبندونه، بازو بندونه چې په قیمتي توکو ډېزان شوي وو، د سرو زرو بازو بندونه، لاسبندونه، طلايي فيتې... د سپينو زرو تاج او د پاچا نور شيان، ټول يې له ځان سره يووړل.»

په ۱۵۲۱ کال کې ټول ازتېک د هسپانویانو لاس ته ولوېد. کورتېز د هسپانیا د نوې مستعمرې د مشر په توګه «د اېل کړه او بېل یې کړه» استعماري تګلاره پلې کړه. نوموړي د ایکومینډا «Ecomienda» په نوم د بنسټونو جوړولو له لارې د خلکو په بېلولو لاس پورې کړ. ایکومینډا په لومړي ځل په پنځلسمه میلادي پېړۍ کې د هسپانویانو له لوري د اندلس ښار د بېرته نیولو لپاره چې له اتمې زېږدیزې پېړۍ راهیسې پکې عرب او مراکشیان اوسېدل، وکارول شو. په دې نوې نړۍ کې ایکومینډا ورانوونکې بڼه خپله کړه. د سیمې خلکو دغه جوړښت د «اینکومینډېرو» په نوم پېژندہ. دا چې د اینکومینډېرو په نوم مشهورو هسپانویانو به خلک د عیسویت دین ته ور بلل، نو په بدل کې یې ځایي خلکو باج ورکاوه او پر جبري کار کولو مکلف شوي وو. د ایکومینډا د کار د څرنګوالي په اړه په لومړي ځل د

ډومینیکن کشیش «بارتولومو ډي لاس کاسیز» له خوا معلومات وړاندې شول، چې د هسپانیا د استعماري نظام پرضد یې سختې نیوکې کړې وې. ډي لاس کاسیز په لومړي ځل په ۱۵۰۲ کال کې د نوي والي «نیکولاس ډي اوینډا» په مشرۍ د «هسپانیلو» ټاپوګانو ته لاړ. هغه هلته له ځایي خلکو سره د هسپانویانو ظالمانه چلند او ځورونه په خپلو سترګو ولیدل. نوموړي د کشیش په توګه په ۱۵۱۳ کال کې د کیوبا په نیولو کې ګډون وکړ او د ښو خدمتونو له امله ورته د ډالۍ په توګه یو ایکومینډا ورکړل شو، نوموړي له دې فرصت څخه په ګټې اخیستنې د هسپانیا په استعماري بنسټونو او جوړښتونو کې د اصلاحاتو په موخه پراخ کمپاین پیل کړ، هغه د خپلو فعالیتونو په ترځ کې په ۱۵۴۲ کال کې د «ځایي خلکو وژنې ته لنډه کتنه» په نوم کتاب ولیکه، چې د هسپانوي واکمنانو بربریت او کړنې پکې سپړل شوې وې. هغه د نیکاراګوای هېواد په اړه لیکي:«ټول کډوال هغه ځای ته یوووړل شول چې د استوګنې لپاره ورته غوره شوی و. دغو نویو کډوالو ځایي یا بومي خلک کار ته مجبور کړل، د هغوی خوراکي توکي یې چې ډېر کم وو، لوټ کړل او پر کرنیزو ځمکو یې ورته خېټه واچوله. دغو کډوالو ځایي خلک – له ماشومانو نیولې تر مشرانو او ښځو پورې- ټول مجبورول چې له هر ډول استراحت پرته شپه او ورځ ورته کار وکړي.»

کاسیز د نیو ګرنډي یا د اوسنۍ کولمبیا د نیواک په اړه د هسپانویانو تګلاره په ټوله کې داسې را پېژني:«هسپانویان خپلو اوږد مهاله موخو او سروزرو ته د لاسرسي په خاطر له هماغې ستراتیژۍ څخه کار اخیسته؛ یعنې د ایکومینډا په واسطه به یې سیمې د مشرانو ترمنځ

وېشلې او بیا به یې له خلکو سره د مریانو یا غلامانو په څېر چلند کاوه. د هسپانوي اکتشافي پلاوي یا د استعماري مشرانو په امر به د ځایي خلکو پاچا نیول کېده، شپږ یا اووه میاشتې په زندان کې ساتل کېده او بیا به یې ترې طلا او زمرود غوښتل. له دې ډلې د بوگوتا په نامه له یو تن پاچا سره داسې وحشیانه چلند شوی و، چې د هسپانویانو له وهلو ټکولو د خلاصون لپاره یې باید یوه کوټه له طلا ډکه کړې وای. نوموړي به خپل کسان د طلا او جواهراتو په لټون پسې لېږل، هغوی به طلا او قیمتي ډبرې له ټوټو سره راوړلې، خو بیا هم کوټه نه ډکېده. هسپانویانو به پاچا ته گواښنه کوله چې د ژمنې د نه پوره کېدو له امله به یې ووژني. هسپانوي قوماندان یا واکمن له دې امله چې ځان یې د قانون استازی باله، د دوسیې او بندي د ورسپارلو امر وکړ او په دې توگه یې پاچا ته د رسمي جزا اورولو حکم وکړ. بندي یې پر قمچینو وواهه، پر خېټه یې ورته سره کړي غوړي واچول، غاړه او پښې یې پر ځنځیرونو او اوسپنیزو میلو تړلي ول او په داسې حال کې چې دوو کسانو یې لاسونه نیولي وو، د پښو پر داغلو یې پیل وکړ. کله کله به هسپانوي قوماندان ورغی او ورته به یې وویل، که ډېره طلا برابره نه کړې، نو په شکنجې شکنجې به ووژل شې. بلاخره دا هغه عذاب او جزاگانې وې چې پاچا باید ورته غاړه ایښې وای.»

هغه استعماري تگلاره او بنسټونه چې په مکسیکو کې رامنځته شوي وو، د هسپانوي امپراتورۍ په نورو برخو کې هم پلي او دود شول. دغه تگلاره په هېڅ ځای کې دومره اغېزناکه او گټوره نه وه، لکه پیزارو چې د خپل واک پر مهال په پیرو کې پلې کړه. ډي لاس کاسیز په دې اړه کاږي:«په ۱۵۱۳ کال کې یو بل ستر شریر انسان

له خپل یو شمېر ملګرو سره د پیرو پاچاهۍ ته رسېږي. نوموړي هم هغه تګلاره غوره کړه، چې پخوانیو ملګرو یې غوره کړې وه.»

پیزارو په پیرو کې «ټامبس» ښار ته له نږدې سواحلو څخه پیل وکړ او سوېل لور ته مخکې لاړ. د ۱۵۳۲ کال د نومبر په ۱۵ مه د «کاجامارکا» غرنۍ سیمې ته ورسېد؛ چېرته چې د انکا امپراتور «اتاهولپا» له خپل لښکر سره پوځي کمپ کړی و. تر څو ورځې تم کېدو وروسته اتوهولپا چې تازه د خپل پلار «هواینا کاپک» د ځایناستي په توګه د خپل ورور «وسکار» پر وړاندې په جګړه کې بریالی شوی و، د هسپانویانو کمپ ته ولاړ. نوموړی د هسپانویانو د ظلمونو او ورانیو او په ځانګړې توګه، د هسپانویانو له خوا د (Sun god inti) په نوم د هغوی معبد ته سپکاوي سخت غوسه او عصباني کړی و. وروسته چې څه پېښې شول، روښانه دي. هسپانویانو، نوموړي ته لومه کېښوده او ویې نیوه. د اتاهولپا لښکر چې شمېر یې شاوخوا ۲۰۰۰ کسانو ته رسېده، ټول ووژل شول او په خپله پاچا ژوندی ونیول شو. اتاهولپا د خلاصون لپاره باید ژمنه کړې وای، چې یوه خونه به له طلا او دوه خونې له سپینو زرو ډکوي. نوموړي دې کار ته غاړه کېښوده، خو هسپانویانو هغه د ۱۵۳۳ کال په جون میاشت کې زندۍ کړ. د همدې کال په نومبر میاشت کې هسپانویانو د اینکا پلازمېنه کاسکو ونیوله او هغه څه چې له پاچا اتاهولپا سره شوي و، د سیمې له اشرافو سره هم وشول. دوی هم زنداني شول، څو هسپانویانو ته طلا او سپین زر برابر کړي او که به یې سرغړونه کوله، ژوندي په اور کې سوځول کېدل. د کاسکو سترې هنري خزانې هم د (Sun god inti) معبد په څېر چې له طلا او قیمتي

جواهراتو جوړ شوی و، لوټ او تالا شوې. هسپانویانو په دې وخت کې د اینکا امپراتورۍ اوسېدونکو ته خپل پام ور واړاوه، لکه د مکسیکو په څېر چې هلته خلک په ایکومینډیانو وېشل شوي وو او هر یو د هغو کسانو له خوا اداره کېده چې له پیزارو سره په سفر کې ملګري وو. ایکومینډا د استعمار په لومړیو کې د کاري ځواک د کنټرول او انسجام اصلي بنسټونه و چې ډېر ژر له قوي سیالانو سره مخ شول. په ۱۵۴۵ کال کې د سیمې یو اوسېدونکی «ډیاګو ګوالپا» په اندوس یا اوسني بولیویا کې د سپېڅلي معبد په لټه کې و، چې یو تند باد لېرې پر ځمکه وغورځاوه او نا څاپه د سپین زرو یو کان یې تر سترګو شو. دغه کان یا زېرمه د سپین زرو د هغې غونډۍ یوه برخه وه چې هسپانویانو وروسته د ایل کېرو ریکو[1] یا بډایه غونډۍ په نوم نوموله. د دې غونډۍ ترڅنګ د «پوتوسي» ښار جوړ شو، چې په ۱٦۵۰ کال کې یې نفوس ۱٦۰ زره تنو ته رسېده، یعنې هغه وخت له لېزبون او وینز ښارونو څخه ډېر و. هسپانویانو د سپینو زرو د استخراج لپاره کان کیندونکو ته اړتیا لرله. په همدې موخه د «فرانسیسکو ډې ټولدو» په نوم د سطلنت یو ځانګړی استازی سیمې ته واستول شو. نوموړي ته دنده سپارل شوې وه چې په سیمه کې د کاري قوې ستونزه حل کړي. ډې ټولدو په ۱۵٦۹ کال کې پیرو ته ولاړ او هلته یې په سیمه کې پنځه کاله پلټنې او څېړنې وکړې. نوموړي د سیمې د ټول بالغ نفوس په اړه چې پر کاري شرایطو برابر و، سروې تر سره کړه. ده د اړتیا وړ کاري ځواک د برابرولو په موخه ځايي اوسېدونکي د (Reductions) په نوم نویو ځانګړو ښارونو ته

[1] El Cerro Rico

ولېږدول. هسپانويانو له دغو ښارونو څخه په اسانۍ ځان ته د اړتيا وړ بشري قوه برابروله. نوموړي وروسته، د «ميتا» په نوم د اينکايي کارگرو يوه اداره رامنځته کړه چې ځانگړي شرايط يې لرل. دغې ادارې ته يې په اينکايي ژبه «کوچوا» ويل چې د نوبت معنا ورکوي. اينکايانو د ميتا سيستم له لارې په سترو کروندو کې پر کارگرو د جبري کار کولو له لارې اشرافو، معبدونو او سپاهيانو ته خواړه برابرول. د اينکا واکمنې طبقې د دې کار په بدل کې عامو خلکو ته د قحطۍ او وچکالۍ په وخت کې خواړه او امنيت برابرول. د ډې ټولدو په لاس جوړ شوی ميتا او په ځانگړې توگه د پوتوسي ښار ميتا، د استعمار په دوران کې د کارگرو د استثمار پر يوه ستر او سخت ملامتوونکي بنسټ بدل شوی و. نوموړي د کاري ځواک د استثمار لپاره د پوښښ يوه پراخه سيمه رامنځته کړه چې د ۲۰۰ زره مايله مربع په اوږدوالي سره د ننني پيرو له مرکزي سيمې پيلېده او د نوې بوليويا يوه لويه برخه يې په بر کې نيوله. په دې سيمه کې له هرو ۷ کسانو يو تن به چې د ريډيکشن ښارونو ته داخلېده، اړ و چې د پوتوسي ښار په کان کې کار وکړي. ميتا پوتوسي د استعمار په ټوله دوره کې په خپل ځای پاتې شو، چې بيا په ۱۸۲۵ کال کې منع اعلان شو. لومړی (۱) نمبر نقشه د اينکا امپراتورۍ هغه سيمې ښيي چې د هسپانوي ښکېلاک پر مهال پکې ميتا سيستم پلی شوی و.

په دې نقشه کې همدا راز ښودل شوې چې میتا د دې امپراتورۍ مرکزي سیمې، په تېره پلازمېنه کاسکو څومره تر پوښښ لاندې راوستې وه. په پیرو کې اوس هم د میتا سیستم اغېزې لیدل کېږي. د دغه هېواد د دوو څنګلورو ولایتونو کالکا (Calca) او اکومایا

(Acomayo) ترمنځ توپیر په پام کې ونیسئ. د دغو دوو ولایتونو ترمنځ ډېر لږ توپیر لیدل کېږي. دواړه ولایتونه په غرنیزو سیمو کې موقعیت لري او اوسېدونکي یې د اینکا اولاده ده چې په کوچا (Quecha) ژبه خبرې کوي. اکومایا ډېره بېوزله سیمه ده،

اوسېدونکي يې د کالکا په پرتله يو پر درې (۱/۳) لږ عوايد لري. ځايي خلک پر دې ښه پوهېږي. د اکوما ښار وګړي له بهرنيو سيلانيانو او مېلمنو څخه دا پوښتنه کوي چې ايا تاسو نه پوهېږئ چې د دې ځای خلک د کالکا په پرتله بېوزله دي؟ تاسو ولې غواړئ چې دلته راشئ؟

دا ځکه چې د لرغونې اينکا د امپراتورۍ مرکز «کاسکا» ته د کالکا په پرتله تګ ډېر ستونزمن دی. کالکا هوار او پاخه سړکونه لري، خو د اکومايا لاره خرابه او ويجاړه ده. که څوک غواړې دغې سيمې ته ورشي، نو د لېرد رالېږد لپاره بايد له خره يا اس څخه کار واخلي. په دواړو سيمو «کالکا او اکومايا» کې خلک يو ډول غله دانه کري، د کالکا خلک خپل محصولات په بازار کې پلوري، خو د اکومايا خلک يې ايله د خپل ژوند ورځنۍ اړتياوې پوره کوي. دغه نا انډوله وضعيت چې مشاهدين او د سيمې خلک يې په خپلو سترګو ويني، په دواړو سيمو کې د موجوده بنسټونو ترمنځ له توپيرونو څخه سرچينه اخلي، هغه توپير چې تاريخي ريښه يې د (ډي ټولډو) له لوري د کاري ځواک د استثمار مهال ته ور ګرځي. د اکومايا او کالکا ترمنځ مهم تاريخي توپير دا دی، چې اکومايا د پوتوسي ښار د ميتا سيستم تر پوښښ لاندې و، خو کالکا په دې سيستم کې شامل نه و. ډي ټولډو سربېره پر دې چې د کار قوه يې متمرکزه کړه او د ميتا سيستم يې جوړ کړ، دايکوميندا سيستم يې له هر فرد څخه د جلا ماليې اخيستو په توګه پلی کړ. دغه ماليه له هر کس څخه د ټاکلې اندازې سپينو زرو اخيستل و. دا بله هغه تګلاره وه چې له مخې به يې د کار بازار ته د ځايي خلکو په مجبورولو سره پر هسپانوي ځمکوالو مزد

کمېده. بل هغه بنسټ چې د «ډي ټولډو» د ماموريت پر مهال تاسيس شو، ريپارټيمينټو ډي مرکانټسياس (Repartimiento de mercancias) يې باله، چې د هسپانوی ژبې له «Repartir» فعل څخه اخيستل شوی او د «توکو د وېش» معنا ورکوي، يعنې پر ځايي خلکو په جبري توگه د هغو توکو پلور ته ويل کېده چې بيه يې د هسپانويانو له خوا ټاکل کېده. ټولډو بالاخره د «Trajin» په نوم يو بل بنسټ هم تاسيس کړ چې د «بار» په معنا دی. ټراجين د دې لپاره جوړ شوی و، چې د حيواناتو پر ځای، انسانانو هسپانوي سوداگرو ته توکي لکه شراب، منسوجات او د کوکا پاڼې لېږدولې. هسپانيا د خپل استعمار پر مهال په ټوله امريکا کې ورته بنسټونه او ټولنيز جوړښتونه رامنځته کړل.

هسپانويانو دغه بنسټونه د سرو او سپينو زرو له چور او تالا وروسته د بومي يا ځايي خلکو د استثمار په موخه جوړ کړي وو. دغه ټول بنسټونه [ايکوميندا، ميتا، ريپارټيمينټو او تراجين] د دې لپاره جوړ شوي وو، څو د ځايي خلکو د ژوند معيارونه او کچه راټيټ او د هسپانويانو عوايد ډېر شي. دا هر څه د ځمکو د ملکيتونو د سلبولو، جبري کار، د لږ مزد ټاکلو، د درنو مالياتو وضع کولو او پر غير اړينو توکو د لوړو بيو له لارې ترسره کېدل. په دې توگه؛ دغو بنسټونو هسپانيا، واکمنې طبقې او د هغوی اولادې ته پراخه شتمنۍ راټوله کړه. خو لاتينه امريکا يې په نړۍ کې پر يوې نا انډوله لويې وچې بدله کړه او اقتصادي سرچينې او ظرفيتونه يې ور وزبېښل.

...د جېمز ټاون په لور

په ۱۴۹۰ یمه لسیزه کې، هغه مهال چې هسپانویان د امریکا لوېې وچې ته راغلل، برېټانیا په اروپا کې یو کوچنی ځواک و او د «Wars of the Roses» تر ورانوونکې کورنۍ جګړې وروسته بېرته د غورېدو په حال کې وه. برېټانیا په هغه وضعیت کې نه وه، چې طلا او سپین زر ولوټي او د امریکایي بومي خلکو استثمار ته مخه کړي. نږدې یوه پېړۍ وروسته، په ۱۸۵۵ کال کې د هسپانیا د پاچا «دویم فلیپ» له خوا پر برېټانیا د هسپانوي سمندري ځواکونو ناکام برید ټوله اروپا وینبه کړه. که څه هم د برېټانیا دغه بری د دې هېواد لپاره یو بخت و، خو په عین حال کې دا یې په سمندر کې د مخ پر ودې ځواکمنتیا نښه وه؛ هغه ځواکمنتیا چې له دغه هېواد سره یې په استعمار او د نوې امپراتورۍ په جوړولو کې مرسته کوله. په دې اساس، دا هېڅ کوم تصادف نه دی چې د برېټانیا له لوري د شمالي امریکا نیواک په همدې وخت کې پیل شوی و، خو هغوی ناوخته ورسېدل. انګرېزانو، شمالي امریکا د دې لپاره نه وه غوره کړې، چې زړه راښکونکې او ښکلې سیمې لري، بلکې د هغه څه لپاره ورغلل چې له نورو څخه پاتې و. د امریکا مهمې سیمې چې د استثمار وړ بشري ځواک او پربمانه سره او سپین زر یې لرل، تر دې مخکې اشغال شوې وې. برېټانیا ته د دې غوړ سترخوان پاتې شوني ورسېدل. په اتلسمه پېړۍ کې انګلیسي لیکوال او د کرنیزو علومو متخصص ارتهر یانګ (Arthur Young) د دې پوښتنې په ځواب کې چې د کرنیزو محصولاتو د صادراتو لپاره کوم ځای غوره دی، ولیکل:«په ټوله کې داسې برېښي، چې زموږ په مستعمرو کې د

کرنیزو محصولاتو د تولید ارزښت، د استوا له کرښې «لمر» څخه د لرې واټن له کبله مخ په کمېدو دی. په لوېدیځ هند [ویسټ انډیز] کې چې تر ټولو ګرمه سیمه ده، د کروندګرو د سړي سر عاید د ۸ پونډه، ۱۲ شیلینګه او ۱ پنس معادل دی. خو په جنوبي لویه وچه کې دغه کچه بیا ۵ پونډه او ۱۰ شیلینګ ده، په مرکزي سیمو کې ۹ شلینګه او ٦ پنسه او په شمالي کډوال مېشته سیمو کې ۲ شیلینګ او ٦ پنسو ته رسېږي. دغه شمېرې موږ ته راښيي، چې په شمالي عرض البلد کې د پرتو سیمو له نیولو څخه باید ډډه وشي.»

د ۱۵۸۵ او ۱۵۸۷ کلونو ترمنځ د انګرېزانو هغه هڅه له ماتې سره مخ شوه، چې غوښتل یې د شمالي کارولینا په «Roanoke» سیمه کې مستعمره جوړه کړي. د ١٦٠٦ کال په وروستیو کې یو ځل بیا د 'کرسټوفر نیوپورټ' په مشرۍ د «سوسان کانسټنټ»، «ګاډ سپیډ» او «ډیسکوري» په نومونو درې بېړۍ ویرجینا ته واستول شوې. ښکېلاکګر د ویرجنیا کمپنۍ په ملاتړ او لارښوونه د چساپیک «Chesapeak» خلیج او تر هغه سمندرګي پورې چې وروسته د برېټانیا د لومړي پاچا «جېمز اول» په نوم ونومول شو، وړاندې ولاړل او د ١٦٠٧ کال د مې په څوارلسمه یې د «جېمز ټاون» په نوم د نویو راغلو کډوالو یو ښارګوټی جوړ کړ. که څه هم هغه کډوال چې د ویرجینیا کمپنۍ په کښتیو کې لېږدول شوي وو، انګرېزان وو؛ خو استعماري تګلاره او چلند یې کوربځ، پیزارو او ډي ټولدو ته ورته و. لومړی پلان یې د ځایي مشرانو نیول او له هغوی څخه د خوړو او شتمنیو په برابرولو کې کار اخیستل و. کله چې انګرېزان په لومړي ځل په جمېز ټاون کې مېشت شول، خبر نه وو چې د پوهاتان اتحادیې «Powhatan confederacy» قلمرو ته ور ننوتي دي.

پوهاتان اتحادیه د دېرشو سیاسي جوړښتونو یو ګډ ایتلاف و، چې د واهنسن کاک پاچا ته وفادار و. د واهنسن کاک پلازمېنه «Werowocomoco» د جېمز ټاون په شل مایله متری کې پرته وه. د ښکېلاکګرو پلان دا و، چې لومړی د دې سیمې د ځانګړنو په اړه پوه شي. د هغوی انګېرنه دا وه، چې که په دې ونه توانېدل چې ځایي خلک د خوړو برابرولو او جبري کار کولو ته مجبور کړي، نو لږ تر لږه به ورسره سوداګریزو معاملاتو ته زمینه برابره کړي. خو ښایي هغوی به هېڅکله په دې اړه فکر نه و کړی، چې یوه ورځ به خپله کار ته مجبورېږي او ځان ته به خواړه برابروي. د نوې نړۍ تېر فاتحان هېڅکله له داسې وضعیت سره مخ شوي نه وو. د واهنسن کاک پاچا ډېر ژر د نویو ورغلو کډوالو د شتون په اړه پوه او د هغوی پر نیت یې شک څرګند کړ. سره له دې چې نوموړی په شمالي امریکا کې د یوې سترې امپراتورۍ خاوند و، خو دښمنان یې هم کم نه و او له اینکا امپراتورۍ سره یې توپیر په دې کې و، چې دی له منسجم مرکزي قدرت څخه برخمن و. د دې لپاره چې واهنسن کاک د انګرېزانو پر نیت او موخو ځان پوه کړي، لومړی یې د اړیکو جوړولو لپاره د یوې ډلې په لاس پیغام ور ولېږه. د ۱۶۰۷ کال د ژمي په نږدې کېدو سره، نوي کډوال د خوراکي توکو له کمښت سره مخ شول او د ستونزې د حل په اړه د جېمز ټاون مستعمرې د حکومتي شورا مشر اډوارد ماري وینګفیلډ «Edward Marie Wingfield» سرګردانه او بې ارادې ښکارېده. خو کپټان جان سمېت دغه ستونزه حل کړه. سمېت چې لیکنې او یادښتونه یې د جېمز ټاون مستعمرې د پراختیایي چارو د څرنګوالي په اړه زموږ لپاره د معلوماتو اساسي

سرچینه جوړوي، په خپل وخت کې د یوه پیاوړي شخصیت او کرکټر خاوند و. نوموړی د «Lincolnshire» په نوم د برېټانیا په یوه کلیوالي سیمه کې زېږېدلی و او د خپل پلار د هغې هیلې خلاف چې غوښتل یې سمېت باید یو بریالی سوداګر شي، نوموړی پوځ ته ولاړ او یو بریالی سرتېری ترې جوړ شو. هغه لومړی د انګلیسانو د پوځ په لیکو کې په هالنډ کې جګړه وکړه، وروسته په هنګري کې له اتریشي پوځ سره یو ځای شو او د عثماني امپراتورۍ د پوځ پر وړاندې جګړه کې یې برخه واخیسته. وروسته په رومانیا کې ونیول شو او د غلام په ډول خرڅ شو چې په کروندو کې یې کار کاوه. سمېت د تېښتې لپاره یو پلان جوړ کړی و، د خپل مشر له جامو او آس څخه په استفادې وتښتېد او بېرته اتریش ته لاړ. نوموړي ویرجینیا ته د اکتشافي سفر په لړ کې ځان ته کار وکوت او د «سوسن کانسټېنټ» په کښتۍ کې د سرغړونې له امله د وینګفیلډ له خوا بندي شو. ټاکل شوې وه چې نوي ځای ته تر رسېدو وروسته سمېت محاکمه شي؛ خو کله چې وینګلفیلډ، نیوپورټ او د مستعمرې نور مشرتابه غړي د ویرجینیا کمپنۍ مهر شوي فرمانونه خلاصوي، په حیرانۍ سره ګوري چې سمېت د یادې کمپنۍ له خواد جمېز ټاون ښارګوټي د حکومتي شورا د مهم غړي په توګه ټاکل شوی دی. کله چې نیوپورټ د نویو کډوالو او د چارو د سمبالښت لپاره برېټانیا ته لاړ، د مستعمرې رسمي چارې سمېت ته وسپارل شوې او نوموړي د خپلې پیاوړې ارادې او نه ستړې کېدونکي کار په پایله کې وکولای شول چې مستعمره وژغوري. نوموړي یو لړ سوداګریز ماموریتونه پیل کړل چې په ترڅ کې یې د خوراکي توکو زېرمې ډاډمنې شوې. د همدغو ماموریتونو په لړ کې یوه ورځ د واهنسن کاک د ځوان ورور «اوپنچاکانوف» له

خوا ونيول شو او په وروو کومو کې يې پاچا ته يوور. دا لومړنی انگريز و، چې له واهنسن کاک سره مخ شو او دا ډېره مهمه مخامخ کېدنه وه چې د ځينو روايتونو له مخې، نوموړی د واهنسن کاک د ځواني لور «پوکاهونتاس» په مداخلې له مرگه بچ شو. سمېت د ۱۶۰۸ کال د جنورۍ په لومړۍ نېټه خوشې او بېرته جېمز ټاون ته ستون شو، خو له برېټانيا څخه د نيوپورټ تر بېرته راستنېدو پورې جېمز ټاون لا هم د خوراکي توکو له کمښت سره مخ و. د جېمز ټاون استعماري مشرانو له دې تجربو ډېر څه زده نه کړل. هغوی د ۱۶۰۸ کال په اوږدو کې د سرو زرو او قيمتي فلزاتو لټون ته دوام ورکړ. هغوی لا هم پر دې نه پوهېدل چې د ژوندي پاتې کېدو او خوړو برابرولو لپاره به تر کله د ځايي خلکو پر استثمار او تجارت متکي وي. سمېت لومړنی کس و چې پوه شو، هغه استعماري تگلاره چې کورتېز او پيزارو په شمالي امريکا کې په بريالۍ توگه پلې کړې وه، دلته په هېڅ ډول عملي کېدای نه شي، ځکه چې د دواړو سيمو شرايط ډېر سره توپير لري. سمېت پوه شوی و، چې د ازتېک او اينکا برعکس؛ ويرجينيا سره زر او سرچينې نه لري. هغه په خپلو ورځنيو يادښتونو کې ليکلي دي:«بايد پوه شو چې خوراکي توکي د هغوی يوازينۍ شتمني ده.»

د جېمزټاون له لومړنيو کډوالو يو تن «Anas todkill» هم په خپل يادښت کې د سمېت اونورو د ناهيلۍ او خستگۍ په اړه چې په شمالي امريکا کې يې د طبيعي زېرمو د نه شتون په اړه درلوده، ليکلي دي:«بله هېڅ خبره نه وه، هېڅ هيله نه وه، هېڅ کار نه و؛ مگر د سرو زرو کيندنه، د سرو زرو چاڼ او د سرو زرو بارول.»

د ۱۶۰۸ کال په اپرېل میاشت کې کله چې نیوپورټ برېټانیا ته روانېده، د قیمتي ډبرو او تقلبي سرو زرو یو بار یې هم له ځان سره یووړ. نوموړی د سپټمبر تر وروستیو پورې بېرته جېمز ټاون ته راستون شو چې د ویرجینیا کمپنۍ له خوا د ځایي خلکو د شدیدې څارنې په موخه یې یو فرمان هم له ځان سره راوړی و. هغوی پلان درلود چې د پاچا واهنسن کاک پر سر به د تاج په ایښودو سره، هغه د برېټانیا د پاچا «لومړي جېمز» تابع کړي. هغوی، پاچا واهنسن کاک ته بلنه ورکړه چې جېمز ټاون ته ورشي، خو هغه چې د ښکېلاکګرو په اړه شکمن و، نه غوښتل چې ورشي او ونیول شي. جان سمېت د واهنسن کاک ځواب داسې را نقل کړی دی:«که ستاسو پاچا ما ته ډالۍ رالېږلې ده، زه هم یو پاچا یم او دا زما خاوره ده... ستاسو پلار باید دلته راشي، نه دا چې زه هغه ته ورشم. زه نه ستاسو ځای ته درځم او نه به په دې شیانو دوکه شم.»

په داسې یو حالت کې چې واهنسن کاک حاضر نه و، چې جېمز ټاون ته لاړ شي؛ نو نیوپورټ او سمېت باید پلازمېنې وېروکومو ته د پاچا د تاج ایښودو لپاره ورغلي وای. داسې څرګندېده چې کیسه ټوله له یوې شرموونکې ماتې سره مخ ده او دا د واهسن کاک لپاره ښه فرصت و چې د استعمار له شره ځان خلاص کړي. نوموړي د انګرېزانو پر وړاندې سوداګریز محدودیتونه ولګول، جېمز ټاون نور نه شوای کولای چې خپلې اړتیاوې پوره کړي او واهنسن کاک هغوی باید له ښاره ایستلو ته اړ کړي. د ۱۶۰۸ کال په ډسمبر کې نیوپورټ یو ځل بیا برېټانیا ته روان شو. نوموړي د سمېت له خوا لیکل شوی هغه وړاندیز له ځان سره یووړ چې له ویرجینیا کمپنۍ څخه په شمالي امریکا کې د استعماري تګلارې د بدلون غوښتنه په

کې شوې وه. د مکسیکو او پیرو په څېر چې استعمار په کې بریالی و او ډېر ژر ترې شتمنۍ ترلاسه شوې، له ویرجینیا دا ډول تمه کول بې ځایه وه. هلته سره زر او قیمتي توکي نه و او نه د خوړو د برابرولو لپاره له ځايي خلکو په زوره کار اخیستل کېدای شوی. سمېت پر دې پوه شوی و، چې که غواړي هلته تلپاتې مستعمره ولري، نو استعمارگر باید خپله کار وکړي. په دې توگه نوموړي خپلو مشرانو ته وړاندیز وکړ چې سم او مناسب خلک ور ولېږي:«که بیا کسان رالېږئ، نو هیله ده چې د هغو زرگونو کسانو پر ځای چې اوس یې لرو؛ دېرش تنه نجاران، کروندگر، بڼوال، کب نیوونکي، اهنگران او کیندونکي راولېږئ.»

سمېت نور بې کاره زرگرانو ته اړتیا نه لرله. یو ځل بیا د هغه د درایت په پایله کې جېمز ټاون وژغول شو. نوموړي به ځايي خلک غولول چې تجارت ور سره وکړي او کله به چې خلکو ډډه کوله، نو هغه څه یې کول چې له وسې یې پوره و. سمېت د ټول ښار مسوولیت پر غاړه اخیستی و او د جېمز ټاون اوسېدونکو لپاره یې داسې یو قانون وضعه کړ چې:«څوک چې کار نه کوي، ډوډۍ دې نه خوري». جېمز ټاون له دویم ژمي هم روغ ووت. د ویرجینیا کمپنۍ گټلې وه، چې پیسه جوړوونکې به وي؛ خو د دوو کلونو په تېرېدو سره د گټې وټې هېڅ درک ونه لگېد. د کمپنۍ مشرانو پرېکړه وکړه چې د حکومتولۍ نوي ماډل ته اړتیا ده، داسې ماډل چې له حکومتي شورا څخه واک یو کس ته وسپارل شو. هغه لومړنی کس چې دې څوکۍ ته وټاکل شو، ټوماس گېټس نومېده. د سمېت مخکنیو خبرداریو ته په پام، کمپنۍ پرېکړه کړې وه چې پر نوي پلان باید غور وکړي. د کمپنۍ

دغه پرېکړه د ١٦٠٩ او ١٦١٠ کلونو د ژمي لپاره شوې وه. د حکومتولۍ په نوي ماډل کې سمېټ ته ځای ور نه کړل شو او د ١٦٠٩ کال په مني کې د برېټانیا پر لور وخوځېد، خو د سمېټ د نه شتون او د واهنسن کاک له خوا د بندیزونو او محدودیتونو له امله د جمېزټاون اوسېدونکي له منځه لاړل. د ښار له ٥٠٠ اوسېدونکو څخه یوازې ٦٠ تنه یې له ژمي روغ ووتل. وضعیت دومره کړکېچن شو چې خلکو د انسانانو خوړلو ته مخه کړه. هغه څه چې د ګېټس او د هغه د مرستیال «سر توماس ډیل» له خوا د مستعرې لپاره په پام کې نیول شوي وو، هغه ظالمانه کاري رژیم و، چې له اشرافو پرته د ښار د عادي انګلیس مېشته کډوالو لپاره جوړ شوی و. دا ډیل و، چې د «الهي، اخلاقي او نظامي» قوانینو ټولګه یې خپره کړه، چې لاندې مسایل په کې شامل و:

«- هېڅ نارینه یا ښځه نه شي کولای چې له مستعمرې څخه د ځايي خلکو خوا ته وتښتي، که نه جزا یې مرګ دی.

- که هر چا له شخصي یا عامه بڼ څخه غلا وکړه او یا یې د جوارو وږي او انګور وشکول، جزا یې مرګ دی.

- د مستعمرې هېڅ اوسېدونکی نه شي کولای چې د خپلې شخصي ګټې لپاره د دې مستعمرې کوم توکی بهر ته د لېږد لپاره پر چا وپلوري، سرغړوونکي ته به د مرګ جزا ورکړل شي.»

د ویرجینیا کمپنۍ انګېرلې وه، چې که د ځايي خلکو پر استثمارولو بریالي نه شول، نو وبه کولای شي چې د مستعمرې له اوسېدونکو کار واخلي. د استعماري ادارې د نوې کړنلارې له مخې د ټولو ځمکو مالکیت په ویرجینیا کمپنۍ پورې تړاو درلود. کمپنۍ نارینه په یو ځای کې راټولول او په جیره به یې ډوډۍ ورکوله. کارګر چې د

کار لپاره ټاکل کېدل، هر یو د کمپنۍ د استازو له خوا ټارل کېدل. دلته لکه د عسکرۍ غوندې نظام حاکم و، چې لومړۍ او وروستۍ جزا اعدام و. د مستعمرې د نوې کرنلارې د یوې برخې په توګه، د

دې قوانينو لومړۍ ماده ډېره مهمه وه. کوم کسان چې به تبنتېدل، د کمپنۍ له خوا پر مرګ ګواښل کېدل. د کار د نوي رژيم له امله خلکو غوره ګڼله چې د پاتې کېدو پر ځای وتبنتي او د عادي ځايي

وګړو په توګه له مستعمرې څېرته لېږې ژوند وکړي. دا چې هغه مهال په ویرجینیا کې د ځایي خلکو شمېر لږ و، نو دې کار هم خلک هڅول چې د ویرجینیا کمپنۍ تر ولکې لاندې استعماري سیمو څخه

چېرته لېږي یوازې ژوند وکړي. دې ډول سیمو ته د ویرجینیا کمپنۍ واک او لاسرسی محدود و او کمپنۍ نه شوای کولای چې پر انګلیسي کډوالو جبري کار وکړي.

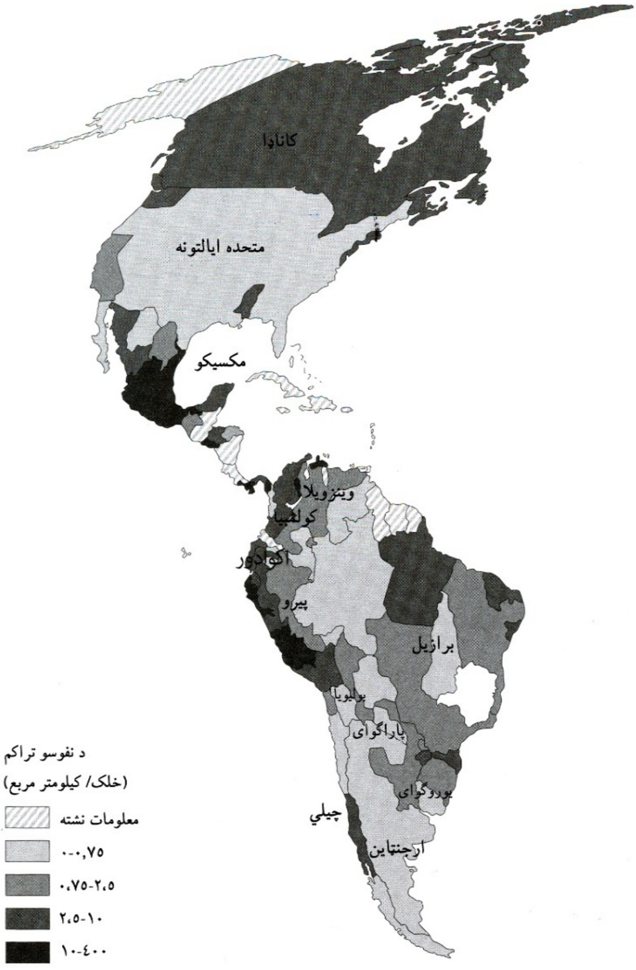

۲یمه نقشه: په ۱۵۰۰ کال کې د امریکا لویه وچه کې د نفوسو تراکم

دویمه نقشه د هسپانوي ښکېلاک پر مهال د امریکا په بېلابېلو برخو کې د نفوسو اټکلي تراکم څرګندوي. له ځینو سیمو پرته، هغه مهال د امریکا په متحده ایالتونو کې په هر کیلو متر مربع کې تر ۳ پورې کسان اوسېدل؛ خو په مرکزي مکسیکو یا انډین پیرو کې په هر کیلو متر مربع کې تر ۴۰۰ سوو پورې کسان مېشت و، یعنې د امریکا په پرتله ۵۰۰ چنده زیات. هغه څه چې په پیرو او مکسیکو کې شوني و، په ویرجینیا کې نه و. ویرجینا کمپنۍ وروسته پوه شوه چې استعماري تګلاره یې کار نه ورکوي او همدارنګه د وخت په تېرېدو د الهي، اخلاقي او پوځي قوانینو ناکامي هم څرګنده شوه. د ۱۶۱۸ کال په پیل سره، په ډراماتیک ډول یوه نوې ستراتیژي د عمل ډګر ته وړاندې شوه. دا چې پر ځایي خلکو او کډوالو جبري کار کول ناشوني وو، نو یوازینی بدیل دا و، چې کډوالو ته د کار انګېزه ورکړل شي. په ۱۶۱۸ کال کمپنۍ د سرې سر حقوقو سیستم «Headright system» رامنځته کړ، چې له مخې یې هر نارینه کډوال ته پنځوس ایکره (۲۰ هکتاره) ځمکه ورکړل شوه، همدارنګه د کورنیو هر هغه غړي او هغو خدمتګارانو ته هم پنځوس ایکره ځمکه ورکول کېده، چې ویرجینا ته به یې یوه کورنۍ راوستله. کډوالو ته کورونه ورکول کېدل او له قراردادونو څخه معاف و. دغه راز په ۱۶۱۹ کال کې یوه عمومي غونډه جوړه شوه چې بالغو کسانو ته د مستعمرې په اداري بنسټونو او قوانینو کې د رایې ورکونې حق ورکړل شو. دا په امریکا متحده ایالتونو کې د ولسواکۍ پیلامه وه. د ویرجینا کمپنۍ مشران دولس کاله وروسته پوه شول، چې هغه استعماري تګلاره چې هسپانویانو په مکسیکو، مرکزي او سوېلي

امریکا کې پلې کړې وه؛ په شمالي امریکا کې کارنده نه وه. د اولسمې پېړۍ پاتې برخه د دویم درس د زده کولو لپاره په اوږدو هلو ځلو تېره شوه: داسې چې د پر ځان بساینې لپاره یوازینۍ لار د داسې بنسټونو جوړول دي چې خلکو ته د سخت کارکولو او پانګونې انګېزه ورکړي. د شمالي امریکا په پراخېدو سره، انګرېز مشرانو پرلپسې هڅې وکړې، څو داسې بنسټونه رامنځته کړي چې سیاسي او اقتصادي امتیازات د ټولو وګړو پر ځای باید یوازې د مستعمرې ځانګړو کسانو ته ورکړل شي، لکه هسپانویانو چې دا کار وکړ. خو دغه ټولې تګلارې د ویرجینا په څېر دلته هم له ماتې سره مخ شوې.

د ویرجینا کمپنۍ په ستراتیژۍ کې تر بدلون وروسته، ډېر ژر د پام وړ بدلونونه رامنځته شول. د برېټانیا پاچا لومړي چارلېز په ۱۶۳۲ کال کې د بالتیمور مشر سیسیلیوس کالورټ «Cecilius Calvert» ته د بر چېساپیک بای «Upper chesapeak Bay» لس میلیونه ایکره ځمکه ورکړه. د مریلنډ منشور د بالتیمور مشر ته بشپړ واک ورکاوه چې په خپله خوښه حکومت جوړ کړي او د دې منشور په اوومه ماده کې راغلي وو:«د خوشاله او سوکاله حکومت لپاره، بشپړ اختیار لري چې قانون رامنځته او پلی یې کړي.» بالتیمور د یوې اشرافي ټولنې د جوړولو لپاره یو تفصیلي پلان جوړ کړ چې له مخې یې په شمالي امریکا کې د برېټانیا اولسمې پېړۍ کلیوالي ژوند ته ورته یوه ایډیالي ټولنه رامنځته کړي. په دې پلان کې د زرګونه ایکره ځمکې وېش شامل و، چې د اشرافو له لوري اداره کېدې. اشرافو دغه ځمکې خلکو ته په اجاره ورکولې چې کار پکې وکړي او ګټه یې دوی ته ورکړي. په ۱۶۶۳ کال کې په کارولینا کې هم د اتو سترو ځمکوالو له خوا چې «سر انتوني اشلي کوپر» پکې شامل و، ورته

پلان عملي شو او کارولینا هم په همدې وخت کې تاسیس شوه. کوپر او د هغه سلاکار انګرېز فیلسوف «جان لاک» د کارولینا لپاره اساسي قانون جوړ کړ. دا د مریلنډ منشور ته ورته سند و، چې د ځمکوالو د واک پر اساس یې د نخبګانو یوه سلسه مراتبي ټولنه معرفي کوله. د دې سند په سریزه کې راغلي وو:«د دې ایالت حکومت ښایي دهغه شاهي نظام متابعت وکړي، چې موږ یې تر سیوري لاندې ژوند کوو او دا ایالت د هغه یوه برخه ده. په دې اساس موږ د ګڼو ډیموکراسیو له جوړېدو ډډه کوو.» دغه اساسي قانون یو سخت ټولنیز جوړښت رامنځته کاوه. د Leet-men په نوم طبقې د دې جوړښت په سر کې ځای درلود. د قانون په ۲۳ ماده کې راغلي وو:«د لیټ من اولاده به د تل لپاره لیټ من پاتې کېږي.» له لیټمن څخه پورته طبقه چې سیاسي قدرت یې نه درلود، «landgraves» او «Caziques» وو چې د اشرافو په ډله کې راتلل. هر لېنډ ګریو ته ۴۸ زره او هر کاسیک ته ۲۴ زره ایکره ځمکه ورکول کېده. د دوی لپاره یو پارلمان هم جوړ شوی و او په پارلمان کې به یوازې پر هغو موضوعاتو بحث کېده چې د ځمکې د اتو مالکانو له خوا به تایید شوي وو. لکه څرنګه چې په ویرجینا کې ملا ماتوونکي قوانین ناکام شول. د کارولینا او مریلنډ لپاره هم جوړ شوی پلان له ورته برخلیک سره مخ شو. په دې ټولو هڅو کې دا په ډاګه شوه چې په یوه سخته طبقاتي ټولنه کې پر خلکو جبري کار کول ناشوني دي، ځکه چې په دې نوې نړۍ یعنې په نویو مستعمرو کې ډېر نور انتخابونه موجود وو. د دې پر ځای، نورو هڅوونکو تګلارو کولای شول چې د مستعمرې اوسېدونکو ته د کار کولو

انګېزه ورکړي. هغوی ډېر ژر د اقتصادي ازاديو او سياسي حقوقو غوښتونکي شول. مريلنډ مېشتو کډوالو ټينګار کاوه چې ځمکې بايد د دوی شخصي ملکيت وګرځول شي او لارډ بالتيمور يې د يوې جرګې جوړولو ته اړ کړ. جرګې په ۱۶۹۱ کال کې د برېټانيا له پاچا وغوښتل چې مريلنډ د شاهي مستعمرې په توګه اعلان کړي او په دې توګه د بالتميور او د هغه د اشرافو سياسي امتيازات لغوه کړي. په کارولينا هم کې ورته اوږده مبارزه وشوه چې په پايله کې ځمکوالو وبايلله. سوېلي کارولينا په ۱۷۲۹ کال کې د شاهي مستعمرې په توګه اعلان شوه. تر ۱۷۲۰ لسيزې پورې ټولو ۱۳ مستعمرو چې وروسته پر متحده ايالتونو بدلې شوې، ورته حکومتي جوړښتونه لرل. ټولو ايالتونو په راس کې والي او د قانون جوړونې يوه جرګه چې له ځمکوالو څخه جوړه وه، درلوده. دا ولسواک حکومتونه نه و، ځکه چې ښځو، مريانو او بې ځمکو کسانو پکې د رايې ورکونې حق نه درلود، خو بيا هم د هغه وخت د نورو ټولنو په پرتله په دې مستعمرو کې د خلکو سياسي حقوق خوندي و. د همدغو حکومتونو مشران او جرګې راټول شول او په ۱۷۷۴ کال کې يې د يوې لويې وچې په کچه لومړنی کانګرېس جوړ کړ. دا د امريکا د متحده ايالتونو د خپلواکۍ ترلاسه کولو لومړنۍ پيلامه وه. د قانون جوړونې جرګې په دې باور وې، چې هم په کانګرېس کې د تصميم نيونې له حق څخه برخمنې دي او هم د مالياتو د ټاکلو واک لري. لکه څنګه چې پوهېږو، دغه کار د انګليسانو استعماري دولت ته ستونزې وزېږولې.

د دوو اساسي قوانینو داستان

اوس باید څرګنده شوې وي، چې د مکسیکو برعکس؛ د امریکا متحده ایالتونو له خوا پر ډیموکراټیکو ارزښتونو ولاړ د یوه اساسي قانون جوړول چې سیاسي واک یې محدود او د ټولنې ترمنځ یې ووېشه، کومه تصادفي پېښه نه وه. هغه سند چې د ۱۷۸۷ کال په مې میاشت کې په فلادلفیا کې چمتو شو، د هغې اوږدې پروسې پایله وه، چې په ۱٦۱۹ کال کې د جېمزټاون په عمومي غونډه کې پیل شوې وه. د اساسي قانون جوړونې هغه بهیر چې د امریکا متحده ایالتونو د خپلواکۍ له ترلاسه کولو وروسته پیل شوی و، له هغه بهیر سره یې ښکاره توپیر درلود چې څه موده وروسته په مکسیکو کې پیل شو. د ۱۸۰۸ کال په فبرورۍ میاشت کې د فرانسې امپراتور «ناپلیون بناپارټ» پر هسپانیا یرغل وکړ او د همدې کال تر مې پورې یې د هسپانیې امپراتورۍ پلازمېنه مادرید ونیوله. په سپټمبر میاشت کې د هسپانیا پاچا «فردیناند» له واکه ګوښه کړای شو، د نېشنل جونټا «National junta» په نوم یوې پوځي ډلې د چارو واګې په لاس کې واخیستې او د فرانسوي ښکېلاک پر وړاندې یې جګړه پیل کړه. پوځي دولت په لومړیو کې تر ارانجویز «Aranjuez» پورې پرمختګ وکړ، خو وروسته جنوب لور ته پر شا شو. پوځي دولت بالاخره کادیس بندر ونیوه. هسپانویان دلته د ناپلیون پوځ له لوري کلابند شول، خو تسلیمي یې ونه منله. د هسپانیا پوځي دولت همدلته د «کورتس» په نوم یو پارلمان جوړ کړ. کورتس په ۱۸۱۲ کال کې یو سند تصویب کړ چې د «کادیس اساسي قانون» په نامه یادېده، په دې قانون کې د خلکو د حاکمیت پر بنسټ د یوه مشروطه شاهي نظام پر

جوړولو، د ځانګړو امتیازاتو د ختمولو او د قانون په وړاندې د ټولو وګړو پر برابرۍ ټینګار شوی و. په لاتینه امریکا کې د هسپانیا تر ولکې لاندې استعماري حکومتونو چې د ایکومینډا په چوکاټ کې یې خلک استثمارول، دغه نوي بدلونونه وغندل. کله چې د ناپلیون د یرغل په پایله کې په هسپانیا کې شاهي نظام ړنګ شو، په لاتینه امریکا کې استعماري دولتونو د مشروطه غوښتنې غږونه پورته کړل. د مرکزي جونټا یا پوځي دولت د رسمیت پېژندنې پر سر ډېرې ناندرۍ پېښې شوې او د لاتینې امریکا یو شمېر مستعمرو د دې کار په غبرګون هر یو ځان ته د خپلواک جونټا پر جوړولو پیل وکړ. لا وخت ته اړتیا وه چې دوی له هسپانیا څخه د خپلواکۍ د ترلاسه کولو په فکر کې شي. د خپلواکۍ لومړنی اعلان په ۱۸۰۹ کال کې د بولیویا په «لا پاز» کې وشو، خو د خپلواکۍ دغه پورته شوی غږ ډېر ژر له پیرو څخه د استول شویو هسپانوي سرتېرو له لوري غلی شو. د مکسیکو واکمنې طبقې دغه پېښې د هیډالګو پاځون ته چې په ۱۸۱۰ کال کې د «میګویل هیډالګو پلار»په مشرۍ ترسره شوی و، ورته بللې. د هیډالګو سرتېرو د سپټمبر په ۲۳ مه د «ګواناجواتو» تر لوټلو وروسته، د مستعمرې مشر و واژه او بیا یې د سپین پوستو پر وژلو لاس پورې کړ، د هیډالګو دغه خوځښت د ازادۍ غوښتنې پر ځای تر ډېره قومي او توکمیز اړخ درلود، چې د دې عمل په غبرګون کې ټول سیاسي مخالفین په یو صف کې ودرېدل. که دغو ازادي غوښتونکو خوځښتونو خلکو ته په سیاست کې د ګډون زمینه برابره کړې وای، نو نه یوازې هسپانویانو؛ بلکې ځایي مشرانو به یې هم مخالفت کړی وای. په پایله کې، د مکسیکو د مشرانو هغه انګېرنه چې د کادیس اساسي قانون خلکو ته د مشارکت زمینه برابره کړې،

خلک شکمن کړل او هېڅکله یې مشروعیت پیدا نه کړ. په ۱۸۱۵ کال کې د ناپیلیون د امپراتورۍ له ړنګېدو وروسته، پاچا اووم فردیناند یو ځل بیا واک ترلاسه کړ او د کادیس اساسي قانون لغوه شو. د تاج اینبودنې تر مراسمو وروسته، پاچا په امریکا کې د خپلو مستعمرو د بېرته ترلاسه کولو غوښتنه وکړه او دا غوښتنه د مکسیکو د وفادار حکومت له کوم مخالفت سره مخ نه شوه. په ۱۸۲۰ کال کې په کادیس کې د هسپانوي ځواکونو یوه ډله چمتو شوې وه، څو د امریکا لویه وچه کې د هسپانیا مستعمرې بېرته را ژوندۍ کړي، خو دغو ځواکونو د پاچا فردیناند پر وړاندې پاڅون وکړ او ډېر ژر د هېواد له ګوټ ګوټ څخه نور سرتېري هم له دوی سره یو ځای شول. پاچا مجبور شو چې د کادیس قانون بېرته عملي او کورتس یا پارلمان ته د کار پیلولو امر وکړي، دا پارلمان «کورتس» د مخکېني هغه په پرتله چې د کادیس اساسي قانون یې لیکلی و، تند یا راډیکال و. په دې قانون کې د هر ډول جبري کار د منع کولو وړاندیز شوی و، په نوي قانون کې همدا رنګه هغه ځانګړي امتیازات هم لغوه شول، چې د ټولنې ځیني ځانګړو طبقو ته په پام کې نیول شوي وو. د بېلګې په توګه، په دې قانون کې د هغو پوځیانو لپاره چې په جرم مرتکب کېدل، د ځانګړې پوځي محکمې د جوړېدو غوښتنه شوې وه. یاد قانون د مکسیکو واکمنې طبقې ته د زغملو نه و او په غبرګون کې یې خپله ازادي اعلان کړه. دغه ازادي غوښتونکی غورځنګ د هسپانوي پوځ د یوه افسر اګوستین ډي اتوربايد « Augustin de Iturbide» له خوا رهبري کېده. نوموړي د ۱۸۲۱ کال د فبرورۍ په ۲۴ مه د ډي ایګوالا «de iguala» په نوم یو پلان اعلان کړ، چې

د ازادۍ مکسیکو لپاره په کې د نوموړي لیدلوری په ډاګه شوی و. په دغه پلان کې د یوې هسپانوي امپراتورۍ په اډانه کې د مشروطه شاهي دولت جوړول شامل و او د کادیس اساسي قانون هغه اصول یې لغوه کړل، چې د مکسیکو واکمنې طبقې د خپلو ګټو او امتیازاتو پر وړاندې ګواښ باله. د اګوستین دا پلان له شک پرته د خلکو له هرکلي سره مخ شو او هسپانویان پوهېدل چې په مکسیکو کې له رامنځته شوي وضعیت څخه انکار نه شي کېدای. اګوستین نه یوازې مکسیکو له هسپانوي امپراتورۍ جلا کړه، بلکې د واک له تشې څخه په استفادې یې د پوځ په ملاتړ ځان امپراتور اعلان کړ. د جنوبي امریکا د خپلواکۍ ستر مشر سیمون بولیوار د اتوربایډ د دې موقف په اړه وايي: هغه ډېر ژر پر یوه دیکتاتور واکمن بدل شو او د ۱۸۲۲ کال په اکتوبر کې یې هغه اساسي قانون لغوه کړ چې د کانګرېس له خوا تصویب شوی و او ځای یې د جونټا په نوم منتخب پوځي دولت ډک کړ.

که څه هم د اګوستین دولت تر ډېره دوام ونه کړ، خو په نولسمه پېړۍ کې په مکسیکو کې دغه ډول پېښې بیا بیا تکرار شوې. د متحده ایالتونو اساسي قانون پر نویو معیارونو ولاړه ولسواکي رامنځته نه کړه، په دې اړه چې چا په ټاکنو کې د ګډون او رایې ورکونې حق درلود، هر ایالت ته د جلا پرېکړې نیونې حق ورکړل شو. په شمالي ایالتونو کې پرته له دې چې د خلکو د مالیې او شتمنۍ کچه په پام کې ونیول شي، ټولو سپین پوستو ته د رایې ورکونې حق ورکړل شو؛ خو په جنوبي ایالتونو کې دغه بهیر ډېر ورو او په تدریجي توګه پلی کېده. په هېڅ ایالت کې ښځو او مریانو ته د رایې ورکونې حق ور نه کړل شو. په عین وخت کې د سپین پوستو پر

عوایدو او د شتمنۍ پر څومره والي لګېدلي محدودیتونه له منځه یووړل شول، خو تور پوستي په ښکاره له دې حق څخه بې برخې وو. البته، مریتوب هغه وخت قانوني بڼه خپلوله چې په فلادلفیا کې د متحده ایالتونو اساسي قانون تدوین او د کاغذ پر مخ لیکل کېده او د استازو ترمنځ تر ټولو ناوړه بحث دا و، چې د استازو جرګې څوکۍ باید د ایالتونو ترمنځ ووېشل شي. په کانګرېس کې د څوکیو وېش د هر ایالت د نفوسو د شمېر په اندول ترسره کېده، خو د جنوبي ایالتونو استازو ټینګار کاوه چې د نفوسو په شمېرنه کې مریان هم باید حساب شي، خو د شمال استازو ور سره مخالفت وکړ. بالاخره د څوکیو د وېش پر سر د شوې هوکړې پر بنسټ له هرو پنځو مریانو څخه درې یې له یو تن ازاد انسان سره برابر وشمېرل شول. د اساسي قانون د تدوین پر مهال به چې د شمالي والو او جنوبي والو ترمنځ کوم اختلافات رامنځته کېدل، دواړو غاړو به د حللارې لپاره د ۳ پر ۵ قانون له طریقې کار اخیسته. د وخت په تېرېدو سره په قانون کې نوي بدلونونه رامنځته شول. د بېلګې په توګه؛ د مسیوري تړون پر بنسټ یو ایالت به تل د مریتوب د مخالف او بل د موافق په توګه یو اتحاد جوړاوه، څو د مخالفو او موافقو ترمنځ اندول وساتل شي، دغه تړون او وېش سبب شو، چې د امریکا سیاسي بنسټونه او ادارې په ارامه زړه خپلو چارو ته دوام ورکړي، خو د وخت په تېرېدو سره کورنۍ جګړې دغه مسئله د شمالي والو په ګټه پای ته ورسوله. که څه هم دغه کورنۍ جګړه خونړۍ او ورانوونکې وه، خو تر هغې مخکې او وروسته د خلکو یوه لویه برخه او په ځانګړې توګه، د متحده ایالتونو د شمال او لوېدیځ اوسېدونکي له پراخو اقتصادي

فرصتونو څخه برخمن شول. په مکسیکو کې بیا وضعیت بل ډول و. که د امریکا متحده ایالتونو د ۱۸٦۰ او ۱۸٦٥ کلونو ترمنځ پنځه کاله بې ثباتي تجربه کړه، مکسیکو بیا تر خپلواکۍ وروسته پنځوس کاله پرله پسې له سیاسي بې ثباتۍ سره مخ وه. د «انتونیو لوپېز ډي سانتا انا» د ژوند داستان دغه وضعیت په ښه توګه انځوروي. سانتانا د وراکروز په مستعمراتي سیمه کې د یوه چارواکي زوی و، چې د هسپانیا د ملاتړي په توګه یې د مکسیکو د خپلواکۍ په جګړه کې شهرت وموند، نوموړي په ۱۸۲۱ کال کې خپل دریځ بدل او د مکسیکو د نوي واکمن اټوربایډ تر څنګ ودرېد. سانتانا د ۱۸۳۳ کال په مې کې په لومړي ځل د مکسیکو ولسمشر شو، خو تر یوې میاشتې واکمنۍ وروسته یې غوره وګڼله چې د ولسمشرۍ دا مسوولیت «والنتیاین ګومېز فارایاس» ته وسپاري، ګومېز یوازې پنځلس ورځې د مکسیکو ولسمشر و او واک بېرته سانتانا ته وسپارل شو. د انا د ولسمشرۍ دا دوره هم ډېره لنډه وه او د همدې کال په جولای کې بېرته ګومېز فارایاس ولسمشر شو. د سانتانا او فارایاس دغه کار د ۱۸۳۵ کال تر نیمایي پورې، یعنې کله چې مګوېل باراګان د سانتانا ځایناستی شو، دوام وکړ. خو سانتانا غلی کېننāست. هغه یو ځل بیا په ترتیب سره په ۱۸۳۹، ۱۸۴۱، ۱۸۴۴ او ۱۸۴۷ کلونو او په پای کې د ۱۸۵۳ او ۱۸۵۵ کلونو ترمنځ د مکسیکو ولسمشر شو، چې ټولټال یوولس دورې یې حکومت وکړ. هغه په دې موده کې د الامو او تکزاس سیمې وبایللې او همدارنګه د مکسیکو-امریکا متحده ایالتونو ترمنځ په جګړه کې یې د نیو-مکسیکو او اریزونا سیمې هم له لاسه ورکړې. له ۱۸۲۴ کال څخه تر ۱۸٦۷ کال پورې په مکسیکو کې ۵۲ ولسمشران راغلل او لاړل،

چې له دې ډلې یوازې څو محدود شمېر یې د اساسي قانون پر بنسټ واک ته رسېدلي وو.

پر اقتصادي بنسټونو او نورو چارو د دغې سیاسي بې ثباتۍ اغېزې ډېرې څرګندې دي. دغه وضعیت په مکسیکو کې د مالکیت د حقونو د ناخوندیتوب سبب شو، چې له همدې امله مکسیکو اوس مهال د عامه خدمتونو د وړاندې کولو او مالیاتي عوایدو د ډېرولو په برخو کې ناتوانه دی. که څه هم سانتانا عملاً د مکسیکو ولسمشر و، خو پر ټول هېواد یې بشپړ واک نه درلود او دا کار د دې لامل شو، چې تکزاس د امریکا متحده ایالتونو برخه وګرځي. پر دې سربېره، لکه څرنګه چې ومو لیدل، د مکسیکو د خپلواکۍ تر اعلان وروسته، انګېرنه دا وه چې د استعمار د وخت اقتصادي بنسټونه باید وساتل شي، هغه بنسټونه چې د لاتیني امریکا په برخه کې د جرمني څېړونکي او جغرافیه پوه «الکساندر وون هومبولټ»په وینا مکسیکو یې د «نا برابرو هېوادونو» په ډله کې ودروله. دغو بنسټونو چې په ټولنه کې یې د ځایي خلکو د استثمار او د انحصار اساس کېښود، د خلکو د یوې سترې ډلې اقتصادي انګېزه ووژله. په داسې حال کې چې متحده ایالتونو د نولسمې پېړۍ په نیمایي کې صنعتي انقلاب تجربه کاوه، مکسیکو ورځ تر بلې د بېوزلۍ په ګرداب کې ډوبېده.

د یوې ایډیا لرل، د شرکت جوړول او د پور اخیستل

په بریټانیا کې صنعتي انقلاب پیل شوی و، له پنبې څخه د ټوکر تولید لومړنۍ بریالۍ تجربه وه. د ټوکر د تولید یا نساجۍ ماشین په لومړیو کې د اوبیزې او بیا وروسته د بخار انرژۍ په واسطه چلېده. د پنبې تولید په میکانیزه کېدو سره، لومړۍ د نساجۍ او وروسته په نورو

صنایعو کې د بشري ځواک اړتیا په بېساري ډول لوړه شوه. نوښت او پنځونه د اقتصاد په ټولو برخو کې د ټکنالوژیکي پرمختګونو لپاره محرکه قوه وه. سوداګر، پانګوال، کسبګر او نورو هغو کسانو چې غوښتل یې خپلې نوې ایډیاوې په کار واچوي، د دې حرکت ملګري او سرلاري شول. د نېکمرغه بدلون دغه څپه شمالي اتلانتیک او تر امریکا ورسېده. هغه ټکنالوژي چې په برېټانیا کې پنځول شوې وه، خلک یې په مټ په امریکا کې له سترو اقتصادي فرصتونو څخه برخمن شول، هغوی په صنعت کې د نوښت او خلاقیت په موخه، په برېټانیا کې له رامنځته شویو بدلونونو څخه الهام واخیست. د دغه ډول اختراعاتو او نوښتونو په اړه د لا پوهاوي لپاره اړینه ده، پوه شو چې په دې دوره کې خلکو ته څرنګه د معنوي مالکیت حق ورکول کېدل او د دې حق پرمټ یې څنګه د خپلو اختراعګانو حقوق خوندي کول. د اختراعګانو د ثبت سیستم چې د شخص له معنوي ملکیت څخه یې ملاتړ کاوه، د «انحصاراتو قانون» پر بنسټ رامنځته شوی و، دغه قانون چې په ۱۶۲۳ کال کې د برېټانیا د پارلمان له خوا تصویب شو، یوه موخه یې د پاچا له لوري په خپل سر د معنوي مالکیت حق د ورکولو مخنیوی و، د معنوي مالکیت حق یوازې سوداګرو، صنعتکارانو او پانګوالو ته ورکول کېده. د امریکا په متحده ایالاتو کې د معنوي مالکیت د حقوقو په اړه شواهد ښیي چې هلته نه یوازې شتمنو کسانو او کسبګرو ته دا حق ورکول کېده، بلکې د ټولنې نورو اقشارو هم کولای شول چې له دغه امتیازه ګټه واخلي او زیاتره کسان د دغه امتیاز په برکت د لویو شتمنیو خاوندان شول. د بېلګې په توګه، د فون ګرام او برېښنا مخترع او د نړۍ د الکټرونیکي وسایلو د تولید د سترې کمپنۍ «جنرال الکټریک»

بنسټګر «توماس اډیسن» له دغو کسانو یو تن و. هغه د پلار اووم او وروستی اولاد و، پلار یې «ساموېل اډیسن» د کورونو د چتونو له پوښولو نیولې تر خیاطۍ او هوټلدارۍ پورې، بېلابېل کارونه کړي وو. توماس په ښوونځي کې ډېرې لږې زده کړې وکړې، خو په کور کې یې د مور له لوري روزنه ورکول کېده. په متحده ایالتونو کې د ۱۸۲۰ او ۱۸۴۵ کلونو ترمنځ د ټولو هغو کسانو له ډلې چې خپل اختراعات یې ثبت کړي وو، یوازې ۱۹ سلنه یې ځمکوال او کسبګر وو او پاتې ۴۰ سلنه د اډیسن په څېر هغه عادي کسان وو، چې ابتدايي او یا ډېرې لږې زده کړې یې لرلې. په دې لړ کې یو شمېر کسانو د معنوي مالکیت حق څخه په ګټې اخیستنې د شرکتونو پر جوړولو لاس پورې کړ، چې توماس اډیسن یې ژوندی مثال دی. دا چې په نولسمه پېړۍ کې د نورو هېوادونو په پرتله په متحده ایالتونو کې تر یوه بریده ولسواکي حاکمه وه، خلکو ته د نوښت او پنځونې زمینه برابره وه. هغه څه چې امریکا یې د اقتصاد په برخه کې د نړۍ د نوښتګرو هېوادونو په ډله کې ودروله، همدا ولسواکي وه چې په صنعتي بهیر کې یې نوښتونه حمایه او هڅول. که بېوزله وې، یو فکر او ایډیاله دې لرله، نو یوازې د معنوي مالکیت حق ترلاسه کولو ته اړتیا وه چې تر لاسه کول یې اسانه و او دومره لګښت یې هم نه درلود، د دې امتیاز ترلاسه کول د پیسو ګټلو لپاره ښه وسیله وه. د معنوي مالکیت حق د ترلاسه کولو یوه بله ګټه دا وه چې دغه امتیاز پر بل کس پلورل کېدای هم شوی. اډیسن په پیل کې د پانګې پیدا کولو لپاره همداسې کول، نوموړي د ۱۰ زره ډالرو په بدل کې د «Quadruplex» ټلګراف جواز پر «ویسټرن یونین» شرکت وپلوره،

خو د دې ډول امتیازاتو خرڅول یوازې د اډیسن په څېر کسانو لپاره ګټور و، ځکه چې یوه اختراع به یې عملي کړې نه وه، چې بله نوې ایډیا به یې ذهن ته ورغله. (هغه په امریکا کې د ۱۰۹۲ اختراعاتو او په ټوله نړۍ کې د ۱۵۰۰ اختراعاتو په ثبتولو سره نړیوال ریکارډ لري.)

د معنوي مالکیت له لارې د پیسو د لاسته راوړولو لپاره غوره لار د یوه تجارت او کاروبار پیلول و، د دې ډول کار د پیلولو لپاره مالي سرچینو او بانکونو ته اړتیا وه، څو خلکو ته د پورونو د ورکولو اسانتیاوې برابرې کړي. په امریکا متحده ایالتونو کې مخترعین نېکمرغه او خوشبخته وو، امریکا په نولسمه پېړۍ کې د بانکوالۍ او نورو مالي پور ورکوونکو بنسټونو د جوړېدو په برخه کې د پاموړ پرمختګونو شاهده وه، چې دغه بدلون د امریکا په اقتصادي پرمختګ او صنعتي کېدو کې بنسټیز رول ولوباوه. په ۱۸۱۸ کال کې په متحده ایالتونو کې ۳۳۸ بانکونو فعالیت درلود، چې ټولټال ۱۶۰ میلیونه ډالره پانګه یې لرله، خو په ۱۹۲۴ کال کې دغه شمېر ۲۷،۸۴۶ بانکونو ته لوړ شو چې ټولټال ۲۷،۳ میلیارده ډالره پانګه یې لرله. په دغه هېواد کې بالقوه مخترعینو، نوښتګرو او کسبګرو کولای شول چې د نوي کار او سوداګرۍ د پیلولو لپاره د خپلې اړتیا وړ پانګه د پور په ډول ترلاسه کړي. د بانکونو او مالي بنسټونو ترمنځ سختې سیالۍ خلکو ته په ارزانه بیه د پورونو اسانتیاوې برابرې کړې وې، خو په مکسیکو کې وضعیت بل ډول و.

په ۱۹۱۰ کال کې چې په مکسیکو کې صنعتي انقلاب نوی پیل شوی و، په دغه هېواد کې یوازې ۴۲ بانکونه فعال وو، چې د ټولې پانګې ۶۰٪ سلنه یې په دوو بانکونو پورې اړه لرله. په داسې حال کې چې

په متحده ایالتونو کې د بانکونو ترمنځ سخته سیالي روانه وه، خو په مکسیکو کې داسې څه نه تر سترګو کېدل. د بانکونو ترمنځ د رقابت نه شتون په دې معنا و، چې بانکونو په لوړه بیه خلکو ته پورونه او خدمات وړاندې کول او پورونه هم د ټولنې بډایه خلکو ته ورکول کېدل، چې په هغو به یې په بېلابېلو اقتصادي برخو کې پانګونه کوله. په مکسیکو کې د بانکدارۍ نظام هغه بڼه چې په نولسمه او شلمه پېړۍ کې رامنځته شوې وه، د خپلواکۍ تر ګټلو وروسته د دې هېواد د سیاسي بنسټونو نتیجه وه. د ۱۸٦۴ او ۱۸٦۷ کلونو او د سانتانا د واکمنۍ پر مهال چې وضعیت ترینګلی او ګډوډي وه، د فرانسې دویم ناپلیون په مکسیکو کې د «ماکسیمیلیان» په مشرۍ د یوه استعماري دولت د جوړولو ناکامه هڅه وکړه. فرانسویان پر شا وتمبول شول او نوی اساسي قانون جوړ شو. خو هغه دولت چې په لومړي سر کې د «بونیتو جواریز» او بیا د هغه تر مرګ وروسته د «سباستین لیردو تیجادا» له خوا جوړ شو، د «پور فیریو دیاز» په نوم د یوه ځوان پوځي له خوا له ننګونو سره مخ کړل شو. دیاز هغه جنرال و، چې د فرانسویانو پر وړاندې جګړه کې بریالی شوی و او واک ته د رسېدو هیله یې لرله، نوموړي ځان ته پوځ جوړ او د ۱۸۷٦ کال په نومبر کې د «تې کواک» په نوم جګړه کې یې دولتي ځواکونو ته ماتې ورکړه. د بل کال په مې میاشت کې نوموړي ځان د مکسیکو د منتخب ولسمشر په توګه اعلان کړ. دیاز په داسې حال کې چې ورو- ورو د استبداد خوا ته روان و، ۳۴ کاله په واک کې پاتې شو او بالاخره د یوه انقلاب پایله کې را وپرځول شو. نوموړي د مکسیکو د پخوانیو واکمنانو «اتوربییده او سانتانا» په څېر خپل ژوند

له پوځي ډګره پیل کړ. د امریکا متحده ایالتونه هم د پوځ له ډګره سیاست ته د ځینو څېرو د راتګ تجربه لري. د امریکا لومړنی ولسمشر «جورج واشنګټن» یو مخکښ او بریالی جنرال و، چې د خپلواکۍ جګړه یې رهبري کوله. د کورنۍ جګړو یو بل مخکښ جنرال «اولیسس اس. ګرانټ» هم په ۱۸۶۹ کال کې ددې هېواد ولسمشر شو، همدارنګه د دویمې نړیوالې جګړې پر مهال په اروپا کې د متفقینو عمومي قوماندان «ډوایټ ایزنهاور» هم د ۱۹۵۳-۶۱ کلونو ترمنځ د امریکا ولسمشر و. خو د اټوربیته، سانتانا او دیاز برعکس؛ دغو امریکایي مشرانو د واک د لاسته راړولو لپاره له زوره کار وانخیست، هغوی هېڅکله د واک د پایښت او بل ولسمشر ته د واک لېږد د مخنیوي لپاره زور ونه کاراوه، بلکې اساسي قانون ته ژمن پاتې شول. که څه هم مکسیکو په نولسمه پېړۍ کې اساسي قانون درلود، خو دغه قانون پر هغه څه ډېر لږ محدودیتونه لګول چې د اتوربیته، سانتانا او دیاز له خوا ترسره کېدل، هغوی څرنګه چې واک د زور له لارې ترلاسه کړی و، همدغسې له واکه لرې هم شول. دیاز د خلکو د مالکیت حقونه تر پښو لاندې کړل، شخصي ملکیتونه یې ضبط او د بانکدارۍ په ګډون ټول اقتصادي فعالیتونه یې انحصار او خپلو پلویانو ته ډالۍ کړل. دا کټ مټ هغه څه و، چې هسپانوي ښکېلاکګرو په مکسیکو کې وکړل او بیا وروسته سانتانا هم د همدغو یرغلګرو پر پلونو قدم کېښود. دا چې د امریکا متحده ایالتونو کې د بانکدارۍ صنعت ددې هېواد په اقتصادي پرمختګ کې رغنده رول لوباوه، لامل یې هغه متفاوتې انګېزې نه وې، چې د بانکونو مالکینو لرلې. د ګټې هغه انګېزه چې د مکسیکو په بانکي نظام کې موجوده وه، په امریکا کې هم ورته وضعیت و، خو دا انګېزه

په دواړو هېوادونو کې د موجوده بنسټونو له اړخه کاملاً متفاوتې وې. امریکایي بانکداران له داسې اقتصادي بنسټونو څخه برخمن وو، چې هغوی یې په خپلو کې سیالۍ ته هڅول، دا ځکه چې امریکایي بانکونو ته داسې سیاستوالو قوانین جوړول چې د مکسیکویي سیاستوالو برعکس یې جلا او متفاوت سیاسي بنسټونه او سیستمونه لرل. د اتلسمې پېړۍ په وروستیو کې د امریکا د اساسي قانون تر پلي کېدو وروسته په دغه هېواد کې هم د یوې مودې لپاره مکسیکو ته ورته بانکي نظام عملي شو، چارواکو هڅه کوله چې په بانکي نظام کې محدودیتونه رامنځته او د دولتي بانکونو په جوړولو سره ګټې په خپلو کې سره ووېشي. امریکایي بانکونو د مکسیکویي هغو په څېر هغه چا ته پورونه ورکول چې پر دوی یې څار او نظارت کاوه، خو دغه وضعیت تر ډېره دوام ونه کړ، ځکه چې د مکسیکو برعکس؛ په متحده ایالتونو کې قانون او پالیسي جوړوونکي د ټاکنو له لارې انتخابېدل. د بانکونو انحصار او د پورونو ترلاسه کول د چارواکو د ګټې ښه وسیله وه، خو په دې شرط چې دوام یې ورکړی وای. خو دا وضعیت په هېڅ صورت د عامو خلکو په ګټه نه و. د مکسیکو برعکس، د امریکا خلکو کولای شول چې پر خپلو سیاستوالو نظارت وکړي او د هغو کسانو مخه ونیسي چې له واک څخه یې ناوړه ګټه اخیسته، په پایله کې بانکي انحصار له منځه یووړل شو. په امریکا کې د سیاسي حقوقو پراختیا او پلي کېدو خلکو ته د پورونو او مالي مرستو زمینه برابره کړه، بالاخره دغه وضعیت هغو خلکو ته د فعالیت لار پرانېسته، چې ایډیاګانې یې لرلې او نوښتونه یې پنځول.

د اتکا په مسیر کې بدلون

نړۍ په ۱۸۷۰ یمه او ۱۸۸۰ یمه لسیزه کې د بدلون په حال کې وه، لاتینه امریکا هم له دغه بدلون څخه بې برخې نه وه. هغه بنسټونه چې «پورفیریو دیاز» په مکسیکو کې جوړ کړي وو، د هسپانوي استعمار او سانتانا د واکمنۍ پر مهال د جوړو شویو بنسټونو په څېر نه وو. د نړۍ اقتصاد په نولسمه پېړۍ کې حیرانوونکی پرمختګ وکړ. د لېږد رالېږد یا ټرانسپورټ په برخه کې نویو اختراعاتو لکه د بخار کښتۍ جوړېدو، د نړیوالې سوداګرۍ لمن پراخ کړه. دا نړیوال بدلون په دې معنا و، چې د مکسیکو په څېر هېوادونو چې پرېمانه طبیعي زېرمې یې لرلې، کولای شوای چې د شتمن کېدو لپاره خپل خام طبیعي توکي د شمالي امریکا او لوېدیځې اروپا مخ پر صنعتي کېدونکو هېوادونو ته صادر کړي. له همدې امله دیاز او ملګرو یې ځان په داسې نړۍ کې لیده چې په چټکۍ سره د بدلون په حال کې وه، هغوی وپتېیله چې مکسیکو هم باید د دې بدلون ملګرې شي. خو دا بدلون په دې معنا نه و، چې د هسپانوي استعمار میراثي بنسټونه رنګ او پر ځای یې امریکایي ډوله نوي بنسټونه ساز کړي، بلکې دا بدلون پر هماغه مسیر روان و چې پخوا ټاکل شوی و؛ یعنې د بنسټي بدلون هغه پېښه چې تر دې مخکې یې لاتینه امریکا بېوزله او له پښو وغورځوله. نړیوالتوب د امریکا په لویه وچه کې پرانیستې فضا رامنځته او پرانیستو پولو دغه سیمه نوره هم ارزښتمنه کړه. دغه پولې په رښتیني معنا خلاصې نه وې، بلکې د پولو شاوخوا مېشت بومي یا ځایي خلک تر ظلم او ستم لاندې وو. د نولسمې پېړۍ په نیمایي کې د امریکا په لویه وچه کې نویو ارزښتناکه سرچینو ته لاسرسی پر یوه نوي تعریف شوي بحث بدل شوی و. د دې سیمې د پولو ناڅاپي

خلاصېدا، نه یوازې په متحده ایالاتو او لاتینه امریکا کې یو رنګ بدلون ته لار هواره نه کړه؛ بلکې د هغوی ترمنځ یې بنسټي یا نهادي توپیرونه- په ځانګړې توګه په دې اړه چې کوم کسان د ځمکې مستحق کېدای شي- لا ژور کړل. په متحده ایالاتو کې د تقنیني فرمانونو ټولګې چې د ۱۷۸۵کال «د ځمکو فرمان» او د ۱۸۶۲ کال « دکورونو قانون» په پرتله یې جامع مقررات او احکام لرل، عامه خلکو ته د نویو ځمکو د وېش زمینه برابره کړه. که څه هم ځایي خلک یا بومیان ګوښه کړل شول، خو دا کار په دې سرحدي سیمو کې د برابرۍ او اقتصادي ودې سبب شو؛ په داسې حال کې چې د لاتیني امریکا په زیاترو هېوادونو کې د سیاسي بنسټونو کړنې تر دې متفاوتې پایلې وزېږولې. دلته سرحدي ځمکې هغو خلکو ته ووېشل شوې چې زور، شتمنۍ او قومي اړیکې یې لرلې او دا کار د هغوی د لا ځواکمنېدو سبب شو. دیاز چې فکر یې کاوه د نړیوال تجارت ډګر ته په ورتګ سره به دی او ملګري یې شتمن شي، د استعمار د وخت هغه بنسټونه یې له منځه یوړل چې د تجارت پر وړاندې خنډ و. هغه تګلاره چې نوموړي په دې برخه کې غوره کړې وه، د اقتصادي پراختیا هغه ماډل نه و، چې نوموړي د «ریو ګرنډي» په شمال کې لیدلی و، بلکې دا د کورتېز، پیزارو او ډي ټولدو ماډل و. د دې تګلارې له مخې شتمنۍ د ټولنې د لوړ پاړکي په ولکه کې وې او د ټولنې نور پاړکي ورځ تر بلې منزوي کېدل. هغه مهال چې د ټولنې لوړ پاړکي پانګونه کوله، اقتصادي وده ډېره ټکنۍ وه او د ښه کېدو هیله یې ډېره تته وه. دا وده د هغو خلکو پر زیان وه، چې په نوي سیستم کې له خپلو حقونو بې برخې و. لکه د سونورا د یاکوی

«Yaqui» خلک چې د نوګالس په لېرو پرتو ځمکو کې اوسېدل. د ۱۹۰۰ او ۱۹۱۰ کلونو ترمنځ شاوخوا ۳۰ زره «یاکوی» وګړي له خپلو ځمکو وشړل شول او د مریانو په توګه د هېنکوېن[1]«Henequen» په نامه د یو ډول بوټي په کروندو کې د کار لپاره یوکاتان ته ولېږدول شول. د دې بوټي الیاف ډېر ارزښتناک ګڼل کېدل او له دغه الیاف څخه د پړي په جوړولو کې ګټه اخیستل کېده. د شلمې پېړۍ په پیل کې په مکسیکو او ټوله لاتینه امریکا کې د پرمختګ ضد دغه سیستم لا هم پر ځای پاتې شو، چې د نولسمې پېړۍ په څېر یې رکود، سیاسي بې ثباتي، کورنۍ جګړه او بېلابېلې کودتاګانې له ځان سره لرلې، ځکه چې هرې ډلې د خپلو ګټو لپاره مبارزه کوله. بالاخره دیاز په ۱۹۱۰ کال کې واک انقلابي ځواکونو ته وسپاره. د مکسیکو تر انقلاب وروسته په ۱۹۵۲ کال کې په بولیویا، په ۱۹۵۹ کال کې په کیوبا او په ۱۹۷۹ کال کې نیکاراګوا کې انقلابونه رامنځته شول. په همدې وخت کې په کولمبیا، السلوادور، ګواتیمالا او پیرو کې کورنۍ جګړې پیل شوې. په بولیویا، برازیل، چیلي، کولمبیا، ګواتیمالا، پیرو او وینزویلا کې د ملکیتونو استملاک او د خلکو د ملکیتونو او جایدادونو د سلبولو لړۍ په چټکۍ سره روانه وه. انقلابونه د ځمکو د مصادرې، سیاسي بې ثباتۍ، پوځي حکومتونو او د دیکتاتورۍ د واکمنېدو سبب شول. دا چې د لاتینې امریکا په ډېرو هېوادونو کې د سیاسي حقونو د لاسته راوړلو لپاره مبارزې وشوې او د لاتینې امریکا یو شمېر هېوادونو په ۱۹۹۰ کلونو کې د ولسواکۍ مزه وڅکله، خو له سیاسي پلوه اوس

[1]په مکسیکو کې د الیاف یو ډول بوټی دی چې رسۍ ترې جوړېږي

هم دغه هېوادونه د بې ثباته دولتونو په ډله کې راځي. دا بې ثباتي له ځېنو او وژنو سره مله وه. د چیلي هېواد په اړه د «حقیقت موندنې او پخلاینې ملي کمېسیون» په ۱۹۹۱ کال کې په خپل راپور کې په ډاګه کړه چې د پنوشه «Pinochet» د دیکتاتورۍ پر مهال د ۱۹۷۳ او ۱۹۹۰ کلونو ترمنځ په دې هېواد کې د سیاسي انګېزو له مخې ۲۲۷۹ کسان وژل شوي دي. دغه راز په دې موده کې ۵۰،۰۰۰ کسان بندیان او شکنجه شوي دي او سلګونه زره نور د کار پرېښودو ته اړ کړل شوي دي. همدارنګه د«تاریخي وضاحت لپاره د ګواتیمالا کمېسیون» راپور چې په ۱۹۹۱ کال کې خپور شو، ښیي چې د ۱۹۶۲ او ۱۹۹۲ کلونو ترمنځ په دغه هېواد کې د تاوتریخوالي په پېښو کې ټولټال ۴۲،۲۷۵ وژل شوي دي. خو ځینې نورې سرچینې دا شمېره ان ۲۰۰،۰۰۰ تنه په ګوته کوي. له دې ډلې یوازې ۷۰ زرو تنو د جنرال اېفرین ریوس مونټ «Efrain Rios Montt» د واکمنۍ پر مهال خپل ژوند له لاسه ورکړی و او نوموړي له دومره ستر بشري جنایت سره سره، د ۲۰۰۳ کال ولسمشریزو ټاکنو ته ځان کاندید کړ، خو له نېکه مرغه بریالی نه شو. په ارجنټاین کې د «نادرکه شویو کسانو ملي کمېسیون» د هغو ارجنټاینانو شمېر چې د ۱۹۷۶ او ۱۹۸۳ کلونو ترمنځ د پوځ له خوا وژل شوي وو، شاوخوا ۹ زره تنه وښود، خو کمېسیون زیاته کړه چې ښایي دا شمېر تر دې هم لوړ وي. د یادونې ده، هغه څېړنې چې د بشري حقونو د ادارو له خوا ترسره شوې، دا شمېر شاوخوا ۳۰،۰۰۰ تنه اټکلوي.

یو میلیارد او که دوه میلیارده ډالر؟

هغه څه چې د متحده ایالاتو او مکسیکو او بیا د نوګالس د دوو شمالي او سوېلي برخو ترمنځ ژور توپیرونه په ډاګه کوي، د استعمار د وخت راپاتې بنسټونه او د وخت له اړتیا سره سم نوي بنسټونه دي. د بېل ګېټس او کارلوس سلایم ترمنځ (وارن بوفیټ هم له دوی سره د سیالۍ په لیکه کې ولاړ دی) توپیر چې څنګه دواړه د نړۍ پر دوو شتمنو کسانو بدل شول، د هغه قوت ښکارندویي کوي چې په دې برخه کې مهم رول لوبوي. د ګېټس او مایکروسافټ په اړه ټول پوهېږي، خو د نړۍ د تر ټولو لوی شتمن او د ټکنالوژۍ د یوې سترې نوښتګرې کمپنۍ د بنسټګر په توګه د ګېټس موقف هېڅکله د دې خنډ نه شو، چې د امریکا متحده ایالاتو عدلیې وزارت د ۱۹۹۸ کال د مې میاشتې پر اتمه د انحصار حق څخه د ناوړه ګټه اخیستنې په تور د مایکروسافټ پر وړاندې دوسیه پرانېزي. موضوع داسې وه چې مایکروسافټ خپل انټرنېټ پلټونکی «اکسپلورر» د وینډوز عملیاتي سیستم سره تړلی و. دولت تر یوې مودې د ګېټس فعالیتونه څارل او له هماغه پیله په هغه څېړنیز راپور کې چې د تجارت فدرالي کمېسیون په ۱۹۹۱ کال کې خپور کړ، دا موضوع تر بحث لاندې ونیول شوه چې ایا مایکروسافټ د وینډوز عملیاتي سیستم کې له انحصاري حق څخه ناوړه استفاده کړې او که نه؟ دا قضیه روانه وه چې بالاخره د ۲۰۰۱ کال په نومبر میاشت کې میکروسافټ کمپنۍ له عدلیې وزارت سره یوې پرېکړې ته ورسېده. د پرېکړې له مخې مایکروسافټ د دې سرغړونې په تور نغدي جریمه شو.

خو په مکسیکو کې کارلوس سلایم د نوښت او پنځونې له لارې شتمن نه شو. نوموړي لومړی د ونډو په بازار کې څو معاملې ترسره

کړې او بیا وروسته یې د غیر انتفاعي شرکتونو په پېرلو او جوړولو لاس پورې کړ. د هغه لویه لاسته راوړنه او بریا د ټېلمکس «Telmex» په نوم د هغه مخابراتي شرکت پېرل و، چې په ۱۹۹۰ کال کې د ولسمشر «کارلوس سالینا» له خوا خصوصي سکتور ته وسپارل شو. دولت په ۱۹۸۹ کال کې د شرکت د ۵۰ سلنه عادي ونډې یعنې د ټولې ونډې د ۲۰،۴ سلنې د پلور اعلان وکړ او د ۱۹۹۰ کال په نومبر کې یې د داوطلبو شرکتونو له خوا وړاندیزونه ترلاسه کړل. سلایم د ټیټې بیې د وړاندې کولو له امله، د داوطلبۍ ګټونکی نه شو؛ خو د «کورسو ګروپ» په نوم د ده کنسرشیوم یا ګډ شرکت وکولای شول چې داوطلبي وګټي. سلایم د دې پر ځای چې خپله ونډه پر خپل وخت ورکړي، هغه یې وځنډوله او بېرته د شرکت له ګټې څخه یې د خپلې ونډې حق ورکړ. هغه ګټه چې مخکې په عامه انحصار کې وه، وروسته د سلایم په انحصار کې شوه او له دې درکه یې پرېمانه ګټه لاسته راوړه. هغه اقتصادي بنسټونه چې کارلوس سلایم یې نن دې ځای ته رسولی دی، په متحده ایالتونو کې له موجوده بنسټونو سره ډېر توپیر لري. په مکسیکو کې د پانګوالو او سوداګرو پر وړاندې بلا خنډونه پراته دي. د جوازونو لوړې بیې، له سرو کربنو تېرېدل، د چارواکو او سیاستوالو له لوري د خنډونو جوړول او له مالي بنسټونو په ډېرې سختۍ د پورونو ترلاسه کول، بالاخره سړی دې ته مجبوروي، څو له هغه چا سره چې غواړې سیالي وکړې، باید ور سره شریک شې. دا خنډونه کېدای شي نه لرې کېدونکي وي، له ګټې مو لرې وساتي او یا مو هم پر سیالي کوونکي بدل کړي. دا چې په عمل کې څه روان دي، په دې پورې

اړه لري چې څوک پېژنئ او یا څومره پر هغوی اغېز لرئ او څوک دي چې ور ته بډې ورکړئ. تکړه او هدفمند انسان کارلوس سلایم چې د ژوند مخینه یې د لبناني کډوالو یوې متوسطې کورنۍ ته ور ګرځي، د ځانګړو قراردادونو په اخیستو کې مهارت درلود. نوموړي د مکسیکو د مخابراتو او اړیکو ګټور بازار په خپل انحصار کې واخیست او وروسته یې خپل فعالیتونه د لاتیني امریکا ټولو سیمو ته وغځول. که څه هم د سلایم د تېلمکس د انحصار پر وړاندې ځیني خنډونه رامنځته شول، خو د هغه د فعالیت مخه یې ډپ نه شوای کړی. د «Avantel» په نوم د لرې واټن ټیلیفوني خدمتونو د چمتو کولو یوې کمپنۍ د رقابت د څارنې کمېسیون ته عریضه وکړه، څو معلومه کړي چې ایا تېلمکس د مخابراتو بازار انحصار کړی دی او که نه؟ دغه کمېسیون په ۱۹۹۷ کال کې اعلان وکړ چې تېلمکس د محلي اړیکو، کورنیو او نړیوالو اړیکو په برخه کې معتبر انحصار لري. خو په بازار کې د دغه انحصار د محدودولو لپاره د چارواکو هڅو کوم ځای ونه نیوه. هغه څه چې تېلمکس او سلایم د دلیل په توګه وړاندې کول، هغه د «recurso de amparo» یعنې د خوندیتوب اصل و، چې پر بنسټ یې یوه شخص ته د قانون په وړاندې خوندیتوب ورکول کېږي. دغه اصل «ډي امپارو» په حقیقت کې د مکسیکو د ۱۸۵۷ کال له اساسي قانون څخه سرچینه اخلي چې موخه یې د فردي حقوقو او ازادیو خوندیتوب و، خو وروسته یاده قاعده په مکسیکو کې د تېلمکس او یو شمېر نورو انحصارګرو لپاره د انحصار پر یوې هولناکې وسیلې بدله شوه. امپارو د خلکو د حقونو د خوندیتوب پر ځای، خلکو ته له قانونه د تېښتې لار هواره کړه. هغه شتمني او دولت چې سلایم د مکسیکو په اقتصاد کې پیدا

کړه، دا د نوموړي د سیاسي اړیکو له برکته ده. کله چې نوموړي په امریکا متحده ایالتونو کې پانګونې ته مخه کړه، هلته بریالی نه و. د کورسو ګروپ په نوم د کارلوس سلایم شرکت په ۱۹۹۹ کال کې د «CompUSA» په نوم د کمپیوټرونو زنځیري پلورنځي وپېرل. هغه مهال په مکسیکو کې د «CompUSA» انحصاري ځانګه له «COC services» سره وه او سلایم د شوي تړون خلاف، په مکسیکو کې د «COC services» په موجودیت کې خپل زنځیري پلورنځي پرانېستل، خو سي.او.سي شرکت د «CompUSA» له لارې د ټکزاس ایالت د دالاس ښار په یوه محکمه کې د سلایم پر وړاندې دعوه وکړه. دا چې په دالاس کې د امپارو قانون نه شته، سلایم دعوه وبایلله او د ۴۵۴ میلیونه ډالرو نغدي جریمې پر ورکړې محکوم شو. د محکمې په پای کې د سي.او.سي شرکت وکیل وویل:«د دې حکم پیغام دا دی، هغه شرکتونه چې غواړي په متحده ایالتونو کې فعالیت وکړي، نو قوانینو ته یې باید درناوی ولري.» کله چې سلایم له امریکایي بنسټونو سره مخ شو، نو د شتمنیو د لاسته راوړلو لپاره یې پخوانیو تکتیکونو کار نه ورکاوه.

د اقتصادي نا انډولۍ د نظریې په لور

موږ په یوه نا برابره نړۍ کې ژوند کوو. د نړۍ د ملتونو ترمنځ توپیر، د نوګالس ښار د دوو برخو ترمنځ توپیر ته ورته دی. د شتمنو هېوادونو وګړي ښه روغتیا، اوږد عمر او غوره زده کړې لري. دوی دغه راز د ژوند له ټولو ښو اسانتیاوو «له رخصتیو نیولې تر ډاډمن کاري چاپېریال پورې» برخمن دي؛ هغه څه چې د بېوزلو هېوادونو د وګړو لپاره یوازې یو خیال دی. په پرمختللو او شتمنو هېوادونو کې

خلک پر ښخو معیاري سړکونو ډریوري کوي او په خپلو کورونو کې د برېښنا، پاکو اوبو او عصري تشنابونو له اسانتیاوو برخمن دي. هغوی داسې دولتونه لري چې په خپل سر څوک نه نیسي او انساني کرامت ته سپکاوی نه کوي. دولت خلکو ته د روغتیا، پوهنې، رغونې او د قانون د حاکمیت په برخو کې خدمات وړاندې کوي. همدارنګه په دې هېوادونو کې خلک په ټاکنو کې د ګډون حق لري او په سیاسي ډګر کې یې غږ اورېدل کېږي. په نړۍ کې دا ښکاره توپیرونه او نابرابري ټولو ته څرګند دي، ان هغو خلکو ته چې په بېوزلو هېوادونو کې ژوند کوي، په داسې حال کې چې زیاتره یې ټلویزیون او انټرنېټ ته لاسرسی نه لري. همدې توپیرونو او واقعیتونو ته په کتو، خلک د ښه ژوند په هیله له ریوګرانډي یا مدیترانې سمندر څخه په غیر قانوني توګه بډایو هېوادونو ته اوړي. دغه نابرابره وضعیت نه یوازې د بېوزلو هېوادونو د وګړو ژوند اغېزمنوي، بلکې په امریکا متحده ایالتونو او نورو سیمو کې د ژورو سیاسي اغېزو ترڅنګ په پراخه کچه نا رضایتۍ او اختلافونه هم رامنځته کړي. زموږ د کتاب بحث هم پر همدغه توپیرونو او د هغو د لاملونو پر څرنګوالي راڅرخي. د دې حقیقت سپړنه او موندنه د کار پای نه دی، بلکې د هغو میلیاردونو انسانانو د ژوند د ښه والي لپاره د یوې تیورۍ یا حللارې موندل دي چې په فقر او بېوزلۍ کې ژوند کوي. د نوګالس د دواړو سیمو ترمنځ توپیر په نړۍ کې د نابرابرۍ یوازې یوه کوچنۍ بېلګه ده. دا چې د مکسیکو د شمال اوسېدونکي له متحده ایالتونو سره سوداګریزه راکړه ورکړه کوي، د نوګالس سونورا اوسېدونکي د مکسیکو د نورو وګړو په پرتله ښه ژوند لري او د دې سیمې د اوسېدونکو د سړي سر کلنی عاید ۵۰۰۰ امریکایي ډالره

دی. دغه نسبي هوساینه د «maquiladora» د صنعتي بنسټونو له برکته ده، چې په صنعتي پارکونو کې موقعیت لري او په لومړي ځل په کلفورنیا کې د باسکېټ تولیدوونکي ریچارډ کمپبل له خوا پیل شول. دغه بنسټونه په لومړي ځل د «Coin-Art» په نوم د موسیقي سامان الاتو د تولید یوه شرکت په اجاره واخیستل، چې مشر یې ریچارډ باسس نومېده، نوموړی په نوګالس اریزونا کې د «ارټلي فلوټ» او «ساکسوفون» کمپنیو مالک هم و. تر کاین آرټ وروسته، د مموریکس په نوم د کمپیوټري وایرونو د تولید، د اوینټ په نوم د روغتونونو لپاره د جامو د تولید، د ګرېنټ په نوم د لمر ضد عینکو د تولید، د چمبرلاین په نوم د سیرز د زنځیري پلورنځیو لپاره د ګراج دروازو د تولید او د سامسونیټ په نوم د سویټ کېسونو د تولید شرکتونه جوړ شول، دغه ټول تجارت له امریکا سره تړاو درلود او د امریکا پانګه کارول کېده. د مکسیکو د نورو برخو په پرتله، د نوګالس سونورا نسبي هوساینه او پرمختګ، بهرني عوامل لري، بیا هم د نړۍ د نورو هېوادونو په پرتله د امریکا متحده ایالتونو او مکسیکو ترمنځ توپیر لږ دی، امریکایان د مکسیکویانو په پرتله اووه چنده، د پیرو او د مرکزي امریکا د نورو اوسېدونکو په پرتله لس چنده، د افریقا د صحرا په پرتله شل چنده او د افریقا د نورو بېوزلو هېوادونو لکه مالي، ایتوپیا او سیریلیون په پرتله کابو پنځوس چنده هوسا ژوند لري. دا یوازې د امریکا متحده ایالات نه دي؛ بلکې دلته پر استرالیا، جاپان، نیوزلینډ، سینګاپور، سوېلي کوریا او تایوان سربېره، په اروپا او شمالي امریکا کې د شتمنو هېوادونو یوه کوچنۍ ډله شته چې اوسېدونکي یې د نړۍ د نورو هېوادونو په پرتله ښه

هوسا ژوند لري. د دې دلیل چې نوګالس اریزونا د نوګالس سونورا په پرتله شتمن ښار دی، ډېر ساده دی؛ د پولې دواړو غاړو ته داسې بنسټونه وجود لري چې له یو بل سره ډېر متفاوت دي او د دواړو ښارونو د اوسېدونکو لپاره متفاوتې انګېزې رامنځته کوي. امریکا نن د مکسیکو او پیرو په پرتله په مراتبو بډایه ده، ځکه چې په دغه هېواد کې موجوده سیاسي او اقتصادي بنسټونه خلکو، سوداګرو او سیاستوالو ته د خوځښت او هڅونې انګېزه ورکوي.

هره ټولنه د یو لړ اقتصادي او سیاسي قوانینو پر بنسټ عمل کوي، دغه قوانین د دولت او خلکو له خوا په ګډه رامنځته او پلي کېږي، اقتصادي بنسټونه اقتصادي انګېزې زېږوي: د زده کړو انګېزه، د سپما او پانګونې انګېزه، د نوښت او پنځونې انګېزه او بالاخره د نوې ټکنالوژۍ د پنځونې او کارونې انګېزه. دا سیاسي پروسې دي چې ټاکي، خلک د څه ډول اقتصادي بنسټونو تر چتر لاندې ژوند وکړي او همدارنګه دا سیاسي بنسټونه چې په ډاګه کوي چې دغه پروسې څه ډول کار کوي. د بېلګې په توګه، دا سیاسي بنسټونه دي چې خلکو ته د سیاستوالو پر کړنو د څارنې او پر هغوی د اغېز ښندلو زمینه برابروي، دا بنسټونه دغه راز مشخصوي چې ایا چارواکي د خلکو خدمتګاران دي او که له واکه ناوړه ګټه اخیستونکي؟

البته سیاسي بنسټونه یوازې تر ډیموکراټیکو ټولنو پورې چې لیکلي اساسي قوانین لري، محدود نه دي؛ سیاسي بنسټونه د ټولنې د اداره کولو او تنظیم لپاره د دولت ځواک او وړتیا ته وایي. دا هم اړینه ده، څو پر هغو فکټورونو او عواملو ژور فکر وشي چې په ټولنه کې سیاسي واک څنګه وېشل کېږي، په ځانګړې توګه د ګډو کارونو لپاره د بېلابېلو ډلو ګډ اقدامات چې د خپلو موخو د ترسره کولو یا د

همدې موخو د تعقیب لپاره يې د نورو د مخنیوي لپاره ترسره کوي. له دې کبله چې بنسټونه پر انساني انګېزو او کړنو اغېز ښندي، نو همدا بنسټونه دي چې د ملتونو او دولتونو په بریا او ناکامۍ کې مهم رول لري. فردي استعدادونه د ټولنې په هره برخه کې مهم دي، خو ان د همدې فردي استعدادونو مدیریت او انسجام داسې یوه چوکاټ ته اړتیا لري، چې هغه پر یوې مثبتې قوې بدل کړي. بل ګېټس هم د ټکنالوژۍ په صنعت کې د نورو افسانوي څېرو لکه «پاول الن»، «سټیف بولمیر»، «سټیو جابز»، «لاري پیج»، «سیرجي برین» او «جیف بیزوز» په څېر د بېسارې وړتیا او لوړ همت خاوند و، چې بالاخره يې خپلو انګېزو ته ځواب ووایه. د امریکا متحده ایالتونو ښوونیز سیستم ګېټس او د هغه په څېر نورو کسانو ته دا وړتیا ورکړه، چې ځانګړي مهارتونه زده او خپلې وړتیاوې وځلوي، د امریکا متحده ایالتونو اقتصادي بنسټونو هغوی ته دا اسانتیاوې برابرې کړې چې له کوم خنډ و ځنډ پرته ځان ته شرکتونه جوړ کړي، دغو بنسټونو دغه راز هغوی ته مالي امکانات برابر کړل، څو خپل کارونه پر مخ یوسي، د امریکا د کار مارکېټ هغوی ته دا اسانتیا برابره کړه چې خپلو شرکتونو ته مسلکي او وړ کسان جذب کړي، همدارنګه د امریکا نسبتاً رقابتي مارکېټ هغوی ته دا امکان په لاس ورکړ چې خپلو شرکتونو او تولیداتو ته پراختیا ورکړي، دغه پانګوال له پیله ډاډه وو، چې کولای شي خپلې خیالي پروژې په ریښتینې معنا عملي کړي، ځکه هغوی پر بنسټونو باور درلود او د قانون د حاکمیت په موجودیت کې د خپل ځاني امنیت او فکري مالکیت د حقونو په اړه يې اندېښنه نه لرله. بالاخره ویلی شو، چې سیاسي بنسټونه د وضعیت

ثبات او تداوم رامنځته کوي، تر ټولو مهمه دا چې یاد پانګوال له دې اړخه خوندي او ډاډمن وو، چې ګنې سیاسي واک به د یوه دیکتاتور لاس ته ورځي اوهر څه به بدلوي، د هغوی شتمنۍ به لوټي او زندان ته به یې اچوي او یا دا چې د هغوی ژوند به ګواښي. هغوی دغه راز ډاډه وو، چې په ټولنه کې هېڅ داسې کوم ځانګړی تمایل به دولتي مشران دې ته ونه هڅوي چې په خپله خوښه ناوړه پرېکړه وکړي، ځکه چې په دغو ټولنو کې سیاسي واک محدود او په ښه توګه وېشل شوی دی. هغوی په دې باوري وو چې موجوده سیاسي بنسټونو داسې اقتصادي بنسټونه رامنځته کړي دي، چې پانګوالو ته انګېزه ورکوي.

دا کتاب به په ډاګه کړي، چې که څه هم اقتصادي بنسټونه د یوه هېواد په شتمن کېدو او بېوزله کېدو کې ټاکوونکی رول لري، خو دا سیاست او سیاسي بنسټونه دي چې مشخصوي یو هېواد باید څه ډول اقتصادي بنسټونه ولري. د امریکا متحده ایالتونو غوره اقتصادي بنسټونه، د دې هېواد د سیاسي بنسټونو پایله ده چې له ۱۶۱۹ کال وروسته د یوې تدریجي پروسې په ترڅ کې رامنځته شوي دي، د نا انډولې او نا برابرې نړۍ په اړه زموږ تیوري به په ډاګه کړي چې سیاسي او اقتصادي بنسټونه د یوه هېواد پر شتمن کېدو او بېوزله کېدو کې څومره اغېز لري او همدارنګه د نړۍ هېوادونه له څه ډول سیاسي او اقتصادي بنسټونو برخمن دي. په کتاب کې د امریکا لویې وچې پر تاریخ لنډه کتنه به د هغو عواملو او قوتونو په پېژندنه کې را سره مرسته وکړي، چې پر بنسټ یې سیاسي او اقتصادي بنسټونه رامنځته کېږي. د اوسنیو بنسټونو بېلابېلې نمونې په تېر وخت کې

ژورې ریښې لري، ځکه څه ډول چې د یوې ټولنې بنسټ کېښودل شي، په هماغه ډول پاتې کېږي.
موږ به دا په ډاګه کړو چې دغه حقیقت څنګه د اقتصادي او سیاسي بنسټونو له تعامل څخه سرچینه اخلي، د دې وضعیت دوام او هغه عوامل به را وسپړو چې په نړۍ کې د نابرابرۍ له منځه وړل او د بېوزلو هېوادونو هوساینه ولې ستونزمن دي؟ که څه هم د متحده ایالتونو او د مکسیکو د نوګالس دواړه ښارونه نن ورځ په نړۍ کې د بنسټي توپیرونو یو مهم مثال جوړوي، خو دا په دې معنا نه ده چې په مکسیکو به د دې وضعیت د بدلون لپاره په اسانۍ یوه عمومي اجماع رامنځته شي. شونې نه برېښي چې یوه ټولنه داسې بنسټونه جوړ او رامنځته کړي، چې هغه د هېواد د اقتصادي ودې او د عامه هوساینې سبب کېږي، ځکه؛ سیاسي واکداران داسې بنسټونه غواړي چې د هغوی په ګټه او خوښه وي. د سیاسي واکمنانو او د ټولنې د وګړو ترمنځ په دې اړه د نظر اختلاف موجود دی، چې کوم بنسټونه باید په خپل ځای او کوم باید بدل کړل شي. کارلوس سلایم به هېڅکله دا ونه زغمي، چې په دولت کې د هغه ارتباطي او ملګري چارواکي له دندو ګوښه او یا د بازار انحصار مات شي، ولو که دا کار د میلیونونو مکسکویي وګړو پر شتمن کېدو هم تمام شي، ځکه په دې اړه هېڅ اجماع نه شته چې په ټولنه کې باید څه ډول قوانین او مقررات عملي شي؟ دا چې قدرت له چا سره دی او له قدرته باید څنګه استفاده وشي، یوه ګونګه او مبهمه موضوع ده، کارلوس سلایم د هر څه واک او صلاحیت لري، خو د بېل ګېټس واک محدود دی. له همدې امله، زموږ تیوري یا نظریه یوازې اقتصاد نه، بلکې سیاست

هم په ځان کې را نغاړي، زموږ تيوري پر دې راڅرخي چې بنسټونه د دولتونو په بريا او ناکامۍ کې څومره اغېز لري، دغه تيوري په عين حال کې څرګندوي چې بنسټونه څنګه غوره کېږي او د وخت په تېرېدو څنګه بدلون مومي او همدارنګه کله چې بنسټونه ميليونونه انسانان له فقر او بدمرغۍ سره مخ کوي، څنګه ماتېږي؟

دويم څپرکی

له کاره لوېدلې تيوري

د نړۍ يو انځور

زموږ د کتاب بحث په نړۍ کې د اقتصادي نا انډولۍ او په دې اړه د هغو مثالونو په وړاندې کولو را څرخي، چې دغه وضعيت پکې په ښه توګه انځورېدای شي. لومړی هېواد چې با ثباته اقتصادي وده يې تجربه کړې، انګلينډ يا لويه برېټانيا ده. دا تدريجي وده د اتلسمې پېړۍ په نيمايي کې هغه وخت پيل شوه، کله چې له ټکنالوژۍ سره مل صنعتي انقلاب را و ټوکېد. د برېټانيا د صنعتي کېدو لمن ډېر ژر د اروپا نورو لوېديځو هېوادونو او د امريکا متحده ايالتونو ته پراخه شوه، وروسته د برېټانويانو د پرمختګ دغه څپه د هغوی مستعمرو يعنی کاناډا، اسټراليا او نيوزلينډ ته هم وغځېده. اوس مهال ۳۰ هېوادونه د نړۍ د شتمنو هېوادونو د نوملړ په سر کې ځای لري، چې جاپان، سنګاپور او سوېلي کوريا هم پکې شامل دي. د وروستيو دريوو هېوادونو اقتصادي هوساينه هر يو په خپل وار د هغې مخبېلګې «نمونې» يوه برخه ده، چې پر بنسټ يې د ختيځې اسيا يو شمېر هېوادونو، له دې ډلې تايوان او چين چټکه اقتصادي وده تجربه کړې ده. لاندې نقشه په نړۍ کې د عوايدو وېش ښيي، دغه نقشه ښيي چې د بېوزلو هېوادونو ټيټ عوايد، د شتمنو هېوادونو د لوړو عوايدو په څېر هيښوونکي او متفاوت دي. که تاسو په نړۍ کې د ۳۰ بېوزلو هېوادونو يو نوملړ جوړ کړئ، نو وبه وينئ چې د دې هېوادونو ډېره برخه د افريقا سترې صحرا په سوېل کې موقعيت لري.

افغانستان، هایتي او نیپال هم په دې نوملړ کې راځي. که څه هم وروستي درې هېوادونه په افریقا لویه وچه کې موقعیت نه لري، خو له افریقایي هېوادونو سره ورته والی او ګډ ټکي لري، چې وروسته به پرې خبرې وکړو. که پنځوس کاله پخواني حالت ته وګورو، دنقشې پاس او لاندې یاد دېرش هېوادونه به له نن سره چنداني توپیر ونه لري. هغه مهال سینګاپور او سوېلي کوریا د شتمنو هېوادونو په ډله کې نه وو او یو شمېر نور هېوادونه هم له سختې بېوزلۍ کړېدل، خو که یو عمومي تصویر وړاندې کړو، له نننۍ حالت سره دومره توپیر نه لري. که ۱۰۰ یا ۱۵۰ کاله پخواني حالت ته نظر وکړو، بیا هم دغه هېوادونه په همدې ډله کې موندلی شو.

درېیمه (۳) نقشه په ۲۰۰۸ کال کې د نړۍ د اقتصاد یو انځور ښیي. هغه هېوادونه چې په تور رنګ ښودل شوي دي، د نړۍ تر ټولو بېوزله هېوادونه دي. په دې هېوادونو کې د سړي سر کلنی عاید ۲ زره امریکایي ډالره دی. د افغانستان، هایتي او شمال ختیځې اسیا لکه د کمبودیا او لاووس په ګډون زیاتره افریقایي هېوادونه په همدې ډله کې راځي. شمالي کوریا هم په همدې ډله کې دی. په سپین رنګ ښودل شوي هېوادونه، د نړۍ تر ټولو شتمن هېوادونه دي چې د سړي سر کلنی عاید په کې ۲۰ زره امریکایي ډالره دی. شمالي امریکا، لوېدیځه اروپا، استرالیا او جاپان په همدې ډله کې راځي. د امریکا په لویه وچه کې یوه بله په زړه پورې مخبېلګه هم موندلی شو. که په دې لویه وچه کې د بېوزلو او بډایو هېوادونو یو نوملړ جوړ کړو، نو متحده ایالتونه او کاناډا د نوملړ په سر کې راځي او وروسته هېوادونه چیلي، ارجنټاین، برازیل، مکسیکو، یوروګوای او وینزویلا دي. وروسته کولمبیا، ډومینیکن جمهوریت، اېکوادور او پیرو

هېوادونه دي. د دې نوملړ په وروستۍ برخه کې د بېوزلو هېوادونو يوه کوچنۍ ډله چې بوليويا، ګواتيمالا او پاراګوای په کې شامل دي؛

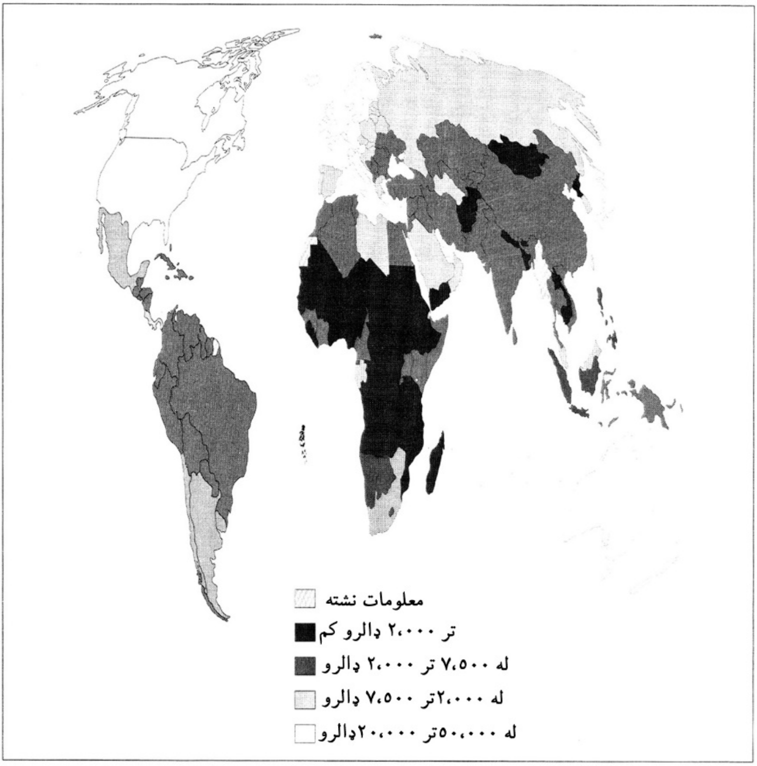

۳يمه نقشه: په ۲۰۰۸ کال کې د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د اقتصادي هوساينې وضعيت

قرار لري.

که پنځوس، سل او يوسلو پنځوس کاله پخواني حالت ته ستانه شو، همداسې يو جدول به ومومو. په دې توګه، مسئله يوازې دا نه ده چې متحده ايالتونه او کاناډا تر لاتينې امريکا شتمن دي؛ بلکې په خپله د

لاتینې امریکا دننه هم د بېوزلو او شتمنو هېوادونو ترمنځ ژور توپیرونه شته. وروستۍ د پامور مخبېلګه د منځني ختیځ په اړه ده، دلته د سعودي عربستان او کوېټ په څېر شتمنو نفت لرونکو هېوادونو سره مخ کېږو، چې د عوایدو له پلوه د نړۍ دېرش شتمنو هېوادونو ته نږدې دي؛ خو که د نفتو بازار سقوط شي، دغه هېوادونه په چټکۍ د نوملړ ښکتنۍ برخې ته راځي. د منځني ختیځ پاتې نور هېوادونه چې لږ یا هېڅ نفت نه لري -لکه مصر، اردن او سوریه- د عوایدو له پلوه د ګواتیمالا او پیرو هېوادونو سره ورته دي. له نفت پرته د منځني ختیځ ټول هېوادونه بېوزله دي، البته د مرکزي امریکا او د اندوس هېوادونو په څېر؛ نه د افریقایي هېوادونو.

کله چې د هوساینې پر وړاندې بلا دوامداره خنډونه پراته وي، نو بدلون ممکن نه دی. لومړی، څرنګه چې مخکې مو اشاره وکړه، په نړۍ کې اوسنۍ نا انډولي تر ډېره د اتلسمې پېړۍ په وروستیو کې له صنعتي انقلاب سره پیلېږي. د اتلسمې پېړۍ په نیمايي کې د نړۍ د هېوادونو ترمنځ اقتصادي نا انډولي نه یوازې ډېره کمه وه، بلکې هغه وده چې تر هغې وروسته تر ډېر وخته ثابته پاتې شوه، د نن په څېر نه وه. د بېلګې په توګه، که د امریکا ۱۵۰ کاله مخکې حالت ته وګورو، نو له ۵۰۰ کاله مخکې حالت سره کاملاً توپیر لري.

دویم دا چې یو شمېر دولتونو څو لسیزې چټکه اقتصادي وده تجربه کړه، لکه تر دویمې نړیوالې جګړې وروسته د ختیځې اسیا هېوادونه چې چین یې ښه مثال دی، خو په ځینو نورو هېوادونو برعکس وضعیت درلود. مثلاً؛ ارجنټاین تر ۱۹۲۰ کاله پورې پنځه لسیزې چټکه وده درلوده، چې د نړۍ د شتمنو هېوادونو په ډله کې و، خو وروسته له اوږده رکود او ځوړتیا سره مخ شو. شوروي اتحاد بل هغه

مثال دی چې د ۱۹۳۰ او ۱۹۷۰ کلونو ترمنځ يې چټکه اقتصادي وده تجربه کړه، خو ډېر ژر ټکنۍ شوه.
هغه څه دي چې د بېوزلۍ، هوساينې او ودې ترمنځ اساسي توپيرونه په ډاګه کوي؟ ولې د لوېديځې اروپا هېوادونو او د هغو مستعمرو په نولسمه پېړۍ کې اقتصادي وده تجربه کړه او ډېر لږ داسې مثالونه موندلی شو چې دغه هېوادونه وروسته پاتې او بېوزله وو؟ د امريکا لويه وچه کې د نا انډولۍ عوامل کوم دي؟ ولې د افريقا جنوبي صحرا او د منځني ختيځ هېوادونو و نه کولای شول چې د لوېديځې اروپا د هېوادونو په څېر وده وکړي، په داسې حال کې د ختيځې اسيا هېوادونو په لوړه کچه اقتصادي وده تجربه کړه؟ ښايي يو څوک فکر وکړي چې په نړۍ کې د نابرابرۍ مسئله ډېره پراخه او ژوره ده او همدارنګه دا ډول مثالونه او نمونې کولای شي چې هر څه په ښه توګه تشريح کړي، خو داسې نه ده. زياتره هغه فرضيې او نظريات چې ټولنپوهانو د بډاينې او بېوزلۍ په اړه وړاندې کړي دي، کار نه ورکوي او د ځمکې پر سر د موجوده حقايقو په اړه قانع کوونکي ځوابونه نه شي وړاندې کولای.

د جغرافيې فرضيه

The Geography Hypothesis

د نابرابرۍ په اړه يوه منل شوې او مشهوره نظريه د جغرافيې فرضيه ده. د دې فرضيې له مخې د بېوزلو او بډايو هېوادونو ترمنځ توپيرونه له جغرافيې څخه سرچينه اخلي. زياتره بېوزلو هېوادونه لکه د افريقا، مرکزي امريکا او سوېلي اسيا هېوادونه د ځمکې د سرطان او جدي کرښو ترمنځ موقعيت لري؛ خو په مقابل کې زياتره بډايه هېوادونه بيا

د ځمکې په معتدلو عرض البلدونو کې پراته دي. د بېوزلۍ او بډاينې په اړه دغه ليد لورى، جغرافيوي فرضيې ته ظاهري او سطحي جذابيت ورکوي، کوم چې د نورو تيوريو د پيل ټکى او همدارنګه د ټولنيزو علومو د ډېرو پوهانو ليدلوري جوړوي، خو دا ټولې نظريې د دې فرضيې تېروتنې نه شي جبرانولى. د اتلسمې پېړۍ په وروستيو کې ستر فرانسوي سياستپوه «مونتيسکيو» د ملتونو د بېوزلۍ او بډاينې په اړه جغرافيوي فرضيه راپورته کړه. نوموړي څرګنده کړه، چې د ګرمو يا استوايي سيمو اوسېدونکي لټ يا ټمبل دي، خواريکښ او نوښتګر نه دي چې همدا يې د بېوزلۍ لوى لامل دى. د مونتيسکيو په باور ټمبل يا لټ خلک دا خوښوي، چې نور پرې حکومت وکړي، د هغه په باور ګرمې استوايي سيمې نه يوازې بېوزله دي، بلکې په ټولنه کې د ديکتاتورۍ په څېر ځينې ناوړه سياسي پديدې زېږوي.

خو په وروستيو کې د سينګاپور، ماليزيا او د بوتسوانا په څېر هېوادونو چټکې اقتصادي ودې دا نظريه وننګوله چې ګڼې د ګرمو سيمو هېوادونه په طبيعي ډول بېوزله دي، خو لا هم ځينې کسان پر دغې تيورۍ ټينګار کوي لکه اقتصاد پوه جيفري ساچس. د دې نظريې نوې بڼه پر دې بحث نه کوي چې اقليم او تفکر پر کار مستقيم اغېز لري، بلکې پر دوو نورو مسايلو تمرکز کوي: لومړى دا چې په استوايي سيمو کې ناروغۍ په ځانګړې توګه ملاريا پر بشري ځواک ناوړه اغېز کوي. دويم، دا چې د استوايي سيمو ځمکې لږ حاصل ورکوي. په پايله کې ويلى شو، چې معتدله سيمې د استوايي او نيمه استوايي سيمو په پرتله له نسبي امتياز څخه برخمنې دي. په هر حال، په نړۍ کې موجوده نابرابري د اقليم، ناروغيو او نورو

جغرافيي فرضيو له مخې نه شي معلومېدلی. يوازې نوګالس ته پام وکړئ. هغه څه چې دغه دوه سيمې سره جلا کوي، اقليم، جغرافيه يا ناروغ چاپېريال نه دی، بلکې د متحده ايالتونو او مکسيکو ترمنځ پرته پوله ده. کله چې د جغرافيې فرضيه د شمالي او جنوبي نوګالس، د سوېلي او شمالي کورياګانو او يا هم پخواني لوېديځ او ختيځ جرمني ترمنځ توپير نه شي په ډاګه کولی، نو ايا کولی شو چې د شمالي او جنوبي امريکا ترمنځ د توپير د په ډاګه کولو لپاره يې يوه ګټوره نظريه وګڼو؟ هېڅکله نه! تاريخ په وضاحت سره څرګندوي چې د جغرافيې او اقتصاد ترمنځ هېڅ ډول اړيکه نشته. د بېلګه په توګه، دا سمه نه ده چې ګرمې سيمې د معتدلو هغو په پرتله بېوزله دي. په تېر څپرکي کې مو ولوستل، چې د کرستېف کولمب له خوا د امريکا لوېې وچې د کشف پر مهال د جدي کرښې په اوږدو کې جنوبي سيمو او د سرطان کرښې په اوږدو کې شمالي سيمو، چې اوسنۍ مکسيکو، مرکزي امريکا، پيرو او بوليويا پکې شاملېږي؛ د ازتېک او اينکا سترو تمدنونو او امپراتوريو ته په خپل غېږ کې ځای ورکړی و. دغو امپراتوريو چې له سياسي پلوه يې پېچلی او متمرکز جوړښت درلود، نښلوونکې لارې جوړې کړې وې او د قحطۍ لپاره يې له مخکې تدابير په پام کې لرل، ازتکيانو پيسې او د ليک ليکلو امکانات هم لرل. اينکايانو که څه هم دغه دوه اسانتياوې په واک کې نه لرلې، خو پر غوټه شويو رسيو يا پړيو به يې معلومات ثبتول چې کيوپوس «quipus» يې باله. په يوه لنډه پرتلنه کې، د اينکا او ازتک تمدنونو پر مهال، شمالي او جنوبي سيمې چې ازتکيان او اينکايان په کې مېشت وو او اوس مهال د امريکا متحده ايالتونه،

کاناډا، ارجنټاین او چیلي هېوادونه په کې موقعیت لري؛ د ډبرې زمانې «عصر حجر» د تمدنونو استوګنځایونه وو، چې له دې ټکنالوژۍ یا اسانتیاوو بې برخې وو. په دې اساس، د امریکا په لویه وچه کې استوایي ګرمې سیمې د معتدلو سیمو په پرتله په مراتبو بډایه وې، نو ښکاره ده چې په ګرمو سیمو کې بېوزلي هېڅ حقیقت نه لري او نه هم داسې کومه ښکاره بېلګه لیدلی شو. برعکس، د امریکا متحده ایالتونو او کاناډا پراخه شتمني د هغه بدمرغه حالت ښکارندویي کوي، چې د امریکا لویه وچه کې د اروپايي نیواک پرمهال حاکم و، خو لکه څرنګه چې مخکې مو ولوستل، د بخت دغې چپه کېدنې له جغرافیې سره نه، بلکې په دې سیمه کې له استعمار سره نېغه اړیکه لرله. دا معکوس بهیر یوازې د امریکا تر لوېې وچې محدوده نه و، په سوېلي اسیا او په ځانګړې توګه، د هند نیمه وچه او چین کې خلک د اسیا د نورو اوسېدونکو او حتی د نیوزلېنډ او اسټرالیا په پرتله هوسا وو. دا معکوس یا پر شا تلونکی وضعیت د سوېلي کوریا، سینګاپور او جاپان چې اوس په اسیا کې تر ټولو شتمن هېوادونه ګڼل کېږي او همدارنګه اسټرالیا او نیوزلېنډ چې تر ګردو اسیايي هېوادونو ښه اقتصاد لري؛ صدق کوي. د افریقا صحرا په جنوب کې هم دغه شان معکوس وضعیت حاکم و. مثلاً، افریقا ته د اروپایانو تر تګ او پام اوښتو مخکې، د دې لوېې وچې په سوېلي سیمو کې ډېر لږ خلک مېشت وو او د داسې یو پرمختللي مرکزي دولت موجودیت چې پر ټولو سیمو یې واکمني لرلای، لرې خبره وه. سوېلي افریقا اوس مهال د افریقا په جنوب صحرا کې تر ټولو هوسا او شتمن هېواد دی. که بیا هم د تاریخ تېر دور ته وګرځو، نو وبه ګورو چې زیاتره استوايي سیمې بډایه وې. پخوانیو تمدنونو

لکه په کامبوديا کې د «انگکور»، د هند په سوېل کې د «ويجاياناگرا» او په ايتوپيا کې د «اکسوم» تمدنونو، په گرمو سيمو کې وده او پرمختگ وکړ، همدارنگه د اوسني پاکستان په سند يا اندوس سيمه کې د «موهنجو دارو» او «هاراپا» تمدنونه د يادولو دي. په دې اساس، تاريخ حتی ذره هومره شک هم نه پرېږدي چې گنې د اقتصادي هوساينې او اقليم ترمنځ دې کومه اړيکه موجوده وي، جوته ده چې په گرمو استوايي سيمو کې ناروغيو گنې ستونزې زېږولې دي، چې دغه کار په افريقا کې د ماشومانو د مړينې کچه لوړه کړې ده، خو دا د هغوی د بېوزلۍ دليل نه شي کېدلی، دغه ناروغۍ له بېوزلۍ، د دولتونو له نه پاملرنې او د عامه خدماتو له کمښته سرچينه اخلي. بريټانيا هم په نولسمه پېړۍ کې د روغتيا له پلوه يو ډېر ناوړه ځای و، خو دولت په تدريجي توگه د پاکو اوبو په برابرولو، د چټلو اوبو يا فاضلاب د ستونزې د حل لپاره پانگونه وکړه. په بريټانيا کې د ژوند او سلامتيا د کچې لوړول په دې هېواد کې د اقتصادي بريا له امله نه و، بلکې په دې هېواد کې د اقتصادي او سياسي بدلون يوه لاسته راوړنه وه. په نوگالس اريزونا کې هم ورته کار شوی و.

د جغرافيوي فرضيې بله برخه پر دې راڅرخي چې تودې سيمې له دې امله بېوزله دي چې ځمکې يې لږ حاصل ورکوي، د ځمکې په استوايي برخه کې د خاورې ژوروالی لږ دی او معدني مواد سم نه شي جذبولی. دغه فرضيه زياتوي چې موسمي او سېل زېږوونکي بارانونه د ځمکې ښوېيدو سبب کېږي، له شک پرته چې په دې کې مهم ټکي شته، خو هغه بنسټيز عامل چې په بېوزله سيمو او په

ځانګړې توګه، د افریقا جنوب صحرا کې یې د کرنیزو محصولاتو ارزښت راټیټ کړی دی، خاوره نه ده؛ بلکې دغه ستونزه هلته د ځمکو د مالکیت موجوده سیستم، انګېزو او دولتي بنسټونو څخه سرچینه اخلي. موږ به دغه راز دلته روښانه کړو چې نړیواله نا انډولي د کرنیز سکتور حاصلاتو سره تړاو نه لري. د اوسنۍ نړۍ دا ژوره نا انډولي په نولسمه پېړۍ کې د صنعتي ټکنالوژۍ له نا انډوله وېش او تولید څخه سرچینه اخلي. د جغرافیوي فرضیې بله نوې د پاموړ نسخه د نامتو بیولوژي پوه او ایکالوژیست 'جارېډ ډایمونډ' له خوا وړاندې شوه. نوموړی استدلال کوي چې د لویو وچو ترمنځ نابرابري باید د نوي عصر (۵۰۰ کاله مخکې) د نباتاتو او حیواناتو د ډولونو په بېلابېلو تاریخي لورینو کې ولټوو، چې په وینا یې دغه توپیر بالاخره په کرنه کې د حاصل کچه زیانمنه کړه. په ځینو سیمو کې د بېلګې په توګه په «زرغون هلال» یعنې په اوسني منځني ختیځ کې د ښارویو بېلابېل ډولونه موجود وو، چې د انسان په لاس اهلي کېدل. خو په ځینو نورو سیمو لکه د امریکا لویه وچه کې د حیواناتو داسې ډولونه نه وو او دا کار سبب شو چې بېلابېلې انساني ټولنې له ښکار څخه کرنې ته مخه کړي، له همدې امله په زرغون هلال کې کرنې پراختیا ومونده، د خلکو نفوس ډېر شو او دغې چارې کاروبار، ښاري ژوند او سیاسي پراختیا ته لار هواره کړه. دلته د پام وړ خبره دا ده، په هغو سیمو کې چې کرنه ډېره دود وه؛ د نورو سیمو په پرتله پکې ټکنالوژیکي نوښتونه په چټکۍ رامنځته شول. په دې اساس، د ډایمونډ د نظریې پر بنسټ د بېلابېلو نباتي او حیواني ډولونو شتون د کرنې په برخه کې پراختیا ته لار هواره کړه او بالاخره دا کار په بېلابېلو سیمو کې د ټکنالوژیکي بدلونونو او د شتمنۍ د تولید سبب

شو. که څه هم د ډايمونډ نظريه د ستونزې د يوې حللارې په توګه مطرح شوه؛ خو په اوسنۍ نړۍ کې موجوده نابرابرۍ ته ځواب نه شي ويلی. د بېلګې په توګه، ډايمونډ وايي هسپانويان په کرنه کې د تاريخي سابقې او غوره ټکنالوژۍ د لرلو له امله پر امريکا برلاسي شول، خو موږ غواړو چې روښانه کړو ولې مکسيکويان او پيرويان چې پخوا د ازتېک او انکا سيمو اوسېدونکي وو، اوس بېوزله دي؟
سره له دې چې د نباتاتو بېلابېلو ډولونو لکه غنمو او اوربشو او ډول-ډول حيواناتو لکه اسونو ته لاسرسی، هسپانويان د اينکايانو په پرتله شتمن نبودل، خو د دواړو ترمنځ په عوايدو کې چنداني توپير نه ليدل کېده. تر استعمار مخکې يوه هسپانوي د اينکايي په پرتله په منځني ډول دوه برابره لږ عوايد لرل. که د ډايمونډ نظريه سمه وه، نو که د هسپانويانو له راتګ سره اينکايانو له حيواناتو او نباتاتو او ټکنالوژۍ څخه ګټه اخيستې وای، ډېر ژر به يې ژوند د هسپانويانو په څېر شوی وای، خو دا کار هېڅکله ونه شو، برعکس په نولسمه پېړۍ کې د هسپانيا او پيرو ترمنځ په عوايدو کې ژور توپير موجود و. نن يو هسپانوی د يوه متوسط پيرويي وګړي په پرتله شپږ چنده شتمن دی. که څه هم د عوايدو ترمنځ دغه واټن د صنعتي ټکنالوژۍ له نا انډوله وېش سره نېغه اړيکه لري، خو د حيواناتو او نباتاتو د بېلابېلو ډولونو له شتون سره چنداني اړيکه نه لري. که څه هم هسپانيا د بخار په انرژۍ چلېدونکې ټکنالوژۍ لکه اورګاډي، برېښنا، ماشينايزېشن او فابريکوي توليداتو ته وروسته مخه کړه، خو پيرو دا کار ونه کړ او يا هم ډېر ورو او زړه نا زړه له دغه بهير سره يو ځای شوه. دا ټکنالوژيکي توپيرونه تر اوسه په خپل ځای پاتې دي. نوې

ټکنالوژي په ځانګړې توګه معلوماتي ټکنالوژي د پرمختللو هېوادونو د بېساري پرمختګ سبب شوې ده. د معلوماتي ټکنالوژۍ لاسته راوړنې د دې لامل شوي چې یو شمېر دولتونه د پرمختګ پر لور چټک ګامونه واخلي. د ډایمونډ نظریه موږ ته دا نه شي ویلی چې ولې دغه ټکنالوژي په ټوله نړۍ کې نه خپرېږي او د هېوادونو ترمنځ اقتصادي انډول نه رامنځته کوي؟ همدارنګه دغه نظریه نه شي په ډاګه کولای چې د دوو نوګالسونو ترمنځ چې دواړه د پنځه زره کلن تمدن برخه وو، ولې دومره ژور توپیر وجود لري؟
لکه څرنګه چې ومو لوستل، په ۱۵۳۲ کال کې د ازتېک او اینکا امپراتورۍ له خپلو ټولو ستونزو سره سره، د هغو سیمو په پرتله چې وروسته پر کاناډا او متحده ایالتونو بدلې شوې، هوسا او ارامه وې. شمالي امریکا له دې امله شتمنه شوه چې له صنعتي انقلاب او ټکنالوژۍ څخه یې په ښه ډول او په ډېرې لېوالتیا ګټه پورته کړه. د شمالي امریکا وګړو زده کړو ته مخه کړه او په پراخو دښتو کې رېل کرښې وغځول شوې، خو په سوېلي امریکا کې وضعیت برعکس و. دا موضوع په شمالي او سوېلي امریکا کې د طبیعت او جغرافیې له ځانګړنو سره هېڅ اړیکه نه لري، خو که دا توپیر مطرح وای، نو سوېلي امریکا ګټه کوله. پر اوسنۍ نړۍ واکمنه نا برابري په لویه کې د ټکنالوژۍ له نابرابره وېش او د دې ټکنالوژۍ له محدود لاسرسي سره تړاو لري، چې ډایمونډ په دې اړه په خپله رساله کې یو مهم بحث کړی دی. د بېلګې په توګه، نوموړی د «ویلیام مکنیل» په نوم د یوه تاریخ لیکونکي په استناد لیکي چې د لوېدیځ او ختیځ ترمنځ غځېدلې سیمه (ایروشیا) د دې امکان برابر کړ چې له زغورن هلال څخه غلې- دانې، اهلي حیوانات او نوښتونه لوېدیځې اروپا ته خپاره

شي؛ خو د امريکا لويې وچې شمالي او جنوبي سيمې ښيي چې په مکسيکو کې د ليکنې رامنځته شوی سيستم د اندوس او شمالي امريکا سيمو ته ونه غځېد. د ځمکې هرې کرښې ته د لويو وچو نږدېوالی يا لرېوالی په اوسنۍ نړۍ کې د نابرابرۍ لپاره دليل نه شي کېدای. افريقا ته پام وکړئ. که څه هم ويل کېږي چې د دې قارې ستري دښتې له شمال څخه سوېل ته د سوداګريزو توکو او ايډياوو د لېږد پر وړاندې خنډ دي، خو دا هم دليل نه شي کېدای. پرتګاليانو او بيا وروسته اروپايانو چې هغه وخت د افريقا په سمندرونو کې تګ راتګ کاوه، کولای شول چې د ملتونو د پوهې د کچې ترمنځ توپير چې هغه مهال د عوايدو ترمنځ د توپير په څېر دومره ژور نه و، له منځه يوسي، خو بيا هم دغه لويه وچه تر اروپا ډېره وروسته پاتې شوه او دا دی وينو چې د دواړو لويو وچو تر منځ لوی اقتصادي واټن وجود لري.

دا بايد روښانه شي چې دلويو وچو ترمنځ د نا انډولۍ په اړه د ډايمونډ نظريات قانع کوونکي نه دي. د بېلګې په توګه؛ که د ايروشيا سيمه څرګنده کړي چې برېټانيا څنګه د منځني ختيځ له نوښتونو بې له دې چې هغه بيا را وپنځوي، ګټه واخيسته؛ دا په دې معنا نه ده چې ولې صنعتي انقلاب د برېټانيا پر ځای په مولداوي کې نه رامنځته کېده؟ همدارنګه د ډايمونډ د نظريې پر بنسټ، چين او هند د نباتاتو او حيواناتو پراخو سرچينو ته لاسرسی درلود او د دې ترڅنګ د ايروشيا له امتيازه هم برخمن دي، خو نن ورځ د نړۍ ډېری بېوزله وګړي په دغو دوو هېوادونو کې ژوند کوي. د ډايمونډ د

نظريې په اړه د ډېر پوهاوي لپاره بايد د هغه له خوا وړاندې شويو بدلوونکو (متغيرونو - variable) ته سر ور ښکاره کړو.

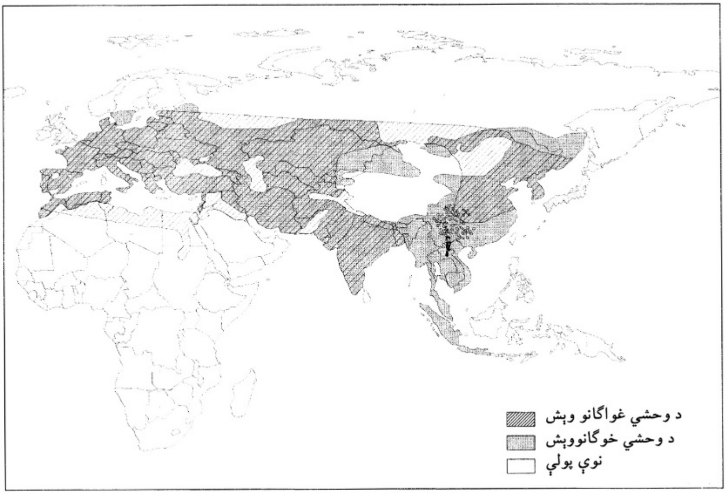

٤مه نقشه: د تاريخ په اوږدو کې د وحشي غواګانو او خوګانو وېش

د «ساس سکروفا» يا د اوسنيو ييږانو د نيکونو او د «اوروچ» يا د اوسنيو غويانو د نيکونو د خپرېدو او وېش په اړه معلومات په ډاګه کوي، چې دواړه ډوله حيوانات په ايروشيا او ان د افريقا په شمال کې په پراخه پيمانه پيدا کېدل.

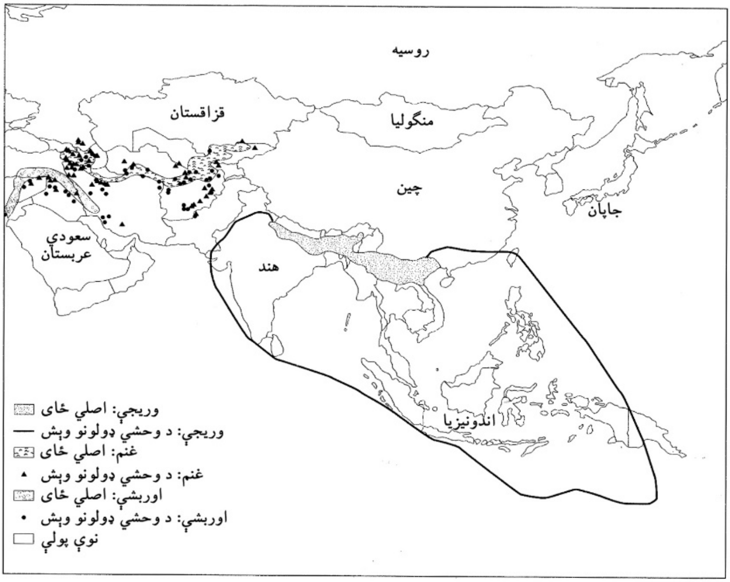

۵مه نقشه: د تاريخ په اوږدو کې د وحشي وريجو او غنمو وېش

د اوسنيو اصلاح شويو نباتاتو د وحشي نيکونو د وېش څرنګوالی لکه «Oryza sativa» يا په اسيا کې په لومړي ځل کرل شوې وريجې او د اوسنيو اوربشو او غنمو نيکونه په ډاګه کوي. دا د دې څرګندونه کوي چې د وريجو وحشي ډول د ختيځ او سوېل په ټولو برخو کې په پراخه پيمانه موجوده وې، په داسې حال کې چې د غنمو او اوربشو د وحشي نيکونو ډولونو د زرغون هلال په پراخه لمن کې له ايران څخه افغانستان او بيا همداسې «ستانونو» لکه ترکمنستان، تاجکستان او قرغيزستان ته پراختيا موندلې. دغه لومړني ډولونه د ايروشيا په عمده برخو کې شته، خو د هغو پراخ او ستر پوښښ دا څرګندوي چې په لوېديځ او ختيځ کې شته نا انډولي د نباتي ډولونو

د وېش د نظريې پر اساس نه شي توجيه کېدای. په جغرافيوي فرضيه کې د ملتونو د هوساينې او بډاينې د تاريخي ريښو را سپړنه نه يوازې يو بې ګټې کار دی او پر ناسمو ټکو تمرکز کوي، بلکې هغو حقايقو ته د ځواب ويلو وړتيا هم نه لري، چې د دې څېړکي له لومړي سره مو پرې خبرې وکړې. ښايي يو څوک دغو بېلګو ته په کتو لکه په امريکا کې د عوايدو سلسه مراتب او يا د اروپا او منځني ختيځ ترمنځ ژور توپير، داسې و انګېري چې جغرافيوي موقعيت نه بدلېدونکی دی، خو دا خبره سمه نه ده. لکه څرنګه چې ومو ليدل، دا ډېر کمزوری دليل دی چې ګنې په امريکا کې بېوزلي او بډاينه جغرافيوي عوامل لري. له ۱۴۹۲ ميلادي کلونو مخکې د مکسيکو د مرکزي دَرې تمدنونه «مرکزي امريکا او د اندوس غرونو اړونده سيمې» د شمالي امريکا د ننني چيلي او ارجنټاين هېوادونو په پرتله له ښې ټکنالوژۍ او د ژوند له غوره معيارونو څخه برخمن وو. جغرافيه هماغه جغرافيه ده، خو هغه استعماري بنسټونه چې اروپايانو په ميراث پرېښودل، د دې سيمې بخت يې چپه کړ. دغه راز بل ورته دليل د منځني ختيځ په اړه دی. که ووايو چې په منځني ختيځ کې بېوزلي له جغرافيوي عواملو سره تړلې، نو ډېر کمزوری دليل به مو وړاندې کړی وي. دا منځنی ختيځ و، چې د نوې ډبرې انقلاب «Neolithic Revolition» يې رهبري کړ او په دې سيمه کې لومړنی ښار چې اباد شو، اوسنی عراق و. د اوسپنې ويلې کولو صنعت په لومړي ځل په ترکيه کې پيل شو او منځنی ختيځ د منځنۍ پېړۍ تر وروستيو پورې د ټکنالوژۍ له اړخه فعاله او خوځنده سيمه وه.

په پنځم څپرکي کې به ووينو چې په منځني ختيځ کې د نوې ډېرې انقلاب له جغرافيې سره تړاو نه درلود او نه هم په دې سيمه کې اوسنۍ بېوزلي له جغرافيې سره کومه اړيکه لري، بلکې دا د عثماني امپراتورۍ ميراثي بنسټونه وو، چې منځنۍ ختيځ يې د فقر او بېوزلۍ گرداب ته ورټېل واهه. په پايله کې ويلی شو چې جغرافيوي عوامل نه يوازې په نړۍ کې د موجوده نا انډولۍ او توپيرونو په پېژندنه کې له موږ سره مرسته نه کوي، بلکې ان دې پوښتنې ته هم له ځواب ويلو عاجز دي چې په اسيا کې د جاپان او چين په څېر ملتونو څنگه تر اوږده رکود وروسته په ډېرې چټکۍ د ودې پر لور حرکت پيل کړ؟ موږ دغې پوښتنې ته د ځواب لپاره يوې غوره تيورۍ ته اړتيا لرو.

د کلتور فرضيه

The Culture Hypothesis

دويمه منل شوې تيوري، د کلتور فرضيه ده چې اقتصادي هوساينه له کلتور سره تړي. دغه فرضيه هم د جغرافيوي فرضيې په څېر تاريخي ريښه لري چې د جرمن ټولنپوه «ماکس وېبر» له نظرياتو سرچينه اخلي. د هغه په باور د پروتستان مذهب د اصلاح بهير «ريفورم» او د دغه مذهب اخلاقي اغېزو په لوېديځه اروپا کې د موډرنې صنعتي ټولنې په رامنځته کېدا کې مهم رول ولوباوه. د کلتور فرضيه يوازې پر مذهب ولاړه نه ده، بلکې بېلابېل باورونه، ارزښتونه او اخلاقيات هم په ځان کې رانغاړي. که څه هم له سياسي پلوه سمه نه ده چې دغه موضوع په لويه کچه مطرح شي، خو لا هم يو شمېر خلک په دې اند دي، چې افريقايان د ښو کاري اخلاقو د نه لرلو، پر سحر او جادو د

باور او له نوې غربي ټکنالوژۍ سره د ضدیت له امله بېوزله او غریب دي. همدارنګه زیاتره خلک په دې باور دي چې د لاتیني امریکا وګړي به هېڅکله شتمن نه شي، ځکه چې دغه خلک ذاتاً بې پروا او مفلس دي او د «Iberian» یا «mañana» له کلتور «د نن کار سبا ته پرېښودل» څخه اغېزمن شوي دي. همدارنګه یو وخت ویل کېدل، چې په چینایي کلتور کې د کنفوسیوس باورونه د چینایانو د اقتصادي پرمختګ پر وړاندې خنډ و، په داسې حال کې چې اوس د چینایانو کاري اخلاقو د ودې د خوځنده ماشین په توګه په چین، هانکانګ او سینګاپور کې بېساري بدلونونه رامنځته کړي دي. ایا د کلتور فرضیه د نړیوالې نا انډولۍ په پوهاوي کې مرسته کولای شي؟ هو او نه!

هو په دې معنا چې، هغه ټولنیز نورمونه چې له کلتور سره اړیکه لري، ارزښتمن او په سختۍ سره د بدلېدو وړ دي. دغه نورمونه ځیني وخت بنسټي یا نهادي توپیرونه تقویه کوي، چې دغه توپیرونه په دې کتاب کې د نړیوالې نابرابرۍ په اړه زموږ د بحث مهم ټکی جوړوي. همدارنګه هېڅکله نه؛ ځکه هغه کلتوري ابعاد چې تر ډېره پرې تاکید کېږي لکه دین، ملي دودونه، افریقایي یا لاتیني ارزښتونه، په دې اړه په پوهاوي کې چې څنګه دلته رسېدلي یو او ولې په نړۍ کې نابرابري حاکمه ده، له موږ سره مرسته نه کوي او نه هم د ارزښت وړ دي. د کلتور یو شمېر نور اړخونه، لکه یو پر بل د خلکو باور یا له یو بل سره همکاري، که څه مهم دي؛ خو دا د بنسټونو پایله ده، نه د نا انډولۍ په اړه کوم مستقل دلیل. راځئ چې یو ځل بیا نوګالس په پام کې ونیسو. څرنګه چې مخکې مو یادونه وکړه، د نوګالس په شمال او جنوب کې زیاتره کلتوري اړخونه سره ورته دي - ښایي د

دواړو ښارونو په اوبو، نورمونو، کړنو او ارزښتونو کې ځیني توپیرونه موجود وي- خو دا عوامل نه دي؛ بلکې د پراختیایي بهیر هغه پایله ده چې یادو دواړو ښارونو طی کړې ده. د بېلګې په توګه، په نظر پوښتنو کې څرګنده شوې چې مکسیکویان پر نورو خلکو باور نه کوي، په داسې حال کې چې د امریکا متحده ایالتونو وګړي وايي چې پر نورو باور کوي. د مکسیکویانو دغه بې باوري حیرانوونکې نه ده، ځکه چې د مکسیکو دولت د مخدره توکو د باندونو او کاروبار په مخنیوي او د یوه پاک قضايي نظام په رامنځته کولو کې پاتې راغلی دی. ورته موضوع په سوېلي او شمالي کوریاګانو کې هم صدق کوي، چې د کتاب په بل څپرکي کې به پرې خبرې وکړو. سوېلي کوریا د نړۍ د شتمنو هېوادونو په ډله کې راځي، په داسې حال کې شمالي کوریا له وقفه يي قحطۍ او بېوزلۍ سره لاس او ګرېوان ده. که څه هم د دواړو کوریاګانو تر منځ ډېر کلتوري توپیرونه شته، خو دغو توپیرونو د دواړو سیمو په اقتصادي برخلیک کې هېڅ ونډه نه ده لرلې. کوریا ټاپو وزمې د ګډ تاریخ اوږده مرحله تېره کړې ده. د کوریا تر جګړې او د ځمکې د کُرې په ۳۸ درجو کې د هغې تر وېش مخکې، دغو دوو شمالي او جنوبي سیمو د ژبې، قومیت او کلتور له پلوه بېساری کلک تړاو درلود، لکه د نوګالس په څېر؛ خو هغه څه چې د دواړو ترمنځ توپیر په ډاګه کوي، هغه پوله ده. په شمال کې یو متفاوت سیاسي رژیم داسې بنسټونه رامنځته کړي چې د متفاوتو انګېزو سبب شوي دي. په دې توګه، د نوګالس د شمال او جنوب یا د دواړو کوریاګانو د کلتور ترمنځ توپیرونه د دې سیمو د اقتصادي هوسایني یا بېوزلۍ لپاره دلیل نه شي کېدای، بلکې دا د بنسټونو

نتیجه ده. د افریقا او افریقایي کلتور په اړه څه فکر کوئ؟ له تاریخي پلوه افریقا د نړۍ د نورو سیمو په پرتله بېوزله ده او د دې لویې وچې لرغونو تمدنونو څرخ، لیک (له سومالیا او ایتوپیا پرته) او سپاره[1] اختراع نه کړل. که څه هم افریقایانو د دغې ټکنالوژۍ په اړه له پخوا معلومات لرل او پوهېدل، خو د نولسمې پېړۍ په وروستیو او د شلمې پېړۍ تر لومړیو پورې د اروپایي استعمار له رسمي پیل سره ترې هېڅ ګټه وانخیستل شوه. اروپایانو ان د پنځلسمې پېړۍ په وروستیو کې د افریقا په لوېدځو سواحلو کې بېړۍ چلونه پیل کړې وه، اسیایانو تر دې هم ډېر پخوا د افریقا په ختیځ کې بېړۍ چلولې. په افریقا کې د کانګو سیند پر غاړه د کانګو پاچاهۍ د تاریخ په مطالعې سره چې اوس د کانګو ډیموکراټیک جمهوریت په نوم

[1] plow

یادېږي، کولای شو چې د دې ټکنالوژۍ د نه کارونې پر لاملونو پوه شو.

شپږمه نقشه، د مرکزي افریقا د نورو دولتونو یعنې د کیوبا پاچاهۍ ترڅنګ چې وروسته به پرې بحث وکړو، د کانګو موقعیت راښیي.
کله چې «ملوان ډیاګو» په ۱۴۸۳ کال کې په لومړي ځل د کانګو له سیمې لیدنه کوله، دغې لیدنې له پرتګال سره د کانګو سیمې د پراخې اړیکې زمینه برابره کړه. دغې سیمې هغه مهال پر افریقایي معیارونو

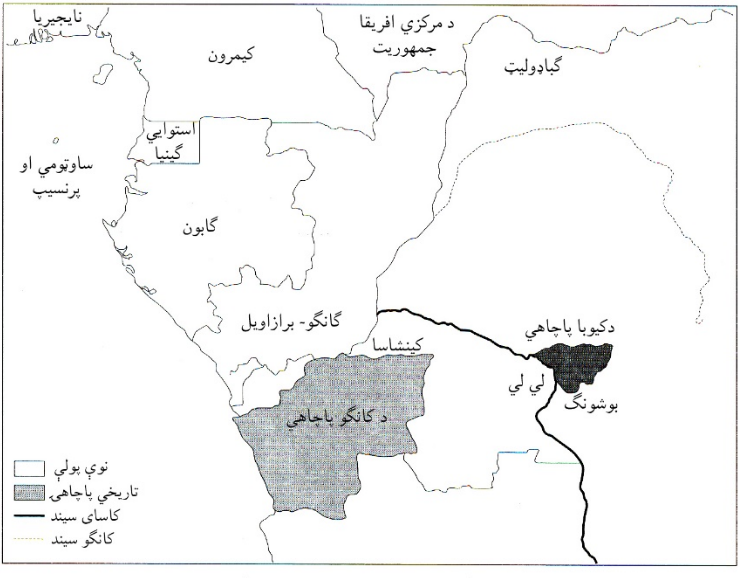

٦مه نقشه: د کانګو پاچاهي، د کیوبا پاچاهي، بوشونګ او لي لي

برابر، سیاسي متمرکز جوړښت درلود او یوازې په پلازمېنه مبانزا «Mbanza» کې یې شاوخوا ٦٠ زره وګړي اوسېدل، چې دغه شمېر د پرتګال د پلازمېنې «لېزبون» له ټول نفوس سره برابر و او همدارنګه

د لندن په پرتله چې په ۱۵۰۰ میلادي کال کې یې شاوخوا ۵۰ زره نفوس درلود، ډېر و. د کانګو پاچا «Nzinga a Nkuwu» کاتولیک مذهب ومانه او خپل نوم یې پر «João I» او د پلازمېنې مبانزا نوم یې پر ساو سلوادور[1] بدل کړل.

د پرتګالیانو له برکته د کانګو خلک له څرخ او سپارې سره اشنا شول او ان د ۱۵۱۲ او ۱۵۹۱ کلونو ترمنځ پرتګالیانو د ترویجي ماموریت په ترسره کولو سره د کانګو اوسېدونکي د کرنې په برخه کې نوښتونو ته وهڅول، خو دغه ټول نوښتونه له ماتې سره مخ شول. په ټوله کې له نوې ټکنالوژۍ څخه د ګټې اخیستنې پر سر د کانګویانو ترمنځ اختلاف لا لرې خبره وه، هغوی ډېر ژر د لوېدیځ له یوې اختراع (وسلې) څخه کار واخیست، کانګویانو له دغې ځواکمنې وسیلې څخه د بازار د اړتیا او هڅوونکي عامل په توګه کار واخیست، یعنې د وسلې پر مټ یې د مریانو رانیولو او د هغوی صادرولو ته مخه کړه. تر دې دمه داسې نښې نښانې نه دي لیدل شوي چې ګنې افریقایي کلتور او ارزښتونه دې د نوې ټکنالوژۍ د کارونې پر وړاندې خنډ ګرځېدلي وي. همدارنګه کله چې کانګویان له اروپایانو سره ژورې او نږدې اړیکې ټینګوي، نو غربي دودونه لکه سواد، د جامو سټایل او د کورونو ډیزاین را خپلوي، په نولسمه پېړۍ کې زیاتره افریقایي ټولنو د صنعتي انقلاب په پایله کې له رامنځته شویو اقتصادي فرصتونو څخه د خپلو تولیداتو لپاره د نمونې په توګه کار واخیست. لوېدیځې افریقا د نباتي غوړیو او د بادامو د صادراتو له برکته چټکه اقتصادي وده تجربه کړه، افریقایانو خپل

[1] São Salvador

صادرات د سوېلي افريقا د رنګ سيمې په لور چې د کاني سرچينو لرونکې او مخ پر ودې صنعتي سيمه وه، پراخ کړل. خو دغه هيله بښوونکې اقتصادي تجربې د افريقايي کلتور يا د دې لويې وچې د خلکو د ناتوانۍ له امله نه، بلکې په لومړي سر کې د اروپايي استعمار او بيا تر خپلواکۍ وروسته د افريقايي دولتونو د ناسمو تګلارو په پايله کې له منځه لاړې. د انګېزې نشتوالی هغه بنسټيز عامل و، چې د کانګو خلکو د وخت له غوره ټکنالوژۍ څخه ګټه پورته نه کړه. هغوی چې کاتوليک مذهب منلی و او هغوی چې نه و منلی، دواړه له داسې مصيبت سره مخ شول چې پاچا به يې يا مالونه مصادره کول او يا به يې هم د ماليې په توګه ترې اخيستل. نه يوازې د هغوی مالونه خوندي نه وو، بلکې ژوندي پاتې کېدل هم يو چانس ګرځېدلی و، زياتره به نيول کېدل او بيا به د مريانو په توګه پلورل کېدل.

څنګه شونې ده چې په داسې يوه ناخوندي چاپېريال کې خلک پانګونې ته وهڅول شي؟! پاچا د اوسپنې د صنعت ترويج او يا د کرنې پراختيا ته لومړيتوب نه ورکاوه، ځکه چې د مريانو صادرات ډېر ګټور وو. ښايي دا خبره سمه وي چې افريقايان نن ورځ د نړۍ د نورو وګړو په پرتله يو پر بل لږ باور لري او دا د هغو بنسټونو اغېزې دي، چې په دې لويه وچه کې يې بشري او د مالکيت حقونه پايمال کړي دي. د انسانانو نيول او د مري په توګه د هغوی خرڅول له شک پرته چې د تاريخ په اوږدو کې د افريقايانو ترمنځ د بې باورۍ لامل شوي دي.

د ماکس وېبر د پروتستانت مذهب د اخلاقو په اړه څه فکر کوئ؟ دا خبره سمه ده چې د نوي عصر لومړني اقتصادي بریالیتوبونه پروتستانت مذهبه هېوادونو لکه بریټانیا او هالنډ تجربه کړي دي، چې دلته د مذهب او اقتصادي بریالیتونو ترمنځ یوه اندازه رابطه موجوده ده. فرانسې د یوه کاتولیک مذهبه هېواد په توګه په نولسمه پېړۍ کې د هالنډ او بریټانیا له اقتصادي پروګرامونو تقلید وکړ. همدارنګه ایټالیا نن ورځ د دغو ټولو هېوادونو په پرتله ارامه او سوکاله ده، که ختیځ ته پام وکړو، وبه ګورو چې په ختیځه اسیا کې هېڅ ډول اقتصادي پرمختګ او بریالیتوب له مسیحیت سره تړاو نه لري، په دې سیمه کې به هېڅ داسې نښې نښانې پیدا نه کړئ چې د پروتستانېزم او اقتصادي بریالیتوبونو ترمنځ اړیکه په ډاګه کړي.

راځئ چې د کلتور فرضیې د پلویانو سیمې، یعنې منځني ختیځ ته ورشو. د دې سیمې زیاتره هېوادونه اسلامي دي او په ځانګړې توګه په دې ډله کې هغه هېوادونه ډېر بېوزله دي چې نفت نه لري. هغه هېوادونه چې نفت لري، ډېر شتمن دي؛ خو د نفتو دغې باد راوړې شتمنۍ په سعودي عربستان او کویټ کې د موډرن اقتصاد په رامنځته کېدا کې ډېر کم رول لوبولی دی. ایا دغه حقایق په قانع کوونکې توګه د دین ارزښت نه په ګوته کوي؟ دغه استدلال ظاهراً معقول ښکاري، خو سم نه دی. د منځني ختیځ هېوادونه لکه سوریه او مصر بېوزله دي او زیاتره وګړي یې مسلمانان هم دي، خو دغه هېوادونه د بېلابېلو لاملونو پر بنسټ په سیستماتیک ډول له نورو سره توپیر لري.

لومړی دا چې دغه هېوادونه د عثماني خلافت ولایتونه وو، چې په شدت سره یې د پراختیا له مسیره را وګرځول. وروسته له هغه چې

عثماني امپراتوري ړنګه شوه، منځنی ختيځ د فرانسوي او انګليسي استعماري امپراتوريو ترمنځ ووېشل شو، چې دې پېښې بيا هم د هغوی د پرمختګ مخه ډپ کړه. که څه هم ياد هېوادونه وروسته خپلواک شول، خو د پخوانۍ استعماري نړۍ پر پلونو يې قدم کېښود، استبدادي او سلسه مراتبي سياسي رژيمونو ته يې مخه کړه. يادو هېوادونو يوازې يو څو سياسي او اقتصادي بنسټونه چې د اقتصادي ودې او پرمختګ په برخه کې ارزښتناک ګڼل کېږي، جوړ کړل. د دې تياره مسير بنسټ عثماني خلافت او اروپايي ښکېلاک ايښی و. په منځني ختيځ کې د بېوزلۍ او اسلام ترمنځ اړيکه هېڅ حقيقت نه لري.

د منځني ختيځ په اقتصادي بهير کې د دې تاريخي پېښو رول، د کلتوري فکتورونو په نسبت ډېر څرګند دی. دا مسئله هم د پام وړ ده، کله چې د منځني ختيځ يو شمېر سيمې لکه مصر چې د محمد علي په مشرۍ له ۱۸۰۵ څخه تر ۱۸۴۸ کاله پورې د عثماني امپراتورۍ او اروپايي استعمار له ولکې ووتلې، چټک اقتصادي پرمختګ تجربه کړ. په مصر کې د ناپليون بناپارټ په مشرۍ د فرانسوي پوځيانو له ماتې وروسته محمد علي واک ته ورسېد، محمد علي د عثمانيانو له کمزورتياوو د ځان په ګټه کار واخيست او پاچاهي نظام يې تاسيس کړ، دغې پاچاهۍ تر ۱۹۵۲ کال پورې د جمال عبدالناصر په مشرۍ د مصريانو تر انقلاب پورې دوام وکړ. سره له دې چې د محمد علي اصلاحات له زور سره مله وو، خو د مصر لپاره د پرمختګ سبب شول، نوموړي نوې دولتي بيروکراسي، پوځ او مالياتي سيستم رامنځته کړل او همدارنګه د کرنې او صنعت

په برخه کې يې پرمختګ ته لار هواره کړه، خو د محمد علي تر مړينې وروسته کله چې مصر د اروپا تر نفوذ لاندې راغی، د موډرنيزېشن او ودې دغه بهير په ټپه ودرېد، خو ښايي دا د کلتور په اړه ناسم ليدلوری وي. ښايي هغه کلتوري فکتورونه چې مهم دي، له مذهب سره نه؛ بلکې تر ډېره له ملي کلتور سره تړاو ولري.
ايا دا د انګليسي کلتور امتياز دی چې د امريکا متحده ايالتونه، کاناډا او اسټراليا نن ډېر شتمن دي؟ که څه هم دغه نظريه په لومړي سر کې جالبه ښکاري، خو قانع کوونکې نه ده. هو! له شک پرته کاناډا او د امريکا متحده ايالتونه يو وخت د انګليس مستعمره وو، خو سيريليون او نايجيريا هم د برېټانيا استعمار تېر کړي دي. د برېټانيا د پخوانيو مستعمرو ترمنځ اقتصادي توپير لکه په نړۍ کې د نورو موجوده توپيرونو هومره پراخ دی. د انګليسي والي ميراث په شمالي امريکا کې د اقتصادي برياليتوبونو لامل نه ګڼل کېږي. دلته د کلتوري فرضيې يوه بله نسخه هم شته، دا يوازې انګليسي والی او غير انګليسي والی نه دی چې ارزښت ورکول کېږي، بلکې د اروپايي والي او غير اروپايي والي نظريه هم شته. ايا کېدای شي اروپايان له دې امله غوره وګڼو چې ښه کاري اخلاق، ژوند ته ښه ليد، يهودي-مسيحي ارزښتونه او د لرغوني روم په ميراث پاتې امتيازونه لري؟ دا سمه ده چې ختيځه اروپا او شمالي امريکا چې په لومړيو کې له اروپايي توکم څخه ډکې شوې، د نړۍ هوسا سيمې دي، ښايي دا د اروپايانو غوره کلتوري ميراث وي چې د اقتصادي ښېرازۍ ريښه لري او د کلتوري فرضيې وروستی تمځای دی. له بده مرغه چې د کلتوري فرضيې دغه نسخه هم د نورو نسخو په څېر، واقعيتونو ته سم ځواب نه لري. د امريکا متحده ايالتونو او کاناډا په

پرتله د ارجنټاین او یوروګوای زیاتره وګړي اروپايي توکمه دي، خو د یوروګوای او ارجنټاین اقتصادي وضعیت نن د قناعت وړ نه دی. جاپان او سینګاپور هېڅکله [له یو کم شمېر پرته] اروپايي وګړي نه دي لرلي، خو د لوېدیځې اروپا د ډېرو سیمو په پرتله ښه اقتصاد او ژوند لري. چین سره له دې، چې په خپل سیاسي او اقتصادي نظام کې ځیني د پام وړ نیمګړتیاوې لري، خو په وروستیو دریوو لسیزو کې یې په نړیواله کچه چټکه اقتصادي وده خپله کړې ده. د ماوو زیدونګ په وخت کې د چینایانو بېوزلي له چینايي کلتور سره اړیکه نه لرله، بلکې دا د ماوو له ناورینه د ډک اقتصادي او سیاسي مدیریت او مشرۍ له امله و. نوموړي په ۱۹۵۰ کال کې د «لوی ټوپ مخ په وړاندې»[1] په نوم د صنعتي کېدو یوه افراطي طرحه چمتو کړه چې پراخه لوږه او قحطي یې وزېږوله. هغه په ۱۹۶۰ مه لسیزه کې یو کلتوري انقلاب پیل کړ چې په ترځ کې ګڼ روڼ اندي، لوستي او هر هغه څوک وځورول یا ووژل شول چې له کمونېست ګوند سره به یې پر ژمنتیا شک کېده. دغه تګلاره له هېواده د بشري سرچینو او کادرونو د تېښتې او ضایع کېدو لامل شوه. په دې توګه د چین اوسنۍ وده له چیني ارزښتونو او کلتوري بدلونونو سره کومه اړیکه نه لري، بلکې له هغو اقتصادي بدلونونو او اصلاحاتو سرچینه اخلي چې د ماوو تر مړینې وروسته د «دینګ شیاپونګ» او د هغه د ملګرو له خوا عملي شول. دغه اصلاحات او بدلونونه لومړی په کرنیز او بیا وروسته په صنعتي سکتورونو کې د سوسیالیستي اقتصادي تګلارو او بنسټونو تدریجي له منځه وړل و.

[1] Great Leap forward

د جغرافيوي فرضيې په څېر د کلتور فرضيه هم په نړۍ کې د نابرابرۍ او لوړو – ژورو په روښانه کولو کې موږ سره مرسته نه شي کولای، البته د متحده ايالتونو او لاتينې امريکا ترمنځ د باورونو، کلتوري رويو او ارزښتونو په برخه کې ډېر توپيرونه شته، خو دا توپيرونه هغسې دي چې د نوګالس اريزونا او نوګالس سونورا يا سوېلي او شمالي کوريا ترمنځ ليدل کېږي، کوم چې له متفاوتو بنسټونو او د بنسټونو د تاريخ پايله ده. کلتوري فکتورونه چې څرګندوي، څنګه هسپانوي يا لاتيني کلتور په هسپانوي امپراتورۍ کې ځای پيدا کړی و، په لاتينه امريکا کې توپيرونه نه شي په ډاګه کولی. د بېلګې په توګه، دا پوښتنه نه شي ځوابولی چې ولې نن ارجنټاين او چيلي د پيرو او بوليويا په پرتله ارام او هوسا دي. د کلتور په اړه دې ته ورته نورې ګڼې نظريې او دلايل هم کار نه ورکوي. د بوليويا او پيرو په پرتله په ارجنټاين او چيلي کې ډېر لږ بوميان يا د سيمې اصلي اوسېدونکي ژوند کوي. له همدې امله بومي کلتور د ستونزې د په ډاګه کولو لپاره يو کارنده دليل نه دی. سره له دې چې کولمبيا، پيرو او ايکوادور د عوايدو په برخه کې په يوه رديف کې قرار لري، خو په کولمبيا کې نن ډېر لږ شمېر بومي وګړي ژوند کوي، په داسې حال کې چې پيرو او ايکوادور تر دې ډېر بومي وګړي لري.

په پايله کې کلتوري رويې چې ډېر ورو بدلون مومي، ستونزمنه ده چې ووايو د چين او ختيځې اسيا له چټکې او جادويي ودې سره يې مرسته کړې ده. که څه هم بنسټونه تلپاتې او دومداره دي، خو په ځينو ځانګړو شرايطو کې بنسټونه هم په چټکۍ سره بدلون موندلای شي، چې په راتلونکي څپرکي کې به يې روښانه کړو.

د ناپوهۍ فرضیه

The Ignorance Hypothesis

د ملتونو د بډاينې او بېوزلۍ په اړه وروستۍ او مشهوره تيوري د «ناپوهۍ فرضيه» ده. د دغې فرضيې له مخې په نړۍ کې ځکه نابرابري خوره ده، چې موږ او زموږ واکمنان نه پوهېږي چې څنګه بېوزله هېوادونه شتمن کړو. ډېری اقتصاد پوهانو دغه نظريه د نامتو انګليسي اقتصاد پوه «ليونل رابېنز» له هغې نظريې راخيستې چې په ۱۹۳۵ کال کې يې وړاندې کړه. د دې نظريې پر بنسټ «اقتصاد هغه علم دی چې د انسان د موخو او محدودو امکاناتو ترمنځ چې بديل مصارف لري، د هغه سلوک څېړي.»

له همدې ځايه، دې پايلې ته رسېږو چې د اقتصاد علم بايد د ټولنيزو مقاصدو د ترلاسه کولو لپاره له محدودو يا کم پيدا وسايلو څخه پر ګټې اخيستنې ډېر تمرکز وکړي. په اقتصاد کې مشهوره تيوريکي پايله يا د «هوساينې لومړی اصل» په حقيقت کې هغه شرايط تعريفوي، چې پر بنسټ يې د اقتصاد بازار کې د اقتصادي ليدلوري له پلوه د سرچينو ځانګړي کول د ټولنيز هدف لپاره وي. د بازار اقتصاد يو جلا مفهوم دی، يعنې افرادو او شرکتونو ته د داسې شرايطو برابرول دي چې د هغه په رڼا کې ازاد توليد، پېر او پلور او خدمات وړاندې کړي، خو کله چې دغه شرايط برابر نه شي، مارکېټ له ماتې سره مخ کېږي او دغه ماته په نړۍ کې د نابرابرۍ د نظريې اساس جوړوي. څومره چې په مارکېټ کې د ماتې يا ناکامۍ عوامل پر ځای پاتې کېږي، هغومره ور سره يو هېواد بېوزله کېږي. د ناپوهۍ فرضيه کاږي چې بېوزله هېوادونه، بېوزله دي؛ ځکه چې دغه هېوادونه د اقتصاد

پوهانو د پخوانیو ناسمو لارښوونو او تګلارو له امله د بازار له پرله پسې ماتې سره مخ دي او نه پوهېږي چې څنګه له دې ستونزې خلاصون ومومي. په مقابل کې شتمن هېوادونه شتمن دي، ځکه چې دغه هېوادونه د غوره تګلارو په خپلولو سره له ستونزو بریالي راوتلي دي.

ایا د ناپوهۍ فرضیه په نړۍ کې د اوسنۍ نا انډولۍ عوامل په ډاګه کولای شي؟ ایا کولای شو، ووایو چې افریقایي هېوادونه ځکه د نړۍ د نورو هېوادونو په پرتله بېوزله دي چې مشرانو یې تېروتنې کړې دي؟ ایا اروپایي مشران د دې وضعیت په اړه له مخکې خبر وو او پوهېدل؟ سره له دې چې موږ د نړۍ د مشرانو د تېروتنو ډېرې مشهورې بېلګې لرو چې د ناسمو سیاستونو له امله یې خپل هېوادونه له ناورین سره مخ کړي دي، خو ناپوهي او بې غورې ښایي په نړۍ کې د شته نابرابرۍ د یوه کوچني عامل په توګه وګڼل شي. د دې یو ښه مثال افریقایي هېواد ګانا دی. ګانا له انګرېزانو د خپلواکۍ تر ګټلو وروسته له دومداره اقتصاد رکود سره مخ شو، چې لامل یې بې غورې او ناپوهي وه. انګرېز اقتصاد پوه «ټوني کلیک» چې د ولسمشر «قوام نکرومه» اقتصادي سلاکار و، په خپلو یادښتونو کې د ګڼو ستونزو یادونه کړې ده. د نکرومه اقتصادي تګلاره چې د دولتي صنایعو پر پراختیا را څرخېده، ډېره ناکامه او بې ګټې ثابته شوه. کلیک په خپلو یادښتونو کې کاږي:«د بوټانو د تولید فابریکه باید په شمال کې د ۵۰۰ میله په واټن د غوښې د تولید فابریکې سره د ټرانسپورټ په وسیله ننښلول شوې وای، د ذبح شویو څارویو څرمنې او پوستکي باید په ۵۰۰ مایله مترۍ کې جنوب سیمې ته د چرم د تولید په موخه او بیا تولید شوی چرم بېرته کوماسي سیمې ته چې د

هېواد په مرکز کې یې موقعیت درلود، لیرېدول شوی وای. دا چې د بوټانو د خرڅلاو بازار د اکرا ښار په مرکزي سیمه کې موقعیت درلود، نو تولید شوي بوټان باید ۲۰۰ میله متریۍ کې سوېل خوا ته لیرېدول شوي وای»

کلېک غواړي ووایي چې د دې پروژې بنسټ ډېر خام او ناکاره اینښودل شوی و او د بوټانو د تولید پروژه یو له همدغو پروژو څخه وه. دې ته ورته یوه بېلګه د عم مېوې د پروسس فابریکه وه. دغه فابریکه د ګانا په داسې سیمه کې جوړه شوې وه، چې هلته د عم حاصلات نه وو او تولید یې هم د ټول نړیوال مارکېټ د تقاضا په پرتله ډېر وو. د نامعقولې اقتصادي پراختیا دغه ناپایه جریان د قوام نکرومه او د هغه د اقتصادي سلاکارانو د ناپوهۍ او بې غورۍ له امله نه و، له نوموړي سره د کلېک او سر ارتر « Sir Arthur Lewis» په څېر اقتصادي سلاکاران چې لیوس حتی د نوبل جایزه هم اخیستې وه، ملګري وو او پر دې ښه پوهېدل چې دغه تګلارې یا پالیسۍ کارنده نه دي. حقیقت دا دی چې نکرومه د یادو اقتصادي تګلارو په پلي کولو کې رښتینی نه و، بلکې د دې سلاکارانو په وجود کې یې سیاسي ملاتړ تر لاسه کاوه او په دې توګه یې د خپل غیر ډیموکراټیک رژیم د پاینښت هڅه کوله. تر خپلواکۍ وروسته په ګانا کې د پراختیایي پروګرامونو د ناکامېدو او د ناسم اقتصادي مدیریت پړه پر «ناپوهۍ» نه شو ور اچولای. که ستونزه په نا پوهي کې وه، نو مشران باید له څو پرله پسې تېروتنو وروسته ژر پوه شوي وای، چې د خلکو د ژوند او د اقتصاد ښه والي لپاره بله تګلارې غوره کړې.

د امريکا متحده ايالتونو او مکسيکو ترمنځ توپير په پام کې ونيسئ. دا به ډېره بېځايه خبره وي، چې د دغو دوو هېوادونو ترمنځ اوسنۍ نابرابري د هغوی د مشرانو د ناپوهۍ له امله وګڼو، کله چې د استعمار پر مهال جان سمېت او کورټېس د دواړو هېوادونو ترمنځ د بېلتون تخم شينده، د دواړو په پوهه او اراده کې هېڅ توپير نه و. همدارنګه د امريکا د ولسمشرانو روزولټ او ووډروېلسن او د مکسيکو د ولسمشر پورفيرو دياز د پوهې ترمنځ هېڅ توپير نه و، دياز د اتلسمې پېړۍ په وروستيو او د نولسمې پېړۍ په لومړيو کې په مکسيکو کې داسې اقتصادي بنسټونه جوړ کړل چې د واکمنې طبقې په خدمت کې وو او ټولنې ته په ډېره درنه بيه تمام شول، خو امريکايي مشرانو د دې برعکس کار وکړ. دغه راز د هغو افريقايي هېوادونو مشرانو چې په وروستۍ نيمه پېړۍ کې يې د مالکيت د نا خوندي حقونو او ناسمو اقتصادي بنسټونو له امله ځان کمزوری او خلک يې بېوزله کړل، له دې کبله بې غوري کوله چې فکر يې کاوه سمه اقتصادي تګلاره يې غوره کړې ده. هغوی همداسې وکړل او د ولس د ژوند په بيه يې خپل ځانونه شتمن کړل، هغوی فکر کاوه چې سمه لار يې غوره کړې او په دې ډول به د ټولنې د مخورو او اشرافو د ملاتړ ترلاسه کولو له لارې تر ډېره په واک کې پاتې شي. په ۱۹۷۱ کال کې د ګانا د لومړي وزير «کوفي بوسيا» تجربې ښيي چې د ناپوهۍ فرضيه څومره ګمراه کوونکې ده. بوسيا په خپل وخت کې له يوه خطرناک اقتصادي ناورين سره مخ شو، نوموړي چې تر نکرومه وروسته په ۱۹۶۹ کال کې واک تر لاسه کړ، بې ثباته اقتصادي تګلاره خپله کړه، په مارکېټ کې يې د بېلابېلو توکو بيې په کنټرول کې واخيستې او د بهرنيو اسعارو پر وړاندې يې د پيسو ارزښت تر

حقيقي ارزښت لوړ وساته. که څه هم بوسيا د نکرومه له سيالانو څخه و او د يوه ډيموکراټيک دولت مشري يې کوله، خو له ډېرو ورته سياسي محدوديتونو سره مخ و. دی هم د نکرومه په څېر د خپلو غوره کړو تګلارو په اړه بې خبره نه و، بلکې په دې باور و چې اقتصادي تګلاره يې ګټوره يا د هېواد د پرمختګ لپاره يو ايډيال ده، بوسيا ځکه دغه پاليسي غوره کړې وه، چې غوښتل يې سرچينې او امکانات ځواکمنو سياسي ډلو ته ولېږدوي، لکه د ښاري سيمو اوسېدونکي، چې بايد خوښ او راضي ساتل شوي وای. د بيو کنټرول چې په ترڅ کې يې ښاري ټاکنيزو حوزو ته بايد ارزانه خواړه عرضه او د دولتي لګښتونو د پوره کولو لپاره عوايد برابر شوي وای، کروندګر له سختو ستونزو سره مخ کړل، خو دغه کنټرول ډېر دوام و نه کړ. ګانا ډېر ژر د تادياتو د بيلانس کسر او د بهرنيو اسعارو د کمښت له بحران سره مخ شو، د دې اقتصادي کړکېچ په ترڅ کې بوسيا د ۱۹۷۱ کال د ډسمبر په ۲۷ مه د پيسو نړيوال وجهي صندوق سره يو تړون لاسليک کړ، چې له امله يې د هېواد ملي کرنسۍ ارزښت په بېساري توګه راټيټ شو.

د پيسو نړيوال صندوق، نړيوال بانک او نړيوالې ټولنې پر بوسيا فشار راووړ، چې په تړون کې شامل ټول اصلاحات پلي کړي. که څه هم نړيوال مالي بنسټونه نا خبره وو، خو بوسيا خبر و او پوهېده چې په يوه ستر قمار کې ښکېل شوی دی. د پيسو ارزښت ټيټېدو او اقتصادي ناورين له امله خلکو په پلازمېنه «اکرا» کې پاڅون وکړ، چې په ترڅ کې يې بوسيا د ډګروال «اچومپونګ» په مشرۍ د پوځ له لوري را وپرځول شو.

د جغرافيې او کلتور او د ناپوهۍ فرضيو ترمنځ توپير دا دی، چې د ناپوهۍ فرضيه د بېوزلۍ د ستونزې د حل لپاره چټک وړانديزونه کوي، يعنې: که ناپوهي مو له دغسې برخليک سره مخ کوي، نو واکمنان او پاليسي جوړوونکي کولای شي چې هغه له موږ سره يې شريک کړي او موږ به د منل شويو اقتصادي تګلارو په چوکاټ کې د سمو لارښوونو او سپارښتنو پر مټ وکولای شو چې ټولې نړۍ ته پراختيايي پروګرامونه طرحه کړو. خو د بوسيا تجربه پر دې واقعيت ټينګار کوي چې د بازار د ماتې د مخنيوي او د اقتصادي ودې د پاليسو پر وړاندې اصلي خنډونه د سياستوالو ناپوهي نه ده، بلکې هغه انګېزې او محدوديتونه دي چې ناکارو او کمزورو اقتصادي او سياسي بنسټونو زېږولي دي.

که څه هم د ناپوهۍ فرضيې اوس هم د يو شمېر اقتصاد پوهانو او د لوېديځوالو پاليسي جوړوونکو ترمنځ د غوره نظريې په توګه خپل ارزښت ساتلی، خو دا هم د هغو نظرياتو له جملې ده چې کار نه ورکوي. دا فرضيه نه په نړۍ کې د اقتصادي هوساينې ريښې په ډاګه کولای شي او نه هم د ځمکې پر سر لوړې ژورې. مثلاً، ولې ځينو هېوادونو لکه پيرو او مکسيکو داسې بنسټونه او تګلارې يې تر لاس لاندې ونيول چې لويه برخه وګړي يې بېوزله کړل؟ او يا ولې د افريقا جنوب صحرا او د مرکزي امريکا زياتره برخې د لوېديځې اروپا او ختيځې اسيا په پرتله بېوزله دي؟

کله چې يو شمېر هېوادونه ناکاره او فقر زېږوونکي بنسټونه له منځه وړي او د اقتصادي ودې پر لور پر نوي مسير مزل پيلوي، معنا يې دا نه ده چې ناپوه او بې خبره مشران يې خپلو تېروتنو ته متوجې شوي، شخصي ګټې يې پوره شوي او يا هم تکړه اقتصاد پوهانو مشوره

ورکړې ده. د بېلګې په توګه؛ چین ډېر ژر هغه سیاستونه د اقتصادي ودې پر هڅوونکو سیاستونو بدل کړل؛ چې میلیونونه انسانان یې له لوږې او فقر سره مخ کړي وو، خو لکه څرنګه چې وروسته به یې په تفصیل وڅېړو، دغه بدلون له دې امله نه وو، چې ګنې د چین کمونېست ګوند پوه شوی و، چې اشتراکي مالکیت او صنایعو په خلکو کې ناوړه اقتصادي انګېزې رامنځته کړي. دنګ شیاپونګ او د هغه ملګري که څه هم د شخصي ګټو پاللو په برخه کې له خپلو سیالانو کم نه و، خو متفاوتې ګټې او سیاسي موخې یې لرلې او د چین په کمونېست ګوند کې یې خپلو ځواکمنو سیالانو ته ماتې ورکړه او د هغه سیاسي انقلاب سرلاری شو، چې د کمونېست ګوند په مشرۍ کې یې ژور بدلونونه راوستل. د همدې سیاسي اوښتون په پایله کې د هغوی اقتصادي اصلاحات د کرنې او صنعت په سکتورونو کې د پانګونې د هڅونې لامل شول. دا یوازې غوره سیاسي تصمیم و، چې چین یې له کمونېزم څخه د بازار هڅوونکي مسیر ته سم کړ، نه غوره سپارښتنې یا نورې اقتصادي لارښوونې.

زموږ بحث دا دی چې په نړۍ کې د نا انډولۍ په اړه د پوهېدو لپاره باید د دې پوښتنې ځواب ومومو چې ولې ځینې ټولنې په ډېر ناسم او له ټولنیز پلوه په نا مطلوب ډول سمبال یا سازمان شوې دي. کله کله یو شمېرملتونه د کارنده بنسټونو د جوړولو هڅه کوي او اقتصادي هوساینې ته رسېږي، خو له بده مرغه ډېر لږ داسې پېښېږي. زیاتره اقتصاد پوهان او پالیسي جوړوونکي پر دې تمرکز کوي چې «سمه لار» وټاکي، په داسې حال کې چې پر دغې موضوع پوهېدو ته اړتیا ده چې ولې بېوزله هېوادونه «ناسمه لار» غوره کوي؟ د ناسمې لار

غوراوی له کلتور یا ناپوهۍ سره تړاو نه لري، بېوزله هېوادونه بېوزله دي؛ ځکه هغه څوک چې واک ته راځي، هغوی په خپله بېوزلۍ او فقر ته زمینه برابروي. هغوی د تېروتنې یا ناپوهۍ له امله ناسمه لار نه ده غوره کړې، بلکې قصداً همداسې کوي. د اقتصاد پوهانو او کارپوهانو له سلا مشورو هاخوا، دا باید مطالعه شي چې پرېکړې یا تصامیم څه ډول نیول شوي؟ څوک دا ډول پرېکړې کوي؟ او ولې دا ډول پرېکړې کوي؟

دا د سیاست او سیاسي پروسو مطالعه ده. د اقتصاد علم له پیله سیاسي علوم له پامه غورځولي دي، په داسې حال کې په نړۍ کې د نابرابرۍ په اړه د پوهاي لپاره د سیاسي علومو زده کړه او مطالعه اړینه ده. د ۱۹۷۰ یمې لسیزې اقتصاد پوه ابا لرنر[1] وایي:«د اقتصاد علم له دې امله د ټولنیزو علومو د مَلکې لقب تر لاسه کړ، چې حل شوي سیاسي مسایل یې د خپل فعالیت برخه وګڼل.»

موږ به دلته په ډاګه کړو، چې اقتصادي هوسانې ته رسېدل، د ځینو بنسټیزو سیاسي مسایلو په حل پورې اړه لري. د اقتصاد علم تر اوسه د دې ستونزې په حل کې بریالی نه دی، ځکه چې تر اوسه یې سیاسي مسایل حل شوي ګڼل. که څه هم د نړیوالې نابرابرۍ سپړنه د اقتصاد علم ته اړتیا لري، څو پوه شو چې د تګلارو یا پالیسیو بېلابېل ډولونه او ټولنیز مناسبات د اقتصاد پر خوځنده عواملو او رویو څه اغېز لري؛ خو سیاسي علوم هم باید له پامه ونه غورځول شي

[1] Abba Lerner

درېیم څپرکی

د بېوزلۍ او هوساينې رامنځته کول

د ځمکې د ۳۸ درجو اقتصاد

د دویمې نړیوالې جګړې په وروستیو کې د ۱۹۴۵ کال په دوبي کې په کوریا کې د جاپان ښکېلاک وپاشل شو. د جاپان تر تسلمېدو وروسته د همدې کال د اګست پر پنځلسمه کوریا د ځمکې د کُرې په ۳۸ درجو کې پر دوو برخو ووېشل شوه: سوېل د امریکا متحده ایالتونو او شمال د روسیې له خوا اداره کېده. په دې سیمه کې د سړې جګړې نیم بنده سوله هغه وخت ماته شوه، کله چې د ۱۹۵۰ کال په جون میاشت کې شمالي کوریا پر سوېلي کوریا یرغل وکړ. که څه هم شمالي کوریا په لومړي سر کې پراخ تهاجمي بریدونه وکړل او د سوېلي کوریا پلازمېنه «سیول» یې ونیوله، خو د کال تر مني پورې د شمالي کوریا پوځ پر شا وتمبول شو، همدا وخت و چې «هوان پیونګ وون» او ورور یې سره جلا شول. هوان پیونګ وون د شمالي کوریا د پوځ له وېرې ځان په یوه خوندي ځای کې پټ او په سوېل کې مېشت شو. هغه وروسته د درمل جوړونې کاروبار پیل کړ. د نوموړي ورور جراحي ډاکټر و، چې په سیول کې یې د سوېلي کوریا د پوځ د ټپیانو درملنه کوله، خو کله چې د شمالي کوریا پوځ شاتګ وکړ، هغه هم شمال ته لاړ. دغه دوه وروڼه چې په ۱۹۵۰ کال کې سره جلا شوي وو، تر پنځوس کلني بېلتون وروسته په لومړي ځل یې په ۲۰۰۰ میلادي کال کې د سوېلي کوریا په پلازمېنه سیول کې سره ولیدل. د دې لیدنې زمینه هغه وخت برابره شوه، کله چې دواړو

دولتونو د جلا شویو کورنیو د لیدنې پر یوه محدود پروګرام هوکړه وکړه. د هوان پیونګ وون ورور چې په هوایي ځواکونو کې د یوه ډاکټر په توګه کار کاوه، په یوه دیکتاتور پوځي نظام کې یې نسبتاً ښه دنده درلوده. په شمالي کوریا کې هغه وګړي چې ان له ځانګړو امتیازونو هم برخمن دي، ښه ژوند نه لري. کله چې دواړه وروڼه سره یو ځای کېږي، هوان پیونګ وون له خپل وروره پوښتنه کوي چې د شمال په ۳۸ درجو کې ژوند څنګه و؟ هوان یو موټر درلود، خو ورور یې نه درلود. له وروره یې وپوښتل چې ایا ټیلفون لرې؟ هغه ځواب ورکړ:«نه، لور مې چې په بهرنیو چارو وزارت کې کار کوي، یو ټیلیفون لري، خو هغه هم کوډ لري چې هر څوک ترې کار نه شي اخیستی.»

د هوان پیونګ وون ناڅاپه دې خبرې ته پام کېږي چې څنګه د جلا شویو کورنیو د لیدنې په مراسمو کې له شمال څخه راغلو خلکو د پیسو غوښتنه کوله او په دې توګه خپل ورور ته یوه اندازه پیسې ورکوي. خو ورور یې وایي:«که له پیسو سره بېرته ستون شم، نو دولت به راته ووایي چې پیسې موږ ته راکړه. دا پیسې بېرته واخله» هوان پیونګ د خپل ورور زړې او شړېدلې کورتۍ ته پام کېږي:«کوټ دې لرې کړه او چې بېرته تللې دا واغونده» هغه ورته په ځواب کې وایي:«دا کار نه شم کولای، دا کورتۍ راته دولت یوازې دلته د تګ لپاره په پور راکړې ده.»

تر جلا کېدو وروسته، هوان ګوري چې ورور یې څومره زهیر، ناروغ او عصباني شوی، د لیدنې پر مهال نارامه و او فکر یې کاوه چې څوک یې خبرو ته غوږ نیسي. د شمالي کوریا دغه اوسېدونکی له هغه ډېر بېوزله و، څومره چې ورور یې هوان پیونګ وون فکر کاوه. ورور

يې ويل چې ښه ژوند لري، خو هوان د هغه بد حالت په خپلو سترګو ليده او لکه نری سيم داسې ډنګر شوی و.

په سوېلي کوريا کې د خلکو د ژوند معيارونه د هسپانويانو او پرتګاليانو د ژوند له معيارونو سره برابر دي، خو په شمالي کوريا يا په اصطلاح د «کوريا د خلکو ډيموکراټيک جمهوريت» کې د ژوند معيارونه د يوه افريقايي هېواد له معيارونو سره ورته دي، چې که دا وضعيت له سوېلي کوريا سره پرتله شي، لس چنده ټيټ دی. د شمالي کوريا خلک په ډېر بد روغتيايي وضعيت کې ژوند کوي. د شمالي کوريا وګړي د خپلو تربورانو يعنې د سوېلي کوريا د اوسېدونکو په پرتله په اوسط ډول لس کاله کم عمر کوي.

اوومه نقشه د دوو کوریاگانو ترمنځ توپیر په تصویري بڼه را ښيي. دغه انځور چې له سپوږمکۍ اخیستل شوی دی، په کوریا ټاپو وزمه کې د شپې مهال د برېښنا د رڼا کچه ښيي. دغه ژور توپیر دومره

اوږده مخینه نه لري. دغه توپیرونه تر دویمې نړیوالې جګړې مخکې نه وو، خو تر ۱۹۴۵ کال وروسته چې کله په شمال او سوېل کې دوه جلا دولتونه جوړ شول، دواړو د اقتصادي مدیریت لپاره ډېرې متفاوتې تګلارې تر لاس لاندې ونیولې. د سوېلي کوریا سیاسي او اقتصادي بنسټونه د ساینګمن ري «Syngman Rhee» له خوا جوړ شول، نوموړی چې سخت کمونېست ضد سړی و، د امریکا متحده ایالتونو قوي ملاتړ یې له ځان سره درلود او زده کړې یې هم د امریکا په هاروارډ او پرنسټون پوهنتونونو کې کړې وې. ري په ۱۹۴۸ کال کې د سوېلي کوریا ولسمشر شو، دا چې سوېلي کوریا د کوریا جګړې پر مهال د سوېل په ۳۸ درجو کې د کمونېزم خطر د مخنیوي په موخه جوړه شوه، نو هغه مهال یو ډیموکراټیک هېواد نه و. ري او د هغه ځایناستی جنرال «پارک چونګ هي» دواړه په تاریخ کې د ټولواک یا غیر ډیموکراټیک ولسمشرانو په نوم یادېږي. خو دواړو د بازار اقتصادي سیستم رامنځته کړی و، چې د خصوصي مالکیت حق په کې ازاد و. جنرال پارک له ۱۹۶۱ کال وروسته د هېواد اقتصادي ودې ته پاملرنه وکړه او تولیدوي فابریکو ته یې د پورونو او کرېډټونو اسانتیاوې برابرې کړې، خو په شمالي ۳۸ درجو کې وضعیت بل ډول و. کله چې «کېم ایل سونګ» په ۱۹۴۷ کال کې د شوروي اتحاد په مرسته د شمالي کوریا واکمن شو، د جوچې «Juche» په نامه یې یو سخت متمرکز اقتصادي نظام جوړ کړ. سونګ د دویم نړیوالې جګړې پر مهال جاپان ضد کمونېست چریکي جنګیالی و، هغه خصوصي مالکیت او مارکېټ بند اعلان کړل، ازادي نه یوازې د بازار بلکې د ژوند په ټولو برخو کې محدوده

شوه، یوازې د کیم اېل سونگ او وروسته د هغه د ځایناستي کیم جونگ اېل یوې کوچنۍ ډلې ازادي لرله. د دواړو کوریاگانو ترمنځ دومره ژور اقتصادي توپیر د حیرانۍ وړ نه دی. د کېم اېل سونگ د جوچي اقتصادي نظام ناورین زېږوونکې پایلې وروسته را برسېره شوې. د شمالي کوریا د مرموز او پټ دولت له امله تر اوسه د دې هېواد په اړه رسمي شمېرې او معلومات په لاس کې نه شته، خو د پرله پسې قحطۍ او لوږې په اړه شته معلومات په ډاگه کوي چې په شمالي کوریا کې نه یوازې تولیدي صنایع له پښو وغورځېدې، بلکې دغه هېواد د کرنیزو تولیداتو په برخه کې هم له سقوط سره مخ شو. د خصوصي مالکیت له منځه وړل د پانگونې او تولید د انگېزې د له منځه وړلو په معنا و. مستبد او ځپونکي رژیم، نوښتونو او نوې ټکنالوژۍ ته په بد نظر کتل.

کېم اېل سونگ، کېم اېل جونگ او د هغو ملگرو د نظام د اصلاح، د خصوصي مالکیت د ازادۍ، د بازار او سیاسي بنسټونو د اصلاح لپاره هېڅ اراده او پلان نه لرل، خو په عین وخت کې د سوېلي کوریا اقتصادي بنسټونو بیا د پانگونې او سوداگرۍ لپاره د هڅونې زمینه برابره کړې وه. د جنوبي کوریا سیاستوالو پر ښوونې او روزنې لویه پانگونه وکړه او د دې هېواد وگړي په لوړه کچه له زده کړو برخمن شول. د جنوبي کوریا کمپنیو ډېر ژر د روزل شوې او مسلکي بشري قوې، د پانگونې، صنعتي کېدو او صادراتي تگلارو او نورو سیمو ته د ټکنالوژۍ د لېږدولو له امتیازاتو گټه واخیسته. سوېلي کوریا په ختیځه اسیا کې ډېر ژر یو معجزه يي اقتصاد جوړ کړ، یعنې په نړۍ کې د چټکو مخ پر ودو هېوادونو په ډله کې ودرېد. یوازې نیمه پېړۍ وروسته یعنې په ۱۹۹۰ کال کې د سوېلي کوریا پرمختگ او د شمالي

کوریا ځوړتیا، دواړه په دومره لوی واټن کې ودرول، چې ترمنځ یې توپیر لس برابره شو. فکر وکړئ چې په راتلونکي کې به د دواړو هېوادونو ترمنځ نور څومره توپیر راشي؟ کله چې د شمالي کوریا اقتصادي ناورین چې د میلیونونو انسانانو د لوږې سبب شو، د سویلي کوریا له اقتصادي بریالیتوبونو سره پرتله کوو؛ ربښتیا هم سړی ټکان خوري. نه کلتور، نه جغرافیه او نه هم ناپوهي کولای شي چې د دواړو کوریاګانو د برخلیک مسیرونه واضح کړي، بلکې د موضوع د ښه سپیناوي لپاره اړینه ده چې د دواړو هېوادونو بنسټونه مطالعه کړو.

پرانیستي اقتصادي بنسټونه او زبېښونکي اقتصادي بنسټونه [1]

د دولتونو اقتصادي بریالیتوبونه له یو بل سره توپیر لري؛ ځکه چې د بنسټونو، قوانینو او هڅوونکو انګېزو له اړخه سره ورته نه دي. د سوېلي او شمالي کوریا ځوانان په پام کې ونیسئ، چې څه هیلې لري. د شمال اوسېدونکي د کار پنځوونکو نوښتونو، پنځونو او د کار د لازمو مهارتونو له زده کولو پرته، په ډېرې بېوزلۍ کې ژوند تېروي. هغه درس چې زده کوونکو ته په ښوونځیو کې ورکول کېږي، تر ډېره د نظام د مشروعیت او پایښت لپاره نږه تبلیغات او پروپاګند دي. زده کوونکي کتابونو ته ډېر لږ لاسرسی لري، کمپیوټر خو بېخي لرې خبره ده. د ښوونځي تر پای ته رسولو وروسته د شمالي کوریا هر وګړی باید لس کاله په پوځ کې خدمت وکړي. دغه تنکي ځوانان پوهېږي چې هېڅکله به د کاروبار، سوداګرۍ او سوکالۍ خاوندان نه شي،

[1] Inclusive Economic Institutions and Extractive Economic Institutions

مگر دا چې یو شمېر کسان د خپل ژوند د پر مخ بیولو لپاره په غیر قانوني توگه پر اقتصادي فعالیتونو لاس پورې کړي. دوی هم پوهېږي چې قانوني مارکېټ ته لاسرسی نه لري، څو خپل تولیدات او مهارتونه وپلوري، دوی دغه راز په دې هم نه پوهېږي چې څه ډول بشري حقوق لري. خو هغوی چې په سوېلي کوریا کې ژوند کوي، له غوره زده کړو او له داسې هڅوونکو تګلارو څخه برخمن دي چې نوښت او په خپل مسلک کې یې لا ډېر کوښښ ته هڅوي. سوېلي کوریا د بازار اقتصادي سیستم لري چې د خصوصي یا شخصي مالکیت حقوق پکې خوندي دي. د سوېلي کوریا ځوانان پوهېږي چې که د یوه متشبث یا کاروباري په توگه فعالیت پیل کړي، یوه ورځ به هرومرو د خپلې پانگونې مزه وڅکي. هغوی کولای شي چې د خپل ژوند معیارونه لوړ کړي، موټر، کور او روغتیایي خدمتونو ته لاسرسی ولري. په سوېلي کوریا کې دولت د اقتصادي فعالیتونو او خصوصي پانگونو ملاتړ کوي، پانگوال او سوداگر بانکي پورونو او مالي بازارونو ته لاسرسی لري. دغه راز بهرني شرکتونه کولای شي چې له کوریایي شرکتونو سره گډه پانگونه وکړي او افراد کولای شي چې د کورونو د اخیستو لپاره رهني یا گروي پورونه ترلاسه کړي. که په سوېل کې مو هر ډول تجارت ته زړه کېږي، ازاد یاست. خو په شمال کې دا ډول ازادي نشته. په سوېل کې تاسو کولای شئ چې کارگر استخدام کړئ، خپل تولیدات او خدمات وپلورئ او څنگه مو چې زړه غواړي خپلې پیسې په بازار کې مصرفولای شئ، خو په شمال کې دا هر څه یوازې په تور بازار کې شوني دي. دا متفاوت شرایط په شمالي او سوېلي کوریا کې له موجوده بنسټونو څخه سرچینه اخلي. پرانیستي بنسټونه -لکه سوېلي

کوريا او متحده ايالتونه چې ترې برخمن دي- هغه بنسټونه دي چې خلکو ته د اقتصادي فعاليتونو زمينه برابروي او دې ته يې هڅوي چې له خپلو وړتياوو او مهارتونو څخه په ښه توگه استفاده وکړي او د انتخاب واک ولري. د دې لپاره چې اقتصادي بنسټونه پرانيستي يا عام شموله وي، خصوصي مالکيت پکې بايد خوندي وي، عادلانه او ناپېيلی حقوقي سيستم ولري او د عامه خدمتونو د وړاندې کولو لپاره داسې اقدامات تر لاس لاندې ونيسي، چې خلکو ته د راکړې ورکړې او تړونونو يو ډول زمينه برابره شي. همدارنگه دا بنسټونه بايد خلکو ته د نوي کسب و کار زمينه برابره کړي. د سوېلي او شمالي کورياگانو او د امريکا متحده ايالتونو او لاتيني امريکا ترمنځ توپير يو عمومي اصل را ښيي. پرانيستي اقتصادي بنسټونه د اقتصادي فعاليتونو له پراختيا، د گټې له ډېرښت او د هوساينې له چټکتيا سره مرسته کوي. د خصوصي مالکيت حق مهم رول لري، ځکه يوازې هغه کسان به پانگونې ته زړه ښه کوي، چې له دې ډول حقونو څخه برخمن وي. که يو سوداگر يا پانگوال احساس کړي چې خواري يې په اوبو لاهو کېږي او يا ټوله گټه يې په مالياتو کې مصرفېږي، نو د کار انگېزه به يې ډېره کمه وي؛ پانگونه او نوښت خو لرې خبره ده. د ټولنې ټول وگړي بايد امنيت او خوندي چاپېريال ته لاسرسی ولري. برېټانيا په ۱٦۸۰ کال کې په لوېديځ هند «West Indias» کې د باربادوس په مستعمره کې د خلکو سرشمېرنه پيل کړه. دغې سرشمېرنې په ډاگه کړه چې د دې ټاپو د ټولو ٦۰ زره وگړو له ډلې ۳۹ زره يې افريقايي توکمه مريان وو چې د ۱/۳ برخې نفوس مال گڼل کېده، دا مريان په حقيقت کې د کرنيزو ځمکو د ۱۵۷ مالکينو

مال وو، چې د ګنیو د تولید په سترو کروندو کې یې کار کاوه. د باربادوس ټاپو کابو نیمايي ځمکه د همدغو ۱۵۷ ځمکوالو وه. دغه ستر ځمکوال یا فیوډالان د خپل مالکیت له حقونو ډاډه وو او د دولت له ملاتړه هم برخمن وو، هغوی نه یوازې له دې اړخه مطمین وو، بلکې د مریانو د ساتنې په اړه یې هم پوره اطمینان درلود. یوه ځمکوال کولای شول چې پر بل ځمکوال، مریان وپلوري او پر دې ډاډه و چې محکمه دا او دې ته ورته نور قراردادونه به په ښه توګه عملي کوي. دا ولې؟ ځکه چې په باربادوس ټاپو کې د ۴۰ قاضیانو له ډلې ۲۹ تنه یې ستر ځمکوال وو. همدارنګه ۸ تنه لوړ پوړي پوځي چارواکي د سترو کروندو او ځمکو خاوندان وو. سره له دې چې د باربادوس لوړ پاړکی یا اشراف د مالکیت له خوندي او تضمین شویو حقونو برخمن وو، خو پرانیستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه یې نه لرل. د دې هېواد له هرو درې اوسېدونکو دوه یې مریان وو، هغوی زده کړو او اقتصادي بنسټونو ته لاسرسی نه درلود او نه یې له خپلو وړتیاوو او مهارتونو د ګټې اخیستنې انګېزه لرله. عام شموله یا پرانیستي اقتصادي بنسټونه باید د مالکیت خوندي حقوق او اقتصادي فرصتونه ولري، دا حقوق باید یوازې د ټولنې مخورو او اشرافو لپاره نه وي، بلکې عام شموله او د ټولنې هر وګړی ترې برخمن کېدای شي. د مالکیت تضمین شوي حقوق، قانون، عامه خدمتونه، د تجارت او قرادادونو ازادي ټول په دولت پورې اړه لري، کوم چې د یوه بنسټ په توګه د عامه نظم د ټینګښت لپاره د مشروع ځواک د کارونې، له غلا او درغلۍ څخه د مخنیوي او د وګړو ترمنځ د قراردادونو د پلي کولو واک لري. ټولنه نورو عامه خدمتونو ته هم اړتیا لري: د توکو او محصولاتو د لېږد لپاره د سړکونو

او ټرانسپورټي شبکو رامنځته کول، د اقتصادي فعالیتونو د غوړېدا او چټکتیا لپاره د عامه زېربنا جوړول او د درغلیو او ناوړه چارو د مخنیوي په موخه د یو لړ اساسي قواعدو – مقرراتو رامنځته کول. که څه هم مارکېټ او خلک هم کولای شي چې دغه ډول اسانتیاوې رامنځته کړي، خو هغه امکانات او همغږي چې په دې برخه کې ضرور دي، یوازې د یوه مرکزي دولت د وس خبره ده. په دې توګه؛ دولت د عامه نظم د ټینګوونکي، د قانون پلي کوونکي، د خصوصي مالکیت ملاتړ کوونکي، د قراردادونو تضمینوونکي او د عامه خدمتونو وړاندې کوونکي په توګه په اقتصادي بنسټونو کې اوبدل شوی دی. پرانیستي اقتصادي بنسټونه دولت ته اړتیا لري او له هغه کار اخلي. د شمالي کوریا، د لاتیني امریکا استعماري بنسټونه (میتا، ایکومینډرا یا ریپارټیمنټو) هغه بنسټونه دي چې له دې ډول ځانګړنو بې برخې دي.

په شمالي کوریا کې خصوصي مالکیت نه شته. د لاتیني امریکا په مستعمرو کې یوازې هسپانویان د خصوصي مالکیت اه حقونو برخمن وو، خو د ځایي خلکو ملکیت خوندي نه و. د دې ټولنو لویه برخه وګړو د خپلې خوښې وړ اقتصادي پرېکړو کې هېڅ واک نه درلود او د زور او فشار له لارې څنډې ته شوي وو. په یادو ټولنو کې د اساسي عامه خدمتونو د وړاندې کولو لپاره د دولت واک چې د اقتصادي هوساینې لپاره اړین و، ونه کارول شو. په شمال کوریا کې دولت داسې یو ښوونیز نظام رامنځته کړ، چې یوازې د دولت د پاینښت لپاره پروپاګند او تبلیغ کوي، خو د بېوزلۍ او لوږې مخه یې ونه شوی نیولای. د لاتیني امریکا د استعماري دولتونو ټول تمرکز پر

دي و، چې څنګه ځايي وګړي استثمار او جبري کارونه پرې وکړي. موږ دغه ډول بنسټونه چې ځانګړنې يې له پرانيستو بنسټونو سره په ټکر کې دي، د «زبېښونکو بنسټونو» په نوم يادوو؛ ځکه دغه ډول بنسټونه د دې لپاره جوړ شوي، چې د ټولنې د يوې طبقې شتمنۍ او عوايد د ټولنې بلې بډايه طبقې ته په خوله کې ورکړي.

د اقتصادي هوساينې ماشين

پرانيستي اقتصادي بنسټونه، پرانيستي مارکېټونه زېږوي او دا کار خلکو ته نه يوازې دا ازادي ورکوي چې د خپلې خوښې وړ مسلک وټاکي، بلکې له دې ډول فرصتونو څخه د ګټې اخيستنې زمينه هم ورته برابروي. هغه څوک چې يوه ښه ايډيا يا طرحه لري، کولای شي چې کاروبار پيل کړي. متشبث يا کاروباري سړی کولای شي هر هغه ځای ته لاړ شي، چېرته چې يې ګټه وي. کمزوري او بې خونده شرکتونه خپل ځای مخکښو شرکتونو ته پرېږدي. وګورئ، چې په پيرو او بوليويا کې د استعمار پر مهال د پرانيستي مارکېټ تر چتر لاندې خلک څه ډول خپل شغل غوره کوي. په دغو هېوادونو کې د ميتا قانون پر بنسټ خلک د سپينو زرو او قيمتي فلزاتو کانونو کې په زور کار ته مجبور او بې له دې چې د هغوی د خوښې وړ مسلک په پام کې ونيول شي، دې کار ته اړ ايستل کېدل. پرانيستي مارکېټونه يوازې ازادو مارکېټونو ته نه وايي. باربادوس هم په اولسمه پېړۍ کې ازاد بازارونه لرل، خو دا چې هلته هم د مالکيت حقوق يوازې تر ځمکوالو پورې محدود وو، بازار يې له ازاد بازار سره ډېر لږ ورته والی درلود. د مريانو بازار په حقيقت کې د اقتصادي بنسټونو يوه برخه وه چې خلک يې په منظم ډول جبري کار ته مجبوررول، د

مسلک د غوراوي او له استعداد څخه د ګټې اخیستنې حقوق ترې تروړل کېدل. پرانیستي اقتصادي بنسټونه پر دې سربېره، د هوساینې دوو نورو څرخونو ته هم زمینه برابروي: ټکنالوژي او زده کړه. دوامداره اقتصادي وده چې د کاري ځواک، ځمکې او پانګې ګټمنتیا لوړوي، تل د ټکنالوژۍ له پرمختګ سره ملګرې وي. که یوه پېړۍ مخکې خپلو نیکونو ته نظر وکړو، هغوی هېڅ ډول اسانتیاوو لکه الوتکې، موټر، روغتیایي خدمتونو، درملو، په ودانیو کې نل غځونې، برېښنایي کولرونو، لویو مارکېټونو، راډیو او سینما چې زموږ په اوسني ژوند کې یو عادي خبره ده، لاسرسی نه درلود، نو معلوماتي ټکنالوژي، روباټونه او کمپیوټري ماشین الات خو بیخي لرې خبره ده. که تر دې هم یو نسل مخکې انسانانو ژوند ته پام وکړو، نو وبه ګورو چې هغه وخت ژوند او ټکنالوژي تر دې هم په ټیټه کچه کې وه، په داسې حال کې چې په اوس وخت کې د دې ډول ژوند او شرایطو په اړه فکر کول ډېر ګران دي. دغه پرمختګونه د اډیسن په څېر د کار پنځوونکو اشخاصو د علم او محصول لاسته راوړنه ده چې د ګټور کار او کسب د رامنځته کولو لپاره يې خپله پوهه په کار واچوله. د نوښتونو دغه بهیر د هغو اقتصادي بنسټونو پر مټ پرمخ بیول کېږي، چې خصوصي مالکیت هڅوي، د قراردادونو ملاتړ کوي، د اقتصادي لوبغاړو یا کاروباریانو لپاره یو ډول اسانتیاوې او امکانات برابروي او همدارنګه په هغو نویو کارونو پسې ځي چې د خلکو په ژوند کې د نوې ټکنالوژۍ د واردولو لامل کېږي. حیرانوونکې نه ده چې ټوماس اډیسون په امریکایي ټولنه کې وزېږېد، نه په مکسیکو یا پیرو کې. همدارنګه دا شمالي کوریا نه،

بلکې سوېلي کوريا ده چې د سمسونګ او هيونډا په څېر د ټکنالوژۍ نوښتګر شرکتونه لري. نوې ټکنالوژي ښوونې روزنې، مهارتونو، مسلکي او روزل شوي کاري ځواک ته اړتيا لري، چې دغه اړتيا په ښوونځيو، کورونو او د کار په محيط کې رامنځته کېږي. نن زموږ د ټکنالوژۍ دغه لاسته راوړنه چې تر يوې پېړۍ مخکې څو چنده ډېره ده، يوازې د ماشين الاتو او ټکنالوژۍ له امله نه، بلکې د هغې تخنيکي پوهې له امله ده چې د کار قوه ترې برخمنه ده. اوسنۍ هر ډول ټکنالوژي د مسلکي کارکوونکو له شتون پرته د استفادې وړ نه ده. د ماشين الاتو د کارونې او جوړونې په پرتله مهارت او تخصص ډېر ارزښت لري. دا ښوونه -روزنه او د بشري قوې مهارتونه دي چې علمي پوهه زېږوي، هغه پوهه چې زموږ پرمختګ پرې بنا شوی او د کسب و کار په بېلابېلو څانګو کې د ټکنالوژۍ د کارونې زمينه را ته برابروي.

په لومړي څپرکي مو يادونه وکړه چې د صنعتي انقلاب او له هغه وروسته دوره کې زياتره نوښتګر او مخترعين لکه ټوماس اډيسن له لوړو زده کړو برخمن نه وو، خو د هغه وخت نوښتونه د اوسنۍ مډرنې ټکنالوژۍ په پرتله ډېر ساده وو. د ټکنالوژۍ په اوسني عصر کې کارګرو او نوښتګرو دواړو ته لوړې زده کړې ضرور دي، همدا ده چې د اقتصادي بنسټونو ارزښت چې يو ډول اسانتياوې برابروي، په ډاګه کېږي. د امريکا متحده اياالتونو وکولای شول چې بېل ګېټس، سټيوجابز، سرګې برين، لري پيج، جېف بزوس او نور سلګونه نوښتګر شخصيتونه چې د معلوماتي ټکنالوژۍ، هستوي انرژۍ، بيو-ټکنالوژۍ او د نورو علومو په برخو کې يې بنسټيزې پنځونې او اکتشافات ترسره کړي، جذب او وروزي. په امريکا متحده اياالتونو

کې خلک له خپلو استعدادونو او وړتیاوو څخه د ګټې اخیستنې پراخ امکانات په لاس کې لري او هر ځوان په اسانۍ زده کړې کولای شي. راځئ چې د کانګو او هایتي په څېر هېوادونو ته نظر وکړو. د دې هېوادونو لویه برخه وګړي د زده کړو نیت نه لري او یا که وغواړي ښوونځي ته لاړ شي، د زده کړو کیفیت خورا د اندېښنې وړ دی، ښوونکي ښوونځیو ته نه ورځي او که لاړ هم شي، درسي کتابونه نه شته. په بېوزلو هېوادونو کې د زده کړو ټیټه کچه د اقتصادي بنسټونو له امله ده، چې والدین نه شي کولای خپل اولادونه زده کړو ته وهڅوي. دا کار بیا په خپل وار له سیاسي بنسټونو سره اړیکه لري چې دولت یې د ښوونځیو په جوړولو او د مالي اړتیاوو په پوره کولو کې له ماتې سره مخ کړی دی. هغه بیه چې دغه هېوادونه یې خلکو ته د بې کیفیته زده کړو او د پراښستو بازارونو د نشتون له امله پرې کوي، ډېره درنه ده. دغه هېوادونه د استعدادونو په ځلونه کې ناکام دي. هغوی ښايي ډېر بالقوه بېل ګېټسیان او انشټاینیان ولري، چې اوسمهال د بېوزله کروندګرو په توګه یې زده کړې نه دي کړي او د خپلې خوښې خلاف کارونو یا هم په پوځ کې خدمت ته مجبورېږي، ځکه هغوی ته هېڅکله د خپلې خوښې وړ کسب او مسلک د غوراوي فرصت نه ورکول کېږي. د اقتصادي ودې لپاره د پراښستو بازارونو له ظرفیتونو استفاده، د ټکنالوژیکي نوښتونو هڅونه، پر اشخاصو پانګونه او د استعدادونو ځلول ډېر مهم دي. د دې خبرې روښانه کول چې ولې زیاتره اقتصادي بنسټونه دغو ساده موخو ته په رسېدو کې پاتې راغلي دي، د دې کتاب اصلي موضوع ده.

پرانیستي او زبېښونکي سیاسي بنسټونه

Extractive and Inclusive Political instuitions

اقتصادي بنسټونه د خلکو له لوري جوړېږي. مثلاً؛ د شمالي کوریا اقتصادي بنسټونه د کمونېستانو له لوري چې په ۱۹۴۰ مه لسیزه کې واک ته ورسېدل، جوړ شول. همدارنګه د لاتیني امریکا د یو شمېر مستعمرو اقتصادي بنسټونه د هسپانویانو له خوا تاسیس شول او سوېلي کوریا د شمالي کوریا په پرتله متفاوت اقتصادي بنسټونه جوړ کړل، ځکه چې د جلا او متفاوتو تګلارو لرونکو سیاستوالو د ټولنې د جوړښت په اړه متفاوتې پرېکړې وکړې، په بله وینا؛ سوېلي کوریا جلا سیاست غوره کړ.

سیاست هغه پروسه ده چې پر ټولنه د حکومت کولو لپاره قوانین ټاکي. بنسټونه د سیاست په محوطه کې ځای لري، چې ښکاره مثال يې پرانیستي بنسټونه دي. دغه بنسټونه د دولتونو د اقتصادي هوساینې او ښېرازۍ لپاره ګټور دي، خو خپل ځای استثماري بنسټونو ته پرېږدي، ځکه چې د یو شمېر کسانو لکه په شمالي کوریا کې د کمونېستانو او د باربادوس مستعمره کې د ځمکو د مالکینو ګټې همدا ایجابوي. کله چې د بنسټونو پر سر شخړې پېښېږي، پایله يې په دې پورې تړلې وي چې کوم کس یا ډله د سیاست په دې لوبه کې بریالي کېږي، څوک ډېر ملاتړ خپلولای شي، ډېرې سرچینې لاس ته راوړلای شي او په پایله کې یو ګټور اتحاد رامنځته کولای شي. لنډه دا چې د بنسټونو په جګړه کې، نتیجه په ټولنه کې د سیاسي واک د وېش په څرنګوالي پورې اړه لري. سیاسي بنسټونه هغه جوړښتونه دي چې د دې لوبو نتیجه ټاکي، دغه بنسټونه یو لړ هغه قواعد دي چې په سیاسي مناسباتو کې پر انګېزو واک چلوي، همدا

بنسټونه دي چې په ډاګه کوي، چې حکومت څه ډول ټاکل کېږي او د حکومت کومه برخه د کوم کار د ترسره کولو مسوولیت لري، همدارنګه په ډاګه کوي چې په ټولنه کې واک د چا په لاس کې دی او دغه واک د کومو موخو لپاره باید وکارول شي. که واک په غیر مشروط ډول تعریف او په محدودو کړیو پورې وتړل شي، نو په دې صورت کې سیاسي بنسټونه مطلقه بنسټونه ګڼل کېږي، لکه هغه مطلقه شاهي نظامونه چې د تاریخ په اوږدو کې د نړۍ په بېلابېلو سیمو کې واکمن وو. هر چا چې په مطلقه سیاسي نظامونو کې واک ترلاسه کړ (لکه په شمالي کوریا او د لاتیني امریکا په مستعمرو کې)، کولای شي چې د واک او شتمنۍ د زیاتوالي لپاره اقتصادي بنسټونه په خپل ولکه کې واخلي، خو د دې برعکس، دا پراخ بنسټه «Puluristic» بنسټونه دي چې واک په ټولنه کې په پراخه کچه وېشي او د قانون په چوکاټ کې یې محدودوي. په دې ډول ټولنو کې واک د یو تن یا یوې ډلې پر ځای د یوه ستر ائتلاف یا د ډلو د نسبي اکثریت لاسته ورځي. ښکاره خبره ده چې د پراخ بنسټه او پرانېستو سیاسي بنسټونو ترمنځ نږدې اړیکه وجود لري، خو په دې اړه د پوهېدو راز چې ولې سوېلي کوریا او متحده ایالتونه پرانیستي اقتصادي بنسټونه لري، یوازې په پراخ بنسټه یا کثرت پاله سیاسي بنسټونو کې نه دی، بلکې واک او د دولت کافي مرکزیت «سنټرالیزېشن» هم په دې برخه کې مهم ګڼل کېږي. د دې یو ښه مثال د ختیځې افریقا په سومالیا هېواد کې موندلای شو، دلته کلونه کېږي چې سیاسي واک په ټولنه کې په لویه کچه تیت شوی دی، دلته په حقیقت کې هېڅ داسې یو رښتینی واحد قدرت نه شته چې

کنټرول او څار رامنځته کړي، ټولنه پر بېلابېلو متخاصمو قبیلو وېشل شوې ده چې هېڅ یوه یې پر یو بل نه شي برلاسې کېدای، د هرې قبیلې زور یوازې د مقابلې قبیلې په زور محدودېدای شي، د واک یا قدرت دغه ډول پاشلتیا هېڅکله د پرانېستو بنسټونو د جوړېدو سبب نه شي کېدای، بلکې دا وضعیت ټولنه نوره هم بې نظمۍ او ګډوډۍ ته ور ټېل وهي. دا وضعیت له دې سرچینه اخلي چې د سومالیا دولت له مرکزي سیاسي قدرت څخه برخمن نه دی، څو د هغه پر مټ خلکو ته د قانون واکمني او حاکمیت ټینګ کړي، اقتصادي او سوداګریز فرصتونه رامنځته او عامه خدمتونه وړاندې کړي.

د دولت د تعریف په اړه د ماکس وېبر د مشهور او منل شوي تعریف له مخې «دولت په ټولنه کې د مشروع ځواک کارونې لپاره انحصاري حق» بلل شوی دی، د دغه ډول انحصار او د لازم مرکزي واک له موجودیت پرته، دولتونه هېڅکله په ټولنه کې نظم او قانون نه شي ټینګولی؛ د عامه خدمتونو وړاندې کول او د اقتصادي فعالیتونو هڅونه خو لا لرې خبره ده. کله چې یو دولت د سیاسي قدرت په مرکزي کولو کې ناکام شي، ټولنه ډېر ژر یا وروسته د سومالیا په برخلیک اخته کېږي. موږ هغه سیاسي بنسټونه چې متمرکز او پراخ بنسټه دي، د پرانېستو بنسټونو په نوم یادوو او هغه چې دا دوه ځانګړنې نه لري، د زبېښونکو یا استثماري بنسټونو په نامه نوموو. د سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ ډېر ګډ او نږدې وجوهات شتون لري، زبېښونکي بنسټونه واک د ټولنې د یوې کوچنۍ ډلې په لاس ورکوي او د دې واک پر وړاندې اندکې محدودیتونه وضع کوي، چې همدغه واکمنه ډله بیا د عامه سرچینو د زبېښاک په موخه په خپله خوښه اقتصادي بنسټونه جوړوي، نو ویلی شو چې زبېښونکي

سیاسي بنسټونه په طبیعي توګه زبېښوونکي اقتصادي بنسټونه له ځان سره لري. زبېښوونکي اقتصادي بنسټونه د خپلې بقا لپاره زبېښوونکو سیاسي بنسټونو ته اړتیا لري، خو برعکس؛ پرانیستي سیاسي بنسټونه له واک یا قدرت څخه د ګټې اخیستنې ساحه پراخوي، دا ډول بنسټونه د هغو اقتصادي بنسټونو د مخنیوي او د له منځه وړلو غوښتونکي دي چې عامه ګټې او سرچینې لوټي، په مارکېټ کې د خلکو د ګډون مخه نیسي او د نویو فعالیتونو پر وړاندې خنډونه جوړوي، مثلا؛ باربادوس ټاپو ته نظر وکړئ، دلته د مریانو د استثمار پر اساس موجود کرنیز سیستم د سیاسي بنسټونو له ملاتړ پرته دوام او فعالیت نه شوی کولای، دا هغه سیاسي بنسټونه وو چې مریان یې له سیاسي بهیره څنډې ته او له سختو فشارونو سره مخ کړي وو. همدارنګه په شمالي کوریا کې د حاکم اقتصادي نظام موجودیت چې د یوې ځانګړې ډلې د ګټو لپاره په میلیونونه انسانان یې د بېوزلۍ او لوږې خولې ته ورکړي، د کمونېست ګوند له سیاسي ملاتړ او واک پرته ناشونی دی. د زبېښوونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ دغه اړیکه د واټن د رامنځته کېدو لامل کېږي او د ځینو عواملو پر اساس بېرته تقویه کېږي. سیاسي بنسټونه واکمنې طبقې ته دا امکان ورکوي چې ځان ته اقتصادي بنسټونه جوړ کړي، داسې بنسټونه چې ټول د دوی په خدمت کې وي او خنډ جوړوونکو قوتونو ته د سر پورته کولو فرصت نه ورکول کېږي. زبېښوونکي سیاسي بنسټونه همدا راز حاکمې طبقې ته د دې امکان برابروي چې راتلونکي سیاسي بنسټونه په خپله خوښه جوړ کړي او په هغو کې د تدریجي بدلونونو زمینه برابره کړي. زبېښوونکي اقتصادي بنسټونه په نوبت سره همدا

حاکمه طبقه شتمنه کوي او دغه اقتصادي ملاتړ بیا له دوی سره د واک او ځواک په ټینګښت کې مرسته کوي. مثلا؛ په باربادوس یا لاتیني امریکا کې ښکېلاکګرو له سیاسي واک څخه د یو لړ اقتصادي بنسټونو په جوړولو کې کار اخیست او له دې لارې یې د ټولنې پر شتمنۍ او ثروت خپټه اچوله، هغوی کولای شول چې د دې شتمنۍ پر مټ د خپل واک او ځواک د پاینښت او حتی د پوځ او لښکر جوړولو لپاره کار واخلي. دا وضعیت د دې حقیقت ښکارندویي کوي چې زبېښونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه د یو بل تقویه کوونکي دي او د یو بل پاتې کېدو ته تمایل لري، د یادو بنسټونو ترمنځ نږدې والی تر دې هم ډېر دی، کله چې د دغسې واکمنې ډلې پر ځای نوې ډله حکومت ته راځي، هغوی هم له ورته وضعیت سره مخ کېږي او غوره ګڼي چې زبېښونکي بنسټونه په خپل حال پرېږدي او له پخوانیو هغو سره په ډېر لږ توپیر نوي اقتصادي بنسټونه رامنځته کوي، هغه کار چې د نولسمې پېړۍ په وروستیو کې پورفیریوس دیاز او د هغه ملګرو په مکسیکو کې وکړ.

د دې برعکس، پرانیستي اقتصادي بنسټونه د پرانیستو یا پراخ بنسټه سیاسي بنسټونو پر اساس رامنځته کېږي، دلته په ټولنه کې واک په پراخه کچه وېشل کېږي او د افرادو خپلسري او شخصي سلیقې په کې محدودېږي. دا ډول سیاسي بنسټونه همدارنګه د واک د غصب مخه نیسي او نه پرېږدي چې نور کسان د خپلو ګټو لپاره د دې ډول بنسټونو ستنې کمزورې او ونړوي. هغه کسان چې د سیاسي واک پر ګدۍ ناست دي، واک په خپله ګټه نه شي کارولای او نه هم دا واک د زبېښونکو اقتصادي بنسټونو د جوړولو لپاره کارولی شي. پرانیستي اقتصادي بنسټونه په ټولنه کې شته سرچینې په عادلانه توګه

وېشي او په دې توګه د پرانېستو سیاسي بنسټونو پایښت او دوام ته لار هواروي. دا کومه تصادفي پېښه نه وه چې ویرجینا کمپنۍ په ۱٦۱۸ کال کې هغو کډوالو ته چې مخکې ترې د بېګار په توګه استفاده کېده، د ځمکې د ورکولو ترځنګ یو لړ ازادۍ هم ورکړې او پخواني سخت قراردادونه یې ورته معاف کړل، همدارنګه یو کال وروسته د یادې استعماري کمپنۍ عمومي غونډې کډوالو ته په خپله خوښه د یوه خپلواک حکومت د جوړولو اجازه ورکړه. دغه کډوال چې تر دې مخکې یې د ویرجینیا کمپنۍ زورزیاتی او ظلمونه لیدلي وو، د سیاسي حقوقو له خوندیتوب پرته یې په ورکړل شویو اقتصادي حقونو باور نه درلود. په عمل کې دا ډول اقتصادي سیستمونه دوامداره نه دي. د زبېښونکو بنسټونو ترکیب په حقیقت کې بې ثباته دی. د پرانیستو سیاسي بنسټونو تر حاکمیت لاندې زبېښونکي اقتصادي بنسټونه لکه څرنګه چې د باردوس په اړه بحث کې مو پرې خبرې وکړې، د ډېر وخت لپاره دوام نه شي کولای. پرانیستي سیاسي بنسټونه نه شي کولای چې په زبېښونکو سیاسي بنسټونو کې خپل ژوند ته دوام ورکړي.

ولې تل د هوسایني لار نه غوره کېږي؟

سیاسي او اقتصادي بنسټونه چې خلک یې په خپله ټاکي، که پرانیستي وي، نو له شک پرته اقتصادي وده او پرمختګ به زېږوي، خو برعکس زبېښونکي بنسټونه د اقتصادي ودې او پرمختګ پر وړاندې خنډ دي. ملتونه هغه وخت ماتېږي چې زبېښونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه ولري، ځکه چې دغه بنسټونه اقتصادي وده ټکنۍ او یا یې په ټپه دروي. د بنسټونو انتخاب د ملتونو په بریا او

ماتې کې بنسټيز رول لري. د دولتونو د ماتېدو پر عواملو د پوهېدو په اړه، پر دې موضوع پوهېدل اړين دي چې د پراخېستو بنسټونو د رامنځته کېدو په برخه کې د ځينو دولتونو سياستونه د اقتصادي ودې لامل شوي دي، په داسې حال کې د ځينو نورو دولتونو سياستونو بيا زبېښونکي بنسټونه زېږولي چې د اقتصادي ودې مخه يې نيولې ده. ښايي ځيني فکر وکړي چې د اقتصادي پرمختګ زېږوونکي بنسټونه د ټولو په ګټه دي، ايا د نړۍ ټول ملتونه، سياستوال او ان ديکتاتوران په رښتيا نه غواړي چې هېواد يې شتمن شي؟

راځئ چې يو ځل بيا د کانګو پاچاهي په پام کې ونيسو. د کانګو پاچاهي په اولسمه ميلادي پېړۍ کې ړنګه شوه او بيا په ۱۹۶۰ کال کې له بلجيم څخه د خپلواکۍ تر ګټلو وروسته د «نوي کانګو» په نامه نوی هېواد جوړ شو. کانګو د ۱۹۶۵ او ۱۹۹۷ کلونو ترمنځ د «جوزېف موبوټو» په واکمنۍ کې له دوامداره اقتصادي ځوړتيا او بېوزلۍ سره مخ و. لورنټ کابيلا د موبوټو حکومت نسکور کړ، خو کانګو بيا هم له دې وضعيته خلاصون و نه موند. موبوټو په کانګو کې په لويه کچه زبېښونکي اقتصادي بنسټونه رامنځته کړل، خلک سختې بېوزلۍ پسې واخيستل، موبوټو او د هغه ډله چې پر «سترو سبزيجاتو» مشهور وو، د بې خرته مال او شتمنۍ خاوندان شول. موبوټو د هېواد په شمال کې په خپل پلرني ټاټوبي «ګباډولايت» کې يوه بې شانه ماڼۍ جوړه کړه، نوموړي د ځان لپاره يو هوايي ډګر هم جوړ کړی و، چې د کانکورډ په نوم د «Air france» شرکت له خوا په اجاره اخيستل شوې الوتکه پکې ښکته پورته کېده، هغه به په دې الوتکه کې اروپايي هېوادونو ته سفرونه کول. نوموړي په اروپا کې ځان ته ګڼې ماڼۍ واخيستې او د بلجيم په بروکسل کې د جايدادونو

څښتن شو. ایا غوره نه وه چې موبوټو د خلکو د بېوزله کولو پر ځای داسې بنسټونه رامنځته کړي وای چې د خلکو د ژوند او اقتصاد ښه کېدو سبب شوي وای؟ او که هغه دا کار کړی وای، ممکنه نه وه چې د ښه اقتصاد په صورت کې یې د کنکورډ الوتکې د اجاره کولو پر ځای ځان ته یوه الوتکه پېرلې وای او د لوکسو ماڼیو پر ځای یې یو پیاوړی پوځ رامنځته کړی وای؟

له بده مرغه د نړۍ ډېری ملتونه دې پوښتنې ته منفي ځواب لري. اقتصادي بنسټونه چې د اقتصاد پرمختګ او هوساینې تشویقوونکی عامل ګڼل کېږي، ښايي قدرت او ثروت په یو وخت کې داسې ووېشي چې د لوټمارو دیکتاتورانو یا د نورو واکمنو ډلو عاید او شتمنۍ مهار کړي. اساسي ستونزه دا ده چې د اقتصادي بنسټونو پر سر شخړې او نانددرۍ حتمي دي، ځکه چې متفاوت بنسټونه د یوه ملت د هوساینې پر څرنګوالي متفاوتې اغېزې ښندي. اقتصادي وده چې د بنسټونو پر مټ رامنځته کېږي، کېدای شي ګټونکي او بایلونکي دواړه ولري. د برېټانیا د صنعتي انقلاب پر مهال چې د اوسنۍ نړۍ د شتمنو هېوادونو د اقتصادي پرمختګ اساس ګڼل کېږي، دا ټکی ډېر واضح و. دا انقلاب د بخار انرژۍ، ټرانسپورټ او د نساجۍ د تولید په برخو کې پر نویو ټکنالوژیکي پرمختګونو متمرکز و. د کارونو مکانیزه کېدو عواید زیات کړل او په پایله کې دغې چارې یوه موډرنه صنعتي ټولنه سازه کړه. خو ځینو له دغې پروسې سره سخت مخالفت وکړ. دا مخالفت د لنډ فکرۍ یا ناپوهۍ له امله نه و، بلکې یو بشپړ منطقي مخالفت بلل کېده. اقتصادي ودې او ټکنالوژیکي بدلونونو نوي تحولات له ځان سره لرل، چې ستر

اقتصاد پوه جوزېف شومپټر يې «خلاق تخريب- Creative Destruction» بولي. خلاق تخريب، يعنی نوی د زوړ ځای نيسي. نوي اقتصادي سکتورونه له زړو سکتورونو څخه ځان ته سرچينې راکاږي. نوي شرکتونه له زړو هغو څخه کارونه ځان ته راجلبوي. نوې جوړې شوې کمپنۍ له پخوانيو هغو کارونه د ځان په لور تشويقوي. نوې ټکنالوژي او مهارتونه د موجوده زړو ماشين الاتو ځای نيسي. پرانيستي اقتصادي بنسټونه او د اقتصادي ودې پروسه، ګټونکي او بايلوونکي دواړه لري، له پرانيستو بنسټونو سره د مخالفت لامل هم له «خلاق تخريب» څخه وېره ده. د اروپا تاريخ د خلاق تخريب د اغېزو په اړه موږ ته يو روښانه مثال وړاندې کوي.

په اتلسمه پېړۍ کې د صنعتي انقلاب په ترڅ کې زياتره اروپايي حکومتونه د ټولنې د لوړې او شتمنې طبقې په لاس کې وو. دوی خپل عوايد له کرنيزو ځمکو يا د پاچا له لوري ځينو سوداګرو ته د ډالۍ په توګه د ورکړل شويو انحصاري حقونو له درکه ترلاسه کول. د خلاق تخريب د نظريې له مخې د صنعت، فابريکو او ښارونو پراخېدو، ځمکو د اساسي سرچينو په توګه خپل ارزښت له لاسه ورکړ، د ځمکو اجاره کمه شوه او په پايله کې په هغه مزد کې زياتوالی راغی، چې ځمکوالو به کارګرانو ته ورکاوه. دغه راز په دې موده کې داسې نوي کارونه او سوداګرۍ پيل شوې چې د يادو اشرافو او ځمکوالو امتيازات يې له خطر سره مخ کول. هغوی د صنعتي انقلاب مطلق بايلونکي وو. د ښاري کېدنې او د منځنې پاړکي او د کارګرانو د ټولنيز ويښتابه د کچې د لوړېدو په پايله کې د اشرافو سياسي انحصار پای ته ورسېد. په دې اساس د صنعتي انقلاب په پراخېدو سره، اشرافو نه يوازې اقتصادي سرچينې له لاسه

ورکولې، بلکې په سیاسي ډګر کې هم د انزوا له ګوابن سره مخ و. اشراف چې د خپل سیاسي او اقتصادي ځواک پر وړاندې یې ګوابنونه په خپلو سترګو لیدل، د صنعتي کېدو پر وړاندې پیاوړي مخالف جریانونه رامنځته کول. یوازې اشراف د صنعتي کېدو له بهیره په وېره کې نه وو، بلکې د لاسي صنعت کارګران هم د دې انقلاب د پراختیا مخالف وو. ډېری خلک د دې بهیر پر ضد وپارول شول او د هغو کارخانو یا ماشین الاتو په ویجاړولو یې لاس پورې کړ، چې د دوی کاروبار یې پنچر کړی و، دغه خلک د لودیتیانو « luddites» په نامه یادېدل، چې په اوس وخت کې د ټکنالوژۍ ضد کلیمې سره مترادف ګڼل کېږي. د نساجۍ د دستګاه د تار نیونکي آلې «flying shuttle» د مخترع جان کي کور په ۱۷۵۳ کال کې د لودیتنیانو له لوري وسوځول شو، ځکه چې یادې وسیلې د نساجۍ په صنعت کې د پام وړ پرمختګ او اسانتیا رامنځته کړې وه. جېمز هارګریفس هم چې د نساجۍ په ماشین کې د څرخ « spining jenny» په اختراع سره یې د نساجۍ په صنعت کې یو ستر بدلون راوست، د جان کي له برخلیک سره مخ شو.

د صنعتي کېدو بهیر سره د لاسي صنایعو د کارګرانو مخالفت د واکمنې طبقې په پرتله دومره جدي نه وو، ځکه چې دې ډلې د ځمکوالو اشرافو په څېر ځواک نه درلود. د لودیتیانو له مخالفت سره سره، په بریټانیا کې صنعتي انقلاب د پراختیا په حال کې و او سره له دې چې اشرافو سخت مخالفت کاوه، خو مخالفت یې اغېز نه درلود. خو د اتریش-هنګري او روسیې په امپراتوریو کې چې اشراف په کې ډېر پیاوړي وو، د صنعتي کېدو بهیر له خنډ سره مخ و. دغه کار د

اتریش-هنگري او روسیې اقتصاد ټکنی او له نورو اروپایي هېوادونو، چې په نولسمه پېړۍ کې یې اقتصادي پرمختګ په برخه شوی و، وروسته پاتې کړل. په هر حال، له پورته مسایلو یوازې یو درس اخیستلی شو: د واک کړۍ تل د اقتصادي پرمختګ او هوساینې پر وړاندې خنډ ګرځي، اقتصادي وده یوازې د ډېرو او غوره ماشین الاتو کارونه یا د ډېرو لوستو وګړو لرل نه دي، بلکې د بدلون، بې ثباتۍ او همدارنګه د خلاق تخریب یوه پروسه هم ده. له همدې امله اقتصادي وده یوازې هغه وخت شونې ده، کله چې سیاسي او اقتصادي لوبغاړي د دې پروسې پر وړاندې خنډ نه شي.

د کم پیدا سرچینو، عوایدو او واک پر سر شخړه، د لوبې پر قواعدو د شخړې په معنا ده. اقتصادي بنسټونه اقتصادي فعالیتونه مشخصوي او دا په ډاګه کوي چې له یادو بنسټونو ګټه اخیستونکي څوک دي. کله چې شخړه وي، د ټولو ښکېلو ډلو د غوښتنو پوره کېدل شوني نه دي، ځینې یې مغلوب او ناکامېږي، خو ځینې یې بیا بریالي کېږي. د لوبې یا شخړې ګټونکی د هېواد اقتصادي مسیر ټاکي، که د اقتصادي ودې پر وړاندې درېدونکې ډلې ګټونکې شي، د اقتصادي ودې پر وړاندې به خنډ شي او په پایله کې دا کار د اقتصادي ځوړتیا لامل ګرځي. د ځواک خاوندان یوازې د اقتصادي پرمختګ زېږوونکو بنسټونو د رامنځته کولو پر وړاندې خنډ نه دي، بلکې د سیاسي بنسټونو په برخه کې هم ورته چلند کوي. په یو غیر ډیموکراټیک رژیم کې یوه ډله کولای شي چې د خپلې خوښې اقتصادي بنسټونه جوړ کړي. ایا هغوی به دې ته حاضر شي چې پرانیستي سیاسي بنسټونه رامنځته کړي؟ هېڅکله نه، ځکه چې دا کار د هغوی سیاسي واک کمزروی کوي. دلته یو ځل بیا د شخړې

له یوه عامل یا سرچینې سره مخ کېږو. له انحصاري بنسټونو زیانمن وګړي دا هیله نه لري چې مستبد چارواکي به په سیاسي بنسټونو کې بدلونونه راولي او په ټولنه کې د واک وېش ته به غاړه ږدي، په دغسې بنسټونو کې د بدلون یوازینۍ لار دا ده چې واکمنه طبقه د پرانېستو بنسټونو جوړولو ته مجبوره کړل شي. هېڅ دلیل نه شته چې زبېښونکي سیاسي بنسټونه دې په اتومات یا خپلسري ډول له انحصاره راووځي، ځکه چې دا د سیاسي واک د انحصار طبیعي تمایلات دي. ښایي په یو شمېر ټولنو کې زبېښونکو سیاسي بنسټونو لپاره ډېره انګېزه وجود ولري، په ځانګړې توګه په هغو هېوادونو کې چې دغه ډول بنسټونه پکې نشته، مثلا؛ که په سومالیا کې یوه قبیله انحصاري حکومت جوړ او اقتصادي بنسټونه په خپله ولکه کې واخلي، ښایي ډېره شتمنه شي، خو څه شی د دې کار مخه نیسي؟ د سیاسي تمرکز د رامنځته کېدو پر وړاندې اصلي خنډ له بدلون څخه وېره ده. هره قبیله، ډله او سیاستوال چې په حکومت کې د واک متمرکز کولو یا انحصار کولو هڅه کوي، په دې معنا ده چې ټول سیاسي واک په خپله ولکه کې اخلي او دا کار به د نورو ډلو، قومونو او خلکو چې د دې بهیر بایلونکي دي، غوسه راوپاروي. د سیاسي تمرکز یا سنټرالیزېشن نه شتون په یوه هېواد کې نه یوازې د نظم او قانون د نشتوالي په معنا دی، بلکې د یوه ډېر زورور لوبغاړي په معنا دی چې د چارو پر وړاندې خنډ ګرځي. سیاسي تمرکز هغه وخت ممکن دی، کله چې د خلکو یوه ډله په پوره قوت او ځواک حکومت جوړ کړي. په سومالیا کې د واک یو انډول وجود لري او هېڅ ډله یا

قبیله نه شي کولای چې پر بلې هغې بر لاسې شي، له همدې امله د سیاسي تمرکز تشه په خپل ځای پاتې کېږي.

د کانگو اوږد رنځ

په کانگو کې به د دې یوه ډېره ښه بېلگه پیدا کړو چې د زبېښنونکو اقتصادي او سیاسي بنسټونو تر سیوري لاندې اقتصادي هوساینه څومره ناشونې ده. کله چې پرتگالیانو او هالنډیانو په پنځلسمې او شپاړسمې پېړیو کې له کانگو لیدنه کوله، په دې هېواد کې یې د سختې بېوزلۍ په اړه خبر ورکړ. د اروپایي معیارونو په پرتله کانگویانو ډېره ابتدایي ټکنالوژي لرله، دوی حتی لیک، څرخ او سپاره «د ځمکې د قلبې اله» هم نه لرل. په کانگو کې د بېوزلۍ او دا چې ولې هغوی د ټکنالوژۍ له پراختیا سره سره بیا هم له هغې گټه پورته نه کړه، عوامل ډېر روښانه دي، چې ریښه یې د دې هېواد د اقتصادي بنسټونو زبېښنونکی یا استثماري طبیعت دی. مخکې مو ولوستل چې د کانگو پاچاهي په مبانزا کې د پاچا له لوري اداره کېده چې وروسته بیا د «ساو سلوادور» لاس ته ورغله. د پاچاهۍ له پلازمېنې په لرې پرتو سیمو کې هغو کسانو واک چلاوه، چې د سلطنت په بېلابېلو چارو کې یې د مشرانو په توگه دنده لرله. کروندې او مالیات د لوړ پاړکي مهمې عایداتي سرچینې وې چې د مریانو په وسیله به یې لاسته راوړل. مریتوب د اقتصاد اصلي رکن گڼل کېده او واکمنانو به په کروندو کې ترې د بشري ځواک په توگه کار اخیسته او د اروپایانو له لوري نورو سیمو ته صادرېدل. مالیات په خپله خوښه ټاکل کېدل او پاچا کولای شول چې یوه دوره مالیه څو ځله راټوله کړي. د کانگو خلکو د شتمن کېدو لپاره باید سپما او پانگونه

کړې وای، مثلا؛ دوی باید د ځمکو لپاره وسایل پېرلی وای، خو خلکو دا حق نه درلود، ځکه هغه اضافي وسایل چې باید په تولید کې ترې کار اخیستل شوی وای، د پاچا او ځایي حاکمانو له لوري راټول او مصادره کېدل. کانګویانو به د ګټې وټې او محصولاتو د زیاتوالي لپاره خپل کورونه پرېښودل او لرې سیمو ته به کوچېدل، هغوی هڅه کوله چې له لوټمارۍ او مریتوبه د خوندي پاتې کېدو لپاره داسې سیمې ته کډه شي، چې له سړکونو او لویو لارو لرې وي. په دې توګه، د کانګو بېوزلي د هغو اقتصادي بنسټونو سوغات و، چې د هوساینې او پرمختګ ټول ماشینونه یې له پښو غورځول او حتی خلک یې دې ته مجبورول چې په مخالف عمل لاس پورې کړي. دولت خلکو ته ډېر ناچیزه عامه خدمات وړاندې کول، حکومت حتی خلکو ته لومړني خدمات لکه د امنیت ټینګښت، د قانون پلي کول او د ملکیتونو د حقوقو خوندیتوب هم خپل مسوولیت نه ګڼل، بلکې برعکس حکومت په خپله د خلکو سر و مال او بشري حقونو ته لوی ګواښ و. په کانګو کې د مریانو د ساتنې او راټولونې مرکز په دې معنا و، چې په دې هېواد کې بل هېڅ داسې بازار چې خلکو ته د خپلې خوښې وړ کارونه رامنځته کړي، وجود نه درلود. پر دې سربېره، ټول سوداګریز فعالیتونه د پاچا په واک کې و او د تجارت دروازې یوازې د هغو کسانو پرمخ خلاصې وې چې له پاچا سره یې نږدې اړیکې لرلې. که څه هم د پرتګالیانو له لوري د لیک تر دود کېدو وروسته د ټولنې پورته قشر په چټکۍ لیک او لوست زده کړل، خو پاچا د عام ولس د باسواده کولو لپاره هېڅ و نه کړل. دغو ناخوالو او ځېنوکې بېوزلۍ د واک خاوندان وپړسول. په شپاړسمه

میلادي پېړۍ کې د کانگو پاچا او اشرافو دا حق درلود چې ښکلي اروپايي توکي وارد او ځان ته غلامان او خدمتگاران ولري.
د کانگو زبېښونکو اقتصادي بنسټونو په دې هېواد کې د سیاسي واک د وېش له څرنگوالي سره تړاو درلود. له پاڅون پرته بله هېڅ لار نه وه چې پاچا د خلکو د شتمنیو له لوټلو او ځورونې راوگرځوي. که څه هم دغه گواښ حقیقت درلود، خو د خلکو د ځان او مال د خوندیتوب لپاره کافي نه و. د کانگو سیاسي بنسټونو د مطلقه واک یو داسې جوړښت رامنځته کړی و چې پاچا او واکمنې طبقې ځان د هېچا پر وړاندې مسوول نه باله او په ټولنه کې خلکو د نظر څرگندولو حق نه درلود. په کانگو کې د سیاسي بنسټونو او د پرانیستو سیاسي بنسټونو ترمنځ توپیر او د ټکر عوامل څرگند دي. په کانگو کې پوځ د مستبد او مطلقه نظام ساتنه کوله. د اولسمې پېړۍ په نیمايي کې پاچا پنځه زره کسیز وسله وال پوځ جوړ کړی و، چې اصلي هسته یې له ۵۰۰ وسله والو کسانو څخه جوړه شوې وه، دغه پوځ په خپل وخت کې ستر ځواک گڼل کېده. له همدې امله په اسانۍ پوهېدای شو چې پاچا او اشرافو څنگه گرمې اروپايي وسلې په شور او لېوالتیا وکارولې.
د دې ډول اقتصادي بنسټونو تر سیوري لاندې د اقتصادي ودې هېڅ څرک نه ترسترگو کېده او ان د یوې موقتې اقتصادي ودې لپاره هېڅ راز انگېزه نه وه موجوده. د مالکیت د حقونو په برخه کې د اقتصادي بنسټونو اصلاح کولای شول چې ټولنه شتمنه کړي، په داسې یو حالت کې واکمنې طبقې د پیسو او ثروت د لاسته راوړلو هیله نه درلوده. په لومړي سر کې دغه ډول اصلاحاتو کولای شول چې د مریانو سوداگر او د ځمکو مالکان پر بایلوونکو بدل کړي. په دویم

قدم کې دا اصلاحات هغه وخت شوني وو چې د پاچا او واکمنې طبقې واک محدود کړای شوی وای. مثلا، د پاچا د پنځه سوه کسیز پوځ په مقابل کې چا دا جرئت کولای شوای چې د مریتوب پرضد ودرېږي؟ څه تضمین موجود و، چې د اصلاحاتو تر اعلان وروسته هم پاچا له خپل دریځه نه اوښته؟ یوازینی تضمین، په سیاسي بنسټونو کې د اصلاحاتو عملي کول و. په دې صورت کې ممکنه وه چې ولس د خپلو حقونو د لاسته راوړلو لپاره د واکمنې ډلې پر وړاندې درېدلی وای. که داسې شوي وای، نو د پاچا او د هغه د پلویانو شتمنۍ او ژوند به د ولس د لېست په لومړیتوب کې نه وای. که غوره اقتصادي بنسټونو په ټولنه کې بدلون ته لار هواره کړې وای، نو د وخت په تېرېدو سره پاچا او اشراف په سیاسي او اقتصادي ډګر کې له ماتې سره مخ کېدل.

پنځه سوه کاله مخکې د سیاسي او اقتصادي بنسټونو اغېزې اوس هم له دې موضوع سره چې ولې کانګو نن له مرګونې بېوزلۍ سره مخ ده، تړاو لري. د نولسمې پېړۍ په وروستیو کې اروپایانو دغې سیمې او په ټوله کې د کانګو سمندرګي شاوخوا سیمو ته مخه کړه چې دا وخت «د افریقا نیولو هڅه» په نامه یادېږي، دغې چارې په کانګو کې د بشري حقونو او د مالکیت د حقونو داسې یو ناورین رامنځته کړ، چې کانګویان ورسره تر استعمار مخکې نه و مخ شوي. اروپایانو په دې هېواد کې له سره استبدادي او استثماري بنسټونه واکمن کړل، چې یوازې د یوې کوچنۍ ډلې د ثروت له ډېرېدو سره یې مرسته کوله، دغه کوچنۍ ډله بلجیمي ښکېلاکګر او په ځانګړې توګه پاچا لیوپولډ و.

په ۱۹٦۰ کال کې، کله چې کانګو خپلواکي ترلاسه کړه، دغه وضعیت یو ځل بیا سر راپورته کړ. د کانګو زبېښونکي اقتصادي بنسټونه یو ځل بیا د سیاسي زبېښونکو بنسټونو له لوري هڅول کېدل. وضعیت لاپسې خراب شو، ځکه چې استعمار په کانګو کې داسې سیاسي او ټولنیز جوړښتونه رامنځته کړي وو چې دولت پرې ډېر لږ کنټرول درلود. ولسمشر موبوټو د ځان او ملګرو د شتمنولو لپاره له خپل واکه ناوړه ګټه اخیسته، لکه په ۱۹۷۳ کال کې د زایریانیزېشن «Zairianization» په نامه یې یو پروګرام عملي کړ چې په اقتصادي فعالیتونو کې د بهرنیانو د ونډو مصادره کول پکې شامل و. موبوټو د یوه داسې غیر متمرکز دولت مشر و، چې د هېواد پر ډېره کمه برخه یې واک درلود. په ۱۹٦۰ لسیزه کې په کاټانګای او کاسای ولایتونو کې له بېلتون پالو سره د مبارزې لپاره، نوموړی اړ و، چې د بهرنیانو مرستو ته لاس وغځوي. د سیاسي مرکزیت نشتوالی د کانګو او د افریقا جنوب صحرا ترمنځ ګډه ځانګړنه ښیي.
د کانګو ډیموکراټیک جمهوریت اوس هم همداسې بېوزله پاتې دی، ځکه چې لا هم داسې اقتصادي بنسټونه نه لري چې په خلکو کې انګېزه او خوځښت رامنځته کړي او ټولنه اقتصادي هوساینې ته بوځي. د کانګویانو بېوزلي د جغرافیې، کلتور یا د سیاستوالو د ناپوهۍ له امله نه ده، بلکې لامل یې زبېښونکي اقتصادي بنسټونه دي، دغه بنسټونه له پېړیو راهیسې پر خپل ځای پاتې دي، ځکه چې سیاسي قدرت لا هم له داسې یوې کوچنۍ ډلې سره دی چې د خلکو د حقونو د خوندیتوب، د عامه خدمتونو د وړاندې کولو او اقتصادي پرمختګ لپاره د بدلون هوډ نه لري، بلکې په واک کې د پاتې کېدو او د ډېرې ګټې د لاسته راوړلو په هڅه کې دي. واکمنان له خپل

قدرته د یوه مرکزي حکومت د جوړولو لپاره کار نه اخلي، ځکه د واک تمرکز کولای شي سیاسي مخالفین او ننګونې وزیږوي او همدا راز ښايي اقتصادي پرمختګ ته لار هواره کړي. همدا راز د افریقا په جنوب صحرا کې د زبېښونکو بنسټونو د لاس ته راوړلو لپاره خپلمنځي نښتې د مرکزي حکومت د جوړولو په هدف ټولې هڅې له خنډ سره مخ کوي. د شاهي کانګو پخوانی او اوسنی تاریخ دا په ډاګه کوي چې سیاسي بنسټونه څنګه اقتصادي بنسټونو او له دې لارې اقتصادي فرصتونو او ودې ته لار هواروي. دا همدارنګه د سیاسي مطلقیت او اقتصادي بنسټونو ترمنځ سمبولیکې اړیکې په ډاګه کوي، کوم چې د خلکو د یوې سترې کتلې په بیه یوه کوچنۍ ډله شتمنوي.

د زبېښونکو سیاسي بنسټونو تر سیوري لاندې وده

کانګو نن ورځ په نړۍ کې د ناقانونۍ او د مالکیت د نا خوندي حقونو یوه روښانه بېلګه ده. خو په ډېری مواردو کې دغه ډول بوږنوونکی وضعیت هم د واکمن پاړکي ګټې نه شي خوندي کولی، ځکه چې د اقتصاد ټول هڅوونکي عوامل له منځه ځي او د استثمار لپاره ډېرې لږې سرچینې پاتې کېږي. د دې کتاب د بحث محوري ټکی دا دی چې اقتصادي وده او هوساینه له پرانېستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو سره تړلې دي او استثماري بنسټونه د بېوزلۍ او بدمرغۍ زېږوونکي دي. البته دا په دې معنا نه ده چې د زبېښونکو بنسټونو تر سیوري لاندې اقتصادي وده هېڅ امکان نه لري، یا ټول دغه ډول بنسټونه یو ډول منځپانګه او جوړښت لري. دوه متفاوتې، خو بشپړې نسخې شته چې پربنسټ یې په سیاسي زبېښونکو بنسټونو

کې ودې ته زمینه برابرېږي. د لومړۍ طرحې له مخې که چېرې بنسټونه زبېښونکي هم وي، خو چې واکمنه طبقه تر خپل واک لاندې سرچینې د ګټې د تولید لپاره وکاروي، ودې ته زمینه برابرېږي، د دې یو ښه مثال د شپاړسمې او اتلسمې پېړۍ ترمنځ په کارابین ټاپوګانو کې موندلی شو. دلته زیاتره خلک په مریتوب اخیستل شوي وو او په کرنیزو ځمکو کې یې په ډېرو ناوړه شرایطو سره کار کاوه، ډېری خلک به د ستومانۍ او خوارځواکۍ له امله مړه کېدل. په اتلسمه او نولسمه پېړۍ کې په باربادوس، کیوبا، هایټي او جامیکا کې سیاسي واک له یوه کوچني اقلیت یعنې ځمکوالو سره و او د غلامانو په شمول یې هر ډول شتمنۍ په واک کې لرلې، په داسې حال کې چې د خلکو لوی اکثریت له دې هرڅه بې برخې و. د ځمکوالو د شتمنیو په ښه توګه ساتنه کېده.

سره له دې چې هلته زبېښونکي بنسټونه حاکم وو، خو دغه ټاپوګان د نړۍ تر ټولو بډایه سیمه ګڼل کېده، ځکه چې ځایي ځمکوالو او واکدارانو ګني کرل او بیا یې نړیوالو مارکېټونو ته صادرول. د دې سیمې اقتصاد هغه وخت له ځوړتیا سره مخ شو، کله چې په اقتصادي فعالیتونو کې د بدلون اړتیا ولیدل شوه، داسې فعالیتونه چې د سترو ځمکوالو عواید او سیاسي واک یې له ګواښ سره مخ کاوه. د اقتصادي ودې او صنعتي کېدو په برخه کې د پخواني شوروي اتحاد پنځه کلن پلان، چې له ۱۹۲۸ څخه پیل تر ۱۹۷۰ لسیزې پورې یې دوام وکړ، په دې برخه کې بل مثال دی. دلته هم سخت زبېښونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه فعال وو او پر مارکېټونو سخت محدودیتونه لګول شوي وو. شوروي وکولای شول چې په لږ وخت کې چټکې اقتصادي ودې ته ځان ورسوي، ځکه دولت د کرنې

سکتور هغه سرچينې چې مخکې په ناسم ډول کارېدلې، د صنعت سکتور کې يې په سمه توګه مديريت کړې. د زبېښونکو بنسټونو تر چتر لاندې دويم ډول اقتصادي وده هغه وخت رامنځته کېږي، کله چې ځانګړي شرايط تر يوه بريده پرانېستو اقتصادي بنسټونو ته د ودې لار پرانيزي. په زياترو هېوادونو کې زبېښونکي سياسي بنسټونه د «خلاق تخريب» له وېرې د پرانېستو اقتصادي بنسټونو مخه نيسي. په نړۍ کې بېلابېلې حاکمې طبقې په بېلابېلو بڼو واک په خپل انحصار کې اخلي. ښايي ځيني واکمنان په دې ډاډه وي چې د پرانېستو اقتصادي بنسټونو په لور حرکت يې واک ته زيان نه شي رسولای، له همدې کبله ځينو بدلونو ته زړه ښه کوي. بل حالت دا دی چې ښايي د يوه زبېښونکي سياسي رژيم تاريخي حقيقت نسبتاً پرانېستو اقتصادي بنسټونو ته لار هواره کړي، چې دا د زبېښونکو سياسي بنسټونو تر چتر لاندې اقتصادي ودې ته د رسېدو دويمه لار ده.

د جنرال پارک په وخت کې د سوېلي کوريا چټک صنعتي کېدل د همدې پېښې يو ښه مثال دی. پارک په ۱۹٦۹ کال کې د يوې پوځي کودتا په مرسته واک ته ورسېد، خو هغه پر يوې داسې ټولنې واکمن شو چې د امريکا متحده ايالتونو ملاتړ ورسره و او پرانيستي اقتصادي بنسټونه پکې حاکم و. سره له دې چې د پارک رژيم غير ډيموکراټيک يا استبدادي و، خو اقتصاد ته يې ډېره پاملرنه کړې وه او په دې برخه کې خورا فعال و. ښايي يو لامل يې دا وي چې نظام په مستقيم ډول د زبېښونکو اقتصادي بنسټونو له لوري نه حمايه کېده. سوېلي کوريا په ۱۹۸۰ لسيزه کې د شوروي او نورو هغو

هېوادونو برعکس چې زبېښونکي بنسټونه يې لرل، د پرانېستو بنسټونو په لور مزل پيل کړ، هغه مزل چې د تېروتنو په جبرانولو سره خپل منزل ته ورسېد.

تر ۱۹۷۰ لسيزې پورې د سوېلي کوريا اقتصادي بنسټونه هغه مهال نسبتاً پرانيستي شول، کله چې په زبېښونکو سياسي بنسټونو کې اصلاحات راغلل، پر اقتصادي چارو واکمنې طبقې، له پوځ يا سياسي کړۍ څخه ډېرې سرچينې ترلاسه کولې. سوېلي کوريا کې په عوايدو کې نسبي برابري په دې معنا وه چې واکمنې طبقې له ولسواکۍ او سياسي پلورالېزم وېره نه لرله. د شمالي کوريا گواښونو ته په پام، په سوېلي کوريا کې د امريکا متحده ايالتونو کليدي رول د دې لامل شو چې پوځ د ولسواکي غوښتونکو غورځنگونو پر وړاندې له زغمه کار واخلي. جنرال پارک په ۱۹۷۹ کال کې ترور شو. له هغه وروسته د «چان دوهان» په مشرۍ يوه بله پوځي کودتا وشوه او «رو تا وو» يې د خپل ځايناستي په توگه وټاکه. تا وو پر سياسي اصلاحاتو لاس پورې کړ چې يادو اصلاحاتو له ۱۹۹۲ کال وروسته په سوېلي کوريا کې يوې پراخ بنسټه ډيموکراسۍ ته غېږ پرانېسته، خو په شوروي کې پيل شوي ورته بهير نتيجه ور نه کړه. د شوروي اقتصاد مخ په ځوړ شو، په ۱۹۸۰ کال کې د پاشل کېدو خوا ته روان شو او په ۱۹۹۰ لسيزه کې په بشپړه توگه له منځه ولاړ.

د چين اوسنی اقتصاد هم د سوېلي کوريا او شوروي په څېر وضعيت لري. که څه هم د بازار سيستم د اصلاحاتو په بهير کې د چين اقتصادي وده په لومړي سر کې د کرنې سکتور کې په افراطي اصلاحاتو سره پيل شوه، خو د صنعت په برخه کې بيا اصلاحات په ارامۍ سره پلي شول، حتی اوس هم په چين کې دولت او کمونېست

ګوند دا واک لري چې کوم سکتورونه او کومې کمپنۍ پانګه ولري، کوم یو یې پراختیا ومومي او کوم نه. د فرصتونو رامنځته کول او له منځه وړل دواړه یې په لاس کې دي. چین نن ورځ د پخواني شوروي د «سوکالۍ ورځې» د عصر په څېر په چټکۍ د ودې په حال کې دی، خو دغه وده د دولت تر څارنې او د زبېښونکو بنسټونو په محدوده کې روانه ده چې پرانېستو بنسټونو ته د بدلون یا ورتګ ډېرې کمې نښې پکې لیدل کېږي. دا واقعیت چې د چین د اوسنیو اقتصادي بنسټونو او د سوچه پرانېستو اقتصادي بنسټونو ترمنځ ډېر واټن دی، د دې ښکارندویي کوي چې د سوېلي کوریا په څېر د بدلون په لور د چین د حرکت احتمال ډېر لږ دی، خو ناشونی نه دی. په دغه دواړو حالاتو کې کله چې د زبېښونکو بنسټونو تر چتر لاندې اقتصادي ودې ته زمینه برابرېږي، د سیاسي واک تمرکز په کې بنسټیز رول لري. په باربادوس، کیوبا، هایټي او جامیکا کې د سیاسي مرکزیت له شتون پرته د پراخو ځمکو خاوندانو نه شوای کولای چې نظم او قانون ټینګ او د خپلو شتمنیو ساتنه وکړي. همدارنګه د یوه مرکزي دولت په نه شتون کې نه د سوېلي کوریا او نه هم د چین کمونېست ګوند د خپلو اصلاحاتو لپاره د کافي امنیت احساس کولای شوای. د مرکزیت د نشتوالي په صورت کې چین او شوروي نه شوای کولای چې د اقتصادي فعالیتونو په موخه خپلې سرچینې په ښه توګه همغږې کړي. په دې توګه هغه څه چې د ښو او بدو زبېښونکو سیاسي بنسټونو ترمنځ د بېلتون کرښه ګڼل کېږي، هغه د سیاسي تمرکز کچه یا درجه ده. یو شمېر هېوادونه لکه د افریقا جنوبي صحرا

هېوادونه له دغې ځانگړنې «د سیاسي مرکزیت نشتون» څخه کاملاً بې برخې دي او ان محدوده وده په کې هم ناشونې ده.
زبېښبونکي بنسټونه کولای شي چې محدوده وده رامنځته کړي، خو دوامداره وده نه شي رامنځته کولای او په اطمینان سره چې دغه وده د خلاق تخریب له ډلې نه ده. کله چې سیاسي او اقتصادي بنسټونه دواړه زبېښبونکي وي، د خلاق تخریب لپاره انگېزه او ټکنالوژیکي بدلونونه امکان نه لري. ښايي دولت د سرچینو د تخصیص او مدیریت له لارې تر یوې مودې چټکې اقتصادي ودې ته زمینه برابره کړي، خو دا بهیر له طبیعي خنډونه سره مل وي او کله چې اقتصاد د دې خنډونو پولو ته رسېږي، وده په ټپه درېږي، لکه په ۱۹۷۰ یمه لسیزه کې چې په شوروي کې وشول. کله چې شوروي د اقتصادي ودې پر مسیر ور روان شو، د هېواد په بېلابېلو اقتصادي برخو کې ټکنالوژیکي اسانتیاوې ناچیزه وې. که څه هم شوروي اتحاد نظامي برخې ته د ډېرو سرچینو او امکاناتو په ځانگړي کولو سره وکولای شول چې په دې برخه کې یو لړ ټکنالوژیکي پرمختگونه وکړي او ان د یوې لنډې مودې لپاره په فضایي او اټومي برخه کې له متحده ایالتونو څو گامه مخکې هم شو، خو له خلاق تخریب او د ټکنالوژیکي نوښتونو لپاره د پخو بنسټونو له شتون پرته دغه پرمختگ ونه پایېد او ناڅاپه ودرېد. پر دې سربېره، د زبېښبونکو بنسټونو تر څارنې لاندې اقدامات چې د اقتصادي ودې ملاتړ کوي، ماتېدونکی طبیعت لري. ښايي د هغو داخلي اصطکاکونو له امله چې خپله زبېښبونکي بنسټونه یې زېږوي، دغه اقدامات له منځه لاړ شي.
زبېښبونکي اقتصادي او سیاسي بنسټونه په حقیقت کې د داخلي شخړو لپاره تمایل لري، ځکه چې د واکمنې طبقې لاس ته د شتمنۍ

د لوېدو او د سياسي قدرت د متمرکز کېدو لامل کېږي. که نور پر دغې ډلې برلاسي او حکومت په واک کې واخلي، نو له دې قدرت او ثروت څخه به برخمن شي.
په پايله کې لکه څرنګه چې د روم امپراتورۍ او مايا ښارونو د رنګېدو په اړه به زموږ په بحث کې جوته شي، په مطلقه يا استبدادي حکومتونو کې د واک د لاسته راوړلو لپاره تل کشمکش او مبارزې رواني وي، دا کشمکشونه په وقفه يي او دوراني بڼه زور اخلي او کله هم پر کورنۍ جګړې او کله د نظام په پاشل کېدو تماميږي. د دې حقيقت يو دليل دا دی چې د زبېښونکو بنسټونو تر چتر لاندې ولو که يو هېواد له پيله هم متمرکز نظام ولري، دغه تمرکز به ډېر دوام ونه کړي. په حقيقت کې د زبېښونکو بنسټونو د لاسته راوړلو پر سر شخړې او کشمکشونه د کورنيو جګړو او پراخې ناقانونۍ سبب کېږي، هغه څه چې نن د افريقا جنوب صحرا، لاتيني امريکا او سوېلي اسيا په هېوادونو کې ليدل کېږي، د مرکزي دولتونو دوامداره نشتون پر يوه عادي چاره بدلوي. کله چې د زبېښونکو سياسي بنسټونو تر چتر لاندې په نسبي پرانېستو اقتصادي بنسټونو کې اقتصادي وده صورت نيسي- لکه سوېلي کوريا- هلته تل د اقتصادي بنسټونو د استثماري کېدو وېره موجوده وي او وده ټکنۍ کېږي. بالاخره د واک خاوندان به پوه شي چې که د اقتصادي پرمختګ د هڅونې پر ځای د سيالۍ د محدودولو په موخه خپل واک وکاروي، په عايداتي سرچينو کې خپله ونډه پراخه کړي يا حتی د نورو لوټلو او غلا ته مخه کړي، ډېره ګټه به وکړي. تر څو چې سياسي بنسټونه له زبېښونکي حالته پرانيستي حالت ته لاړ نه شي، د ګټو ټکر او د

واک په عملي کولو کې ناتوانايي به بلاخره د اقتصادي پرمختګ ډېر بنسټونه کاواکه کړي.

ځلورم څپرکی

کوچني توپیرونه او د تاریخ حساسې مقطعې:

د تاریخ وزن

هغه نړۍ چې طاعون رامنځته کړه

په ۱۳۴۶ کال کې طاعون ناروغي «تورمرګی» د تور سمندر د «ډون» سیند غاړې ته څېرمه د «تانا» بندري ښار ته ورسېده. طاعون دغې سیمې ته د صحرایي موږکانو پر بدن د ناستو وربږو له لارې هغو سوداګرو راولېږدوله چې له چین څخه به یې د ورېښمو پر لرغوني لار سوداګریز مالونه تېرول. د سوداګرو له لوري تانا ښار ته د صحرایي موږکانو او وربږو له لارې رالېږدول شوی طاعون ډېر ژر د مدیترانې سیمې ته خپور شو. د ۱۳۴۷ کال په لومړیو کې دغه ناروغي قسطنطنیې او د ۱۳۴۸ کال تر پسرلي پورې فرانسې، د افریقا شمال او ایټالیا ته ورسېده. طاعون به چې هرې سیمې ته خپرېده، له نیمایي ډېر خلک یې له منځه وړل. ایټالوی لیکوال «جیواني بوکاسیو» د پېښې د عیني شاهد په توګه د خپل سترګو لیدلی حال داسې بیانوي:

«د طاعون د ګډېدو پر وړاندې ټولې انساني هڅې له ماتې سره مخ شوې. طاعون په ډېره بېړه او وحشتناکه توګه خپور شو، څو خپل تباه کوونکي اغېزې راڅرګندې کړي. په ختیځه اروپا کې خلکو ویل چې کله د چا له پزې وینه جاري شي، نو دا یې د حتمي مرګ نښه ده. خو په لوېدیځ کې د دې ناروغۍ نښې نه لیدل کېدې. د دې ناروغۍ لومړنۍ نښې نښانې د بدن د ورانه په بېخ او تخرګ کې د دانو

راختل و، چې ځینو یې د چرګې هګۍ په څېر او ځینو نورو یې د مڼې شکل درلود... وروسته د ناروغۍ نښې بل ډول شوې، د ګڼو خلکو پر مټو، ورنونو او د بدن په نورو برخو باندې تور او شنه داغونه راښرګند شول. د ډاکټرانو هر ډول هڅې او درمل بې ګټې وو او ډېر کله به د پورتنیو نښو له راښرګندېدو درې ورځې وروسته ناروغ خپل ژوند له لاسه ورکاوه.»

په برېټانیا کې خلک پوهېدل چې طاعون راتلونکی دی او د ناروغۍ له ورانوونکو اغېزو هم خبر وو. د ۱۳۴۸ کال په اګست کې پاچا «درېیم ایډوارد» له ستر پادري څخه وغوښتل چې دعاګانو او عبادتونو ته مخه کړي. یو شمېر پادریانو کشیشانو ته لیکونه واستول څو له هغو خلکو سره مرسته وکړي چې د دې ناروغۍ تر ګواښ لاندې و. د بت پادري «رالف شروزبري» خپلو کشیشانو ته ولیکل:«مهربانه خدای غواړي د خپل تندر، برېښنا او نورو عذابونو په واسطه چې د هغه له عرشه سرچینه اخلي، خپل هغه رښتیني بنده ګان ووهي چې د هغه خوښه ده، نو که خدای ته د زړه له تله دعا ونه کړو، د طاعون هغه ناروغي چې له ختیځه زموږ ګاونډ پاچاهۍ ته رسېدلې ده، ډېر احتمال او وېره شته چې د ورته وژونکې ناورغۍ څپه دلته هم راورسېږي او د خلکو ژوند واخلي، نو ټول باید خدای ته رجوع او عبادتونو ته مخه کړو.»

خو دې کار ګټه ونه کړه. طاعون په برېټانیا ورګډ شو او په ډېرې چټکۍ یې د دې هېواد نږدې نیمایي وګړي د مرګ خولې ته ورکړل. دا ډول ناورینونه د ټولنې پر بنسټونو ژور اغېز ښندلی شي، دغې ناروغۍ ګڼ خلک لېونیان کړل. بوکاسیو لیکي:«ځینو به ویل چې د دې خطرناک شیطان له شره د خلاصون یوه لار دا ده چې درنه نشه

یا څنباک وکړو، له ژونده خوند واخلو، سندرې او زمزمې وکړو، خوشالۍ وکړو، په داسې یو موکه کې باید ټولې اړتیاوې او خوشالۍ پوره کړو، داسې چې ګویا دا پېښې له مبالغې ډکې او خوشې کیسې دي...دا داستان ښیي، هغه ښځې چې له دغه ناورینه خوندي وتلې وې، وروسته یې ډېرې کمې پاک لمنې پاتې شوې.»

طاعون له سیاسي، اقتصادي او ټولنیز پلوه د اروپا د منځنۍ پېړۍ پر ټولنو ژور اغېز وښند. د څوارلسمې پېړۍ په لومړیو کې په اروپا کې فیوډالي نظام واکمن و؛ هغه نظام چې د روم امپراتورۍ له ړنګېدو وروسته په لوېدیځه اروپا کې رامنځته شو. دغه نظام د پاچا، خانانو، اشرافو او ټیټې طبقې ترمنځ پر یو لړ سلسله مراتبو ولاړ و. ځمکې د پاچا په لاس کې وې او له هغه به یې یوه برخه لارډانو یا خانانو ته د دې په بدل کې ورکولې چې پاچا ته یې په نظامي برخه کې خدمتونه ترسره کول. خانانو به دغه ځمکې د درنو کارونو او مالیاتو په بدل کې خواریکښو کروندګرو ته ورکولې، دا چې دغو کروندګرو مریانو ته ورته وضعیت درلود، نو هغوی به یې سرف «Serf» باله. سرفیان په کروندو کې داسې بوخت کړل شوي وو چې د خانانو له اجازې پرته چېرته خوځېدای نه شول. خانان یوازې د ځمکو مالکین نه وو، بلکې دوی په عین وخت کې قاضي، منصفه پلاوی او پولیس هم وو. دا هغه ملا ماتوونکی او زبېښونکی نظام و، چې د خواریکښو کروندګرو له خوا تولیدېدونکې شتمنۍ به د خانانو د یوې کوچنۍ ډلې جېب ته تللې. خو طاعون ناروغۍ په دې سیمه کې بشري ځواک ته سخته ضربه ورسوله او په دې توګه د فیوډالي نظام ستنې یې کاواکه کړې، دا چاره بلاخره د دې لامل شوه چې کروندګر د خپل ژوند د بدلون په

فکر کې شي. د بېلګې په توګه د اینشام په صومعه کې کروندګرو د جریمو د کمولو او له مزد پرته د کار د بندولو غوښتنه وکړه، هغوی خپل هدف ته ورسېدل او د کار نوی تړون یې په دې شعار پیل شو چې د طاعون وژونکې ناروغۍ پرمهال چې په ۱۳۴۹ کال کې خپره شوې وه، په دې سیمه کې یوازې دوه اجاره اخیستونکي پاتې شول او هغوی هم دا شرط اینښی و چې که د نیکولاس ورور چې هغه مهال د صومعې او د ځمکو مشر و، ورسره نوی تړون ونه کړي؛ نو کار به پرېږدي، چې بالاخره د هغوی دا شرط ومنل شو. اینشام ته ورته پېښه په نورو سیمو کې هم وشوه. کروندګرو له جبري کار او د خانانو له ظلمه د خلاصون په موخه هڅې پیل کړې، مزد لوړ شو، دولت هڅه کوله چې د دې بهیر مخه ونیسي او په ۱۳۵۱ کال کې یې د کاګرانو نظامنامه اعلان کړه:«د خلکو یوه لویه برخه په ځانګړې توګه کارګران او خدمتګاران د طاعون ناروغۍ له امله مړه شوي دي، ځیني د خانانو د بې عدالتۍ او د کارګرانو د کمښت له امله کار ته زړه نه ښه کوي او ډېر مزد غواړي... موږ د هغو ستونزو د مخنیوي لپاره چې ښایي له دې امله پېښې شي، امر کوو چې: د برېټانیا د پاچاهۍ ټول اوسېدونکي (ښځې او نارینه) اړ دي څو د هغه چا خدمت ته ورشي چې خپله یې د ځان لپاره مناسب ګڼلي دي او دا کارګر باید یوازې هغه مزد، د قرارداد له درکه امتیازات او نور هغه میاشتني حقوق لاسته راوړي چې زموږ د حکومت په شلم کال کې او یا پنځه –شپږ کاله مخکې په هغه ځای کې چې دی خدمت ته استخدام شوی و، ورته ورکول کېدل.»

په عمل کې د دې فرمان موخه دا وه چې مزد هماغسې چې له طاعون یا تورمرګي مخکې ورکول کېده، ثابت وساتي. هغه څه چې انګرېز

نخبګان یې ډېر اندېښمن کړي وو، د اشرافو له لوري د خپلو ځمکو لپاره د کم پیدا کروندګرو یرغمل کول و. د دې ستونزې د هواري لار دا وه چې هر هغه چا چې د خپل کارمشر له اجازې پرته کارځای پرېښوده، باید زندان ته اچول شوی وای: «که لوګری، کروندګر یا بل هر څوک چې پر خدمت بوخت دی، له ټاکلې نېټې مخکې او له کوم منطقي دلیل پرته کار پرېږدي، جزا به یې زندان وي. ددې ترڅنګ، لکه څرنګه چې وویل شول هېڅوک اجازه نه لري... مزد، لباس، د قرارداد پیسې یا تر ټاکلي اندازې زیات حقوق چا ته ورکړي او یا هم چاته د هغو د ورکړې اجازه ورکړي.»

د بنسټي بدلونونو او د طاعون ناروغۍ له امله د مزد په برخه کې د رامنځته شوي وضعیت د بدلولو په موخه د برېټانیا د دولت هڅو نتیجه ورنه کړه. د لرې کلیو او بانډو اوسېدونکو په ۱۳۸۱ کال کې په پاڅون لاس پورې کړ او د «واټ ټایلر» په مشرۍ یې د لندن ښار ځیني برخې ونیولې. که څه هم پاڅونوال مات او ټایلر اعدام شو، خو دولت د نظامنامې د عملي کېدا هڅه ونه کړه. کار ته د خلکو په جبري ډول استخدام ورو ورو کم شو، په برېټانیا کې پرانیستي مارکېټونه رامنځته او مزد زیات شو. طاعون د نړۍ ډېرو برخو ته خپور شو او ډېر خلک یې ووژل. دغې ناروغۍ لکه څرنګه چې په ختیځه اروپا کې ډیموګرافیکې اغېزې تر شا پرېښودې، دغه راز لوېدیځه اروپا او برېټانیا یې هم له ورته برخلیک سره مخ کړل. د هغوی ټولنیز او اقتصادي ځواک هم سره ورته و. کاري قوه محدوده وه او خلکو د لا ډېرو ازادیو غوښتنه کوله، خو په ختیځ کې یو بل متناقض منطق موجود و، د کار په یوه پرانیستي مارکېټ کې د ډېرو

لږو کسانو شتون د لوړ مزد په معنا و، خو دغه وضعیت په ختیځ کې اشرافو او خانانو ته قوي انګېزه ورکړه چې د کار بازار استثمار او کروندګر په مریتوب کې وساتي. البته په بریټانیا کې هم دغه ډول انګېزه لکه څرنګه چې د کارګرانو په نظامنامه کې ورته اشاره شوې وه، موجوده وه؛ خو کارګرانو د خپلو موخو د ترلاسه کولو لپاره کافي قوت درلود. په ختیځه اروپا کې وضعیت بل ډول و. له طاعون وروسته کروندګرو سترو ځمکو ته مخه کړه او خپلې ځمکې یې چې پخوا هم د لوېدیځې اروپا د ځمکو په پرتله پراخې وې، لا پسې پراخې کړې، ښارونه کمزوري او کم نفوسه و، کارګران د دې پرځای چې لا ډېره ازادي ترلاسه کړي، شته ازادي یې هم په خطر کې شوه. د دې وضعیت تاثیرات له ۱۵۰۰ کال وروسته هغه وخت رابرسېره شول کله چې د ختیځې اروپا د کرنیزو محصولاتو لکه غنمو، وریجو او مالدارۍ لپاره د لوېدیځې اروپا تقاضا زیاته شوه. امسټرډام ته اتیا سلنه غنم له الب، ویسټولا او د اودر سیند له درو څخه واردېدل. د هالند د مخ پر ودې سوداګرۍ مخه ډېر ژر د ختیځې اروپا په لور شوه. څومره چې د لوېدیځوالو تقاضا لوړېده، هغومره د ختیځ کروندګرو په تدریجي توګه پر کاري قوې خپله ولکه ټینګوله، څو عرضه لوړه کړي. دغه وضعیت چې د «دویم مریتوب» په نوم یادېده، په منځنۍ پېړۍ کې د هغه د اصلي بڼې په پرتله ډېر متفاوت او سخت و. خانانو او ځمکوالو پر اجاره اخیستونکو مالیات خورا لوړ کړل، چې کابو له نیمایي ډېره ګټه به یې د دوی جېب ته ورتله. په ۱۵۳۳ کال کې د پولنډ په کورسین کې خانانو د کار په بدل کې پیسې ورکولې، خو په ۱۶۰۰ کال کې له نیمایي ډېرو کارګرو له مزد پرته کار وکړ. په ۱۵۰۰ کال کې د جرمني د ختیځ په مکلنبورګ کې

کارګرو په کال کې يوازې څو ورځې له مزد پرته کار کاوه، خو په ۱۵۵۰ کال کې دا بيګاري په اونۍ کې يوه ورځ او په ۱۶۰۰ کال کې په اونۍ کې درې ورځو ته ورسېده. د ټيټې طبقې يا عامو خلکو بچيان اړ وو، چې کلونه کلونه اشرافو ته وړيا کار وکړي. د پولنډ ځمکوالو په ۱۵۱۴ کال کې د هر تن لپاره په اونۍ کې يوه ورځ بېګار ټاکلی و. په ۱۵۵۰ کال کې په اونۍ کې دوه ورځو او د پېړۍ په وروستيو کې درې ورځو ته لوړ شو. هغه سرفيان چې د دې قوانينو تر حکم لاندې راتلل، د کليوالي سيمو د نفوس ۹۰ سلنه يې جوړول.

په ۱۳۴۶ کال کې د سياسي او اقتصادي بنسټونو په برخه کې د ختيځې او لوېديځې اروپا ترمنځ ډېر لږ توپير و، خو په ۱۶۰۰ کال کې دغه دوه نړۍ سره جلا شوې. په لوېديځه اروپا کې کارګران له فيوډالي مقرراتو، جريمو او نورو مکلفيتونو څخه معاف و او د بازار سيستم پر غوړېدونکي اقتصاد بدلېدونکی و. په ختيځ کې هم کارګران په ورته اقتصاد کې شامل و، خو د سرفيانو په څېر په بيګارۍ بوخت کړل شوي وو، دلته د بازار نظام ته ورته يو اقتصاد حاکم و، خو پرانېستی نه و، د بنسټونو دا بېلتون د هغه وضعيت پايله وه، چې د يادو برخو ترمنځ توپيرونه په لومړي سر کې ډېر کوچني وو: په ختيځ کې اشراف لږ شان ښه منظم شوي وو، حقوق يې يو څه ډېر او د ځمکوالۍ قواعد يې ټينګ و، هلته ښارونه کوچني او کمزوري وو او خلک يې هم منظم يا سازمان شوي نه وو. د تاريخ په يوه روښانه انځور کې، دغه توپيرونه ناچيزه ګڼل کېږي، خو کله چې طاعون يا تورمرګي فيوډالي نظم څپڅپانده کړ، همدغه ناچيزه

توپیرونه د لوېدیځ او ختیځ د اوسېدونکو په ژوند کې د مثبت بدلون او پراختیا سبب شول. تورمرگی د تاریخ د یوې حساسې مقطعې بېلگه، یوه ستره پېښه یا د هغو قوتونو پیوست کول دي چې په ټولنه کې موجوده سیاسي او اقتصادي انډول له خنډ سره مخ کوي. د تاریخ حساسه مقطعه دوه مخې تورې ته ورته ده چې ښایي د یوه ملت په لار کې د تېزې څرخېدا لامل شي، دا توره له یوې خوا کولای شي چې له زبېښونکو بنسټونو گرد چاپېرې کړۍ ماتولو ته لار خلاصه کړي او پرانېستو بنسټونو ته چانس ورکړي-لکه برېټانیا- له بل پلوه کولای شي چې د ختیځې اروپا په څېر د مریتوب دویمې بنې نظام په رامنځته کولو سره د زبېښونکو بنسټونو لا ډېر تکامل او پیاوړتیا ته لار هواره کړي. په دې اړه پوهېدل چې تاریخ او حساسه مقطعه، سیاسي او اقتصادي بنسټونه په کوم لوري بیایي، موږ هڅوي چې د بېوزلۍ او بډاینې د ریښې موندنې لپاره غوره تیورۍ او نظریې وړاندې کړو. ددې ترڅنگ دا کار موږ ته فرصت راکوي چې د نا انډوله نړۍ د لوړو ژورو په اړه پوه شو او دې پوښتنې ته چې ولې ځیني هېوادونه د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو په لور ځي او ځیني نور بیا له دې پروسې پر شا کېږي، ځواب پیدا کړو.

د پرانیستو بنسټونو جوړول

په اولسمه پېړۍ کې د برېټانیا اقتصادي وده په نړۍ کې بېسارې وه. په برېټانیا کې یوه سیاسي انقلاب د ځانگړو پرانیستو بنسټونو یوه ټولگه دغه هېواد ته په میراث پرېښوده چې دغه بنسټونه وروسته د نورو اقتصادي بدلونونو او پرمختگونو لپاره پیلامه شول. دغو بنسټونو نه یوازې پر اقتصادي هوساینې او انگېزو، بلکې پر هغو کسانو یې

هم ژور اغېز وښند چې د یادو بنسټونو له امتیازاتو یې ګټه اخیسته. په برېټانیا کې دا بنسټونه د عمومي اجماع له لارې نه دي رامنځته شوي، بلکې د واک پر سر د بېلابېلو ډلو ترمنځ د سختو نښتو په پایله کې رامنځته شول. هرې ډلې هڅه کوله چې بنسټونه په خپله ګټه را وڅرخوي. په شپاړسمه او اولسمه پېړۍ کې د بنسټونو پر سر دغه مبارزه بلاخره پر دوو برخلیک ټاکونکو پېښو تمامه شوه: د برېټانیا کورنۍ جګړه (۱۶۴۲ – ۱۶۵۱) او پرتمین انقلاب (۱۶۸۸).

پرتمین انقلاب د پاچا او د هغه د کابینې واکونه محدود او د اقتصادي بنسټونو د ځرنګوالي واک یې پارلمان ته پرېښود. دغه انقلاب په ورته وخت کې د ټولنې د بېلابېلو اقشارو پر مخ د سیاسي نظام دروازې پرانېستې، چې په دې توګه خلکو ته د حکومت پر کړنو او کارونو د نظارت حق ورکړل شو. پرتمین انقلاب د یوې پراخ بنسټه[1] ټولنې په لور حرکت و او دغه راز د سیاسي مرکزیت یا سنټرالیزېشن رامنځته کېدا ته یې لار پرانېسته او دا بهیر لاپسې چټک شو. پرتمین انقلاب د پرانیستو بنسټونو یوه ټولګه وزېږوله او په پایله کې اقتصادي بنسټونو هم د پرانیست والي پر لور حرکت پیل کړ. د اولسمې پېړۍ په لومړیو کې په برېټانیا کې د فیوډالېزم د وخت مریتوب او سخت محدودیتونه نور له منځه تللي وو، خو لا هم د خلکو د اقتصادي فعالیتونو پر وړاندې بلا خنډونه پراته وو؛ کورنی اقتصاد او بهرنۍ سوداګري له سخت انحصار سره مخ وو، حکومت په خپل سر د مالیاتو ټاکلو ته مخه کړې وه او په حقوقي سیستم کې یې لاسوهنه کوله، د ځمکو په برخه کې داسې زاړه او سولېدلي

[1] Pluralistic

قوانین حاکم وو، چې د سوداګرۍ او پانګونې پر وړاندې یې خنډونه رامنځته کړي وو، خو له پرتمین انقلاب وروسته وضعیت بدل شو. حکومت د اقتصادي بنسټونو یوه داسې ټولګه رامنځته کړه چې پانګونه، سوداګري او نوښتونه یې هڅول. د دې بنسټونو پر مټ د مالکیت حقوق- له دې جملې د نوښت یا اختراع د ثبت حقوق او په ټوله کې د فکري مالکیت حقوق پلي او په رسمیت وپېژندل شول. په پایله کې د نوښتونو د پنځولو انګېزه ایجاد شوه او د قانون او نظم ټینګښت ته لار هواره شوه. هغه څه چې له تاریخي پلوه یو بېساری ګام بلل کېده، هغه د برېتانیا پر ټولو وګړو د قوانینو عملي کول و. خپلسري مالیات او انحصارات په بشپړ ډول له منځه یووړل شول، حکومت تشبثات او اقتصادي فعالیتونه وهڅول، حکومت د صنعت د پراختیا په موخه نه یوازې د دې سکتور پر مخ پراته خنډونه اوبه کړل، بلکې ټول سمندري ځواک یې د برېتانویانو د کاروبار د خوندیتوب لپاره وقف کړ. د مالکیت حقونو په بنسټیزه کېدو سره، دولت د اقتصادي ودې په موخه د زېربنا او په ځانګړې توګه د سړکونو، کانالونو او وروسته د رېل کرښو پر جوړولو لاس پورې کړ چې د صنعت په پراختیا کې یې حیاتي رول درلود. دغو بنسټونو له شک پرته خلک هڅول، د اقتصاد پرمختګ ماشین یې په خوځښت راوست او په پایله کې صنعتي انقلاب ته نوره هم لار هواره شوه. په دې لړ کې تر ټولو مهمه خبره دا وه چې صنعتي انقلاب پر ټکنالوژیکي پرمختګونو ولاړ و او دا انقلاب په اروپا کې د تېرو پېړیو له علمي لاسته راوړنو خړوبېده. دا د تېر په پرتله یو بېساری پرمختګ و، چې د علمي څېړنو او د یو شمېر کسانو د نبوغ پرمټ رامنځته شو. د انقلاب انرژي له مارکېټه سر راپورته کړی و چې د

ټکنالوژۍ د پراختیا او ایجاد لپاره یې ګټور فرصتونه رامنځته کړل. دا د مارکېټ پرانیستی طبیعت و، چې خلک یې هڅول څو خپله وړتیا او پوهه وکاروي. دا بدلون همدا راز پر زده کړو او مهارتونو ولاړ و، ځکه چې هغه وخت همدا وړتیا او زده کړې وې چې کارګرانو د ټکنالوژۍ پنځونې ته مخه کړه. دا کومه تصادفي پېښه نه وه، چې له پرتمین انقلاب یوازې څو لسیزې وروسته په برېټانیا کې صنعتي انقلاب هم پیل شو. د برېټانیا ستر مخترعین لکه د بخار ماشین بشپړوونکی جېمز واټ، د بخار د لومړني لوکوموټیف جوړوونکی «ریچارډ تروتیک»، د نساجۍ ماشین مخترع «ریچارډ ارکرایټ» او د بخار کښتۍ مخترع «ایسبارډ کېنګ ډام برونل»؛ خپلې طرحې او ایډیاوې هغه وخت بریالیتوب ته ورسولې، کله چې د مالکیت حقونو له خوندیتوب څخه ډاډه شول. دوی داسې مارکېټونه وموندل چې محصولات او نوښتونه په ښه ګټه پکې پلورل کېدل او په لویه کچه ترې استفاده کېده. جېمز واټ په ۱۷۷۵ کال کې وروسته له هغه چې په د بخار ماشین یا د هغه په وینا د «اور ماشین» د اختراع مالکیت یا حق تمدید کړ، خپل پلار ته یې په لیک کې ولیکل:

«ګرانه پلاره! له یو لړ مخالفتونو او جنجالونو وروسته په دې وتوانېدم چې د خپل اورماشین د مالکیت حق په اړه له پارلمانه قانوني سند واخلم، دا سند به په ټوله برېټانیا او د هغه په مستعمرو کې د راتلونکو ۳۵ کلونو لپاره زما او زما د ځایناستو حقوق تضمینوي، هیله لرم چې دا به زما لپاره ډېر ګټور وي، په داسې حال کې چې اوسمهال د دې ماشینونو لپاره د پامور تقاضا موجوده ده.»

په لیک کې دوه شیان ډېر څرګند دي: واک په برېټانیا او د هغې په مستعمرو کې د بازار هغو فرصتونو هڅولی و، چې ده یې اټکل کړی و. دویم دا چې واک څنګه بریالی شو چې له پارلمانه د خپل فکري مالکیت د حقوقو په اړه سند ترلاسه کړي.؟ په برېټانیا کې ټکنالوژیکي پرمختګونه، کار ته د کسبګرو او کارګرو جذبول، د پانګونې هڅول او له وړتیاوو او مهارتونو ګټوره استفاده، ټول د پرانیستو اقتصادي بنسټونو پر مټ ممکن شول. دغه بنسټونه په خپل وار په دې هېواد کې له سیاسي بنسټونو سره تړلي وو. د برېټانیا د سیاسي بنسټونو په وده او پراختیا کې دوه عوامل خورا اغېزناک و؛ لومړی عامل سیاسي بنسټونه وو چې متمرکز سیاسي نظام یې رامنځته کړی و او دې کار بیا په برېټانیا کې د پرانیستو بنسټونو جوړېدا ته لار هواره کړه. که څه هم دغه فکتور برېټانیا پر نورې نړۍ برلاسې کوله، خو نور اروپایي هېوادونه لکه فرانسه او هسپانیا هم ترې کم نه و. تر دې هم مهم فکټور، د پرتمین انقلاب په نتیجه کې د پاچا او دولتي چارواکو د واکونو محدودېدل و. دغې پېښې د پراخ بنسټه سیاسي بنسټونو جوړېدو ته لار پرانیسته او بیا وروسته د پرانیستو اقتصادي بنسټونو په رامنځته کېدو سره لومړنی صنعتي انقلاب را وټوکېد.

کوچني؛ خو مهم توپیرونه

د برېټانیا له صنعتي انقلاب سره نړیواله نابرابري په ډراماتیک ډول زیاته شوه، ځکه چې ټکنالوژي او نوښتونه سراسري شوي نه وو او د ارکرایټ او واټ په څېر یوازې د نړۍ یوې کوچنۍ برخې دغو اسانتیاوو ته لاسرسی درلود. د ټکنالوژۍ د دغې را پورته شوې څپې

په وړاندې د نړۍ ملتونو دوه انتخابه لرل: یا به بېوزلۍ ته تسلیمېدل او یا به یې د دوامدارې اقتصادي ودې په لور ګامونه اخیستل. دغه بدلون په لویه کچه له هغو بنسټونو سرچینه اخیسته، چې د نړۍ هېوادونو د تاریخ په اوږدو کې ځان ته غوره کړي وو. د اتلسمې پېړۍ په نیمايي کې د نړۍ په بېلابېلو برخو کې په سیاسي او اقتصادي بنسټونو کې د پاموړ توپیرونه موجود و، خو دغه توپیرونه له کوم ځایه راغلي وو؟

په ۱٦۸۸ کال کې د برېټانیا سیاسي او اقتصادي بنسټونه د یو شمېر هېوادونو لکه فرانسې او هسپانیې په پرتله د سیاسي پراختیا لور ته په حرکت کې و، خو که سل کاله مخکې حالاتو ته نظر وکړو، یعنې په ۱۵۸۸ کال کې دغه توپیرونه کابو له صفر سره ضرب و. په درې واړو هېوادونو کې استبدادي شاهي نظامونه واکمن و: لومړۍ الیزابت په برېټانیا کې، دویم فلیپ په هسپانیا کې او دویم هنري په فرانسه کې. دغه واکمنان د ټولنې له ولسي بنسټونو لکه په برېټانیا کې له پارلمان، په هسپانیا کې له کورتس او په فرانسه کې له جنرل اسټیټس سره په تقابل کې و. دوی د ډېرو حقوقو او پر پاچاهۍ د نظارت غوښتنه کوله. د یادو بنسټونو د واکونو او د عمل ازادۍ ترمنځ توپیر موجود و، مثلا؛ د برېتانیا پارلمان او د هسپانیا کورتس دواړو پر مالیاتو د نظارت حق درلود، خو د فرانسې جنرل اسټیټس دا واک نه درلود. په هسپانیا کې دا موضوع ډېره کمرنګه هم وه، ځکه چې له ۱۴۹۲ کال وروسته هسپانوي واکمنانو د امریکا لویه وچه کې ستره امپراتوري جوړه کړې وه او هلته یې له سرو او سپینو زرو عظیمه ګټه ترلاسه کوله. په برېټانیا کې بل ډول حالت و. لومړۍ الیزابت په مالي چارو

کې پوره خپلواکه نه وه، نو له دې کبله د ډېرو مالیاتو وضعه کولو لپاره یې د پارلمان رضایت ته اړتیا درلوده، خو پارلمان د دې کار په بدل کې له الیزابت څخه د انحصاراتو په برخه کې د هغې د واکونو محدودېدل غوښتل. په دې کشمکش کې پارلمان بالاخره ګټونکی شو، خو په هسپانیا کې ورته لوبه د کورتس پر زیان پای ته ورسېده. هلته کاروبار او سوداګري نه یوازې انحصار شوه، بلکې دا انحصار د هسپانوي سلطنت لاس ته ولوېد. دغه توپیرونه چې په لومړي سر کې کوچني ګڼل کېدل، په اوولسمه پېړۍ کې یې ډېر اهمیت پیدا کړ. سره له دې چې د امریکا لویه وچه په ۱۴۹۲ کال کې کشف شوې وه او «واسکو ډا ګاما» په ۱۴۹۸ کال کې د «Cape of Good Hope» په دورې وهلو سره د افریقا د سوېل په وروستۍ برخه کې هند ته رسېدلی و، خو له ۱۶۰۰ کال وروسته و، چې په نړۍ او په ځانګړې توګه په اتلانتیک کې د سوداګرۍ د پراختیا بهیر پیل شو. په ۱۵۸۵ کال کې برېټانیا د اوسنۍ شمالي کارولینا په ریونویک «Roanoke» ټاپو کې خپله مستعمره جوړه کړه. په ۱۶۰۰ کال کې د برېټانیا ختیځ هند کمپنۍ جوړه شوه. دغې کمپنۍ په ۱۶۰۲ کال کې هالنډي سیال پیدا کړ. ویرجینیا کمپنۍ په ۱۶۰۷ کال کې د جېمز ټاون مستعمره مېشتی ښار جوړ کړ. په ۱۶۲۷ کال کې د باربادوس تر اشغال وروسته، د کارابین بحیرې شاوخوا سیمې هم په ۱۶۲۰ مه لسیزه کې د استعمار منګولو ته ولوېدې. فرانسه هم د اتلانتیک په لور راوخوځېده او په ۱۶۰۸ کال کې یې کیوبک چې اوسنۍ کاناډا یې بولي، د خپل نوې پلازمېنې په توګه وټاکله. د اقتصادي پراختیایي غوښتنې دغو سیاستونو د فرانسې او هسپانیې په پرتله د برېټانیا پر بنسټونو ډېر متفاوت اثرات پرېښودل. لومړۍ الیزابت او د هغې

ځايناستي د امريکا په لويه وچه کې د تجارت په انحصارولو بريالي نه شول، خو نورو اروپايي پاچاهانو دا کار وکړ. په برېتانيا او اتلانتيک کې استعمار د شتمنو سوداګرو يوه ستره ډله رامنځته کړې وه او له شاهي دربار سره يې دومره اړيکې نه لرلې، خو په هسپانيا او فرانسه کې داسې نه و. انګرېزي سوداګرو د پاچا نظارت نه مانه او په سياسي بنسټونو کې د بدلون او همدارنګه د پاچا د واکونو محدودول يې غوښتل. هغوی د برېتانيا په کورنۍ جګړه او پرتمين انقلاب کې مهم رول ولوباوه. په نورو ځايونو کې هم ورته پېښې وشوې. د ۱۶۴۸ او ۱۶۵۲ کلونو ترمنځ د فرانسې پاچاهي د فرانډ «Fronde» پاڅون سره مخ وه، خو د فرانسې او برېتانيا ترمنځ توپير دا و، چې په برېتانيا کې د استبداد مخالفين واک ته ورسېدل، ځکه هغوی نسبتاً شتمن او په فرانسې او هسپانيې کې د استبداد ضد ډلو په پرتله مخکښ او بانفوذه و. هغه جلا مسيرونه چې برېتانيا، فرانسې او هسپانيا په اولسمې پېړۍ کې طی کړي وو، د تاريخ په يوه حساسه مقطعه کې د کوچنيو بنسټي توپيرونو غبرګون په ډاګه کوي. د حساسې مقطعې په جريان کې يوه مهمه تاريخي پېښه کولای شي چې د يوه هېواد د سياسي او اقتصادي قدرت ترمنځ موجوده توازن کاواکه کړي، دا ډول پېښې کولای شي چې يوازې يو هېواد اغېزمن کړي، لکه په ۱۹۷۶ کال کې چې د چين د کمونېست ګوند د مشر «ماوو» مرګ د کمونېست چين لپاره د تاريخ يوه حساسه مقطعه رامنځته کړه. په دې توګه حساسه مقطعه معمولا د ټولنې يوه ستره برخه متاثره کوي، لکه استعمار او تر استعمار وروسته حالاتو چې نړۍ يې اغېزمنه کړه. د تاريخ دا حساسه مقطعه ډېره مهمه ګڼل

کېږي، ځکه چې د زبېښونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ همکاري او له یو بل څخه ملاتړ، د تدریجي پراختیا پر وړاندې غټ خنډ دی. د دې وضعیت دوام یوه خبیثه کړۍ رامنځته کوي. هغه کسان چې له دغسې وضعیت څخه ګټه اخلي، شتمن او په ښه توګه منظم شوي دي؛ نو ځکه په اسانۍ بدلون او اصلاحاتو ته غاړه نه ږدي. کله چې حساسه مقطعه رارسېږي، ځیني کوچني توپیرونه خپل ارزښت په ډاګه کوي او دا لومړني بنسټي اختلافونه دي چې د دې حساسې مقطعې پر وړاندې د ډېرو متفاوتو غبرګونونو د رامنځته کېدو لامل کېږي. دا چې ولې د پراختیایي بهیر د تاریخ په اوږدو کې د فرانسې، برېټانیا او هسپانیا ترمنځ ناچیزه توپیرونه موجود دي، لامل یې همدا دی. د تاریخ دا ټولې حساسې مقطعې له هغې پېښې سرچینه اخلي، کله چې اروپایان په اتلانتیک کې له اقتصادي فرصتونو برخمن شول.

د تاریخ په دې برخلیک ټاکونکي پړاو کې ان کوچني بنسټي توپیرونه هم مهم رول لوبوي، پاتې شول لوی توپیرونه چې ارزښت یې تر دې هم لوړ دی. په ۱۵۸۸ کال کې د فرانسې او برېټانیا ترمنځ توپیرونه ډېر لږ، خو د ختیځې او لوېدیځې اروپا ترمنځ ډېر ژور و. په لوېدیځ لکه برېټانیا، فرانسې او هسپانیا کې متمرکز حکومتونه موجود و، چې د پارلمان، کورټس او جنرل اسټېټس په څېر مشروطه بنسټونو څخه برخمن و. د دوی ترمنځ د اقتصادي بنسټونو په برخه کې ځیني شباهتونه موجود و، لکه د سرفډم یا د خان-رعیت طبقې پکې نه وې. په ختیځه اروپا کې وضعیت بل ډول و، د بېلګې په توګه؛ د پولنډ-

لېتوانيا پاچاهي د سلکتا[1] په نوم د يوه ډله اشرافو له خوا اداره کېده. دوی ډېر ځواکمن وو چې حتی د پاچا د ټاکلو لپاره يې په خپل منځ کې ټاکنې کولې. دا پاچاهي د فرانسې په څېر نه وه چې پاچا څوارلسم 'لويي' په يوازې ځان اداره کوله، بلکې د واکمنانو د يوې ډلې ګډه پاچاهي وه او زبېښونکو سياسي بنسټونو ته ورته بڼه يې لرله. سلکتا معمولا پر يوې کليوالې ټولنې حکومت کاوه چې اوسېدونکي يې تر ډېره سرفيان وو، کوم چې هېڅ ډول سياسي ازادي يې نه لرله او له اقتصادي فرصتونو محروم وو. په لرې ختيځ کې د روس امپراتور «ستر پيټر» ان د فرانسې د څوارلسم لويي په پرتله هم يو سخت استبدادي او زبېښونکی رژيم ساز کړی و.

اتمه نقشه د نولسمې پېړۍ په ترڅ کې د ختيځې او لوېديځې اروپا ترمنځ شته ستر توپيرونه په ډاګه کوي.

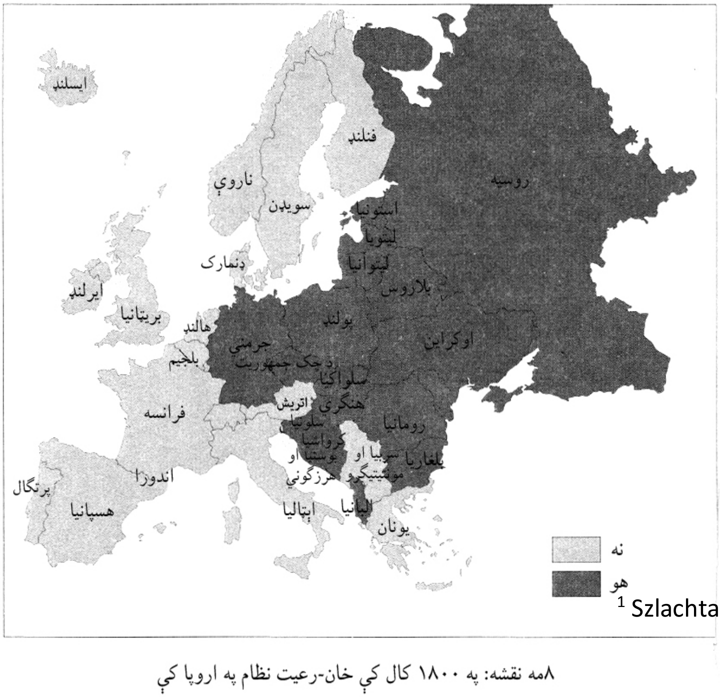

[1] Szlachta

۸مه نقشه: په ۱۸۰۰ کال کې خان-رعيت نظام په اروپا کې

دا نقشه ښيي چې په ۱۸۰۰ کال کې په کومو هېوادونو کې طبقاتي نظامونه موجود او په کومو کې نه و. هغه هېوادونه په تت یا پیکه رنګ ښودل شوي دي، هلته دا نظام موجود و او هغه چې په تور تېز رنګ ښودل شوي دي، هلته له منځه تللي وو. ختیځه اروپا په تت رنګ او لوېدیځه په تېز رنګ ښودل شوي دي، خو په لوېدیځ کې بنسټونه د ختیځ هغو په پرتله ډېر متفاوت نه و. لکه څرنګه چې ومو لیدل، د دوارو ترمنځ توپیرونه په څوارلسمه پېړۍ یعنی په ۱۳۴۶ کال کې هغه مهال چې طاعون په اروپا کې خپور شوی و، رابرسېره شول. له دې وروسته ... له دې ورانډې د لوېدیځ او ختیځ د سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ توپیرونه ډېر لږ و، حتی برېتانیا او هنګري د یوې کورنۍ د غړو «Angevins» له خوا اداره کېدل. هغه مهم بنسټي توپیرونه چې د طاعون له خپرېدو وروسته رابرسېره شول، په اولسمه، اتلسمه او نولسمه پېړۍ کې یې د پاموړ توپیرونو ته زمینه برابره کړه. خو دغه کوچني بنسټي توپیرونه چې وروسته د سترو توپیرونو د پیل سبب شول، لومړی له کومه ځایه پیل شول؟ ولې ختیځې اروپا په څوارلسمه پېړۍ کې د لوېدیځې اروپا په پرتله متحول سیاسي او اقتصادي بنسټونه لرل؟ ولې د فرانسې او هسپانیې په پرتله په برېتانیا

کې د پارلمان او پاچا ترمنځ د قدرت انډول متفاوت و؟ په راتلونکي څپرکي کې به ولولو، چې حتی هغه ټولنې چې د ننني هغو په پرتله ډېر لږ پېچلې جوړښت لري، داسې اقتصادي او سیاسي بنسټونه زېږوي چې د وګړو پر ژوند یې ژور اغېز ښندي، لکه څرنګه چې په ننۍ بوتسوانا کې د «سن» وګړو د ټولنې په اړه له مطالعې څخه جوتېږي، دا چاره حتی د «د ښکار له سرچینو تغذیه کېدونکو ټولنو» په اړه چې دایمي استوګنځي یې نه لرل او کرنې ته یې مخه نه وه کړې، هم صدق کوي. دوه ټولنې هېڅکله مشابه بنسټونه نه شي جوړولای. دوی هر یو جلا دودونه، د مالکیت جلا سیستمونه او ان د ښکار شوې غوښې د وېش په برخه کې جلا کړنلارې لري. ښایي ځیني یې د مخورو او سپین ږیرو واک ته په درنښت قایل وي، خو ځیني یې په رسمیت نه پېژني، یو شمېر یې په هماغه لومړیو کې د واک سیاسي تمرکز رامنځته کوي، خو نور یې نه کوي. انساني ټولنې تل د تاریخي توپیرونو، واک او یا یوازې د تصادف له امله له سیاسي او اقتصادي کشمکشونو سره مخ وي، چې دا شخړې په بېلابېلو طریقو حل و فصل کېږي. دا توپیرونه ښایي په لومړي سرکې کم وګڼل شي، خو وروسته ژور کېږي او د بنسټي بېلتون یوه پروسه رامنځته کوي. لکه د موجوداتو دوه جلا شوې ډلې چې د جینټیکي دوران په نامه پروسه کې له یوه بل څخه په ځنډ جلا کېږي، ځکه په تصادفي ډول نور بېلابېل جینټیکي بدلونونه ورسره یو ځای کېږي. نو په دې توګه دوه مشابه ټولنې هم په ورته ډول خو په ځنډ له یوه بله په بنسټي توګه جلا کېږي. جنیټیکي بدلون د ټولنیز بدلون په څېر مسیر یې له وړاندې نه شي اټکل کېدای او هېڅ اړتیا هم نه شته چې له یو

بل سره يو ځای شي. دا پېړۍ وخت نيسي تر څو د دوی بدلون محسوس شي او ځينې وخت خو حتی ستر بدلونونه پکې رامنځته کېږي. د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د اقتصادي ودې متفاوت مثالونه له هغه تعامل سره بشپړه اړيکه لري چې د تاريخ په حساسه مقطعه او د بنسټي انتقال پروسه کې رامنځته شوې وي. موجوده سياسي او اقتصادي بنسټونه چې د انتقال په يوه بنسټي پروسه کې رامنځته شوي وي او ځيني يې بيا د متقابل غبرگون نتيجه وي، داسې بنيادونه جوړوي چې پر اساس يې ياد بدلونونه رامنځته کېږي.

طاعون او له ۱۶۰۰ کال وروسته د سوداگرۍ بېسارې پراختيا، دواړه د اروپايي قدرتونو لپاره د تاريخ حساسه مقطعه وه او له لومړنيو متفاوتو بنسټونو سره تعامل يو ستر توپير رامنځته کړ. دا چې په ۱۳۴۶ کال کې د لوېديځې اروپا اوسېدونکو د ختيځې اروپا په پرتله ډېره خپلواکي او قدرت درلود، هلته طاعون د فيوډاليزم په زوال تمام شو، خو په ختيځ کې يې د سرفډام يا د فيوډالي نظام دويمه بڼه رامنځته کړه، ځکه چې ختيځې او لوېديځې اروپا په څوارلسمه ميلادي پېړۍ کې په سياسي او اقتصادي لحاظ له يو بل څخه بېلتون ته مخه کړې وه. دغه راز د اولسمې، اتلسمې او نولسمې پېړيو اقتصادي فرصتونو هم د دوی لپاره متفاوتې پايلې لرلې. له دې کبله چې په ۱۶۰۰ کال کې د برېټانيا پاچا د فرانسې او هسپانيې د پاچاهانو په پرتله محدود واکونه لرل، په اتلانتيک سيمه کې د سوداگرۍ پيل شوي بهير په برېټانيا کې نويو بنسټونو او سياسي پلوراليزم ته لار هواره کړه، خو په فرانسې او هسپانيې کې برعکس، سلطنتي نظامونه لاپسې ټينگ شول.

د تاريخ پېښبېدونکې واقعې

د حساسې مقطعې په جريان کې د پېښنو پايلې د تاريخ وزن ته په کتو خپله پرېکړه کوي؛ ځکه چې موجوده سياسي او اقتصادي بنسټونه د قواوو توازن ته شکل ورکوي او دا څرګندوي چې له سياسي پلوه کوم شيان ممکن دي. البته دا پايلې له تاريخي پلوه له مخکې اټکل شوې نه دي، بلکې محتملې يا پېښبېدونکې وي. په دې لړ کې د بنسټي ودې کره مسير په دې پورې تړلی چې کوم سيال قدرتونه به برلاسي کېږي، کومې ډلې به مخکښ ایتلافونه تشکيلوي او کوم مشران کولای شي چې پېښې په خپله ګټه را وڅرخوي.

که په برېټانيا کې د پرانېستو سياسي بنسټونو شاليد راوسپړو، نو د پېښبېدونکو واقعاتو رول به راته په ښه توګه جوت شي. د برېټانيا د ١٦٨٨ پرتمين انقلاب کې نه يوازې د انقلابينو د برياليتوب پايلې له وړاندې اټکل شوې نه وې، بلکې ټول هغه انتخاب شوي مسيرونه چې دغه بدلون ته يې لار هواره کړه، د پېښبېدونکو واقعاتو محصول و. د ګټونکو ډلو برياليتوب د تاريخ له هغې مقطعې سره نه شلېدونکې اړيکه درلوده چې په اتلانتيک کې يې د سوداګرۍ په برخه کې بدلون ته لار هواره کړې وه، ځکه چې دغې پېښې د پاچا مخالف سوداګر شتمن او زړور کړل. خو يوه پېړۍ وروسته دا امکان ډېر کم ليدل کېده چې ګنې برېټانيا به يوه ورځ پر سمندر تسلط پيدا کوي، د کارابين حوزې او شمالي امريکا ډېرې برخې به اشغالوي او يا د امريکا لويې وچې او د ختيځ د ګټور تجارت ډېره برخه به خپلوي. په برېټانيا کې نه لومړۍ اليزابت او نه له هغې مخکې واکمنان په دې وتوانېدل چې يوه ځواکمنه سمندري قوه رامنځته کړي. د برېټانيا

سمندري ځواک د سوداګرو له شخصي بېړیو او ماڼوګانو جوړه وه چې د هسپانیې په پرتله ډېره کمزورې وه، خو په اتلانتیک حوزه کې شته ګټو او فرصتونو دغه ماڼوګان ځان ته راکاږل او هلته یې د هسپانیا انحصار وننګاوه. هسپانیا په ۱۸۵۵ کال کې د دې ستونزې د هوارې او همدارنګه په هالنډ-هسپانیا کې د برېټانیا د مداخلې د مخنیوي لپاره اقدام وکړ. د هسپانیا پاچا دویم فلیپ د سیدونیا په مشرۍ د «ارمادا» په نامه ستره جنګي بېړۍ واستوله، په لومړي سر کې داسې ګڼل کېده چې انګرېزان به حتمي ماته خوري او هسپانویان به په اتلانتیک سمندرګي کې خپلې پښې ټینګوي او حتی د لومړۍ الیزابت د راپرځېدو او د هسپانویانو په لاس د برېټانوي ټاپوګانو د نیول کېدو وړاندوینې کېدې، خو د تمې خلاف پېښه وشوه. خرابه هوا او د سیدونیا ستراتیژیکې تېروتنې چې د یوه تجربه کار قومندان تر مړینې وروسته تازه ټاکل شوی و، د ارمادا د ماتې لامل شول. انګرېزانو د هسپانویانو ډېر شمېر بېړۍ ویجاړې کړې. اتلانتیک سمندر اوس له لا ډېرو فرصتونو سره د انګرېزانو پرمخ پرانیستل شو، له دغې غیر متوقع بریا مخکې ممکنه نه وه چې له پرتمین انقلاب وروسته په برېټانیا کې رامنځته شوي بنسټونه دې په ښه توګه پرمختګ وکړي. نهمه نقشه هسپانوي بېړۍ ښیي چې انګرېزانو د جګړې پرمهال د برېټانوي ټاپوګانو شاوخوا په نښه کړې.

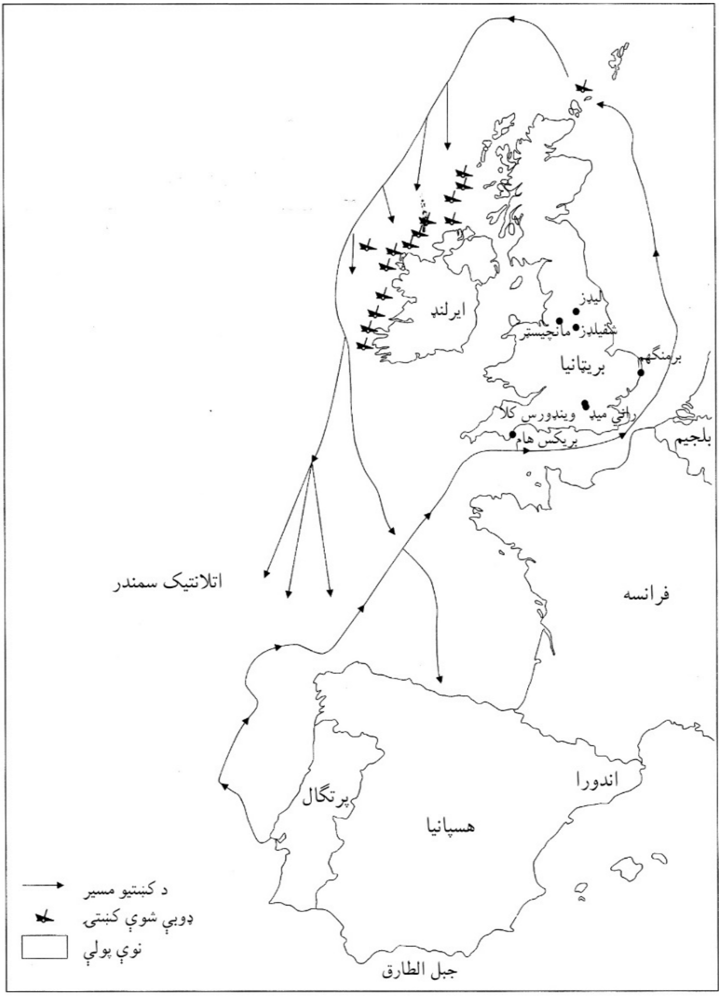

۹مه نقشه: د هسپانوي ارمادا ماتې شوې کښتۍ او هغه مهمې سيمې چې حساسې مقطعې يې و زيږولې.

په ۱۸۵۵ کال کې هېڅ‌چا نه شوای کولای چې د دې بريا پايلې اټکل کړي. هغه وخت ښايي ډېر لږ کسان په دې پوهېدل چې دا بريا د تاريخ حساسه مقطعه زېږوي او يوه پېړۍ وروسته به يوه مهم سياسي انقلاب ته لار هواروي. داسې بايد ونه انګېرل شي چې د

تاریخ هره حساسه مقطعه یو بریالی سیاسي انقلاب یا مثبت بدلون رامنځته کوي. په تاریخ کې د ډېرو داسې انقلابونو او خوځښتونو مثالونه شته چې یو استبداد یې ختم کړی، خو بل ته یې لار هواره کړې، هغه مثال چې جرمنی ټولنپوه رابرټ مېشلز یې «د اولیګارشۍ اوسپنیز قانون» بولي. دا قانون د «خبیثه کړۍ» یو مضر جوړښت دی.

تر دویمې نړیوالې جګړې په راوروسته لسیزو کې د استعمار د دورې له منځه تګ، د نویو خپلواکو دولتونو لپاره حساسې مقطعې وزیږولې. په افریقا او اسیا کې نویو ازاد شویو دولتونو هر یو د رابرټ مېلشز د کتاب پاڼې ځان ته ځانګړې کړې او د خپلو نیکونو تېروتنې یې بیا تکرار کړې. دوی تر ډېره د واک د وېش کړۍ راتنګې کړې، استبداد یې پیل کړ او حتی هغه نسبي هڅوونکي عوامل یې هم له منځه یوړل چې تر دې مخکې اقتصادي بنسټونو د پانګونې د جذب او اقتصادي ودې لپاره په ځان کې لرل. ډېر کم شمېر ټولنو لکه بوتسوانیا د تاریخ له دې حساسې مقطعې څخه د سیاسي او اقتصادي بدلونونو په موخه ګټه واخیسته. د تاریخ حساسه مقطعه دغه راز کولای شي چې د زېښبونکو بنسټونو د فلجولو پر ځای د هغوی په ګټه کار وکړي، دا تکاملي سایکل کولای شي چې معکوس حرکت وکړي او د حساسې مقطعې په جریان کې د شته ننګونو له امله ښایي ورو ورو د استثماري کېدو لور ته میلان وکړي. دا چې دغه پېښه رامنځته کېږي او که نه، دا بیا د وړاندوینې وړ نه ده. لکه څرنګه چې په شپږم څپرکي کې به یې ولولو، په منځنۍ پېړۍ کې د وینز جمهوریت د پرانېستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو په لور مهم او چټک ګامونه واخیستل، خو دا حرکت د برېټانیا د پرتمین انقلاب

برعکس د زبېښونکو بنسټونو د رامنځته کېدا لامل شو او يوې کوچنۍ ډلې سياسي او اقتصادي قدرت په خپل انحصار کې واخيست.

د ځمکې لوړې ژورې

په اتلسمه پېړۍ کې په برېټانيا کې د پرانيستو بنسټونو تر چتر لاندې د بازار اقتصاد او د دوامدارې اقتصادي ودې څپه د نړۍ نورو هېوادونو ته هم خپره شوه او دې کار برېټانويانو ته فرصت برابر کړ چې د نړۍ يوه لويه برخه اشغال کړي. که څه هم د برېټانيا د اقتصادي ودې اغېز د نړۍ ګوټ ګوټ ته وغځېد، خو دغه بدلون نه شوای کولی چې د نړۍ د هېوادونو اقتصادي او سياسي بنسټونه په اتومات ډول له ځان سره راونغاړي. د صنعتي انقلاب خپرېدو پر نړۍ داسې اغېز وښند، لکه طاعون چې لوېديځه او ختيځه اروپا اغېزمن کړل. دغه راز په اتلانتيک کې د سوداګرۍ پراختيا د برېټانيا او هسپانيا برخليکونه بدل کړل، همدغه بېلابېل بنسټونه وو چې د نړۍ په بېلابېلو برخو کې يې پايلې په يو بل پسې راڅرګندېدې. دا بنسټونه په حقيقت کې له يو بل څخه ډېر متفاوت و، د دوی ترمنځ کوچني توپيرونه د وخت په تېرېدو او د تاريخ د حساسې مقطعې په جريان کې ژور شول. دغه بنسټي يا ساختاري توپيرونه او د هغې اغېزې دا تمايل لري چې د سپېڅلي او خبيثه کړۍ د شتون له امله موجوده وضعيت حفظ کړي. دا هغه مهم موضوعات دي چې موږ ته په نړۍ کې د نابرابرۍ او زموږ ګردچاپېره د ځمکې لوړې ژورې راښيي.

يو شمېر هېوادونو برېټانيا ته ورته بنسټونه رامنځته کړل، خو له مختلفو ليدلورو. دا موضوع په اروپايي مستعمرو لکه کاناډا، استراليا

او امریکا متحده ایالتونو کې ډېر صدق کوي. که څه هم د صنعتي انقلاب په لړ کې د یادو هېوادونو سیاسي او اقتصادي بنسټونه تازه د جوړېدو په حال کې وو. لکه څرنګه چې په لومړي څپرکي کې مو ولوستل، هغه بهیر چې په ۱٦۰۷ کال کې د جېمز ټاون ښار په جوړېدو سره پیل او د متحده ایالتونو د خپلواکۍ جګړې او بیا د اساسي قانون د تصویب پر مهال اوج ته ورسېد، د برېتانیا پرتمین انقلاب سره ډېر مشترکات لري، ځکه چې په متحده ایالتونو کې پیل شوي دغه بهیر هم د یوه متمرکز او پراخ بنسټه سیاسي نظام جوړېدو ته لار هواره کړه. وروسته صنعتي انقلاب ډېر ژر یادو هېوادونو ته خپور شو. د صنعتي انقلاب په پېر کې لوېدیځه اروپا د تاریخ د بېلابېلو پړاوونو په تېرولو سره ایله د برېتانیا په څېر بنسټونو څخه برخمنه شوه. د برېتانیا او نورو اروپایي هېوادونو ترمنځ کوچني؛ خو مهم توپیرونه د دې لامل شول چې صنعتي انقلاب په برېتانیا کې سر راپورته کړي، نه په فرانسه کې. دغه انقلاب د اروپایي هېوادونو لپاره کاملاً نوی حالت او ننګونې وزېږولې او د فرانسې انقلاب په رامنځته کېدو سره یې د شخړو او ټکر نوی تخم وکره. د فرانسې انقلاب د تاریخ بل هغه حساس پړاو یا مقطعه وه، چې د لوېدیځې اروپا بنسټونه یې د برېتانیا په څېر کېدو ته هڅول، خو ختیځه اروپا نوره هم پر شا ولاړه. د نړۍ نورو هېوادونو نورې لارې تعقیب کړې. اروپايي استعمار د امریکا په لویه وچه کې بنسټي توپیرونه رامنځته کړل.

په داسې حال کې چې په متحده ایالتونو او کاناډا کې پرانیستي بنسټونه رامنځته شول، خو لاتیني امریکا بیا زبېښونکي بنسټونه خپل کړل، چې په امریکا کې د اقتصادي نابرابرۍ وضعیت په ډاګه کوي.

په لاتینه امریکا کې له هسپانوي ښکېلاکه په میراث پاتې بنسټونه پر خپل ځای پاتې شول، چې په پایله کې یې د یادې سیمې لویه برخه د بېوزلۍ د بلا خولې ته ورکړه. خو ارجنټاین او چیلي د دې سیمې نېکمرغه هېوادونه وو، په یادو دوو هېوادونو کې سرچینې کمې او اوسېدونکي یې بومي خلک وو، نو ځکه هسپانویانو خپل ټول پام د ازتېک، مایا او اینکا تمدنونو قلمرو په لور اړولی و او هغوی یې هېر کړي وو. دا چې د ارجنټاین شمال لوېدیځه سیمه ډېره بېوزله ده، کوم تصادف نه دی، ځکه یاده سیمه یو وخت د هسپانوي استعمار تر قلمرو لاندې وه. په دې سیمه کې دوامداره فقر چې د زبېښنونکو بنسټونو میراث دی، هغه ناورین ته ورته دی چې «پوتسي» د میتا بنسټونو په واسطه په پیرو او بولیویا کې رامنځته کړی و. (لومړی څپرکی)

افریقا د نړۍ هغه لویه وچه وه چې د صنعتي انقلاب په پایله کې له رامنځته شویو فرصتونو څخه یې په ډېره کمه پیمانه ګټه پورته کړه، دغه لویه وچه په تېرو ۱۰۰۰کلونو کې له یو څو محدودو برخو پرته؛ د سیاسي پراختیا، ټکنالوژۍ او اقتصادي هوساینې په برخو کې له نورې نړۍ ډېره وروسته پاتې ده. دا د نړۍ هغه لویه وچه ده چې پیاوړي متمرکز دولتونه په کې ډېر وروسته او په ډېر ناقص ډول رامنځته شول. د کانګو په څېر په ګڼو افریقایي هېوادونو کې استبدادي نظامونه واکمن و، چې معمولا لنډ عمر یې درلود او ډېر ژر رنګېدل. افغانستان، هایټي او نیپال هم له افریقا سره په دې میراث کې شریک دي، دغه درې هېوادونه پر خپل قلمرو کې د سراسري حاکمیت په ټینګولو او ان نسبي اقتصادي پرمختګ ته په

رسېدو کې پاتې راغلي دي. که څه هم افغانستان، هايټي او نيپال د نړۍ په نورو برخو کې موقعيت لري، خو د بنسټونو له پلوه د افريقا جنوبي صحرا او نورو بېوزلو هېوادونو سره نږدې ورته والی لري. دا چې افريقايي بنسټونه ولې همداسې تر ننه په استثماري بڼه پاتې شول، لامل يې د تاريخ هغه حساسه مقطعه وه چې د اتلانتيک سيمه کې د مريانو تجارت د پراختيا پرمهال رامنځته شوې وه. کله چې اروپايي سوداګر اتلانتيک ته ورسېدل، هلته د کانګو پاچاهۍ لپاره ګڼ نوي اقتصادي فرصتونه په مخ کې پراته وو. د لرې واټن تجارت چې اروپا يې بدله کړې وه، پر کانګو يې هم اغېز وښند، خو بيا هم لومړنيو بنسټي توپيرونو ځان راڅرګند کړ. له زبېښونکو بنسټونو سره مل استبدادي حکومت د خلکو کرنيز محصولات په زور اخيستل او ډلې ډلې خلک به يې د مريانو په توګه د وسلو او اشرافو ته د زينتي توکو په بدل کې پر پرتګاليانو پلورل.

د برېټانيا او کانګو ترمنځ لومړني توپيرونه په دې معنا چې، څومره چې د لرې واټن نويو اقتصادي فرصتونو په يوه حساسه مقطعه کې نور هېوادونه د پراخ بنسټه سياسي بنسټونو په لور سوق کول، همدومره په کانګو کې د استبداد له منځه تلو ته هيله مندي کمه وه. د مريتوب په سوداګرۍ کې د پرېمانه ګټې له امله نه يوازې په افريقا کې دا پديده لا پسې پراخه شوه او ان د خلکو د مالکيت حقوق يې وګواښل، بلکې د شخړو او د بنسټونو د ويجاړتيا سبب شوه. هلته د پېړيو په اوږدو کې د حکومت د مرکزي کولو هر ډول هڅې له ناکامۍ سره مخ شوې او ګڼو افريقايي حکومتونو د ړنګېدو بدې پېښې تجربه کړې. که څه هم د مريتوب د ګټورې سوداګرۍ له کبله په افريقا کې يو شمېر ځواکمن دولتونه هم رامنځته شول، خو دا

دولتونه پر جګړې او لوټمارۍ ولاړ وو. د امريکا د لويې وچې کشف نبايي د تاريخ د يوې حساسې مقطعې په توګه د برېټانيا د پرانېستو بنسټونو له پراختيا سره مرسته کړې وي، خو افريقايي بنسټونه يې له پخوا هم پسې زبېښونکي کړل. له ۱۸۰۷ کال وروسته د مريتوب سوداګري تر ډېره ختمه شوې وه، خو د اروپايي استعمار نوي پيل نه يوازې د افريقا لويې وچې په سوېل او لوېديځ کې اقتصادي بيارغونه پر شا وتمبوله، بلکې د نظام په داخل کې يې هر ډول احتمالي اصلاحات هم له خنډ سره مخ کړل. دا په دې معنا و، چې حتی بهر سيمو لکه کانګو، ماداګاسکار، نامبيا او تانزانيا کې - هغه سيمې چې غلا، ناامنۍ او جنايت پکې خورا زيات و- د بنسټونو د بدلون لپاره ډېر لږ چانس درلود. تر ټولو ناوړه دا چې د استعمار له پای ته رسېدو وروسته په ۱۹۶۰ مه لسيزه کې، له استعماره پاتې پېچلو جوړښتونو افريقايي هېوادونه د استعمار له دورې هم پسې له بدو بدتر کړل. په زياترو افريقايي هېوادونو کې د اقتصادي او سياسي بنسټونو پراختيا په دې معنا وه چې، د دې پرځای چې د خپلواکۍ ترلاسه کول د وضعيت د بدلون لپاره حساسه مقطعه وګرځوي، نااهله مشرانو نور هم د بنسټونو استثماري کولو ته مخه کړه. کومې انګېزې چې يادو جوړښتونو رامنځته کړې، د هغو تاريخي پېښو بيا تکرار و، چې د مالکيت حقوق په کې غير خوندي، استبداد په کې حاکم او د واک مرکزيت په نشت حساب و. افريقا اوس هم د صنعتي انقلاب مزه نه ده څکلې، ځکه چې دغه لويه وچه د زبېښونکو سياسي او اقتصادي بنسټونو د يوې خبيثه کړۍ په منګلو کې ايساره ده. بوتسوانا يوه استثنا ده. لکه څرنګه چې په راتلونکي څپرکي کې به يې ووينو، په

نولسمه پېړۍ کې پاچا خاما «له ازادۍ وروسته د بوتسوانا د لومړي وزیر سېرتس خاما لمسی» د خپلې قبیلې د سیاسي او اقتصادي بنسټونو په اصلاح او مودرنیزه کولو لاس پورې کړ، دا بدلونونه د استعمار په وخت کې له منځه لاړ نه شول، چې لامل يې د استعمار پر وړاندې د خاما او نورو قبایلي مشرانو ځیرکانه مبارزه وه. د تاریخ حساسې مقطعې سره چلند چې له استعمار څخه د خپلواکۍ ترلاسه کول و، د بوتسوانا لپاره د اقتصادي او سیاسي بریالیتوبونو زړي وکرل. دا هم د تاریخ د کوچنیو توپیرونو یوه بله بېلګه وه. دلایل شته چې تاریخي پېښې د ژورو ریښو لرونکو پټو قوتونو پایلې ګڼل کېږي. موږ که څه هم په دې باور یوو چې د سیاسي او اقتصادي بنسټونو تاریخ ملتونو ته بدمرغي او نېکمرغي ورکوي، خو په دې هم باور مند یو چې د برېتانیا د پرتمین انقلاب په څېر نااټکل شوې پېښې هم نبایي یو مهم عامل وګڼل شي. کله چې سېرتس خاما په ۱۹۴۰ مه لسیزه کې په اروپا کې زده کړې کولې، د «رات ویلیمز» په نامه پر یوې سپین پوستې نجلۍ مین شو. د سوېلي افریقا اپارتایډ رژیم د برېتانیا حکومت وهڅاوه چې بوتسوانا ته د نوموړي د راتګ مخه ونیسي، دا سیمه چې هغه مهال د بچوالېنډ په نامه یادېده، د سوېلي افریقا د عالي کمېشنرۍ له لوري اداره کېده. هغه له خپلې پاچاهۍ استعفا وکړه. کله چې نوموړی بېرته د استعمار ضد مبارزې لپاره راستون شو، دا ځل يې د پخوانیو بنسټونو پر ځای د نویو بنسټونو د ایجاد طرحه له ځان سره راوړې وه. خاما یو ځانګړی انسان و، له مال او شتمنۍ سره يې مینه نه درلوده او د هېواد بادۍ سره يې مینه لرله. ډېری افریقایي هېوادونو داسې بخت نه درلود. په بوتسوانا کې د بنسټونو تاریخي پراختیا او هم نااټکل شوي عوامل، دواړه په دې

برخه کې له اهميت څخه برخمن و، ځکه چې دا عوامل د بوتسوانا په ګټه تمام شول.

په نولسمه پېړۍ کې د اسيا لويې وچې په لويه برخه کې ابسلوټېزم يا استبدادي رژيمونو د افريقا او ختيځې اروپا په څېر د صنعتي کېدو مخه ډپ کړه. په چين کې مطلق العنان استبدادي نظام واکمن و. مستقل ښارونه، سوداګر او صنعتکاران يا نه وو او يا له سياسي پلوه ډېر کمزوري وو. چين له اروپايانو پېړۍ- پېړۍ مخکې يو ستر سمندري ځواک و، چې د لرې واټن په سوداګرۍ کې يې پراخه ونډه لرله، خو دغه هېواد هغه مهال له سمندره ګوښه کړل شو، کله چې د پنځلسمې پېړۍ په لومړيو کې د مينګ امپراتورۍ پرېکړه وکړه چې د لرې واټن د سوداګرۍ پراختيا چې خلاق تخريب له ځان سره لري، واکمنۍ ته يې ګواښ جوړولی شي. په هند کې د بنسټي حرکت بهير متفاوتې پايلې لرلې، دلته يو ځانګړی طبقاتي او ميراثي نظام رامنځته شو چې د بازار فعاليتونه او په اړونده برخو کې د کاري قوې وېش يې محدوداوه. دا هغه حالت و، چې په منځنۍ پېړۍ کې د اروپا فيوډالي نظام حاکم کړی و. هند دغه راز د مغولو تر واک لاندې يو بل مطلقه نظام هم تجربه کړ. په منځنۍ پېړۍ کې زياترو اروپايي هېوادونو دا ډول نظامونه لرل. «بېکر»، «کوپر» او «سمېت» په هند کې هغه انګليسي کورنۍ وې چې د بېلابېلو شغلونو د ايجاد او ميراث بنسټګر ګڼل کېږي. بېکريان پخوونکي وو، چې خواړه به يې تيارول، کوپريانو د بيرل جوړولو کاروبار کاوه او سمېت کورنۍ اهنګري کوله. خو د کارونو د وېش دغه ډلبندي هېڅکله په هند کې د کېست نظام په څېر توپيرونه نه لرل او د افرادو د شغل په اړه شوې

وړاندوېنې په تدريج خپل ارزښت له لاسه ورکړ. که څه هم هندي سوداګرو د هند سمندر کې پر سوداګرۍ بوخت وو او په دې هېواد کې د نساجۍ ستر صنعت راټوکېدلی و، خو د مغولو استبدادي او کېست نظامونو د پرانيستو اقتصادي او سياسي بنسټونو د جوړېدو مخه ډپ کړې وه. په پنځلسمه پېړۍ کې، کله چې هند د انګرېزي ښکېلاک لاس ته ولوېد، د دې هېواد صنعتي کېدل ناشوني شول. چين هېڅکله د اروپايي زبرځواکونو له لوري اشغال نه کړل شو، خو د ۱۸۳۹ او ۱۸۴۲ کلونو ترمنځ او بيا د ۱۸۵٦ او ۱۸٦۰ کلونو په اوږدو کې د برېټانيا پر وړاندې د ترياکو په نامه جګړه کې له ماتې وروسته مجبور شو چې ننګينو تړونونو ته غاړه کېږدي او اروپايي توکو ته اجازه ورکړي چې چينايي مارکېټونو ته لار پيدا کړي. په اسيا کې له جاپان پرته؛ هند، چين او نور هېوادونه چې د سوداګريزو فرصتونو په ګټه اخيستنه کې پاتې راغلي وو، له لوېديځې اروپا چې په چټکۍ د پرمختګ په حال کې وو؛ وروسته پاتې شول. د بنسټونو د پراختيا هغه مسير چې جاپان په نولسمه پېړۍ کې ځان ته ټاکلی کړی و، يو ځل بيا موږ ته د حساسې مقطعې او کوچنيو توپيرونو پر وړاندې چلند يا غبرګون په ګوته کوي. جاپان هم د چين په څېر مطلقه نظام درلود. د توکوګاوا کورنۍ چې په ۱٦۰۰ کال کې واک ته ورسېده، په هېواد کې فيوډالي سيستم حاکم کړی و، چې بهرنۍ تجارت پکې منع شوی و. په جاپان هم د لوېديځ د مداخلې په پايله کې د تاريخ حساسې مقطعې سر راپورته کړ. د ۱۸۵۳ کال په جولای کې د «متيو سي پيري» تر قوماندې لاندې «ايدو» خليج ته څلور امريکايي جنګي بېړۍ داخلې شوې. امريکايانو هم له جاپان څخه هغسې امتيازات وغوښتل لکه د ترياکو جګړې پرمهال چې برېټانيا له

چین څخه اخیستي وو، خو په جاپان کې دغې حساسې مقطعې ډېر متفاوت رول ولوباوه. که څه هم په چین او جاپان کې رامنځته شویو دواړو پېښو ډېر نږدېوالی سره درلود، خو په نولسمه پېړۍ کې دواړو هېوادونو د بنسټونو له پلوه جلا مسیرونه او لارې غوره کړې وې. توکوګاوا کورنۍ که څه هم په جاپان کې استثماري او استبدادي حکومت چلاوه، خو پر ځایي فیوډالي حکومتونو او مشرانو یې ډېر لږ کنټرول درلود، چې ورته یو ستر چلنج ګڼل کېده. خو د کروندګرو پر پاڅونونو او کورنیو شخړو سربېره، په چین کې مطلقه نظام پیاوړی او مخالفین کمزوري وو. په چین کې هېڅ دا وړتیا نه لرله چې د حکومت پر وړاندې ودرېږي او د خپلې خوښې بنسټونه جوړ کړي. همدې کوچنیو بنسټي توپیرونو چې چین او جاپان یې له لوېدیځې اروپا څخه جلا کاوه، سیمې ته د امریکا او برېټانیا د راتګ په پایله کې د رامنځته شوې حساسې مقطعې په جریان کې پرېکنده اغېزې تر شا پرېښودې.

چین د تریاکو له جګړې وروسته هم استبدادي ډوله رژیم ته دوام ورکړ، خو د جاپان پر وړاندې د امریکا ګواښ د حکومت مخالفین د توکوګاوا حکومت سره پیوستون ته وهڅول او دغه وضعیت په جاپان کې یوه سیاسي انقلاب یعنې د امپراتور مېجي بیاراتګ ته لار هواره کړه. سیاسي انقلاب په جاپان کې د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو پراختیا ته لار پرانېسته او په راتلونکي کې یې د چټکې اقتصادي ودې اساس کېښود، په داسې حال کې چې چین د استبداد تر مراندو لاندې نور هم کمزوری شو. دا چې جاپان څنګه د بنسټونو د بدلون پروسې په پیلولو سره د امریکا د جنګي بېړیو پر وړاندې

غبرگون ونښود، له موږ سره مرسته کوي چې زموږ گردچاپېره د ځمکې په نورو لوړو ژورو هم پوه شو: له ځوړتیا تر چټکې ودې.
تر دویمې نړیوالې جگړې وروسته سوېلي کوریا، تایوان او چین د هغه ډول مسیر د انتخاب په پایله کې چې جاپان ځان ته غوره کړی و، بېساري اقتصادي وده تجربه کړه. دا وده په اقتصادي بنسټونو کې د تاریخي اصلاحاتو نتیجه وه. خو په سیاسي بنسټونو کې اصلاحات را نه وستل شول چې ښه مثال یې چین دی. دا منطق چې د چټکې اقتصادي ودې بهیر ولې ناڅاپه ټکنی کېږي او معکوس حرکت خپلوي، له همدې مسئلې سره تړاو لري، څومره چې د پرانېستو بنسټونو په لور رغنده گامونه چټکه اقتصادي وده زېږولی شي، په همدې کچه له دغه ډول بنسټونو څخه واټن او لرېوالی اقتصادي ځوړتیا او رکود رامنځته کوي. د چټکې اقتصادي ودې د درېدو لامل چې شوروي او ارجنټاین ورسره مخ شول، تر ډېره د زبېښونکو بنسټونو موجودیت دی. لکه څرنگه چې ومو لیدل، ښایي دا موضوع د استثمار د غنیمتونو پر سر د کشمکشونو له امله پېښه شي یا د رژیم د پرځېدو لامل شي او یا هم د استثماري بنسټونو تر سیوري لاندې د نوښتونو او خلاق تخریب د نشتوالي له کبله رامنځته شي او د دوامداره ودې پر وړاندې خنډونه ایجاد کړي. له دې ډول خنډونو سره د شوروي اتحاد د مخ کېدو په اړه به په راتلونکو څپرکو کې تفصیلي خبرې وکړو. که د ۵۰۰ کلونو په اوږدو کې د لاتیني امریکا ټول اقتصادي او سیاسي بنسټونه د هسپانوي استعمار په لاس جوړ شوي وو، په منځني ختیځ کې بیا دا ډول بنسټونه د عثماني امپراتورۍ له لوري رامنځته شول. د عثماني امپراتورۍ بنسټگر سلطان محمد فاتح په ۱۴۵۳ کال کې قسطنطنیه تصرف او هغه یې خپله پلازمېنه

وټاکله، عثمانیانو د همدې پېړۍ په ترڅ کې د بالکان او نننۍ ترکیې پاتې سیمې لاندې کړې. د شپاړسمې پېړۍ په لومړۍ نیمایي کې د عثماني امپراتورۍ قلمرو ټول منځني ختیځ او شمالي افریقا ته وغځېد. په ۱۵٦٦ کال کې د سلطان سلیمان د مړینې پرمهال د عثماني امپراتورۍ پولې په ختیځ کې تر ټونس، مصر او د مکې په اوږدو کې عربي ټاپو وزمې او تر نننی عراق پورې رسېدلې وې. عثماني خلافت یو مطلق العنان رژیم و. دولتمشر چې سلطان یې باله، د نورو په وړاندې ډېر لږ ځواب ویونکي او واک یې ټول ځان ته منحصر کړی و. د عثمانیانو له لوري جوړ شوي اقتصادي بنسټونه کاملاً زبېښونکي وو، شخصي مالکیت نه و او حکومت د ټولو ځمکو او جایدادونو رسمي مالک ګڼل کېده. د ځمکو او کرنیزو محصولاتو مالیات د دولت مهمې عایداتي سرچینې وې، خو عثماني خلافت ونه شوای کولی چې ان د خپل اصلي پلازمېنې اناتولیا یا پر لاتینې امریکا د هسپانوي ښکېلاک په اندازه هم د منځني ختیځ پر ټوله خاوره ولکه ټینګه کړي. عثماني امپراتوري به په پرله پسې توګه د صحرا مېشتو عربانو او نورو قبایلو له لوري له ننګونو سره مخ کېده. عثمانیانو نه یوازې په ټول منځني ختیځ کې ټیکاو او ثبات ټینګ نه شوی کړی، بلکې د مالیاتو د راټولولو په برخه کې یې لازم ظرفیت هم نه درلود، له همدې امله به یې د مالیاتو راټولولو امتیاز د قرارداد په ډول پر نورو پلوره او قراردادیانو به له خپلې خوښې سره سم له خلکو مالیات اخیستل، دغه قراردادیان د وخت په تېرېدو ځواکمن او خپلواک شول. په منځني ختیځ کې د مالیاتو کچه ډېره لوړه وه چې د کروندګرو د ټولو محصولاتو له نیمایي سره معادل ګڼل کېدل او د دې

مالیاتو لویه برخه د قراردادیانو جېب ته ورتله. له دې کبله چې عثماني حکومت په سیمه کې د نظم او ثبات په ټینګښت کې پاتې راغلی و، د مالکیت حقوق ډېر نا خوندي او د قدرت پرسر د ځایي وسله والو ډلو ترمنځ سیالیو ناقانوني او شوکماري اوج ته رسولې وه. مثلاً، د شپاړسمې پېړۍ په وروستیو کې په فلسطین کې وضعیت دې حد ته ورسېد، چې کروندګرو خپلې کرنیزې ځمکې پرېښودې او د لوټمارۍ له امله غرنیو سیمو ته کډه شول. د عثماني امپراتورۍ په ښاري سیمو کې زېښبونکي اقتصادي بنسټونه لږ زېښبونکي نه و، سوداګري د دولت په کنټرول کې وه او صنفي/انحصاري اتحادیو پر کاري شغلونو جدي مقررات وضع کړي وو.

په ټوله کې د صنعتي انقلاب په پېر کې د منځني ختیځ اقتصادي بنسټونه استثماري وو او همدا لامل و، چې دا سیمه له اقتصادي پلوه له رکود سره مخ شوه. عثمانیانو په ۱۸۴۰ لسیزه کې د بنسټونو د اصلاح هڅه وکړه. د بېلګې په توګه، په قرارداد یا اجارې د مالیاتو ورکولو سیستم یې لغوه او ځایي خپلواک حکومتونه یې کابو کړل، خو مطلقیت یا استبداد تر دویمې نړیوالې جګړې دوام وکړ. په واک کې یو شمېر ډلو له خلاق تخریب او د اصلاحاتو په پایله کې د هغوی د نامشروع ګټو د له منځه تلو له وېرې د دې اصلاحي بهیر مخه نیوله. که څه هم عثماني اصلاح غوښتونکو د کرنیزو حاصلاتو د ډېروالي په موخه د خصوصي مالکیت د حقونو د خوندیتوب خبره کوله، خو له سیاسي واک او مالیاتو سره د لېونۍ مینې له امله هېڅ عملي ګام وانخیستل شو. له ۱۹۱۸ کال وروسته د عثماني استعمار ځای اروپایي استعمار ډک کړ. کله چې اروپایي استعمار پای ته ورسېد، د افریقا په څېر واک د حریصو ډلو لاس ته ورغی او د ځایي

حکومتونو مشرانو د استعمار د وخت زېږېدونکي بنسټونه ولکه کړل. په ځينو مواردو کې لکه د اردن پاچاهۍ په څېر واکمنه طبقه د استعماري قدرتونو لاسپوځي وو. لکه څرنګه چې وروسته به پرې خبرې وکړو، دا ډول پېښې په افريقا کې هم په پرله پسې ډول تکرار شوې. د منځني ختيځ هغه هېوادونه چې نفت نه لري، عوايد يې د لاتينې امريکا بېوزلو هېوادونو سره ورته دي. دوی د غلامانو د تجارت په څېر له ناوړه پديدې څخه بچ وو او له هغې ټکنالوژۍ څخه برخمن شول چې له اوږدې مودې راهيسې له اروپا څخه د هغوی په لور ور ماته شوې وه. همداراز منځنی ختيځ په منځنۍ پېړۍ کې د نړۍ د اقتصاد نسبتاً پرمختللې سيمه ګڼل کېده، له همدې امله ده چې نننی منځنی ختيځ د افريقا هومره بېوزله نه دی، که څه هم ډېری وګړي يې د بېوزلۍ تر کرښې لاندې ژوند کوي.

****

ومو ليدل چې نه د جغرافيې، نه د کلتور او نه هم د ناپوهۍ نظريه د ملتونو له بډايني او بېوزلۍ سره تړاو لري. دا نظريې په نړۍ کې د موجوده نابرابرۍ په اړه قانع کوونکي ځوابونه او دلايل نه شي وړاندې کولای، لکه: د اتلسمې او نولسمې پېړيو په ترڅ کې له صنعتي انقلاب سره هممهاله په برېټانيا کې د بنسټونو د بدلون پروسه چې وروسته ختيځې او لوېديځې اروپا او د هغو مستعمرو ته وغځېده؛ د امريکا لويه وچه کې د بنسټونو ترمنځ د توپيرونو دوام؛ په منځني ختيځ او افريقا کې بېوزلي؛ د ختيځې او لوېديځې اروپا ترمنځ بنسټي توپيرونه او يا له ځوړتيا څخه د ودې په لور حرکت او

ځيني وخت د چټکې ودې ناڅاپه درېدل. زموږ د بنسټونو تيوري دغو ټولو پوښتونو ته ځواب وايي.

په پاتې څپرکو کې به د بنسټي تيورۍ په اړه پراخ بحثونه وکړو او همدارنګه پر هغو پديدو به وغږېږو چې د دې تيورۍ په لا روښانتيا کې راسره مرسته کوي. دا بحث د «نوې ډبرې انقلاب» عصر څخه پيل او د بېلابېلو تمدنونو تر محوه کېدو پورې موضوعات په ځان کې رانغاړي، چې هر يو يا د طبيعي محدوديتونو په پايله کې د زبېښونکو بنسټونو د موجوديت او يا د پرانېستو بنسټونو په لور د لازمو ګامونو د نه اخيستو له امله ناکام شول. په راتلونکو بحثونو کې به دغه راز ووينو چې برېتانيا د پرتمين انقلاب په جريان کې ولې او څه ډول د پرانېستو سياسي بنسټونو پر لور ګامونه واخيستل. موږ به په ځانګړې توګه لاندې موضوعات وڅېړو:

- ولې په اتلانتيک کې د سوداګرۍ په پراخېدو سره د حساسې مقطعې د رامنځته کېدو په پايله کې په برېتانيا کې پرانيستي بنسټونه رامنځته شول؟

-ولې د دې بنسټونو يو شمېر يې د خبيثه کړۍ او ځيني يې د نااټکل شويو پېښو له امله دوام پيدا او مستحکم شول، څو صنعتي انقلاب ته زمينه برابره کړي؟

- ولې د استبدادي او استثماري بنسټونو لرونکي سياسي نظامونه د صنعتي انقلاب په پايله کې د پراخېدونکې ټکنالوژۍ پر وړاندې ودرېدل؟

- ولې اروپايانو په خپلو مستعمرو کې د اقتصادي ودې فرصتونه وځپل څو د هغوی ګټې ونه ګواښي؟

- ولې خبيثه کړۍ د استثماري بنسټونو دوام ته زمينه برابره کړه او هغه سيمې چې د صنعتي انقلاب تر پوښښ لاندې رانغلې، نسبتا بېوزله پاتې شوې؟

- ولې صنعتي انقلاب او ټکنالوژي د نړۍ هغو سيمو ته چې متمرکز دولتونه يې پيدا نه کړل، ونه غځېدل او ښايي په راتلونکي کې هم ونه شي؟

دا به هم ولولو چې ځيني ځانګړې سيمې لکه فرانسه او جاپان چې د پرانېستو بنسټونو د خپلولو په لور يې ګامونه واخيستل، يا د متحده ايالتونو او استراليا په څېر هېوادونه چې د زېېښونکو بنسټونو مخه يې ونيوله؛ صنعتي انقلاب ته هرکلی ووايه او د نړۍ تر نورو هېوادونو مخکې شول. د برېټانيا تاريخ ښيي چې په دې هېواد کې د بنسټونو د پراختيا بهير له ستونزو خالي نه و، بلکې پرانېستو بنسټونو په خپل پيل کړي حرکت کې د خبيثه کړۍ دننه د موجوده قوتونو او کله هم د تاريخ د نااټکل شوي مسير له امله د رامنځته شويو ننګونو پر وړاندې مقاومت وکړ.

په پايله کې به پر دې خبرې وکړو چې ولې د ملتونو ماتېدل د هغوی د بنسټونو له تاريخ څخه اغېزمن دي؟ وړاندې شوې تګلارې ولې پر ناسمو فرضيو ولاړې او ګمراه کوونکي دي؟

همدارنګه د نړۍ هېوادونه څنګه کولای شي چې د تاريخ حساسه مقطعه غنيمت وګڼي او د خپلو بنسټونو د اصلاح او اقتصادي هوساينې په موخه موجوده جوړښتونه مات کړي.

پنځم څپرکی

ما راتلونکې لیدلې او روښانه ده
تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده

ما راتلونکې لیدلې

بنسټي توپیرونه د تاریخ په بېلابېلو پړاوونو کې د اقتصادي ودې په څرنګوالي کې اساسي رول لوبوي، خو ایا هغه ټولنې چې د تاریخ په اوږدو کې یې زبېښونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه لرل، کوم وخت یې اقتصادي وده تجربه کړې؟ څرګنده ده چې نه! زبېښونکي بنسټونه د خپل منطق له مخې باید یوې ځانګړې ډلې ته ثروت تولید کړي، څو استثمار ته زمینه برابره شي. هغه واکداران چې سیاسي قدرت انحصاروي او مرکزي حکومت په واک کې لري، کولای شي چې قوانین او مقررات په خپله خوښه پلي او اقتصادي فعالیتونه کنټرول کړي، خو تر زبېښونکو بنسټونو لاندې اقتصادي وده په خپل ذات کې د پرانیستو بنسټونو په پرتله ډېره متفاوته ده، لوی توپیر یې دا دی چې دغه وده تلپاتې او پر ټکنالوژیکي بدلونونو استواره نه وي، بلکې یوازې له موجوده ټکنالوژۍ څخه ګټه اخیستل کېږي. د شوروي اتحاد اقتصادي وده یې یو ښه مثال دی چې ښیي تر زبېښونکو بنسټونو لاندې د حکومت له لوري د ودې پیل شوې پروسه له څه ډول برخلیک سره مخ شوه.

لومړۍ نړیواله جګړه پای ته رسېدلې وه، فاتح او مغلوب دولتونه پاریس ښار ته څېرمه د ورسا په ښکلې ماڼۍ کې د سولې د خبرو په تړاو سره جرګه شوي وو. د غونډې د ټولو ګډونوالو ترمنځ د امریکا

متحده ایالتونو د ولسمشر «ووډرو وېلسن» حضور ډېر برجسته و، خو ددې ترڅنګ په غونډه کې د روسیې د استازو نه شتون د ټولو پام ځان ته ور اړولی و. د روسیې پخوانی تزاري نظام د ۱۹۱۷ کال په اکتوبر کې د بلشویکانو له خوا و پرځول شو. د بلشویک انقلاب په پایله کې د سرو «بلشویکانو» او سپینو ترمنځ کورنۍ جګړه پیل شوه. برېټانیا، امریکا او فرانسې د بلشویکانو د ځپلو په موخه ځواکونه ولېږل، په دې وخت کې د ځوان ډیپلومات «ویلیم بولېټ» په مشرۍ چې روڼ اندی ژورنالېست «لینکولن ستېفنس» هم ورسره ملګری و، مسکو ته یو پلاوی واستول شو، څو د انقلاب له مشر لینین سره د بلشویکانو د موخو او له هغوی سره د جوړجاړي په اړه خبرې وکړي. ستېفنس له دې امله ډېر مشهور شوی و، چې تل به یې په امریکا کې د پانګوالۍ او پانګوالو په اړه سپینې خبرې او رسوا کوونکي مطالب خپرول. هغه د انقلاب پر مهال په روسیه کې و. په لېږل شوي پلاوي کې د نوموړي ګډون د دې لپاره و، چې د مقابل لوري باور خپل کړي. پلاوی له یو لړ داسې یادښتونو سره چې لینین به په نوي رامنځته شوي شوروي اتحاد کې د سولې لپاره څه کوي، راستون شو. هغه څه چې ستېفنس په شوروي رژیم کې د ستر پوتنشیل یا ظرفیت په توګه لیدلي وو، نوموړی یې سخت اغېزمن کړی و. هغه په ۱۹۳۱ کال کې په خپل ژوندلیک کې ولیکل:((روسیه- شوروي له تکاملي پلان سره یو انقلابي دولت و. د هغوی تګلاره دا نه وه د بېوزلۍ، د شتمنۍ انحصار، مالي فساد، ځانګړي امتیازونه، استبداد او د جګړې په څېر شیطاني پدیدې په مستقیمه توګه له منځه یوسي، بلکې هغوی د دغو ناخوالو په ریښو

پسې تلل او هغه يې له منځه وړل. هغوی يوه ديکتاتوري جوړه کړې وه چې د يوې کوچنۍ روزل شوې ډلې له خوا حمايه کېده، ځو د اقتصادي قوتونو يو نوی علمي جوړښت رامنځته او د ځو نسلونو لپاره يې خوندي کړي، چې دا به په لومړي پړاو کې اقتصادي ډيموکراسي او په پايله کې به پر سياسي ډيموکراسۍ بدلېږي.))
ستېفنس له ډيپلوماتيک ماموريت څخه تر ستنېدو وروسته د خپل پخواني مجسمه جوړوونکي ملګري «جو ډيويډ سن» ليدو ته ورځي او ګوري چې نوموړی د «برنارډ باروچ» په نوم د يوه شتمن کس د انځور په جوړولو لګيا دی. باروچ پوښتنه کوي: له روسيې بېرته راغلې؟ ستېفنس ځواب ورکوي:«زه له هغې راتلونکې راستون شوی يم، چې روښانه ده» نوموړي دا خبره د هغه تاريخي روايت پر بنا کړې وه چې وايي:«ما راتلونکې ليدلې او روښانه ده.»
د ۱۹۸۰ يمې لسيزې تر لومړيو پورې زياترو لوېديځوالو د نړۍ راتلونکې د شوروي اتحاد کې په پرمختګ کې ليده او په دې باور وو، چې د شوروي تګلاره د ستونزو يوازينۍ نسخه ده. لينين په ۱۹۲۴ کال کې مړ شو او جوزېف ستالين تر ۱۹۲۷ کال پورې پر هېواد واکمني وکړه. هغه يو په بل پسې خپل سيالان له مخې لرې کړل او د هېواد د صنعتي کېدو چټکه پروسه يې پيل کړه. ستالين دا پلان د دولت د پلان جوړونې کمېټې «ګوسپلن» په تقويه کولو سره چې په ۱۹۲۱ کال کې جوړه شوې وه، پلې کړ. ګوسپلن خپل لومړنی پنځه کلن پلان چمتو او د ۱۹۲۸ او ۱۹۳۳ کلونو ترمنځ يې پلی کړ. د ستالين ماډل اقتصادي وده ساده او اسانه وه: د دولت تر کنټرول لاندې د صنعت پراختيا او پر کروندګرو د مالياتو لوړولو له لارې صنعت ته د سرچينو برابرول. کمونېستي دولت يو کارنده ماليات

سیستم نه درلود او ستالین د هغه پر ځای د کرنې سکتور په اشتراکي سازۍ[1] لاس پورې کړ. د اشتراکي کېدو په بهیر کې د خصوصي مالکیت لغوه کول او د کمونېستي دولت تر کنټرول لاندې سترو کرنیزو ځمکو ته د ښاري خلکو کډه کول شامل و، ځکه ستالین غوښتل چې په دې توګه کرنیز محصولات تر خپل کنټرول لاندې راولي او د هغو خلکو د مړولو لپاره یې وکاروي چې په کارخانو کې بوخت وو. دغه کار د کلیوالي سیمو د اوسېدونکو لپاره تباه کوونکې پایلې لرلې. اشتراکي کروندو خلکو ته د کار هېڅ انګېزه نه ورکوله، له همدې کبله تولید له سخت سقوط سره مخ شو. هغه څه چې تولیدېدل ایله د دولت اړتیا یې پوره کوله، چې له همدې کبله ګڼ خلک له لوږې مړه شول. د کمونېستي دولت د دې پروګرام په پایله کې نږدې ۵۰ میلیونو انسانانو د قحطۍ له امله ژوند له لاسه ورکړ. دغه راز د زور او جبر له لارې د اشتراکي کولو پروسې په پایله کې زرګونه نور ووژل شول او یا سایبیریا ته تبعید کړای شول. له اقتصادي پلوه نه نوی صنعت او نه هم د ځمکو اشتراکیت اغېزناک او ګټور و، یعنې هغه سرچینې چې شوروي اتحاد په واک کې لرلې، سمه ګټه ترې وا نخیستل شوه. دا اقتصادي ناورین او ځوړتیا او که مبالغه ونه شي، پاشلتیا ته ورته عمل و. خو شوروي اتحاد په چټکۍ وده وکړه. پر عواملو یې پوهېدل سخت نه دي. د دې لپاره چې یوه ټولنه له خپلو سرچینو سمه ګټه واخلي، اړتیا ده چې د بازار نظام په چوکاټ کې خلکو ته د تصمیم نیولو حق ورکړل شي، خو کله چې حکومت او یوه کوچنۍ ډله سرچینې په خپل کنټرول کې اخلي، نو نه

[1] Collectivization

به د اقتصادي فعالیتونو لپاره کومه انګېزه رامنځته شي او نه به هم د خلکو له وړتیاوو او مهارتونو څخه اغېزناکه ګټه واخیستل شي. البته ښايي په ځینو ځانګړو برخو کې د کاري ځواک او پانګې اغېزمنتوب او ګټمنتیا لوړه وي، لکه د شوروي د درنو صنایعو سکتور؛ یعنې داسې چې ښايي د زبېښونکو بنسټونو تر چتر لاندې یوه پروسه له پورته څخه لاندې خوا ته وده رامنځته کړي. په درېیم څپرکي کې مو ولوستل چې د کارابین ټاپوګانو په باربادوس، کیوبا، هایټي او جامیکا کې استثماري بنسټونو وکولای شول چې نسبتاً لوړ عواید تولید کړي، ځکه چې هلته ټولې سرچینې د بورې د تولید لپاره چې هغه مهال په نړیوال مارکېټ کې ګټور محصول و، ځانګړې شوې. د بورې د تولید لپاره د ګنیو په کروندو او فابریکو کې د مریانو استخدام په هېڅ صورت اغېزناک نه و او په یادو ټولنو کې ټکنالوژیکي بدلونونه یا خلاق تخریب هم نه و، خو نه شتون یې تر زبېښونکو بنسټونو لاندې د یوه اندازه اقتصادي ودې پر وړاندې خنډ نه شو. په شوروي اتحاد کې هم ورته وضعیت و او دلته صنعت په کارابین کې د بورې د تولید په څېر رول لوباوه. سره له دې چې شوروي اتحاد هغه مهال د ټکنالوژۍ په برخه کې د امریکا متحده ایالتونو او اروپا په پرتله وروسته و، خو د صنعت د ودې او پراختیا لپاره له وړاندې اسانتیاوې برابرې شوې وې، نو له همدې امله د صنعت سکتور ته د سرچینو په بېلولو سره کېدای شوای چې په لویه کچه ګټه ترلاسه شي؛ که څه هم دا هر څه په ناسم ډول او د زور له لارې ترسره کېدل. له ۱۹۲۸ کال وړاندې د روسیې زیاتره وګړو له ښارونو د باندې ژوند کاوه. کروندګرو ډېره ابتدايي ټکنالوژي کاروله او د ګټې د تولید لپاره ډېره لږه انګېزه موجوده وه. په روسیه کې د

فیوډالېزم وروستۍ پاتې شوني په حقیقت کې د لومړۍ نړیوالې جګړې یو څه مخکې له منځه تللي وې. له کرنې څخه صنعت ته د بشري ځواک استخدام او ځانګړي کول یو نا اشنا او ستر اقتصادي ظرفیت رامنځته کوي. په شوروي کې له همداسې یو ظرفیت څخه د استفادې لپاره د ستالین د صنعتي کېدو بهیر یوه ظالمانه تګلاره وه. دغه بشري سرچینې چې په ډېر ناسم ډول کارول کېدې، د ستالین په امر د صنعت سکتور ته ولېږدول شوې. که په صنعت کې ستونزې هم وای، خو کېدای شوای چې یادې سرچینې په صنعت کې په ښه ډول کارول شوې وای. د ۱۹۲۸ او ۱۹۶۰ کلونو ترمنځ د شوروي کلني ملي عاید وده شپږ سلنه (٦٪) وه، چې احتمالاً په نړۍ کې تر ټولو چټکه اقتصادي وده وه چې نن یې هم ساری نه لیدل کېږي. دا وده د ټکنالوژیکي بدلونونو پرمټ نه وه رامنځته شوې، بلکې د کاري ځواک د ځانګړي کولو او د نویو وسایلو او فابریکو د جوړولو له لارې د پانګې په غونډولو سره رامنځته شوې وه. دا وده دومره چټکه وه چې نه یوازې لینکلن سټېفنس بلکې د لوېدیځ څو نسلونه یې غافل کړي وو. د امریکا د مرکزي استخباراتو اداره «سي ای اې» او حتی په خپله د شوروي مشران هم پرې غلط شوي وو، لکه نیکیتیا خروچوف چې لوېدیځو ډیپلوماتانو ته په یوه غونډه کې وویل: موږ به تاسې تر خاورو لاندې کړو!

یوه انګلیسي اقتصاد پوه په ۱۹۷۷ کال کې په خپل معتبر درسي کتاب کې ولیکل چې شوروي ډوله اقتصاد د ودې له پلوه د کار پنځونې، د بیو د ثبات او ان د هغو خلکو د روزنې په برخه کې چې د بشریت د ګټو لپاره قربانۍ ورکوي، د پانګوال نظام په پرتله غوره

دی. د لوېدیځ شرېدلي پانګوال نظام یوازې د سیاسي ازادیو په برخه کې یو څه پرمختګ کړی و. د نوبل جایزې ګټونکي «پاول ساموېلسن» د اقتصاد په اړه په خپل مشهور کتاب کې چې په پوهنتونونو کې تدریس کېده، تکراراً وړاندوینه کوله چې د شوروي پراخېدونکی اقتصاد به ډېر ژر نړۍ ولکه کړي. ساموېلسن په ۱۹۶۱ کال کې په خپل کتاب کې وړاندوینه کړې وه چې تر ۱۹۸۴ یا تر ۱۹۹۷ کلونو پورې به د شوروي ملي عواید د امریکا متحده ایالتونو په پرتله لوړ شي. کتاب په ۱۹۸۰ کال کې له یو څه بدلونونو سره بیا چاپ شو، خو د هغه یادې دوه اټکل شوې نېټې تر ۲۰۰۲ او ۲۰۱۲ کلونو پورې هم رښتیا نه شوې. که څه هم د ستالین او د شوروي د نورو مشرانو د سیاستونو په پایله کې د دې هېواد اقتصادي وده چټکه شوه، خو تلپاتې او دوامداره نه وه. د اقتصادي ودې بهیر په ۱۹۷۰ یمه لسیزه کې کابو په ټپه ودرېد. تر ټولو مهم درس چې باید زده یې کړو، دا دی چې زبېښونکي بنسټونه د دوو لاملونو پر بنسټ نه شي کولای چې ټکنالوژیکي بدلونونه رامنځته کړي: د هڅوونکو انګېزو نه شتون او د دې ډول بدلونونو پر وړاندې د واکمنې طبقې خنډونه. پر دې سربېره، ټولې هغه سرچینې چې مخکې په ناسم ډول کارول کېدې، که صنعت ته ځانګړې شي، د اقتصادي هوساینې او پرمختګ هیله ترې نه شي کېدای. د شوروي کمونېست نظام هم د ټکنالوژیکي نوښتونو او د اقتصادي هڅوونکو انګېزو د نشتون له امله له داسې خنډونه سره مخ شو، چې د هر ډول پرمختګ احتمال یې ناشونی کاوه. یوازینی سکتور چې شوروي په کې پرمختګ وکړ، پوځي او فضایي برخه وه. شوروي د دغو هڅو په پایله کې «یوري ګرګارین» له یوه سپي «لیکا» سره فضا ته واستاوه او دغه راز د

«Ak47» په نوم سپکه وسله یعنې کلاشینکوف یې نړۍ ته په میراث پرېښود. ګوسپلن د پلان جوړونې یو پیاوړی بنسټ و، چې د شوروي په اقتصاد کې یې د متمرکزې پلان جوړونې مسوولیت پرغاړه درلود. د ګوسپلن پنځه کلن پلان لرلید دا و، چې په اوږد مهال کې به د رښتینې پانګونې د جذب او د نوښتونو د رامنځته کولو لپاره زمینه برابروي، خو هغه څه چې په عمل کې ترسره کېدل، له پلان سره یې ډېر لږ ورته والی درلود. که څه هم پر پلان به یو ځل له سره کتنه کېده او ځینې بدلونونه به په کې راتلل یا به بېخي له پامه غورځول کېده. د صنعت پراختیا د ستالین او د کمونېست ګوند مرکزي دفتر «پولیټ بورو» په امر ترسره کېده، وخت نا وخت به یې نظریات بدلول او پر پخوانیو پرېکړو به یې له سره کتنه کوله. ټول پلانونه به د خامو طرحو په توګه پاتې کېدل. یوازې یوه طرحه چې د برېښنا صنعت په برخه کې وه، په ۱۹۳۹ کال کې د عمل ډګر ته وړاندې شوه. ستالین به خپله ویل:«یوازې بیروکراټان کولای شي فکر وکړي چې د پلان جوړونې چارې د پلان په رامنځته کولو پای ته رسېږي، پلان یوازې د کار پیل دی، د دې دواړو برخو له بشپړېدو وروسته پلان رښتینې بڼه خپلوي.» ستالین ته هغه څوک ډېر نږدې او له واکونو برخمن و، چې نوموړي ته یې سیاسي وفاداري درلوده. خو هغه څوک چې نه و، هغه مجرم ګڼل کېده. د ګوسپلین رول دا و، چې ستالین ته د هغه د دوستانو او دښمنانو په اړه اطلاعات راټول کړي. د ګوسپلین غړو به زړه نه ښه کاره چې کومه پرېکړه وکړي، ځکه چې د ناسمې پرېکړې جزا مرګ و او له همدې کبله یې غوره ګڼله چې بې مسوولیته کار تر سره کړي. د ۱۹۳۷ کال سرشمېرنه په دې اړه

هغه ژوندی مثال دی چې که تاسو د کمونېست ګوند د غوښتنو په اړه د حدس وهلو پر ځای خپله در سپارل شوې دنده جدي ګڼلې وای، څه به پېښ شوي وو؟ د دې سرشمېرنې پایلې د شوروي ټول نفوس په اټکلي توګه ۱۶۲ میلیونه ښوده چې دا شمېر د ستالین له ۱۸۰ میلیونه اټکل شوي نفوس څخه کم و. د شوروي نفوس په حقیقت کې له ۱۶۸ میلیونه څخه چې ستالین په ۱۹۳۴ کال کې اعلان کړی و، کم و. د ۱۹۳۷ کال کې سرشمېرنه له ۱۹۲۶ کال وروسته لومړنۍ سرشمېرنه وه چې د پراخې قحطۍ او د ۱۹۳۰ لسیزې په لومړیو کې د سیاسي تصفیې په لړ کې ترسره شوه. د نفوس کره شمېر، د دې پېښو څرګندونه کوي. ستالین د سرشمېرنې یو شمېر مامورین ونیول، څه یې ووژل او یو شمېر نور یې سایبریا ته تبعید کړل. د هغه د نوي فرمان له مخې په ۱۹۳۹ کال کې نوې سرشمېرنه ترسره شوه. دا ځل مامورنیو خپله دنده سمه ترسره کړه، هغوی وموندل چې د شوروي اصلي نفوس ۱۷۱ میلیونه وو. ستالین پوهېده چې د شوروي په اقتصاد کې د سخت کار لپاره د خلکو انګېزه کمه ده. طبیعي عواملو کولای شول چې دا ډول انګېزې وزېږوي، نوموړي به ځیني وخت همداسې کول لکه هغو سیمو ته یې خوراکي توکي لېږدول چې محصولات یې د افتونو په پایله کې له منځه تللي وو. پردې سربېره نوموړي په ۱۹۳۱ کال کې د «سوسیالېست نارینه او ښځه» تر نامه لاندې ایډیا هم، چې له مخې یې ښځو او نارینه وو باید له مالي انګېزې پرته کار کړی وای، شا ته وغورځوله. هغه په خپله یوه مشهوره وینا کې د «برابرښت پلور» په اړه سختې نیوکې وکړې او په دې توګه د بېلابېلو کسبونو خاوندانو نه یوازې بېلابېل مزدونه ترلاسه کول، بلکې ترځنګ یې یو امتیازي سیستم هم رامنځته شو. دا د زده

کړې لپاره له تجربو ډک یو عمل و. د متمرکزې پلان جوړونې له مخې به معمولا د هرې فابریکې لپاره د تولید کچه ټاکل شوې وه، خو ځیني وخت به پر دغو پلانونو بیا کتنه هم کېده. له ۱۹۳۰ کال وروسته د فابریکو هغو کارګرانو میاشتنی امتیاز یا بونېس ترلاسه کولای شوای، چې ټاکلی هدف یې پوره کړی و. دا د لوړې کچې مدیرانو او انجینیرانو له ۳۷ سلنه مزد څخه یو څه ډېر و. د امتیازونو په ورکړه کې دا ډول توپیرونه د ټکنالوژیکي بدلونونو لپاره د کاري انګېزو د وژنې لامل کېده. مثلا؛ د یوه نوښت یا پنځوني لپاره باید د تولید په جریان کې کارېدونکې منابع لرې کړل شوې وای، چې دغه کار نه یوازې د تولید لپاره د ټاکل شوي هدف مخه نیوله، ترڅنګ یې کارګرانو ته د امتیاز یا بونېس د نه ورکول کېدو لامل هم کېده. د یو بل مثال په توګه، د تولید لپاره نوی هدف به معمولاً د تېر تولید په اندازه ټاکل کېده، دې کار به یوه ستره انګېزه رامنځته کوله چې تولید هېڅکله پراخ نه شي، ځکه چې دغه کار په راتلونکې کې ډېر تولید ته لار هواروله او کولای یې شول چې د تولید هدف څو ځله لوړ کړي. د کارګرانو لپاره ټاکل شوي هدف ته د رسېدو او د امیتاز د ترلاسه کولو اسانه لار په کارونو کې ناغېړي کول و. میاشتني امتیازات د دې لامل شوي وو، چې ټول پر موجوده وضعیت بسنه او تمرکز وکړي، په داسې حال کې چې د نوښت پرمټ د سبا ګټې لپاره نن باید قرباني ورکړل شي. دا چې میاشتني امتیازات او انګېزې د سلوک د بدلون په برخه کې اغېزناک و، نو دې چارې نورې ستونزې وزېږولې. مرکزي پلان جوړونه پر هغه څه عوض کول چې د اتلسمې پېړۍ ستر اقتصاد پوه ادم سمېت یې د بازار «پټ لاسونه» بولي، هم

بې ګټه کار و. کله چې پلان په ټنونو اوسپنيزو ورقو کې ليکل کېږي، نو له شک پرته چې ډېر وزن به لري. په ۱۹۴۰ مه لسيزه کې، که د شوروي اتحاد لوېديځوال مينان خبر نه وو، خو د شوروي مشران په دې حقيقت ښه پوهېدل. د شوروي مشرانو داسې ګڼله چې ګنې د تخنيکي ستونزو له امله رامنځته شوی وضعيت د کابو کولو دی. د بېلګې په توګه، هغوی د ټاکل شوي توليدي هدف پر اساس امتيازات لغوه کړل او شرکتونو ته يې اجازه ورکړه چې د امتيازاتو د ورکړې لپاره د خپلو ګټو له يوې برخې تېر شي، خو دواړو سيستمونو ونه شوای کولای چې نوښتونه تشويق کړي. د ګټې د محاسبې لپاره د قېمتونو سيستم د نوښتونو او ټکنالوژۍ له ارزښتونو سره هېڅ اړيکه نه لرله. د بازار اقتصاد خلاف، په شوروي کې د توکو بيې د دولت له لوري ټاکل کېدې چې له همدې امله يې د خدمتونو او توکو له ارزښت سره بې معنا اړيکه درلوده. د نوښتونو د هڅونې په موخه، شوروي په ۱۹۴۶ کال کې د امتيازونو د ورکړې يو بل پروګرام معرفي کړ. سره له دې چې د ۱۹۱۸ کال قوانينو له مخې نوښتګر يا پنځوونکي اشخاص بايد په نغدي مکافاتو ستايل شوي وای، خو دا مکافات ډېر لږ او د نوې ټکنالوژۍ په تناسب له نشت سره حساب و، خو دا مقرره په ۱۹۵۶ کال کې نوې شوه او امر وشو چې امتيازات بايد له نوښت سره متناسب وي. دا چې د توليد ګټه د قېمتونو سيستم له مخې محاسبه کېده، نو دا هم د نوښتونو د تشويق لپاره چنداني ګټور کار ثابت نه شو. ددې ګمراه کوونکې طرحې ډېر مثالونه وړاندې کولای شو. د مثال په توګه، نوښتونو ته د ځانګړې شوې بوديجې کچه د شرکت د پانګې په کچې پورې محدوده وه. دا چاره د نوښتونو د رامنځته کولو انګېزه چې کولای شي د کار په قوه

کې سپما رامنځته کړي، په چټکۍ سره کموي. د دې ډول سیستمونو او طرحو د رامنځته کولو موخه دا وه چې د نظام پر نیمګړتیاوو او ستونزو پرده واچوي. تر هغې چې واک او ځواک د کمونېست ګوند په لاس کې و، شونې نه وه چې کار ته د خلکو په انګېزه بنستیز بدلون راوستل شي.

د هغو کارګرانو لپاره چې په کارونو کې یې ناغېړي کوله، د جزایي قوانینو یوه ټولګه جوړه شوه. د مثال په توګه، له کار څخه د تېښتې د مخنیوي په موخه په ۱۹٦۰ کال کې ځانګړی قانون جوړ شو، چې له مخې یې هغه کسان چې ۲۵ دقیقې غیر حاضر او یا به یې وخت ضایع کاوه، جزا یې شپږ میاشتې سخت کار او ۲۵ سلنه کسر معاش و. دا ډول ډېرې جزاګانې تعین او پلې شوې. د ۱۹۴۰ او ۱۹۵۵ کلونو ترمنځ څه باندې ۳٦ میلیونه وګړي چې د ټول نفوس یو پر درېیمه برخه یې جوړوله، په کار کې د سرغړونو له امله پر بېلابېلو جزاګانو محکوم شوي وو، له دې ډلې یوازې ۱۵ میلیونه یې زنداني او ۱۳ زره نور پر ګولیو ووژل شول. هر کال یو میلیون لویان د کاري سرغړونو له امله زندان ته اچول کېدل. ۲،۵ میلیونه نور خلک چې ستالین د جبري کار لپاره سایبریا ته تبعید کړي وو، په دې ډله کې نه دي شمېرل شوي. په دې توګه د کمونېست ګوند هېڅ تګلاره کارنده نه وه. کېدای شي یو څوک په مرګ د ګواښولو او زنداني کولو له لارې کار ته په ورتګ مجبور کړو، خو د زړه له تله کار او په خپل کار کې نوښت ته یې نه شوای مجبورولی. دغه ډول جبر کېدای شي په باربادوس او جامیکا کې د بورې د تولید په زیاتوالي کې مرسته کړې وي، خو په یوه موډرن اقتصاد کې د انګېزې نه شتون نه شي

جبرانولی. دا چې د یوې متمرکزې پلان جوړونې اقتصادي نظام کې ولې هڅوونکې انګېزه نه وه، لامل یې د امتیازاتو په سیستم کې تخنیکي ستونزې نه وې، بلکې زبېښونکي بنسټونه وو چې د رښتینې ودې مخه یې نیوله. د حکومت تر کنټرول او څارنې لاندې اقتصادي وده کولای شي چې لومړنۍ اقتصادي ستونزې هوارې کړي، خو تلپاتې اقتصادي ودې ته د رسېدو لپاره خلک باید خپلې وړتیاوې او مفکورې په کار واچوي، خو د شوروي په اقتصادي نظام کې ددې شونتیا نه وه. د شوروي اتحاد مشرانو زبېښونکي اقتصادي بنسټونه باید له منځه وړي وای، خو دې کار یې سیاسي واک له خطر سره مخ کاوه. کله چې میخایل ګورباچوف په ۱۹۸۷ کال کې د زبېښونکو بنسټونو د له منځه وړلو هڅې پیل کړې، د کمونېست ګوند واک او شوروي اتحاد دواړه وپاشل شول. شوروي اتحاد د زبېښونکو بنسټونو پرمټ په لومړیو کې چټکه اقتصادي وده تجربه کړه، ځکه چې بلشویکانو یو پیاوړی مرکزي دولت جوړ کړی و او د هغه پرمټ یې د صنعت لپاره د سرچینو په برابرولو کې کار واخیست، خو له دې کبله چې شوروي د نورو هېوادونو په څېر ټکنالوژي له پامه غورځولې وه، اقتصادي وده یې دوامداره نه وه. وده په لومړي سر کې پخه او وروسته چورلټ ودرېده. دا عجولانه وده په عین حال کې څرګندوي چې زبېښونکي بنسټونه د اقتصادي فعالیتونو په هڅونه کې څه ډول کردار لوبولی شي.

د تاریخ په اوږدو کې زیاتره هغه ټولنې چې د زبېښونکو بنسټونو له لوري اداره شوې دي او په هېواد کې یې څه ناڅه نظم ټینګ کړی، ان د محدودې ودې مزه یې هم نه ده څکلې. په حقیقت کې د تاریخ د حساسو مقطعو یوه ځانګړنه هغه نوښتونه وو چې زبېښونکي

بنسټونه یې پیاوړي کول او له زېښناک څخه د ګټې اخیستنې په برخه کې یې د یوې ځانګړې ډلې واک و ځواک ډېرول. د دې څپرکي په پیل کې به لومړی د بنسټي نوښتونو پر ماهیت چې د دولت د مرکزیت کچه ممکنه او د زېښبونکو بنسټونو په اډانه کې ودې ته زمینه برابروي، بحث وکړو، وروسته به روښانه کړو چې څنګه دا ایډیاوې د نوې ډبرې انقلاب په پوهېدو کې له موږ سره مرسته کوي، ځکه چې دا انقلاب کرنې ته د ورتګ یوه برخلیک ټاکونکې پروسه وه او زموږ د نننۍ تمدن ډېرې برخې یې بنا کړې دي. موږ به د مایا دولت-ښارونو د مثال په وړاندې کولو سره وښیو چې تر زېښبونکو بنسټونو لاندې وده محدوده ده، دا نه یوازې د ټکنالوژیکي نوښتونو د نشتوالي له امله، بلکې د هغو ډلو د خپلمنځي شخړو له کبله چې غواړي پر واک او سرچینو کنټرول ترلاسه کړي. په دې ډول به دا څپرکی پای ته ورسوو.

د کاسای پر غاړو

د کانګو سیند یو لوی مرستیال یا څانګه د کاسای سیند دی، چې له انګولا څخه سرچینه اخلي او شمال لور ته په بهېدو سره، د کینشاسا په شمال ختیځ کې د کانګو اوسنۍ ډیموکراټیک جمهوریت پلازمېنې ته رسېږي. کانګو د نړۍ ډېر بېوزله هېواد دی، دلته د اقتصادي هوساینې په برخه کې د خلکو ترمنځ همېشنۍ نابرابري حاکمه ده. کاسای سیند په دې هېواد کې د دوو پاړکیو یعنې د شتمنو او بېوزلو ترمنځ د بېلتون کرښه ده. کانګو ته په رسېدو سره د ختیځې تراړې په اوږدو کې په «بوشونګ» سیمه کې د «لې لې» په نوم یوه ډله خلک ژوند کوي. [شپږم نمبر نقشه]

د دوی په لیدو سره به په کانګو کې د دوو ډلو ترمنځ له اقتصادي پلوه لږ توپير تر سترګو شي. دوی یوازې د یوه سیند په واسطه له یو بله جلا شوي دي چې د یوې کوچنۍ کښتۍ له لارې د سیند دواړو غاړو ته تګ راتګ کولای شي. دا دوه قبیلې ګډه ژبه او ګډه قومي ریښه لري. پر دې سربېره، ډېر شیان لکه کورونه، جامې او لاسي صنایع یې سره ورته دي. خو کله چې ارکیا لوجیست یا لرغون پېژندونکي ماري ډاګلاس «Mary Douglas» او تاریخ پوه جان واسینا «Jan Vansina» په ۱۹۵۰ مه لسیزه کې د دوی په اړه څېړنې وکړې، ترمنځ یې هیښوونکي توپیرونه په ډاګه کړل. ډاګلاس لیکي: «لې لیان بېوزله، خو بوشونګان شتمن دي...هغه څه چې لې لیان لري او یا غواړي ترسره یې کړي، د هغې په پرتله څو چنده زیات یې بوشونګان لري او په ښه توګه یې ترسره کولای شي.» د دې نابرابرۍ لامل ډېره ساده و. یو عمده توپیر – چې په پیرو کې د پوتسي میتا نظام رایادوي- دا و، چې لې لیانو یوازې د ځان لپاره خواړه او توکي برابرول، په داسې حال کې چې بوشونګانو بازار ته د خرڅلاو لپاره هم تولیدول. ډاګلاس او وانسینا همدا راز ومونده چې لې لیان ډېره ناکاره ټکنالوژي استعمالوي. د بېلګې په توګه، هغوی د ښکار کولو لپاره له لومې څخه استفاده نه کوله، په داسې حال کې چې دا ډېره ګټوره وسیله وه. د ډاګلاس په باور:«د ښکار لپاره د لومې نه کارول د لې لې خلکو شوق او لېوالتیا څرګندوي، ځکه چې دوی د وخت سپما او د دوامداره کاري وسایلو شتون نه غواړي.» همدارنګه د یادو قبیلو ترمنځ د کرنيزې ټکنالوژۍ او نظم په برخه کې د پاموړ توپیرونه موجود وو: بوشنګانو د کښت یو داسې سیستم درلود چې د کال په دوو فصلونو کې به یې له خپلو ځمکو پنځه ډوله

محصولات راټولول. هغوی د کچالو بېلابېل ډولونه، حبوبات او لوبیا کرل او په کال کې به یې د جوارو دوه یا درې فصله محصولات ترلاسه کول. د نظم او قانون له پلوه هم د سیند دواړه غاړې ډېرې متفاوتې وې. لې لیان په بندو کلیو کې اوسېدل، چې ترمنځ به یې دوامداره شخړې وې. که چا به د دوه کلیو ترمنځ سفر کاوه او یا به د خوړو پیدا کولو لپاره ځنګل تلل، حمله پرې کېده او یا تښتول کېده. خو د بوشنګانو په سیمه کې دا ډول پېښې ډېرې کمې وې. د دواړو قومونو ترمنځ د تولید، کرنیزې ټکنالوژۍ او نظم په برخه کې د شته توپیرونو راز په څه کې دی؟

دا هېڅ امکان نه لري چې ګنې د لې لې خلک د جغرافیوي موقعیت له کبله په ښکار او کښت کې ناکاره ټکنالوژي کاروي. ناپوهي هم نه وه، ځکه چې دوی د بوشنګانو له لوري له کارول کېدونکې ټکنالوژۍ سره اشنا وو. که د کلتور خبره وي، نو ایا دا کلتور و، چې لې لیان یې د ښکار لپاره د دام کارولو او د ښکلو او کلکو کورونو جوړولو ته نه هڅول؟ دا هم دلیل نه شي کېدای. لېلیانو د کانګو د نورو وګړو په څېر د ټوپک اخیستو سره علاقه لرله او ان ډاګلاس هم دې موضوع ته اشارې کړې ده:«له وسلې سره د هغوی لېوالتیا څرګندوله چې کلتور یې د نوې ټکنالوژۍ مخالف نه و.»

نو په دې توګه د ټکنالوژۍ په اړه نه کلتوري محدودیتونه، نه ناپوهي او نه هم جغرافیه کولای شي چې د دواړو قبیلو ترمنځ اقتصادي توپیرونه واضح کړي. د دواړو قبیلو ترمنځ د توپیر اصلي عامل د سیاسي بنسټونو تفاوت دی. مخکې مو یادونه وکړه چې لېلیان په مورچل ډوله کلیو کې اوسېدل او واحد سیاسي جوړښت یې نه

درلود، خو د سیند بلې غاړې ته وضعیت بل ډول و. په ۱۶۲۰ کال کې د «شیام» په نوم د یوه کس په مشرۍ سیاسي انقلاب راوټوکېد چې دا انقلاب د کیوبا پاچاهۍ په رامنځته کېدو تمام شو. (٦ مه نقشه وګورئ). شیام په خپله پاچا و او بوشنګان د دې پاچاهۍ په زړه کې پراته وو. تر دې دمه د لېلیانو او بوشنګانو ترمنځ توپیر ډېر لږ و، خو د سیند د ختیځ او لوېدیځ ترمنځ ژور توپیرونه هغه مهال راڅرګند شول، کله چې شیام د خپلې سیمې د مدیریت لپاره نوې تګلاره غوره کړه، هغه یو دولت او د سیاسي بنسټونو یو هرم رامنځته کړل، هغه نه یوازې تر پخوا یو قوي متمرکز نظام جوړ کړ، بلکې ډېر دقیق اداري جوړښتونه یې رامنځته کړل. شیام او د هغه ځایناستو د مالیاتو د زیاتولو او د قوانینو د پلي کولو لپاره سیستمونه او پولیس رامنځته کړل. هغه مشران چې له پرېکړو مخکې باید ورسره مشوره شوې وای، د شوراګانو له لوري به څارل کېدل. دلته له منصفه پلاوي جوړه محکمه هم موجوده وه چې دا تر استعمار مخکې د افریقا جنوبي صحرا په سیمه کې د تاریخ نادره پېښه ده. خو له دې ټولو ځانګړنو سره سره، د شیام حکومت د استثمار وسیله او په لوړه کچه مستبد و. هغه د خلکو په رایه انتخاب شوی نه و. د حکومت پالیسۍ د خلکو له مشارکت پرته له پاسه په یو اړخیز ډول عملي کېدې.

دغه سیاسي انقلاب په کیوبا کې یو متمرکز دولت، قانون او نظم رامنځته کړ، چې وروسته یې بیا اقتصادي انقلاب ته لار پرانېسته، کرنې ته یې نوې ساه ورکړه او د تولید د زیاتوالي لپاره نوې ټکنالوژي وکارول شوه. د پخوانیو کښتونو ځای د امریکا لوېې وچې

څخه رالېږدول شویو هغو کښتونو ونیوه چې ډېر حاصلات یې ورکول، لکه کچالو، جوار او سره مرچ.
په دې وخت کې د ترکیبي کښت سایکل هم ترویج شو او د سړي سر خوراکي توکو د تولید کچه دوه برابره شوه، د دې محصولاتو د کښت او د کرنې سایکل د بیا تنظیم په موخه بشري قوې ته اړتیا وه، له همدې امله د واده کولو قانوني سن ۲۰ کلنۍ ته راټیټ شو چې دا کار په کرنه کې د نارینه وو د بوختیا سبب کېده. په دې برخه هم کې د دواړو قبیلو ترمنځ د پاموړ توپیر و. لېلیانو غوره ګڼله چې په پنځه دېرش کلنۍ کې واده وکړي، ځکه تر دې مخکې به په جګړو کې مصروف و. د سیاسي او اقتصادي انقلابونو ترمنځ اړیکه ساده وه. پاچا شیام او د هغه پلویانو غوښتل چې له کیوبایانو مالیات او شتمنۍ ترلاسه کړي. سره له دې چې شیام او د هغه ملګرو په ختیځ کاسای کې پرانیستي بنسټونه جوړ نه کړل، خو موجوده زېښبونکو بنسټونو په طبیعي ډول یوه اندازه اقتصادي هوساینه رامنځته کړه، چې دغه وضعیت تر یوه بریده سیاسي مرکزیت او نظم حاکم کړی و. البته شیام او ډله یې د اقتصادي فعالیتونو هڅولو ته لېواله وو، ځکه چې له دې پرته هغوی ته د استثمار لپاره بل څه په لاس نه ورتلل. شیام عین د ستالین په شان د حکومت تر کنټرول لاندې د بنسټونو یوه ټولګه جوړه کړه چې د هغه د دولت د بقا لپاره یې ثروت تولیداوه. د کاساس د بلې څنډې په پرتله چې نظم او قانون پکې نه و، د دې ثروت؛ حتی که یوه لویه برخه د شیام او واکمنې طبقې له لوري ترلاسه کېدلی، نو د پاموړ اقتصادي هوساینه یې رامنځته کولای شوه، خو دا بریالیتوب محدود و. د کیوبا پاچاهۍ کې هم د شوروي په

ځېر له لومړنیو بدلونونو وروسته، نور هېڅ ډول خلاق تخریب او ټکنالوژیکي نوښتونه رامنځته نه شول. دې وضعیت د کیوبا او د بلجیم استعماري چارواکو ترمنځ د نولسمې پېړۍ په وروستیو کې د لومړني ټکر تر وخته پورې دوام وکړ. د شیام حکومت ښیي چې د زبېښونکو بنسټونو تر چتر لاندې محدوده اقتصادي وده څنګه ترلاسه کېدای شي. د مرکزي دولت د جوړولو لپاره غالبا چې یوه سیاسي انقلاب ته اړتیا ده. کله چې شیام د مرکزي دولت په جوړولو بریالی شو، له خپل واک څخه په استفادې یې اقتصادي چارې تنظیم کړې او له خلکو یې په ډاډه زړه مالیات راټولول. ولې دا انقلاب بوشونګانو وکړ، نه لېلیانو؟ ایا ممکنه نه وه چې لېلیانو هم یو شیام لرلی؟

هغه څه چې شیام ترسره کړل، د بنسټونو نوښت و چې له جغرافیې، کلتور یا ناپوهۍ سره هېڅ تړاو نه لري. لېلیانو هم کولای شول چې ورته انقلاب او د بنسټي بدلون په لور حرکت وکړي، خو ویې نه کړ، ښایي د دې لامل دا وي چې د ټولنې په اړه د لږې پوهې له امله مو ځان نه وي پوه کړی. په ډېر احتمال سره چې لامل یې د تاریخ نا اټکل شوي پېښې دي. ښایي دولس سوه کاله مخکې هم هغه وخت چې په منځني ختیځ کې ځینو ټولنو د بنسټي نوښتونو په لور حرکت پیل کړ او دا کار وروسته د خلکو د مېشتېدنې او د څارویو او بوټو د اهلي کولو لامل شو، د تاریخ ورته نااټکل شوی بهیر پیل شوی و.

اوږد اوړی

Long summer

له میلاد څخه شاوخوا پنځلس زره کاله مخکې د اقلیم تودېدو د کنګل عصر ته د پای ټکی کېښود. د ګرینلنډ له یخي هستو څخه ترلاسه شوي معلومات ښيي، چې په یوه لنډ وخت کې د ځمکې تودوخه د سانتي ګرېډ ۱۵ درجو ته پورته شوه. ښکاري چې د هوا تودوخې د نفوس له ډېروالي سره مرسته وکړه، ځکه چې د ځمکې ګرمښت د حیواناتو او نباتاتو ډېروالی له ځان سره درلود. له میلاده شاوخوا ۱۴ زره کاله مخکې د اقلیم بیا بدلون چې د « Younger Dryas» په نامه یادېږي، بېرته په چټکۍ معکوس حرکت پیل کړ او هوا سړه شوه، خو له میلاد څخه مخکې په ۹۶۰۰ کال کې د ځمکې تودوخه د یوې لسیزې په ترڅ کې د سانتي ګرېډ تر اووه درجو پورته لاړه او په همدې حالت کې پاتې شوه. لرغونپوه بریان فاګان دغه عصر د اوږده اوړي[1] په نوم یادوي. د هوا ګرمېدل د تاریخ هغه حساسه مقطعه وه چې د نوې ډبرې انقلاب ته یې زمینه برابره کړه. دا انقلاب سبب شو چې انسان ګډ ژوند، کرنې او مالدارۍ ته مخه کړي. دا او د نړۍ په تاریخ کې راوروسته پېښې ټولې د همدې اوږده اوړي په جریان کې پېښې شوې دي. د کرنې او مالدرای او پر ښکار او نباتاتو ټولولو ولاړ ژوند ترمنځ مهم توپیرونه وجود لري. لومړی د کرنې او مالدارۍ عصر د حیواناتو او نباتاتو پر اهلي کولو ولاړ دی، څو په دې توګه د هغوی د ژوند په سایکل یا څرخ کې فعال رول ولوبوي او په جنیټکي بدلون سره یې د بشر لپاره د لا استفادې وړ وګرځوي. اهلي کونه، یو ټکنالوژیکي بدلون دی چې انسان ته د خوړو د تولید لپاره له موجوده نباتاتو او حیواناتو څخه د

[1] Long Summer

ښې استفادې فرصت په لاس ورکوي. د بېلگې په توگه، د جوارو اهلي کول هغه وخت پیل شول کله چې انسانانو د تیوسینټ «teosinte» وحشي بوټی چې د جوارو مور بوټی بلل کېږي، وکاراوه. د تیوسینټ وړی ډېر لنډ و او ډېرو لږو به یې څو سانتي متره لوړ قد کاوه، خو بشر ورو -ورو د تیوسینټ د غټو او نه رژېدونکو وړو په غوره کولو سره، د جوارو نوی نسل په لاس راووړ، هغه بوټی چې په یوه ټوټه ځمکه کې یې تر پخوا ډېر حاصلات ورکول. لومړني شواهد ښيي چې د کرنې، مالدارۍ او د وحشي نباتاتو او حیواناتو د اهلي کولو پروسه په منځني ختیځ کې پیل شوه. دا شواهد په ځانگړې توگه له زرغون هلال[1] سیمې څخه ترلاسه شوي چې د اوسني اسرایل له سوېل څخه تر فلسطین او بیا د اردن سیند تر لوېدیځې څنډې، له سوریې څخه د ترکیې تر سوېل ختیځ پورې، د عراق شمالي او د ایران لوېدیځې سیمې په ځان کې رانغاړي. له میلاده شاوخوا ۹۵۰۰ کاله مخکې په لومړي ځل د غنمو او اوربشو دوه بوټي د اردون سیند په لوېدیځه څنډه جریکو «Jericho» کې او همدارنگه نخود او دال د سوریې د شمال په «الاسود» سیمه کې وموندل شول. دا دواړه سیمې د ناتوفیان په فرهنگي حوزه کې شاملې وې او دواړو سترې سیمې په ځان کې رانغاړلې وې. په جریکو کې هغه وخت په اټکلي ډول شاوخوا ۵۰۰ کسانو ژوند کاوه. ولې په لومړي ځل هغه کلي او ټولنې چې کرنه یې ترویج کړه، دلته رامنځته شول، نه د نړۍ په بل ځای کې؟ ولې نخود او دال په لومړي ځل ناتوفیانو اهلي کړل، نه نورو قومونو؟ ایا دا د

[1] Hilly flanks

بخت مسئله وه او په تصادفي ډول په داسې ځای کې مېشت شوي وو چې هلته د اهلي کولو لپاره ډېرې بالقوه سرچینې موجودې وې؟ دا خبره سمه ده، خو دا ډول خلک هم وو چې د وحشي نباتاتو د اهلي کولو لپاره یې هېڅ ونه کړل. لکه څرنګه چې په ۴ مه او ۵ مه نقشه کې ولیدل شول، لرغونپوهانو او جنټیک پوهانو د اهلي شویو نباتاتو او حیواناتو د پیدایښت په اړه څېړنې کړې دي. په دې څېړنو کې په ډاګه شوې چې اوسني اهلي شوي حیوانات او نباتات د میلیونونو کیلومترو په مساحت د نړۍ په بېلابېلو برخو کې موجود و. د حیواناتو لومړني وحشي ډولونه په ټوله ایرویشیا سیمه کې موجود و. سره له دې چې زرغون هلال سیمه د وحشي نباتاتو له بېلابېلو ډولونو ډکه وه، خو هغه یوازې نه وه. هغه نباتات چې د ناتوفیانو په سیمه کې پیدا کېدل، یوازې تر همدې سیمې پورې محدود نه و. یاد قوم مخکې له دې چې د حیواناتو او نباتاتو اهلي کولو ته مخه کړي، لومړی یې ګډ ژوند پیل کړ. په دې اړه شته شواهد د ناتوفیانو له لوري د ښکار شوې هوسۍ په غاښونو کې د «cementum» په نوم یو کلک هډوکی دی. دا هډوکي ته ورته ماده ده چې د لایې په بڼه وده کوي. د پسرلي او اوړي په موسمونو کې سېمنټوم ډېره وده کوي او د هغې لایې رنګ چې د ژمي په موسم کې یې وده کړې، د هغې لایې له رنګ سره توپیر لري چې په اوړي کې یې کوي. د غاښونو د برس کولو په واسطه کولای شو چې د وروستۍ لایې رنګ چې د هوسۍ تر مرګ مخکې جوړه شوې وه، مشخص کړو. په دې ډول معلومېږي چې هوسۍ په ژمي کې مړه شوې او که په اوړي کې. د ناتوفیانو په سیمه کې هوسۍ په ټولو فصلونو کې ښکار شوې دي. دا

ښيي چې په دې سيمه کې دايمي هستوګنه شوې ده. د فرات سيند په غاړه د ابوهريره کلى د ناتوفيانو يو هستوګنځى و، چې په اړه يې تر ټولو سخته او ژوره څېړنه شوې ده. لرغونپوهانو د دې سيمې په اړه څلوېښت کاله څېړنه وکړه او د دې څېړنې په پايله کې په ډاګه شوه چې د نوې ډبرې انقلاب په نتيجه کې د کرنې په عصر کې دلته انسانانو ګډ ژوند کړى دى. ګډ اوسېدل ممکن له ميلاد څخه ۹۵۰۰ کاله پخوا پيل شوي وي او د دې کلي يا سيمې اوسېدونکي احتمالاً کرنې له ورتګ وړاندې له ګډ ژوند وروسته هم پنځه سوه کاله ښکاري ژوند درلود. د لرغونپوهانو د اټکل له مخې کرنې ته تر ورتګ مخکې په دې سيمه کې د ۱۰۰ -۳۰۰ تنو په شاخوا کې کسان مېشت وو.

تاسو کولاى شئ، په دې اړه چې ولې ټولنو ګډ ژوند ته مخه کړه، بېلابېل دلايل وړاندې کړئ. حرکت بيه لري. ماشومان او لويان بايد ولېږدول شي او کله چې په اوږده سفر خوځېږئ، نو ممکنه نه ده چې د خوراکي توکو ذخيره مو خلاصه نه شي. پردې سربېره، د ژرندې د پل او لور په څېر وسايلو لېږد چې د وحشي نباتاتو او حيواناتو د چمتو کولو لپاره اړين ګڼل کېږي، اسانه خبره نه ده. شواهد ښيي چې په ښکار تغذيه کېدونکې ټولنې به له يوه ځايه بل ته د کوچېدو پرمهال خپل خوراکي مواد په سوريو کې انبارول. د جوارو يوه ځانګړنه دا ده چې په ډېره ښه توګه ذخيره کېږي او همدا لامل دى چې کښت يې د امريکا په لويه وچه کې په پراخه پيمانه رواج وموند. د خوړو دغه ذخيره کول ښايي د ګډ ژوند لپاره يوه ښه انګېزه وي. ښايي ټول په دې خوښ وي چې ګډ ژوند وکړي، خو دا په دې معنا نه ده چې خامخا به داسې کېږي. د دې کار لپاره د ټولو

خواوو توافق شرط دی. ځينو لرغونپوهانو د نفوسو د ډېروالي او د ژوند د معيارونو د کموالي لامل ګډ ژوند بللی دی، خو د ناتوفيانو په کليو کې د نفوسو ډېرښت د پخوانيو هغو په پرتله ډېر نه دی. نو ويلی شو چې د دې ادعا د اثبات لپاره کوم سند نشته. کشف شوي هډوکي او غاښونه هم ښيي چې هغوی د روغتيا او سلامتيا له پلوه کومه ستونزه نه لرله. مثلا؛ د خوړو د کمښت له امله د انسان د غاښونو پر مينا نرۍ کرښې راڅرګندېږي چې هايپوپلاسيا يې بولي. دا ډول نښې د ناتوفيانو په نسبت له هغوی په راوروسته قومونو کې ډېرې ليدل کېږي. که څه هم ګډ ژوند ګڼې ښېګڼې لري، خو بدګڼې هم لري. د ګډ مېشته انسانانو ترمنځ د شخړو هوارې يوه ستونزمنه مسئله وه. کله چې انسانانو د هستوګنې لپاره ودانۍ جوړې کړې او غير منقوله شتمنۍ يې پيدا کړه، نورو سيمو ته کوچېدو خپل جذابيت يا راښکون له لاسه ورکړ. په دې توګه، کليو د شخړو د هوارې او د شتمنيو د تنظيم په برخه کې اغېزناکو قوانينو او مقرراتو ته اړتيا لرله. د مقرراتو له مخې پرېکړه بايد په دې ډول شوې وای چې کلي ته څېرمه کرنيزې ځمکې ته نږدې څوک موقعيت لري، څوک د ونې کوم ډول مېوې ته لاسرسی لري او څوک د سيند په کومه برخه کې کبان نيولی شي. قوانين او د قوانينو د عملي کولو بنسټونه بايد رامنځته شوي وای. نو دا يقيني خبره ده چې پر ښکار تغذيه کېدونکو قومونو بايد ګډ ژوند غوره کړی وای، دا د بنسټونو په برخه کې يو نوښت دی چې واک د يوې ډلې په لاس کې متمرکز کوي او دا ډله ښايي په ټولنه کې پر واکمن سياسي پاړکي بدله شي، د مالکيت حقوق پلي او نظم ټينګ کړي او همدارنګه په ټولنه کې د شته سرچينو له استثمار

څخه برخمن شي. په حقیقت کې یوه سیاسي انقلاب، لکه څرنګه چې پاچا شیام پیل کړی و، د ګډ ژوند لپاره زمینه برابره کړه.
د لرغونپوهنې شواهد ښيي چې ناتوفیان یوه پېچلې ټولنه وه چې کرنې ته له ورتګ کلونه وړاندې يې له سلسه مراتبو، نظم او نابرابرۍ سره اشنايي درلوده. هغه مستند شواهد چې په ناتوفياني ټولنه کې سلسله مراتب او نابرابري تاییدوي، د هغوی له قبرونو څخه لاسته راغلي دي. دوی خپل یو شمېر مړي په قبرونو کې د اوبسیدیان obsidian په نامه له تور رنګه ځلېدونکو ډبرو او د ډينټالیم dentalium مرغلرو سره چې د مدیترانې د ساحلي سیمو له مونټ کارمېل څخه ترلاسه کېدل، ښخ کړي دي. له دوی سره د تزیني توکو نور بېلابېل ډولونه لکه غاړکۍ، جرابې او لاسبند چې د سپي له غاښونو او د هوسۍ د پنجې له هډوکي جوړ شوي وو، ښخ شوي. خو له نورو مړو سره دا ډول شیان ښخ شوي نه وو. مرغلرې او اوبسیدیان ډبرې په تجارت کې کارول کېدې او په دې تجارت کې ښکېلتیا ښايي د قدرت او نابرابرۍ یوه مهمه سرچینه وه. د سیاسي او اقتصادي نابرابرۍ په اړه ډېر شواهد د ناتوفیان سیمې له «عین ملاحا» څخه ترلاسه شوي دي چې د اوسني فلسطین د جلیلیه سیند په شمال کې موقعیت لري. د شاوخوا پنځوسو کوډلو او کندو په ډله کې چې د توکو د زېرمه کولو لپاره کارېدل، له ګچو جوړه یوه ودانۍ ښکاري، چې په منځنۍ برخه کې موقعیت لري. دا ودانۍ ښايي د کوم مشر کور و. په دې لرغونې سیمه کې د شته قبرونو په ډله کې یو شمېر يې د ډېرو جزییاتو لرونکي دي. دلته همدارنګه د جمجمې د عبادت مراسمو په اړه شواهد شته چې ښايي د نیکونو د عبادت نښه وي. دا ډول مراسم په ځانګړې توګه په جیریچو کې دود و. د ناتوفیان مېشت

ځایونو په اړه کره شواهد ښیي چې دا یوه پخوانۍ ټولنه وه چې حساس بنسټونه یې لرل او له واکمن پاړکي څخه نورو ته په میراث پاتې وو. دوی په لرې سیمو کې تجارت کاوه او د مذهب او سیاسي سلسله مراتبو ابتدايي جوړښت یې درلود. ډېر احتمال لري چې د واکمنې ډلې یا سیاسي نخبګانو پیدایښت لومړی ګډ ژوند او بیا کرنې ته د ورتګ لامل شوي وي. لکه څرنګه چې د ناتوفیانو له سیمو څخه څرګندېږي، ګډ ژوند یوازې د کرنې او مالدارۍ په معنا نه و. ځینو کسانو کولای شول چې ګډ ژوند وکړي، خو لا یې هم ښکاري ژوند او د وحشي نباتاتو ټولولو ته دوام ورکاوه. په هر حال، اوږد اوړي وحشي نباتاتو، محصولاتو او ښکار ته جذابیت ور بخښلی و. ډېری خلک ښایي د «وخوره او مه مره» له دې ژوند څخه چې ډېره خواري په کې نه وه، راضي و، حتی ټکنالوژیکي نوښتونه د کرنیزو تولیداتو د ډېرښت په معنا نه و. د «یر یورونټ» په نوم په اسټرالیا کې د بومي خلکو د یوې ډلې ترمنځ مروج مهم ټکنالوژیکي نوښتونه لکه تبر د تولید له زیاتوالي سره مرسته ونه کړه، بلکې د لا ډېر استراحت او لټۍ سبب شو. دغې وسیلې د اړتیا وړ خوراکي توکو چمتو کول اسانه کول، خو دې کار ته انګېزه ډېره کمه وه. د نیولیتیک یا نوې ډبرې انقلاب په اړه د جراډ ډیاموند د سنتي نظریې د بحث محوري ټکی دا دی چې هغه بېلابېل ډول وحشي نباتات او حیوانات چې په اسانۍ اهلي کېدای شول، شمېر یې خورا زیات و. له همدې امله ده چې کرنه او مالداري د انسانانو د پام وړ وګرځېده او د هغوی لپاره یې ګډ ژوند کولو ته لار پرانېسته. وروسته له هغه چې انسانانو ګډ ژوند او کرنه پیل کړل، سیاسي او مذهبي سلسله

مراتب او پېچلي بنسټونه رامنځته شول. سره له دې چې دا نظریه په پراخه کچه منل شوې ده، له ناتوفیان څخه ترلاسه شوي شواهد په ډاګه کوي چې دا سنتي نظریه د اس شاته د ګاډۍ تړل دي. په انساني ټولنو کې بنسټي بدلونونه د کرنې له دود کېدو مخکې رامنځته شول، چې ښايي دواړه د ګډ ژوند په لور د حرکت دلایل وي. دې چارې بنسټي بدلونونه تقویه او وروسته یې نیولیتیک انقلاب ته زمینه برابره کړه. دا خبره نه یوازې د زرغون هلال په اړه ترسره شویو پراخو مطالعاتو تایید کړې، بلکې د امریکا لویې وچې، د افریقا جنوب صحرا او ختیځې اسیا څخه ترلاسه شوي شواهد هم پرې د تایید مهر لګوي.

کښت ته مخه کولو، نباتي محصولات زیات او په نړۍ کې یې د انسانانو د نفوس له ډېرښت سره د پاموړ مرسته وکړه. د بېلګې په توګه، د جریکو او ابوهریره سیمې ښيي چې هلته تر نیولیتیک انقلاب وروسته رامنځته شوي کلي تر هغو ډېر ستر دي چې تر دې مخکې موجود و، یعنې هغه وخت چې انسانانو کرنې ته مخه نه وه کړې. پر دې سربېره، د دې انقلاب په بهیر کې ډېر نور پرمختګونه هم شوي دي، هلته حرفوي تخصص پالنه او چټک ټکنالوژیکي پرمختګونه موجود وو او ښايي پېچلي سیاسي او ناانډوله بنسټونه هم رامنځته شوي وي؛ خو دا پېښه چې په یوه ځانګړې سیمه کې رامنځته شوه، له دې سره تړاو نه لري چې ګنې هلته د حیواناتو او نباتاتو بېلابېل ډولونه موجود وو، بلکې دا د خلکو پرمټ رامنځته شوي سیاسي، ټولنیز او بنسټي نوښتونه وو چې ګډ ژوند او کرنې ته یې زمینه برابره کړه. سره له دې چې اوږد اوړي او د حیواناتو او نباتاتو بېلابېلو ډولونو، انسانانو ته ددې بدلون زمینه برابره کړه، خو د هوا تودېدو دا

نه وه مشخصه کړې چې بدلون باید په کومه سیمه کې پیل شوی وای، بلکې دا پېښه له کوچنیو، خو مهمو توپیرونو سره د تاریخ حساسې مقطعې ته د ځواب ویلو لامل شوه. کله چې هوا توده شوه، یو شمېر ټولنو لکه ناتوفیانو د متمرکزو بنسټونو عناصر او سلسله مراتب رامنځته کړل، په داسې حال کې چې دا بنسټونه د اوسنیو دولت-ملتونو په پرتله کوچني او ناچیزه وو. هغوی خپلې ټولنې د بوشونګانو د مشر شیام په څېر منظمې کړې، څو د حیواناتو او نباتاتو څخه له لاسته راغلو ګټو برخمن شي. بې له شکه چې د ټولنې واکمن یا نخبه پاړکي د نویو فرصتونو او سیاسي مرکزیت اصلي ګټه اخیستونکي وو. د نورو سیمو اوسېدونکو چې لږ متفاوت بنسټونه یې لرل، خپل سیاسي مشران پرېښښودل چې د سیاسي مرکزیت، ګډ ژوند او پېچلې ټولنې په جوړولو کې د تاریخ له دې حساسې مقطعې څخه ګټه پورته کړي. دا کار بدلون ته لار پرانېزي، هغسې چې مخکې مو یادونه وکړه. په دې موده کې رامنځته شوي بدلونونه د نړۍ ځینو برخو ته وغځېدل او ځینو ته نه. د مثال په توګه، له میلاده شاوخوا ۶۵۰۰ کاله مخکې، کرنه د کډوالو په واسطه له منځني ختیځ څخه اروپا ته ولېږدول شوه. اروپایي بنسټونو د موثریت او پوخوالي له پلوه د نړۍ د نورو سیمو او په ځانګړې توګه د افریقایي بنسټونو په پرتله متفاوته بڼه خپله کړه. په افریقا کې لومړني بنسټونه ډېر متفاوت و او هغه نوښتونه چې د اوږده اوړي په جریان کې په منځني ختیځ کې رامنځته شوي وو، ډېر وروسته افریقا ته ورسېدل او حتی کله چې هلته ورسېدل، ډېره متفاوته بڼه یې اختیار کړه.

سره له دې چې د ناتوفيانو بنسټي نوښتونو په ډېر احتمال سره د نيوليتيک يا نوې ډبرې انقلاب ملا ور وتړله، خو د نړۍ تاريخ ته يې کوم څه په ميراث پرې نه ښودل او نه يې هم خپلې مورنۍ خاورې (اوسني فسلطين، سوريې او عراق) ته هوسانينه ډالۍ کړه. سوريه او فلسطين د نوې نړۍ بېوزله هېوادونه دي او د اسرايلو اقتصادي پرمختګ د هغو يهوديانو د پرمختللي تعليم او پرمختللې ټکنالوژۍ له برکته دی، چې له دويمې نړيوالې جګړې وروسته دلته مېشت کړل شول. د ناتوفيانو لومړنۍ اقتصادي وده د شوروي اتحاد په څېر دوامداره نه وه، دا وده چې په خپل وخت کې لويه لاسته راوړنه او انقلاب ګڼل کېده، تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده بلل کېږي. پر دې سربېره، په ناتوفيان کې دغې ډول ودې ښايي د زبېښونکو بنسټونو د کنټرول پر سر د ټولنو ترمنځ ژورو درزونو ته لار هواره کړې وای. په دې ډول ټولنو کې هر يو هڅه کوي چې له زبېښونکو بنسټونو بل رانسکور او خپله واک ته ورسېږي، خپلمنځي شخړې کله کله يوه واکمنه ډله پر بلې هغې عوض کوله. دې شخړو به همدارنګه ځيني وخت استثمار ځپلې ټولنې او دولتونه ړنګول، هغه برخليک چې زرګونه کاله مخکې د مايا د مشهور تمدن دولت-ښارونه ورسره مخ شول.

بې ثباته زبېښناک

کرنه د نړۍ په بېلابېلو برخو کې په جلا- جلا ډول دود شوه. په اوسنۍ مکسيکو کې داسې ټولنې رامنځته شوې وې چې دولتونه او استوګنځايونه يې جوړ کړل او کرنې ته يې مخه کړه. دوی هم په منځني ختيځ کې د ناتوفيانو په څېر د اقتصادي ودې يو حد ته

ورسېدل. مایا دولت-ښارونو د مکسیکو د سوېل په بلایز، ګواتیمالا او ختیځ هندوراس کې د ځانګړو زېښېونکو بنسټونو تر سیوري لاندې ظاهراً یو پرمختللی تمدن رامنځته کړ. د مایا تجربه موږ ته نه یوازې دا راښیي چې تر زېښېونکو بنسټونو لاندې اقتصادي وده ممکنه ده، بلکې د دې ډول ودې پر وړاندې اساسي محدودیتونه هم په ګوته کوي: یعنې سیاسي بې ثباتي چې د زېښېونکو بنسټونو پر سر د مختلفو ډلو ترمنځ سیالۍ او شخړې بالاخره دولت او ټولنه د پاشل کېدو پر پوله دروي. په مایا ښارونو کې لومړنۍ اقتصادي وده له میلاد څخه شاوخوا ۵۰۰ کاله مخکې پیل او له میلاد څخه نږدې یوه پېړۍ مخکې له منځه لاړه. وروسته نوی سیاسي جوړښت رامنځته شو او دغه جوړښت د ۲۵۰ او ۹۰۰ میلادي کلونو ترمنځ د کلاسیک عصر بنسټ کېښود. دا د مایا تمدن او کلتور د غوړېدو او پرمختګ عصر و، خو دا پرمختللی تمدن هم ۶۰۰ کاله وروسته له منځه لاړ. د شپاړسمې پېړۍ په لومړیو کې، کله چې هسپانویان دې سیمې ته ورغلل؛ د مایا سترې لرغونې ماڼۍ او معبدونه لکه «Tikal»، «Palenque» او «Calakmul» تر نولسمې پېړۍ پورې تر ځنګلونو لاندې ناسپړلي او ناکشف شوي پاتې وو. مایا ښارونه هېڅکله د یوې واحدې امپراتورۍ تر قلمرو لاندې رانغلل، که څه هم ځیني ښارونه یې د نورو دولتونو تابع و. دوی معمولا د جګړې پرمهال له یو بل سره همکاري کوله. د یادو ښارونو ترمنځ د اړیکو ټینګولو مهمه وسیله هغه ګډه ژبه وه چې نږدې ۳۱ لغاتونه یې لرل. مایانو یو لیکنی سیستم جوړ کړ او شاوخوا پنځلس زره ډېرلیکونه ترې پاتې دي چې د کلتور، دین او واکمنې طبقې بېلابېل اړخونه په

کې بیان شوي دي. هغوی همدارنگه د «اوږدې شمېرنې» په نامه د تاریخونو د ثبت لپاره یو پېچلی کالیز سیستم یا جنتري درلوده. دا جنتري زموږ اوسنۍ هغې سره ډېر ورته والی لري چې له مخې یې کال له یوې ځانگړې نېټې څخه پیلېږي. د مایانو د اوږدې شمېرنې کالیز سیستم له میلاد څخه مخکې له ۳۱۱۴ څخه پیلېږي، خو موږ نه پوهېږو چې مایان په کوم حساب ځان په دې تاریخ پورې چې د دوی له پیدایښت څخه زرگونه کاله پخوا ته ورگرځي، تړي.

مایان ډېر ماهر معماران وو چې سیمنټ یې اختراع کړل. له دوی څخه پاتې شوې ودانۍ او په ډبرلیکونو کې له نېټو سره لیکل شوې پېښې موږ ته د مایا ښارونو د خط سیرونو په اړه مهم معلومات په لاس راکوي. په دې توگه لرغونپوهان کولای شي معلومه کړي چې دلته په کال کې څومره ودانۍ جوړې شوې دي. په ۵۰۰ میلادي کال کې په ډېرو لږو جوړو شویو ځلیو او تاریخي آبدو کې نېټې لیکل شوې دي. مثلاً؛ لس تاریخي ابدات شته چې د اوږدې شمېرنې د ثبت نېټه یې له ۵۱۴ میلادي کال سره سمون خوري. خو دا شمېر وروسته زیاتېږي، په ٦٧٢ کال کې ۲۰ او د اتمې پېړۍ تر نیمایي پورې ۴۰ دا ډول ابدات جوړ شوي وو، خو تر دې وروسته د نېټه لرونکو اثارو شمېر مخ په ځوړ ځي. په نهمه پېړۍ کې په کال کې ۱۰ او په لسمه پېړۍ کې بېخي صفر ته راښکته کېږي. دغه نېټه لرونکي ډبرلیکونه موږ ته په لومړیو کې د مایا ښارونو د پراختیا او بیا د اتمې پېړۍ په وروستیو کې ددې پراختیا د ټکني کېدو یو روښانه انځور وړاندې کوي. د دې نېټو تحلیل له موږ سره د مایا پاچاهانو د نوملړ په بشپړولو کې مرسته کوي. د مایا په کوپان ښار کې چې د اوسني هندوراس لوېدیځه سیمه ده، د «Q. Altar» په نامه یو

مشهور ځلی وجود لري. په دې ځلي کې د ټولو پاچاهانو نومونه لیکل شوي دي چې پیل یې د «K'inich Yax K'uk' Mo» سلسلې بنسټګر یا د زرغون لمر لومړي پاچا «کیوتزال ماکو» څخه شوی دی. په یاد ځلي کې د لیکل شوې نېټې له مخې موږ پوهېږو چې دغه پاچا په ۴۲۶ میلادي کال کې په کوپان کې واک ته رسېدلی و. د واکمنۍ هغه سلسله چې نوموړي تاسیس کړه، څلور سوه کاله یې پر دغې خاوره حکومت وکړ. د دې پاچا یو شمېر ځایناستو هم د ده په څېر تصویري نومونه لرل. د دیارلسم پاچا په اړه لیکل شوی ډېرلیک په «۱۸ سوی یا خرګوش» ژباړل کېږي، له ده وروسته «د لوګي بیزو» او ورپسې «د لوګي مرغلره» واک ته رسېږي، کوم چې په ۷۶۳ م کال کې مړ شوی دی. پر ځلی لیکل شوی وروستی نوم د پاچا « Yax Pasaj Chan Yoaat» دی چې د دې سلسلې شپاړسم پاچا ګڼل کېږي او د لوګي مرغلرې پاچا تر مړینې وروسته واک ته رسېدلی و. تر دې وروسته د «Ukit Too» په نامه یوازې یو بل پاچا پېژنو چې د قېمتي ډبرې خدای یې باله او د ځلي په یوه جلا شوې برخه کې یې نوم لیکل شوی دی. له یاکس پاساج څخه وروسته د ودانیو او ځلیو جوړول بند شول او ګومان کېږي چې له دې وروسته به په کمه موده کې دا سلسله پای ته رسېدلي وي. داسې ښکاري چې ممکن «یوکیت ټو» رښتینی پاچا نه بلکې یو دروغجن مدعي و. په کوپان کې د دې شواهدو د کره والي په اړه یو شمېر لرغونپوهانو لکه «AnnCorinne Freter»، «Nancy Gonlin» او « David Webste» څېړنه کړې ده.

دغو څېړونکو د کوپان رامنځته کېدا او سقوط په یوه ۸۵۰ کلنه دوره کې (۴۰۰ – ۱۲۵۰) د نقشې پرمخ کښلي دي. هغوی د دې کار لپاره د اوبسیدیان ډبرې د هایدرېشن له تکتیک څخه کار واخیست چې له مخې یې اوبه پر استخراج شوې ډبرې ازمایل کېږي، کله چې په اوبسیدیان کې اوبه په ټاکلې اندازه کمې شي، لرغونپوهان کولای شي چې د ډبرې د استخراج کره نېټه معلومه کړي. فرېټر، ګونلین او وېبسټر وکولای شول څو هغه ځایونه چې له اوبسیدیان جوړ ډبرلیکونه په کې پیدا شوي وو، پر نقشه رسم او د ښارونو د پراختیا او ځوړتیا مسئلې ته انکشاف ورکړي. دا چې په یوه مشخصه ساحه کې د ودانیو او کورونو د شمېر د معلومولو شونتیا موجوده وه، نو د تاریخ په هر پړاو کې د ښار ټول نفوس په اټکلي توګه معلومېدای شوای. د ۴۰۰ او ۴۴۹ کلونو ترمنځ نفوس کم و چې ټولټال ۶۰۰ کسان اټکل شوي وو. خو د ۷۹۹-۷۵۰ کلونو ترمنځ دا شمېر په تدریج سره زیات شو او ۲۸ زرو ته ورسېد. دا شمېر ښايي د اوسنیو ښارونو د نفوس په پرتله کم وي، خو هغه مهال ډېر لوی نفوس و. دغه محاسبه ښیي چې کوپان هغه مهال تر لندن او پاریس ډېر وګړي لرل. د مایا یو شمېر ښارونه لکه تیکال او کالاکمول له شک پرته چې ډېر ستر وو. هغه شواهد چې د اوږدې شمېرنې پر اساس د تاریخ معلومولو له لارې لاسته راځي، ښیي چې په ۸۰۰ میلادي کال کې د کوپان د نفوسو وده اوج ته رسېدلې وه. خو وروسته دا شمېر کمېږي او په ۹۰۰ میلادي کال کې شاوخوا ۱۵ زره کسانو ته راښکته کېږي. دا وضعیت همداسې دوام کوي، تر دې چې په ۱۲۰۰ میلادي کال کې بېرته د ۸۰۰ کال مودې ته وګرځي.

په کلاسیک عصر کې د مایا اقتصاد، بوشونګانو او ناتوفیانو ته ورته و، یعنې د زبېښونکو بنسټونو او تر یوه بریده د متمرکز حکومت رامنځته کول. دغو بنسټونو ځو مهم عناصر لرل. له میلاد څخه شاوخوا ۱۰۰ کاله وروسته د اوسنۍ ګواتیمالا په «تیکال» ښار کې د پاچاهۍ یوه نوې سلسله رامنځته شوه. د اجاو «Ajaw» په نامه یوه واکمنه ډله راوټوکېده چې مشر یې کهول اجاو یا الهي واکمن نومېده. تر ده وروسته د اشرافو سلسله مراتب و. الهي واکمن به د همدې اشرافو په مرسته پر ټولنې حکومت کاوه او له معبودانو سره هم په اړیکه کې و. لیدل کېږي چې په نویو سیاسي بنسټونو کې سیاسي مشارکت ته اجازه نه وه، خو خلکو ته یې ثبات راوستی و. کهول اجاو به له کروندګرو باج اخیسته او په کارګرو به یې ستر یادګاري ځلي جوړول. دغو بنسټونو د اقتصادي پراختیا لپاره اغېزناک اساسات رامنځته کړل. د مایا اقتصاد پر شغلي تخصص پالنې ولاړ و چې کولالي، اوبدنه، نجاري او ترکاڼي په کې شامل و. هغوی همدا راز په مکسیکو کې په بېلابېلو موسمونو کې په خپل منځ کې د اوبسیدیان قېمتي ډبرو، د پړانګ پوستکو، سمندري مرغلرو، ککو، مالګې او د مرغانو د بڼکو سوداګري کوله. هغوی احتمالاً چې پیسې هم لرلې او د ازتېکیانو په څېر یې د ککو دانې د کرنسۍ په توګه کارولې. د مایا کلاسیک عصر له دې اړخه د بوشونګانو وضعیت سره ورته والی درلود، چې دغه عصر د زبېښونکو سیاسي بنسټونو د رامنځته کېدو لامل شو. یاکس اهب اکسوک په تیکال کې هغسې رول ولوباوه لکه شیام چې په بوشونګ کې لوبولی و. د نویو سیاسي بنسټونو رامنځته کېدو له اقتصادي پراختیا او هوساینې سره

مرسته وکړه چې له ګټو یې تر ډېره د کهول اجاو ملګري برخمن وو. خو په ۳۰۰ میلادي کال کې کله چې نظام استحکام پیدا کړ، ټکنالوژیکي بدلونونه په ډېره ټیټه کچه کې و. که څه هم ځیني شواهد شته چې د اوبو لګونې او د اوبو سیستم د تکتیکونو بهتروالی ښیي، خو کرنیزه ټکنالوژي په ابتدایي حالت کې وه او داسې نه ښکاري چې کوم بدلون دې پکې راغلی وي. معماري او هنري فنونو د وخت په تېرېدو پرمختګ وکړ، خو نوښتونه کم وو. دلته هېڅ راز خلاق تخریب نه و، خو د تخریب یو بل ډول موجود و، هغه شتمنۍ چې زېږښونکو بنسټونو کهول اجاو او د مایا اشرافو ته په لاس ورکوله، د وخت په تېرېدو د شخړو او ورانۍ سبب شوه. د مایا په ډبرلیکونو کې د پرله پسې شخړو او جګړو نېټې د اوږدې شمېرنې سیستم پر اساس ثبت شوې دي. زهره سیاره د جګړې اسماني پرښته وه او مایایانو به د دې سیارې ځینې برخې د جګړې د پیل لپاره نېک شګون ګڼله. هغه ډبرلیکونه چې د جګړو تاریخونه په کې لیکل شوي دي او لرغونپوهان یې د «ستورو جګړه» ګڼي؛ موږ ته هغه سیاره راښیي چې پر ځمکه اوبلن توکي -چې ښایي اوبه یا وینه وي – تویوي. په ډبرلیکونو کې همدا راز د مایا دولت-ښارونو ترمنځ د اتحاد او سیالۍ مسایل هم بیان شوي دي. د ځینو سترو ښارونو لکه تیکال، کالاکمول، کوپان او پلنکا ترمنځ د واک پرسر اوږدې سیالۍ او شخړې روانې وې او یادو ښارونو کوچني حکومتونه لرل. په دې اړه شواهد په هغو ډبرلیکونو کې لیدل کېږي چې د پاچاهانو د واک ته رسېدو نېټې په کې ثبت شوې دي. شواهد ښیي چې کوچني ښارونه د لویو ښارونو له لوري مات شوي او غیر بومي واکمنانو په کې حکومت کړی دی.

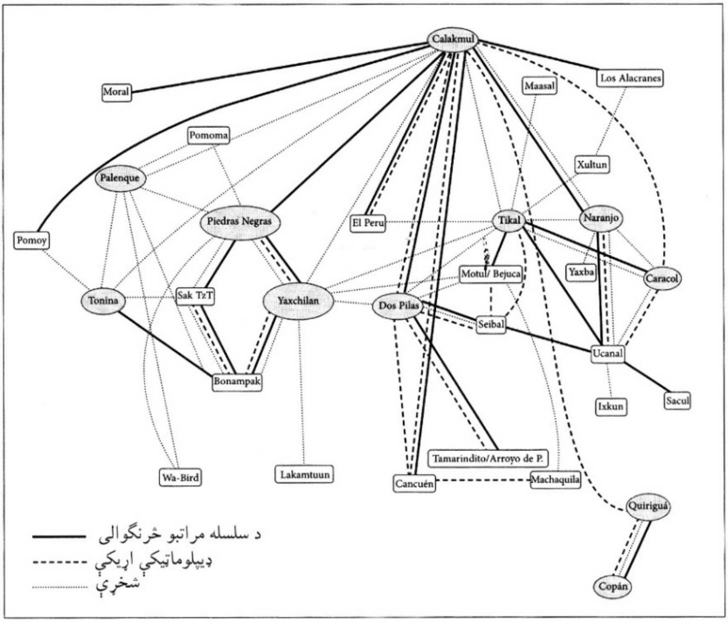

۱۰مه نقشه: د مایا دولت- ښارونه او د ښارونو تر منځ اړیکې او شخړې

لسمه نقشه د مایا اصلي ښارونه او د هغوی ترمنځ په بېلابېلو برخو کې د ارتباط نمونې رانښيي چې د دوو تنو لرغونپوهانو «نیکولای ګروب» او «سیمون» له لوري چمتو شوې دي. دغه نقشه ښيي چې که څه هم د کلاکمول، دوس پیلاس، پېډراس نېګراس او یاکسچیلان ترمنځ پراخې ډیپلوماتیکې اړیکې موجودې وې، خو ځینو به یې یو بل تر خپلې ولکې لاندې راوستل او کله کله به په خپلمنځي شخړو کې هم سره کېوتل. د مایا د پاشل کېدو په اړه په زړه پورې دا ده چې دا پېښه د کهول اجاو د سیاسي موډل له منځه تلو سره هممهاله ده.

په ۸۱۰ میلادي کال کې په کوپان کې د یاکس پاساج تر مړینې وروسته نور پاچاهان واک ته رانغلل او تقریبا په همدې وخت کې شاهي ماڼۍ پرېښودل شوې وې. د کوپان په «کیوریگوا» ښار کې چې د شمال په ۲۰ مایله متری کې پروت دی، وروستی پاچا « Jade Sky» د ۷۹۵-۸۰۰ میلادي کلونو ترمنځ واک ته ورسېد. وروستی یادګاري څلی چې د اوږدې شمېرنې نېټه په کې لیکل شوې ده، له ۸۱۰ میلادي کال سره تړاو لري چې د یاکس یاساج د مړینې له نېټې سره برابره ده. یو څه موده وروسته ښار پرېښودل شو، د مایا په ګوټ ګوټ کې کیسه همدا ډول ده: هغه سیاسي بنسټونه چې د تجارت، کرنې او د خلکو هستوګنې ته یې زمینه برابره کړې وه، له منځه لاړل، سلطنتي دربارونه فلج شول، د یادګاري څلیو او تاریخي ځایونو د جوړېدو بهیر په ټپه ودرېد او ماڼۍ خالي پاتې شوې. د سیاسي او ټولنیزو بنسټونو په له منځه تلو سره، د حکومت د متمرکز کېدو پروسه هم ټکنۍ شوه، اقتصاد مخ په ځوړ شو او نفوس خورا کم شو.

په ځینو مواردو کې د پراخو شخړو له امله مهم مرکزونه ړنګ شول، د ګواتیمالا پتېکس باټون سیمه چې لوی معبدونه یې ویجاړ او له ډبرو یې مورچلونه جوړ شول، ددې پېښې یو ژوندی مثال دی. هغه څه چې په دې سیمه کې پېښ شول، د روم امپراتورۍ سره ډېر ورته والی لري. ان کوپان ښار چې د مایا د پاشل کېدو پرمهال پکې د تاوتریخوالي او جګړو ډېرې کمې نښې لیدل کېږي، ډېری تاریخي ابدات او څلي یې زیانمن او یا هم ویجاړ شوي دي. په ځینو سیمو کې اشراف ان د کهول اجاو له پرځېدو وروسته هم تر یوې مودې پر خپل ځای پاتې شول. په کوپان کې ځیني شواهد ښيي چې اشرافو ان تر ۲۰۰ کلونو پورې د ودانیو جوړولو ته دوام ورکاوه، خو په

ځينو سيمو کې بيا د شواهدو پر اساس اشراف طبقه د الهي واکمنانو له پرځېدو سره هممهاله له منځه تللي دي. د لرغونپوهنې شته شواهد نه شي کولای دا په ګوته کړي چې کهول اجاو او له هغه ګرد چاپېره اشراف او په ټوله کې د مايا د کلاسيک عصر بنسټونه ولې له منځه لاړل. موږ پوهېږو چې دا پېښه په ښارونو کې د خپلمنځي شخړو او جګړو په پايله رامنځته شوه او دا يو احتمال دی چې د ښار دننه جګړه مارو دې بنسټونه نړولي وي. هغه زبېښونکي بنسټونه چې مايا رامنځته کړي وو، که څه هم د ښارونو د هوساينې، د شتمنۍ د توليد، د واکمنې طبقې د مړولو، د هنري اثارو د پنځولو او سترو تاريخي ابدو په رغولو کې يې د پاموړ رول ولوباوه،؛ خو يو باثباته نظام نه و. زبېښوونکو بنسټونو چې د واکمنې طبقې يوې کوچنۍ ډلې پرې خپټه اچولې وه، لويه نابرابري وزېږوله او د هغو کسانو ترمنځ يې د جګړې زړې وکرل چې غوښتل يې د شتمن کېدو لپاره زبېښاک ته لاس واچوي. دغو شخړو په پايله کې مايا تمدن دړې وړې کړ.

ستونزه چېرته ده؟

زبېښونکي بنسټونه په تاريخ کې له دې کبله ډېر معمول دي چې ځواکمن منطق لري، دوی کولای شي چې محدوده هوساينه رامنځته او دا هوساينه د ټولنې د لوړپاړکي د يوې کوچنۍ ډلې ترمنځ ووېشي. د دې کار لپاره سياسي سنټراليزېشن يا تمرکز ته اړتيا ده. کله چې دغه ډول شرايط برابر شي، حکومت يا واکمنه طبقه د پانګونې او ثروت توليد ته انګېزه پيدا کوي او نور خلک پانګونې ته هڅوي، څو هغوی استثمار کړي او حتی د پرانېستو بنسټونو او پرانېستو بازارونو تمثيل کوي. د کارابين په کرنيز اقتصاد کې د زبېښونکو بنسټونو

تګلاره داسې وه چې واکمن پاړکي به غلامان د ګنیو په کروندو کې جبري کار ته اړ ایستل. خو په شوروي اتحاد کې بیا د کمونېست ګوند له لوري له دې بنسټونو څخه د صنعت لپاره د کرنیزو سرچینو د ځانګړې کولو او د مدیرانو او کارګرانو لپاره د انګېزو د رامنځته کولو په موخه کار واخیستل شو. لکه مخکې مو چې ولوستل، دا ډول انګېزې د نظام د څرنګوالي او ماهیت له امله له ماتې سره مخ شوې. هغه ظرفیت چې سیاسي تمرکز یې د استثماري ودې د ایجاد په موخه رامنځته کوي، دا تمرکز نور هم غښتلی کوي. دا هغه عامل دی چې پاچا شیام یې د کیوبا پاچاهۍ جوړولو ته هڅولی و. دغه حقیقت ښايي د دې لپاره هم یو وضاحت وي چې ناتوفیانو ولې په منځني ختیځ کې د نظم، قانون، سلسله مراتبو او زبېښونکو بنسټونو یوه ابتدايي بڼه رامنځته کړې وه چې بالاخره د نوي ډبرې انقلاب رامنځته کېدو ته یې لار هواره کړه. ورته پېښې ښايي د امریکا لویه وچه کې کرنې او ګډ ژوند ته د خلکو د ورتګ لامل شوې وي، همدارنګه کولای شو ووایو هغه پرمختللی تمدن چې مایایانو د سختو زبېښونکو بنسټونو پر مټ رامنځته کړی و، عام خلک مجبور وو چې د یوې کوچنۍ ډلې ګټې تامین کړي.

په هرحال، هغه وده چې د زبېښونکو بنسټونو پر مټ ترلاسه کېږي، له هغې سره ډېر توپیر لري چې پرانیستي بنسټونه یې رامنځته کوي. تر ټولو مهم توپیر پکې دا دی چې د زبېښونکو بنسټونو تر سیوري لاندې وده بې ثباته وي. زبېښونکي بنسټونه د خپل طبیعت له کبله خلاق تخریب نه رامنځته کوي او په تر ټولو غوره حالت کې محدود ټکنالوژیکي پرمختګونه پنځوي، نو له همدې امله دغه ډول وده یوازې تر یوې لنډې مودې پورې دوام کولای شي. شوروي –روسیه

چې کله په نړۍ کې یو لړ ټکنالوژیکي پرمختګونه وپنځول او د کرنیز سکتور سرچینې یې صنعت ته ځانګړې کړې، توفاني وده یې تجربه کړه؛ خو هغه انګېزې چې د بېلابېلو سکتورونو لکه صنعت او کرنې په برخو موجودې وې، و نه شوی کړای چې ټکنالوژیک پرمختګونه وهڅوي. په شوروي کې ټکنالوژیکي پرمختګ یوازې تر هغو برخو پورې محدود و چې سرچینې ورته ځانګړې شوې وې او له لوېدیځ سره په سیالۍ کې اخته و. د شوروي اقتصادي وده که څه هم چټکه وه، خو عمر یې ډېر لنډ و او په پایله کې په ۱۹۷۰ کال کې له پښو وغورځېده. د خلاق تخریب او نوښتونو نشتوالی د زبېښونکو بنسټونو د ودې په لار کې یوازینی خنډ نه دی. د مایا دولت-ښارونو تاریخ یو شوم پای او له بده مرغه یو معمول بهیر راښیي چې بیا هم د زبېښونکو بنسټونو له منطقه سرچینه اخلي. څومره چې دغو بنسټونو د واکمنانو لپاره د پامور ثروت تولیداوه، هغومره یې خلک د واک د لاسته راوړلو لپاره جګړې ته هڅول. په دې توګه کورنۍ شخړې او بې ثباتۍ، د زبېښونکو بنسټونو ذاتي ځانګړنه ده او دغې چارې نه یوازې ناکارۍ ته لار هواروله، بلکې د سیاسي مرکزیت هر ډول هڅې یې هم پر شا تمبولې، کله کله به د نظم او قانون د اخلال او ګډوډۍ سبب هم کېده؛ هغه څه چې د مایا دولت-ښارونه د کلاسیک عصر په جریان کې ورسره مخ شول. سره له دې چې د زبېښونکو بنسټونو پر مټ وده په خپل ذات کې محدوده ده، خو د خپل جوش او اوج په جریان کې جذابه ښکاري. له ۱۹۲۰ مې لسیزې څخه تر ۱۹۶۰ مې لسیزې پورې په شوروي اتحاد او لوېدیځ کې ډېری کسان د شوروي چټکې اقتصادي ودې ته ګوته په غاښ وو، لکه نن چې د

چین توفاني ودې د نړۍ پام ځان ته ور اړولی دی. که څه هم په پنځلسم څپرکي کې به د چین په اړه په تفصیل خبرې وکړو، خو هغه څه چې باید روښانه شي دا دي، چې د کمونېست ګوند تر واک لاندې چین هغه مثال دی چې تر زبېښونکو بنسټونو لاندې ودې ته رسېدلی دی، دا وضعیت په چین کې تلپاتې یا دوامداره نه شي پاتې کېدای، مګر دا چې د پرانېستو بنسټونو په لور د سیاسي انتقال پروسه پیل کړي.

شپږم څپرکی

جلا کېدل

وینز ښار ولې موزیم شو؟

وینز ښار د ټاپوګانو ټولګه ده چې د ادریاتیک سمندرګي په وروستۍ برخه کې موقعیت لري. وینز په منځنۍ پېړۍ کې د نړۍ شتمن ښار و، چې یو لړ پرانیستي اقتصادي بنسټونه یې لرل او دغه بنسټونه د تازه تاسیس شویو پرانیست وزمه سیاسي بنسټونو له ملاتړه برخمن وو. وینز په ۸۱۰ میلادي کال کې خپلواکي ترلاسه کړه، چې د دې هېواد لپاره یوه نېکمرغه دوره ګڼل کېده. اروپا له هغه اقتصادي رکود وروسته چې د روم امپراتورۍ د ړنګېدو له امله ورسره مخ وه، بېرته ورو- ورو په غوړېدو وه. یو شمېر پاچاهانو لکه شارلیمان د یوه واحد مرکزي نظام جوړولو ته متې بډ وهلې وې، چې دغه چاره د ثبات د ټینګښت او د سوداګرۍ د پراختیا لامل شوه. وینز ته دا وخت یو استثنایي فرصت په لاس ورغلی و چې له دې امتیازه پوره ګټه واخلي. وینزیان له اوبو او سمندر سره اشنا قوم و، چې د مدیترانې سیمې په منځنۍ برخه کې اوسېدل. له ختیځه واردېدونکو درملو، له بېزانس څخه بېلابېلو توکو او مریانو؛ وینز ښه شتمن کړ. له یوې پېړۍ اقتصادي ودې وروسته، یعنې په ۱۰۵۰ میلادي کال کې د دې سیمې نفوس ۴۵،۰۰۰ ته ورسېد. دا شمېر د ۵۰ سلنې په ډېروالي سره په ۱۲۰۰ میلادي کال کې ۷۰،۰۰۰ ته ورسېد. په ۱۳۳۰ کال کې یو ځل بیا د پنځوس سلنې په ډېروالي سره ۱۱۰،۰۰۰ ته لوړ شو. وینز هغه مهال د پراخوالي له اړخه د پاریس ښار په اندازه او غالباً د

لندن درې برابره ستر و. د وینز د اقتصادي پرمختګ مهم عامل د سوداګریزو معاملاتو په برخه کې یو لړ نوښتونه وو، چې د پرانیستو اقتصادي بنسټونو جوړېدو ته یې لار هواروله. دلته د سوداګرۍ په برخه کې تر ټولو مشهور نوښت «کومېنډا»[1] نومېده چې د سهامي شرکت ابتدایي بڼه یې لرله او یوازې د سوداګریز ماموریت لپاره جوړېده. کومېندا دوه شریکان لرل، چې یو په وینز کې مېشت او بل یې له کاروان سره تلونکی کس و، مېشت کس به د پانګې چمتو کولو دنده پرغاړه لرله، خو دویم پارټنر یا شریک به د خرڅلاو لپاره مالونه لېږدول. که پانګه ګډه وه، نو لویه برخه به یې مېشت یا مقیم کس ورکوله. په دې توګه هغو ځوانانو چې پانګه نه لرله او غوښتل یې چې کاروبار پیل کړي، نو د سوداګریزو کاروانونو په لېږدولو سره یې کولای شول چې په کار کې شریک شي. دا د ټولنیز پرمختګ په لور د حرکت یو کلیدي مسیر و. په کاروبار کې هر ډول تاوان به د ونډه وال ونډې ته په کتو وېشل کېده. که په سفر کې به ډېره ګټه ترلاسه کېده، نو ګټه به د کومېندا ډول ته په کتو په مختلفو طریقو وېشل کېده. که کومېندا به یو اړخیزه وه، نو مېشت کس به د پانګې ۱۰۰ سلنه برابروله او ګټه یې ۷۵ سلنه ترلاسه کوله. په شریکه یا دوه اړخیزه پانګونه کې به مېشت کس د پانګې ٦٧ سلنه ورکوله او د ګټې نیمایي یعنې ۵۰ سلنه یې ترلاسه کوله. د رسمي اسنادو مطالعه ښیي چې کومېنډا د ټولنیز تحرک په لور د حرکت څومره ځواکمنه وسیله وه. په اسنادو کې به تاسو ډېر نوي نومونه وګورئ، داسې نومونه او څېرې چې پخوا د وینز د اشرافو په ډله کې نه وو. د ٩٦٠، ٩٧١ او

[1] commenda

۹۸۲ میلادي کلونو په دولتي اسنادو کې نوي نومونه په ترتیب سره د ټولو ثبت شویو مشخصاتو ۶۹ سلنه، ۸۱ سلنه او ۶۵ سلنه جوړوي.

د اقتصاد دا پرانیستوالی او د سوداګرۍ له لارې د نویو کورنیو راټوکېدل ددې لامل شول چې سیاسي نظام نور هم پراخ بنسټه شي. دوج[1] چې د وینز حکومت په سر کې و، د یوې عمومي اسامبلې له لوري د عمر ترپایه ټاکل کېده. که څه هم دا اسامبله د ټولو خلکو ګډه ټولنه وه، خو په عملي ډول د مخورو کورنیو تر اغېز لاندې وه. د وینز جمهوریت په لومړیو کې دوج ډېر ځواکمن و، خو د وخت په تېرېدو او په سیاسي بنسټونو کې د بدلونونو په پایله کې د نوموړي واکونه محدود شول. له ۱۰۳۲ میلادي کال وروسته د دوج ترڅنګ د دوکال[2] په نوم نوې تاسیس شوې شورا هم ټاکل کېده چې دنده یې د دوج له لوري د واک د انحصار مخنیوی و. لومړنی دوج «ډومینکو فلابیانکو» چې د ورېښمو شتمن سوداګر و، تر دې وړاندې یې هېڅ کوم لوړ رسمي مقام نه درلود. د وینز په بنسټونو کې دغه بدلون د سوداګرۍ او سمندري ځواک د پراختیا لامل شو. وینز په ۱۰۸۲ کال کې په قسطنطنیه کې پراخ سوداګریز امیتازات لاسته راوړل. دلته د وینزیانو یو ښار رامنځته او ډېر ژر د لسګونو زرو خلکو پر استوګنځي بدل شو، چې ورسره پرانیستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه هم جوړ شول.

د وینز اقتصادي پرمختګ د سیاسي بدلونونو لپاره د سختو فشارونو لامل شوی و او له همدې کبله په ۱۱۷۱ کال کې د دوج له مړینې

[1] Doge
[2] Ducal Council

وروسته په اقتصادي او سیاسي بنسټونو کې بدلونونه پیل شول. لومړنی نوښت د لویې شورا جوړول و، چې په وینز کې د سیاسي واک نهایي مرجع وه. دا شورا د قاضیانو په ګډون د وینز حکومتي چارواکو څخه جوړه شوې وه، چې د اشرافو تر نفوذ لاندې وه. پر یادو چارواکو سربېره، د شورا لپاره هر کال ۱۰۰ تنه نوي غړي د یوې څلور کسیزې کمېټې له لوري ټاکل کېدل او دا څلور کسان بیا د لویې شورا له لارې غوره کېدل. لویې شورا به دوه نورې فرعي شوراګانې یعنې سنا او څلوېښت کسیزه شورا ټاکله چې هرې شورا د قانون جوړونې په برخه کې جلا واکونه لرل. لویې شورا همدا راز د دوک شورا ټاکله چې شمېر یې له دوو څخه شپږو ته ډېر شوی و. دویم نوښت د پچه اچونې له لارې د لویې شورا له منځه د یوې بلې شورا جوړول و، چې دنده یې د نوي دوج ټاکل و. دوج باید د عمومي اسامبلې له لوري تایید شوی وای، ځکه چې دې مقام ته یوازې یو کس غوره کېده. درېیم نوښت دا و، چې دوج باید سوګند یاد کړی وای چې د دوکیانو واک به محدودوي، دا محدودیتونه د وخت په تېرېدو سره ډېر شول، څو دوج په راتلونکي کې د قاضیانو تابع اوسي او پرېکړې یې باید د دوکیانو تایید ته اړتیا ولري. د دوکیانو شورا همدارنګه دنده لرله څو تضیمن کړي چې دوج به د لویې شورا پرېکړې پر ځای کوي. دا سیاسي بدلونونه د قانون، خپلواکو قاضیانو، محاکمو او خصوصي قراردادونو د قانونمندۍ په برخو کې د پراخو نوښتونو او پرمختګونو لامل شول. دغو نویو اقتصادي بنسټونو نویو سوداګریزو فعالیتونو او قراردادونو ته لار پرانېسته، دا په مالي برخه کې چټک نوښتونه وو چې په وینز کې هغه مهال د موډرنې بانکوالۍ د رامنځته کېدو پیلامه ګڼل کېده. د

پرانیستو بنسټونو په لور د وینز خوځنده پرمختګ نه درېدونکی ښکارېده، خو یوه اندېښنه موجوده وه؛ هغه اقتصادي وده چې د وینز بنسټونو له ملاتړه برخمنه وه، له خلاق تخریب سره مله وه. د کاروباري ځوانانو هغه ډلې به چې د کومېنډا سیستم یا نورو ورته بنسټونو له لارې شتمن کېدل، د لوړ پاړکي اقتصادي فعالیتونه او ګټې یې له خطر سره مخ کولې. یوازې اقتصادي ګټې نه وې، بلکې سیاسي ګټې او قدرت یې هم خوندي نه وو. په دې توګه په لویه شورا کې د لوړپاړکي استازو تل هڅه کوله چې د دغو نویو سوداګرو پرمخ د کاروبار لارې بندې کړي.
په لومړي سر کې په لویه شورا کې غړیتوب یو کلن و. مخکې مو هم یادونه وکړه، چې د سل کسیزې شورا لپاره کاندیدان د څلور کسیزې کمېټې له لوري ټاکل کېدل، خو د ۱۲۸۶ کال د اکتوبر په درېیمه د لویې شورا غړیتوب ته د کاندید کېدو قانون د اصلاح وړاندیز وشو چې له مخې یې د لویې شورا غړي باید د څلوېښت کسیزې شورا د رایو په اکثریت چې د واکمنې کورنۍ تر نفوذ لاندې وه، ټاکل شوي وای. دې کار واکمنې طبقې ته واک ورکاوه چې نویو غړو د راتګ مخه ونیسي، خو دا وړاندیز ونه منل شو. د ۱۲۸۶ کال د اکتوبر په پنځمه بل پېشنهاد وړاندې او ومنل شو. له دې وروسته د هغه چا غړیتوب په اتومات ډول منل کېده چې مخکې یې پلار یا نیکه په شورا کې غړی و ، له دې پرته باید د دوکیانو شورا له لوري غړیتوب یې تایید شوی وای. د اکتوبر په اولسمه په قانون کې بل نوی بدلون هم راغی چې له مخې یې د لویې شورا غړیتوب د څلوېښت کسیزې شورا، دوج او دوکیانو شورا تایید ته اړتیا درلوده. د ۱۲۸۶ کال

مبارزات او اصلاحات د وینز د سیاسي حبس «La Serrata» لپاره پیلامه ګڼل کېده. د ۱۲۹۷ کال په فبروري کې پرېکړه وشوه چې که څوک څلور کاله مخکې د لویې شورا غړي وو، نوماندي او غړیتوب یې په اتومات ډول منل کېږي. په دې توګه د لویې شورا دغو غړو باید له څلوېښت کسیزې شورا څخه د تایید لپاره لږ تر لږه دولس رایې ترلاسه کړې وای. د ۱۲۹۸ کال د سپټمبر له یوولسمې وروسته مخکینیو غړو او د هغوی کورنیو نور تایید ته اړتیا نه لرله. لویې شورا ته د تازه غړو راتګ ډاډمن شوی و او لومړني غړي د اشرافو میراثي طبقه وه. دا بهیر په ۱۳۱۵ کال کې د Libro d'Oro یا «زرین کتاب» په چمتو کولو سره چې د وینزي اشرافو نومونه یې په رسمي توګه ثبت کړي وو، د پوخوالي پړاو ته ورسېد. هغه کسان چې له دې نوې پروسې بیرون پاتې وو، اجازه یې نه ورکوله چې له کوم مقاومت پرته واک له لاسه ورکړي. د ۱۲۹۷ او ۱۳۱۵ کلونو ترمنځ په وینز کې سیاسي کشمکشونه له وقفې پرته اوج ته ورسېدل. لویې شورا د غړو د شمېر په زیاتولو سره ستونزې ته د پای ټکی کېښود. د مخالفینو د خولې بندولو لپاره د شورا د ټولو غړو شمېر له ۴۵۰ څخه ۱۵۰۰ کسانو ته لوړ شو. دا لانجه په ځینې سره پای ته ورسېده. په ۱۳۱۰ کال کې په لومړي ځل پولیس ځواکونه رامنځته شول او د نظم د ټینګښت لپاره له زور او ځواکه کار اخیستل زیات شول.

لویې شورا د سیاسي حبس «political Serrata» پلان تر عملي کولو وروسته، اقتصادي حبس ته لاس واچاوه. زبېښونکو اقتصادي بنسټونو ته لاس ورکول، له شک پرته چې د زبېښونکو سیاسي بنسټونو په لور حرکت و. په دې برخه کې تر ټولو لومړی کار د کومېنډا قراردادونو بندول و؛ د وینز هغه بنسټي نوښت چې له برکته

يې دغه ښار شتمن شوی و. څومره د حيرانۍ خبره ده! کومپنډا نوي سوداګر شتمن کړل او اوس اشرافو هڅه کوله چې هغوی له صحنې ګوښه کړي. دا د زېبښونکو اقتصادي بنسټونو په لور لومړنی ګام و. دويم ګام هغه وخت واخيستل شو، کله چې د وينز حکومت په ۱۳۱۴ کال کې تجارت ملي کړ او کنټرول يې په خپل لاس کې واخيست. دولت د سوداګريزو توکو د لېږد رالېږد لپاره بېړۍ فعالې کړې او له ۱۳۲۴ کال وروسته يې پر نويو سوداګرو درنه ماليه وضعه کړه. له لرې پرتو سيمو سره سوداګري د اشرافو په انحصار کې پرېوته. دا د وينزيانو د اقتصادي هوساينې د زوال پيل و. د اشرافو له لوري د کاروبار او سوداګريزو چارو انحصار اقتصادي ځوړتيا له ځان سره لرله. په لومړيو کې داسې انګېرل کېده چې وينز به د نړۍ لومړۍ پرانېسته ټولنه وي، خو په دې هيلو يرغل وشو. سياسي او اقتصادي بنسټونه په لويه کچه زېبښونکي شول او په پايله کې د وينز اقتصاد مخ په ځوړ روان شو. تر ۱۵۰۰ کال پورې د وينز ټول نفوس ۱۰۰ زرو ته راکم شو او د ۱۶۵۰ -۱۸۰۰ کلونو ترمنځ هغه مهال چې په اروپا کې نفوس مخ په زياتېدو و، د وينز نفوس لا پسې کم شو. اوسمهال يوازېنی اقتصاد چې وينز يې لري، توريزم او کب نيونه ده. وينزيان د سوداګرۍ او اقتصادي بنسټونو په مسير د حرکت پرځای اوس پيزا پخوي، ايس کريم جوړوي او نور تجملي توکي توليدوي او بيا يې پر بهرني سيلانيانو پلوري. د نړۍ له ګوټ ګوټ څخه خلک د وينز ښار د عجايبو ليدو ته راځي؛ د دوج ماڼۍ او سنټ مارک کليسا زمريان چې وينزيانو پر مديترانې د خپلې واکمنۍ

پرمهال له بيزانس امپراتورۍ څخه لوټلي وو. بالاخره وينز ښار د اقتصاد له خوځنده ماشين څخه د نړۍ پر موزيم بدل شو.

په دې څپرکي کې موږ د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د بنسټونو پر تاريخي تحولاتو تمرکز کوو او دا به روښانه کړو چې ولې هر هېواد يو متفاوت مسير خپل کړی دی. په څلورم څپرکي کې مو وليدل چې لوېديځې اروپا څنگه له ختيځې اروپا واټن ونيو او د برېټانيا او لوېديځې اروپا ترمنځ توپير له کومه پيل شو. دا په حقيقت کې د کوچنيو بنسټي توپيرونو پايله وه، چې د تاريخ حساسې مقطعې ته د غبرگون په پايله کې لاسته راغله. فرض کړئ چې دا بنسټي توپيرونه په اوبو کې د يوه ژور کنگل څوکه ده او د اوبو پرسر د لوېديځې اروپا او برېټانيا بنسټونه گورو چې زرگونه کاله مخکې د ځينو تاريخي پېښو په واسطه په نړۍ کې له نورو مروجو بنسټونو جلا شوي دي. باقي لکه چې مشهوره ده، تاريخ دی. دوه دلايل شته چې دا نظريه ردوي. لومړی د پرانېستو بنسټونو په لور پر مخ تگ لکه څرنگه چې په وينز کې مو وليدل، ښايي بېرته پر شا تگ ولري. وينز هوسايني ته ورسېد، خو سياسي او اقتصادي بنسټونه يې وشړېدل او نېکمرغي له هغې لارې چې راغلې وه، په هماغې بېرته لاړه. وينز نن يوازې له دې اړخه شتمن دی چې خلک «سيلانيان» ددې ښار د برم د ستاينې لپاره هغه پيسې چې په بل ځای کې يې گټلې دي، دلته مصرفوي. دا حقيقت چې د پرانيستو بنسټونو په لور حرکت بېرته پر شا تگ لري، څرگندوي چې د بنسټونو د ښه والي لپاره هېڅ ساده پروسه وجود نه لري.

دويم، کوچني بنسټي توپيرونه چې د تاريخ د حساسو مقطعو په جريان کې يې کليدي رول لوبولی دی، په طبيعي ډول لنډ عمر لري.

دا توپیرونه له دې کبله چې کوچني دي، ښايي پر شا تګ يا معکوس حرکت خپل کړي، يا بېرته له سره راژوندي شي او بيا بېرته پر شا لاړ شي. په دې څپرکي کې به ووينو، بې له دې چې کلتوري او جغرافيوي فرضيو ته مراجعه وکړو، بريټانيا چې په اولسمه پېړۍ کې يې د پرانيستو بنسټونو په لور ګامونه واخيستل، د نوې ډبرې تر انقلاب زرګونه کلونه وروسته ان د منځنۍ پېړۍ په لومړيو او د لوېديځ روم امپراتورۍ تر سقوط وروسته هم د تاريخي بدلونونو په محراق کې نه و. د بريټانيا ټاپوګان چې د روم امپراتورۍ په څنډو کې پراته وو، د لوېديځې اروپا، شمالي افريقا، بالکان، قسطنطنيې او يا منځني ختيځ په پرتله له دومره ارزښت څخه برخمن نه وو. په پنځمه ميلادي پېړۍ کې کله چې لوېديځ روم وپاشل شو، بريټانيا هغه مهال له بشپړې څوړتيا سره مخ وه. خو سياسي اوښتونونه چې بالاخره صنعتي انقلاب ته يې لار هواره کړه؛ نه په ايټاليا، نه په ترکيې او نه هم په لوېديځه اروپا کې، بلکې په بريټانيا کې رامنځته شول. پر دې سربېره چې په بريتانيا او نورو هېوادونو کې د صنعتي انقلاب د شاليد په اړه پوه شو، د روم ميراث د څو دلايلو له مخې ارزښت لري. لومړی؛ روم د وينز په څېر يو لړ ابتدايي نوښتونه بنا کړي وو. د روم ابتدايي اقتصادي برياليتوبونه د وينز په څېر پر پرانېستو بنسټونو ولاړ و. دغه بنسټونه د وخت په تېرېدو سره د وينز په برخليک اخته شول، په روم کې دغه وضعيت له جمهوريت څخه [۵۱۰ – ۴۹ ق م] امپراتورۍ [۴۹- ۴۷٦ م] ته په ورتګ تمام شو.

که څه هم روميانو د جمهوريت پرمهال د پاموړ امپراتوري جوړه کړې وه او د لرې واټن سوداګري او لېږد رالېږد سيستم يې درلود،

خو د اقتصاد ډېره برخه يې پر استثمار ولاړه وه. له جمهوريت څخه امپراتورۍ ته ورتګ، استثمار لاپسې پراخ کړ او په پايله کې خپلمنځي شخړو، بې ثباتۍ او پاشلتيا روم د مايا له برخليک سره مخ کړ. دويم او تر ټولو مهمه دا چې، موږ به ووينو چې په لوېديځه اروپا کې د بنسټونو په برخه کې پېښېدونکي بدلونونه د روم ميراث نه و، بلکې د هغې حساسې مقطعې پايله وه چې د لوېديځ روم امپراتورۍ د ړنګېدو پرمهال په دې سيمه کې عامه وه. دغو پېښو د نړۍ نورو برخو لکه افريقا، اسيا او امريکا کې له پېښو سره لږ ورته والی درلود. که څه هم د ايتوپيا د تاريخ د مطالعې په پايله کې به ووينو چې کله يو شمېر نور ملتونه هم د تاريخ له دغه شان حساسو مقطعو سره مخ شوي، نو ځيني وختونه يې د تاريخ دغه ازماينښت ته مشابه ځواب ورکړی دی. د روم ځوړتيا د فيوډاليزم په پايښت تمام شو او په نتيجه کې يې مريتوب ختم شو، د اشرافو او پاچاهانو د نفوذ له دايرې بهر ښارونه رامنځته شول او په تدريج سره داسې بنسټونه را وټوکېدل چې د واکمنانو سياسي قدرت يې محدوداوه. طاعون فيوډالي وضعيت په بل مخ کړ، کروندګر او ښارونه يې د پاچاهانو، اشرافو او ځمکوالو په بيه ځواکمن کړل. په اتلانتيک کې سوداګريز فرصتونه هم په دغسې يو وضعيت کې رامنځته شول، خو د نړۍ ډېری نورو ملتونو له دغه ډول فرصتونو ګټه پورته نه کړه او له نورو په جلا لار روان شول.

رومي ښېګڼې...

د روم د عوامو جرګې ټربیون «ویاند» تیبریوس ګراکچوس[1] له میلاد څخه مخکې په ۱۳۳ کال کې د سناتورانو له لوري ووژل شو او مړی یې له هر ډول رسمي مراسمو پرته د «تیبر» سیند ته ور وغورځول شو. د هغه قاتلین په خپله د تیبریوس په شان اشراف وو او د وژنې پلان یې د ترور زوی «پبلیوس کورنلیوس» جوړ کړی و. تیبریوس ګراکچوس یو بې غرضه اشراف و، چې د روم جمهوریت د نوموتو مشرانو لکه د «ایلیریان» جګړې او د «پانیک» د دویمې جګړې اتل «لوسیوس امیلیوس پاولوس» او همدارنګه «سیپیو افریکانیس» سره یې کورنۍ تړاو درلود. خو ولې ځواکمن سناتوران او حتی د ترور زوی یې د هغه پر وړاندې ودرېدل؟ د دې پوښتنې ځواب موږ ته د روم جمهوریت د خپلمنځي شخړو او بیا وروسته د دې جمهوریت د راپرځېدو په اړه حقایق روښانه کوي. د دغو ځواکمنو سناتورانو پر وړاندې د تبریوس مبارزه د ځمکو د تخصیص د څرنګوالي او د عوامو د حقوقو د خوندیتوب لپاره وه، چې د وخت اساسی ستونزه ګڼل کېده.

د تیبریوس ګراکچوس پرمهال روم یو باثباته جمهوریت ګڼل کېده. د روم سیاسي بنسټونه او د سرباز وګړي «citizen-soldiers» په نامه رومي ارزښتونه لا هم د تاریخ پوهانو له لوري د دې جمهوریت د کارنامو او لاسته راوړنو په توګه پېژندل کېږي. رومي وګړو له میلاده شاوخوا ۵۱۰ کاله مخکې د «لوسیوس تارکوینیوس سوپربوس» د پاچاهۍ په راپرځولو سره نوی جمهوریت تاسیس کړ. دغه

[1] Tiberius Gracchus

جمهوریت په ځیرکانه ډول داسې سیاسي بنسټونه رامنځته کړل چې د پرانیست والي ډېرې ځانګړنې پکې وې. حکومت د هغو داورانو له لوري اداره کېده، چې د یوه کال لپاره انتخابېدل، دې کار مرسته کوله چې په واک کې د ډېر وخت لپاره د چاوراکو د پاتې کېدو او له دندې د ناوړه استفادې مخه ونیول شي. د جمهوریت بنسټونه د چک او بیلانس سیستم څخه برخمن وو واک یې په پراخه او مناسبه توګه وېشه. دا چې د رایې ورکونې سیستم غیر مستقیم و، نو ټولو خلکو په استازولۍ او سیاست کې برابره ونډه نه لرله.همدارنګه دلته ګڼ شمېر مریان اوسېدل چې د ټول نفوس یو پر درېیمه برخه یې جوړوله او د ایټالیا په یو شمېر مهمو سیمو کې په تولید کې یې کلیدي رول درلود. مریان له هر ډول حقونو محروم وو، سیاسي استازولي خو لرې خبره وه. د وینز په څېر د روم سیاسي بنسټونو کثرت پاله یا پراخ بنسټه عناصر لرل. عوامو ځان ته جلا اسامبله لرله چې ټربیون یا استازی یې ټاکه. دغه ټربیون کولای شول چې د داورانو پرېکړې ویټو کړي، د عوامو جرګې غونډه راوبولي او د قانون طرحه پېشنهاد کړي. عمومي اسامبلې په ۱۳۳ ق م کې تبریوس ګراکچوس واک ته ورساوه. د اسامبلې قدرت پر «بېلتون» ولاړ و؛ چې د عوامو له لوري یو ډول اعتصاب ګڼل کېده، په ځانګړې توګه سرتېري به له ښاره بهر غونډیو ته تلل او تر هغو به چې داورانو یې شکایتونو ته رسېدنه نه وه کړې، اعتصاب ته یې دوام ورکاوه. د جګړې پرمهال به دې مسئلې ته ډېر پام کېده. ویل کېږي چې له میلاده مخکې په پنځمه پېړۍ کې د یوه بېلتون په ترڅ کې خلک بریالي شول چې خپل ټربیون وټاکي او هغه قوانین چې له مخې یې ټولنه اداره کېده، تصویب کړي. سیاسي او قانوني مصونیت له هغوی سره مرسته وکړه

چې خلکو ته د پامور اقتصادي فرصتونه او پرانېستي اقتصادي بنسټونه جوړ کړي. په پایله کې د روم جمهوریت په مشرۍ سوداګري په ټوله مدیترانه کې وغوړېده. د لرغونپوهنې شواهد ښيي، په داسې حال کې چې زیاتره رومیانو او مریانو «وخوره او مه مره» ژوند درلود، د عادي اوسېدونکو په ګډون ګڼو نورو رومیانو بیا د پامور عوایدو ته لاسرسی پیدا کړ، چې ښاري کانالیزاسیون او د شپې له خوا د سړکونو د روښنايي اسانتیاوو څخه برخمن وو. د روم د اقتصادي ودې په اړه نور شواهد هم شته. د رومیانو د شتمنۍ کچه د هغوی له پاتې شویو کښتیو څخه معلومولای شو. هغه امپراتوري چې رومیانو جوړه کړې وه، د بندري ښارونو یوه شبکه وه چې په ختیځ کې له اتن، انطاکیه او سکندریې څخه تر روم پورې او په لرې ختیځ کې له کارتاج او کادېس څخه تر لندنه پورې سیمې یې په برکې نیولې. د روم قلمرو په پراخېدو سره، سوداګري او د بېړۍ چلونې بهیر هم پراخ شول او دا حقیقت د هغو شواهدو پربنسټ په اثبات رسولای شو چې لرغونپوهانو د مدیترانې سمندر په تل کې له ډوبو شویو بېړیو څخه ترلاسه کړي دي. ددې پاتې شونو نېټه له بېلابېلو لارو معلومېدای شي. په یادو بېړیو کې به د شرابو خُمرې[1] او د زیتونو تېل له روم څخه ګالیا او هسپانیا ته لېږدول کېدل او د هسپانیا د زیتونو تېل به د خرڅلاو یا وړیا وېش لپاره روم ته راتلل. د شرابو پر خُمرو به معمولا د جوړوونکي نوم او د تولید نېټه لیکل کېده. د تیبر سیند ته څېرمه د «Monte Testacci» په نامه یوه

[1] اوږده ختین لوښي دي چې پخوا به په کې شراب یا نور مایعات ساتل کېدل. د افغانستان په ځینو سیمو کې ورته چاټۍ هم وايي

کوچنۍ غونډه پرته ده، چې د «Monte dei Cocci» یا د کولالۍ غونډۍ په نامه هم یادېږي. دغه غونډۍ له نږدې ۵۳ میلیونه خُمرو څخه جوړه شوې ده. کله چې به خُمرې له بېړۍ څخه تخلیه کېدلې، نو خالي خُمرې لرې غورځول کېدې او په دې توګه د پېړیو په اوږدو کې د خُمرو له انبار څخه یاده غونډۍ جوړه شوه. نور توکي او همدارنګه په خپله کنبتۍ هم کولای شو چې د راډیو کاربن په وسیله یې تاریخ معلوم کړو، دا هغه مروجه او ډاډمنه طریقه ده چې لرغونپوهان یې د نباتي بقایاوو د عمر معلوملو په موخه کاروي. نباتات د فوټوسنتيز عملیې پرمټ انرژي تولیدوي چې دغه انرژي بیا کاربن ډای اکسایډ پر قند تبدیلوي. هغوی د دې عملیې په ترڅ کې یوه اندازه کاربن-۱۴، یعنې ددې عنصر یو طبیعي راډیو ایزوتوپ زېرمه کوي. کله چې نباتات له منځه ځي، کاربن ډای اکسایډ د راډیو اکټیف د خوسا کېدو له امله په تدریج له منځه ځي. کله چې لرغونپوهان د یوې کنبتۍ پاتې شوني ترلاسه کوي، کولای شي چې له همدې کاربن-۱۴ څخه په استفادې د هغې تاریخ معلوم کړي. دا عملیه موږ ته د ونې د پرې کولو او وهلو یو اټکلي تاریخ هم په واک کې راکوي. یوازې ۲۰ کنبتۍ دي چې تاریخ یې له میلاده ۵۰۰ کاله مخکې دی، دا کنبتۍ په ډېر احتمال سره چې رومي نه وې، مثلاً؛ ښایي چې کارتجني «Carthaginian» وې، خو تر دې وروسته د رومي کنبتیو شمېر په چټکۍ سره ډېرېږي. د حضرت عیسی (ع) په وخت کې د دې کنبتیو شمېر ۱۸۰ ته رسېږي.

د لرغونو زمانو د ډوبو شویو بېړیو په اړه څېړنې د روم جمهوریت د اقتصادي او سوداګریزو حدودو د روښانه کولو په برخه کې یوه کارنده طریقه ده. دغه څېړنه د لرغوني روم د اقتصادي ودې په اړه

شواهد په لاس راکوي. ښايي چې د يادو کښتيو دوه پر درېيمه برخه مالونه د روم حکومت اړوند و او دا مالونه هغه ماليات او جزيې وې چې له ولايتونو څخه پلازمېنې ته لېږدول کېدل، يا هم ښايي هغه غنم او د زيتونو تېل به وو چې د افريقا له شماله راوړل کېدل او بيا د ښار خلکو ته په وړيا توګه وېشل کېدل. دا هغه استثماري مېوې وې چې د «Monte Testaccio» لويه برخه يې جوړه کړه. د اقتصادي ودې په اړه د شواهدو لاسته راوړلو لپاره يوه بله اغېزناکه لار د ګرينلنډ يخي هستو په اړه شويو څېړنو ته مراجعه ده. د واورې هغه دانې چې له اسمانه پر ځمکه توېږي، په هوا کې او په ځانګړې توګه پر اوسپنې، سپينو زرو او مسو يو مقدار ککړوالی خپروي، کله چې پر شوې واوره نوره واوره ورېږي، يخ يې وهي او ډېرۍ ترې جوړېږي. په ګرينلنډ کې زرګونه کلونه پرله پسې واوره ورېدلې ده او دا کار ساينس پوهانو ته فرصتورکوي چې زرګونه کاله مخکې د هوا د ککړتيا کچه معلومه کړي. په ۱۹۹۰ او ۱۹۹۲ کلونو کې د ګرينلنډ د يخي هستو د څېړنې پروژې په ترځ کې د يخ ۳۰۳۰ متره لاندې سطحه وکيندل شوه، چې تاريخ يې ۲۵۰،۰۰۰ کاله پخوا زمانو ته رسېږي. په دې څېړنه کې يوه مهمه خبره دا وه چې له ۵۰۰ ق م ميلاد وروسته کلونو کې د هوا په ککړوالي کې د پام وړ زياتوالی راغلی دی. د اوسپنې، مسو او سپينو زرو اتوموسفيري مقدار وروسته په منظم ډول زيات شوی او د لومړۍ ميلادي پېړۍ په اوايلو کې خپل لوړ حد ته رسېدلی. په ديارلسمه ميلادي پېړۍ کې دا کچه يو ځل بيا لوړېږي. دا موندنې ښيي چې په روم کې کان کيندنې پخوا او اوس څومره توپير درلود، يعنې د وخت په تېرېدو دا بهير

چټک او پراخ شوی دی. په کان کیندنه کې دا زیاتوالی ښيي چې اقتصادي فعالیتونه څومره پراخ شوي وو. خو د روم اقتصادي وده دوامداره نه وه، ځکه چې دا وده د داسې بنسټونو په اډانه کې رامنځته شوې وه چې یوه برخه یې پرانېستي او بله برخه یې زبېښونکې وه. که څه هم رومیان له سیاسي او اقتصادي حقونو برخمن وو، خو مریتوب او استثمار هم په کې ښه پرېمانه و او اشرافو (سناتوریال کلاس) سیاست او اقتصاد دواړه انحصار کړي وو. د مثال په توګه، د عمومي اسامبلې او د هغې د ټربیون له شتون سره سره، بیا هم اصلي واک له سنا سره و، چې غړي یې له سناتوریال طبقې څخه د سترو ځمکوالو له منځه ټاکل کېدل. د رومي تاریخ لیکونکي لېوي «Livy» په وینا، سنا د روم د لومړي پاچا روملوس له لوري تاسیس شوه او سل غړي یې لرل. ددغو لومړنیو غړو لمسیان د سناتوریال طبقې په نامه ونومول شول، که څه هم ځیني نوې کورنۍ هم پکې شاملې وې. د ځمکو وېش ډېر نا انډوله و او احتمالاً چې له میلاد څخه دوه پېړۍ مخکې وضعیت نور هم پسې سخت شو. د ستونزې ریښه همدا وه چې ګراکچوس د اسامبلې د ټربیون په توګه د هغې د وچولو هڅه کوله.

روم د مدیترانې په ګوټ ګوټ کې د خپل قلمرو په پراخولو سره ډېره شتمنۍ هم لاسته راوړه، ددې شتمنۍ لویه برخه د سناتوریال شتمنۍ کورنۍ ته ورسېده چې دې کار د بېوزلو او بډایو ترمنځ نا انډولتیا نوره هم پراخه کړه. سناتورانو نه یوازې له بډایو ولایتونو، بلکې په ایټالیا کې له خپلو سترو ځمکو او املاکو څخه هم شتمنۍ ترلاسه کولې. په دې املاکو کې هغو مریانو کار کاوه چې د روم په جګړه کې اسیر شوي وو، خو د دې املاکو ځمکې له کومه شوې وې؟

د جمهوریت په دوران کې د روم پوځ له ولسي سرتېرو[1] څخه جوړ و، چې لومړی په روم او وروسته د ایټالیا په نورو برخو کې د ځمکو کوچني مالکین وو. هغوی په سنتي ډول یوازې د اړتیا په وخت کې د پوځ په لیکو کې جنګېدل او بیا له جګړې تر ستنېدو وروسته به بېرته خپلو کروندو ته ستنېدل. د روم قلمرو په پراخېدو او د جګړه ییزو ماموریتونو په غځېدو سره، د جګړې دا تګلاره نوره بدله شوې وه. سرتېري به کلونه له خپلو ځمکو لېرې وو او بالاخره کروندې به یې شاړې پاتې کېدې. د سرتېرو کورنیو به له سختې لوږې او د پورونو له دروند بار سره لاس و پنجه نرموله. په دې توګه له کبنت څخه پاتې شاړې ځمکې د سناتوریال په برخه شوې. د سناتوریال کلاس په لا ډېر شتمن کېدو سره، له پوځه د ترخیص شویو بې ځمکو کسانو یوه ستره ډله په روم کې دېره شوه. دا چې هغوی ته هېڅ ځمکه ور پاتې نه وه، نو په ښار کې د کار موندنې په لټه کې شول. له میلاده مخکې د دویمې پېړۍ په وروستیو کې شرایط د جوش خطرناکې نقطې ته ورسېدل، هم له دې کبله چې د بېوزلو او بدایو ترمنځ واټن په بېساري ډول ژور شوی و او هم دا چې په روم کې د ناراضه وګړو یوه ستره برخه دېره وه. دغه ناراضیان د شته بې عدالیتو په غبرګون کې د اشرافو پرضد مقابلې ته چمتو وو، خو سیاسي واک د شتمنو ځمکوالو او د سناتوریال پاړکي په لاس کې و چې په وروستیو دوو پېړیو کې د موجوده شرایطو په برکت خورا شتمن شوي وو. د دوی ډېری ان د نظام د بدلون په فکر کې هم نه و، ځکه چې حالاتو ډېر مست کړي وو.

[1] citizen-soldiers

د رومي تاریخ لیکونکي پلوټارک په وینا کله چې تبریوس ګراکچوس د اوسنۍ مرکزي ایټالیا په اریترویا سیمه کې سفر کاوه، چې د ولسي سرتېرو د کورنیو له کړاوه ډک ژوند ته یې پام شو. نوموړي د سناتورانو له مخالفت سره سره، په ایټالیا کې د ځمکو د وېش په برخه کې یوه اصلاحي طرحه چمتو کړه. هغه له میلاد څخه مخکې په ۱۳۳ کال کې د عمومي اسامبلې ټربیون یا ویاند وټاکل شو او له خپل دغه مقام څخه په ګټې اخیستنې یې د ځمکو پر اصلاحاتو لاس پورې کړ. ده د یو کمېسیون د جوړېدو وړاندیز وکړ، څو معلومه کړي چې هغه څوک چې تر ۳۰۰ ایکره (۱۲۰ هکتاره) ډېره ځمکه لري، اضافي یې باید د روم هغو اړمنو وګړو ته ووېشل شي چې ځمکه نه لري. د ۳۰۰ ایکره معیار ټاکل په حقیقت کې د هغه پخواني قانون حکم و، چې له څو پېړیو راهیسې له پامه غورځول شوی و او نه عملي کېده. د ګراکچوس دغه پلان د سناتوریال طبقې ترمنځ سختې اندېښنې را وپارولې او په دې بریالي شول چې د ګراکچوس د ارضي اصلاحاتو پروګرام تر یوې مودې وځنډوي، خو ګراکچوس په اسامبله کې د خپلو ملاتړو په مرسته یو تن ټربیون چې د ځمکو د اصلاحاتو د طرحې د ویټو ګواښ یې کړی و، عزل کړ او په پایله کې پېشنهاد شوی کمېسیون جوړ شو. سناتورانو کمېسیون ته د مالي امکاناتو او سرچینو د نه ورکولو پرېکړه وکړه او ګراکچوس یې په غبرګون کې کمېسیون ته هغه شتمنۍ ځانګړې کړې چې د یوناني ښار د پاچا «پېرګاموم» څخه د روم خلکو ته پاتې وې. په دې توګه، کړکېچ نور هم اوج ته ورسېد. نوموړي هڅه کوله چې یو ځل بیا د عمومي اسامبلې ټربیون یا ویاند وټاکل شي، ځکه که له واکه ګوښه شي، نو ښایي د سناتورانو له لوري محاکمه او اعدام شي. دې

موضوع سناتورانو ته ښه پلمه په لاس ورکړه او ګراکچوس یې پر دې تورن کړ چې غواړي ځان پاچا کړي. هغه او ملګرو ته یې دسیسه جوړه شوه او د یوې حملې په نتیجه کې ووژل شول. خو د ګراکچوس په وژنې سره دا انګېزه مړه نه شوه. که څه هم د هغه لارویانو هڅه وکړه چې د ځمکو وېش او د ټولنې په نورو اقتصادي برخو کې اصلاحاتو ته دوام ورکړي، خو هغوی هم له ورته برخلیک سره مخ شول. مثلاً؛ د ګراکچوس ورور ګایوس غوښتل چې د خپل ورور ځای ونیسي، خو د ځمکوالو له لوري ووژل شو.

د راتلونکې یوې پېړۍ په ترڅ کې دغه ډول شخړې او کړکېچونه په دوراني ډول یو ځل بیا راڅرګند شول او په ځانګړې توګه د ۹۱-۸۵ ق م کلونو ترمنځ کشمکشونه پر «ټولنیزو شخړو» واوښتل. د سناتوریال د ګټو سرسخت ملاتړي کارنلیوس سولا لوسیوس «Cornelius Sulla Lucius» نه یوازې د بدلونونو په اړه پورته شوي غږونه په بې رحمۍ سره غلي کړل، بلکې د عمومي اسامبلې د ټربیونونو یا ویاندویانو واکونه یې هم محدود کړل. کله چې جیولیوس سزار له سنا سره په مبارزه کې د رومیانو ملاتړ خپل کړ، دغې موضوع هم د عامه ملاتړ خپلولو په برخه کې محوري رول درلود. جیولیوس سزار په ۴۹ ق م کې کله چې له خپلو سپاهیانو سره د روبیکان له سیند څخه تېرېده، هغه سیاسي بنسټونه یې له منځه یووړل چې د روم جمهوریت مرکزي هسته یې جوړوله. روبیکان سیند هغه سیمه ده چې د روم ولایتونه «Cisalpine Gaul» له ایټالیا څخه جلا کوي. روم د سزار لاسته ولوېد او یوه بله کورنۍ جګړه پیل شوه. جګړه د سزار په ګټه پای ته ورسېده، خو وروسته نوموړی په ۴۴ ق م

کې د «بروتوس» او «کاسیوس» په مشرۍ د مخالفو سناتورانو له لوري ووژل شو. روم جمهوریت ارام نه شو او د سزار د پلویانو، په ځانګړې توګه د «مارک انتوني او اوکتاویان» او د سناتورانو ترمنځ بله کورنۍ جګړه ونښته. انتوني او اوکتاویان له بریالي کېدو وروسته په خپلو کې سره ونښتل، چې بلاخره له میلاد څخه مخکې په ۳۱ کال کې اوکتاویان د «اکتیوم» په جګړه کې بریالی شو. هغه چې وروسته په ۲۸ ق م کال کې د «اګوستوس سزار» په نامه يادېده، پنځه څلوېښت کاله پر روم په یوازې ځان واکمني وکړه. اګوستوس په روم کې امپراتوري نظام رامنځته کړ. نوموړي غوره ګڼله چې امپراتورۍ ته يې د پرنسېپ «princep» چې د [برابرو ترمنځ لومړی] معنا ورکوي، خطاب وشي او خپل رژیم يې پرنسېپات باله. یوولسم (۱۱) نمبر نقشه له میلاد څخه وروسته په ۱۷۷ کال کې د روم امپراتورۍ حدود رانښيي چې تر ټولو وروستي برید ته رسېدلې وه. په دې نقشه کې د روبیکان سیند ساحه چې د سزار لپاره برخلیک ټاکونکې سیمه وه، ترسیم شوې ده.

جمهوریت څخه پرنسیپات ته او بیا وروسته د امپراتورۍ په لور ورتګ، روم له زوال سره مخ کړ. هغه نیم بنده پرانېستي سیاسي بنسټونه چې اقتصادي هوساینې ته يې لار هواروله، سوکه سوکه له پامه وغورځول شول. سره له دې چې په روم جمهوریت کې د «ځمکو لوبه» د سناتوريال او نورو شتمنيو پاړکیو په ګټه روانه وه، خو یاد جمهوریت یو استبدادي یا ټولغوښتونکی نظام نه و او نه يې واک په کوم ځانګړي مقام پورې متمرکز کړی و. هغه بدلونونه چې اګوستوس پلي کړل، په وینز کې «سېراتا» ته ورته پروسه وه، چې په لومړیو کې يې یوازې سیاسي اړخ درلود، خو وروسته يې اغېزناکې

اقتصادي لاسته راوړنې لرلې. لوېدیځ روم چې د دغو بدلونونو له امله له امپراتورۍ جلا شوی و، په پڅمه میلادي پېړۍ کې هم له مالي او هم له اقتصادي پلوه له سختې ځوړتیا سره مخ شوی و او د ړنګېدو پر پوله ولاړ و.

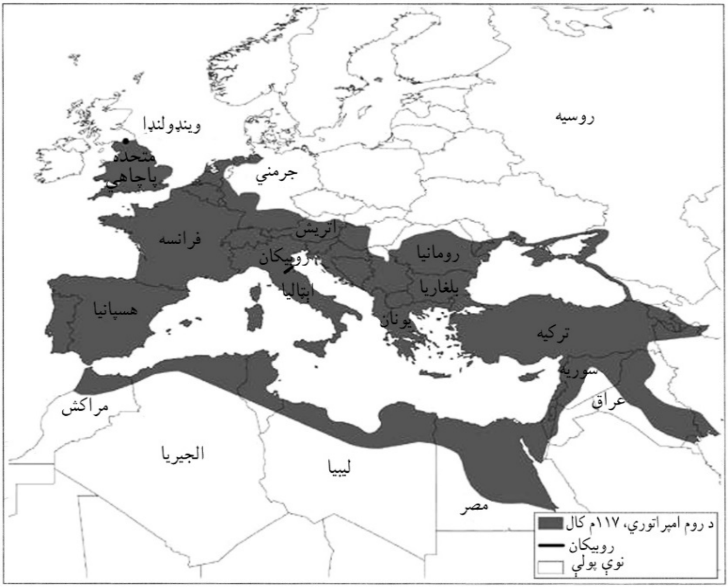

۱۱مه نقشه: د روم امپراتوري په ۱۱۷م کال کې

...رومي بدګڼې

فلاویوس اتیوس چې د «روم امپراتورۍ زوال او سقوط» په نامه د کتاب لیکوال اډوارد ګیبون، نوموړی «وروستی رومي» بولي؛ د روم امپراتورۍ یوه مهمه او رانښکوونکې څېره وه. مخکې له دې چې نوموړی د امپراتور «دریېم والنتینیان» په دستور ووژل شي، هغه د یوه

پوځي سردار په توګه د روم امپراتورۍ مخکښه او ځواکمنه څېره وه. هغه د روم امپراتورۍ کورنی او بهرنی سیاست منظم کړ او له سرکښو بدوي قبایلو او په کورنیو جګړو کې له ښکېلو رومیانو سره یې مبارزه وکړه. په کورنیو جګړو کې د ښکېلو پوځیانو ترمنځ هغه یوازینی کس و، چې د واک او امپراتورۍ د لاسته راوړلو په هڅه کې نه و. د دویمې میلادي پېړۍ له پای ته رسېدو وروسته، په روم کې کورنۍ جګړه د ورځني ژوند پر واقعیت بدله شوې وه. په ۱۸۰ میلادي کال کې د مارکوس اریلیوس «Marcus Aurelius» د مړینې پرمهال او په ۴۷٦ کال کې د لوېدیځ روم امپراتورۍ د سقوط په موده کې ډېر لږ داسې وخت راغی چې کورنۍ جګړې به نه وې او یا به د امپراتورۍ پروړاندې د کودتاګانو هڅې نه کېدلې. ډېر لږ امپراتوران یا په خپل طبیعي مرګ مړه شول او یا هم د جګړې په ډګر کې ووژل شول، بلکې ډېر شمېر یې د واک غوښتونکو ډلو او یا هم په خپله د پوځ له خوا له منځه یووړل شول. د اتیوس شغل د روم جمهوریت او د روم امپراتورۍ کې د بدلونونو په اړه موږ ته یو تصویر په لاس راکوي. د هغه رول نه یوازې په ناپایه کورنیو جګړو کې او همدارنګه د امپراتورۍ په لومړیو کې د هېواد په چارو کې یې واک د جنرالانو او سناتورانو له محدودو واکونو څخه توپیر لري، بلکې د نوموړي د ژوند پېښې څرګندوي چې د رومیانو برخلیک څنګه د یادو دوو پېړیو ترمنځ بدلون ته سوق شوی و.

بربریان چې د امپراتورۍ په وروستیو کلونو کې لومړی مغلوب او بیا په پوځي لیکو کې ځای پرځای شوي وو او یا هم د مریانو په توګه ترې کار اخیستل کېده، د هېواد پر ډېرې سیمو واک ټینګ کړ. اتیوس په ځوانۍ کې د بربریانو- لومړی د الاریک په مشرۍ د

ګاټانانو او بیا وروسته د هونانو- له لوري برمته کړای شو. له بربریانو سره د روم اړیکې د هغو بدلونونو ښکارندویي کوي چې د جمهوریت عصر په پایله کې رامنځته شوې وې. الاریک یو ډاروونکی دښمن او په عین وخت کې یو متحد ګڼل کېده، داسې چې په ۴۰۵ میلادي کال کې نوموړی د روم په پوځ کې د جنرالۍ تر ټولو لوړې رتبې ته ورسېد. البته دا یوه موقتي چاره وه. الاریک په ۴۰۸ کال کې د رومیانو پرضد جنګېده، چې ایټالیا یې ونیوله او په روم کې یې لوټماري پیل کړه. هونیان په عین حال کې چې یو پیاوړی دښمن ګڼل کېده، ترځنګ یې د روم همېشنی متحد او ملاتړی هم و. که څه هم هغوی لومړی اتیوس برمته کړی و، خو وروسته د کورنۍ جګړې پرمهال د هغه ترځنګ ودرېدل. خو هونیان به تل له یوه لوري سره ژمن او متحد نه پاتې کېدل او په ۴۵۱ کال کې یې د اتیلا په مشرۍ د «راین» سیند پورې غاړه د رومیانو پرضد جګړې ته را ودانګل په دې وخت کې ګاټانو د تیودوریک په مشرۍ د روم د دفاع لپاره جګړه کوله. د دغو ټولو پېښو په جریان کې د روم اشرافو بې درېغه هڅې کولې چې بربر قومندانانو ته ډاډ ورکړي. دا ډاډ ددې لپاره نه چې د بربریانو په مقاومت د روم پولې وساتي، بلکې د دې لپاره چې اشراف به یوه ورځ د واک د تصاحب لپاره په کورنیو شخړو کې دا ډله وکاروي. د مثال په توګه، ونډالیانو د پاچا قیصر په مشرۍ د اوسنۍ هسپانیا د ایبریا پر ټاپو وزمې یرغل وکړ او له ۴۲۹ میلادي کال وروسته یې د افریقا په شمال کې د رومیانو لویه برخه کرنیزې ځمکې ولکه کړې. د روم امپراتور درېیم والنتیناین ددې برید په غبرګون کې قیصر ته خپله کوچنۍ لور د واده په ډول وړاندې کړه.

سره له دې چې قیصر تازه د ګاتانو د یوه مشر له لور سره واده کړی و، خو د روم امپراتور دا وړاندیز یې رد نه کړ. قیصر خپله لومړۍ مېرمن په دې پلمه چې د ده د وژلو پلان یې درلود، طلاق او د غوږونو او پزې په پرې کولو سره یې خپلې کورنۍ ته ولېږله. نوې ناوې ډېره بختوره وه چې د کم عمر له امله په ایټالیا کې ساتل کېده او واده یې هېڅکله ترسره نه شو. نوموړې وروسته د پټرانیوس مکسیموس په نامه یوه ځواکمن جنرال ته واده شوه او پټرانیوس هغه ځوک و چې د امپراتور درېیم والنټینانین په مرسته یې د اتیوس د وژنې پلان جوړ کړی و، خو وروسته خپله امپراتور د دې توطیې قرباني شو. مکسیموس د امپراتورۍ پر تخت کېناست، خو حکومت یې ډېر دوام ونه کړ، ځکه چې د قیصر له لوري پر ایټالیا د ونډالیانو د یرغل په پایله کې ووژل شو، دا هغه یرغل و چې د روم په سقوط او وحشیانه لوټنې تمام شو.

د پنځمې پېړۍ په لومړیو کې بربریان د روم د دروازو خولې ته رسېدلي وو. ځیني تاریخ لیکوونکي دا پېښه له دې سره تړلې ګڼي چې ګنې روم د امپراتورۍ په وروستیو کلونو کې له پیاوړو سیالانو سره مخ شوی و. خو د ګاتانو، هونیانو او ونډالیانو بریالیتوبونه د روم د زوال نښې وې، نه د سقوط اصلي عوامل. د جمهوریت پرمهال روم له ډېرو خطرناکو او سازمان شویو رقیبانو لکه کارتاژیانو سره مخ شو. د روم زوال د مایا دولت-ښارونو له سقوط او زوال سره ډېر ورته والی لري. د روم زېښنونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه وو چې کورنۍ جګړې او د امپراتورۍ د سقوط پېښې یې وزېږولې. د روم د زوال ریښې هغه وخت ته ورګرځي کله چې اګوستوس واک ته ورسېد، دغې پېښې د بدلونونو یوې داسې مرحلې ته لار پرانېسته چې

سیاسي بنسټونه یې ورځ تر بلې استثماري کول. د یادو بدلونونو له ډلې یو هم د پوځ د سټرکچر یا جوړښت بدلول و، چې بېلتون یا تجزیه یې ممکنه کړه. دې کار هغه حیاتي عنصر چې د سیاست په ډګر کې یې د عامو رومیانو رول خوندي کاوه، له منځه یووړ. امپراتور تبریوس هم، کله چې په ۱۴ میلادي کال کې واک ته ورسېد، عمومي اسامبله منحل او د هغې واک یې سنا ته ولېږداوه. رومیان ددې پرځای چې په سیاست کې ونډه او ځای ولري، په غنمو، د زیتون تېلو، شرابو او د خنزیر په وړیا غوښو او همدارنګه د ګلادیاتورانو په تفریحي پروګرامونو یا سرکسونو بوخت کړای شول. د هغو اصلاحاتو له امله چې اګستوس پلي کړي وو، امپراتوري نظام د دې پرځای چې د پخوا په څېر د روم 'ولسي سرتېرو' لښکر باندې تکیه وکړي؛ د امپراتورۍ ګارډ ته یې مخه کړه. دا هغه ځانګړی پوځ و چې د اګوستوس په لاس جوړ شوی و. دا ځانګړی ګارډ ډېر ژر پر یوې داسې وسیلې بدل شو چې د امپراتورانو په سقوط او بریالي کولو کې یې پوره لاس درلود، داسې چې ځانګړي ګارډ به د کورنیو جګړو او شخړو په وخت کې د توطیو له لارې یو امپرتور رانسکور او بل یې واک ته رساوه. اګوستوس دغه راز اشراف د عامو وګړو پر وړاندې تقویه کړل او په دې توګه هغې ژورې نا انډولۍ چې د تبریوس ګراکچوس او اشرافو ترمنځ د شخړې سبب شوه، دوام پیدا کړ او ان لاپسې پراخه شوه. په مرکز کې د واک راغونډېدو د عامو وګړو د مالکیت د حقوقو د خوندیتوب مسئله له ګوابڼ سره مخ کړه. د امپراتورۍ په راتګ سره، د دولت له لوري د ضبط شویو ملکیتونو او شتمنیو کچه لوړه شوه او د روم په ځینو برخو کې د مصادره یا

ضبط شویو ځمکو کچې د ټولو ځمکو نیمایي جوړوله. په ځانګړې توګه د امپراتور او له هغه د چاپېره کړۍ له لوري د قدرت د تمرکز له امله د مالکیت حقوق بې ثباته و. د واک د لاسته راوړلو پر سر دغه کشمکش چې د مایا دولت سره دومره توپیر نه لري، بلاخره اوج ته ورسېد. ان مخکې تر دې چې بربریان له ناورینه ډکه پنځمه میلادي پېړۍ کې واک ترلاسه کړي، کورنۍ جګړه پر عادي چاره بدله شوې وه. د مثال په توګه، «سیپټیموس سوروس» له «ډیډیوس جولیانوس» څخه واک ترلاسه کړ. جولیانوس هغه څوک و چې د «پرتیناکس» له وژلو وروسته په ۱۹۳ کال کې واک ته رسېدلی و. درېیم امپراتور سېوروس د تخت د نورو مدعیانو جنرال «پسنیوس نایجر» او جنرال «کلیودوس البینوس» پروړاندې وجنګېد او هغوی ته یې په ترتیب په ۱۹۴ او ۱۹۷ کلونو کې ماتې ورکړې. نوموړي د کورنیو جګړو په ترڅ کې د خپلو ټولو مخالفینو شتمنۍ او مالونه مصادره یا ضبط کړل. که څه هم ځواکمنو واکمنانو لکه تراجان (۹۸- ۱۱۷) او وروسته ادریان او مارکوس اورلیوس، د روم د شړېدو او سقوط مخه څه ناڅه ونیوله، خو یو یې هم د بنسټونو د اساسي ستونزو په حل کې بریالي نه شول، دوی یا نه غوښتل او یا یې له وسه پورته خبره وه. له یادو واکمنانو څخه هېڅ یو له امپراتوري نظام څخه د لاس اخیستو او همدارنګه د جمهوري اصولو پربنسټ په روم کې د اغېزناکو سیاسي بنسټونو د بیا رغښت هوډ نه درلود. مارکوس خپل زوی کودوس خپل ځایناستی ټاکلی و چې نوموړی د نیرو او کالیګولا په پرتله تر ډېره پلار ته ورته و.

د امپراتورۍ اړونده سیمې او ښارونه د پراخېدونکې بې ثباتۍ شاهدې وې. په درېیمه میلادي پېړۍ کې د روم امپراتورۍ ټول ستر

ښارونه په دفاعي دېوالونو راچاپېر شوي وو. په زياترو مواردو کې تاريخي ځايونه او ابدات د دې لپاره ويجاړ شول چې له ډبرو او ټوټو څخه يې دفاعي دېوالونه او سپر جوړ کړي. له ميلاده مخکې په ۱۲۵ کال کې ګول ته د روميانو تر ورتګ مخکې، يادو خلکو د دفاع او خونديتوب په موخه خپل کورونه د غونډيو له پاسه جوړول. د روميانو په راتګ سره لومړني هستوګنځي پر دښتو او شاړو ځمکو بدل شول، خو په دربيمه ميلادي پېړۍ کې بيا دغه وضعيت معکوسه بڼه خپله کړه.

د سياسي بې ثباتۍ له ډېرېدو سره، ټولنه د داسې بدلون په لور سوق شوه چې اقتصادي بنسټونه يې لاپسې زبېښونکي يا استثماري کړل. د سيټيزنشيپ يا ښاروندۍ لمن دومره پراخه شوې وه چې په ۲۱۲ ميلادي کال کې د امپراتورۍ ټول ازاد وګړي له دې حقه برخمن وو او سيټيزن ګڼل کېدل، خو په دې موده کې په ټولنه کې منفي بدلونونو دا هرڅه اپوټه کړل. هغه وختونه له منځه لاړل چې ټول وګړي به د قانون په وړاندې له مساوي حقونو برخمن وو، په ځانګړې توګه کله چې ادريان (۱۳۸-۱۱۷) واک ته ورسېدل، د هرې ډلې لپاره بېلابېل قوانين عملي کېدل. يو بل ټکی چې يادول يې اړين دي، هغه د ښاوندۍ د وضعيت بدلون دی چې د جمهوريت په پرتله په دې دوره کې خلکو په سياسي او اقتصادي چارو کې د ګډون ونډه نه لرله. مريتوب د روم په ګوټ ګوټ کې پر خپل ځای پاتې شو. د امپراتورۍ نظام په ټينګېدو سره، کروندګر د مريتوب ډوله شرايطو په لور ورټېل وهل شول او په ځمکو کې بوخت کړل شول. د دغو مري

ډوله وګړو حالت چې کلوني[1] یې بلل، په رسمي اسنادو لکه «Codex Theodosianus» او «Codex Justinianus» کې په تفصیل سره بیان شوی دی، چې ریښه یې احتمالا د ډیوکلټین حکومت (۳۰۵- ۲۸۴) مودې ته ور رسېږي. پر کلوني د ځمکوالو حقوق نور پسې زیات شول. په ۳۳۲ میلادي کال کې امپراتور قسطنطین ځمکوالو ته اجازه ورکړه، څو کلونیس یا د کلوني هغه غړي چې د تېښتې په جرم تورن دي، زولانه کړي او همدارنګه له ۳۶۵ میلادي کال وروسته کلوني کروندګرو د ځمکوالو له اجازې پرته د خپلو شخصي ملکیتونو د پلور اجازه نه لرله. لکه څرنګه چې د ډوبو شویو بېړیو او د ګرینلنډ له یخي هستو څخه معلومولی شو چې په لومړیو پېړیو کې د روم اقتصادي وضعیت څه ډول و، همدغسې له یادو شواهدو څخه په ګټې اخیستنې د روم د سقوط او ځوړتیا عوامل هم روښانه کولای شو.

تر ۵۰۰ میلادي کاله پورې د روم د ټولو ډوبو شویو بېړیو شمېر له ۱۸۰ څخه ۲۰ ته راټیټ شو. کله چې روم مخ په ځوړ روان شو، سوداګري په مدیترانه کې کمه شوه او د ځینو په وینا ان تر نولسمې پېړۍ پورې پخواني حالت ته ونه ګرځېده. د ګرینلنډ یخونه هم عین شی داستان بیانوي. رومیانو به له سپینو زرو سکې جوړولې او د اوسپنې استعمال هم په کې ډېر دود و، چې تر ډېره د پایپونو او لوښو په جوړولو کې به ترې کار اخیستل کېده. د میلاد تر لومړۍ پېړۍ وروسته په یخي هستو کې د اوسپنې، سپینو زرو او مسو د استعمال کچه مخ په کمېدو ښکاري. د جمهوریت د وخت اقتصادي وده د

[1] Coloni

نړۍ د نورو زیېښونکو بنسټونو لکه د شوروي اتحاد په څېر حیرانوونکې وه، خو دغه وده چې حتی تر یوه بریده د نیمه پرانېستو بنسټونو په وجود کې ترسره کېده، محدوده وه او دوامداره پاتې نه شوه. د روم اقتصادي وده د کرنیزو محصولاتو پر نسبتاً لوړ تولید، جزيې او د لېرې واټن تجارت باندې ولاړه وه، خو دغه وده له ټکنالوژیکي پرمختګونو او خلاق تخریب څخه بې برخې وه. رومیانو ته یو لړ اساسي ټکنالوژۍ لکه اوسپنیز وسایل، وسلې، سواد او سپاره « د ځمکې د قُلبه کولو وسیله» په میراث پاتې وو، خو د جمهوریت په لومړیو کې یې ځیني نورې لاسته راوړنې هم لرلې، لکه په ودانیو کې د سیمنټو کارول، پمپ او د اوبو څرخ. تر دې وروسته د امپراتورۍ په وخت کې ټکنالوژیکي نوښتونه او بدلونونه په ټپه ودرېدل. د مثال په توګه، د کښتیو په ډیزاین او جوړونه کې ډېر لږ تحول راغی او د بېړۍ د حرکت لپاره له لرګیو جوړ راشبېل هېڅکله په شاتنۍ برخه کې څرخ باندې بدل نه شو. د اوبو د څرخونو د ترویج پروسه ډېره ټکنۍ وه او له همدې امله اوبه هېڅکله د روم په اقتصاد کې د انقلاب سبب نه شوې، حتی په ځینو بنسټیزو پروژو لکه د اوبو رسونې کانالونو او ښاري کانالیزاسیون جوړولو کې هم له پخوانۍ ټکنالوژۍ څخه کار اخیستل شوی و. له نوښت پرته او پر پخوانۍ ټکنالوژۍ تکیې تر یوه بریده اقتصادي وده رامنځته کولای شوای، خو دا چې یاده وده له خلاق تخریب څخه خالي وه، دومره ونه پایېده. د مالکیت حقونو په نا خوندي کېدو سره د وګړو اقتصادي او سیاسي حقونه هم په خطر کې شول او اقتصادي وده ټکنۍ شوه. د روم د لرغوني عصر د ټکنالوژۍ په اړه د پامور ټکی دا

دی چې د ټکنالوژۍ پنځونه او ترویج د حکومت په لاربښوونه ترسره کېدل. دا کار تر هغه سم دی کله چې دولت د خلاق تخریب له وېرې ټکنالوژیکي پرمختګ ته زړه نه ښه کوي. د روم ستر لیکوال «پیلیني» د هغه سړي کیسه بیانوي چې د تبریوس د واکمنۍ پرمهال یې ناشکن ښیښه اختراع کړې وه او د جایزې اخیستو په موخه امپراتور ته تللی و. نوموړي خپله اختراع تبریوس ته وړاندې کړه او تبریوس وپوښتل چې په دې اړه یې څوک خبر کړي دي او که نه؟ سړي ځواب ورکړ، نه. تبریوس یاد کس پر ځمکه راچپه او ویې واژه، څو «طلا د خاورې په څېر بې ارزښته شي».
په دې داستان کې دوه په زړه پورې ټکي نغښتي دي: لومړی، یاد مخترع د نوي کاروبار د جوړولو او له خپلې اختراع کړې ښیښې څخه د ګټې اخیستنې په پار د امپراتوار دربار ته تللی و، چې دا پر ټکنالوژۍ د حکومت کنټرول او انحصار ښیي. دویم؛ تبریوس په دې خوښ و، چې د ناوړه سیاسي عواقبو له امله د نوښتونو مخه نیسي، چې دا هماغه له خلاق تخریب څخه وېره وه. د امپراتورۍ پرمهال د خلاق تخریب د مخنیوي په اړه دلته له موږ سره هیښوونکي مثالونه شته. سویټونیوس د هغه چا کیسه کوي چې امپراتور وسپاسیان «۶۹-۷۹م» ته راغی او خپله اختراع یې ورته وړاندې کړه. نوموړي داسې وسیله اختراع کړې وه چې د روم نوې جوړېدونکې ماڼۍ ته یې ستنې یا پایې په ډېر کم لګښت لېږدولې. ستنې ډېرې غټې، درنې او لېږدول یې خورا ستونزمن و، یادې ستنې لېږې په کانونو کې جوړېدلې او روم ته د هغو رالېږدول زرګونو کارګرانو او ډېر لګښت ته اړتیا لرله. وسپاسیان مخترع کس ونه واژه، خو نوښت یې رد کړ او زیاته یې کړه:«په دې وسیلې به څنګه وکولای شم چې خپل خلک

ماړه کړم؟» بیا هم وینو چې یو مخترع دولت مشر ته ورغلی و. تمه وه چې د ناشکن ښیښې برعکس ددې وسیلې په اړه یوه متفاوته پرېکړه وشي، ځکه چې د روم دولت د استخراج او ستنو جوړولو په چارو کې ښکېل و؛ خو دا نوښت هم بالاخره له خلاق تخریب څخه د وېرې له امله چې تر ډېره سیاسي بڼه یې لرله، رد شو. وسپاسیان اندېښنه لرله چې که خلک خوشاله او تر خپل کنټرول لاندې ونه ساتي، نو سیاسي بې ثباتي به سر راپورته کړي. د روم خلک باید بوخت ساتل شوي وای او د دې کار لپاره غوره وه چې د ودانیزو ستنو په څېر کارونو ته سوق شوي وای. امپراتور به خلکو ته وړیا ډوډۍ ورکوله او د هغوی د ساتېرۍ لپاره یې سرکسونه جوړول. د یادونې ده چې یادې دوه پېښې د جمهوریت له پاشل کېدو په کمه موده کې واقع شوې. د روم امپراتورانو د جمهوریت دورې د واکمنانو په پرتله د بدلونونو د مخنیوي لپاره ډېر ځواک درلود.

په روم کې د ټکنالوژیکي نوښتونو د نشتوالي یو بل مهم لامل د مریتوب دود و. رومیانو د خپلو فتوحاتو په لړ کې ګڼ کسان د مریانو په توګه ونیول او په پراخو ځمکو کې د کار لپاره یې ایټالیا ته بیول. ډېرې رومي وګړو کار کولو ته اړتیا نه لیده، ځکه چې د دولت په وړیا مرستو چلېدل. نو نوښت به له کومه شوی وای؟

ومو ویل چې نوښت له هغه ځایه سرچینه اخلي چې کله افراد نوې ایډیاګانې یا طرحې او د زړو مسایلو لپاره نوې حل لارې ولري. په روم کې پر تولید بوخت کسان مریان او مریانو ته ورته کسان (کلوني) وو چې د نوښت انګېزه په کې وژل شوې وه، ځکه چې د کار ټوله ګټه د اشرافو جیب ته تلله. لکه څرنګه چې په دې کتاب کې

به يې تکراراً وګورو، د کارګرانو او سيستمونو پر زبېښناک ولاړ اقتصاد لکه مريتوب او خان-رعيت نظام «Serfdom» په ښکاره ډول نوښت ځپونکی دی. دا حقيقت له لرغونې زمانې څخه تر اوسني يا موډرن عصر پورې څرګند دی. د مثال په توګه، په امريکا متحده ايالتونو کې يوازې د دې هېواد شمالي ايالتونو په صنعتي انقلاب کې برخه واخيسته، نه سوېلي ايالتونو. که څه هم مريتوب او خان-رعيت نظام د اشرافو او واکمنې طبقې لپاره پراخ ثروت توليدوي، خو ټولنې ته ټکنالوژيکي نوښتونه او هوساينه نه وربښي.

له ويندولانډا څخه نور ليکونه نه راځي

په ۴۳ ميلادي کال کې د روم امپراتوار 'کلاډيوس' برېټانيا ونيوله، خو د سکاټلنډ په نيولو بريالی نه شو. په دې برخه کې وروستۍ بې نتيجې هڅه د روم د ګورنر «اګريکولا» وه، چې نوموړی هم وروسته پرشا شو او په ۸۵ ميلادي کال کې يې د برېټانيا له شمالي پولې څخه تر سکاټلند پورې د ساتنيزو دېوالونو يوه لړۍ بنا کړه. ددې دېوالونو له ډلې يو ستر دېوال د نيوکاسټل د لوېديځ په ۳۵ مايله مترۍ کې په ويندولا کې موقعيت درلود. دغه دېوال په (۱۱) نمبر نقشه کې د روم امپراتورۍ د شمال غرب په لرې پرته سيمه کې ښودل شوی دی. وروسته ويندولا په هغه دفاعي دېوال کې مدغم شو چې ادريان جوړ کړی و، خو کله چې په ۱۰۳ کال کې د کانديدوس په مشرۍ د پوځ يو کنډک هلته مېشت شو، دا يو جلا دېوال و. کانديدوس خپل ملګري اوکتايوس ته د قرارګاه د اکمال او تجهيز په اړه ليک واستاوه او اوکتايوس يې په ځواب کې وليکل:«د اوکتايوس له لوري خپل ورور کانديدوس ته سلامونه او نېکې هيلې! څو ځله مې درته په

لیک کې یادونه کړې چې ما پنځه زره وړې غنم اخیستي دي، چې له همدې امله اوس نغدو پیسو ته اړتیا لرم. که پنځه سوه دیناره راته را ونه لېږې، نو هغه درې سوه دیناره به چې د پېشکي په ډول مې ورکړې دي، له لاسه ورکړم او شرمنده به شم. له تاسو هیله کوم چې زر تر زره پیسې راولېږې. هغه خرمن چې تاسو یې یادونه کړې، هغه په کاتاراکتیوم کې ده. هغوی ته ولیکه چې ماته یې راوسپاري او همدارنگه د هغه واگون یا گاډۍ په اړه هم ولیکه چې تاسو په لیک کې ورته اشاره کړې ده. که په لاره کې د څناورو وېره نه وای، نو اوس به مې وختي دا کار تمام کړی و. له ترتیوس سره د هغو ۸،۵ دینارو په اړه وگوره چې له فاتالیس څخه یې اخیستي دي. هغه تراوسه ماته نه دي راسپارلي. ما ته د نغدو پیسو د لېږلو په اړه اطمینان راکړه، ترڅو د غنمو وړې واخلم. سپکتاتوس او فیرموس ته سلامونه وایه. په مخه ښه.»

د کاندیدوس او اوکتایوس ترمنځ دا مکاتبه د روم امپراتورۍ تر ولکې لاندې د برېتانیا د اقتصادي پرمختگونو په اړه ځیني واقعیتونه روښانه کوي. دا لیک موږ ته راښیي چې رومي- برېتانیا هغه مهال له مالي خدماتو سره مل له پرمختللي پولي اقتصاد څخه برخمنه وه. دا لیک همدا راز موږ ته په برېتانیا کې د سړکونو موجودیت راښیي، که څه هم هغه مهال په ناوړه وضعیت کې و. هلته همدارنگه یو مالیاتي نظام موجود و، چې ټکس یې وضعه کړی و، څو کاندیدوس ته مزد ورکړي. تر ټولو مهمه دا چې دواړه کسان باسواده وو او کولای یې شول چې له پوستي خدمتونو گټه واخلي. برېتانیا دغه راز د کولالي لوښو د تولید گڼې کارخانې او په ځانگړې توگه په 'اکسفورډشایر'

کې لرلې چې په لوړ کیفیت محصولات یې تولیدول. په ښاري سیمو کې حمامونه او عامه ودانۍ موجودې وې او د ودانیو په غولي کې به کاشي او ښکلې ډبرې کارول کېدې، خو په څلورمه پېړۍ کې دا هرڅه مخ په ځوړ شول او له ۴۱۱ میلادي کال وروسته د روم امپراتورۍ له بریټانیا لاس واخیست او رومي پوځیان له دغې خاورې ووتل. هغوی چې هلته پاتې شول، معاش یا پیسې ورنه کړل شوې او د روم امپراتورۍ له ړنګېدو وروسته خلکو ځایي واکمنان وشړل. تر ۴۵۰ میلادي کاله پورې د اقتصادي هوساینې ټولې پانې ورژېدې، پیسې له چلښته ولوېدې، ښاري سیمې خالي شوې او ودانۍ د ډبرو پر ډېرۍ بدلې شوې، پر سړکونو واښه او بوټي راشنه شول. د کولالۍ یوازې یو ډول تولید پاتې شو، چې هغه هم په لاس جوړېدل. خلکو په ودانیزو چارو کې د مصالې کارول هېر کړي وو او د سواد کچه په بېساري ډول راټیټه شوه. د کورونو په غولي کې بوس کارول کېدل، نه کاشي یا خښتې. نور څوک پیدا نه شول چې له وینډولانډا څخه لیک ولیکي.

له ۴۱۱ میلادي کال وروسته بریټانیا له اقتصادي رکود سره مخ او پر یوه شاړه کنډواله بدله شوه. البته دا لومړی ځل نه و، چې دغه هېواد له داسې وضعیت سره مخ کېږي. مخکې مو ولوستل چې له میلاد څخه ۹۵۰۰ کاله وړاندې په منځني ختیځ کې د نوې ډبرې انقلاب څنګه پیل شو. هغه مهال چې د اریکا او ابوهریره اوسېدونکو په کوډلو او کوچنیو کروندو کې ژوند کاوه، انګرېزان لا هم په ښکار او د بوټو په راټولولو بوخت وو. انګرېزانو ۵۵۰۰ کاله وروسته هم دغه ډول ژوند درلود او حتی له دې وروسته هم په بریټانیا کې کرنه او مالداري په خپله د انګرېزانو په نوښت رامنځته او دود نه شول،

بلکې له منځني ختيځ څخه اروپا ته د تللو کډوالو له لوري دود شول. هغه مهال چې انګرېزانو دې کار ته مخه کړه، د منځني ختيځ وګړي د ښارونو د ابادولو، د ليک او کولالۍ د اختراع په حال کې وو. له ميلاده ۳۵۰۰ کاله مخکې په بين النهرين يا اوسني عراق کې د «اوروک» او «اور» ستر ښارونه جوړ شول. د اټکل له مخې اوروک هغه مهال ۱۴ زره اوسېدونکي لرل، چې موده وروسته يې شمېر ۴۰ زرو ته لوړ شو. هغه وخت چې څرخ د لېږد رالېږد لپاره کارول کېده، په عين وخت کې د کولالۍ څرخ هم په بين النهرين کې اختراع شو. لږ وروسته د مصريانو لرغونې پلازمېنه ممفيس رامنځته شوه. په دواړو سيمو کې ليک په جلا- جلا ډول رامنځته شو. کله چې مصريانو له ميلاد څخه ۲۵۰۰ کاله مخکې د «ګيزا» درې ګوني اهرامونه جوړول، انګرېزانو خپله لرغونې آبده «ډبرينه دايره»[1] جوړه کړه. که څه هم دا ابده د انګرېزانو د وخت له معيارونو سره برابره وه؛ خو دومره ستره نه وه، چې حتى د مصر په يوه هرم کې د ښخ شوي فرعون «خوفو» پېښو ته ښخه شوې کښتۍ په کې ځای شي. له منځني ختيځه د برېټانيا او اروپا وروسته پاتې والي، د روميانو تر دورې دوام وکړ. پر دغه بدمرغه تاريخ سربېره، بيا هم په لومړي ځل پرانيستې ټولنه په برېټانيا کې رامنځته شوه او صنعتي انقلاب هم همدلته سر را پورته کړ. مخکې مو يادونه وکړه چې دا د کوچنيو بنسټي توپيرونو او د تاريخ د حساسو مقطعو په وړاندې د غبرګونونو پايله ده، لکه طاعون او د امريکا لويې وچې کشف. له نورو پر جلا مسير د برېټانيا روانېدو، تاريخي ريښې لرلې؛ خو که

[1] the stone circle

پېښې ته د ویندولاندا له زاویې وګورو، نو وبه وینو چې دغه ریښې دومره ژورې نه دي او دغه پېښې له تاریخي پلوه هېڅکله نه وې اټکل شوې. د نوې دېرې انقلاب او حتی د رومیانو د څو پېړۍ واکمنۍ پرمهال هم د یادو پېښو په اړه نښې نښانې نه لیدل کېدې. په ۴۵۰ میلادي کال کې چې تاریخ لیکونکي یې د «تورتم عصر» بولي، بریټانیا یوځل بیا د بېوزلۍ او سیاسي اړدوړ خولې ته ولوېده او پېړۍ پېړۍ له مرکزي او کارنده دولت څخه بې برخې وه.

د جلا کېدو مسیرونه

په بریټانیا کې د پرانیستو بنسټونو او وروسته د صنعتي انقلاب پېښې، د روم د دورې میراث نه ګڼل کېږي، خو دا په دې معنا نه ده چې د لوېدیځ روم د امپراتورۍ د سقوط په پایله کې چې د نړۍ په تاریخ کې مهمه پېښه ګڼل کېږي، د پامور بدلونونه رامنځته نه شول. دا چې د اروپا بېلابېلو برخو شریکه حساسه مقطعه لرله، نو بنسټونو یې هم باید مشابه تحول موندلی وای. د روم امپراتورۍ سقوط ددې شریکو حساسو مقطعو مهمه برخه جوړوي. د بدلون دا اروپایي مسیر د افریقا، اسیا او د امریکا د طی شویو مسیرونو په پرتله متفاوت دی. دلته د پراختیا بڼې متفاوتې دي، ځکه چې حساسې مقطعې یې سره شریکې نه وې. په بریټانیا کې د رومي واکمنۍ ړنګېدو هنګامه خپره کړه. دا پېښه د ایټالیا یا د روم تر واکمنۍ لاندې ګال (اوسنۍ فرانسه)، یا حتی د افریقا د شمال په اړه چې زاړه بنسټونه پکې تر ډېره په خپل ځای پاتې شول؛ لږ صدق کوي. په دې کی شک نه شته چې په روم کې له یوه واحد حکومت څخه د ګڼو حکومتونو په لور تګ چې د فرانکیانو، ویسګاتیانو، اوستراګاتیانو، وندالیانو او بورګندیانو

له خوا اداره کېدل، له خپل ارزښت څخه برخمن و. ددې حکومتونو د واک ساحه ډېره محدوده وه او د ګاونډیانو د پرله پسې یرغلونو له امله تل زیان منونکي وو. له شمال لوري به ویکینګیان او ډانیان له خپلو کښتیو سره راسم شول، له ختیځه به پر اسونو سپاره هونیانو یرغل راووړ او په پایله کې اسلام د یوه نوي دین او سیاسي قوت په توګه د حضرت محمد (ص) تر وفات یوه پېړۍ وروسته په ٦٣٢ میلادي کال کې د نوي اسلامي دولت بنسټ کېښود، چې د بیزانس امپراتورۍ لویه برخه، شمالي افریقا او د هسپانیا سیمې یې په ځان کې رانغاړلې. دغو پېښو اروپا ته ټکان ورکړ او په پایله کې په اروپا کې یوه ځانګړي ټولنیز نظام چې د فیوډالېزم په نامه یادېږي، سر راپورته کړ. فیوډالي ټولنو غیر متمرکز جوړښت درلود، ځکه چې پیاوړي مرکزي حکومتونه له منځه تللي وو. که څه هم یو شمېر واکمنانو لکه شارلمان هڅه وکړه چې دغه ډول حکومتونه یوځل بیا را ژوندي کړي، خو بریالي نه شول. فیوډالي بنسټونو چې د بشري قوې په برخه کې یې پر غیر ازادو کارګرانو یا غلامانو تکیه کوله، زبېښونکي بڼه لرله. یادو بنسټونو په منځنۍ پېړۍ کې په اروپا کې د ټکنۍ اقتصادي ودې او زبېښناک اساس کېښود. خو له دې سره سره، یادو بنسټونو په راتلونکې پراختیا کې رول درلود. د مثال په توګه، کله چې د کلیوالي وګړو ټولنیز وضعیت د خان-رعیت «serfdom» بڼه خپله کړه، مریتوب په اروپا کې له منځه لاړ. کله چې واکمن پاړکي د کلیوالو ټولنیز وضعیت له مریتوب څخه د خان-رعیت بڼې ته رانښکته کاوه، نو ددې اړتیا نه لیدل کېده چې د پخوانیو ټولنو په څېر دې د مریانو یوه جلا طبقه موجوده وي.

فیوډالېزم همدارنګه د واک تشه رامنځته کړه چې له امله یې خپلواکو ښارونو په تولید کې تخصص پیدا کړ او سوداګري و غوړېده، خو له طاعون ناروغۍ وروسته کله چې په اروپا کې د واک انډول بدل شو او په لوېدیځه اروپا کې د خان-رعیت نظام رنګېډل پیل شول، له مریانو څخه د یوې پاکې کثرت پاله یا پراخ بنسټه ټولنې جوړېدو ته لار هواره شوه. د تاریخ هغه حساسې مقطعې چې فیوډالي ټولنې یې وزېږولې، له یو بله متفاوتې دي؛ خو دا په دې معنا نه ده چې یوازې اروپا د تاریخ داسې حساس پړاوونه وهلي دي. ورته مثال افریقایي هېواد ایتوپیا دی چې د اکسوم «Aksum» پاچاهۍ د پراختیا په پایله کې رامنځته شو. د اکسوم پاچاهۍ بنسټ له میلاده شاوخوا ۴۰۰ کاله مخکې کېښودل شو. دا په خپل وخت کې له اقتصادي پلوه نسبتاً یوه پرمختللې پاچاهي وه چې له هند، سعودي عرب، یونان او د روم امپراتورۍ سره یې نړیوالې تجارتي اړیکې لرلې. دا پاچاهي هغه مهال له بېلابېلو اړخونو د ختیځ روم امپراتورۍ سره د پرتلې وړ وه. په اکسوم کې پیسې دود وې، تاریخي ابدات، عامه ودانۍ او سړکونه پکې جوړ شوي وو او د کرنې او بېړۍ چلونې په برخو کې یې ختیځ روم ته ورته ټکنالوژي لرله. له عقیدتي اړخه هم د روم او اکسوم ترمنځ ډېر په زړه پورې مشابهتونه شته. د روم امپراتور قسطنطین په ۳۱۲ میلادي کال کې مسیحیت ومانه. د اکسوم پاچا ایزانا هم په دغه وخت کې په ورته عمل لاس پورې کړ. دولسم (۱۲) نمبر نقشه د اکسوم د لرغوني دولت موقعیت چې د اوسنۍ ایتوپیا او اریتریا سیمې دي، راښیي. د روم امپراتورۍ له زوال سره هممهاله اکسوم هم له ورته برخلیک سره مخ شو او د دې دولت د تاریخي ماتې څرنګوالی د لوېدیځ روم امپراتورۍ سره ورته والی لري. څرنګه چې

هونيانو او ونډاليانو د روم په کمزوري کولو او ځوړتيا کې رول ولوباوه، همدغسې د اکسوم په سقوط کې هغو عربو فعاله ونډه لرله چې په اوومه پېړۍ کې يې خپل نفوذ تر سرې بحيرې او د عرب ټاپو وزمې تر سوېل پورې پراخ کړی و. اکسوم په عربستان کې خپلې مستعمرې او سوداګريز مسيرونه له لاسه ورکړل، چې دغه کار د اکسوم د اقتصادي ځوړتيا بهير لاپسې چټک کړ. د سکې ضرب ودرېد، د ښاري سيمو نفوس کم شو، حکومت په کورنيو ستونزو کې ګير شو او قلمرو يې د نننۍ ايتوپيا په اندازه محدود شو.

په اروپا کې د مرکزي حکومتونو په له منځه تلو سره، فیوډالي بنسټونه را وټوکېدل. په ایتوپیا کې د ګلټ «gult» نظام په رامنځته کېدو سره ورته وضعیت سر راپورته کړ، چې له مخې به یې د امپراتور له خوا

خلکو ته ځمکه ورکول کېده. که څه هم گومان کېږي چې دا بنسټونه په ډېرې پخوا زمانې پورې اړه لري، خو د ديارلسمې پېړۍ په ليکنيزو اثارو کې ورته اشاره شوې ده. د گلټ کليمه اهمري ريښه لري چې معنا يې ده: «هغه ځمکه ځانگړې کړه». هغه څوک چې له دې حقه برخمن کېدل، په بدل کې يې بايد امپراتور ته په پوځي برخه کې خدمت کړی وای. گلټ ته حق ورکړل شوی و، چې له کروندگرو څخه د باج په توگه امتياز واخلي. تاريخي شواهد څرگندوي چې د گلټ حق لرونکو کسانو به د کوچنيو کروندگرو له نيمايي ډېر محصولات په خپل نوم کول. سره له دې چې دغه جلا نظام د لوېديځې اروپا له فيوډاليزم سره ډېر مشابهتونه لرل، خو تر هغه هم څو چنده زبېښونکی و. د فيوډاليزم د اوج په مرحله کې په برېټانيا کې سرفيانو يا رعيت نسبتاً اسانه شرايط لرل او د خپلو کرنيزو محصولاتو نږدې نيمايي برخه به يې خانانو ته ورکوله. خو ايتوپيا د ټولې افريقا مثال نه و، د افريقا لويې وچې په نورو سيمو کې د خان-رعيت نظام «Serfdom» د مريتوب ځايناستی نه شو. مريتوب او د دې پديدې ملاتړو او تقويه کوونکو بنسټونو څو پرله پسې پېړۍ په افريقا کې دوام وکړ، حتی ښايي د ايتوپيا نهايي مسير به ډېر متفاوت و. ايتوپيا له اومې پېړۍ وروسته له هغو بدلونونو چې اروپايي بنسټونه يې اغېزمن کړل، وروسته پاتې شوه، په دې بدلونونو کې د خپلواکو ښارونو رامنځته کېدل، پر نويو شاهي نظامونو لگېدلي محدوديتونه او د امريکا لويې وچې په کشف پسې په اتلانتيک کې د سوداگرۍ پراختيا شامل و. په پايله کې د ايتوپيا مطلقه او استبدادي بنسټونه له هر ډول ننگونې پرته په خپل ځای پاتې شول. د افريقا

لويه وچه وروسته په ډېر متفاوت ظرفيت، له اروپا سره د سيالۍ ډګر ته داخله شوه. ختيځه افريقا د عربي نړۍ لپاره د مريانو د عرضه کولو په ترټولو ستر مارکېټ بدله شوه او په اتلانتيک کې د سوداګرۍ د غوړېدو له امله د اروپايي پراختيا په جريان کې ختيځې او لوېديځې افريقا په نړيوال اقتصاد کې د مريانو د عرضه کولو رول ترسره کړ. دا چې په اتلانتيک کې سوداګري څنګه په لوېديځه اروپا او افريقا کې د متفاوتو مسيرونو د رامنځته کېدو سبب شوه، د بنسټي توپيرونو هغه مثال دی چې د تاريخ د حساسې مقطعې ته د ملتونو له غبرګون ښودو سره تړاو لري. د مريانو سوداګرۍ په برېتانيا کې د استبداد يا ابسلوټېزم مخالفين شتمن کړل، خو په افريقا کې يې بيا استبداد او د استبداد پياوړتيا سره مرسته وکړه. له اروپا ور هاخوا، د بنسټونو د جلا کېدو پروسې خپل مسير ته دوام ورکړ. د مثال په توګه، د امريکا لويه وچه چې له ميلاده شاوخوا ۱۵،۰۰۰ کاله مخکې د يخ د اوبه کېدو په پايله کې له اروپا څخه جلا شوه، د ناتوفيانو په څېر له مشابه بنسټي نوښتونو څخه برخمنه وه چې په دغو نوښتونو کې ګډ ژوند، سلسله مراتب او د زېږښونکو بنسټونو په اډانه کې نابرابري شامل وو. دغه نوښتونه لومړی په بوليويا، مکسيکو او پيرو کې راڅرګند شول، چې بالاخره يې د جوارو بوټي په اهلي کېدو سره د امريکا لويه وچه کې د نوې ډبرې انقلاب راوپنځاوه. د مايا دولت په اړه مو مخکې ولوستل، همدغه سيمه وه چې د زېږښونکې يا استثماري ودې لومړنۍ نښې په کې راڅرګندې شوې، خو څرنګه چې د پرانېستو بنسټونو او اقتصادي ودې راپورته شوې څپه د روم تر واکمنۍ لاندې د اروپا ټولو سيمو ته خوره نه شوه، همدغسې په امريکا کې هم پرانېستي بنسټونه دغو لرغونو تمدني سيمو ته پراخ نه

شول. په حقیقت کې، لکه په لومړي څپرکي کې مو چې ولوستل، دغو تمدنونو په ډېره ناوړه بڼه له اروپايي ښکېلاک سره تعامل وکړ، تر دې چې خپل بخت يې بايلود او د امريکا هغه سيمې چې تر دې مخکې خورا شتمنې وې، د فقر خولې ته ټېل وهل شوې. متحده ايالات او کاناډا چې هغه مهال د مکسيکو، پيرو او بوليويا د تمدنونو په پرتله ډېرې وروسته پاتې سيمې وې؛ اوسمهال د امريکا په لويه وچه کې تر ټولو شتمن هېوادونه دي.

د لومړنۍ اقتصادي ودې پايلې

د نوې ډبرې انقلاب چې له ميلاده ۹۵۰۰ کاله مخکې او د برېټانيا صنعتي انقلاب چې د اتلسمې ميلادي پېړۍ په وروستيو کې رامنځته شول، په نړۍ کې د اقتصادي ودې د پيل او اوج پړاوونه بلل کېږي. دغو پرمختګونو له بنسټي (نهادي) نوښتونو سرچينه اخيسته چې وروسته مخ په ځوړ شول. په لرغوني روم کې د جمهوريت د وخت بنسټونو چې په دې سيمه کې يې يوه اندازه اقتصادي خوځښت رامنځته او يوه ستره امپراتوري پنځولې وه، د جوليوس سزار د کودتا او د اګوستوس په مشرۍ د امپراتوارۍ د تاسيس په پايله کې له منځه لاړل. د روم نهايي زوال پېړۍ وخت ونيوه او ډېر ځنډنی شو، خو کله چې د جمهوريت د وخت نسبتاً پرانېستو بنسټونو زبېښونکو هغو ته لار ورکړه، اقتصادي شاتګ او ځوړتيا يې ښېخي يقيني کړل. د وينز اقتصادي تحرک هم ورته وضعيت درلود. د وينز جمهوريت اقتصادي وده پر هغو بنسټونو ولاړه وه چې د پرانېست والي مهمې ځانګړنې يې په ځان کې لرلې. خو کله چې واکمنې طبقې د نويو

سوداګرو او پانګوالو پرمخ د نظام دروازې بندې کړې، دغه بنسټي ځانګړنې کاواکه شوې.

که څه هم د روم تجربه په خپل ځای له ارزښته برخمنه ده، خو دا د روم میراث نه و، چې په برېټانیا کې یې له پرانیستو بنسټونو او صنعتي انقلاب سره مرسته وکړه. سمه ده چې تاریخي پېښې د بنسټونو برخلیک ټاکي، خو دا له پخوا ټاکل شوی تقدیر نه دی. د روم او وینز تاریخ ښیي چې د اقتصادي ودې په لور لومړني ګامونه څنګه بېرته پر شا شول. هغه اقتصادي او بنسټي بستر چې روم په ګرده اروپا او منځنۍ ختیځ کې رامنځته کړی و، په را وروسته پېړیو کې یې د پرانېستو بنسټونو په رامنځته کولو کې مرسته ونه کړه. په حقیقت کې دغه ډول بنسټونه په لومړي ځل په برېټانیا کې رامنځته شول؛ هغه هېواد چې په پنځمه میلادي پېړۍ کې د روم تر کاواکې ولکې لاندې و او دغه ولکه له کوم ژور اغېز پرته ژر له منځه لاړه. خو د دې په عوض، لکه څرنګه چې په څلورم څپرکي کې مو پرې بحث وکړ. تاریخ د بنسټونو ترمنځ د واټن رامنځته کولو او جلا کېدو کې مهم رول لوبوي. دا واټن یا جلا کېدنه داسې توپیرونه رامنځته کوي چې وروسته د تاریخ حساسې مقطعې پر وړاندې د غبرګون پرمهال تقویه کېږي. له دې کبله چې دغه توپیرونه کوچني دي، کېدای شي په اسانۍ بېرته معکوس حرکت پیل کړي او معمولاً دا د یوې ساده پروسې نتیجه نه ده.

له شک پرته چې روم پر اروپا اوږد مهاله اغېزې ښندلې. رومي قوانینو او بنسټونو، د لوېدیځ روم تر سقوط وروسته د بربریانو په لاس جوړ شوي بنسټونه او قوانین تر اغېز لاندې راوستل. همدارنګه د روم د سقوط په پایله کې په اروپا کې متمرکز حکومتونه

له منځه لاړل او ځای یې فیوډالېزم ونیوه. د مریتوب له منځه تلل او د مستقلو ښارونو را ټوکېدل، د دې پېښې اوږدمهاله اغېزې وې. دغو پېښو هغه وخت ارزښت پیدا کړ چې طاعون ناروغۍ د اروپا فیوډالي ټولنې ته سخت ټکان ورکړ. د طاعون یا تورمرګي د ایرو له منځه پیاوړي ښارونه راوټوکېدل او عام وګړي نور په ځمکو پورې تړلي پاتې نه شول او له ملا ماتوونکو فیوډالي مکلفیتونو خلاص شول. د عطف دا ټکی یا د تاریخ دا حساسه مقطعه د روم امپراتورۍ تر سقوط وروسته پېښه شوه او د قوي بنسټي جلا کېدنې په پایله کې یې اروپا په هغه مسیر ور سمه کړه چې له افریقا، اسیا او امریکا څخه کاملا جلا و.

په شپاړسمه پېړۍ کې اروپا د بنسټونو له اړخه د افریقا جنوبي صحرا او د امریکا لوېې وچې سره کاملا متفاوته وه. که څه هم اروپا په اسیا کې د هندي او چینایي تمدنونو په پرتله دومره بډایه نه وه، خو په ځینو کلیدي برخو کې یې ترمنځ توپیر و. مثلاً؛ اروپا په سیاسي نمایندګۍ او مشارکت ولاړ بنسټونه لرل، په داسې حال کې چې په اسیا کې نه و. دې ډول بنسټونو د پرانېستو بنسټونو په پراختیا کې د پاموړ رول لوباوه. لکه څرنګه چې په راتلونکو دوو فصلونو کې به یې ووینو، په اروپا کې له کوچنیو بنسټي توپیرونو څخه یو یې له ارزښت څخه برخمن و. دا توپیرونه په حقیقت کې د بریټانیا په ګټه تمام شول، ځکه چې د فیوډالي نظام په کمزوري کېدو سره، په بریټانیا کې سوداګرو او صنعتکارانو ته لار خلاصه شوه. دغو سوداګرو، صنعتکارانو او کروندګرو له پاچاهانو څخه د فکري مالکیت د حقونو د خوندیتوب، د سیاسي مشارکت او پرانېستو بنسټونو د تامین

غوښتنه کوله. دغه بهیر په اولسمه پېړۍ کې د خپل تکامل اوج ته ورسېد.

اووم څپرکی

د عطف ټکی

Turning Piont

له نساجانو سره ستونزه

ویلیم لي په کېمبرېج پوهنتون کې د زده کړو له بشپړولو وروسته په ۱۵۸۳ کال کې د برېټانیا کالورټن ته راستون شو، څو د ځایي کشیش دنده واخلي. لومړۍ مَلکې الیزابت (۱۶۳۰- ۱۵۵۸) تازه د یوه فرمان له لارې ټولو برېټانویانو ته امر کړی و، چې اوبدل شوې خولۍ پر سر کړي. ویلیم لي په دې اړه په خپلو یادښتونو کې لیکلي دي:«دا ډول پوښاک یوازې اوبدونکو تیارولی شوای، خو ډېر وخت یې نیوه، ما په دې برخه کې د یوه نوښت د پنځولو لپاره فکر وکړ. ما لیدل چې مور او خور به مې ستنې په لاس په تیاره خونه کې ناست ول او اوبدل یې کول. کله چې د یوې خولۍ د اوبدلو پرمهال د یوې بخۍ لپاره په عین وخت کې دوه ستنې کارول کېږي، نو ولې څو ستنې ونه کارول شي؟» دا نوې ایډیا په پایله کې د نساجۍ ماشین د اختراع سبب شو. لي دداسې یوه ماشین د جوړولو په فکر کې شو چې وکولی شي اوبدونکي له دغې ناتمامه خوارۍ څخه خلاص کړي. هغه زیاتوي:«د کلیسا او کور کارونه مې لږ-لږ شا ته پرېښودل او ټول پام مې ددې دستګاه پر جوړونې راټول کړ.»

په پایله کې په ۱۵۸۹ کال کې د نساجۍ ماشین یا د لي په خبره «stocking frame» تیار شو. نوموړی له ملکې الیزابت سره د لیدو لپاره په بېړه لندن ته ولاړ او ملکې ته یې د نوې اختراع کړې الې د

ګټو په اړه معلومات ورکړل او له هغې یې وغوښتل چې د فکري مالکیت حق یې خوندي کړي. نوموړي د ماشین د نصبولو لپاره یوه ودانۍ کرایه کړه او د پارلمان د وکیل «ریچارډ پارکینز» په مرسته په دې بریالی شو چې د ملکې د ځانګړې شورا له یوه تن غړي «هنري کېري» سره وګوري. کېري ددې زمینه برابره کړه چې الیزابت راشي او ماشین وګوري، خو کله چې الیزابت راغله، غبرګون یې ډېر سوړ و. هغې د اختراع حق د خوندیتوب په اړه د لي وړاندیز رد کړ او ویې ویل:«ته مست یې ښاغلی لي! ته خپله فکر وکړه چې ستا دا ماشین به زما بېوزله خلکو سره څه مرسته وکړي؟ دا ماشین به تباه کوونکې بېکاري رامنځته کړي او خلک به ګدایۍ ته کېنوي.»

لي چې ډېر ناهیلی شوی و، فرانسې ته وخوځېد، چې هلته هم خپل بخت وازمایي، خو له هغه ځایه هم خالي لاس بېرته برېتانیا ته ستون شو، څو د لومړۍ الیزابت له ځایناستي لومړي جېمز (۱۶۲۵-۱۶۰۳) څخه د اختراع حق د خوندیتوب غوښتنه وکړي. جېمز هم د لومړۍ الیزابت په څېر د دلایلو په وړاندې کولو سره د لي وړاندیز رد کړ. هغوی وېرېدل چې د نساجۍ میکانیزه کېدل به د ټولنې نظم ګډوډ کړي او د بېکارۍ د زیاتېدو له امله به خلک د پاچا پرضد راپاڅي. د لي ماشین هغه اختراع وه چې د تولیداتو د زیاتوالي پیغام یې له ځان سره درلود، خو خلاق تخریب ورسره مل و. د 'لي' د دې بېساري اختراع په اړه غبرګونونه په دې کتاب کې زموږ د بحث پر منځپانګې د تایید مهر لګوي. د نوې ډبرې انقلاب څخه نیولې د صنعتي انقلاب تر عصر پورې، له خلاق تخریب څخه وېره تل په ټولنه کې د دوامدارې اقتصادي ودې پر وړاندې اساسي خنډ واقع شوی دی. ټکنالوژیکي نوښتونه بشري ټولنې بډایه کوي، خو د زاړه

پر نوي بدلېدو او د ځينو ډلو د سياسي او اقتصادي ګټو د وچېدو حتمي پېښې له ځان سره لري. موږ د پايداره اقتصادي ودې لپاره نوې ټکنالوژۍ او د چارو د ترسراوي لپاره نويو کړنلارو ته اړتيا لرو، چې دغه نوې کړنلارې ښايي د کاروبار ډګر ته د «لې» په څېر د نويو راغلو کسانو له خوا وړاندې شي. دا کار ښايي ټولنه شتمنه کړي، خو خلاق تخريب له ځان سره لري. تر ټولو مهمه دا چې د لي د نساجۍ ماشين په څېر نوښتونه کولای شي چې د ځانګړو ډلو سياسي قدرت له خطر سره مخ کړي. دا چې لومړۍ اليزابت او لومړي جېمز لي ته د فکري مالکيت د خونديتوب حق نه ورکاوه، لامل يې دا نه و چې ددې اختراع له امله به خلک وزګار شي، بلکې د هغوی لويه اندېښنه دا وه چې د ټکنالوژۍ په پراختيا سره به بېکاري زياته او بالاخره خلک به د واکمنې طبقې پر ضد را پاڅي. لکه څرنګه چې مخکې مو د لوديتيانو په اړه ولوستل، د ټکنالوژيک پرمختګونو او ماشينرۍ پر وړاندې د لاسي صنايعو د کارګرانو او په تېره بيا د اوبدونکو غبرګون يوه حتمي خبره ده، خو پر دې سربېره واکمنه طبقه او په ځانګړې توګه هغه کسان چې خپل واک په خطر کې ويني، د نوښت او اختراع پروړاندې جدي خنډونه را ولاړوي. ټولنه هغو کسانو ته اړتيا لري چې نوښتيز فکر او طرحې لري او دغه کسان چې د خپل نوښت په پايله کې خلاق تخريب له ځان سره لري، د ننګونو او په ځانګړې توګه د واکمنې کړۍ د مخالفتونو پر وړاندې بايد مقاومت وکړي. په برېټانيا کې تر اولسمې پېړۍ مخکې حاکم بنسټونه د تاريخ په اوږدو کې زبېښونکي يا استثماري پاتې شول. دغو بنسټونو په هغه صورت کې اقتصادي وده رامنځته کولای شوای، چې

د روم او وينز په څېر د پرانيست والي عناصر يې په ځان کې لرل. خو خلاق تخريب ته په کې ځای نه و. هغه وده چې يادو بنسټونو رامنځته کوله، تلپاتې نه وه او د سرچينو د کنټرول پر سر د شخړو له امله لکه په وينز کې چې پېښې شول، دا وده ژر له منځه تلونکې وه. ژوند ته د هيله مندۍ د کچې په برخه کې د ناتوفيان د ابوهريره سيمې د اوسېدونکو او د روم د اوسېدونکو ترمنځ دومره توپير نه و. په اولسمه پېړۍ کې ژوند ته د روميانو د هيله مندۍ اوسط کچه له انګليسانو سره ورته و. د عوايدو په برخه کې د روم امپراتور «ډيو کليټين» په ۳۰۱ ميلادي کال کې يو فرمان صادر کړ چې له مخې يې د کارګرانو لپاره مزد وټاکل شو. موږ نه پوهېږو چې د امپراتور فرمان څومره عملي شو، خو کله چې اقتصادي مورخ «رابرټ آلن» د امپراتور ياد فرمان مطالعه او وڅېړه، د روم د کارګرانو مزد په اولسمه پېړۍ کې د اېټالوي کارګرانو له امتيازونو او مزد سره يو شان و. خو په شمالي برخو يعنې په برېټانيا کې مزد لوړ او نور هم د لوړېدو په حال کې و او دغه راز حالات هم د بدلون په لور روان وو. دا چې دا پېښه څنګه رامنځته شوه، د همدې څپرکي د بحث موضوع ده.

دوامداره سياسي شخړې

د بنسټونو او سرچينو د کنټرول پر سر شخړې د تاريخ يو څرګند حقيقت دی، مثلاً ومو ليدل چې په لرغوني روم او وينز کې کورنيو خپلمنځي شخړو دغه هېوادونه په کوم برخليک اخته کړل. هلته کورنۍ جګړې د واکمنې طبقې په ګټه تمامې شوې، ځکه چې له دې لارې يې په واک کې د پاتې کېدو هڅه کوله. د برېټانيا تاريخ هم د واک پر سر د شاهي کورنۍ، د بېلابېلو ډلو او د اشرافو او عامو وګړو

ترمنځ له شخړو او جګړو ډک دی. دغو شخړو د هېڅ یوې ډلې د واک له ټینګښت سره مرسته ونه کړه. په ۱۲۱۵ کال کې بارونیان چې تر پاچا وروسته د اشرافو په توګه د واک په دویمه کړۍ کې و، د پاچا «جان» پر وړاندې پاڅېدل او نوموړی یې دې ته مجبور کړ چې ستر منشور «Magna Carta» لاسلیک کړي- (نهم نمبر نقشه وګورئ). په دې سند کې یو لړ مهمې غوښتنې ځای په ځای شوې وې چې د پاچا واکونه یې ننګول. په سند کې تر ټولو مهم ټکی دا و چې پاچا به د مالیاتو په زیاتولو کې له بارونیانو سره سلا مشورې کوي، خو تر دې هم ننګوونکې د مګناکارتا ٦١ مه ماده وه:«بارونیان له خپل منځه ۲۵ کسان په خپله خوښه ټاکي، څو د سولې او ازادیو په برخه کې په دې منشور کې د راغلو احکامو د عملي کېدو څارنه وکړي.»

بارونیانو ۲۵ کسیزه شورا جوړه کړه، څو د پاچا له لوري د منشور عملي کېدل وڅاري. د منشور د نه عملي کېدو په صورت کې بارونیانو حق درلود چې کلاګانې، ځمکې او نورې شتمنۍ په خپله ولکه کې واخلي. پاچا د مګناکارتا په اړه خوښ نه و او کله چې بارونیان تیت و پرک شول، سملاسي یې له پاپ څخه د منشور د لغوه کېدو غوښتنه وکړه، خو پر دې سربېره هم د بارونیانو د سیاسي واک او د مګناکارتا منشور اغېزې په خپل ځای پاتې شوې. برېټانیا زړه نازړه د پلورالېزم یا کثرت پالنې په لور لومړني ګامونه اوچت کړي وو. د سیاسي بنسټونو یا ادارو پرسر شخړې روانې وې او په ۱۲٦۵ کال کې د منتخب پارلمان له لوري د پاچا واکونه محدود شول. د روم د عوامو جرګې یا عمومي اسامبلې برعکس، د برېټانیا پارلمان له

فیوډالانو، مخورو او شتمنو اشرافو څخه جوړ و. که څه هم د برېټانیا پارلمان د ټولنې له لوړ پاړکي یا اشرافو څخه جوړ و، خو دوه متفاوتو ځانګړنو پکې وده وکړه. لومړی؛ پارلمان یوازې پاچا ته د نږدې اشرافو استازیتوب نه کاوه، بلکې د نورو ذینفع ډلو لکه د اشرافو د هغه کوچني اقلیت استازیتوب هم کاوه چې د سوداګرۍ او صنعت په ګډون په بېلابېلو برخو کې فعال وو، همداراز د اعیانو یوه نوې طبقه چې په سوداګرۍ او کرنیزو چارو کې بوخته وه، په دې ډله کې راتله. په دې توګه، پارلمان د هغه وخت له معیارونو سره سم د ټولنې یوه ستره برخه شتمنه کړه. د پارلمان دویمه ځانګړنه دا وه چې غړو به یې تل د پاچا د واکونو له زیاتوالي سره مخالفت کاوه او د هغو مبارزینو سنګر پاتې شو چې د کورنیو جګړو په جریان کې د پاچا پر وړاندې او بیا وروسته د پرتمین انقلاب لپاره جنګېدل. له مګناکارتا او لومړني منتخب پارلمان سره سره، د واک او پاچاهۍ پرسر شخړو او جګړې دوام وموند، دغه جګړه د «Roses» په جګړې سره چې د پاچاهۍ پر سر د «لانکسټر» او «یورک» کورنیو ترمنځ ونښته، پای ته ورسېده. په دې جګړه کې لانکسټریان بریالي شول او په ۱۴۸۵ کال کې یې هنري تیودور د «اووم هنري» په نامه د سلطنت لپاره غوره کړ. په دې وخت کې دوه نورې پېښې وشوې. لومړی د سیاسي مرکزیت پیاوړي کول و، چې د تیودوریانو په کاري پلان کې شامل شو. اووم هنري له ۱۴۸۵ کال وروسته اشراف بې وسلې کړل او په دې توګه یې د مرکزي دولت د واک په ټینګولو لاس پورې کړ. ورروسته د نوموړي زوی «اتم هنري» د خپل لومړي وزیر «توماس کرامول» په مرسته په دولت کې انقلاب یا تحول ته لار هواره کړه. کرامول په ۱۵۳۰ مه لسیزه کې د یوه نوي بیروکراټیک

دولت بنسټ کېښود. د هغه په اند دولت باید یوازې د پاچا خصوصي دربار یا دېره ونه ګڼل شي، بلکې دولت باید د کارنده بنسټونو یوه ټولګه وي. دا بهیر د هنري له لوري د روم کاتولیک کلیسا څخه په پرېکون او د صومعو په له منځه وړلو سره چې له مخې یې هنري د کلیسا اړونده ټولې ځمکې مصادره کړې، پای ته ورسېد. له کلیسا څخه د واک اخیستل د دولت د مرکزي کولو د هڅو یوه برخه وه. په دولت کې د اصلاحاتو دغه بهیر په دې معنا و، چې په لومړي ځل پرانېستو سیاسي بنسټونو ته لار هوارېږي. دغه بهیر چې لومړی د اووم هنري او وروسته د اتم هنري له لوري پیل شوی و، یوازې دولتي بنسټونه یې متمرکز نه کړل، بلکې سیاسي مشارکت ته یې هم لار هواره کړه. په هغه صورت کې چې واکمن یا پاچا په ټولنه کې د واک د نورو حلقو په ماتولو بریالی شي. د واک تمرکز کولای شي چې یو ډول استبدادي نظام وزېږوي. څنګه مو چې په درېیم څپرکي کې ولوستل، د واک له تمرکز سره د مخالفت یو عمده لامل همدا دی. د دې برعکس؛ د دولتي ارګانونو متمرکز کول کولای شي چې پلورالېزم ته تقاضا زیاته کړي، لکه څرنګه چې په برېټانیا کې د تیودوریانو په وخت کې دا کار وشو. کله چې اشرافویني چې قدرت د متمرکز کېدو خوا ته روان دی او یو وخت ددې کار مخنیوی ستونزمن کېږي، نو غواړي چې په دې پروسه کې مداخله وکړي. په برېټانیا کې د پنځلسمې او شپاړسمې پېړیو په وروستیو کې دا چاره د دې لامل شوه چې د واک بېلابېل جهتونه د پارلمان په تقویه کولو سره دغه ارګان د دولت پروړاندې د واک د توازن په توګه وکاروي. په دې توګه د تیودوریانو تګلارې نه یوازې سیاسي

تمرکز ته لار پرانېسته، بلکې پلورالېزم چې د پرانېستو بنسټونو لپاره يې د ملا تير حيثيت درلود، رامنځته کړ. په سياسي بنسټونو کې دغه بدلونونه په ټولنه کې د سترو بدلونونو پيلامه شوه، په ځانګړې توګه د سياسي شخړو پراخېدل د پاموړ و، ځکه چې دې کار ځواکمنو ډلو ته واک ورکاوه، څو پر پاچا او اشرافو خپلې غوښتنې ومني. په ۱۳۸۱ کال کې د کليوالو پاڅون د عطف يو ټکی و چې وروسته اشراف د عمومي پاڅونونو له يوه توند توفان سره مخ شول. سياسي واک له سره وېشل کېده، خو يوازې له پاچا څخه اشرافو ته نه، بلکې له اشرافو څخه عامو خلکو ته هم. دغو بدلونونو او د پاچا د واک کمېدو دواړو، د مطلقه العنان نظام پر وړاندې يو ستر ايتلاف ته لار هواره کړه چې په پايله کې يې پراخ بنسټه سياسي بنسټونه وزېږېدل. له تيودوريانو څخه په ميراث پاتې بنسټونه چې د لاسته راوړلو لپاره يې سيالۍ رواني وې، همداسې زېږښونکي پاتې شول. د اتم هنري لور لومړۍ اليزابت چې په ۱۵۵۳ کال کې واک ته ورسېده، په ۱۶۰۳ کال کې بې اولاده مړه شوه او په دې توګه سټورات کورنۍ د تيودوريانو ځايناستې شوه. د سټورات کورنۍ لومړي پاچا «لومړي جېمز» ته نه يوازې پخواني بنسټونه، بلکې د دې بنسټونو پرسر شخړې او سيالۍ هم په ميراث پاتې شوې. هغه غوښتل چې يو مطلق العنان واکمن اوسي. سره له دې چې دولت متمرکز او ټولنيزو بدلونونو په ټولنه کې د واک بيا وېش ته زمينه برابره کړې وه، خو سياسي بنسټونه لا تر اوسه پلورالايز يا پراخ بنسټه شوي نه وو. زېږښونکي بنسټونه نه يوازې د ويليم لي په څېر د نوښتونو پرضد په مقابله کې ولاړ و، بلکې د انحصار، انحصار او بيا هم د انحصار بڼه يې خپله کړې وه. په ۱۶۰۱ کال کې د پارلمان په

یوه غونډه کې د انحصاراتو یو لېست ولوستل شو او د پارلمان یو تن استازي د ملنډو په دود وویل:«ایا ډوډۍ هم په دې لېست کې شته؟» تر ۱٦۲۱ کال پورې د انحصاراتو شمېر تر سلو واوښت. انګرېز مورخ کرسټوفر هېل په دې اړه د یوه کس د ژوند کیسه داسې بیانوي:«یوه سړي له انحصاري خښتو جوړ کور کې ژوند کاوه، چې کړکیو یې انحصاري ښیښې لرلې، چې د انحصاري ډبرو سکرو په وسیله ګرمېده، چې منقل یې له انحصاري اوسپنې څخه جوړ شوی و...ځان یې په انحصاري صابون او جامې یې په انحصاري پوډرو مینځلې، چې جامې یې له انحصاري ټوکر، انحصاري جالۍ، انحصاري څرمن او د سرو زرو له انحصاري ټوټو څخه جوړې شوې وې...په جامو کې یې انحصاري کمربند، انحصاري تڼۍ او انحصاري ستنې کارول شوې وې. هغه انحصاري کوچ، انحصاري ممیز، انحصاري کبان او انحصاري خواړه خوړل. هغه په خوړو کې انحصاري مالګه، انحصاري مرچ، انحصاري سرکه او ... کارول. نوموړي په انحصاري قلمونو پر انحصاري کاغذ لیکل کول، د انحصاري عینکو او انحصاري شمعو په مرسته یې انحصاري چاپ شوي کتابونه مطالعه کول.»

دغو انحصاراتو یو شمېر ډلو او افرادو ته اجازه ورکوله، چې د توکو تولیدات په خپل کنټرول او ولکه کې واخلي. هغوی د مهارتونو د تخصیص پر وړاندې چې د اقتصادي ودې لپاره حیاتي ارزښت لري، خنډونه جوړول. لومړی جېمز او د هغه زوی لومړی چارلېز په دې هڅه کې وو، چې د فرانسې او هسپانیې په څېر خپله پاچاهي پیاوړې، د پارلمان واک محدود او استبدادي بنسټونه غښتلي کړي.

دوی د قدرت د بقا او اشراف پر اقتصادي او استثماري سرچینو د کنټرول خمار پسې اخیستي وو. د لومړي جېمز او پارلمان ترمنځ کشمکشونه په ۱۶۲۰ لسیزه کې اوج ته ورسېدل. ددې شخړو اصلي محور په برېټانیا کې دننه او بهر پر سوداګرۍ کنټرول و. د انحصاراتو د ورکړې حق د پاچا واک و او دا د حکومت د عوایدو یوه مهمه سرچینه وه. دغه استثماري بنسټونه چې د پانګونې او بازار نظام پر وړاندې غټ خنډ وو، له شک پرته د پارلمان د غړو کاروبار ته یې هم ضربه رسوله. پارلمان په ۱۶۲۳ کال کې د «انحصاراتو قانون» تصویب کړ چې د نویو انحصاراتو په برخه کې یې د پاچا لاسونه تړل. خو دا چې پارلمان د بهرني تجارت په برخه کې واک نه درلود، پاچا کولای شول چې د تېر په څېر خلکو ته په خپله خوښه د انحصار حق ورکړي. پارلمان منظمې غونډې نه لرلې او غونډې باید د پاچا له لوري رابلل شوې وې. هغه غونډې چې د مګناکارتا له لاسلیک وروسته جوړې شوې، لامل یې دا و چې پاچا د مالیاتو د لوړولو لپاره باید د پارلمان هوکړه ترلاسه کړې وای. کله چې لومړی چارلېز په ۱۶۲۳ کال کې واک ته ورسېد، له ۱۶۲۹ کال وروسته یې د پارلمان غونډې محدودې کړې او د یوه مطلقه رژیم د پایښت لپاره یې د لومړي جېمز تګلاره لا پیاوړې کړه. هغه د اجباري پورونو سیستم رامنځته کړ چې له مخې یې خلک اړ ایستل کېدل چې نوموړي ته پورونه ورکړي. هغه حق درلود چې د پورونو شرایط په خپله خوښه بدل کړي او ډېر کله به یې د خلکو پورونه بېرته نه ورکول. پاچا چې د بهرني تجارت په برخه کې یې د انحصاراتو د عملي کولو واک درلود، بې دریغه انحصارات رامنځته او دا حق یې وپلوره. نوموړي دغه راز د قضایه قوې خپلواکي تر پوښتنې لاندې

راوسته او هڅه يې کوله چې په قضايي چارو کې مداخله وکړي. هغه ګڼې جريمې او ماليات وضعه کړل چې تر ټولو جنجالي هغه يې د «بېړۍ پيسې» وې. په ۱۶۳۴ کال کې ساحلي ښارونه په دې مکلف شول چې د شاهي سمندري ځواکونو د تمويل او ملاتړ لپاره بايد ماليه ورکړي او په ۱۶۳۵ کال کې داخلي ښارونه هم تر دې فرمان لاندې راغلل. د بېړۍ پيسې تر ۱۶۴۰ کال پورې هرکال وضع کېدې. د چارلېز استثماري او استبدادي سياستونه په هېواد کې د خلکو له سخت نفرت او مقاومت سره مخ شول. په ۱۶۴۰ کال کې کله چې نوموړی په سکاټلند کې پر جګړه بوخت و او د پوځ لپاره د مالي سرچينو له کمښت سره مخ شو، د مالياتو د راغونډولو لپاره يې په ناچارۍ د پارلمان غونډه راوغوښته. د «لنډ پارلمان» په نامه دغو ناستو يوازې درې اونۍ دوام وکړ. د پارلمان يو شمېر غړي چې له نورو سيمو لندن ته راغلي وو، د مالياتو په اړه له خبرو کولو ډډه وکړه او د دې پرځای يې پر حکومت د نيوکو خوله خلاصه کړه چې په پايله کې چارلېز د پارلمان ټول غړي بېرته رخصت کړل. سکاټلنډيانو چې وليدل چارلېز د خلکو ملاتړ له لاسه ورکړی، پر برېټانيا يې يرغل وکړ او نيوکاسټل يې ونيوه. چارلېز مذاکرې ته مخه کړه او سکاټلنديانو غوښتنه وکړه چې پارلمان هم بايد په دې موضوع کې شامل کړل شي. چارلېز اړ و چې د پارلمان غړي بيا راوغواړي. د پارلمان دا غونډه د «اوږد پارلمان» په نامه مشهوره ده چې د غونډو بهير تر ۱۶۴۸ کال پورې دوام وکړ او ان کله چې چارلېز د پارلمان د رخصتۍ غوښتنه وکړه، وکيلانو يې غوښتنه رد کړه. په ۱۶۴۲ کال کې د چارلېز او پارلمان ترمنځ کورنۍ جګړه ونښته. په دې جګړه کې

ځيني کسان د پاچا په ملاتړ راووتل. د پارلمان او سطلنت ترمنځ دغه شخړې د سياسي او اقتصادي بنسټونو پرسر وې. پارلمان د مطلقه رژيم د پای ته رسېدو غوښتنه کوله، خو پاچا بيا د نظام د پايښت او پياوړتيا په لټه کې و. دغو شخړو اقتصادي ريښې لرلې. د پاچا پلويان له هغه سره په ګټه کې شريک وو او د انحصاراتو له برکته خورا شتمن شوي وو. د مثال په توګه، پاچا دوه تنه مخکښ سوداګر «شروزبري» او «اوسټري» چې محلي انحصارات ټول د دوی په کنټرول کې وو، د لندن مېشتو سوداګرو په مقابل کې حمايه کول. همدغه سوداګر بيا په کورنۍ جګړه کې د پاچا پلويان وو. خو بل پلو، په بيرمنګهم کې د فلزکارۍ صنعت ځکه پراخ شوی و چې هلته انحصارات کمرنګه وو او صنعت ته نوي راتلونکي کسان اړ نه وو، چې د کار زده کړې اووه کلنه دوره بشپړه کړي؛ هغه دوره چې د هېواد په نورو برخو کې حتمي وه. همدې صنعتکارانو د کورنۍ جګړې پرمهال پارلمان ته توري جوړولې او د جګړې لپاره يې داوطلب سرتېري استخدامول. همدارنګه له ۱۶۴۰ کال وړاندې په «لنکشاير» سيمه کې د صنفي قواعدو د نشتوالي له امله د « New Draperies» په نامه د نوي سټايل جامو توليد پراختيا ومونده. هغه سيمه چې دغه محصولات پکې توليدېدل د لنکشاير يوازينۍ برخه وه چې د پارلمان ملاتړ يې کاوه. د اليور کرامول په مشرۍ پارلمانيان چې د ويښتانو د ځانګړي سټايل له امله په «Roundheads» باندې مشهور وو، د پاچا پلويانو «Cavaliers» ته ماتې ورکړه. چارلېز په ۱۶۴۹ کال کې محاکمه او اعدام شو، خو د هغه را پرځېدل او وژل کېدل د پرانېستو بنسټونو سبب نه شول، بلکې ځای يې د کرامول ديکتاتورۍ ونيوه. د چارلېز له مړينې وروسته پاچاهي نظام يوځل

بېرته پخواني حالت ته ستون شو او د پاچا هغه امتیازات چې په ۱۶۴۹ کال کې د چارلېز له مرګ وروسته لغوه شوي وو، یو ځل بیا جاري شول. وروسته د لومړي چارلېز زوی دویم چارلېز په برېټانیا کې د استبدادي یا مطلقه نظام لړۍ له سره پیل کړه. د هغه له مرګ وروسته، په ۱۶۸۵ کال کې ورور یې دویم جېمز پر تخت کېناست او هغه هم همدغې تګلارې ته دوام او قوت ور وبخښه. په ۱۶۸۸ کال کې د نوي استبداد د را ژوندي کولو لپاره د جېمز هڅو یو نوي ناورین او کورنۍ جګړې ته لمن ووهله. پارلمان داخل پیاوړې سازماندهي او اتحاد درلود. هغوی د هالنډ مشر «ویلیم» او د هغه مېرمن «ماري» ته چې د پروتستانت جېمز لور وه، بلنه ورکړه چې د جېمز پرځای د سطلنت چارې په لاس کې واخلي. ټاکل شوې وه چې ویلیم د تاج او تخت د ترلاسه کولو لپاره پوځ تیار کړي او د یوه مستبد یا مطلق العنان پاچا په توګه نه، بلکې د اساسي قانون پربنسټ یو مشروطه شاهي نظام رامنځته کړي. دوه میاشتې وروسته د برېټانیا ټاپوګان په «بریکسام» سیمه کې د ویلیم لښکرې پیاده شوې، چې په دې توګه جېمز ماتې وخوړه او فرانسې ته وتښتېد.

پرتمین انقلاب

په برېټانیا کې د پرتمین انقلاب له بریالي کېدو وروسته، پارلمان او ویلیم د نوي اساسي قانون د جوړولو لپاره په خپلو کې سره جرګه شول. د ویلیم اعلامیه چې پر برېټانیا تر برید مخکې صادره شوې وه، د راتلونکو بدلونونو لپاره زېری و. دغو بدلونونو وروسته د 'حقوقو اعلامیې' په چوکاټ کې چې په ۱۶۸۹ کال کې تصویب شوه، رسمیت او مشروعیت وموند. یاده اعلامیه د ویلیم د تاج اینبودنې

مراسمو پر مهال ولوستل شوه. د دې اعلامیې چې پر قانون تر بدلېدو وروسته د 'حقوقو لایحه' په نامه ونومول شوه، ډېرې مادې ګونګې وې. خو بیا هم له ارزښته برخمنه وه، ځکه چې د اساسي قانون مهم اصول په کې بیان شوي وو. د اعلامیې پر بنسټ د پاچا ځایناستی مورثي نه و، یعنې د پاچا تر مړینې وروسته د هغه کورنۍ غړو د پاچاهۍ حق نه درلود. د حقوقو اعلامیې دغه راز ټینګار کاوه چې پاچا د قوانینو د لغوه کولو واک نه لري او د پارلمان له هوکړې پرته د مالیاتو ټاکل غیر قانوني و. پردې سربېره، د پارلمان له موافقې پرته د هر ډول دایمي پوځي تشکیل پر جوړېدو بندیز ولګول شو، خو یو شمېر مادې یې ګونګې وې، لکه په اتمه ماده کې راغلي وو«د پارلمان غړي باید په ازادانه توګه وټاکل شي»، دلته روښانه نه وه چې دغه «ازادي» باید څه ډول تامین شي. تر دې هم ګونګه، ۱۳ مه ماده وه چې ویل یې د پارلمان غونډې باید پر له پسې وي. له دې کبله چې له کابو یوې پېړۍ راهیسې په برېټانیا کې د پارلمان غونډې پر یوې جنجالي موضوع باندې بدله شوې وه، تمه وه چې دغه ماده به ستونزه هواره کړي. د دې مبهمې جمله بندۍ دلیل روښانه و، قانون باید عملي شوی وای. د دویم چارلېز په وخت کې د قانون له مخې پارلمان باید په کال کې لږترلږه درې غونډې کړې وای، خو د چارلېز د نه پاملرنې له امله قانون پلی نه شو، ځکه چې د قانون د تطبیق لپاره ضمانت نه و موجود. خو له ۱٦۸۸ کال وروسته پارلمان کولای شول چې د قانون اجرایوي ضمانت تعریف او خوندي کړي، هغسې لکه بارونیانو چې د مګناکارتا منشور د تطبیق او څارنې لپاره شورا جوړه کړې وه. پارلمان په دې اړه پرېکړه ونه کړه، ځکه چې اړتیا یې نه لیده او لامل یې دا و چې له ۱٦۸۸ کال وروسته واک او اختیار

پارلمان ته لېږدول شوی و. پاچا ویلیم د قانون له مخې عمل کاوه او له هغو کارونو یې ډډه کوله چې پخوانیو پاچاهانو ترسره کول. نوموړي په قضایي پرېکړو کې مداخله بنده کړه او د ګمرکي عوایدو په ګډون له خپل یو شمېر امتیازونو او حقونو هم تېر شو. په سیاسي بنسټونو کې دغو بدلونونو په ټوله کې پر پاچا د پارلمان برې او په برېتانیا کې د مطلقه نظام د ټغر ټولېدو او په پایله کې د لویې برېتانیا د جوړېدو پیغام له ځان سره درلود، لکه همداسې چې وشول او په ۱۷۰۷ کال کې د اتحاد تړون په لاسلیک سره برېتانیا او سکاټلند سره یوځای او متحد شول. له دې وروسته پارلمان خپل ټول پام د دولت پر کړنو څار ته ور ټول کړ. دې کار لوی توپیرونه رامځته کړل، ځکه چې د پارلمان او ستیوارت کورنۍ د پاچاهانو د ګټو ترمنځ لوی توپیرونه موجود و. له دې کبله چې د پارلمان ډېری غړو د سوداګرۍ او صنعت په برخو کې پانګونه کړې وه، د مالکیت حقونو څخه یې په کلکه دفاع کوله. که ستیوراتانو د مالکیت حقوق تر پښو لاندې کول، نو پارلمان یې دفاع کوله. ددې ترڅنګ، تر هغه وخته چې د دولت عواید او بودیجه د ستیورات کورنۍ په کنټرول کې وو، پارلمان د حکومت له لوري د مالیاتو د زیاتوالي مخالف و او د حکومت د واک پیاوړتیا یې نه غوښته. پارلمان یوازې په هغو برخو کې د مالیاتو له زیاتولو او د بودیجې لګولو سره موافق و، چې د دوی ګټې پکې نغښتې وې. د سمندري ځواکونو پیاوړتیا د پارلمان لپاره لومړیتوب درلود، ځکه چې د برېتانیا له پولو بهر یې په بهرنۍ سوداګرۍ کې د پارلمان د غړو امنیت او ګټې خوندي کولې. هغه څه چې دلته د پارلمان د غړو له ګټو هم ډېر ارزښت لري، هغه د پرانېستو سیاسي

بنسټونو راټوکېدل دي چې پراخ بنسټه ځانګړنې يې لرلې. د پارلمان له لوري د رامنځته شويو سياسي او اقتصادي ادارو دروازې د خلکو پرمخ پرانېستې وې، ځکه چې د پارلمان غړي انتخابي او د خلکو استازي وو. دا چې برېټانيا هغه وخت تازه د ولسواکۍ په لور سفر پيل کړی و او يوې رښتينې ولسواکۍ ته د رسېدو لپاره يې لوی واټن په مخ کې پروت و، نو سياسي او اقتصادي بنسټونو ته د خلکو د لاسرسي کچه محدوده وه. په دې دوره کې يوه ستره نابرابري او بې عدالتي د رايې ورکونې محدود حق و، چې په اتلسمه پېړۍ کې د برېټانيا د ټولو وګړو يوازې ۲ سلنه يې د رايې ورکونې حق درلود او هغه هم ټول نارينه و. د برېټانيا لويو ښارونو لکه بيرمنګهم، ليډز، مانچسټر او شيفيلډ چې د صنعتي انقلاب مرکزونه ګڼل کېدل، په پارلمان کې استازي نه لرل. خو برعکس، کليوالي سيمو له ټاکلي شمېر زيات استازي لرل. د دې دورې يوه بله بدګڼه دا وه چې په کليوالي سيمو «counties» کې د رايې ورکونې حق د ځمکې مالکيت پر بنسټ ورکول کېده او د ښار په زياترو برخو کې ټاکنيزې حوزې د اشرافو د کوچنيو ډلو په ولکه کې وې چې نويو صنعتکارانو ته يې د رايې ورکونې اجازه نه ورکوله. مثلاً؛ د بوکنګهم په ټاکنيزه حوزه کې ټولې ديارلس رايې د «بورګسيانو» په نوم يوې ډلې ته ځانګړې شوې وې. له دې هم بدتر، ويجاړې ټاکنيزې حوزې وې. دغو سيمو که څه هم له تاريخي پلوه د رايې حق درلود، خو د ځايي خلکو د کوچېدو او يا د برېټانيا په ختيځه څنډه کې د ساحل د ښوييدو په پايله کې د دانويچ کلي د ويجاړېدو له امله، په يادو سيمو کې رايه ورکونه او نمايندګي ممکنه نه وه. په دې حوزو کې رايه ورکوونکو د پارلمان لپاره ډېر لږ شمېر استازي ټاکل، لکه پخواني

ساروم ۷ رایې او دانویچ ۳۲ رایې لرلې چې هر یوه یې دوه استازي ټاکل. پارلمان او اقتصادي بنسټونو ته د لاسرسي نورې لارې چارې هم موجودې وې، چې مهمه یې عریضه کول و. له پرتمین انقلاب وروسته د پلورالېزم د راټوکېدو په پایله کې عریضه کولو تر ولسواکۍ ډېر مهم رول ولوباوه، هرچا کولای شول چې پارلمان ته خپل عرایض وړاندې کړي او په حقیقت کې هرچا دا کار کاوه. په زړه پورې دا چې پارلمان به د خلکو عرض اورېده. دې کار په برېټانیا کې د مستبد او مطلقه نظام ریښې نورې هم کاواکه کړې، چې دا له ۱۶۸۸ کال وروسته په دې هېواد کې د ټولنې یوې سترې کتلې ته د واک ورکولو او د پلورالېزم د ځلېدو پیلامه وه. د انحصاراتو موضوع دا چاره په ښه توګه موږ ته روښانه کوي. وړاندې مو ولیدل چې په اولسمه پېړۍ کې انحصاراتو څنګه پر زېښنونکو اقتصادي بنسټونو سیورې غوړولی و. په ۱۶۲۳ کال کې د انحصاراتو قانون په تصویبېدو سره، دغه یو اړخیز امتیازات له منځه لاړل او د کورنۍ جګړې پرمهال د ستونزې اصلي محور وګرځېد. «اوږد پارلمان» ټول هغه انحصارات چې د خلکو په زیان وو، لغوه کړل. که څه هم دویم چارلېز او لومړي جېمز ونه شوی کولای چې د کورني انحصار مخه ونیسي، خو د بهرني انحصار حق یې ځان ته خوندي کړ. له دې ډلې یوه د افریقا سلطنتي کمپنۍ وه چې دویم چارلېز په ۱۶۶۰ کال کې ورته د انحصار حق ورکړی و. د یادې کمپنۍ اصلي مدیر او ونډه وال چې د افریقا ګټور تجارت یې انحصار کړی و، د چارلېز ورور جېمز و چې د چارلېز تر مړینې وروسته پر تخت کېناست. خو له ۱۶۸۸ کال وروسته یادې کمپنۍ نه یوازې خپل مدیر، بلکې حامي یا ملاتړي یې

هم له لاسه ورکړل. جېمز د دې کمپنۍ د انحصاري حق د ننګې او دفاع لپاره د کمپنۍ د سیالانو پر وړاندې کلکه مبارزه کړې وه. دا سیالان هغه خپلواک سوداګر و، چې غوښتل يې له افريقا مريان وپېري او بيا يې امريکا ته صادر کړي. دا ډېر ګټور تجارت و، خو د افريقا سلطنتي کمپنۍ په دې برخه کې له سختو ننګونو سره مخ شوه، ځکه چې په اتلانتيک کې د مريانو پر سوداګرۍ بنديز لګول شوی و. کمپنۍ په ۱۶۸۹ کال کې د «نايټنيګل» په نامه د خپل يو تن سيال سوداګريز کاروان (کارګو) يرغمل کړ. نايټنيګل په دې اړه دولت ته شکايت وکړ او د محکمې رييس «هالټ» د کمپنۍ دا کړنه غير قانوني وبلله، ځکه چې کمپنۍ د پخواني پاچا له لوري ورکړل شوي انحصاري حق څخه استفاده کړې وه. هالټ استدلال وکړ چې د انحصار حق يوازې د قانون له مخې جواز لري او دا قانون بايد د پارلمان له لوري تصويب شوی وي. په دې توګه قاضي هالټ نه يوازې د افريقا سلطنتي کمپنۍ انحصاري حق، بلکې نور وضع کېدونکي انحصارات يې هم د پارلمان په واکونو کې شامل کړل. که قاضي هالټ له ۱۶۸۸ کال مخکې دا ډول پرېکړه کړې وای، ښايي د لومړي جېمز له لوري ګوښه شوی وای، خو له ۱۶۸۸ کال وروسته وضعيت بشپړ بدل شوی و. دا چې د انحصار په اړه د پرېکړې حق پارلمان ته ورکړل شو، پر پارلمان د عريضه کوونکو سېل ورمات شو. ازادو سوداګرو (د کمپنۍ سيالانو) په يوه عريضه کې ۱۳۵ لاسليکونه راټول کړل، چې په اتلانتيک سمندر کې يې د ازادو تجارتي فرصتونو غوښتنه کوله. سلطنتي کمپنۍ هم په ورته کار لاس پورې کړ، خو د کمپنۍ د موافقت په پرتله د مخالفت عريضې يې زياتې وې. ازادو سوداګرو له يادې کمپنۍ سره خپل مخالفت د

شخصي ګټو لپاره نه، بلکې د ملي ګټو په ژبه بیانوه. د ۱۳۵ عریضو له ډلې ۵ له لندنه او پاتې ۷۳ یې له لندنه بهر راغلې وې، په داسې حال کې چې د افریقایي کمپنۍ له لوري ۸ عریضې وړاندې شوې وې. له مستعمرو څخه هم عریضې منل کېدې. ازادو سوداګرو له مستعمرو څخه ۲۷ او کمپنۍ ۱۱ عریضې راټولې کړې. همدارنګه په عریضو کې د ازادو سوداګرو د لاسلیکونو شمېر د کمپنۍ په پرتله ډېر و، یعنې ۸۰۰۰ لاسلیکونه د ۲۵۰۰ لاسلیکونو په مقابل کې!

دغه نادرې تر ۱۶۹۸ کال د سلطنتي کمپنۍ تر لغوه کېدو پورې روانې وې. له ۱۶۸۸ کال وروسته پارلمان په یادو برخو پر بدلونونو سربېره، په اقتصادي بنسټونو او د دولت په پالیسیو کې هم بنسټیز بدلونونه راوستل چې په پایله کې یې صنعتي انقلاب ته لار هواره کړه. د مالکیت حقوق چې د سټیوراتیانو په وخت کې کمزوري شوي وو، له سره تقویه شول. د صنعت د پیاوړتیا په موخه د بېځایه مالیاتو د وضعه کولو او خنډونو رامنځته کولو پر ځای، د پارلمان له خوا د اقتصادي بنسټونو د اصلاح بهیر پیل شو. په ۱۶۸۹ کال کې پر اورتونونو[1] د کلنیو مالیاتو وضعه کولو د تولیدوونکو مخالفت او غوسه راوپاروله، چې د ویلیم او ماري په واک ته رسېدو سره یاد مالیات لغوه او پرځای یې پارلمان پر ځمکو مالیه وضعه کړه. دا له تولید څخه د ملاتړ په موخه د پارلمان یوازینی اقدام نه و، بلکې د مارکېټ د پراختیا او د وړینو تولیداتو ملاتړ په موخه یې ګڼ قوانین او مقررات تصویب کړل. د پارلمان دغه کار سیاسي رنګ درلود، ځکه چې د پارلمان زیاتره غړو چې د جېمز په مخالفت کې درېدلي وو،

[1] اتشکده

توليدي کارخانې لرلې. پارلمان همدارنگه د مالکيت حقونو د خوندیتوب په برخه کې نوي قوانین تصويب کړل او زاړه هغه يې لغوه کړل. د پارلمان بل لومړيتوب په مالي سيستم کې اصلاحات و. که څه هم د پرتمين انقلاب په لومړيو کې بانکوالي په بريټانيا کې پراختيا موندلې وه، خو په ۱۶۹۴ کال کې د «انگلينډ بانک» په جوړېدو سره دغه سکتور لا وده وکړه. دا د پرتمين انقلاب يوه بله لاسته راوړنه وه. ياد بانک مالي انقلاب ته لار پرانيسته چې په ترڅ کې يې مالي بازارونه او مالي چارې پراخه شوې. د اتلسمې پېړۍ په لومړيو کې هغه چا چې گروي وړاندې کولای شوه، پور يې ترلاسه کولای شو. په لندن کې د «C. Hoare» په نامه د يوه کوچني بانک د ۱۷۰۲ او ۱۷۰۲۴ کلونو ترمنځ ارقام چې موږ ته په لاس راغلي دي، دا حقيقت په ښه توگه روښانه کوي. په دې دوره کې که څه هم لارډانو او اشرافو ته هم پورونه ورکول کېدل، خو له ۳ څخه ۲ برخه پور اخيستونکي عادي خلک وو، دا خلک سوداگر او کاروباريان وو. د پور اخيستونکو په ډله کې يو تن «جان سمېت» و، چې ۱۷۱۹-۱۷۱۵ کلونو ترمنځ يې ۲۵۰۰ پونډه پور اخيستی و.

زموږ د بحث محور تر اوسه په دې راڅرخېده چې پرتمين انقلاب د بريټانيا سياسي بنسټونه څنگه بدل کړل، څنگه يې پراخ بنسټه کړل او همدارنگه څنگه يې د پرانيستو سياسي بنسټونو اساس کېښود. د پرتمين انقلاب په پايله کې يو بل د پاموړ بدلون هم رامنځته شوی و: پارلمان د سياسي سنټراليزېشن «متمرکز کولو» هغې پروسې ته دوام ورکړ چې تيودوريانو پيل کړې وه. له دې څخه موخه يوازې دا نه وه، چې د نظام د مشروطيت کچه لوړه شي، يا حکومت اقتصاد په يو بل مسير ور سم کړي او يا هم حکومت خپل بوديجه پر بېلابېلو

شیانو ولګوي، بلکې اساسي هدف په ټولو برخو کې د حکومتي ظرفیت او وړتیا لوړول و. دا کار یوځل بیا د سیاسي سنټرالیزېشن او پلورالیزم ترمنځ پیوستون څرګندوي: له ۱۶۸۸ کال مخکې پارلمان د حکومت د پیاوړتیا او د مالي سرچینو د زیاتېدو مخالفت کاوه، ځکه چې بیا پر حکومت یې کنټرول بایله، خو له ۱۶۸۸ کال وروسته کیسه بل ډول شوه. دولت د پیاوړتیا په لور ګامونه واخیستل او د دولتي لګښتونو کچه دومره لوړه شوه چې د ټولو ملي عوایدو ۱۰ سلنه یې جوړول. د لګښتونو دغه زیاتوالي د مالیاتو د کچې له زیاتوالي سره تړاو درلود، په ځانګړې توګه د کورنیو تولیدي توکو پر اوږده نوملړ غیر مستقیم مالیات وضعه شول. هغه مهال په دومره کچه بودیجه رښتیا هم ستر رقم و، له هغه څه ډېر ستر چې موږ یې اوس په نړۍ کې وینو. د مثال په توګه، په ۱۹۸۰ لسیزه کې یوازې د کولمبیا هېواد بودیجه دې کچې ته ورسېده. ان د افریقا جنوب صحرا هېوادونو په ځانګړې توګه سیریلیون چې خپل اقتصاد لري او بهرنۍ مرستې هم ورته چالانې دي، تر اوسه په دومره کچه بودیجه نه ده لرلې. د دولت پیاوړتیا یوازې د سیاسي سنټرالیزېشن یا تمرکز په کچې پورې اړه لري. تر ټولو مهم ټکی د حکومت د کړنو څرنګوالی او د واکمنې ډلې د چلند ډول و. که څه هم د برېټانیا دولتي بنسټونه په منځنۍ پېړۍ کې تاسیس شوي وو، خو د اووم او اتم هنري د واکمنۍ پرمهال د سیاسي سنټرالیزېشن او اداري نظام د پراختیا لپاره جدي ګامونه واخیستل شول. بیاهم ډېر واټن موجود و چې دولت باید له ۱۶۸۸ کال وروسته د یوه موډرن تشکیل یا جوړښت په لور خوځېدلی وای. مثلاً، زیاتره دولتي ګومارنې د سیاسي ملحوظاتو پربنسټ کېدې، نه د

وړتیا؛ همدارنګه دولت د مالیاتو د راټولولو په برخه کې له ډېر ټیټ ظرفیت څخه برخمن و. له ۱۶۸۸ کال وروسته پارلمان د ملي عوایدو د ډېروالي په خاطر د مالیاتو راټولولو په برخه کې په ظرفیت لوړونې لاس پورې کړ، چې دې کار د مالیاتي ادارو په ظرفیت کې یو ستر بدلون رامنځته کړ، داسې چې په ۱۶۹۰ کال کې د ادارې تشکیل له ۱۲۱۱ کسانو څخه په ۱۷۸۰ کال کې ۴۸۰۰ کسانو ته لوړ شو. د مالیه راټولوونکو پر کارونو د څارنې لپاره څارونکي یا مفتشین په ټول هېواد کې ګورمال شوي وو او د تفتیش پخاطر به یې بېلابېلو سیمو ته سفرونه کول. تاریخ لیکونکي «جان برېور» د مالیې راټولونې د یوه څارونکي جورج کوپروایټ سفرونه څېړلي دي، نوموړی وایي:«د ۱۷۱۰ کال د جولای د ۱۲ مې او د جولای د ۵ مې ترمنځ کوپروایټ د «یارک شایر» ولسوالۍ په ریچمونډ سیمه کې ۲۹۰ مایله مزل کړی و. نوموړي په دې موده کې له ۲۶۳ خوراکه پلورونکو، له ۷۱ غله پلورونکو، له ۲۰ شمع پلورونکو او له یوه تن اوبه پلورونکي سره لیدلي وو. هغه په ټوله کې د ۸۱ قلمه بېلابېلو توکو سنجش کړی و او د ۹ تنو مالیه ټولوونکو فعالیتونه یې څارلي وو. اته کاله وروسته هم نوموړي خپل کار ته دوام ورکاوه، خو دا ځل مو د یارک شایر په یوه بله سیمه «وکفیلډ» ولسوالۍ کې ولیده. نوموړي په ویکفیلډ کې د اونۍ په شپږو کاري ورځو کې هره ورځ په اوسط ډول نولس میله مزل کاوه او په ورځ کې یې له پنځو تر شپږو پورې محلونه بررسي کول.» کوپروایټ د رخصتۍ په ورځ (یکشنبه) د خپل کار راپور په کتابچه کې ثبتاوه، نو ځکه موږ د هغه د ټولو فعالیتونو بشپړ ریکارډ په واک کې لرو. په حقیقت کې د مالیې راټولولو سیستم د راپورونو د ساتنې او ثبت ډېر دقیق سیستم درلود.

د مالیې مامورینو به درې ډوله راپورونه چمتو کول، چې هر راپور به له یو بل سره ورته والی درلود او هر ډول لاسوهنه پکې لوی جرم ګڼل کېده. پر رسمي چارو د دولت دغه ډول نظارت، هغه هم په ۱۷۱۰ کال کې، هغه څه دي چې حتی په اوسني عصر کې د بېوزلو هېوادونو له وسې پورته خبره ده. ترټولو مهمه دا چې دولت له ۱٦۸۸ کال وروسته په اداره کې د ګورمانو لپاره د سیاسي اړیکو پرځای وړتیا او اهلیت ته لومړیتوب ورکړ او د ادارې لپاره یې یوه پیاوړې زېربنا جوړه کړه.

صنعتي انقلاب

صنعتي انقلاب د بریټانیا د اقتصاد په ټولو برخو کې محسوس و. د ټرانسپورت، بخار انرژۍ او د اوسپنې صنعت په برخو کې لوی پرمختګونه رامنځته شول. خو ترټولو مهم بدلون او نوښت د نساجۍ صنعت میکانیزه کېدل او د نساجي فابریکو پراختیا وه. دغه ډینامیک یا خوځنده بهیر د بنسټونو د بدلون پایله وه او بنسټي بدلونونه د پرتمین انقلاب په پایله کې رامنځته شوي وو. دا بدلونونه یوازې د کورنیو انحصاراتو له منځه وړل، په مالیاتي نظام کې سمونې او مالي بازارونو ته لاسرسی نه و، بلکې په دې کې د مالکیت حقونو د خوندي کولو له لارې د نوښتګرو، مخترعینو او کارپنځوونکو په ګټه د اقتصادي بنسټونو اصلاح کول هم شامل و. د مثال په توګه، د مالکیت حقونو خوندیتوب د ټرانسپورت په سکتور کې انقلاب او د ټرانسپورت پراختیا بیا د صنعت په سکتور کې انقلاب ته لار هواره کړه. له ۱٦۸۸ کال وروسته، پر سمندري او ځمکنیو لارو پانګونه چې «turnpikes» یې بولي، په بېساري ډول زیاته شوه. پر ټرانزیتي

لارو پانګونې چې ټرانسپورټي لګښتونه يې کمول، د صنعتي انقلاب لپاره مناسب بستر رامنځته کړ. له ۱٦۸۸ کال مخکې د ستېوارټ کورنۍ پاچاهانو د خپلسرو قوانينو له لارې پر دغه ډول بنسټيزو پروژو د پانګونې مخه ډپ کړې وه. د برېټانيا د «ورکسترشاير» د سالورپ «Salwerpe» سيند کيسه په دغه هېواد کې له ۱٦۸۸ کال وروسته رامنځته شوي بدلونونه په ښه توګه انځوروي. پارلمان په ۱٦٦۲ کال کې په سالورپ سيند کې د بېړۍ چلونې په برخه کې د پانګونې د هڅونې په موخه قانون تصويب کړ او بالډوين «Baldwyn» کورنۍ په دې سيند کې د ٦،۰۰۰ پونډو په ارزښت پانګونه وکړه. بالډوين کورنۍ په سيند کې پر تلونکو او راتلونکو بېړيو محصول وضع کړ. شروزبري او لارډ کاونټري په ۱٦۹۳ کال کې پارلمان ته د قانون يوه طرحه وړاندې کړه چې له مخې يې دغه محصول بايد دوی اخيستی وای. خو د بالډوين زوی ټيموتي بالډوين له دې کار سره مخالفت وکړ او پارلمان ته يې د يوې عريضې له لارې شکايت وکړ چې د قانون ياده طرحه به يې د پلار هغه حق تلف کړي چې په سيند کې يې د پانګونې له لارې ترلاسه کړی. بالډوين زياته کړه:«د دې نوې طرحې موخه د پخوانۍ هغې چې له مخې يې په سيند کې پانګونه وشوه، لغوه کول دي او لنډه دا چې په دې برخه کې د ټولو کوښښونو مخنيوی دی.» نوموړي خبرداری ورکړ چې د پارلمان له لوري د دوی پر منل شوي قانوني حق باندې پښه اېښودل به ناوړه پايلې ولري. بالاخره نوی قانون رد او د بالډوين حق خوندي شو. له ۱٦۸۸ کال وروسته د مالکيت حقونو د خونديتوب يو لامل به ښايي دا و، چې په دې کار کې د پارلمان ګټې نغښتې وې او بل لامل يې کېدای شي پرانېستو او کثرت پاله بنسټونو

ته د خلکو لاسرسی وګڼو. له ۱۶۸۸ کال وروسته سیاسي نظام په حیرانوونکې توګه پراخ بنسټه شو او د سیاست ډګر د نویو لوبغاړو پرمخ خلاص شو. په اتلسمه پیړۍ کې ټرانسپورټي انقلاب او د ځمکو په برخه کې اصلاحات، د پارلمان نوښت و؛ چې د مالکیت حقونو په برخه کې یې بنسټیز بدلونونه رامنځته کړل. تر ۱۶۸۸ کال پورې په برېټانیا کې یو اصل موجود و، چې له مخې یې پاچا د ټولو ځمکو مالک ګڼل کېده، دغه اصل په حقیقت کې د ټولنې له فیوډالي جوړښت څخه سرچینه اخیسته. زیاتره ځمکو حقوقي ستونزې لرلې او د مالکیت حقونو د لانجمن قانون له امله تر دعوو لاندې وې. ډېرې ځمکې د مشاع تر شرایطو لاندې وې، یعنې دا چې د ځمکو خاوندانو نه شوای کولای چې خپلې ځمکې په ګروۍ ورکړي یا یې وپلوري. عمومي ځمکې یوازې د دوديزو یا سنتي چارو لپاره کارول کېدې. د اقتصادي فعالیتونو لپاره د ځمکو د کارونې پر وړاندې بلا خنډونه موجود وو، خو پارلمان د دې وضعیت بدلون ته متې بډ وهلې او خلکو ته یې اعلان وکړ چې د ځمکو د اصلاح او له هغې د سمې ګټې اخیستنې په موخه پارلمان ته خپل وړاندیزونه ور ولېږي. دغه اصلاحات بالاخره د پارلمان له لوري د سلګونو لایحو په تصویب سره عملي شول. د اقتصادي بنسټونو د اصلاح دغه بهیر د بهرنیو منسوجاتو پر وړاندې د کورنیو منسوجاتو ملاتړ ته لار هواره کړه. هېره دې نه وي چې پارلمان بازار ته د هر ډول بهرنیو توکو د واردېدو او د انحصاراتو مخالف نه و، بلکې یوازې د هغو پرېکړو ملاتړ او ننګه یې کوله چې د بازار پراختیا او د دوی خپلې شخصي ګټې پکې نغښتې وې. خو مهمه خبره دا وه چې د پراخ بنسټه سیاسي ادارو

شتون چا ته اجازه نه ورکوله چې دا کار د نورو صنعتکارانو د زيان سبب شي او يا په وينز کې د «سپراتا تګلارې» په څېر د نويو پانګوالو د راتګ مخه ونيسي. نساجان ډېر ژر پر دې خبره پوه شول. په ۱٦۸۸ کال کې د برېټانيا مهم وارداتي توکي منسوجات يا ټوکر وو، چې له هند څخه واردېدل. په دغو توکو کې نخي او ململ ټوکر شامل و. دغه راز له چين څخه ورېښمين توکي هم راوړل کېدل. ورېښمين او نخي ټوکر به د ختيځ هند کمپنۍ له لوري برېټانيا ته واردېدل او په اسيا کې دا واردات له ۱٦۸۸ کال مخکې د دولت د انحصاري حق په توګه منل شوي وو. يادې کمپنۍ ددې انحصاري حق د خونديتوب لپاره دويم جېمز ته سترې بډې ورکولې. له ۱٦۸۸ وروسته کمپنۍ د سوداګرو تر سختو نيوکو او فشارونو لاندې راغله. يو شمېر سوداګرو چې په لرې ختيځ او هند کې يې د تجارت تکل درلود، پارلمان ته عريضه وکړه چې انحصار مات او له ختيځ هند کمپنۍ سره د سيالۍ زمينه ورته برابره کړي، خو ختيځ هند کمپنۍ پارلمان ته د عريضو او پيسو د وړاندې کولو په بدل کې له خپل دغه حقه دفاع کوله. په پايله کې کمپنۍ ناکامه شوه او پرځای يې په بازار کې د ازاد رقابت لپاره په همدې نوم «ختيځ هند» بله نوې کمپنۍ جوړه شوه. په برېټانيا کې ټوکر توليدوونکي يا نساجان يوازې له هندي توليداتو سره د سيالۍ په لټه کې نه وو، بلکې هغوی له دولته غوښتل چې د کورنيو توليداتو د ملاتړ په موخه پر ارزانه هندي ململ ټوکر باندې ماليات وضع او بنديز پرې ولګوي. هندي ارزانه توکو دغه صنعتکاران له يوه سخت رقابت سره مخ کړي وو. که څه هم د برېټانيا دننه د نساجي توکو لويه برخه وړين محصولات وو، خو د نخي توکو توليدوونکي له اقتصادي پلوه مهم او له سياسي پلوه

ځواکمن وو. د ۱٦٦۰ مې لسیزې په لومړیو کې د وړینو توکو تولیدوونکو په همدې وضعیت کې د پاتې کېدو لپاره خپلې هڅې ګړندۍ کړې، چې بالاخره دغه کار د «ګرانه بیه توکو د مخنیوي قانون» په رامنځته کېدو تمام شو او د نورو توکو ترڅنګ د ګران بیه جامو پر تولید او پېر هم بندیز ولګول شو. نساجانو همدا راز په ۱٦٦٦ او ۱٦٦۷ کلونو کې له پارلمانه دداسې قانون د تصویب غوښتنه وکړه چې له مخې یې له وړین کفن پرته باید د مړو خښول منع شي. د پارلمان دغه اقدام د کورنیو منسوجاتو د مارکېټ له ښه والي سره مرسته وکړه، چې په پایله کې کورني تولیدات د بهرنیو یا اسیایي تولیداتو په مقابل کې تقویه شول. خو له دې سره سره بیا هم په دې دوره کې د ختیځ هند کمپنۍ دومره واک درلود چې د اسیایي توکو پر وارداتو د محدودیت مخه ونیسي. له ۱٦۸۸ کال وروسته وضعیت بدل شو. په برېټانیا کې د ۱٦۹٦ او ۱٦۹۸ کلونو ترمنځ د وړینو توکو تولیدوونکو، له «ایست انګالیا» څخه تر ختیځ پورې، د لندن او کانټرابري ښارونو له وریښم اوبدونکو او لېوانټ کمپنۍ سره په ګډه د بهرنیو توکو د محدودولو لپاره لاس یو کړ. د لېوانټ کمپنۍ واردوونکو که څه هم تازه خپل انحصاري حق له لاسه ورکړی و، خو بیا هم په بازار کې د اسیایي وریښمو د پلور مخالف و او غوښتل یې چې له عثماني امپراتورۍ څخه د وریښمینو توکو وارداتو ته زمینه برابره شي. دغه ګډ ایتلاف ددې سبب شو چې پارلمان د یوې لایحې د تصویب له لارې په برېټانیا کې د اسیایي وړینو او وریښمینو توکو کارونه محدوده کړي. د یادې لایحې پربنسټ دغه راز د اسیایي منسوجاتو رنګرېزي او چاپ هم محدود شول. همدارنګه پارلمان په

۱۷۰۱ کال کې یو قانون تصویب کړ چې پر بنسټ یې د کورنیو تولیداتو د ملاتړ له لارې وزګارو او بېوزلو کسانو ته د کار فرصتونه رامنځته شول. پارلمان اعلان وکړ چې:« د ۱۷۰۱ کال له سپټمبر میاشتې وروسته د چین، هند یا د فارس خلیج ټول وریښمین تولیدات او یا ټول هغه منسوجات چې په یادو هېوادونو کې رنګرېزي، ډیزاین او د برېتانیا پاچاهۍ ته وارد شوي یا واردېږي؛ منع دي.» تر دې وروسته په برېتانیا کې د اسیایي وریښمینو جامو اغوستل او ډیزاین لرونکو وریښمین ټوکرو واردول غیر قانوني وګرځول شول، خو لا هم اروپا یا نورو هېوادونو او په ځانګړې توګه امریکایي مستعمرو ته د یادو توکو واردات جاري وو. خو پردې سربېره هم خامو وریښمو ته اجازه وه او دا به په برېتانیا کې پروسس کېدل. د دې ترځنګ نور ململ ډوله ټوکر په دې بندیز کې نه راتلل. کورنیو نساجانو دا کار له قانون څخه تېښته بلله چې بالاخره تر اوږدو ناندریو وروسته په ۱۷۱۲ کال کې د نوي قانون په تصویب سره دا ستونزه حل شوه. په قانون کې راغلي وو «د ۱۷۲۲ کال د ډسمبر له ۲۵ مې وروسته په لویه برېتانیا کې د هر ډول ډیزاین لرونکي، نقاشي شوي او رنګ شوي ټوکر اغوستل منع دي.» که څه هم قانون د کورنیو تولیداتو پر اوږو د اسیایي تولیداتو درونده بار لرې کړ، خو د منسوجاتو د نورو ډولونو لکه د کتان- نخ او وړینو تولیداتو ترمنځ رقابت یې ژوندی وساته: پنبه او کتان سره ګډ شول او په نتیجه کې یې «fustian » په نامه یو مشهور ټوکر تولید شو. د بهرنیو توکو له پښو غورځولو وروسته وړینو تولیداتو پر کتان خپلې غلبې ته دوام ورکړ. کتان تر ډېره په سکاټلند او ایرلنډ کې تولیدېدل او انګرېزانو غوښتل چې د برېتانیا بازارونو ته یې د راتګ مخه ونیسي. خو وړۍ اوبدونکي هم

کمزوري نه وو. ددوی نوي اقدامات په مانچسټر، لانکسټر او لېورپول کې چې مخ پر ودې صنعتي سیمې ګڼل کېدې، د فاسټین تولیدوونکو له سخت غبرګون سره مخ شول. د برېټانیا پراخ بنسټه سیاسي بنسټونو په دې هېواد کې ټولو ډلو او وګړو ته دا امکان برابر کړی و، چې خپلې ستونزې او غوښتنې له پارلمان سره شریکې کړي. که څه هم په دې تړاو پارلمان ته د مخالفت او موافقت لپاره ګڼې عریضې او لاسلیکونه رسېدلي وو، خو په دې کشمش کې د وړې اوبدونکو مقابل لوری یعنی فاسټین تولیدوونکي بریالي شول. په ۱۷۳٦ کال کې د مانچستر قانون څرګنده کړه چې: «پخوا د کلونو په اوږدو کې له پنبې او کتان څخه جوړ توکي د لویې برېتانیا پاچاهۍ کې تولید، چاپ، رنګرېزي او نقاشي شوي دي. د ۱۷۲۱ کال په پخواني قانون کې هېڅ داسې کومه ماده نشته چې له مخې یې په لویه برېتانیا کې له کتان او پنبې څخه د جوړو شویو جامو پر اغوستو او کارونې بندیز ولګول شي.»

مانچستر قانون د نویو نخي محصولاتو د تولیدوونکو لپاره یوه ډېره مهمه لاسته راوړنه ګڼل کېده، خو تاریخي او اقتصادي ارزښت یې تر دې هم ډېر و. لومړی دا چې د کورنیو توکو د ملاتړ لپاره پر بهرنیو هغو محدودیت لګول د پارلمان له لوري د یوه پراخ بنسټه سیاسي نظام په موجودیت کې ترسره شول. دویم؛ په راتلونکې نیمه پېړۍ کې د منسوجاتو د تولید په برخه کې نوښتونو د صنعتي انقلاب په پیاوړتیا او د ټولنیز بدلون په برخو کې کلیدي رول ولوباوه. له ۱٦۸۸ کال وروسته، که څه هم په برېټانیا کې اقتصادي لوبغاړو ته د فعالیت زمینه برابره شوه، خو په نړیوال ډګر کې پارلمان په جلا لار روان شو.

دا ښيښه نه يوازې د منسوجاتو د ملاتړ په برخه کې د قانون په تصويب کې، بلکې د بېړۍ چلونې او نورو اصلاحاتو په برخه کې چې تر دوو پېړيو په خپل ځای پاتې شول، ځرګنده ده. د ياد قانون موخه دا وه چې برېټانيا بايد پر نړيوال تجارت انحصار ولري. البته د يادونې ده چې دا انحصار د خصوصي سکتور واک و، نه د دولت. دلته اساسي خبره دا وه چې د برېټانيا سوداګريز توکي بايد د بېړيو په وسيله لېږدول شوي وای، خو د يادو قوانينو له مخې برېټانيا يا د هغه مستعمرو ته له نورو اروپايي هېوادونو څخه د توکو رالېږد منع و. دا کار له شک پرته چې د برېټانوي تاجرانو او صنعتکارانو په ګټه و.

د ۱۷۶۰ لسيزې په لومړيو کې ددې تحول يعنې د مالکيت حقونو ښه والي، د زېربنا پراختيا، د مالياتي نظام پراختيا، په مالي برخه کې اسانتياوو او له سوداګرو او صنعتکارانو څخه د حکومت د ملاتړ اغېزې مخ په ځرګندېدو شوې. ورپسې ګڼې پنځونې او اختراعګانې وشوې او په پايله کې ټکنالوژيکي پرمختګونو چې د صنعتي انقلاب محور بلل کېده، پر اقتصادي پرمختګ ژور اغېز وکړ. په ډېرو برخو کې نوښتونه وشول او دغو نوښتونو د بنسټونو له اصلاح او بدلون څخه سرچينه اخيسته. په دې ډله کې مهم هغه يې د انرژۍ سکتور و، چې جېمز واټ په ۱۷۶۰ کال کې په لومړي ځل د بخار ماشين په اختراع سره په دې برخه کې بدلون ته لار پرانيسته. په دې برخه کې د واټ لومړنۍ لاسته راوړنه په ماشين کې د فشار د يوه داسې مرکز جوړول و، چې د ماشين سلنډر کې دننه پېسټون د دې پرځای چې کله ګرم او کله يخ شي، په دوامداره توګه بايد ګرم وي. نوموړي وروسته خپلې نورې ايډياوې هم د عمل ډګر ته وړاندې کړې، لکه د بخار ماشين د حرکت د ځرنګوالي لپاره د ګېر رامنځته کول. په ټولو

برخو کې شوي پرمختګونه د راتلونکو ټکنالوژیکي نوښتونو لپاره اساس او بنسټ وګرځېد. د بخار ماشین اختراع په اصل کې د پخواني انګرېز مخترع توماس نیوکامن او همدارنګه د فرانسوي فزیکپوه ډاینسیوس پاپین له کارونو سرچینه اخیسته. د پاپین داستان بل هغه مثال دی، چې ښیي د زېښبونکو بنسټونو تر سیوري لاندې له خلاق تخریب څخه وېره څنګه د ټکنالوژیکي نوښتونو پروړاندې خنډونه جوړوي. نوموړي په ۱۶۷۹ کال کې لومړی د بخار ډبې «steam digester» یوه طرحه جوړه کړه او په ۱۶۹۰ کال کې د انجن پېسټون پر جوړولو بریالی شو. پاپین دغه ابتدایي انجن په ۱۷۰۵ کال کې د بخار لومړنۍ کښتۍ کې وکاراوه. نوموړی دا مهال د جرمني د کاسل ایالت په ماربورګ پوهنتون کې د ریاضي استاد و. هغه پرېکړه وکړه چې دغه کښتۍ له فولډا سیند څخه د وېسر تر سیند پورې په حرکت و ازمایي. د فولډا-وېسر په مسیر کې د پاپین کښتۍ باید په موندن ښار کې تم شوې وای. هغه مهال د فولډا-وېسر سمندري لارې انحصاري حق د یوې ډلې ماڼوګانو په لاس کې و. همدې اندېښنو ته په پام سره، د پاپین ملګري او مشهور جرمني فزیکپوه ګوتفرېډ لایبینټس د کاسل ایالت انتخابي والي ته عریضه ولیکله او غوښتنه یې وکړه چې په یاد مسیر کې له مزاحمت پرته د تګ اجازه ورکړي، خو د لایبینټس وړاندیز رد شو او سخت ځواب یې ترلاسه کړ:«د انتخابي شورا غړي ستاسو له وړاندیز سره مخالف دي او بې له کوم دلیله له ما غوښتنه وشوه چې پرېکړه یې تاسو ته واوروم، هغوی بلاخره له دې کار سره موافق نه دي.» پاپین دې ته پام ونه کړ او په سفر ووت. کله چې کښتۍ د «موندن» سیمې ته

ورسېده، ماڼوګانو لومړی هڅه وکړه چې د یوه ځایي قاضي په مرسته کښتۍ ضبط کړي، خو بریالي نه شول، وروسته یې پر کښتۍ یرغل وکړ او د بخار انجن یې دړې وړې کړ. پاپین بلاخره په ډېرې بېوزلۍ او غربت کې ومړ او په یوه نامعلوم ځای کې خښ شو. که پاپین د تیودوریانو او ستیوراتانو د واکمنۍ پرمهال په برېټانیا کې وای، ښایي له ورته برخلیک سره مخ شوی وای، خو په برېټانیا کې له ۱۶۸۸ وروسته شرایط بدل شول. پاپین هوډ درلود چې د کښتۍ تر بریالي ازمايښت وروسته د هغې په واسطه لندن ته سفر وکړي.

په ۱۷۸۰ لسیزه کې هنري کورټ د خالصې اوسپنې د پروسس او استعمال په برخه کې نوي تخنیکونه معرفي کړل، چې دا د میتالوژۍ په برخه کې ستر پرمختګ ګڼل کېده. دا نوښت د ماشینونو او دستګاوو لپاره د پرزو جوړولو، مېخونو او نورو سامان الاتو د تولید لپاره ډېر مهم بلل کېده. وروسته د کورټ دغه نوښت له ابراهام دربي او د هغه زوی سره مرسته وکړه چې د اوسپنې په ګرمولو کې له سکرو څخه کار واخلي. د اوسپنې په تولید کې د لرګینو سکرو استعمال خپل ځای د ډبرو سکرو ته پرېښود چې ارزانه او په اسانه د لاسرسي وړ و. د نوښتونو بهیر له ځنډ پرته روان و، خو د اتلسمې پېړۍ په نیمایي کې دغه بهیر د نورو دورو په پرتله خورا چټک او متفاوت مسیر خپل کړ. دا بدلون تر ټولو زیات د نساجۍ صنعت کې محسوس و. د نساجۍ په تولید کې تر ټولو مهم هغه یې څرخ کول و، چې له حیواناتو او نباتاتو څخه د الیافو د بېلابېلو ډولونو لکه پنبې او وړیو استحصال پکې شامل و. له دې وړیو څخه به ټوکر تولیدېدل. د منځنۍ پېړۍ تر ټولو مهمه ټکنالوژیکي اختراع د اوبدنې د څرخ اختراع وه چې د لاس کار یې اسانه کړ. دغه اله غالباً په ۱۲۸۰ م

کال او په ډېر احتمال سره له منځني ختیځ څخه په الهام اخیستو په اروپا کې اختراع شوه. له دې مودې وروسته تر اتلسمه پېړۍ پورې د نساجۍ په برخه کې کوم پرمختګ نه و رامنځته شوی. د پاموړ او مهم نوښت په ۱۷۳۸ کال کې هغه وخت وشو، چې کله «لېوس پاول» په څرخ کې د نوي تخنیک په اختراع کولو سره د لاس کار پر ماشین بدل کړ. له دې مخکې به په څرخ کې تولیدېدونکې وړۍ او تارونه د لاس په واسطه جلا کېدل، خو پاول د رولر وسیلې په اختراع سره دا چاره نوره هم اسانه کړه. خو د دې ماشین کار چندانې د قناعت وړ نه و، تر دې چې «ریچارډ ارکرایټ» او «جېمز هارګریفس» د نساجۍ په څرخ کې یو رښتینی انقلاب رامنځته کړ. ارکرایټ چې د صنعتي انقلاب یوه مخکښه څېره ګڼل کېږي، په ۱۷٦۹ کال کې د واټر فرېم «water frame» په نامه د نساجۍ ماشین په اختراع سره د لېوس دستګاه لا ډېره تکمیل او بډایه کړه. نوموړی له «جېدیدا ستروټ» او «ساموېل نیډ» سره چې جرابې یې تولیدولې، شریک شو او په ۱۷۷۱ کال کې یې په کرامفورډ کې د نړۍ لومړنۍ تولیدي فابریکه جوړه کړه. د ارکرایټ ماشین پر اوبو چلېده، خو وروسته یې په یوه برخلیک ټاکونکي اقدام کې اوبیزه انرژي د بخار پر انرژۍ واړوله. په ۱۷۷۴ کال کې یې د فابریکې د کارګرانو شمېر ٦۰۰ تنو ته ورسېد او فعالیتونه یې ورځ تر بلې پراخېدل، تر دې چې په مانچسټر، ماټلاک، بت او د سکاټلنډ په نیولانارک کې یې څانګې پرانېستې. د ارکرایټ لاسته راوړنې په ۱۷٦۴ کال کې د جېمز هارګریوس له لوري د څرخ د لاستي په اختراع سره بشپړې شوې، چې دا هم وروسته د ساموېل کرپټون او

ریچارډ رابرټس د اختراعګانو په پایله کې لا تکمیل شوې. دغه پنځونې او د هغو اغېزې په رښتیا هم یو انقلاب و. تر دې مخکې یعني د اتلسمې پېړۍ په لومړیو کې ۱۰۰ پونډه پنبه په ۵۰ زره ساعتونو کې پروسس کېده، خو د ارکرایټ واټرفرېم ماشین دا ساعتونه ۳۰۰ ته رالنډ کړل. د څرخ په میکانیزه کېدو سره، اوبدنه هم ماشیني شوه. په دې برخه کې لومړنۍ اختراع په ۱۷۷۳ کال کې د «جان کي» له لوري د تار د ګوټک اختراع وه، چې دغه نوښت د اوبدنې صنعت په برخه کې اسانتیا رامنځته کړه. وروسته په ۱۷۸۵ کال کې «اډمونډ کارټرایت» د جان کي له ایډیا څخه په الهام اخیستو د «پاور لوم» په نامه اختراع وکړه چې د نساجۍ ماشین کې د تارونو په ځغلولو کې یې مرسته کوله.

د برېټانیا نساجي صنایع نه یوازې د صنعتي انقلاب خوځنده عامل و، بلکې د نړۍ اقتصاد یې هم په حرکت راوست. د ۱۷۸۰ او ۱۸۰۰ کلونو ترمنځ د برېټانیا صادرات دوه برابره شول، چې لویه برخه یې منسوجات وو او منسوجات د ټول اقتصاد د ملا تیر جوړاوه. د ټکنالوژیکي او اداري نوښتونو ګډولې د اقتصاد یو داسې بهیر رامنځته کړی و، چې د نړۍ اقتصاد یې د بډاینې په لور سوق کړ. په دې بهیر کې نویو کسانو له نویو ایډیاوو سره مخکښ او رغنده رول لوباوه. په ټرانسپورت کې نوښتونو ته ځیر شئ. په برېټانیا کې ددغه شان نوښتونو بېلابېل ډولونه موجود وو. لومړی سمندري لارې او کانالونه، دویم ځمکنۍ لارې او بیا رېل کرښې، چې د دې هرې اختراع په سر کې یو نوی کس و. په برېټانیا کې د سمندري لارو جوړول له ۱۷۷۰ کال وروسته پیل او تر ۱۸۱۰ کال پورې یې ګڼې تولیدي سیمې له یو بل سره ونښلولې. د صنعتي انقلاب د پراختیا په

بهیر کې سمندري لارو د توکو د لېږد رالېږد په برخه کې د لګښت کچه راکمه او د منسوجاتو، خامو توکو او د بخار ماشین لپاره د ډبرو سکرو په لېږد رالېږد کې یې مهم او پاموړ رول ولوباوه. د سمندري لارو یا کانالونو لومړنی نوښتګر جېمز برینډلي و، چې د بریج واټر سیمې د دوک «مشر» له لوري د بریج واټر کانال جوړولو ته ګومارل شوی و، څو مهم صنعتي ښار مانچسټر له لېورپول بندر سره ونښلوي. برینډلي چې په «دربي شایر» کې زېږېدلی و، اصلي مسلک یې د ژرندو جوړول و، خو په انجینیري چارو کې ستونزمنو مسایلو ته د حللارې پیدا کولو په برخه کې د نوموړي نوښتګر فکر د دوک پام ځان ته ور اړولی و. نوموړي د نورو انجنیرانو لکه د 'توماس ټلفورد' او 'سمتین' په څېر کسانو چې یو یې په لومړي سر کې سنګتراش او بل یې پښ یا اهنګر و، په کانال جوړونه کې هېڅ راز پخوانۍ تجربه نه لرله. د سمندري لارو د انجینیرانو په څېر د ځمکنیو لارو او اوسپنې پټلیو انجنیرانو هم په دې برخه کې پخوانۍ کاري تجربې نه لرلې. 'جان مک ادام' چې په ۱۸۱٦ کال کې یې قیر یا سفالټ اختراع کړ، د یوه عادي اشراف زوی و. د بخار لومړنی اورګاډی په ۱۸۰۴ کال کې د ریچارډ ټروېتیک له لوري جوړ شو. د ټروېتیک پلار په «کارون وال» سیمه کې د ډبرو سکرو په یوه کان کې کار کاوه او ټروېتیک هم په ماشومتوب کې دغه کسب ته مخه کړې وه. نوموړی په کان کې د بخار هغه ماشین ته متوجې شو چې له کانه یې اوبه بهر ایستلې. تر ټولو مهم د جورج سټیفنسن اختراع وه چې له نالوستي مور او پلاره زېږېدلی و. په داسې حال کې چې نوموړي

پخوا د ډېرو سکرو په یوه کان کې د ماشینکار په توګه کار کاوه، د «راکټ» مشهور اورګاډی یې جوړ کړ.
د نساجۍ برخلیک ټاکونکی صنعت د نویو افرادو له لوري بدرګه شو. د دې سکتور یو شمېر صنعتکاران هغه کسان وو چې تر دې مخکې یې د وړینو توکو په تولید او سوداګرۍ کې فعاله برخه لرله. د مثال په توګه، جان فوسټر وړاندې له دې چې پنبې ته مخه کړي او په ۱۸۳۵ کال کې د بلک ډایک میلر په نوم فابریکه جوړه کړي، د وړینو توکو په تولید کې یې ۷۰۰ کسان پر دنده ګومارلي وو او دغو کارګرو په لاسي ماشین کار کاوه، خو فوسټر غونډې کسان ډېر لږ وو. یوازې یو پر پنځمه برخه کسان چې په دې وخت کې د مخکښو صنعتکارانو په توګه پېژندل کېدل، پخوا یې په بېلابېلو تولیدي چارو کې کار کاوه. دا د حیرانۍ خبره نه ده، ځکه چې د نخ صنعت (پنبه او کتان) د برېټانیا په شمال کې پراختیا ومونده. تولیدي فابریکې کاملاً په نوې بڼه سمبال شوې، کارګرو ته خام مواد ورکول کېدل چې په کور کې یې بشپړ کړي، نو ځکه دغو صنعتکارانو نه شوی کولای چې د فوسټر په څېر توکر تولید کړي. له همدې امله، د نساجۍ په صنعت کې نویو کسانو ته اړتیا وه، څو ټکنالوژي پراخه او له هغې استفاده وکړي. د پنبې صنعت پراختیا د وړۍ د نابودۍ په معنا و، یعنې خلاق تخریب په عمل کې!
خلاق تخریب نه یوازې عواید او شتمنۍ، بلکې سیاسي قدرت هم له سره وېشه. دا واقعیت د ویلیم لي د اختراع په داستان کې په ښه توګه څرګندېدای شي. واکمنې طبقې د هغه له اختراع سره سخت مخالفت وکړ، ځکه چې له سیاسي عواقبو یې ډارېدل. په مانچسټر او بیرمنګهم کې له اقتصادي پرمختګ سره په ورته وخت کې، فابریکه

لرونکو او منځني پاړکي له حقوقو د محروميت او د حکومت د ناسمو سياستونو په غبرگون کې په اعتراض لاس پورې کړ. د معترضينو لومړی هدف د «غَلې قانون» قانون و، چې له مخې يې د بيو ټيټېدو په صورت کې د ټولو غلو، حبوباتو، وريجو او تر ټولو مهم د غنمو پر وارداتو بنديز لگول کېده، څو په دې توگه ستر ځمکوال زيان ونه کړي. دا قانون د سترو ځمکوالو په گټه و، ځکه چې غنم يې کرل، خو د توليدوونکو پر زيان و؛ ځکه چې د ډوډۍ د قيمته کېدو په صورت کې يې بايد د کارگرانو مزد لوړ کړی وای. په فابريکو او صنعتي مرکزونو کې د کارگرانو ځای په ځای کولو سره د هغوی انسجام او رهبري اسانه کېدل. له ۱۸۲۰ لسيزې وروسته، د سياست له صحنې د توليدوونکو او توليدي مرکزونو تدريجي گوښه کول سخت شول. د ۱۸۱۹ کال د اگست پر ۱۶ مه د سياسي نظام او د دولت د سياستونو خلاف د مانچسټر ښار په «پيټرز فيلډ» کې ستر لاريون پلان شو. د لاريون سمبالوونکی د غاښونو برس توليدوونکی «جوزېف جانسون» نومېده چې د «Manchester Observer» په نامه يوه افراطي ورځپاڼه يې هم لرله. د لاريون نور سمبالوونکي کسان سمونپال شخص او د نخي ټوکرو توليدوونکی «جان نايټ» او د مانچسټر ابزرور ورځپاڼې مدير مسوول «جان تاهکر ساکسټن» و. په دې لاريون او اعتراضيه غونډه کې ٦٠ زرو کسانو گډون کړی و. لاريونوالو د «د غلې قانون نه منو»، «د رايې ورکونې حق د ټولو لپاره» او «رايه د پانډو له لارې،- يعنې رايې بايد په سري ډول وکارول شي» شعارونه له ځان سره لېږدول. چارواکي چې دغې اعتراضيه غونډې سخت غوسه کړي وو، د پليو ځواکونو پنځلسم کنډک ته د

تیارسئ امر وکړ. غونډې ته د وینا له پیلېدو سره سم یو تن ځایي قاضي د ویناوالو د نیولو امر صادر کړ، پولیس د کسانو د نیولو لپاره سیمې ته ورسېدل، خو د خلکو له مقاومت سره مخ شول او شخړه ونښته. د پنځلسم کنډک سرتېرو پر لاریونوالو برید وکړ چې د څو دقیقو اخ و ډب په نتیجه کې یوولس معترضین مړه او شاوخوا شپېته نور ټپیان شول. مانچسټر ابزرور ورځپاڼې دا پېښه د پیټرلو ټولوژنه «Peterloo Massacre» وبلله. خو هغو بدلونونو ته په کتو، چې د برېټانیا په سیاسي او اقتصادي بنسټونو کې رامنځته شوي وو، د خلکو د اعتراضونو ځپنه د حل دایمي لار نه وه. د پیټرلو ټولوژنه یوازینۍ پېښه پاتې شوه. د برېټانیا سیاسي بنسټونو د ولسي پاڅون د احتمالي ګواښونو له وېرې خپل دریځ نرم کړ، په ځانګړې توګه دا وېره هغه وخت نوره هم زیاته شوه کله چې په ۱۸۳۰ کال کې په فرانسه کې خلک په دویم چارلېز پسې پاڅېدل. په فرانسه کې د ۱۷۸۹ کال د اوښتون په نتیجه کې د استبداد او مطلقیت له نسکورېدو یوه موده وروسته دویم چارلېز یوځل بیا د واک انحصار او استبداد ته مخه کړې وه، چې د خلکو له سخت غبرګون سره مخ شو. په ۱۸۳۲ کال کې حکومت د اصلاحاتو په لړ کې یو قانون تصویب کړ، چې له مخې یې مانچسټر، بیرمنګهم، لیډز او شفلیډ ښارونو ته د رایې ورکونې حق ورکړل شو او په دې توګه صنعتکارانو او تولیدوونکو وکولای شول چې پارلمان ته خپل استازي وټاکي. دا سیاسي بدلونونه د اقتصاد ډګر ته د نویو راغلو سوداګرو او پانګوالو په ګټه تمام شول او په دویم قدم کې دوی وکولای شول چې د غلو-دانو قانون هم لغوه کړي. دا پېښې ښيي چې خلاق تخریب نه یوازې د عوایدو د بیا وېش په معنا ده، بلکې د سیاسي قدرت وېش هم له

ځان سره لري. هغه څه چې دغه بدلونونه یې نتیجې ته ورسول، د برېتانیا د سیاسي بنسټونو د پرانیستوالي طبیعت او ځانګړنه وه. له خلاق تخریب څخه وېرېدونکو کسانو نور د دې بهیر مخه نه شوای نیولی.

ولې په برېتانیا کې؟

صنعتي انقلاب په برېتانیا کې پیل او همدلته ستر شو، ځکه چې دا د دغه هېواد غوره او ځانګړي اقتصادي بنسټونه وو چې له منځه یې دغسې یوه بدلون سر راپورته کړ. دا بنسټونه په خپل وار د پرتمین انقلاب له بطنه د زېږېدلو سیاسي بنسټونو په وجود کې را ټوکېدلي وو. دا پرتمین انقلاب و، چې په لومړي ځل یې په برېتانیا کې د مالکیت حقوق خوندي کړل، مالي بازارونه یې پراخ او سم کړل، د حکومت له لوري لګول شوي انحصارات یې مات او د صنعت د غوړېدو پر وړاندې ټول پراته خنډونه یې یوې خوا ته کړل. دا پرتمین انقلاب و چې سیاسي نظام یې پراخ او هغه یې د ټولنې او اقتصادي اړتیاوو په وړاندې ځواب ویوونکی کړ. دغو پرانیستو اقتصادي بنسټونو د جېمز واټ په څېر نوښتګرو او وړتیا لرونکو کسانو ته انګېزه او فرصت په لاس ورکړ چې خپل مهارتونه او وړتیاوې وځلوي، څو هېواد په هغه لور سم کړي چې ګټه یې هم نوښتګر او هم ملت ته ورسېږي. که دغه کسان له پرتمین انقلاب مخکې خپل هدف ته رسېدلی وای، نو ښایي د پخوانیو کاروباریانو په څېر هیلې دوی هم لرلی. دوی به هم بازار ته د نویو کاروباریانو د راتګ، د رقابت او د خلاق تخریب پر وړاندې خنډونه جوړول، خو له ۱۶۸۸ کال وروسته شرایط بدل شول. ریچارډ ارکرایټ په ۱۷۷۵ کال کې د

تولید د انحصار لپاره عریضه وړاندې کړه او هیله من و، چې په راتلونکي کې به د نساجۍ مخ پر ودې صنعت ټول د ده په انحصار کې وي، خو هغه د انحصاري جواز په اخیستو بریالی نه شو او په پارلمان کې یې چا ملاتړ ونه کړ. ولې دا ځانګړی تحول په برېتانیا کې او بیا په اوولسمه پېړۍ کې رامنځته شو؟ ولې برېتانیا پرانیستو سیاسي بنسټونو ته غېږ پرانېسته او له زبېښونکو بنسټونو یې لار جلا کړه؟

ومو لیدل چې د پرتمین انقلاب په وجود کې سیاسي بدلونونو د نورو ټولو پروسو په پایله کې سر راپورته کړ. کورنیو شخړو نه یوازې په برېتانیا کې د یوه بل استبدادي نظام د رامنځته کېدو مخه ونیوله، بلکې په ټولنه کې بدلون غوښتونکي حرکتونه او خوځښتونه یې هم پیاوړي کړل. د استبدادي نظام مخالفینو نه غوښتل چې د یوه استبداد په نسکورولو سره بل استبداد ته اجازه ورکړي. د «Roses» جګړه یوازې د یارکر مجلس پروړاندې د لانکسټر مجلس بریالیتوب نه و، بلکې پرتمین انقلاب د سیاسي انقلاب او پلورالېزم پربنسټ د یوه نوي نظام جوړېدو ته لار هواره کړه. دا په جلا مسیر د برېتانیا د بنسټونو د خوځېدو او د تاریخ حساسې مقطعې ته د غبرګون نتیجه وه. موږ په تېرو څپرکو کې ولوستل چې د لوېدیځ روم امپراتورۍ تر ړنګېدو وروسته، په دې سیمه کې فیوډالي بنسټونو څنګه سر راپورته کړ. فیوډالېزم د لوېدیځې اروپا ډېرو برخو ته وغځېد، خو لکه چې په څلورم فصل کې مو ولیدل؛ د طاعون ناروغۍ تر خپرېدو وروسته د ختیځې او لوېدیځې اروپا ترمنځ ژور توپیرونه راڅرګند شول. په سیاسي او اقتصادي بنسټونو کې کوچني توپیرونه په دې معنا وو، چې په لوېدیځ کې د ځواک انډول د بنسټونو پر اغېزمنتوب تمام شو،

خو په ختیځ کې یې بنسټونه د فساد او ویجاړۍ لور ته ټېل وهل. خو دا هغه لاره یا مسیر نه و، چې هرو مرو باید په پرانېستو بنسټونو تمام شوی وای، بلکې په دې مسیر کې باید ډېر بدلونونه رامنځته شوي وای. نه یوازې په مګناکارتا منشور کې هڅه شوې وه چې د مشروطه نظام لپاره ځیني بنسټي اساسات رامنځته کړي، بلکې د اروپا په نورو برخو، ان په ختیځې اروپا کې هم د ورته اسنادو یا تړونونو په مرسته دغه ډول هڅې وشوې. خو بیا هم د طاعون ناروغۍ تر خپرېدو وروسته، لوېدیځه اروپا په بشپړه توګه له ختیځې اروپا جلا شوه. په لوېدیځ کې د مګناکارتا په څېر سندونو د خپل اغېز په څرګندولو پیل وکړ. خو په ختیځ کې دا اغېز لږ و. په برېتانیا کې په اولسمه پېړۍ کې ان تر کورنیو شخړو مخکې هم دا نورم او قاعده موجوده وه چې پاچا د پارلمان له اجازې پرته مالیات نه شوای ټاکلی. په دې برخه کې بله مهمه موضوع له اشرافو څخه عامې طبقې ته د واک تدریجي لېږد و، چې ژوندی مثال یې د کلیوالي سیمو سیاسي غورځنګونه یا په ۱۳۸۱ کال کې د کلیوالو پاڅون و. اوس دغه تدریجي بدلون د تاریخ له یوې بلې حساسې مقطعې سره مخ کېږي چې دا مهمه مقطعه په اتلانتیک سمندر کې د سوداګرۍ پراختیا وه. په څلورم څپرکي کې مو ولوستل چې د بنسټونو راتلونکی برخلیک په دې پورې تړلی و، چې ایا شاهي دربار به د دې سوداګرۍ په انحصار بریالی شي او که نه؟ د برېتانیا د پارلمان نسبتاً پیاوړي نفوذ د تیودور او ستیوراټ پاچاهانو د دې کار مخه ونیوله. دغه وضعیت د سوداګرو نوې طبقه را و ټوکوله چې د مطلق العنان حکومت د جوړېدو پروړاندې یې کلکه مبارزه کوله. د مثال په توګه، په ۱۶۸۶

کال کې په لندن کې ۷۰۲ صادرووونکي سوداګر او په کارابين کې ۱۲۸۳ واردوونکي سوداګر موجود وو. دغه راز په شمالي امريکا کې ۶۹۱ صادرووونکي او ۶۲۶ واردوونکي پر سوداګرۍ بوخت وو. له دوی سره جواليان، بېړۍ چلوونکي، کپتانان او نورو هغو کسانو چې شريکې ګټې يې لرلې، کار کاوه. نور ستر سوداګريز بندرونه هم لکه بريستول، ليورپول او پورټسموت له دغه ډول سوداګرو ډک و. دغو کسانو د جلا اقتصادي او سياسي بنسټونو د جوړېدو غوښتنه کوله. دوی چې څومره د سوداګرۍ له لارې شتمن کېدل، هغومره يې قدرت هم زياتېده. په فرانسې، هسپانيې او پرتګال کې هم ورته ډلې او قوتونه موجود و. خو هلته پاچاهان په سوداګريزو چارو او اقتصادي فعاليتونو برلاسي وو. په يادو هېوادونو کې هم د برېتانيا په څېر بدلون غوښتونکو ډلو سر راپورته کړ، خو کمزوري وو او بريالي نه شول. کله چې په برېتانيا کې د اوږده پارلمان غونډه جوړه او کورنۍ جګړه پيل شوه، دغو سوداګرو تر ډېره د پارلمان لمن ونيوله. په ۱۶۷۰ کې دوی د لېبرال ګوند «ويګ» د جوړولو په هڅه کې وو، څو د ستيورات د استبداد يا مطلقيت پر وړاندې مبارزه وکړي او په ۱۶۸۸ کال کې د دويم جېمز په راپرځولو کې يې مهم رول ولوباوه. بالاخره د امريکا لويه وچه کې د سوداګرۍ پراختيا، په دې سوداګرۍ کې د انګرېز تاجرانو ګډون، د مستعمرو مخ پر ودې اقتصادي بهير او په پايله کې هغې شتمنۍ چې دوی په دې موده کې ترلاسه کړې وه؛ د پارلمان او پاچا ترمنځ جګړه د مخالف لوري يعنې پارلمان په ګټه پای ته ورسوله. پرتمين انقلاب له دې اړخه ډېره مهمه پېښه ګڼل کېږي، چې د ټولنې د يوه ستر ايتلاف له لوري رهبري کېده. دغه انقلاب چې مشروطه شاهي نظام يې رامنځته کړ، يوازې د

حکومت د مشرانو واکونه یې محدود نه کړل، بلکې د ایتلاف د هر غړي قدرت یې هم محدود کړ. د بېلګې په توګه، محدودیتونه دا وو چې نساجانو ته په بازار کې د انحصار او د یو بل پر وړاندې د ناسالم رقابت اجازه نه وه. دغه ایتلاف نه یوازې د یوه قوي پارلمان په جوړېدو کې مرسته وکړه، بلکې د پارلمان دننه یې د نورو ډلو د رامنځته کېدو چې ښايي له قدرت څخه یې ناوړه استفاده کړې وای، مخه ونیوله. دا د یوه سیاسي پراخ بنسټه نظام په رامنځته کېدو کې برخلیک ټاکونکی عامل و. ددې ډول ستر ایتلاف پیاوړتیا دغه راز د پرانېستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو په پیاوړتیا او پایښت کې هم مهم رول ترسره کړ.

اتم څپرکی

د پراختیا پر وړاندې خنډونه

پر چاپ بندیز

جوهانس ګوتنبرګ په ۱۴۴۵ کال کې د جرمني په ماینز ښار کې یوه اختراع ننداريې ته وړاندې کړه چې د نړۍ د راتلونکي اقتصاد پر تاریخ یې ژور اغېز وښند: دا د چاپ ماشین اختراع وه چې خوځنده توري یې لرل. هغه مهال کتابونه د خطاطانو له لوري په لاس لیکل کېدل چې ډېر وخت او خواري یې غوښته. له همدې امله کتابونه ډېر لږ او بیې یې هم لوړې وې، خو د ګوتنبرګ اختراع د چاپ په برخه کې نوي بدلون ته لار پرانېسته. کتابونه په یو بل پسې چاپ او بازار ته عرضه کېدل. له دې نوښت پرته د خلکو باسواده کول ناشوني وو. په لوېدیځه اروپا کې ډېر ژر د چاپ د ماشین ارزښت احساس شو. په ۱۴۶۰ کال کې د جرمني له پولو هاخوا د فرانسې په ستراسبورګ کې د چاپ بل ماشین په کار پیل کړی و. د ۱۴۶۰ لسیزې تر وروستیو پورې دغه ټکنالوژي د ایټالیا ګوټ ګوټ ته پراخه شوه، په روم او وینز او لږ وروسته په فلورانس، میلان او تورین کې د چاپ ماشینونه فعال شول. ویلیم کاکسټن په ۱۴۷۶ کال کې لومړی د چاپ یو ماشین په لندن او دوه کاله وروسته په اکسفورډ کې نصب کړل. په دې موده کې د چاپ ماشینونه د هسپانیا په ګډون د اروپا سوېلي هېوادونو ته وغځېدل او په ۱۴۷۳ کال کې په بوداپېست او یوکال وروسته په کراکاو کې د یوه ماشین په فعالېدو سره دا بهیر ان ختیځې اروپا ته وغځېد. داسې نه وه چې د چاپ

ماشین ته ټولې نړۍ د ګټورې وسیلې په سترګه کتل. په ۱۴۸۸ کال کې عثماني پاچا دویم بایزید د یوه فرمان په ترڅ کې مسلمانان په عربي ژبه له چاپه منع کړل. پر چاپ دغه بندیز په ۱۵۲۵ کال کې د سلطان سلیم له لوري یوځل بیا تازه شو. دې بندیز تر ۱۷۲۷ کاله پورې دوام وکړ او دا لومړی ځل و، چې د عثماني خلافت قلمرو ته د چاپ ماشین د راوړلو اجازه ورکړل شوه. په دې وخت کې درېیم سلطان احمد د یوه فرمان په ترڅ کې ابراهیم موتفریقه ته د چاپ د یوه پایه ماشین د نصبولو اجازه ورکړه. سره له دې چې ډېره ناوخته وه، خو بیا هم دا کار له ډېرو خنډونو سره مخ شو. که څه هم په فرمان کې راغلي وو چې «په دې پرتمینه ورځ کې به دغه غربي ټکنالوژي د یوې ناوې په څېر نندارې ته وړاندې کېږي او نور به پټه پاتې نه شي»، خو د چاپخونې فعالیت د دولت تر کلکې څارنې لاندې و. په فرمان کې لیکل شوي وو:«د دې لپاره چې چاپي کتابونه له تېروتنو پاک وي، نو ډېر قدرمن او درانه دیني عالمان چې په خپل مسلک کې تخصص لري، هر یو د استانبول قاضي جناب مولانا اسحاق، د سلانیکي قاضي مولانا صاحب، د ګالاتا قاضي مولانا اسد او د دوی نور ملګري، او د شرع د مقاماتو له ډلې شیخ مولوي قاسم پاچا او مولانا موسی به پر چاپي چارو نظارت کوي.»

موتفریقه ته اجازه ورکړل شوه چې د چاپ ماشین نصب او فعال کړي، خو د هغه چاپي اثار د دیني او فقهي متخصصینو د درې کسیز پلاوي له لوري کتل کېدل. که د چاپ ماشین مخکې فعال شوی وای، ښایي د قاضیانو د پوهې او معلوماتو په زیاتوالي او پیاوړتیا کې یې هم مرسته کړې وه، خو د چاپخونې تر فعالېدو وروسته هم داسې

کوم بدلون تر سترګو نه شو. د حیرانۍ خبره نه ده چې نوموړي د خپل کار په ټوله موده ډېر لږ شمېر کتابونه چاپ کړل. په ۱۷۲۹ کال کې د کار له پیله تر ۱۷۴۳ کال پورې چې کله د چاپخونې فعالیت ودرېد، ایله ۱۷ کتابونه چاپ شوي وو. وروسته د هغه کورنۍ دې کسب ته دوام ته ورکړ، خو هغوی هم په ۱۷۹۷ کال کې د کار تر پرېښودو پورې ایله ۷ کتابونه چاپ کړي وو. د عثماني امپراتورۍ له مرکز ترکیې څخه بهر د چاپ صنعت تر دې هم وروسته پاتې و، د مثال په توګه: په مصر کې د چاپ ماشین په لومړي ځل په ۱۷۹۸ کال کې د فرانسویانو له لوري فعال شو، چې هغه هم د ناپلیون بناپارت له لوري د دې هېواد د اشغال د هڅو یوه برخه وه. د نولسمې پېړۍ تر نیمایي پورې په عثماني امپراتورۍ کې کتاب د لاس په واسطه لیکل کېده. ویل کېږي چې د اتلسمې پېړۍ په لومړیو کې په استانبول کې ۸۰ زره کاتبانو فعالیت کاوه. د چاپ ماشین سره دغه مخالفت د زده کړې، سواد او د اقتصادي پراختیا پر بهیر ناوړه اغېز وکړ. په ۱۸۰۰ میلادي کال کې د اټکل له مخې له ۲ تر ۳ سلنې عثماني وګړي باسواده وو، په داسې حال کې چې په برېټانیا کې ۶۰ سلنه نارینه او ۴۰ سلنه ښځو سواد درلود. په هالنډ او جرمني کې د سواد کچه تر دې هم لوړه وه. عثماني امپراتورۍ ان له هغو اروپايي هېوادونو هم څو ګامونه وروسته پاتې وه، چې هغه مهال په تعلیمي ډګر کې وروسته پاتې هېوادونه ګڼل کېدل، لکه پرتګال چې شاوخوا ۲۰ سلنه باسواده وګړي یې لرل. د عثمانیانو زبېښونکو او استبدادي بنسټونو ته په کتو، د چاپ ټکنالوژۍ سره د سلطان دښمني د درک او پوهېدو وړ ده. کتاب افکار خپروي او خلک د نورو له سلطې ژغوري، له دغو افکارو یو شمېر یې د اقتصادي ودې لپاره نوې او

ګټورې لارې چارې په ګوته کوي، خو پاتې نور یې ښایي پارووونکي وي او موجوده سیاسي-ټولنیز وضعیت وننګوي. کتاب همدارنګه د هغو کسانو واک محدودوي چې د خپلې شفاهي پوهې پر مټ واک چلوي، ځکه چې کتاب هر باسواده کس ته پوهه ډالۍ کوي. په هغو سیمو کې چې علم د واکمنې طبقې په انحصار کې و، د علم د ترویج او پراختیا مخه یې نیولې وه. عثماني پاچاهان د خلاق تخریب له بهیره ډارېدل او له همدې کبله یې پر چاپ بندیز لګولی و.
صنعتي انقلاب د تاریخ حساسې مقطعې وزېږولې، چې د نړۍ کابو ټول هېوادونه یې تر خپل اغېز لاندې راوستل. د برېټانیا په څېر یو شمېر هېوادونو نه یوازې سوداګرۍ، صنعت او پانګونې ته غېږ پرانېسته، بلکې لا یې وهڅول او د چټکې ودې په مسیر یې ور سم کړل. خو د عثماني امپراتورۍ او چین په شمول زیاتره استبدادي رژیمونه د پرمختګ له کاروانه ځکه شاته پاتې شول، چې د صنعت مخه یې ډپ کړه او یا یې د پراختیا لپاره لږې هڅې هم ونه کړې. ټکنالوژیکي نوښتونو ته د موجوده سیاسي او اقتصادي بنسټونو له لوري ځواب ورکول کېده، دا د تاریخ حساسه مقطعه وه او چې څرنګه چلند ورسره کېده، هغسې نتایج یې وړاندې کول. عثماني امپراتوري تر لومړۍ نړیوالې جګړې وروسته د ړنګېدو تر مودې همداسې استبدادي پاتې شوه او د چاپي صنعت په شمول د هر ډول نوښتونو مخه یې ونیوله، ځکه چې له خلاق تخریب څخه یې وېره احساسوله. دا چې ولې ستر اقتصادي بدلونونه په برېټانیا کې پېښ شول نه په عثماني خلافت کې، لامل د زبېښونکو او استبدادي سیاسي بنسټونو او د زبېښونکو اقتصادي بنسټونو ترمنځ طبیعي

اړيکه ده. مطلقه حکومت هغه نظام دی چې د قانون يا د ولس د غوښتنو له لارې نه شي مهارېدلی. په ټولنه کې ښايي ډېر کوچنی اقليت د مستبدو واکمنانو ملاتړ وکړي. د مثال په توګه، په روسيه کې په اتلسمه پېړۍ کې تزاريان چې يو استبدادي حکومت يې جوړ کړی و، په ټولنه کې د اشرافو د يوه کوچني اقليت له لوري حمايه کېدل. دغې طبقې هڅه کوله چې سياسي بنسټونه د خپلې بقا لپاره وکاروي. په ۱۹۰۵ کال کې کله چې تزار د روسيې پارلمان «دوما» تاسيس کړ، د ټولنې د نورو اقشارو هېڅ استازي پکې نه وو. د روس واکمن تزار ډېر ژر هغه محدود واکونه چې دوما ته ورکړي وو، هغه هم سلب کړل. د روسيې د اقتصادي بنسټونو استثماري کېدل د حيرانۍ خبره نه وه، ځکه چې دغه بنسټونه د تزار او اشرافو د ګټو لپاره ډيزاين شوي وو. ددغه بنسټونو اساس د نورو زېښنونکو بنسټونو په څېر د بشري قوې پر زېښناک او جبر ولاړ و، چې روسي خان-رعيت نظام «سرفډم» يې بللی شو. استبداد يا مطلقيت يوازې د سياسي بنسټونو يو ډول نه و، بلکې د صنعتي کېدو پروړاندې ستر خنډ هم بلل کېده. که څه هم مطلقه رژيمونه پراخ بنسټه نه ول او د خلاق تخريب له پروسې وېرېدل، خو متمرکز و او يا لږ تر لږه دومره قدرت يې درلود، چې د چاپ ماشين په څېر د نوښتونو مخه ونيسي. سره له دې چې نن ورځ يو شمېر هېوادونه لکه افغانستان، هايټي او نيپال ملي دولتونه لري، خو له سياسي مرکزيت يا سنټراليزېشن څخه بې برخې دي. د افريقا په جنوبي صحرا کې وضعيت تر دې هم ناوړه دی. مخکې مو يادونه وکړه چې د يوه مرکزي دولت له شتون پرته چې نظم ټينګ او د مالکيت حقوق خوندي کړي، د پرانيستو بنسټونو رامنځته کېدل امکان نه لري. په دې څېرکي کې به ولولو چې د

افریقا جنوب صحرا په زیاتره هېوادونو او په ځانګړې توګه، په سوډان او سومالیا کې د سیاسي مرکزیت نشتوالی د صنعتي کېدو پروړاندې عمده خنډ بلل کېږي. له دې پرته د صنعتي کېدو لپاره هېڅ بله لار نشته. استبداد او د سیاسي مرکزیت نه شتون یا کمزوری مرکزیت؛ د صنعت د پراختیا پر وړاندې دوه بېلابېل خنډونه دي، خو ترمنځ يې اړیکه شته: دواړه له خلاق تخریب څخه د وېرې او له دې امله چې سیاسي مرکزیت ډېر کله د استبداد رامنځته کېدو ته لار هواروي، هڅه کوي چې په خپل ځای پاتې شي. د سیاسي مرکزیت پر وړاندې مخالفت د پراخېستو سیاسي بنسټونو پر وړاندې مخالفت ته ورته عوامل لري، چې هغه د سیاست ډګر ته د نویو کسانو په مقابل کې د سیاسي واک بایلل دي. موږ په تېر څپرکي کې ولوستل چې په برېټانیا کې د تیودوریانو تر واکمنۍ لاندې د سیاسي سنټرالیزېشن پروسې څنګه په حکومت کې د بېلابېلو ځایي اشرافو مشارکت ته تقاضا زیاته کړه. هلته یو پیاوړی سیاسي پارلمان راټوکېدلی و، چې په پایله کې يې د پراخېستو سیاسي بنسټونو پیدایښت یقیني کړ. خو په ګڼو نورو مواردو کې دا پروسه معکوسه وه، داسې چې سیاسي مرکزیت په لا ډېر استبداد بدل شو. دا واقعیت په روسیه کې د استبداد د ریښې په مطالعه کولو سره چې د ۱۶۸۲ -۱۷۲۵ کلونو ترمنځ د لوی پیټر له لوري رامنځته شوی و، په ښه توګه څرګندېدای شي. پیټر د هېواد پلازمېنه سن پیټرزبورګ ته ولېږدوله او د یوې نوې بیروکراسۍ او نوي پوځ د جوړولو لپاره يې دودیز اشرافي نظام «Boyars » شاته وغورځاوه. نوموړي ان اشرافي پارلمان «Boyar Duma» چې دی يې د تزار په توګه واک

ته رسولی و، له منځه یې یووړ. پیټر دغه راز د ټولنیز سلسله مراتبو یو نظام رامنځته کړ چې بنسټیزه موخه یې تزار ته خدمت کول و. ددې ترځنګ پیټر کلیسا په خپل کنټرول کې واخیسته. دا ټیک هغه تګلاره وه چې اتم هنري په بریټانیا کې د حکومت د سنټرالیزېشن پرمهال عملي کړې وه. په دې توګه، نوموړي له نورو واک خپل ځان ته لېږداوه. د پیټر پوځي اصلاحات د شاهي ګارډ د پاځون لامل شول، دغه پاځون نور پاځونونه له ځان سره لرل، لکه د مرکزي اسیا د باشکریانو «Bashkirs» او د بولاوین پاځونونه چې په پایله کې بریالي نه شول. د پېټر د سیاسي مرکزیت پروژه تر ډېره بریالۍ وه او خپل مخالفین یې وځپل، خو د نړۍ په ګڼو برخو کې په دې ډول کشمکشونو کې د سلطنتي ګارډ په څېر قوتونه چې خپل واک یې په خطر کې لیده او د دولت له تمرکز کېدو سره مخالف وو، واک ته ورسېدل او د مرکزیت د نشتوالي له امله د زبېښنونکو بنسټونو یو جلا ډول یې رامنځته کړ. په دې څپرکي کې به ولولو چې د تاریخ د حساسو مقطعو په جریان کې چې صنعتي انقلاب یې وزېږاوه، څنګه یو شمېر ملتونو فرصتونه له لاسه ورکړل او د اقتصاد یا صنعت په غوړولو کې له دې فرصت څخه په ګټه اخیستنه کې ناکام شول. هغوی یا د عثماني امپراتورۍ په څېر استبدادي سیاسي او زبېښنونکي اقتصادي بنسټونه لرل او یا هم د سومالیا په څېر د له سیاسي مرکزیت څخه بې برخې و.

کوچني توپیرونه چې مهم وو

په اولسمه پېړۍ کې په برېتانیا کې استبدادي نظام له پښو وغورځېد، خو په هسپانیا کې پیاوړی شو. په هسپانیا کې د کورتس[1] په نامه پارلمان یوازې یو نوم و. په ۱۴۹۲ کال کې مَلکې ایزابلا او پاچا فردیناند واده وکړ، چې په پایله کې یې د کاسټیل[2] او اراگون[3] دوه پاچاهۍ سره یوځای او هسپانیا جوړه شوه. دا هغه وخت و چې هسپانویانو د خپل هېواد د سوېل له سترو ښارونو گرانادا «غرناطه»، کورداوا «قرطبه» او سېویل «سبیا» څخه د عربانو د اېستلو اوږده لړۍ پیل کړې وه. دا سیمې عربانو په اتمه میلادي پېړۍ کې لاندې کړې وې. کله چې کرسټف کولمب د امریکا لویې وچې ته ورسېد او د دې لویې وچې ځمکې یې د ملکې ایزابلا او پاچا فردیناند ملکیت اعلان کړې، د ایبریا په ټاپو وزمه کې د عربانو وروستی حکومت هم د هسپانویانو لاسته پرېوت. د اراگون او کاسټل پاچاهیو یوځای کېدو او وروسته په شاهي کورنۍ کې ودونو او راتلونکي نسل، یو اروپایي زبرځواک وزېږاوه. ایزابلا په ۱۵۰۴ م کال کې مړه شوه او لور یې «جوانا» د کاسټل ملکې په توگه پر تخت کېناسته. جوانا د هابسبورگ کورنۍ اړوند د سپېڅلي روم د امپراتور «مکسیمیلان» له زوی «فیلیپ» سره واده وکړ. د جوانا او فلیپ زوی چارلېز په ۱۵۱۶ کال کې د کاسټیل او اراگون د لومړي پاچا په توگه پر تخت کېناست. فلیپ ته د پلار تر مرگ وروسته هالنډ او فرانچ کومټي «Franche-Comté» سیمې په میراث پاتې شوې او هغه یې په

[1] Cortes
[2] Castile
[3] Aragon

لیبریا او امریکا کې د خپلې واکمنۍ د قلمرو برخه وګرځولې. په ۱۵۱۹ کال کې د لومړي ماکزیمیلان له مړینې وروسته، چارلېس ته د جرمني هابسبورګ سیمې هم په میراث پاتې شوې او نوموړی د پنځم چارلېس په توګه د سپېڅلي روم امپراتور شو. په ۱۴۹۲ کال کې دوه مدغم شوي هسپانوي سلطنتونه پر یوې داسې امپراتورۍ بدل شول چې پولې یې له یوې لویې وچې اوښتې او د حکومت د استبدادي کولو هغه پروسه چې ایزابلا او فردیناند پیل کړې وه، چارلېس لا پسې تقویه کړه. د امریکا لویه وچه کې د قیمتي فلزاتو کشف په هسپانیا کې د استبدادي نظام د پایښت او ټینګښت په برخه کې له پیل شویو هڅو سره مرسته وکړه. سپین زر پخوا په ۱۵۲۰ کال کې د مکسیکو په ګواناجواتو او وروسته په زاکاتکاس کې په لوی مقدار کشف شوي وو. له ۱۵۳۲ کال وروسته د پیرو اشغال، هسپانوي دربار ته لا ډېره شتمني په برخه کړه. دغه شتمنۍ د «Royal fifth» په بڼه له هر جنګي غنیمت او د کانونو له لوټونې څخه دربار ته رسېدلې. لکه څرنګه چې په لومړي څپرکي کې مو ولوستل، په ۱۵۴۰ مه لسیزه کې په پوتسي کې د سپینو زرو یو غر کشف شو چې د هسپانیا پاچا ته یې پراخه شتمني په برخه کړه. هغه مهال چې د اراګون او کاستیل پاچاهۍ سره مدغم شوې، هسپانیا له اقتصادي پلوه د اروپا مخکښه سیمه وه، خو د استبدادي نظام په ټینګېدو سره دغه هېواد لومړی له نسبي اقتصادي ځوړتیا او له ۱۶۰۰ کال وروسته له بشپړې ځوړتیا سره مخ شو. د ایزابلا او فردیناند له لوري د هسپانیا له خاورې د مسلمانانو تر ایستلو وروسته، دویم پلان د یهودیانو شړل و. په هسپانیا کې مېشت نږدې دوه لکه یهودیانو ته څلور میاشتې وخت ورکړل شو چې له دغه هېواده ووځي. هغوی

خپلې ځمکې په نیمایي بیه وپلورلې او اجازه یې نه لرله چې سره او سپین زر له ځان سره یوسي. سل کاله وروسته ورته یو بل انساني ناورین هم پېښ شو. د ۱۶۰۹ او ۱۶۱۴ کلونو ترمنځ درېیم فلیپ د هسپانیا په سوېل کې مېشت د «موریسکیانو» په نامه د پخوانیو عربانو اولاده هم له خپلې خاورې وشړل. موریسکیانو هم د یهودیانو په څېر اجازه نه لرله چې قېمتي فلزات له ځان سره یوسي، بلکې یوازې د لېږد وړ یا منقوله توکو د وړلو اجازه ورکړل شوه. په هسپانیا کې د هابسبورګ تر مشرۍ لاندې حکومت کې د مالکیت حقوق په نورو برخو کې هم خوندي نه و. دویم فلیپ چې په ۱۵۵۶ کال کې د پلار ځایناستی شو، په ۱۵۵۷ کال او بیا ځلي په ۱۵۶۰ کال کې د پورونو له پرې کولو ډډه وکړه چې بالاخره دا کار د فوګر او ولسر بانکي کورنیو د له منځه تلو سبب شو. ددې بانکي کورنۍ ځای جینوس ونیوه، خو د هسپانویانو د بېغورۍ له امله دا هم په ترتیب سره په ۱۵۷۵، ۱۵۸۶، ۱۶۰۷، ۱۶۲۷، ۱۶۴۷، ۱۶۵۲، ۱۶۶۰ او ۱۶۶۲ کلونو کې له منځه لاړ. استبداد چې څومره د هسپانیا استعماري امپراتورۍ پراختیایي چارې او اقتصادي بنسټونه اغېزمن کړل، د مالکیت حقونو د ناخوندیتوب په څېر پایلې یې لرلې. په تېر فصل کې مو ولوستل چې په برېټانیا کې د سوداګرۍ په برخه کې بریالیتوبونو د سوداګرۍ له چټکې ودې سره اړیکه درلوده. که څه هم برېټانیا تر هسپانیا او پرتګال وروسته د اتلانتیک حوزې تجارت ته داخل شو، خو هلته یې خلکو ته د ګډون نسبتاً پراخه زمینه برابره کړې وه. هغه څه چې په هسپانیا کې یې د پاچا خزانه ډکوله، په برېټانیا کې یې نوي سوداګر شتمن کړل. همدغه سوداګر و، چې د

برېټانیا د لومړنۍ اقتصادي ودې اساس یې کېښود او د یوه سیاسي ایتلاف په اډانه کې د استبداد په مقابل کې سپر شول. په برېټانیا کې دغه ډول بدلونونه چې د اقصادي پرمختګ او بنسټي «نهادي» تحولاتو سبب شول، په هسپانیا کې پېښ نه شول. د امریکا لویې وچې تر کشف وروسته ایزابلا او فردیناند د هسپانیا او نویو مستعمرو ترمنځ سوداګریزې چارې د سوداګرو د یوې ټولنې په مرسته تنظیم کړې. ټوله سوداګري د همدې سوداګرو په انحصار کې راغله او سوداګرو دا یقیني کړې وه چې له امریکا څخه په ترلاسه کېدونکي ثروت کې به د سلطنتي دربار ونډه خوندي وي. د مستعمرو ترمنځ د ازادې راکړې ورکړې امکان نه و او هرکال به له امریکا څخه پر قېمتي ډبرو او فلزاتو بار کښتۍ د هسپانیا سېویل ته راتلې. د سوداګرۍ دا ټینګ انحصار په دې معنا و، چې د ازادو سوداګرو لپاره د فعالیت هېڅ اجازه نه وه، ان د امریکا لویه وچه کې سوداګري تر شدید کنټرول لاندې وه. د مثال په توګه، د هسپانیا تر ښکېلاک لاندې په اوسنۍ مکسیکو کې یوه سوداګر نه شوی کولای چې په ګراناډا یا اوسنۍ کولمبیا کې له بل سوداګر سره تجاري معاملات ترسره کړي. د هسپانوي امپراتورۍ په قلمرو کې پر سوداګرۍ دغه ډول محدودیتونو په دې امپراتورۍ کې اقتصادي هوساینه او نور بالقوه فرصتونه تر سخت اغېز لاندې راوستل. دغه محدودیتونه یوازې د واکمن پاړکي لپاره ګټور وو؛ ځکه چې هسپانیا ته یې د قېمتي ډبرو او فلزاتو دوام تضمیناوه. د هسپانیا زېښنونکي اقتصادي بنسټونه د مطلقه نظام د موجودیت او پر هغه جلا یا متفاوت مسیر د روانېدو پایله وه، چې د برېټانیا برعکس، د دې هېواد سیاسي بنسټونو ځان ته ټاکلی و. د کاسټیل او اراګون پاچاهیو هر یو ځان ته جلا

کورتس یا پارلمان درلود. د کاستیل کورتس باید د بریټانیا د پارلمان په څیر د مالیاتو په وضعه کولو کې رول لوبولی وای. د کاستیل کورتس په لومړي ردیف کې د سترو ښارونو له استازو جوړ و، په داسې حال کې چې د بریټانیا په پارلمان کې د ښاري او کلیوالي دواړو سیمو استازي موجود و. تر پنځلسمې پېړۍ پورې په کورتس کې یوازې د اتلسو ښارونو استازي وو، چې هر ښار ته دوه څوکۍ ځانګړې شوې وې. په پایله کې ویلی شو چې د هسپانیا کورتس د بریټانیا پارلمان په څیر د ټولنې د یوې سترې کتلې استازولي نه شوای کولای. کورتس د قوانینو د جوړولو حق نه درلود او ان د مالیاتو په برخه کې یې محدود واکونه لرل. دغه وضعیت پاچا ته موکه برابره کړې وه چې په بېغمه زړه استبداد او خپلسرۍ ته دوام ورکړي. سره له دې چې هسپانوي واکمن ته د امریکا لویې وچې څخه په لویه کچه قېمتي ډبرې راتلې، خو پنځم چارلېز او دویم فلیپ د جنګي لګښتونو د تامین لپاره ډېرو عوایدو ته اړتیا لرله. چارلېز په ۱۵۲۰ کال کې د مالیاتو د زیاتولو په موخه کورتس ته وړاندیز ولېږه. ښاري اشرافو له فرصت څخه ګټه واخیسته او په کورتس کې یې د پراخو اصلاحاتو غوښتنه وکړه. د کورتس او پاچا ترمنځ ټکر پر تاوتریخوالي واوښت او د کامینرو «Comunero» په پاڅون مشهور شو. چارلېز د خپلو وفادارو سرتېرو پر مټ پاڅون وځپه. د شپاړسمې پېړۍ تر پایه د دوامداره شخړې په ترڅ کې پاچا تل هڅه کوله چې کورتس د نویو او پخوانیو مالیاتو د وضع کولو په برخه کې د نظارت له حقه محروم کړي. که څه هم دغې شخړې لوړې ژورې لرلې، خو بالاخره د دربار په ګټه راڅرخېده. تر ۱۶۶۴ کاله پورې کورتس کومه ناسته ونه کړه،

تر دې چې شاوخوا ۱۵۰ کاله وروسته د ناپلیون له لوري د هسپانیا تر اشغال وروسته یې له سره فعالیت پیل کړ.

په برېټانیا کې په ۱۶۸۸ کال کې د استبدادي رژیم پرځېدو، پراخو سیاسي بنسټونو او د پیاوړي مرکزي دولت جوړېدو ته لار هواره کړه، خو په هسپانیا کې د استبدادي رژیم واکمنېدو د دې برعکس پېښه وکړه. که څه هم دربار کورتس له پښو غورځولی و او د ځان پروړاندې یې ټول خنډونه له منځه یوړل، خو د مالیاتو راټولول خورا سخت شول او وضعیت دې حد ته ورسېد چې له هر تن سره مخامخ خبرو هم نتیجه ور نه کړه. هغه وخت چې د برېټانیا دولت د یوې موډرنې بیروکراسۍ او نظام پر جوړولو اخته و، هسپانیا برعکس پر شا روانه وه. شاهي دربار نه یوازې د سوداګرو لپاره د مالکیت ډاډمن حقوق رامنځته نه کړل او د انحصار مخه یې ونه نیوله، بلکې دولتي منصبونه او مقامونه یې هم وپلورل، زیاتره یې موروثي کړل، د مالیاتو حق یې وپلوره او ان د قضایي خوندیتوب پلور ته یې مخه کړه. په هسپانیا کې د زبېښونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو عواقب د اټکل وړ و. په اولسمه پېړۍ کې هغه مهال چې برېټانیا د چټکې سوداګرۍ او صنعتي کېدو په لور روانه وه، هسپانیا د رکود او اقتصادي ځوړتیا په حال کې وه. د همدې پېړۍ په پیل کې له هرو پنځو هسپانویانو څخه یو یې په ښاري سیمو کې اوسېده. د پېړۍ په وروستیو کې چې د هسپانیا د ښوزلۍ سخت کلونه و، دا شمېر په هرو لسو کې یو تن ته ورسېد. عواید یې په کمساري توګه کم شول، په داسې حال کې چې برېټانیا نوره هم شتمنه شوه. سره له دې چې په برېټانیا کې استبدادي نظام له پښو لوېدلی و، خو په هسپانیا کې ددې ډول نظام دوام او پیاوړتیا، د کوچنیو توپیرونو بل

هغه مثال دی چې د تاریخ حساسې مقطعې په جریان کې ارزښت پیدا کوي: کوچني توپیرونه د پارلمان یا د نمایندګۍ بنسټونو د قدرت څرنګوالی و او د تاریخ حساسه مقطعه د امریکا لویې وچې کشف و. د دغو پېښو پر وړاندې غبرګون هسپانیا د بنسټي مسیر پر یو ډېر متفاوت یا جلا مسیر روانه کړه. په برېټانیا کې نسبتاً پرانیستو بنسټونو کمسارى اقتصادي خوځښت رامنځته او د صنعتي انقلاب پرمهال خپل اوج ته ورسېد. خو په هسپانیا کې صنعتي انقلاب بخت پیدا نه کړ. هغه مهال چې صنعتي ټکنالوژي د نړۍ بېلابېلو برخو ته د خورېدو په حال کې وه، هسپانیا د اقتصاد رکود داسې حد ته رسېدلې وه چې نور پاچا او ځمکوالو د صنعتي کېدو بهیر د مخنیوي لپاره څه نه و پرې ایښي.

له صنعت څخه وېره

په سیاسي بنسټونو او سیاسي واک کې له بدلون پرته، استبدادي دولتونو ډېر لږ چانس درلود، چې د صنعتي انقلاب په جریان کې له نوې ټکنالوژۍ او نوښتونو ګټه پورته کړي. مثلاً؛ په هسپانیا کې د مالکیت د حقونو نه خوندیتوب او اقتصادي رکود په دې معنا و، چې خلک پانګونې ته زړه ښه نه کړي. په روسیه او اتریش-هنګري کې د صنعتي کېدو د مخنیوي لامل د اشرافو بېغوري- ناسم مدیریت او د زیېښونکو اقتصادي بنسټونو ناکاري نه وه، بلکې واکمنان د هر ډول ټکنالوژۍ او د رېل کرښو په شمول د هغو بنسټیزو پروژو کلک مخالف وو، چې د صنعت د ملا تیر ګڼل کېده. د صنعتي انقلاب پرمهال په اتلسمه او د نولسمې پېړۍ په لومړیو کې د اروپا سیاسي نقشې له نن سره کاملا توپیر درلود. د یوې بړستنې د څلوېښتو ټوټو په

بڼه له ۴۰۰ سیاسي واحدونو جوړ د روم سپېڅلې امپراتوري د مرکزي اروپا لویه برخه په ځان کې رانغاړلې وه، چې اکثریت یې وروسته په جرمني کې مدغم شول. هابسبورګ کورنۍ یا د اتریش-هنګري په نامه مشهوره امپراتوري دا مهال یو پیاوړې سیاسي ځواک و چې ۲۵۰،۰۰۰ مایله متره مربع ځمکه یې لاندې کړې وه. تر دې وروسته په ۱۷۰۰ میلادي کال کې بوربونیانو د هسپانیا تاج و تخت ترلاسه او دغه هېواد یې له یادې امپراتورۍ جلا کړ. هابسبورګ امپراتوري د نفوس له پلوه درېیم لوی اروپایي هېواد ګڼل کېده، چې د اروپا یو پر پنځمه برخه نفوس یې په خپل زړه کې ځای کړی و. د اتلسمې پېړۍ تر وروستیو پورې د هابسبورګ قلمرو په لوېدیځ کې تر نننۍ بلجیم پورې چې هغه مهال د هالنډ-اتریش په نامه یادېده، رسېده. خو لویه برخه ځمکې یې په اتریش-هنګري کې وې چې په شمال کې د چک او سلواکیا جمهوریتونه، سلونیا، کروشیا او په سوېل کې د ایټالیا او سربیا ستره برخه او په ختیځ کې د نننۍ پولنډ او رومانیا لویه برخه ځمکې یې چاپېره کړې وې. د هابسبورګ په قلمرو کې سوداګرو د برېټانیا په پرتله ډېر لږ ارزښت درلود او په ختیځه اروپا کې د خان-رعیت نظام واکمن و. په څلورم څپرکي کې مو ولیدل چې هنګري او پولنډ د دویم خان-رعیت نظام مرکز و. هابسبورګیانو د برېټانیا د سټیوراتانو برعکس وکولای شول چې خپل استبدادي او مطلقه نظام وساتي. لومړی فرانسس چې د۱۸۰۶-۱۷۹۲ کلونو ترمنځ د سپېڅلي روم امپراتور او بیا وروسته په ۱۸۳۵ کال کې د هغه تر مړینې پورې د هنګري-اتریش امپراتور و، یو مطلق العنان او مستبد واکمن ګڼل کېده. نوموړي د خپل واک پر وړاندې هېڅ راز محدودیت نه مانه او تر ټولو مهمه دا چې د موجوده سیاسي

وضعیت دوام یې غوښت. د نوموړي اصلي تګلاره له دغه ډول بدلون سره مبارزه وه. نوموړي په لاباخ کې د ښوونکو یوې غونډې ته په وینا کې خپل دا ځانګړنه په ښه توګه په ډاګه کړه:«زه پوهانو ته اړتیا نه لرم، بلکې رښتیني او ښه خلک غواړم، ستاسو دنده دا ده چې دغه ډول ځوانان وروزئ. هغه څوک چې ماته خدمت کوي، کوم څه چې زه ورته وایم، هغه باید نورو ته تدریس او ور وښيي. که څوک دا کار نه شي کولای او کومه بله نوې مفکوره یا ایډیا لري، کولای شي چې لاړ شي، که نه زه به یې په خپله رخصت کړم.»
ملکه ماریا تېرازا چې له ۱۷۴۰ څخه تر ۱۷۸۰ پورې واکمنه وه، په بنسټونو او نظام کې د اصلاحاتو وړاندیز به یې تل په دې ژبه رداوه:«پرېږدئ هر څه په خپل ځای». پردې سربېره، هغې او زوم یې 'دویم جوزېف' له ۱۷۸۰ څخه تر ۱۷۹۰ پورې په واک کې و، د یوه پیاوړي مرکزي دولت او کارنده نظامي دولت پر جوړولو لاس پورې کړ. خو هغوی دغه کار د سیاسي نظام په اډانه کې ترسره کړ چې په عمل کې هېڅ نه و او په ځان کې یې د پرانېستوالي ډېرې لږې ځانګړنې لرلې. هېڅ داسې پارلمان چې ان پر سلطنت یې هم څه نا څه نظارت کړی وای، وجود نه درلود، یوازې د محلي ځمکو یو سیستم موجود و چې له تاریخي پلوه د مالیاتو د وضعه کولو او د پوځیانو د استخدام په برخو کې یې محدود واکونه لرل. د اتریش- هنګري امپراتورۍ هابسبورګیانو ان د هسپانیا سلطنتي دربار په پرتله پر خپلو چارو لږ کنترول درلود او همدارنګه سیاسي واک په پوره توګه متمرکز شوی و. په اتلسمه پېړۍ کې د هابسبورګیانو د استبدادي نظام په پیاوړي کېدو سره، د غیر سلطنتي بنسټونو واک تر

پخوا کمزوری شوی و. د هنګري د تیورال ولایت یوه ډله اوسېدونکو له فرانسیس څخه د اساسي قانون غوښتنه وکړه او فرانسس یې په ځواب کې وویل:«ښه نو تاسو اساسي قانون غواړئ! ... وګورئ، ماته مهمه نه ده، زه به تاسو ته اساسي قانون درکړم، خو تاسو باید پوه شئ چې سرتېري زما اطاعت کوي او که پیسو ته مې اړتیا درلوده له تاسو یې دوه ځله نه غواړم... په هر حال تاسو ته سپارښتنه کوم چې له خپلو خبرو سره پام کوئ.» د تیورال مشرانو یې په ځواب کې وویل:«که تاسو دا ډول فکر کوئ، نو ښه ده چې اساسي قانون ونه لرو.» فرانسس په ځواب کې وویل:«زه هم همدا نظر لرم.»

فرانسس هغه دولتي شورا چې د ماریا په وخت کې له وزیرانو سره د سلا-مشورو په مقصد جوړه شوې وه، منحل کړه. تر دې وروسته د پاچا د پرېکړو په اړه هېڅ راز سلا مشورې او عمومي بحثونه نه کېدل. فرانسس یو پولیسي دولت جوړ کړی و او هر هغه څه چې به یې په نظر بد راغلل، په بې رحمۍ یې ځپل او سانسورول. د هغه د حکومت فلسفه د کونټ هارټېګ[1] پر افکارو چې د نوموړي ځانګړی سلاکار و، ولاړه وه، د یادې فلسفې منځ ټکی دا و:«د واک پاینښت او په واک کې د خلکو د هرډول ګډون یا مشارکت مخنیوی.» نوموړی په دې برخه کې د شهزاده میترنیخ له لوري چې په ۱۸۰۹ کال کې یې د بهرنیو چارو د وزیر په توګه دنده ترسره کوله، حمایه کېده. میترنیخ په حکومت کې دومره ژور نفوذ او ریښې غځولې وې چې تر فرانسس هم ډېر په واک کې پاتې شو، هغه نږدې څلوېښت کاله د بهرنیو چارو د وزیر په توګه دنده ترسره کړه. د خان-رعیت سیستم د

[1] Count Hartig

هابسبورگ واکمنۍ د اقتصادي بنسټونو محور جوړاوه. څومره چې به د ختیځ لور ته تللې، هغومره فیوډالېزم پراخېده او دا د هغو اقتصادي بنسټونو ډالۍ وه چې په څلور څپرکي کې مو ولوستل، یعنې د اروپا له لوېدیځ څخه ختیځ ته تگ، له رښا څخه تیارې ته تگ و. د کاري ځواک پراختیا محدوده شوه او کډوالي غیر قانوني عمل وگرځول شو. کله چې انگرېز رابرټ اون د هنگري دولت د بېوزله وگړو د وضعیت د ښه والي په موخه ټولنیزو اصلاحاتو ته وهڅاوه، د میترنیخ یوه سلاکار ورته په ځواب کې وویل:«موږ په هېڅ صورت نه غواړو چې د خلکو دا ستره کتله شتمنه او مستقله شي... که داسې وشي، څنگه کولای شو چې پر هغوی واکمني وکړو؟» پر خان-رعیت نظام سربېره چې په بازار کې یې د بشري قوې مخه نیولې وه او د خلکو نوښتیزې انگېزې یې وژلې، د هابسبورگ استبدادي نظام پر سوداگرۍ د انحصاراتو او محدودیتونو باندې سخته اتکا کړې وه. ښاري اقتصاد د صنفي ټولنو له لوري انحصار شوی و، چې کسب و کار ته د خلکو پر راتگ یې محدودیتونه وضع کړي وو. تر ۱۷۷۵ کاله پورې په اتریش کې د توکو پر لېږد رالېږد تعرفه لگول شوې وه او په هنگري کې دغې چارې تر ۱۷۸۴ کال پورې دوام وکړ. پر وارداتي توکو له سختو بندیزونو او محدودیتونو سره یوځای درنه گمرکي تعرفه وضع شوې وه. د زبېښونکو بنسټونو حاکمول او د بازار زبېښناک د استبدادي حکومتونو طبیعي ځانگړنه ده، خو فرانسیس په دې کار کې څو گامه وړاندې و. ستونزه یوازې دا نه وه چې زبېښونکي اقتصادي بنسټونه د نوښتونو او ټکنالوژۍ پر وړاندې خنډ و، بلکې په دویم څپرکي کې مو ولوستل چې په کانگو پاچاهۍ

کې څنګه د ځمکې د قُلبې لپاره د «سپارې» په نامه د ټکنالوژۍ د ترویج هڅې له ناکامۍ سره مخ شوې، ځکه چې د زېږبنونکو بنسټونو د موجودیت له امله خلکو دې کار ته زړه نه ښه کاوه. د کانګو پاچا انګېرلې وه چې د کانګویانو ترمنځ د سپارې دود کېدل به کرنیز محصولات زیات او ګټه به یې ده ته ورسېږي. دا د ټولو دولتونو او ان د استبدادي دولتونو لپاره یوه بالقوه انګېزه ده. د کانګویانو لویه اندېښنه او وېره دا وه چې که څومره ډېر تولید وکړي، محصولات او ګټه به یې مستبد پاچا ترلاسه کوي، له همدې امله د ټکنالوژۍ د کارونې او پانګونې په برخه کې د خلکو انګېزه تروړل شوې وه. د هابسبورګ په خاوره کې پاچا فرانسیس له غوره ټکنالوژۍ څخه د استفادې لپاره خلک نه هڅول، بلکې مخالفت یې کاوه. دلته له ټکنالوژۍ سره مخالفت په دوه ډوله ترسره کېده: لومړی دا چې فرانسیس د صنعت د پراختیا مخالف و، ځکه چې صنعت فابریکې رامنځته کولې او په فابریکو کې د بېوزلو ښارونو او په ځانګړې توګه د پلازمېنې خلک په کار بوختېدل. فابریکې یا صنعتي مرکزونه چې د بېوزله پارکي د راټولېدو ځای و، ممکن د استبدادي نظام د مخالفینو په لیکو کې د پاچا پر وړاندې درېدلی وای. د فرانسیس تګلاره دا وه چې موجوده سیاسي او اقتصادي وضعیت په همدې بڼه وساتي. هغه غوښتل چې ټولنه تر ډېره کرنیزه پاتې شي. د نومړي په اند پر کرنه د خلکو متکي کولو لپاره باید له هماغه پیله د کارخانو یا فابریکو د جوړېدو مخنیوی وشي. د مثال په توګه، نومړي په ۱۸۰۲ کال کې په ویانا کې د نویو کارخانو له جوړولو سره ښکاره او کلک مخالفت وکړ. ددې پر ځای چې نومړي د صنعتي کېدو لپاره هېواد ته د نوې

ماشینرۍ د راتګ هرکلی کړی وای، تر ۱۸۱۱ میلادي کاله پورې یې د هر ډول ټکنالوژۍ پر وارداتو بندیز لګولی و.

دویم، د اوسپنې پټلۍ چې د صنعتي انقلاب یوه مهمه او اغېزناکه ټکنالوژي وه، نوموړی یې د جوړېدو مخالف و، کله چې لومړي فرانسیس ته په شمال کې د اوسپنې پټلۍ د یوې کرښې د جوړېدو وړاندیز وشو، ځواب داسې و:« نه، نه دا شی نه غواړم، دا به هېواد ته انقلاب راولي.» له دې کبله چې دولت د بخار اورګاډي د جوړېدو اجازه نه ورکوله، لومړنی اورګاډی چې په امپراتورۍ کې جوړ شو، واګونونه یې د انجن پر ځای پر اس پورې تړلي وو. هغه کرښه چې په دانوب کې یې لینز ښار د بوهیمیا ایالت له بوداویس ښار سره نښلاوه، په داسې بڼه جوړه شوې وه چې په راتلونکې کې د بخار انجن لرونکي رېل ته په کې د چلېدو امکان نه وي، له همدې امله د آس رېل تر ۱۸۶۰ لسیزې پورې دوام وکړ. د رېل کرښې د جوړولو په برخه کې د هابسبورګ کورنۍ اقتصادي ظرفیت له هماغه پیله په ویانا کې د بانکوالۍ د یوې سترې کورنۍ د بانکوال او غړي سالمون رافچایلډ[1] پام ځان ته ور اړولی و. بلخوا د جورج ستېفنسن اختراع کړې ماشین «راکټ» په برېټانیا کې مېشت د سالمون د ورور «ناتان» پام سخت ځان ته ور جذب کړی و. ناتان د یوه لیک له لارې خپل ورور سالمون وهڅاوه چې په اتریش کې د اوسپنې پټلۍ د جوړېدو په برخه کې فرصتونه وڅېړي. هغه ورسره ومنله، خو طرحه یې عملي نه شوه، ځکه چې د امپراتور ځواب ډېر څرګند او ساده و: نه!

[1] Salomon Rothschild

له صنعت او رېل سره د فرانسیس مخالفت له خلاق تخریب څخه سرچینه اخیسته، ځکه چې د هغه په باور اقتصادي پراختیا به یې د واکمنۍ پایښت وګواښي. د هغه لومړیتوب د زبېښونکو بنسټونو ثبات او تداوم او همدارنګه د خپلو پلویانو یا اشرافو د ګټو ساتنه وه. د صنعتي کېدو بهیر چې له باندو څخه ښارونو ته د کارګرو په راجذبولو سره یې د فیوډالي نظام ریښې کاواکه کولې، فرانسیس یې له ګواښونو خبر و. په پایله کې نوموړي د صنعت او اقتصادي ودې بهیر په ټپه ودراوه. په ۱۸۸۳ کال کې د اوسپنې په تولید او ویلې کولو کې ۹۰ سلنه د ډېرو سکرو څخه کار اخیستل کېده، په داسې حال کې چې د اتریش-هنګري امپراتورۍ په قلمرو کې له لرګینو سکرو څخه چې لږ اغېزمنتوب یې درلود، ګټه اخیستل کېده. ان تر لومړۍ نړیوالې جګړې پورې کله چې امپراتوري ړنګه شوه، منسوجات په بشپړ ډول میکانیزه نه شول بلکې لا هم د لاس په واسطه تولیدېدل. هابسبورګ یا اتریش-هنګري یوازینی دولت نه و، چې د صنعتي کېدو د بهیر مخالف و. څرنګه چې د دې څپرکي په تېرو برخو کې مو ولوستل، د ختیځ په بله لرې څنډه، روسیه کې هم د مطلقه سیاسي بنسټونو خپسه حاکمه وه چې یاد بنسټونه د لوی پیټر له لوري جوړ شوي وو. د روسیې اقتصادي بنسټونه هم د اتریش-هنګري په څېر شدیداً زبېښونکي او په خان-رعیت سیستم باندې ولاړ و، چې نږدې نیمایي نفوس یې پر کرنې متکي کړی و. خلک مجبور ول چې د ځمکوالو یا خانانو په کروندو کې له کوم مزد پرته په اونۍ کې درې ورځې وړیا کار وکړي. دغو کسانو په نورو سیمو کې د مېشتېدو اجازه نه لرله، د مسلک او کسب په انتخاب کې خپلواک نه و او د خانانو د خوښې په صورت کې پر نورو پلورل

کېدای هم شول. افراطي فیلسوف او د نوي انارشېزم بنسټګر «پیټر کروپوتکین» د روسي تزار لومړي نیکولای د واکمنۍ پرمهال (۱۸۲۵-۱۸۵۵) په روسیه کې د مریتوب یا خان-رعیت نظام، د خپل ماشومتوب په اړه په یوه کیسه کې داسې انځور کړی دی:

«...د هغو سړیانو او ښځو کیسه چې له کورنیو جلا کېدل او بیا پلورل کېدل، هغوی یې په قمار کې بایلل، یا له یوه جوړه ښکاري سپیانو سره تبادله کېدل او بیا به د روسیې لرې پرتو سیمو ته لېږدول کېدل... د هغو ماشومانو کیسه چې له مور و پلاره جلا کېدل او بیا په بې رحمه او عیاشو څمکوالو یا خانانو پلورل کېدل. پر دُرو د وهلو داستان... د هغې نجلۍ کیسه چې د خلاصون یوازینۍ لار یې ځان زندۍ کول وبلل؛ د هغه سپین ږیري کیسه چې د سر ویښتان یې خان ته په خدمت کې سپین کړل او په اخر کې یې ځان د خپل خان د کور په کړکۍ کې زندۍ کړ؛ د سرفیانو [بېوزله کروندګر] د پاڅونونو کیسه، د لومړي نیکولای د جنرالانو کیسه چې کلیوال به یې په لیکه درولي وو او یو یو به یې پر دورو د مرګ تر بریده وهل، د پاڅونوالو د ځپلو لپاره کلي نړول کېدل... هېڅ نه پوهېږم هغه حالت په کومو الفاظو بیان کړم چې ما ځینو سیمو او په ځانګړې توګه د سطلنت اړوند کلیوالي سیمو ته د سفر په ترځ کې په خپلو سترګو ولیده.»

روسي استبداد هم ټیک د اتریش-هنګري په څېر نه یوازې د اقتصادي پرمختګ او هوساینې ضد اقتصادي بنسټونه رامنځته کړي وو، بلکې واکمنې ډلې له خلاق تخریب، صنعتي کېدو او اوسپنې پټلۍ څخه هم وېره لرله. د لومړي نیکولای د واکمنۍ پرمهال

«کونټ ایگور کانکرین» چې د ۱۸۲۳-۱۸۴۴ کلونو ترمنځ د مالیې وزیر و، له هغو بدلونونو سره کلکه مبارزه وکړه چې په ټولنه کې یې اقتصادي هوساینه او پرمختگ زېږول. د کانکرین پالیسي دا وه چې د نظام سنتي اساسات او په ځانگړې توگه ځمکوال اشرافیت باید دوام او وساتل شي، ټولنه همداسې په کلیوالي بڼه او پر کرنه متکي پاتې شي. کله چې کانکرین د مالیې وزیر وټاکل شو، د پخواني وزیر «گوریف» له هغې طرحې سره یې مخالفت وکړ، چې د اقتصادي پراختیا په هدف یې د یوه دولتي سوداگریز بانک د جوړېدو لپاره وړاندې کړې وه. نوموړي ددې پر ځای د پورونو د ورکړې دولتي بانک چې د ناپیلیون د جگړې په جریان کې تړل شوی و، بیا فعال کړ. دغه بانک اصلاً ددې لپاره جوړ شوی و چې سترو ځمکوالو ته سبسایډي ورکړي، هغه څه چې د کانکرین له پالیسۍ سره یې اړخ لگاوه. یوازې فیوډال ځمکوالو کولای شول چې د بانک له پورونو گټه واخلي او پور اخیستونکو به له سرفیانو څخه د وثیقې په توگه کار اخیسته. د دولتي پورونو بانک د مالي اړتیاوو د تامین په موخه، کانکرین د سوداگریز دولتي بانک شتمنۍ نوموړي بانک ته ولېږدوله، په یوه غشي دوه نښې! په دې توگه صنعت ته ډېرې لږې پیسې پاتې شوې. د کانکرین تگلاره پر هغو اندېښنو ولاړه وه چې اقتصادي بدلونونه، سیاسي بدلونونه له ځان سره لري او تزار نیکولای هم په همدې باور و. د ۱۸۲۵ کال په ډسمبر کې د «ډسمبریانو» په نوم د یوې ډلې افسرانو کودتایي هڅه چې د ټولنیز بدلون لپاره یې افراطي تگلاره لرله، نږدې وه چې د نیکولای نظام ته د پای ټکی کېږدي. نیکولای، ستر دوک میخایل ته ولیکل:« انقلاب

د روسیې په دروازو کې دی، خو سوګند کوم، تر څو چې ژوندی یم، بریالی به نه شي.»

نیکولای له هغه ټولنیز بدلون څخه چې موډرن اقتصاد یې رامنځته کاوه، وېره لرله. هغه وروسته په مسکو کې د صنعتي توکو په یوه نندارتون کې صنعتکارانو ته په وینا کې وویل:«دولت او تولیدوونکي دواړه باید یوې خبرې ته متوجې اوسي، ځکه چې فابریکې ښایي موږ ته د رحمت پر ځای مصیبت او بلا شي، دا موضوع پر کارګرانو څارنه ده، چې شمېر یې ورځ تر بلې زیاتېږي. د هغوی پر کړنو د یوه پلار په څېر جدي نظارت ته اړتیا ده، که نه، له دې پرته د ټولنې دا ستره کتله به فاسده شي او بلاخره به د خپلو خانانو لپاره پر یوې خطرناکې او بدبختې طبقې بدل شي.» نیکولای د لومړي فرانسیس په څېر وېره لرله چې له صنعتي انقلاب سره مل خلاق تخریب به په روسیه کې موجوده ثبات کاواکه او نظام به ونړوي. کانکرین د نیکولای پر پل قدم کېښود او د صنعتي ظرفیتونو په وچولو یې لاس پورې کړ. نوموړي پر صنعتي نندارتونونو چې هر کال د نوې ټکنالوژۍ او تولیداتو د پېژندنې لپاره جوړېدل، بندیز ولګاوه. په ۱۸۴۸ کال کې اروپا یو لړ انقلابي پاځونونو ولړزوله. د دې پېښو په تړاو د مسکو عمومي پوځي قومندان «A. A. Zakrevskii» چې د عامه نظم د ټینګښت دنده ور سپارل شوې وه، نیکولای ته په یوه لیک کې ولیکل:«د ارامۍ او نظم د ټینګښت لپاره چې اوس مهال یوازې روسیه ترې برخمنه ده، حکومت باید د بې کوره خلکو، لنډغرو او هغو کسانو ته د راغونډېدو اجازه ورنه کړي چې ښایي عامه نظم ګډوډ کړي.» د هغه وړاندیز د نیکولای وزیرانو ته وړاندې

شو او په ۱۸۴۹ کال کې يو نوی قانون پلی شو چې له مخې يې په مسکو کې د جوړېدونکو فابريکو پر کارګرانو سخت محدوديتونه وضع شول. قانون په ځانګړې توګه د پنبې او وړۍ اوبدنې او اوسپنې ويلې کولو پر نويو کارخونو بنديز ولګاوه. نورو صنعتي فابريکو لکه د اوبدنې او رنګرېزۍ فابريکو بايد له پوځي قومندان څخه اجازه ترلاسه کړې وای. په پايله کې د پنبې څرخ کول يا پروسس په بشپړه ډول بند شو. د دې قانون موخه په ښار کې د بالقوه پاڅون کوونکو کارګرانو د راټولېدو مخنيوی و. دلته هم د اتريش-هنګري په څېر د اوسپنې پټلۍ پر وړاندې مخالفت د صنعت پر وړاندې مخالفت له ځان سره درلود. له ۱۸۴۲ کال وړاندې په روسيه کې يوازې يوه رېل کرښه موجوده وه. دغه رېل کرښه چې د «Tsarskoe Selo» په نوم يادېده، د اووه مايله په اوږدوالي يې سن پټرزبورګ له تزارسکو سلو سلطنتي سيمې او پاولوفسک سره نښلاوه. څرنګه چې کانکرين د صنعت مخالف و، همداغسې د اوسپنې پټلۍ د جوړېدو مخه يې هم نيوله او هغه يې د ټولنيز پاڅون عامل باله. هغه به ويل:«رېل کرښې هېڅکله له طبيعي اړتياوو سرچينه نه اخلي، بلکې دا تر ډېره يوه مصنوعي يا کاذبه اړتيا ده. رېل کرښې خلک له يوه ځايه بل ځای ته د غير ضروري سفرونو لپاره چې زموږ په عصر کې ورسره خلک ډېر اشنا دي، هڅوي.»

کانکرين د اوسپنې پټلۍ د جوړولو لپاره ګڼ وړانديزونه رد کړل او په ۱۸۵۱ کال کې يوازې يوه رېل کرښه د مسکو - سن پټرزبورګ ترمنځ جوړه شوه. د کانکرين تګلاره د کونټ کلاين ميشيل له لوري چې د ټرانسپورټ او ټولګټو چارو د ادارې مشر و، عملي شوه. دا د رېل کرښې د جوړونې تصميم نيوونکې او ځانګړې اداره وه او کلين

میشیل له دغه واک څخه د رېل کرښو د جوړېدو د مخنیوي لپاره د وسیلې په توګه کار اخیست. نوموړي له خپل واک څخه په استفادې ان په ورځپاڼو کې د اوسپنې پټلیو د پراختیا اړوند مطالبو د خپرولو مخه نیوله. دیارلسم (۱۳) نمبر نقشه ددې حقیق پایلې په ډاګه کوي. په داسې حال کې چې په ۱۸۷۰ میلادي کال کې برېتانیا او د اروپا د شمال لوېدیځې برخې د رېلي شبکو په مرسته نښلول شوې وه، د روسیې په پراخه ځمکه کې ډېر لږ رېل کرښې موجودې وې. له رېل سره د روسیې د مخالفت دغه تګلاره هغه وخت بدله شوه، کله چې دغه هېواد د ۱۸۵۳-۱۸۵۶ کلونو ترمنځ د کریمیا په جګړه کې د فرانسې، برېتانیا او عثماني خلاف له لوري ماتې وخوړه او دغه هېواد د خپل امنیت په ساتنه کې د رېل په ارزښت پوه شو. له اتریش او د امپراتورۍ له لوېدیځو سیمو پرته، د اتریش-هنګري امپراتورۍ د قلمرو په نورو برخو کې د اوسپنې پټلۍ ډېرې لږې وې. دا په داسې حال کې ده چې د ۱۸۴۸ کال انقلاب په یادو سیمو کې د خان-

۱۳مه نقشه: په ۱۸۷۰ کال کې په اروپا کې رېل کرښې

رعيت نظام په برخه کې بدلونونه رامنځته کړي وو.

پر بېړۍ چلونې بنديز

مطلق العنان حکومتونه نه يوازې د اروپا په لويه برخه، بلکې په اسيا کې هم دود وو. دغو حکومتونو د صنعتي انقلاب په پايله کې د رامنځته شوې حساسې مقطعې په جريان کې د صنعتي کېدو مخه ډپ کړه. د چين د مينګ او کينګ سلسله او د عثماني امپراتورۍ مستبد نظام دغه حقيقت په ښه توګه څرګندوي. د سونګ کورنۍ د واکمنۍ پرمهال (۱۲۷۹-۹۶۰م) چين د يو شمېر ټکنالوژيکي نوښتونو په برخه کې د نړۍ مخکښ هېواد و. ساعت، قطب نما، باروت، کاغذ، کاغذي پيسې، چيني لوښي او د اوسپنې ويلې کولو بټۍ يا کوره په لومړي ځل په چين کې اختراع شول، چې تر دې مخکې په اروپا کې نه و اختراع شوي. چينايانو له اروپايانو سره هممهاله د نساجۍ څرخ او د اوبو انرژۍ څخه ګټه اخيستنه دود کړل. په پايله کې په ۱۵۰۰ م کال کې د چينايانو د ژوند کچه له اروپايي معيارونو سره برابره وه. چين همدا رنګه د څو پېړيو لپاره له يوه مرکزي دولت څخه چې اداره يې پر شايسته سالارۍ ولاړه وه، برخمن و. خو د چين حکومت مستبد و او د سونګ کورنۍ د واکمنۍ پرمهال د چين اقتصاد تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده وکړه. له واکمنې کورنۍ او دربار پرته د ټولنې نورو اقشارو په سياست کې هېڅ راز ونډه نه لرله او نه هم د پارلمان يا کورتس په څېر بنسټونه په کې وو. په چين کې سوداګر تل له يوه ناڅرګند برخليک سره مخ و او د سونګ لويې اختراعګانې د بازار د هڅوونکو انګېزو پربنسټ نه، بلکې د دولت په خوښه او دستور

ترسره کېدل. ډېر کم شمېر اختراعګانو سوداګریزه بڼه لرله. د سونګ تر واکمنۍ وروسته د مینګ او کینګ واکمنۍ پرمهال د دولت ولکه ټینګه شوه. د دې پېښه ریښه د زېږښونکو بنسټونو په منطق کې وه. څومره به چې واکمنان پر زېږښونکو بنسټونو واکمنېدل، هغومره به یې له بدلون سره مخالفت کاوه، د ثبات د ټینګولو هڅه یې کوله او له خلاق تخریب څخه ډارېدل. دا موضوع د نړیوال تجارت په تاریخ کې په ښه توګه روښانه شوې ده. لکه مخکې مو چې ولیدل، د امریکا لویې وچې کشف او د نړیوال تجارت پراخېدو د موډرن عصر په لومړیو کې په اروپا کې په سیاسي شخړو او بنسټي بدلونونو کې کلیدي رول ولوباوه. په چین کې داخلي سوداګري د خصوصي سکتور په لاس کې وه، خو بهرنی تجارت بیا د دولت په انحصار کې و. مینګ کورنۍ په ۱۳۶۸ کال کې واک ته ورسېده او لومړنی امپراتور یې هونګ وو نومېده چې ۳۰ کاله یې حکومت وکړ. هغه د بهرنۍ سوداګرۍ په اړه اندېښنه لرله چې ګنې د سیاسي او ټولنیزې ګډوډۍ لامل به شي او له همدې امله یې سوداګریزې چارې د دولت په انحصار کې راوستې وې. نوموړي شرط کېښود چې بهرنۍ راکړه ورکړه باید یوازې د جزیې اخیستنې په توګه ترسره شي، نه د سوداګرۍ لپاره. هونګ وو سلګونه هغه کسان چې د جزیې اخیستنې ماموریت پر ځای یې سوداګري کوله، اعدام کړل. د ۱۳۷۷ او ۱۳۹۷ کلونو ترمنځ د جزیې اخیستنې سمندري ماموریت ته اجازه ور نه کړل شوه. نوموړي له بهرنیانو سره د انفرادي اشخاصو پر سوداګرۍ او بهر ته د چینایانو پر سمندري سفرونو بندیزونه ولګول. په ۱۴۰۲ کال کې یانګلې واک ته ورسېد او د دولت په ملاتړ په لوړه

کچه بهرنی تجارت پیل شو چې د چین په تاریخ کې تر ټولو مهمه او زرینه دوره ګڼل کېږي. یانګلي د سوېل لوېدیځ، سوېلي اسیا، عربي ټاپو وزمې او د افریقا په لور د شپږو سترو ماموریتونو دنده ژېنګ هي ته وسپارله. چینایانو له دغو سیمو سره اوږدې تاریخي سوداګریزې اړیکې لرلې او ښه اشنایي یې ورسره لرله، خو تر دې مخکې د سوداګرۍ په برخه کې هېڅکله دومره ستر بدلون نه و رامنځته شوی. د بېړیو په لومړي کاروان کې ۲۷،۸۰۰ کسان، ٦٢ سترې بېړۍ او ۱۹۰ کوچنۍ بېړۍ شاملې وې، چې په ځینو بېړیو کې تازه اوبه، د اړتیا وړ توکي او سرتېري بار وو. امپراتور یونګلي په ۱۴۲۲ کال کې د شپږم ماموریت له پای ته رسېدو وروسته دا بهیر ودراوه، چې وروسته د هغه ځایناستي هونګ شي دا ماموریت د تل لپاره وځنډاوه. د هونګ شي تر ناڅاپي مرګ وروسته شوان دو واک ته ورسېد او ژېنګ هي ته یې په ۱۴۳۳ کال کې د وروستي ماموریت د ترسره کولو اجازه ورکړه، خو تر دې وروسته له پولې د باندې سمندري تجارت بند شو. په ۱۴۳٦ کال کې حتی د اوبمزلۍ لپاره د ځانګړو بېړیو پر جوړولو هم بندیز ولګول شو. دغه بندیز تر ۱۵٦۷ میلادي کاله پورې دوام وکړ. دغه پېښې د زبېښونکو بنسټونو هغه عواقب را په ګوته کوي چې د اقتصادي فعالیتونو پر وړاندې خنډ شول؛ هغه فعالیتونه چې کولای یې شول د چین پر اقتصادي پرمختګ ژور اغېز وکړي. ټیک هغه وخت چې د نړیوال تجارت د پراختیا او د امریکا لویې وچې د کشف بهیر د برېټانیا بنسټونه د بدلون په لور روان کړي وو، چین د تاریخ له دې حساسې مقطعې څخه ځان محروم او په داخل کې بوخت پاتې شو. په داخل کې دغه څرخیز حرکت په ۱۵٦۷ کال کې پای ته ونه رسېد. مینګ کورنۍ په

١٦۴۴ کال کې د جورچن قوم له لوري را و پرځول شوه. جورچنیان د اسیا په منځنۍ برخو کې مېشت د منچوسیانو له ډلې و، چې د چینګ کورنۍ بنسټګر ګڼل کېدل. په چین کې د حکومتونو د ادلون بدلون دغه بهیر یاد هېواد له شدیدې بې ثباتۍ سره مخ کړ. چینګیانو د مالونو او شتمنیو په ضبط او مصادره کولو لاس پورې کړ. د تانګ چن په نامه یوه استاد او سوداګر په ١٦٩٠ لسیزه کې په دې اړه ولیکل:

«د چینګ (کینګ) له واکمنۍ پنځه کاله تېرېږي او امپراتوري ورځ تر بلې بېوزله کېږي. کروندګر بېوزله دي، صنعتکاران بېوزله دي، سوداګر بېوزله دي او دولتي کارکوونکي هم بېوزله دي. غلې -دانې ارزانه دي، خو ډېر لږ خلک به پیدا شي چې په نس ماړه وي. جامې ارزانه دي، خو په ډېرې سختۍ به پیدا کړې چې څوک دې پر تن جامې ولري. پر توکو بار کښتۍ له یوه بازاره بل ته ځي، خو په تاوان کې دي. دولتي کارکوونکي خپلې دندې پرېږدي، ځکه چې د کورنۍ د مړولو لپاره څه نه لري. په حقیقت کې د څلور واړو کسبونو خاوندان بېوزله دي.»

په ١٦٦١ کال کې امپراتور کانګ شي امر وکړ چې د ویتنام د ساحل په اوږدو کې تر چکیانګ پورې مېشت ټول وګړي -یعنې ټول جنوبي ساحل چې یو وخت د سوداګرۍ له پلوه د چین تر ټولو فعاله سیمه وه- له ساحل څخه باید ١٧ مایله پر شا لاړ شي. د امپراتور د فرمان د عملي کېدو په موخه د سیند په څنډو کې سرتېري ځای پر ځای شوي وو او تر ١٦٩٣ کال پورې په دې سیمه کې پر بېړۍ چلونې کلک بندیز لګېدلی و. دغه بندیز چې په اتلسمه پېړۍ کې په دوره یي

ډول کله لغوه او کله بېرته وضع کېده، په چين کې يې د بهرني تجارت د بيا را ژوندي کېدو کلک مخنيوی وکړ. که څه هم په دې موده کې څه نا څه سوداګري وشوه، خو لا هم ډېری کسانو په دې برخه کې پانګونې ته زړه نه ښه کاوه، ځکه چې د دې امکان و چې امپراتور ناڅاپه خپل دريځ بدل کړی وای او پر تجارت په بنديز سره يې سوداګرو ته زيان رسولی وای. له بهرنۍ سوداګرۍ سره د مينګ او چينګ کورنيو د مخالفت دليل او منطق روښانه دی: له خلاق تخريب څخه وېره! د مشرانو لومړيتوب د سياسي ثبات ټينګښت و. نړيوال تجارت د واکمنې طبقې لپاره بالقوه ګواښ و، ځکه چې له دې لارې سوداګر شتمن او پياوړي کېدل، لکه په اتلانتيک کې چې د تجارت په پراخېدو سره انګرېز سوداګر شتمن او پياوړي شول. دا تګلاره يوازې د مينګ او چينګ په کورنيو پورې محدوده پاتې نه شوه، بلکې د سونګ کورنۍ پاچاهانو هم ورته سياست غوره کړی و. د مينګ او چينګ کورنيو د واکمنۍ پرمهال چې پر اقتصادي فعاليتونو او بهرني تجارت محدوديتونه لګول شوي وو، چين له سخت رکود سره مخ شو. که څه هم په دې دوره کې په چين کې بازارونه او تجارت فعال و او حکومت له کورنيو اقتصادي فعاليتونو ماليه اخيسته، خو په بدل کې يې د نوښتونو ملاتړ نه کاوه، بلکې ددې پر ځای يې ټول پام د سياسي ثبات ټينګښت ته ور ټول کړی و. د اقتصاد د مطلق کنټرول پايلې د اټکل او پوهېدو وړ دي: د نولسمې پېړۍ په ټوله موده او د شلمې پېړۍ په لومړيو کې په داسې حال کې چې نور هېوادونه د صنعتي کېدو په لور روان و، چين له سخت رکود سره مخ و او تر ۱۹۴۹ کال پورې کله چې ماووتسه دونګ کمونېستي رژيم واکمن کړ، چين د نړۍ تر ټولو بېوزله هېواد شو.

د 'پرسټر جان' استبداد

The Absolutism of Prester John

استبدادي حکومتونه یوازې تر اروپا او اسیا پورې محدود نه وو، بلکې په افریقا کې یې هم ریښې غځولې وې؛ لکه کانګو چې په دویم څپرکي کې مو ولوستل. په افریقا کې د استبداد یوه ډېره څرګنده بېلګه ایتوپیا یا حبشه ده، چې د کتاب په شپږم څپرکي کې د اکسوم پاچاهۍ تر ړنګېدو وروسته په افریقا کې د فیوډالېزم د پیدایښت په بحث کې ورسره اشنا شوو. حبشي استبداد د اروپایي هغو په پرتله ډېر پخوانی و، ځکه چې له بېلابېلو ننګونو او حساسو مقطعو سره مخ شو. وروسته له هغه چې د اکسوم پاچا 'ایزانا' مسیحیت ته مخه کړه، د ایتوپیا خلکو هم دغه دین ومانه او په ځوارلسمه پېړۍ کې هغوی د 'پرسټر جان' پر افسانې ور ټول شول. پرسټر جان یو مسیحي پاچا و، چې په منځني ختیځ کې د اسلام له خپرېدو سره له اروپا سره یې اړیکې پرې شوې. په لومړیو کې داسې انګېرنې وې چې ګنې د جان پاچاهي په هند کې ده، خو د هند په اړه د اروپایانو څېړنو او معلوماتو څرګنده کړه چې دا خبره دروغ ده. دا چې د ایتوپیا پاچا پرسټر جان یو مسیحي و، نو طبعاً پر یوې افسانې یا اسطورې بدل شوی و. حبشي پاچاهانو هڅه کوله، چې د عربو د حملو په مقابل کې له اروپایي دولتونو سره ایتلافونه جوړ کړي، هغوی په ۱۳۰۰ م کال کې په همدې موخه اروپا ته خپل استازي ولېږل او ان د پرتګال پاچا یې دې ته وهڅاوه چې ایتوپیا ته ځواکونه ولېږي. دغو ځواکونو، دیپلوماټیکو استازو، یسوعیانو او سیلانیانو چې له پرسټر جان سره یې لیدلي وو، د ایتوپیا په اړه ګڼ خاطرات پرې ایښي دي.

په دې اړه تر ټولو په زړه پورې لاسوند د پرتگالي کشيش «فرانسسکو الوارس» دی، چې له يوه پرتگالي ډيپلوماټيک پلاوي سره ايتوپيا ته تللی و او د ۱۵۲۰ او ۱۵۲۷ کلونو ترمنځ په دغه هېواد کې اوسېده. موږ پر دې سربېره، د «مانويل ډي الميدا» په نامه د يو تن يسوعي چې په ۱٦۲۴ کال کې ايتوپيا ته تللی و او د يو بل سيلاني يا مسافر «جان بروس» چې د ۱۷۷۳ او ۱۷۷٦ کلونو ترمنځ په دغه هېواد کې اوسېده، خاطرات او داستانونه ترلاسه کړي دي. دغه لاسوندونه موږ ته د ايتوپيا د هغه وخت د سياسي او اقتصادي بنسټونو په اړه کره او بډايه معلومات په لاس راکوي او د دې اسنادو په مطالعې سره هېڅ شک نه پاتې کېږي چې ايتوپيا يو سوچه استبدادي نظام درلود. هلته د کثرت پاله بنسټونو د شتون او پر امپراتور د نظارت او محدوديت هېڅ يوه داسې بېلگه نه موندل کېده چې ادعا يې کړې وای چې د حاکميت حق ورته له پاچا سليمان او مَلکې صبا څخه په ميراث پاتې دی. دلته استبداد يا مطلقيت د مالکيت د حقونو نا خوندي وضعيت رامنځته کړی و، چې د امپراتور له سياستونو يې سرچينه اخيسته. مثلاً؛ بروس په دې اړه ليکي:«ټوله ځمکه د پاچا مربوط ده، پاچا د مستۍ او خوښۍ په وخت کې هغه څوک چې د ده خوښېږي، ځمکه ور ډالۍ کوي او که زړه يې وغواړي بيا يې ورکوي. کله چې پاچا مړ شي، د امپراتورۍ اړوند ټوله ځمکه سملاسي د نوموړي ځايناستي ته پاتې کېږي. ستونزه دا ده چې د ځمکې د مالک له مړينې وروسته ميراث يې د هغه کورنۍ ته نه، بلکې پاچا ته پاتې کېږي.»

الوارس وايي که واکمنانو او مشرانو خلک نه ځورولای، نو هلته ممکن د مېوو او نورو کرنيز محصولاتو د توليد کچه لوړه وای. په ټولنه کې د الميدا مشاهدات دا ادعا په بشپړه توگه تاييدوي، نوموړی

لیکي:«دا د امپراتورۍ لپاره عادي چاره ده چې ځمکه په هرو دوو یا دریوو کلونو کې یو ځل یا کله هر کال او کله هم په کال کې څو ځله له یوه کس څخه بل ته ولېږدوي او یا یې بدلې کړي، دا حیرانوونکې نه ده. زیاتره وخت داسې کېږي چې یوه ځمکه په عین وخت کې یو کس قولبه کوي، بل یې کري او بل یې حاصل ټولوي. له دې امله خلک زړه توري دي او د ځمکې ساتنه نه کوي، ان هېڅوک نه پیدا کېږي چې ونه وکري، ځکه پوهېږي چې حاصل یا ثمره یې بل څوک ترلاسه کوي. خو دا کار د پاچا په ګټه دی، څو خلک تل هغه ته محتاج وي.» دغه ځانګړنې په ایتوپیا او اروپا کې د استبدادي دولتونو د سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ مهم مشابهتونه په ډاګه کوي. پورتني حقایق دا هم څرګندوي چې په ایتوپیا کې استبداد فوق العاده سخت و او اقتصادي بنسټونه یې هم مطلق زبېښونکي یا استثماري ول. پر دې سربېره، لکه په شپږم څپرکي کې چې مو یادونه وکړه، ایتوپیا د تاریخ هغسې حساسې مقطعې ته برابر نه شو لکه بریتانیا چې یې پرمټ استبدادي رژیم له پښو وغورځاوه. ایتوپیا هېواد له ډېرو برخلیک ټاکونکو پروسو ګوښه پاتې شو. که دا پېښه هم نه وای، په ایتوپیا کې سخت استبداد ته په کتو، ښایي په دې هېواد کې د تاریخ دغه مقطع د مطلقه العنان او استبدادي حکومت پر لا پیاوړتیا تمام شوی وای. د مثال په توګه؛ په ایتوپیا کې د هسپانیا په څېر بهرنۍ سوداګري، له دې جملې د مریانو ګټوره سوداګري د پاچا په انحصار کې وه. ایتوپیا په بشپړ ډول په انزوا کې نه وه: اروپایان د پرسټر جان په لټه کې وو او د حبشې دولت مجبور و، چې په خپل شاوخوا کې مسلمانانو سره وجنګېږي. تاریخ لیکوال اډوارد

ګيبون ليکي:«ايتوپيايان په داسې حال کې چې له هر لوري د دين د دښمنانو له خوا کلابند شوي وو، نږدې زرکاله په خوب ويده وو؛ له هغې نړۍ ناخبره چې دوی يې هېر کړي وو.»

کله چې په نولسمه پېړۍ کې په افريقا کې اروپايي استعمار پيل شو، په ايتوپيا کې د راس (دوک) کاسا په مشرۍ خپلواک شاهي دولت و. کاسا له ۱۸۵۵ کال را پدېخوا د ' امپراتور دويم تېودروس' په توګه په ايتوپيا کې واک چلاوه. تيودوروس د دولت موډرنيزه کول، د بيروکراسۍ او قضا متمرکز کول، د هېواد د دفاع لپاره د وړتيا لرونکي پوځ جوړول او له اروپايانو سره جګړه پيل کړه. نوموړي د ټولو ولايتونو لپاره واليان وټاکل چې د ماليات راټولولو او امپراتور ته يې د سپارلو مسووليت پر غاړه درلود. له اروپايي قدرتونو سره د هغه خبرې ستونزمنې وې او يوه ورځ يې له ډېرې غوسې د برېټانيا قونسل بندي کړ. برېټانيا په ۱۸٦۸ کال کې ايتوپيا ته خپل ځواکونه واستول او پاچا تيودوروس ځان وژنه وکړه. خو له دې سره سره، د تيودوروس نوي اصلاح شوي دولت وکولای شول چې په نولسمه پېړۍ کې د ايټالويانو يوه استعماري هڅه شنډه کړي. په ۱۸۸۹ کال کې د ايتوپيا د پاچا په توګه د دويم منيليک په واکمنېدو سره، د ايټاليا پام دغه هېواد ته واوښت او غوښتل يې چې هغه اشغال کړي.

په ۱۸۸۵ کال کې د جرمني لومړي وزير بېسمارک په برلين کې يوه غونډه را وبلله او اروپايي قدرتونو په دې غونډه کې د افريقا پر سر د سيالۍ طرحه وړاندې کړه، يعنې د ګټو پر بېلابېلو حوزو د افريقا د وېش پرېکړه وشوه. ايټاليا په دې کنفرانس کې د ايتوپيا او سوماليا ساحل په اوږدو کې د اريتيريا سيمه د خپلې برخې په توګه په پام کې ونيوله. که څه هم په کنفرانس کې د ايتوپيا استازی نه و او پرېکړه

وشوه چې د دې پاچاهۍ ځمکې نا لاس خوړلې پاتې شي، خو ایټالویانو خپل پلان درلود او په ۱۸۹٦ کال کې یې له اریتیریا څخه د سوېل په لور ځواکونه وخوځول. د دې پېښې پر وړاندې د منلیک غبرګون د منځنۍ پېړۍ د اروپایي پاچاهانو په څېر و؛ نوموړي له اشرافو وغوښتل چې خپل جنګيالي راټول او د دفاع لپاره لښکر تیار کړي. که څه هم دغه ډول لښکر نه شي کولای چې د اوږدې مودې لپاره جګړه وکړي، خو د لنډ وخت لپاره د یوه ستر ولسي لښکر راټولول شوني وو. د ایټالویانو د ماتې لپاره همدا موقتي لښکر کافي و. په دې توګه په ۱۸۹٦ کال کې د «ادوا» په جګړه کې د منلیک ۱۰۰ زرو سرتېرو، ۱۰۰۰ ایټالوي پوځیان مات کړل. دا هغه هیښنوونکې پېښه وه چې تر استعمار مخکې یوه افریقایي هېواد یو اروپایي قدرت په ګونډو کړ. دغې دفاع د راتلونکو څلوېښتو کلونو لپاره د ایتوپیا خپلواکي تثبیت کړه. د ایتوپیا وروستی امپراتور «هیلي سلاسي» چې په «راس تفاري» مشهور و، په ۱۹۳۰ کال کې واک ته ورسېد. هیلي سلاسي پنځه کاله حکومت وکړ او په ۱۹۳۵ کال کې د ایټالیا د دویم یرغل په ترځ کې را وپرځول شو او له هېواده تبعید کړل شو، خو په ۱۹۴۱ کال کې د انګرېزانو په مرسته بېرته خپل هېواد ته راستون او د چارو واګې یې په لاس کې واخیستې. سلاسي په ۱۹۷۴ کال کې یو ځل بیا د درګ «Derg» په نامه په پوځ کې د مارکسېستانو د یوې ډلګۍ له لوري د پوځي کودتا په نتیجه کې را وپرځول شو، چې هېواد یې له سخت فقر او ویجاړۍ سره مخ کړ. د ایتوپیا د استبدادي واکمنۍ زېښنونکي بنسټونه لکه ګالټ «gult » او د اکسوم پاچاهۍ د رنګېدو په پایله کې رامنځته شوی فیوډالېزم؛ د

۱۹۷۴ تر انقلاب پورې په خپل ځای پاتې شول. ایتوپیا نن ورځ د نړۍ تر ټولو بېوزله هېواد دی. د یوه ایتوپیايي وګړي کلنی عاید د یوه برېټانوي د کلني عاید له یو پر درېشمې برخې سره برابر دی. د نفوسو لویه برخه یې په کلیو او بانډو کې اوسېږي او کرنه یې د ژوند لویه عایداتي سرچینه جوړوي. ایتوپیایان پاکو اوبو، برېښنا، ښوونځیو او روغتیايي خدمتونو ته لاسرسی نه لري. د عمر اوسط یې ۵۵ کاله دي او یو پر درېیمه برخه ځوانان یې سواد لري. د ایتوپیا او برېټانیا پرتلنه د نړیوالې نابرابرۍ یو روښانه انځور وړاندې کوي. دا چې ایتوپیا ولې په دې برخلیک اخته شوه، لامل یې د برېټانیا برعکس د استبدادي حکومتونو او زبېښونکو بنسټونو دوام و، چې ان د شلمې پېړۍ تر وروستیو پورې په کې حاکم وو. استبدادي حکومتونو ایتوپیا ته زبېښونکي اقتصادي بنسټونه او بېوزلي ډالۍ کړل. که څه هم د استبدادي حکومتونو پرمټ ایتوپیايي واکمنان او اشراف خورا چاغ او شتمن شول، خو د دې استبداد او مطلقیت تر ټولو ناوړه پایله دا وه چې ایتوپیا یې د نولسمې پېړۍ په نیمايي کې د صنعتي کېدو له بهیره ګوښه کړه، چې په پایله کې یې دغه هېواد له ورانوونکې بېوزلۍ سره مخ کړ.

د 'سامال' اولاده

The Children of Samalle

استبدادي سیاسي نظامونه د نړۍ په هره برخه کې په مستقیمه یا غیر مستقیمه توګه د اقتصادي بنسټونو پر وړاندې خنډ شوي دي، خو دا یوازې استبدادي بنسټونه نه وو چې د پرانېستو اقتصادي بنسټونو مخه یې ډپ کړه. د نولسمې پېړۍ په سر کې د نړۍ زیاتره سیمې، په

ځانګړې توګه افریقا له داسې دولتونو بې برخې وه چې لږ تر لږه یې نظم او قانون چې د یوه موډرن اقتصاد اساس ګڼل کېږي، ټینګ کړي وای. دلته حتی د روسیې د لوی پیټرز په څېر هم یو کس چې په روسیه کې یې د سیاسي سنټرالایزېشن پروسه پیل او یو بشپړ استبدادي حکومت یې جوړ کړ، پیدا نه شو؛ د برېټانیا د تیودوریانو په څېر اشخاص چې د پارلمان له منحل کولو او پر هغوی د محدودیتونو له لګولو پرته یې واک متمرکز کړ، بېخي لرې خبره ده. که د افریقایي هېوادونو واکمنې طبقې د صنعتي کېدو پروسې ته لار هم هواره کړې وای، نو له سیاسي تمرکز پرته یې وضعیت نه شوای بدلولای. سومالیا چې د افریقا لویې وچې په ختیځ کې موقعیت لري، د سیاسي مرکزیت د نشتون یو ډېر څرګند مثال دی. له تاریخي پلوه په سومالیا کې شپږو قبیلو حکومت کړی دی. له دې ډلې د څلورو سترو قبیلو (دیر، دارود، ایساک یا اسحاق او هاویه) ریښه د «سامال» په نامه افسانوي شخص ته ور ګرځي. دغه قبایل چې اصلي ټاټوبی یې د سومالیا شمالي برخه ده، د وخت په تېرېدو سره ختیځ او سوېل ته خواره شوي دي. دغه قبایل اوس هم د کوچیانو او شپنو په څېر ژوند لري چې له خپلو څارویو سره یو او بل ځای ته کډه کېږي. دوه نورې قبیلې «ډیجیل او راهن وین» په سوېل کې دایمي هستوګنه لري او پر کرنه بوخت دي. د دې ټولو قبیلو قلمرو په دولسم (۱۲) نمبر نقشه کې ښودل شوی دی.

سومالیان لومړی د قبیلې له مخې پېژندل کېږي، خو دا قبیلې ډېرې سترې دي او هره قبیله بیا پر کوچنیو خېلونو وېشل شوې ده. تر ټولو د پاموړ خبره دا چې هر خېل د «دیه ورکړې یا diya-paying» په

نامه له يو شمېر ډلو څخه جوړ و او په دې ډله کې هغه کسان شامل وو، چې د نورو قبايلي ډلو له لوري د نږدې خپلوانو د وژل کېدو په بدل کې به يې د وينې بدله اخيسته. په سوماليا کې قبايلي خپلونه او ديه اخيستونکې ډلې د تاريخ په اوږدو کې په خپلو کې د کم پيدا سرچينو او په ځانگړې توگه د اوبيزو سرچينو او څرځايونو پرسر پر دايمي شخړو اخته وو. که څه هم دغو قبايلو د سلطان په نامه مشران او مخور لرل، خو دغه کسان تش په نامه وو او ربښتينی قدرت يې نه درلود. سياسي واک غير متمرکز او پاشلی و او هر سومالياپي د خپلسرو پرېکړو واک درلود. د پرېکړې دا حق د يوې غير رسمي شورا له لوري چې له بالغو کسانو څخه جوړه شوې وه، ترلاسه کېده. دلته هېڅ ليکلی قانون، پوليس او حقوقي نظام نه و، بلکې يوازې شريعت چې د غير رسمي قوانينو لپاره چوکاټ گڼل کېده، د اعتبار وړ و. د ديه اخيستنې په برخه کې غير رسمي قوانين د «هير - Heer» په نامه يادېدل. په دغه قانون کې په معاملاتو کې د افرادو مسوولیتونه، ژمنې او وجايب څرگند شوي وو. د انگرېزانو له لوري د استعماري حکومت په منځته راتگ سره دغه قوانين «هير» په تدريج سره پر ليکلو قوانينو بدل شول. مثلاً، د حسن يوگاس په نامه د ديه ورکونې يوه ډله چې ۱۵۰۰ کسانو څخه جوړه شوې وه او له دير قبيلې سره يې تړاو درلود، د هير د قوانينو ټولگه يې د ۱۹۵۰ کال د مارچ په ۸ مه د ځايي برېټانوي کمېشنر له لوري ثبت شوه چې درې بندونه يې په دې ډول دي:

۱- که د حسن يوگاس ډلې کوم غړی د بلې ډلې له لوري ووژل شي، له سلو شل اوښان د هغه لومړۍ درجه خپلوانو او پاتې اتيا يې د حسن يوگاس پر ډلې وېشل کېږي.

۲- که د حسن یوګاس ډلې کوم غړی د بلې ډلې له لوري ټپي شي، د دیه ورکړې په توګه له ۳۳ اوښانو لس یې خپله ټپي شوي کس او پاتې یې جیفو (د دیه ډلې) ته ورکول کېږي.
۳- د حسن یوګاس د غړو ترمنځ د قتل نفس دیه ۳۳ اوښان دي چې یوازې د مقتول لومړۍ درجه خپلوانو ته ورکول کېږي. که مجرم د قتل د بدلې ورکولو وس ونه لري، کولای شي چې له خپلوانو مرسته وغواړي.
پر مرګ او ژوبلې د هیر قوانینو شدید تمرکز د سومالیایي قبیلو ترمنځ د دوامداره جنګي وضعیت داستان بیانوي. ددې قوانینو منځ ټکی د وینې بدله او خونړۍ دښمني وه. د شخص پر وړاندې جنایت، د هغه د ټولې دیه ورکړې ډلې پروړاندې جنایت ګڼل کېده. که د وینې دغه بدله یا دیه نه ورکول کېده، د قاتل د دیه ورکړې ډله د قرباني ډلې تر غچ اخیستنې لاندې راتله. کله چې په سومالیا کې عصري ټرانسپورت دود شو، هغه کسان چې په ټرافیکي پېښو کې مړه یا ژوبلېدل، هغوی هم د دیه مستحق وپېژندل شول. د حسن یوګاس ډلې په قوانینو کې یوازې د وژنې او ټپي کېدو احکام نه وو، بلکې په شپږم بند کې یې راغلي وو:«که د حسن یوګاس کوم غړی د حسن یوګاس شورا غړي ته سپکاوی وکړي، سپک شوي کس ته باید ۱۵۰ شیلینګه ورکړي.»
په ۱۹۵۵ کال کې د «هبر تولجالو» او «هبر یونس» په نامه د دوو قبایلي خېلونو رمې خوا په خوا په دومبرلي سیمه کې څرېدلې، چې د څارویو پرسر د دواړو ترمنځ شخړه وشوه او یونس ډلې د تولجالو ډلې یو تن ټپي کړ. تولجالو ډلې پر یونس ډلې حمله وکړه او یو کس

يې ور وواژه. د قانون له مخې يونس ډلې د ديه اخيستو غوښتنه وکړه چې مقابل لوري ومنله. له معمول سره سم ديه يا د وينې بدله بايد شخص ته ورکړل شوې واى، د ديه د ورکړې په مراسمو کې د تولجالو يوه غړي د يونس ډلې يو غړى په دې گومان چې د قاتل د ديه ورکړې غړى دى، په تېروتنې سره وواژه. دا کار پر يوې خونړۍ نښتې واوښت او د ۴۸ ساعتونو په ترڅ کې د يونس ډلې ديارلس تنه او د تولجالو ډلې شپږويشت تنه ووژل شول.جگړې يو کال دوام وکړ، تر دې چې د انگليس د استعماري حکومت په منځگړيتوب د دواړو ډلو مخور او سپين ږيري سره جرگه شول او د وينې بدلې يا د ديه په ورکولو سره سلا شول، چې دا تاوان د دريوو کلونو په موده کې ورکړل شو. د ديه ورکړه د گواښ او زور تر سيوري لاندې د دښمنۍ په گردجنه فضا کې ترسره کېده او حتى د ديه تر ورکړې هم جگړه په بشپړ ډول نه درېده. جگړه به د لنډ وخت لپاره ودرېده او بيا ونښته. په دې توگه، په سوماليا کې سياسي واک په لويه کچه پاشل شوى و او يو ډول کثرت پاله وضعيت يې درلود، خو يو پياوړى مرکزي دولت چې قانون او نظم ټينگ او د مالکيت حقوق خوندي کړي، نه و. دغه کثرت نه شوى کولاى چې پراخې سياسي بنسټونه وزېږوي. هېڅ د نورو واک ته درناوى نه کاوه او د استعماري حکومت په گډون هېڅ د قانون د تطبيق توانايي او وس نه درلود. په سوماليا کې د سياسي مرکزيت نشتوالي په دغه هېواد کې د صنعتي کېدو فرصتونه ناشوني کړل. په دغسې يو محيط کې پانگونه، د نوې ټکنالوژۍ ترويج او يا د داسې بنسټونو رامنځته کول چې دغه پرمختگونه وهڅوي، له تصوره لرې خبره ده. په سوماليا کې دغه پېچلي سياسي وضعيت اقتصادي پرمختگ تر هغه ډېر اغېزمن کړ،

لکه څومره چې موږ یې ونیو. مخکې مو د افریقا په تاریخ کې د سترو تکنالوژیو پر معما خبرې وکړې. افریقا ته د استعمار تر راتګ وړاندې ان د نولسمې پېړۍ تر وروستیو پورې په دې لویه وچه کې د څرخ ټرانسپورت او د سپارې کارول دود نه وو او ډېر کم شمېر خلکو له لیک –لوست سره اشنایي درلوده. ومو لوستل چې په ایتوپیا کې بیا برعکس ددې ټکنالوژۍ کارونه دود وه. سومالیایانو هم ځان ته د لیک یو ډول درلود، خو د ایتوپیانو برعکس یې ترې استفاده نه کوله. دا ډول نور مثالونه مو وړاندې د افریقا د تاریخ په اړه بحث کې ولیدل. که افریقایي ټولنه څرخ او سپاره نه کارول، خو له هغو سره هرومرو اشنا وو. د کانګو په اړه مو ولوستل چې هلته د حاکمو اقتصادي بنسټونو له امله په خلکو کې ددې ټکنالوژۍ د کارونې او پنځونې انګېزه رامنځته نه شوه. ایا د خط یا لیک په برخه کې هم دا ډول ستونزه وه؟

د تقالي پاچاهۍ «The Kingdom of Taqali» داستان دا موضوع په ښه توګه روښانه کوي. دا پاچاهي په جنوبي سوډان کې د نوبا غونډیو کې د سومالیا شمال غرب سره پر پوله پرته وه. یاده پاچاهي د اتلسمې پېړۍ په وروستیو کې د اسماعیل په مشرۍ د یوې جګړه مارې ډلې د مشر له لوري تاسیس شوه. تقالي یوه خپلواکه پاچاهي وه، چې وروسته په ۱۸۸۴ کال کې د برېټانوي امپراتورۍ برخه شوه. تقالي پاچاهان او ولس یې له عربي لیک سره اشنا وو، خو له لیک څخه یوازې پاچاهانو له نورو دولتونو سره د ډیپلوماتیکو او بهرنیو اړیکو د ټینګولو په هدف کار اخیسته. په لومړي سر کې دا کار ډېر ګیچ کوونکی برېښېده. په بین النهرین کې د لیک د پیدایښت او دود

کېدو په اړه یو سنتي روایت دا دی چې لیک د معلوماتو د ثبت، پر خلکو د ولکې ټینګولو او د دولتونو له لوري د مالیاتو د راټولولو په موخه پراختیا موندلې ده. ایا تقالي دولت له دې کار سره لېوالتیا نه درلوده؟ دا پوښتنه په ۱۹۷۰ لسیزه کې د یوې تاریخ لیکوالې «جانېټ ایوالډ» له لوري چې د تقالي دولت د تاریخ په اړه یې څېړنه کوله، ځواب شوې ده. د لیکوالې په وینا، خلکو له دې امله له لیک څخه کار نه اخیست چې ښایي دا وسیله پر سرچینو او په ځانګړې پر ارزښتناکه ځمکو د کنټرول لپاره وکارول شي او بالاخره دولت به هغه خپل ملکیت وګرځوي. خلکو دغه راز اندېښنه لرله چې کتابت یا لیک به د مالیاتو د زیاتوالي او قانونمنده کېدو لامل شي. د اسماعیل له لوري جوړه شوې واکمني پر یوه پیاوړي دولت بدله نه شوه. دولت ان دومره کمزوری و چې پر خلکو یې خپلې غوښتنې نه شوای منلی. خو نور غیر محسوس یا پټ عوامل هم موجود و. مثلاً، یو شمېر اشراف د سیاسي واک له متمرکز کېدو سره مخالف وو، هغوی له خلکو سره د لیکنیزو معاملاتو پر ځای شفاهي هغو ته لومړیتوب ورکاوه، ځکه دې کار هغوی ته پر خلکو د نظر منلو ډېر چانس په لاس ورکولای شو. نو ویلی شو چې د تقالي پاچاهانو او وګړو دواړو لیک د ځان په ګټه نه باله. دا هغه تګلاره وه چې په تقالي کې یې د کتاب مخه نیوله. که څه هم په سومالیا کې د تقالي په پرتله د اشرافو حضور ډېر لږ و، خو دا اټکل به سم وي چې ښایي هلته هم دغسې ډلو د ټکنالوژۍ او خط د ترویج مخه نیولې وي. د سومالیا وضعیت د سیاسي مرکزیت د نشتوالي پایله ده. په دې اړه تاریخي مطالعات ښیي چې دلته تر اوسه د متمرکز دولت د جوړولو په برخه کې هېڅ رغنده ګام نه دی پورته شوی. دلته د سیاسي مرکزیت ټینګول په دې

معنا و چې ګنې یو شمېر قبیلې د بلې تر سلطې لاندې راځي، ځکه هغوی د هر ډول سلطې پر وړاندې درېدل او نه یې غوښتل چې واک یوه پیاوړې دولت ته وسپاري. همدارنګه په ټولنه کې د پوځي قدرت انډول د دې ډول بنسټونو د جوړېدو په لار کې ستر خنډ و. هرې ډلې یا قبیلې به چې د واک د راغونډولو یا متمرکز کولو هڅه کوله، نه یوازې د نورو ډلو یا قبیلو له سخت مقاومت سره مخ کېدل، بلکې موجوده واکونه او امتیازات یې هم له لاسه ورکول. د سیاسي مرکزیت د نه شتون او د مالکیت حقونو د نا خوندي وضعیت له امله هېڅ دې ته زړه نه ښه کاوه چې د ټکنالوژۍ په برخه کې پانګونه وکړي او نوښتونه وپنځوي. په داسې حال کې چې په نولسمه او د شلمې پېړۍ په لومړیو کې د نړۍ ګڼو ملتونو د صنعتي کېدو په لور سفر پیل کړی و، سومالیایان په خپلمنځني دښمنۍ او له ځانه په دفاع کې بوخت وو، چې په دې توګه یې اقتصادي وروسته پاتې والی نور هم ژور شو.

تلپاتې وروسته پاتې والی

صنعتي انقلاب د نولسمې پېړۍ په ترځ کې د ټولې نړۍ لپاره برخلیک ټاکونکې حساسې مقطعې رامنځته کړې: هغو دولتونو چې خپلو وګړو ته ازادي او د نوې ټکنالوژۍ په برخه کې د پانګونې انګېزه ورکړه، د چټکې ودې خاوندان شول. خو د نړۍ یو شمېر نور ملتونه له دې فرصتونو بې برخې شول او یا یې ترې ښکاره انکار وکړ. هغوی چې تر زبېښونکو اقتصادي او سیاسي بنسټونو لاندې ژوند کاوه، د پرمختګ انګېزه پکې مړه وه. هسپانیا او ایتوپیا هغه دوه روښانه مثالونه دي چې حتی د نولسمې پېړۍ تر پیل مخکې

دوامداره استبداد او زبېښونکو سياسي او اقتصادي بنسټونو پکې اقتصادي انګېزه په نطفه کې شنډه کړه. نور استبدادي نظامونه هم له ورته برخليک سره مخ وو. مثلاً؛ په اتريش-هنګري، روسيه، عثماني خلافت او چين کې واکمنانو له خلاق تخريب څخه د وېرې له امله نه يوازې د اقتصادي پرمختګ په برخه کې بېغوري وکړه، بلکې د صنعت د پراختيا او نوې ټکنالوژۍ د ترويج پر وړاندې يې ښکاره خنډونه ايجاد کړل. استبدادي حکومت د زبېښونکو بنسټونو يوازينۍ بڼه نه ده او نه هم د صنعتي کېدو پر وړاندې خنډ و. پرانېستي سياسي او اقتصادي بنسټونه پياوړي سياسي مرکزيت ته اړتيا لري، څو وکولای شي چې نظم ټينګ او قانون پلی کړي، د مالکيت حقوق خوندي او پانګونه يا اقتصادي فعاليتونه وهڅوي.

همدا اوس د افغانستان، هايټي، نيپال او سوماليا په ګډون ګڼ داسې دولتونه شته چې حتی د ابتدايي نظم په ټينګښت کې هم پاتې راغلي او د ملتونو ترمنځ يې اقتصادي انګېزې کابو له منځه تللې دي. د سوماليا ناورين ښيي چې دغلته ته د صنعتي کېدو پيل شوې پروسه بې له دې چې ثمرې ته ورسېږي، څنګه لکه د بخت مرغۍ بېرته والوته. د سياسي مرکزيت پرضد مقاومت هغه څه دي لکه استبدادي نظامونه چې د هر ډول بدلون په مقابل کې درېدل: له دې وېرې چې ښايي بدلون او د واک وېش د سياست ډګر ته د نورو کسانو پرمخ لار پرانېزي. په دې توګه، څرنګه چې استبدادي حکومتونو د پلوراليزم او سياسي بدلونونو په لور د حرکت مخه ډپ کوله، همدارنګه مشرانو او واکمنو ډلو چې له مرکزي دولت څخه بې برخې وو، عين رول لوباوه. په پايله کې هغو ټولنو چې په اتلسمه او نولسمه پېړۍ کې مرکزي دولتونه نه لرل، د صنعتي کېدو په دوره کې خورا

بېوزله او وروسته پاتې شول. په داسې حال کې چې هغه مهال یو شمېر ټولنې د زېښبونکو بنسټونو، استبدادي حکومتونو یا د کمزوري سیاسي سنټرالېزېشن له امله د صنعت له امتیازه بې برخې شول، د صنعتي انقلاب حساسې مقطعې پر ځینو نورو هېوادونو بیا متفاوتې اغېزې وښندلې. په لسم خپرکي کې به یې ووینو، چې یو شمېر ټولنو لکه د امریکا متحده ایالاتونو او استرالیا چې له وړاندې یې د پرانېستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو په لور حرکت پیل کړی و یا د فرانسې او جاپان په څېر چې استبدادي نظامونه یې چلنج او ونګول، څنګه وکولای شول چې چټکه اقتصادي وده خپله کړي.

نهم څپرکی

معکوسه پراختیا

درمل او ټولوژنه

د مولوکان ټاپو ټولګه چې په اوسنۍ اندونیزیا کې موقعیت لري، له درې ټاپوګانو څخه جوړه شوې ده. د اولسمې پېړۍ په لومړیو کې د دې ټاپوګانو شمالي برخه د تیدور، ترناته او باکان خپلواکو شاهي دولتونو مېشت ځای او مرکز ګڼل کېده. د دې ټاپوګانو په مرکزي برخه کې د امبون پاچاهي پرته وه او په سوېل کې د باندا ټاپوګان وو چې له سیاسي پلوه یې یو غیر متمرکز جوړښت درلود. که څه هم دا هغه وخت له جغرافیوي پلوه ډېره لرې پرته سیمه وه، خو مولوکان ټاپوګان وروسته د نړۍ د سوداګرۍ پر مرکز بدل شول. دا یوازینۍ سیمه وه چې ارزښتناک کیمیاوي بوټي لکه لونګ، هندي غوز او نور بوټي په کې کښت او تولیدېدل. له دې ډلې لونګ او هندي غوز یوازې په باندا ټاپوګانو کې کرل کېدل. د دې سیمې اوسېدونکو به دغه کم پیدا بوټي کرل او هغه به یې له جاوا ټاپو، د مالیزیا ټاپو له ملاکا، هند، چین او عربو څخه د واردېدونکو خوراکي او نورو توکو په بدل کې پلورل. د دې ټاپوګانو اوسېدونکو په لومړي ځل له اروپایانو سره هغه وخت تماس پیدا کړ، کله چې په شپاړسمه پېړۍ کې پورتګالیان د سمندر له لارې دغې سیمې ته د درمل اخیستو په موخه راغلل. تر دې مخکې درمل باید د منځني ختیځ او د عثماني امپراتورۍ تر ولکې لاندې سوداګریزو لارو څخه اروپا ته لېږدول شوي وای. اروپایان د داسې لارې د موندنې په لټه کې وو چې د

افریقا او اتلانتیک سمندر له لارې د درملو ټاپوګانو او سوداګرۍ ته نېغ لاسرسی پیدا کړي. په ۱۴۸۸ کال کې مولوکان ټاپوګانو ته د پرتګالي اوبمزلي «بارتومولو دیاس» سفر او بیا په ۱۴۹۸ کال کې په همدې لار هند ته د «واسکوډ ګاما» سفر، هیلې را وټوکولې. په دې توګه، اروپایانو د درملو ټاپوګانو ته د مستقیم لاسرسي مسیر پیدا کړ. له دې سره پورتګالیانو سملاسي د درملو سوداګري په خپله ولکه کې واخیسته او په ۱۵۱۱ کال کې یې د ملاکا سیمه اشغال کړه. د مالیزیا ټاپو وزمې په لوېدیځ کې پرته ملاکا سیمه چې له خورا مهم موقعیت څخه برخمنه وه، د سوېل ختیځې اسیا سوداګرو دلته خپل درمل پر هندي، چینایي او عربو سوداګرو پلورل او بیا له دې ځایه لوېدیځ ته لېږدېدل. یوه پرتګالي سوداګر او سیلاني په ۱۵۱۵ م کال په دې اړه ولیکل:«د بېلابېلو ملتونو ترمنځ د سوداګرۍ لپاره باید زر ډلې له هر ځایه ملاکا ته راشي... هغه څوک د ملاکا پاچا کېدای شي، چې د وینز پر ستوني یې لاس ایښی وي.»

د ملاکا د لاسته راوړلو لپاره پرتګالیانو د درملو د ګټور تجارت انحصار ته مخه کړه، خو بریالي نه شول. پرتګالیان له داسې سیالانو سره مخ وو، چې سترګې ترې نه شوای پټېدلی. د خوارلسمې او شپاړسمې پېړیو ترمنځ د درملو د پراخ تجارت له امله د سوېل ختیځې اسیا اقتصاد د پاموړ وده کړې وه. د «Aceh »، «Banten »، «Melaka»، «Makassar»، «Pegu» او «Brunei» دولت-ښارونو؛ د درملو او نورو توکو لکه د کلکو لرګیو د تولید او صادراتو له امله ډېر ژر پراختیا ومونده.

په دغو دولت-ښارونو کې د اروپا په څېر استبدادي حکومتونه چلېدل او د جګړې په بڼه او نړیوال تجارت کې د تکنالوژیکي بدلونونو له امله د سیاسي بنسټونو د پراختیا بهیر هم چټک شوی و. دا چې پاچاهانو واک انحصار او استبدادي نظامونه یې جوړ کړي وو، دولتي بنسټونه لا ډېر متمرکز شول. د اروپایي استبدادي حکومتونو په څېر د سوېل ختیځې اسیا پاچاهانو هم په تجارت کې د مستقیمې لاسوهنې او ځایي یا بهرنیو نخبګانو ته د انحصاراتو په ورکولو سره، پر تجارتي عوایدو کلکه تکیه کړې وه. د اروپا د هغه وخت استبدادي حکومتونو په څېر، دلته هم دغه بهیر کولای شول

چې څه نا څه اقتصادي وده را وټوکوي، خو له ایډیال اقتصادي بنسټونو سره یې ډېر توپیر درلود.
که څه هم پرتګالیانو د هند نیمه لویه وچه ښکېل کړه، خو دلته لا هم د سوداګرۍ او راکړې ورکړې بهیر روان و. د هالنډیانو په راتګ سره دلته د اروپایانو حضور نور هم پراخ شو. هالنډیان ډېر ژر پوه شول چې له ځایي او اروپایي سوداګرو سره د سیالۍ پر ځای د مولوکان د ګټورو درملو انحصار تر ټولو بهتره کار دی. هغوی په ۱۶۰۰ کال کې د امبون واکمن وهڅاوه چې د لونګو انحصاري تړون ورسره لاسلیک کړي. هالنډیانو په ۱۶۰۲ کال کې د هالنډ د ختیځ هند کمپنۍ جوړه کړه او د خپلو سیالانو د مخنیوي لپاره یې درملو د سوداګرۍ د انحصار هڅې پیل کړې؛ هغه اقدام چې د هالنډیانو په ګټه او د سوېل ختیځې اسیا پر زیان و. د انګرېزانو د «ختیځ هند کمپنۍ» څخه وروسته، د هالنډیانو «ختیځ هند کمپنۍ» دویم اروپایي سهامي شرکت او همدارنګه د معاصرو سهامي شرکتونو د پراختیا په برخه کې لومړنۍ هڅه وه، چې وروسته یې د اروپا په صنعتي وده کې مهم رول ولوباوه. دا همدا راز دویمه کمپنۍ وه چې وسله وال پوځ او د بهرنیو هېوادونو د اشغال وړتیا یې لرله. هالنډیانو د همدې پوځي وړتیا پرمټ هڅه کوله چې د امبون واکمن سره د لونګو د تړون پر وړاندې ټول بالقوه ګواښونه دفع او خپل سیالان له مخې لرې کړي. هغوی په ۱۶۰۵ کال کې له پرتګالیانو یوه ستراتیژیکه کلا ونیوله او نور سوداګر یې هم د زور له لارې له صحنې څنګ ته کړل. وروسته یې د مولوکان ټاپوګانو شمال ته پرمختګ وکړ او هلته یې د تیدور، ترناته او باکان پر واکمنانو ومنله چې په خپله خاوره کې به

لونګ نه کري او نه به بل چا ته د تجارت اجازه ورکوي. هالنډیانو حتی په ترون کې پر ترناته حکومت دا هم ومنله چې که په دې پاچاهۍ کې د لونګو کومه ونه پیدا شي، دوی به یې له منځه وړي. امبون هغه مهال په اروپا او امریکا کې د یو شمېر سیمو په څېر اداره کېده. واکمنانو له خلکو باج یا جزیه اخیسته او خلک به په زور او جبر کار ته اړ ایستل کېدل. هالنډیانو په دې سیمه کې د ډېرې بشري قوې د راپیدا کولو او د لونګو د تولید لپاره، دغه حکومتونه په خپل کنټرول کې واخیستل. د هالنډیانو تر راتګ مخکې هره کورنۍ مکلفه وه چې د لونګو یوه اندازه د امبون مشرانو ته د جزیې په توګه ورکړي. خو وروسته هالنډیانو هرې کورنۍ ته ټاکلې اندازه ځمکې ورکړې، څو د لونګو بوټي او ونې پکې وکري. دغه کورنۍ پر دې سربېره، دې ته اړ ایستل شوې وې چې هالنډیانو ته جبري کار وکړي. هالنډیانو د هندي غوز د انحصار په موخه باندا ټاپوګان هم تر خپلې ولکې لاندې راوسته، خو باندا ټاپوګان د امبون په پرتله یو جلا جوړښت درلود. دغو ټاپوګانو ګڼ کوچني او خپلواک دولت-ښارونه لرل او هېڅ ډول سیاسي او ټولنیز سلسله مراتب په کې نه و. دغه کوچني حکومتونه چې په حقیقت کې د کوچنیو ښارونو بڼه یې لرله، د کلیوالو د جرګو پر مټ اداره کېدل. هلته هېڅ داسې واحد مرکزي قدرت نه و، چې هالنډیان ور سره د درملو انحصاري ترون لاسلیک کړي. په لومړیو کې دا په دې معنا و، چې هالنډیان له انګریز، پرتګالي، هندي او چینایي سوداګرو سره په سیالۍ اخته وو او که لوړ قیمت یې نه وای ورکړی، ښایي دا سیالي یې بایللې وای. د هندي غوز او د هغو د دانو د انحصار په اړه د هالنډیانو لومړني پلان نتیجه ور نه کړه او د هالنډ د باتاویا والي «جان پیټرسزون

کوین» بله بدیله طرحه وړاندې کړه. کوین په ۱۶۱۸ کال کې په جاوا ټاپو کې د «باتاویا» په نامه ښار جوړ او هغه يې د هالنډ د ختیځ هند کمپنۍ مرکز ونوماوه. هغه په ۱۶۲۱ کال کې باندا ته سمندري پوځ ولېږه او د یادې ټاپو ټول ۱۵ زره وګړي يې په ډله ییز ډول ووژل. د باندا ټاپو ټول رهبران او ولس ټول قتل عام شول او یوازې څو کسان ددې لپاره ژوندي پرېښودل شول چې هندي غوز وکري او تولید يې کړي. تر دې ټولوژنې وروسته نوموړي د خپل پلان د عملي کولو لپاره د سیاسي او اقتصادي بنسټونو یو جوړښت رامنځته کړ: په دې پلان کې د یوې کرنیزې ټولنې جوړول شامل و. ټاپوګان پر ۶۸ برخو تقسیم او د هرې برخې مشري هغو ۶۸ هالنډیانو ته وسپارل شوه چې د ختیځ هند کمپنۍ کارکوونکي وو. د ځمکو دغو نویو مالیکنو د کیمیاوي بوټو او درملو تولید له هغو کلیوالو کروندګرو څخه زده کړل چې له ټولوژنې ژوندي پاتې شوي وو. دغو ځمکوالو کولای شول چې د کارګرو د تشې ډکولو لپاره د هالنډ د ختیځ هند کمپنۍ څخه مریان وپېري او د دې ترڅنګ خپل تولیدات د ختیځ هند پر کمپنۍ وپلوري. هغه زبېښونکي بنسټونه چې هالنډیانو د «درملو ټاپوګانو» کې رامنځته کړل، ناورین زېږوونکې پایلې يې لرلې؛ داسې پایلې چې له امله يې پنځلس زره بې ګناه انسانان ووژل شول او داسې بنسټونه په کې سمبال کړل شول چې دغه ټاپوګان يې له تلپاتې وروسته پاتې والي سره مخ کړل. د اولسمې پېړۍ تر وروستیو پورې هالنډیانو بازار ته د خپلو انحصاري درملو په عرضه کولو کې ۶۰ سلنه کموالی راوست چې له امله يې د هندي غوز بیې دوه برابره شوې. هالنډیانو هغه تګلاره چې په مولوکان کې پلې کړې وه، په ټوله سیمه کې تطبیق

کړه چې د سوېل ختیځې اسیا پر سیاسي او اقتصادي بنسټونو یې ژورې اغېزې وښندلې. هغه مخ پر ودې سوداګري چې په څوارلسمه پېړۍ کې په دې سیمه کې پیل شوې وه، بېرته یې معکوس حرکت پیل کړ. ان هغه سیاسي جوړښتونه چې د هالنډ د ختیځ هند کمپنۍ له لوري مستعمره یا رنګ شوي نه وو، پخواني حالت ته وګرځېدل او له سوداګرۍ یې فاصله ونیوله. بالاخره په سوېل ختیځه اسیا کې نوی غوړېدونکی سیاسي او اقتصاد تحرک له چلښته ولوېد. ډېری حکومتونو د هالنډ د ختیځ هند کمپنۍ له وېرې له سوداګریزو فعالیتونو او تولیداتو څخه لاس واخیست. خلکو ته له هالنډیانو سره تر مخامخ کېدنې د ځان ساتل غوره وو. د بانتن ټاپو حکومت په ۱۶۲۰ کال کې په جاوا ټاپو کې د مُرچو بوټې له دې امله و ایستل چې د هالنډیانو لاس دې سیمې ته ونه غځېږي. کله چې یوه هالنډي سوداګر په ۱۶۸۶ کال کې د فلپین په سوېل کې له مګوین دانیو «Maguindanao» څخه لیدنه کوله، هغه ته وویل شول چې دلته هم د ملاکا په څېر هندي غوز او لونګ ښه وده کوي. دا وخت په دې سیمه کې دا ډول بوټي نه وو، ځکه چې بوډا راجا له خپل مرګ مخکې دلته ټول بوټي له منځه وړي وو. راجا له دې وېرې چې هالنډیان یې خاوره اشغال نه کړي، دغه بوټي وربېل او له منځه یې یووړل. هغه څه چې یو بل سوداګر په ۱۶۹۹ کال کې د مګوین دانیو د واکمن په اړه اورېدلي وو، همدې ته ورته یوه کیسه ده:«هغه په خپله سیمه کې د تورو مرچو کرل منع کړي وو، ځکه چې له هالنډیانو سره یې د هغه پرسر د جګړې وس نه درلود.»

دلته د ښاري کېدو بهیر معکوس او حتی نفوس نزولي حرکت خپل کړ. موږ نه پوهېږو چې د هالنډیانو تر ښکېلاک مخکې به د سوېل

ختیځې اسیا د اقتصادي او سیاسي پراختیا مسیر په کومه خوا تللی وای؟ هغوی ښايي د خپل ډول استبدادي رژیم واکمن کړی وای، هغوی ښايي په هماغه بڼه پاتې شوي وای، لکه د شپاړسمې پېړۍ په وروستیو کې چې وو او یا ښايي هغوی په تدریجي ډول د پرانېستو بنسټونو په رامنځته کولو سره هماغه پخوانۍ سوداګري جاري ساتلې وای، خو د مولوکان په څېر هالنډي استعمار د هغوی سیاسي او اقتصادي جوړښتونه سخت اغېزمن کړل. د سوېل ختیځې اسیا خلکو له سوداګرۍ لاس واخیست، پخواني حالت ته وګرځېدل او حکومتونه یې لا پسې استبدادي شول. هغوی تر راتلونکو دوو پېړیو پورې هېڅ د دې جوګه نه شول چې د صنعتي انقلاب په عصر کې له رامنځته شویو نوښتونو او اختراعګانو ګټه پورته کړي. له سوداګرۍ سره دغه پرېکون هغوی د اروپایانو له شره خلاص نه کړل، بلکې د اتلسمې پېړۍ تر وروستیو پورې د اروپايي استعماري امپراتوریو تر ولکې او زبېښناک لاندې پاتې شول.

په اووم څپرکي کې مو ولوستل چې په اتلانتیک سمندر کې د اروپایانو حضور په برېټانیا کې څنګه پرانېستي بنسټونه را وټوکول، خو په مولوکان ټاپو ټولګه کې هالنډي ښکېلاک زبېښنونکي بنسټونه وزېږول. دغو بنسټونو په مستقیم یا غیر مستقیم ډول د نړۍ په یو شمېر برخو کې نوې غوړېدونکي سوداګري او صنعت پر شا وتمبول او یا یې د صنعتي کېدو پر وړاندې خنډونه لا پسې تقویه کړل.

ډېره مروجه پدیده

په سوېل ختیځه اسیا کې د اروپايي ښکېلاک پراخېدو په دې سیمه کې د اقتصادي پراختیا او د بنسټي بدلونونو هیلې تر خاورې لاندې

کړې. په سوېل ختیځه اسیا کې د هالنډ د ختیځ هند کمپنۍ له پراختیا سره هممهاله په افریقا کې یو ډول جلا تجارت هم د ودې په حال کې و: د مریانو تجارت. د امریکا متحده ایالتونو کې په جنوب کې مریتوب د «هینبوونکي بنسټ» په نامه پېژندل کېده، خو لکه څرنګه چې ستر کلاسیک عالم موسیس «Moses» وایي: مریتوب کومه نوې ښکارنده نه ده بلکې په هره ټولنه کې موجوده وه. لکه مخکې مو چې ولوستل، مریتوب په لرغوني روم او د افریقا لویه وچه کې هم ډېر دود و. افریقا او روم له اوږدې مودې راهیسې د اروپا لپاره د مریانو د تامین سرچینه وه. د روم امپراتورۍ په وخت کې مریان د تور سمندرګي له شاوخوا سیمو، له منځني ختیځ او همدارنګه له شمالي اروپا څخه راوستل کېدل. خو په ۱۴۰۰ م کال کې اروپایانو په خپلو کې مریتوب منع اعلان کړ. لکه څرنګه چې په شپږم څپرکي مو ولوستل، افریقا د اروپا برعکس په منځنۍ پېړۍ کې له مریتوب څخه د خان-رعیت نظام ته بدلون و نه کړ. د موډرن عصر تر پیل مخکې د افریقا په ختیځ کې د مریانو سوداګري ښه په کش کې وه او د افریقا له صحرا څخه په لوی شمېر مریان عربي ټاپو وزمې ته لېږدول کېدل. دغه راز په منځنۍ پېړۍ کې مالي، ګانا او سونقای چې په لوېدیځه افریقا کې ستر سلطنتونه ګڼل کېدل، له مریانو څخه د ځمکو په کښت، پوځ او حکومت کې کار اخیستل کېده. هغوی دا کار د افریقا په شمال کې له اسلامي هېوادونو څخه زده کړی و.

د اولسمې پېړۍ په لومړیو کې د کارابین په مستعمرو کې د ګنیو د تولید زیاتوالي د مریانو نړیوال تجارت پراخ او په افریقا کې یې د مریانو ارزښت په بېساري ډول لوړ کړ. په شپاړسمه پېړۍ کې په

اتلانتیک سمندر کې شاوخوا ۳۰۰،۰۰۰ مریان وپلورل شول. دغه مریان تر ډېره له مرکزي افریقا څخه راوستل کېدل او په دغه تجارت کې کانګویانو او پرتګالیانو چې د لوندا په لرې جنوب کې مېشت وو، مهمه رول درلود. په دې موده کې له افریقا هاخوا د مریانو د سوداګرۍ حجم تر دې هم لوی و او احتمالا شاوخوا ۵۵۰،۰۰۰ افریقایان د مریانو په توګه د دې لوېې وچې شمال ته ولېږدول شول. په اولسمه پېړۍ کې وضعیت معکوس شو. شاوخوا ۱،۳۵۰،۰۰۰ افریقایان په اتلانتیک کې د مریانو په توګه وپلورل شول چې لویه برخه یې امریکا ته ولېږدول شول. په اتلسمه پېړۍ کې د مریانو د تجارت په شمېر کې یو بل هیښوونکی بدلون تر سترګو کېږي. په دې موده کې د اټکل له مخې له افریقا څخه شاوخوا ۷۰۰،۰۰۰ او له اتلانتیک څخه شاوخوا ٦ میلیونه مریان د نړۍ بېلابېلو سیمو ته لېږدول شوي دي. که په افریقا کې د مریتوب د سوداګرۍ ټولې شمېرې او ارقام سره راټول کړو، ټولټال نږدې ۱۰ میلیونه افریقایان له دې وچې څخه بهر لېږدول شوي دي. ۱۴ مه نقشه په بېلابېلو افریقایي هېوادونو کې د مریانو د سوداګرۍ کچه په ډاګه کوي.

د اوسنيو دولتونو کښل شويو پولو ته په کتو، دا نقشه موږ ته د ۱۴۰۰ او ۱۹۰۰ ميلادي کلونو ترمنځ په افريقا کې د مريانو د سوداګرۍ حجم ښيي. په تور رنګ ښودل شويو سيمو کې د مريانو سوداګري زياته وه. د مثال په توګه؛ په انګولا، بنين، ګانا او توګو کې د ټولو مريانو د صادراتو کچه په ۱۴۰۰ کال کې د هغوی له نفوس څخه ډېر وه. په غربي ساحل او مرکزي افريقا کې د مريانو د

اروپايي سوداګرو ناڅاپي حضور پر افريقايي ټولنو بدلوونکې اغېزې وښندلې. هغه په لوی شمېر وسلې او مهمات چې اروپايانو له مريانو سره تبادله کول، جګړې او نښتې لا پراخې کړې. په ۱۷۳۰ کال کې يوازې د لوېديځې افريقا سواحلو ته هر کال نږدې ۱۸۰،۰۰۰ ميله ټوپکې واردېدې او له ۱۷۵۰ څخه د نولسمې پېړۍ تر لومړيو پورې يوازې برېټانويانو په کال کې د ۲۸۳،۰۰۰ او ۳۹۴،۰۰۰ ترمنځ ټوپکونه پلورل. برېټانويانو دغه راز د ۱۷۵۰ او ۱۸۰۷ کلونو ترمنځ له ۹۱،۰۰۰ کيلو ګرامه سرب سره ۲۲،۰۰۰ ټنه باروت وپلورل چې په کال کې په اوسط ډول ۳۸۴،۰۰۰ کيلو ګرامه کېږي. په جنوبي سيمو کې هم دا تجارت په لويه کچه دود و. د کانګو پاچاهۍ په شمال کې د لوانګو په ساحل کې اروپايانو په کال کې شاوخوا ۵۰،۰۰۰ ټوپکونه خرڅول. په دې جګړو او شخړو کې نه يوازې زرګونه انسانان ووژل شول، بلکې په افريقا کې يې د بنسټونو د پراختيا يو جلا مسير رامنځته کړ. تر موډرن يا نوي عصر مخکې افريقايي ټولنې د ايروشيا په پرتله له لږ سياسي مرکزيت څخه برخمنې وې. په دې سيمه کې زياتره کوچنې حکومتونه وو چې ځمکې او سرچينې يې ټولې د قبايلي مشرانو او پاچاهانو په لاس کې وې. دلته هم د سوماليا په څېر هېڅ ډول سياسي سلسله مراتب نه وو. د مريانو تجارت د دوو متناقضو سياسي پروسو د رامنځته کېدو سبب شو. لومړی؛ اکثريت حکومتونه له هماغه پيله د استبداد خوا ته لاړل او پر يوه هدف يې تمرکز وکړ: د مريانو نيول او پر اروپايانو يې پلورل. دويم؛ جګړې او مريتوب د افريقا په صحرا کې هر ډول نظم او د حکومتونو مشروع قدرت له منځه يووړل. پر جګړې سربېره، د

یو لړ نورو نښتو او یرغلونو په پایله کې هم مریان نیول کېدل. قانون هم د مریانو د پیدا کولو لپاره وسیله وګرځېده. دا مهمه نه وه چې مجرم یا تورن څه ډول جرم کړی، بلکې د ټولو سزا مریتوب و. انګرېز سوداګر فرانسیس مور چې په ۱۷۳۰ مه لسیزه کې د افریقا د لوېدیځ په سېنا ګامبیا کې یې وضعیت له نږدې لیدلی و، لیکي:«د مریانو تجارت ته په پام د ټولو جرمونو جزا مریتوب وټاکل شوه، دې کار یوه ګټه درلوده، هغه دا چې د جرایمو سزا یې سخته کړه، نه یوازې د قتل، غلا او جنسي تېري د مجرمینو لپاره سزا مریتوب وټاکل شوه، بلکې د عادي جرمونو لپاره هم ورته سزا عملي کېده.»

ټولو بنسټونو، ان دیني بنسټونو هم د مریانو نیولو او پلورلو ته مخه کړه، چې د نایجریا په سوېل اروچوکوا کې یو مشهور کاهن یې ښه مثال دی. د دې سیمې د خلکو ترمنځ باور دا و چې دغه کاهن د دوی د معبود په استازیتوب چې د ایجاو، ابیبیو او وایګبو ځایي قومونو ته یو منلی او سپېڅلی مقام و، خبرې کوي. د شخړو او ستونزو د حل لپاره به خلک همدغه کاهن ته ورتلل. د کاهن د لیدو لپاره اروچوکوا ته تلونکي کسان اړ وو چې له ښاره لاندې تنګې درې ته چې سیند پکې بهېده، ورښکته شي او بیا د غره په لوړه برخه کې هغه سوري ته ورشي چې کاهن په کې اوسېده، دلته د کاهن په مخ کې د انسان د سر کوپړۍ کتار ایښې وې. د کاهن کشیشانو په اروچوکوا کې د مریانو له سوداګرو سره په ګډه د کاهن پرېکړې عملي کولې، دغه پرېکړې د کاهن له لوري د انسانانو «خوړل» و، یعنې داسې چې هغوی د کاهن تر سوري لاندې د سیند هغې برخې ته رهنمايي کېدل چې د اروپایانو کښتۍ ولاړې وې. دغې چارې چې د مریانو د نیولو او ښکار کولو لپاره یې ټول ارزښتونه او قوانین تر

پښنو لاندې کول، پر سیاسي مرکزیت یا سنټرالېزېشن ورانوونکې اغېزې وکړې. دغه پروسه حتی د نایجیریا په ځینو سیمو کې د ځواکمنو دولتونو د رامنځته کېدو لامل شوه، چې د جوړېدو لومړنۍ انګېزه یې د مریانو ښکار و. په خپله د کانګو پاچاهي ښایي لومړنۍ افریقایي دولت و، چې د ځینو بدلونونو په پایله کې پر یوه مریتوب لرونکي دولت بدل شو، چې بالاخره د کورنیو جګړو په نتیجه کې ړنګ شو. د افریقا په لوېدیځ کې نور مریتوب لرونکي حکومتونه هم را و ټوکېدل، چې په نایجیریا کې د اویو، په بنین کې د داهومي او په ګانا کې اسانتي دولتونه وو. مثلاً؛ د اولسمې پېړۍ په نیمایي کې د اویو حکومت د قلمرو پراخېدو د نایجیریا په ساحل کې د مریانو د سوداګرۍ له پراخېدو سره نېغه اړیکه لرله. دغه حکومت په نظامي برخه کې پر یوه نوښت لاس پورې کړ؛ داسې چې له شماله یې اسونه وارد کړل او د مخالفینو د ځپلو لپاره یې پر اسونو سمبال یو پیاوړی پوځ جوړ کړ. اویو حکومت دغه راز د سوېل او د ساحلي سیمو په لور د پرمختګ پرمهال د لارې په اوږدو کې خواره واره کوروا‌کې واکمنۍ ړنګې او هلته مېشت وګړي یې د مریانو په توګه ونیول او ویې پلورل. اویو د ۱٦۹۰ او ۱۷۴۰ کلونو ترمنځ مرکزي سیمې چې وروسته د «مریانو ساحل» په نوم ونومول شوې، په خپله ولکه کې راوستلې. د اټکل له مخې د ۸۰ او ۹۰ سلنې ترمنځ هغه مریان چې په دې ساحل کې پلورل شوي وو، په جګړه کې نیول شوي کسان وو. لږ وړاندې په لوېدیځ کې د سرو زرو په ساحل کې چې اوس مهال د ګانا (غنا) په نامه یادېږي، په اتلسمه پېړۍ کې د جګړې او د مریانو د سوداګرۍ ترمنځ یو بل هینښوونکی تړاو لیدل کېږي. له ۱۷۰۰ کال

وروسته د اسانتي حکومت هم د اویو په څېر له داخله خپل قلمرو تر ساحلي سیمو پورې وغځاوه. د اسانتي د پراختیا غوښتنې دغې تګلارې د اکان په نامه جګړو ته لار هواره کړه چې په پایله کې په دې سیمه کې خپلواک حکومتونه یو په بل پسې سقوط شول او وروستی حکومت «ګیامان» و چې په ۱۷۶۷ کې ړنګ شو. د اټکل له مخې د ۱۷۵۰-۱۷۰۰ کلونو ترمنځ د سرو زرو له ساحله ۳۷۵،۰۰۰ مریان بهر ته صادر شوي وو، چې ټول یې د ګیامان جګړو کې نیول شوي اسیران وو. دغه بشري ناورین ښایي تر ټولو ډېر اغېز پر نفوس کړی وي. ستونزمنه ده چې له نوي یا موډرن عصر څخه مخکې د افریقا د نفوس په اړه کره احصایه ترلاسه کړو، خو یو شمېر پوهانو د افریقا پر نفوس د مریتوب د سوداګرۍ اغېزې څېړلې دي. تاریخ لیکوال «پاتریک مونینګ» اټکل کوي چې د افریقا په لوېدیځ او منځني لوېدیځ سیمو کې چې تر ټولو ډېر مریان یې صادرول، د اتلسمې پېړۍ په لومړیو کې د ۲۰ او ۲۵ میلیونو ترمنځ انسانانو ژوند کاوه. مونینګ د فرضیې په توګه لیکي چې که له اتلسمې پېړۍ څخه د نولسمې پېړۍ تر نیمایي پورې له مریانو پرته د یادو سیمو نفوس هر کال سم نیمایي وده کړې وي، نو د اټکل له مخې په ۱۸۵۰ کال کې به د دې سیمې نفوس له ۴۶ څخه تر ۵۳ میلیونو پورې وو. خو د کره شمېرو له مخې اصلي نفوس د دې نیمایي وو. دغه ژور توپیر یوازې له دې امله نه و چې ګنې د ۱۸۵۰-۱۷۰۰ ترمنځ له دې سیمې شاوخوا ۸ میلیونه مریان بهر ته صادر شوي وو، بلکې د مریانو د نیولو په موخه په داخلي جګړو کې په میلیونونو نور انسانان هم ووژل شول. پر دې سربېره، په افریقا کې مریتوب او د مریانو تجارت

کورنی ژوند، کلتور او د دودونو پروسه اغېزمنه کړه او همدارنګه ښايي د زېږون کچه يې هم راټيټه کړې وي.
د اتلسمې پېړۍ په وروستيو کې په برېتانيا کې د نامتو څېرې «ويليم ويلبرفورس» په مشرۍ د مريانو سوداګرۍ د بندېدو په موخه پياوړې خوځښت پيل شو. د مريتوب د بندېدو پلويانو له څو پر له پسې ماتو وروسته بالاخره په ۱۸۰۷ کال کې پارلمان دې ته اړ کړ چې د يوه قانون په تصويبېدو سره د مريانو تجارت منع اعلان کړي. کال وروسته په متحده ايالتونو کې هم ورته پرېکړه وشوه. برېتانيا په دې برخه کې نور ياخه ګامونه هم واخيستل او د مريانو د سوداګرۍ د مخنيوي په موخه يې په اتلانتيک سمندر کې سمندري ګارډ يا ساتونکي ځای پر ځای کړل. د مريتوب ملغا پرېکړې کلونه وخت نيوه، چې عملي بڼه پيدا کړي او د برېتانوي امپراتورۍ په قلمرو کې دغه پرېکړه ايله تر ۱۸۳۴ کال پورې عملي شوه. که څه هم په ۱۸۰۷ کال کې د برېتانيا پارلمان تر پرېکړې وروسته د افريقايي مريانو تجارت ته نړيواله تقاضا کمه شوه، خو دا په دې معنا نه وه چې له دې سره پر افريقايي ټولنو او بنسټونو د مريتوب اغېزې هم په جادويي ډول له منځه لاړې. په افريقا کې زياتره دولتونه د مريتوب پربنسټ رامنځته شوي وو او د برېتانيا له لوري د دې تجارت بندولو نه شوای کولای چې وضعيت بدل کړل. پر دې سربېره، د افريقا دننه هم مريتوب پر يوې مروجې پديدې بدل شوی و. دغه وضعيت نه يوازې له ۱۸۰۷ کال مخکې بلکې تر دې وروسته هم د افريقا د پرمختيا مسير له نا څرګند برخليک سره مخ کړ. د مريتوب پر ځای «مشروع تجارت»؛ دا شعار د مريانو له سوداګرۍ جلا د نويو

افریقایي محصولاتو او تولیداتو لپاره کارول کېده. په دې محصولاتو کې بادام او د هغه غوړي، ممپلي، عاج، ربړ او عربي کنډ شامل وو. کله چې د صنعتي انقلاب د پراخېدو له امله په اروپا او شمالي امریکا کې د خلکو د عوایدو کچه لوړه شوه، د افریقا دغو استوایي محصولاتو ته تقاضا هم لوړه شوه. افریقایي ټولنو چې څه ډول د مریانو له تجارت نه استفاده وکړه، له مشروع تجارت سره یې هم ورته عمل وکړ، خو هغوی دا کار په یو نا اشنا بڼه ترسره کاوه، داسې چې تر دې مخکې مریتوب د ژوند یو ډول ګڼل کېده، خو دا چې د مریانو اخیستو ته بهرنۍ تقاضا په ناڅاپي ډول را ولوېده او ځانګړې توګه په اروپا کې د مریانو د پلور مارکېټ سقوط شو، اوس هغوی باید څه کړي وای؟ ځواب یې ډېر اسانه دی: دغه مریان په افریقا کې د مشروع محصولاتو په شمول د سوداګریزو توکو په تولید کې بېګار ته سوق کېدل. په دې اړه یو ژوندی مثال د اوسنۍ ګانا په اسانتي سیمه کې موندلی شو. دلته تر ۱۸۰۷ کال وړاندې امپراتور د مریانو په ښکار او صادرولو بوخت و، هغه به چې مریان ونیول، بیا به یې د خرڅلاو لپاره د کیپ او المینا په سواحلو کې سترو کلاګانو ته راوستل. خو په ۱۸۰۷ کال کې د مریانو پر تجارت تر بندیز وروسته، د اسانتي واکمنان د خپل اقتصاد د بیا تنظیم په فکر کې شول. بیا هم مریتوب پای ته ونه رسېد، بلکې مریان په سترو کروندو کې، لومړی د کوماس پلازمېنې په شاوخوا سیمو او بیا وروسته په ټوله امپراتورۍ کې کارونو ته وګومارل شول. له هغوی څخه نه یوازې د سرو زرو او د کولا په تولید کې، بلکې د هغو په لېږدولو کې هم ترې کار اخیستل کېده؛ ځکه چې په اسانتي سیمه کې په ټرانسپورټ کې له څرخ څخه استفاده نه کېده. په لېرې ختیځ کې هم ورته وضعیت و. مثلاً؛ په

داهومي کې پاچا د 'ویدا' او 'پورتو نووو' په ساحلي بندرونو کې د بادامو سترې کروندې لرلې، چې کارګر یې ټول مریان وو. د مریانو د سوداګرۍ په بندېدو سره په افریقا کې یوازې د مریتوب بڼه بدله شوه، داسې چې تر دې وروسته له مریانو څخه د امریکا او اروپا پر ځای په خپله په افریقا کې کار اخیستل کېده.
هغه سیاسي بنسټونه چې د دوو پېړیو په ترڅ کې د مریانو د سوداګرۍ په موخه ډیزاین شوي وو، په خپل ځای پاتې شول. مثلاً؛ اویو چې په نایجیریا کې یوه لویه پاچاهي وه، د ۱۸۲۰-۱۸۳۰ لسیزو ترمنځ له منځه لاړه. د دې پاچاهۍ د ړنګېدو لامل کورنۍ جګړې او په سویل کې د یوروبا د دولت-ښارونو لکه ایلورین او ابادان رامنځته کېدل و، چې په مستقیم ډول د مریانو په سوداګرۍ کې بوخت وو. په ۱۸۳۰ مه لسیزه کې د اویو پلازمېنه لوټ شوه او د یوروبا او داهومي حکومتونه پر یو بل د ولکې ټینګولو لپاره په خپلو کې سره ونښتل. هغوی د نولسمې پېړۍ تر نیمایي پورې په خپلو کې دوامدارې جګړې وکړې چې دغو جګړو د مریانو په لویه پیمانه تولید له ځان سره درلود. له دې سره جوخت پر مریتوب د مجرمینو د تورنېدو وضعیت هم بدلون وموند. د نایجیریا په یو شمېر برخو کې انسان تښتونه پر یوې داسې ننګونې بدله شوه چې والدینو به د یرغمل نیونې له وېرې خپلو بچیانو ته بیرون د ګرځېدو اجازه نه ورکوله. په پایله کې په نولسمه پېړۍ کې د دې پر ځای چې په افریقا کې مریتوب محدود شي، لیدل کېږي چې دغه پدیده نوره هم پراخه شوه. که څه هم په دې اړه کره شمېرې پیدا کول ستونزمن دي، خو له سیلانیانو او سوداګرو څخه په لاس راغلي اسناد ښیي چې د افریقا

په لوېديځ کې د اسانتي او داهومي په پاچاهيو او د يوروبا په دولت – ښارونو کې له نيمايي زيات وګړي مريان وو. په دې اړه تر ټولو کره معلومات د فرانسوي استعمار پرمهال له لوېديځ سوډان او د ختيځې افريقا تراړې څخه، چې له سينګال څخه د مالي او بورکينا فاسو له لارې تر نايجر او چاد پورې سيمې په ځان کې رانغاړي، موږ ته په لاس راغلي دي. په ۱۹۰۰ م کال کې د دې سيمې ۳۰ سلنه وګړي په مريتوب اخيستل شوي وو. لکه څرنګه چې د «مشروع تجارت» پيل و نه شواى کولاى چې په دې لويه وچه کې مريتوب ته د پاى ټکى کېږدي. دغه راز د «افريقا پر سر سيالۍ» هم چې د دې سيمې رسمي استعمار ته يې لار هواره کړه، و نه شواى کولاى چې دغه پديده ورکه کړي. دلته اروپايانو د خپل راتګ لپاره دا پلمه کوله چې د مريتوب پرضد مبارزه کوي، خو حقيقت بل څه و. د افريقا په لويه برخه استعمار ځېلې سيمه کې مريتوب ان تر شلمې پېړۍ پورې دوام وکړ.مثلا، په سيريليون کې مريتوب په ۱۹۲۸ کال کې پاى ته ورسېد؛ په داسې حال کې چې د دې هېواد پلازمېنه «ازاد ښار» د اتلسمې پېړۍ په وروستيو کې د هغو مريانو لپاره د امنځاى په توګه غوره شوى و، چې له امريکا څخه راګرځول کېدل. وروسته دغه ښار د مريانو ضد سمندري ځواکونو پر اډې او د ازادو مريانو لپاره پر نوي هستوګنځي بدل شو. هغه کښتۍ چې مريان يې د خرڅلاو لپاره لېږدول، د برېتانيا سمندري ځواکونو له لوري نيول کېدې او نيول شوي مريان به د ازاد ژوند لپاره د سيريليون ازاد ښار ته راوستل کېدل. خو له دې نمايشي اقداماتو سره سره، په سيريليون کې د مريتوب بندېدو ۱۳۰ کاله وخت ونيوه. دغه راز د سيريليون په سوېل کې په ۱۸۴۰ مه لسيزه کې په امريکا کې د ازادو شويو مريانو لپاره د

لیبریا په نامه یو بل ښار هم جوړ شو. دلته هم تر شلمې پېړۍ پورې مریتوب روان و. د اټکل له مخې په ۱۹۶۰ مه لسیزه کې یو پر څلورمه برخه کارګر په بېګار اخته وو او مریانو ته ورته ژوند یې درلود. د مریانو د تجارت پر اساس جوړو شویو بنسټونو ته په پام، د صنعتي کېدو بهیر د افریقا د جنوب صحرا ته ونه غځېد او دغه سیمه په دوامداره رکود کې پاتې شوه.

دوه ګونی اقتصاد

د «دوه ګوني اقتصاد» موډل په لومړي ځل په ۱۹۵۵ کال کې د «ارتر لویس» له لوري وړاندې شو، چې د هغه پر بنسټ د ټولنیزو علومو زیاتره پوهان د لږ پرمختللو هېوادونو « Less Developed countries» اقتصادي ستونزې تحلیلوي. د لویس په باور ډېری لږ پرمختللي او وروسته پاتې هېوادونه دوه ګونی اقتصادي جوړښت لري چې پر عصري او سنتي برخو وېشل شوي دي. عصري برخه د ښاري ژوند، نوي صنعت او د پرمختللې ټکنالوژۍ له مخې پېژندل کېږي. په دودیزه «سنتي» برخه کې بیا کلیوالي ژوند، کرنه او وروسته پاتې بنسټونه او ټکنالوژي شامل دي. په وروسته پاتې کرنیزو بنسټونو کې د ځمکو اشتراکي مالکیت سیستم چلېږي، چې خصوصي مالکیت ته په کې اجازه نه شته. د لویس په وینا په دودیز اقتصاد کې د کاري ځواک کارونه غیر موثره ده او که دغه ځواک عصري اقتصاد ته ځانګړی شي، نو د کلیوالي یا دودیز اقتصاد په تولید کې به کموالی را نه شي. د اقتصادي پراختیا د پوهانو په باور چې وړاندیزونه یې د لویس پر نظریاتو ولاړ دي؛ د «پراختیایي ستونزو» د حل لپاره باید له دودیز سکتور څخه کارګر، سرچینې او کرنه را بهر

او هغه دې په عصري سکتور کې صنعت او ښارونو ته ځانګړي شي. لويس د اقتصادي پراختيا په برخه کې د خپلو خدمتونو له امله په ۱۹۷۹ کال کې د نوبل جايزه هم ترلاسه کړه. د دوه ګوني اقتصاد د پېژندنې په برخه کې د لويس او د اقتصادي پراختيا د نورو پوهانو نظريات سم وو. سوېلي افريقا هغه څرګنده بېلګه وه چې اقتصاد يې له وروسته پاتې والي او بېوزلۍ سره مل پر دوديزې او له هوساينې او تحرک سره مل پر عصري برخو وېشل شوی و. د لويس د دوه ګوني اقتصاد نښې حتی اوس هم د سوېلي افريقا په ځينو برخو کې ليدل کېږي. که د دې هېواد د کوازولو- ناتال ايالت او د ختيځ کېپ ايالت د ټرانسکي سيمې ترمنځ د پولې په اوږدو کې وګرځئ، نو دغه توپير په ښه توګه احساسولی شئ. دغه پوله د «Kei» په نامه د ستر سيند په اوږدو کې پرته ده. د سيند ختيځ لور ته په کوازولو کې د ساحل په اوږدو کې ښکلې دنګې ماڼۍ او کورونه جوړ شوي دي. دا سيمه د ګنيو زړه راښکونکو شنو کروندو پوښلې ده، ښکلي سړکونه لري او د هوساينې نښې پکې له ورايه ښکاري. خو د سيند بلې غاړې ته چې ګورې، ته به وايې چې يوه جلا نړۍ او يو جلا هېواد دی، دا په پراخه کچه ويجاړه سيمه ده، د زرغونو ځمکو پر ځای په کې رژېدلي زېړ رنګه بوټي ليدل کېږي او دا يوه بشپړه ځنګلي سيمه ښکاري. خلک د عصري کورونو پر ځای په کوډلو کې ژوند کوي او تر شنه اسمان لاندې په نغري کې پخلی کوي. دلته خلک يو بشپړ دوديز يا سنتي ژوند لري، له هغه ژوند سره د ځمکې او اسمان هومره توپير چې د سيند د ختيځې برخې اوسېدونکي يې لري. اوس نو د دې وضعيت په ليدو دې پوښتنې ته هېڅ ځای نه پاتې کېږي چې د

دې ژورو توپیرونو ریښه چېرته ده؟ ځواب یې ساده دی: د سپند دواړو غاړو ته په شته اقتصادي بنسټونو کې!

په ختیځ کې د ناتال اوسېدونکي له خصوصي مالکیت، کارنده قضایي سیستم، پرانېستي بازارونو، تجارتي کرنې او صنعت څخه برخمن دي، خو په لوېدیځ یعنې په ټرانسکي کې حتی تر دې وروستیو پورې هم د ځمکو اشتراکي مالکیت سیستم چلېده او واک په دودیز ډول د قبایلي مشرانو په لاس کې و. د لویس د دوه ګوني اقتصاد له مخې، د ناتال او ټرانسکي ترمنځ توپیر د سوېلي افریقا د پراختیا ستونزه انځوروي. که لږ نور هم وړاندې د موضوع تل ته لاړ شو، نو و به ګورو چې یو وخت ټوله سوېلي افریقا د ټرانسکي په څېر بېوزله وه. سوېلي افریقا یو وخت له سختې بېوزلۍ، زړو اقتصادي بنسټونو، زړې او وروسته پاتې ټکنالوژۍ او پر چارو د قبایلي مشرانو له واک څخه کړېده. اقتصادي پراختیا باید په دې معنا وي چې ټرانسکي بالاخره باید پر ناتال بدل شي. دا لیدلوری ډېر حقایق له ځان سره لري، خو دا منطق چې دوه ګونی اقتصاد ولې وجود لري او له عصري یا موډرن اقتصاد سره یې اړیکه څه ده، له پامه غورځوي. د ټرانسکي وروسته پاتې والی د افریقا د وروسته پاتې والي یوازینی میراث نه دی. د ناتال او ټرانسکي ترمنځ دوه ګونی اقتصاد نوې خبره ده او په هېڅ ډول طبیعي پېښه نه شي کېدای. په سوېلي افریقا کې دغه وضعیت سپین پوستو واکمنانو رامنځته کړ. هغوی دغه کار د خپل تجارت لپاره د ارزانه کارګرو د چمتو کولو او د تور پوستو افریقایانو د سیالۍ د مخنیوي په موخه وکړ. دوه ګونی اقتصاد د وروسته پاتې والي او بېوزلۍ یو بل مثال دی، چې یوه

طبيعي پدیده یې نه شو ګڼلی. لکه څرنګه چې وروسته به ووینو، سوېلي افریقا او بوتسوانا تر ډېره د مریانو د تجارت او د دې تجارت پر سر د کورنیو جګړو له ورانوونکو اغېزو خوندي پاتې شول. له اروپایانو سره د سوېلي افریقایانو لومړنۍ اړیکه هغه وخت جوړه شوه، کله چې د هالنډ د ختیځ هند کمپنۍ په ۱۶۵۳ کال کې د اوسني کیپ ټاون بندر په ټیبل خلیج کې یوه اډه جوړه کړه. هغه مهال د سوېلي افریقا په لوېدیځ کې نفوس ډېر لږ و او خلک یې د خوی خوی «Khoikhoi» په نامه یادېدل چې زیاتره یې ښکاریان وو. په ختیځ کې چې اوسمهال سیسکي او ټرانسکي موقعیت لري، ګڼ مېشته سیمه وه چې اوسېدونکو یې په کرنه کې ځانګړې مهارت درلود. هغوی په لومړي سر کې له هالنډي استعمارګرو سره نه کومه معامله لرله او نه د مریتوب په معامله کې ښکېل و. د جنوبي افریقا ساحل د مریانو بازار سره کومه اړیکه نه لرله او د سیسکي او ټرانسکي سیمو اوسېدونکي چې د ژوسا په نامه یادېدل، له دغه ساحله دومره لرې ول چې د هېڅا پام ورته نه کېده. په پایله کې دغه ټولنې له هغو اغېزو خوندي پاتې شوې، چې لوېدیځه او مرکزي افریقا یې سخته زیانمنه کړه. په نولسمه پېړۍ کې د دې سیمو انزوا پای ته ورسېده. د سوېلي افریقا ښکلې او له ناروغیو پاکه هوا د اروپایانو لپاره زړه راښکونکې وه. مثلا؛ د لوېدیځې افریقا برعکس، سوېلي افریقا ملایمه هوا لرله او دلته د ملاریا او زېړې تبې په څېر استوایي ناروغۍ چې د افریقا زیاتره سیمې یې د سپین پوستو پر هدیرې بدلې کړې وې او د هغوی د اوسېدو پر وړاندې یې خنډونه جوړ کړي وو، نه وې. سوېلي افریقا د اروپایي ښکېلاکګرو لپاره مناسب ځای و. کله چې د ناپیلیوني جګړو پرمهال انګرېزانو د کیپ

ټاون سیمه له هالنډیانو څخه ونیوله، دغې سیمې ته د اروپایانو د راتګ لړۍ پراخه شوه او دا پېښه د ژوسا په نامه د جګړو لامل شوه. سوېلي افریقا ته د بهرنیانو د ورتګ او نفوذ لړۍ هغه وخت پراخه شوه، کله چې په ۱۸۳۵ کال کې د «افریکنرس یا بویرس» په نامه مشهورو هالنډیانو له کیپ ټاون او د برېټانیا تر کنټرول لاندې ساحلي سیمو څخه د کوچېدو اوږده لړۍ پیل کړه. افریکنرس یا هالنډ توکمه افریقایانو په سوېلي افریقا کې د «ازاد نارنجي» او «ټرانسوال» په نامه دوه خپلواک ایالتونه ځان ته جوړ کړل. د سوېلي افریقا د پراختیا دویم پړاو په ۱۸۶۷ کال کې په کیمبرلي کې د الماسو او په ۱۸۸۶ کال کې په جوهانسبورګ کې د سرو زرو د بډایه کانونو له کشف وروسته پیل شو. دغو بډایه زېرمو برېټانیا دې ته وهڅوله چې سوېلي افریقا په خپله ولکه کې واخلي. ازاد نارنجي او ټرانسوال ایالتونه د برېټانویانو پرضد پاڅېدل او له ۱۸۸۰ څخه تر ۱۸۸۱ او بیا له ۱۸۹۹ څخه تر ۱۹۰۲ کلونو پورې د دواړو لورو ترمنځ د بویر په نامه جګړې وشوې. برېټانویان په دې جګړه کې بریالي شول او د افریکنس (هالنډیانو) ایالتونه یې په کیپ او ناتال ولایتونو کې مدغم کړل، تر دې چې په ۱۹۱۰ کال کې د سوېلي افریقا اتحاد رامنځته شو. د برېټانویانو او هالنډیانو ترمنځ له جګړې ور هاخوا، د کانونو پر استخراج ولاړ اقتصاد او د اروپایي کډوالو سېل، د سیمې پر پراختیا نورې ضمني اغېزې هم وکړې. تر ټولو مهمه دا چې یادو کډوالو د خوراکي توکو او نورو کرنیزو تولیداتو ته تقاضا لوړه کړه. دغې تقاضا د سوېلي افریقا د اصلي اوسېدونکو یا بومي وګړو لپاره د کرنې او سوداګرۍ په برخه کې نوي اقتصادي

فرصتونه وزېږول. د کالین بانډي په نامه مورخ لیکي چې په سیسکي او ټرانسکي کې بومي وګړو د یادو اقتصادي فرصتونو پر وړاندې چټک غبرګون وښود. ان په ۱۸۳۲ کال کې د کانونو تر کشف مخکې په دې سیمه کې نوي اقتصادي تحرک او نویو مصرفي توکو ته د افریقایانو تقاضا- چې دغې سیمې ته د اروپایانو د راتګ لامل ګڼل کېږي- د موارووین په نوم د یوه مذهبي مبلغ پام ځان ته ور اړولی و. هغه لیکي: «هغوی د دغو توکو چمتو کولو ته منتظر دي... ځو خپل مزد واخلي او بیا په دې پیسو جامې، بېل، سپاره، ګاډۍ او نور د اړتیا وړ توکي وپېري.»

مدني کمېشنر جان همینګ په ۱۸۷۶ کال کې د سیسکي فینګولنډ سیمې ته ورغلی و، هغه په خپل یادښت کې لیکي:«زه هغو پرمختګونو چې په وروستیو څو کلونو کې د فینګویانو له لوري ترسره شوي وو، ډېر هیښ کړم...هر چېرته چې تللم له ښتو او ډېرو جوړې جونګړې او کورونه به مې تر سترګو کېدل. څو ځایه مې لوی کورونه ولیدل چې له ښتو جوړ شوي وو... هلته د مېوو ونې کرل شوې وې، هر چېرته رواني اوبه بهېدې او چېرته چې اوبه وې، هلته ځمکې هم کرل کېدې. په ځمکو کې له سپارې څخه کار اخیستل کېده، د غونډیو له لمنو د غرونو تر څوکو پورې کښت کېده. د کښت وړ ځمکو پراخوالي هیښ کړی وم، تر اوسه مې دومره اباده او پراخه ځمکه نه وه لیدلې.»

د افریقا لویې وچې د نورو سیمو په پرتله، دلته په کرنه کې له سپارې څخه استفاده نوې خبره وه؛ خو کله چې دا زمینه برابره شوه، معلومېدل چې افریقایي کروندګر له دې ټکنالوژۍ څخه ګټې اخیستنې ته لېواله وو. هغوی دغه راز د اوبو لګونې او د ګاډۍ

جوړونې په برخه کې پانګونې ته لېواله وو. د کرنیز اقتصاد په غوړېدو سره، سختو قبیلوي بنسټونو په انزوا پیل وکړ. د مالکیت حقونو په برخه کې د بدلون په اړه ډېر شواهد شته. اومزیم کولو چې د ټرانسکي د ګریکوالنډ په ختیځ کې قاضي و، په ۱۸۷۹ کال کې په خپل یوه یادښت کې لیکي:«د ځمکو د اخیستو لپاره د ځایي خلکو لېوالتیا ورځ تر بلې ډېرېږي- هغوی تر اوسه ۳۸،۰۰۰ ایکره ځمکه پېرلې ده.» نوموړي درې کاله وروسته بیا ولیکل چې نږدې ۸۰۰۰۰ افریقایي کروندګرو په همدې سیمه کې ۹۰،۰۰۰ ایکره ځمکه اخیستې او کار یې پرې پیل کړی دی. که څه هم افریقا د صنعتي انقلاب په پړاو کې نه وه، خو رښتیني بدلونونه پر لاره و. پر ځمکو د مالکیت حقونو خوندیتوب د قبایلي مشرانو ځای ځایګی کمزوری کاوه او نویو کسانو ته یې د ځمکو د اخیستو او د ثروت د تولید چانس په لاس ورکاوه. دا هغه بدلون و چې تر دې وړاندې څو لسیزې مخکې یې تصویر هم نه کېده. دا کار همدا راز ښیي چې د استعماري بنسټونو او استبدادي اداري نظامونو سقوط څنګه کولای شي چې نوې چټکه اقتصادي وده وزېږوي. په سیسکي کې د سټېفن سونجیګا په نامه د یوه بېوزله کروندګر کیسه دا واقعیت په ښه توګه څرګندوي. سونجیکا په ۱۹۱۱ کال کې په خپله وینا کې وویل: کله مې چې په لومړي ځل هوډ وکړ چې ځمکه اخلم، پلار مې راته وویل:«ځمکه اخلې؟ ځمکه څنګه اخیستی شې؟ ته نه پوهېږې چې دا ټوله ځمکه د خدای ده او دا حق یې یوازې قبایلي مشرانو ته ورکړی؟» د سونجیکا د پلار څرګندونې د پوهېدو وړ وې، خو سونجیکا له خپلې پرېکړې پر شا نه شو. هغه په کینګ ویلیم ټاون

کې دنده واخیسته او زیاتوي:«ما یو شخصي بانکي حساب پرانېسته چې خپله سپما پکې خوندي کړم...تر دې پورې چې سپما مې اتیا پونډو ته ورسېده... په دې پیسو مې دوه جوړه غویان، یوه سپاره، یو جغ او نور کرنیز سامان الات واخیستل. زه نه غواړم چې خپلو ملګرو ته جدي سپارښتنه وکړم چې هرو مرو دې د کرنې کسب ته مخه کړي...هغوی باید د ګټور کسب لپاره عصري لارې چارې ولټوي.»

یو ځانګړی سند چې په دې دوره کې د افریقایي کروندګرو هوساینه او اقتصادي خوځښت څرګندوي، د داویس «W. J. Davis » په نامه د یوه مذهبي مبلغ لیک دی چې په ۱۸۶۹ کال کې یې برېټانیا ته استولی و. هغه د خوشالۍ په څرګندولو سره لیکي چې په لانکشایر کې د «نساجانو مرستندویه صندوق» لپاره یې ۴۶ پونډه نغدې پیسې ټولې کړې دي. هغه مهال هوسا افریقایي کروندګرو په برېټانیا کې د نساجۍ له بېوزله کارګرانو سره د صدقې په نوم مرسته کوله. له شک پرته چې دغه اقتصادي پرمختګ او تحرک د قبایلي مشرانو لپاره د زغملو نه و، ځکه هغوی دغه بدلون د خپل واک و ځواک لپاره خطر ګاڼه. قبایلي مشرانو به د ځمکو د بهبود او اصلاح په برخه کې لکه د اوبو لګونې لپاره د کانال کیندنې او د پولې کښلو پر وړاندې مخالفت کاوه. هغوی انګېرلې وه چې دغه اصلاحات د خصوصي مالکیت او د دوی د ټغر ټولېدو پیلامه ده. هغه اروپایان چې د صحنې شاهدان وو، زیاتوي چې سنتي مشران او نور بانفوذه کسان لکه طبیبان او جادوګر هم په افریقایي ټولنه کې په کرنه کې د سپارې کارونې او په تجارت کې د نوې ټکنالوژۍ له کارونې سره مخالف وو. خو په سوېلي افریقا کې د برېټانوي استعمار پرمهال د سیسکي او

ټرانسکي ادغام، د دغو قبايلي يا سنتي مشرانو واک کمزوری کړ او د نوي راټوکېدلي اقتصادي پرمختګ پرضد د هغوی مقاومت کافي نه و. د افريقا د اقتصادي پرمختګ لپاره ان نسبي پراخېستو بنسټونو او د مشرانو د واک محدودېدل هم بسنه کوله. خو له بده مرغه چې عمر يې لنډ و او د ۱۸۹۰ او ۱۹۱۳ کلونو ترمنځ دغه بهير ناڅاپه په ټپه ودرېد او معکوس شو. هغه اقتصادي خوځښت او هوساينه چې افريقايانو په دې پنځوس کلنه دوره کې رامنځته کړې وه، د دوو قوتونو او فکټورونو له لوري ټکنی، او له پښو وغورځول شوه: لومړی؛ د اروپايي کروندګرو دښمني وه چې له ځايي وګړو يا بوميانو سره يې سيالي کوله. افريقايي برياليو کروندګرو د هغو غله جاتو او محصولاتو بيې راټيټې کړې چې اروپايانو هم توليدول. اروپايانو د دې کار په غبرګون کې د کاروبار له صحنې څخه د افريقايانو په ګوښه کولو لاس پورې کړ. دويم عامل تر دې هم اغېزناک او سخت و. اروپايانو د کان کيندنې په سکتور کې ارزانه کارګرو ته اړتيا لرله او دا هدف يوازې د افريقايانو په بېوزله کولو سره ترلاسه کېدای شو. دا هغه تګلاره وه چې اروپايانو په سوېلي افريقا کې پلې کړه او څو لسيزې پر خپل ځای پاتې وه. د کانونو اتحاديې رييس «جورج البو» هغه اعتراف چې په ۱۸۹۷ کال کې يې د يوه څېړنيز کمېسيون پوښتنو ته په ځواب کې کړی، د ارزانه کارګرو د چمتو کولو په موخه د افريقايانو د بېوزله کولو تګلاره په ښه توګه روښانه کوي. هغه په خپلو څرګندونو کې وايي چې د ارزانه کارګرو د پيدا کولو لپاره به يې کارګرو ته ويل «ستاسو مزد کم شوی دی». نوموړی په دې اړه داسې شاهدي ورکوي:

کمېسیون: فرض کړئ چې کافر «تور پوستي افریقایان» تقاعد او پر کور کېناستل، ایا تاسو موافق یاست چې له دولت څخه د غوښتنې په صورت کې هغوی جبري کار ته وګومارل شي؟

البو: دقیقاً، زه هغوی جبري کار ته رابولم...ولې یو تور باید پرېښودل شي چې وزګار کېني؟ زه فکر کوم یو کافر یا تورپوستی باید کار ته مجبور کړل شي، څو د خپل ژوند لګښتونه پوره کړي.

کمېسیون: که یو څوک له کار پرته ژوند کولای شي، څنګه کولای شئ چې هغه جبري کار ته راوبولئ؟

البو: مالیه ترې اخلو...

کمېسیون: یعنې تاسو تور پوستو ته اجازه نه ورکوئ چې ځمکه او جایداد ولري، خو ایا هغوی د سپین پوستو د بډایه کولو لپاره کار ورکړي؟

البو: هغوی باید له خپلو ګاونډیو سره د مرستې لپاره د خپلې برخې کار وکړي.

د ښکېلاکګرو د پورته دواړو تګلارو، یعنې له سپین پوستو کروندګرو سره د تور پوستو د سیالۍ د مخنیوي او د ارزان بیه کاري ځواک د تامین په موخه په ۱۹۱۳ کال کې د «بومیانو د ځمکو قانون» تصویب شو. دغه قانون سوېلي افریقا پر دوو برخو ووېشله: عصري شتمنه برخه او سنتي بېوزله برخه، یعنې هغه څه چې د لویس د دوه ګوني اقتصاد پر نظریې د تایید مهر لګوي. دغه قانون حکم کاوه چې د سوېلي افریقا ۸۷ سلنه ځمکه یا اراضي باید اروپایانو ته چې د ټول نفوس ۲۰ سلنه یې جوړول، ورکړل شي او پاتې ۱۳ سلنه د افریقایانو حق کېده. البته تر دې قانون مخکې هم اروپایانو د

افریقایانو د ګوښه کولو هڅې پیل کړې وې او هغوی یې په تدریجي توګه ځانګړو شویو کوچنیو او محدودو سیمو ته کډه کړل. خو د ۱۹۱۳ کال قانون په سویلي افریقا کې وضعیت په بشپړه توګه بدل او د اپارتاید رژیم واکمنېدو ته یې لار هواره کړه. د اپارتاید له مخې تور پوستي له سیاسي او اقتصادي حقونو بې برخې شول، په داسې حال کې سپین پوستي لږکي له دواړو برخمن و. د ځمکو په قانون کې د تور پوستو افریقایانو لپاره ځانګړې سیمې لکه ټرانسکي او سیسکي په پام کې نیول شوې وې، چې وروسته د «the Bantustans» په نامه وپېژندل شوې. ځانګړو سیمو ته د افریقایانو کډه کول په سویلي افریقا کې د اپارتاید بله ناخواله وه، ځکه چې دغه رژیم ادعا کوله چې د سویلي افریقا بومي اوسېدونکي د دې سیمې اصلي اوسېدونکي نه دي، بلکې د «بانټو» په نامه هغه خلک دي چې شاوخوا ۱۰۰۰ کاله مخکې د نایجریا له ختیځ څخه دلته کډه شوي دي، له همدې امله دوی په دې خاوره کې د اوسېدو حق نه لري او تر اروپایانو یې ډېر مستحق نه دي. شپاړسمه نقشه د ۱۹۱۳ کال او ۱۹۳۶ کال قوانینو له مخې افریقایانو ته ځانګړې شوې ځمکه په ګوته کوي. په نقشه کې دغه راز د هغو ځمکو د وېش په اړه هم معلومات شته چې له ۱۹۷۰ وروسته په زیمبابوې کې د یوه دوه ګوني اقتصاد په چوکاټ کې وشول- په دیارلسم څپرکي کې به په دې اړه ډېر بحث وکړو.

د ۱۹۱۳ کال قانون همدارنګه پر تور پوستو بندیز لګولی و، چې د سپین پوستو ځمکې په اجاره نه شي اخیستلی او نه پکې اوسېدلی شي، پرته له دې چې د مزدور په توګه پکې کار وکړي. لکه څرنګه چې د بومیانو په چارو کې سکرتر په دې اړه لیکي:«په راتلونکي کې د دغه قانون عواقب دا وو، چې د اروپایانو او بومي وګړو ترمنځ د ځمکو او محصولاتو په برخه کې د هر ډول راکړې ورکړې مخه ډپ کړي. له بومیانو سره د اروپایانو ټول قراردونه به یوازې د خدمت یا مزدورۍ په برخه کې وي. په دغه ډول قراردادونو کې کار هېڅ داسې کوم قید او محدودیت نه و چې کار مشران دې بومي وګړو ته د کړي خدمت په بدل کې پیسې ور نه کړي او یا په یوه ټوټه ځمکه

کې د کړي کار په بدل کې حاصل ورکړي. خو بومیانو یا تور پوستي دا حق نه درلود چې له سپین پوستو ځمکې وپېري.»

په ۱۹۵۰ او ۱۹۶۰ مه لسیزه کې کله چې پراختیایي اقتصاد د یوې علمي څانګې په توګه د را وټوکېدو او د ارتر لویس نظریات د پراخېدو په حال کې و، په سوېلي افریقا کې د تور پوستو او سپین پوستو د ژوند د سطحې ترمنځ ژور توپیرونه د اقتصاد پوهانو لپاره د دوه ګوني اقتصاد د تیورۍ یو روڼ انځور و. د اروپایي اقتصاد برخه له ښاري ژوند، لوستي نسل او نوې ټکنالوژۍ څخه برخمنه وه، په داسې حال کې چې اصلي یا بومي وګړو وروسته پاتې او کلیوالي ژوند درلود، بشري ځواک یې ناکاره او د بې سوادۍ کچه پکې خورا لوړه وه. داسې انګېرل کېده چې ګنې دا د وروسته پاتې والی د افریقا ازلي بخت دی. دوه ګونی اقتصاد کومه طبیعي پدیده نه وه، بلکې ریښه یې په اروپايي استعمار کې وه. دا چې د تور پوستو سیمې بېوزله، خلک یې نالوستي او له ټکنالوژۍ ډېرې لرې پاتې وې، لامل یې د استعماري دولت تګلاره وه چې په کانونو کې د ارزانه کارګرو د استخدام لپاره یې تور پوستي له هر ډول حقونو بې برخې کړل. له ۱۹۱۳ کال وروسته، سپین پوستو د تور پوستو ځمکې غصب کړې او هغوی یې ځانګړو سیمو ته کډه کړل، چې ډېرې کوچنۍ وې او د ژوند د چلولو لپاره یې هېڅ سرچینې نه لرلې. د سپین پوستو اروپایانو تګلاره همدا وه چې تور پوستي دې حد ته مجبور کړي، څو د ژوندي پاتې کېدو لپاره په ناچارۍ د سپین پوستو مزدوري وکړي. دغې ناروا تګلارې په خلکو کې اقتصادي انګېزه ووژله او هغه پرمختګونه چې د ۵۰ کلونو په ترځ کې شوي وو، ټول پر شا وتمبول

شول. خلکو د ځمکو د اړولو او قولبه کولو لپاره د سپارې پر ځای بېل ته مخه کړه. یوازې اقتصادي انګېزه و نه تروړل شوه، بلکې سیاسي بدلونونو هم معکوس حرکت پیل کړ. د سنتي مشرانو واک چې تر دې مخکې کمزوری شوی و، بېرته تقویه شو، ځکه چې د ارزانه کارګرو په برخه کې د استعماري تګلارې یوه موخه د تور پوستو د خصوصي مالکیت حقونو له منځه وړل و. وضعیت هغه وخت نور هم نازک شو، کله چې په ۱۹۵۱ کال کې حکومت د «بانټو د واکونو قانون» تصویب کړ. د افریقایي کروندګرو د مالکیت حقونو سلب د هغوی د سختې بېوزلۍ سبب شو. دغه کار نه یوازې د یوه وروسته پاتې اقتصاد بنسټ کېښود، بلکې خلک یې داسې بېوزله کړل چې دغه اقتصاد یې لاپسې تقویه کاوه. په ۱۹۱۳ کال کې د بومیانو د ځمکو قانون تر تصویب وروسته، ټرانسکي او سیسکي سیمې تلپاتې اقتصادي ځوړتیا په مخه کړې. د کارګرانو د ګورمانې او استخدام هغه اسناد چې د فرانسس وېلسن په نامه تاریخ لیکونکي ترلاسه کړي، ښیي چې دغه ځوړتیا د سوېلي افریقا د اقتصاد ټولو برخو ته وغځېده. د ۱۹۱۱ او ۱۹۲۱ کلونو ترمنځ د ځمکو قانون او نورو قوانینو تر تصویب وروسته د کان کیندونکو مزد ۳۰ سلنه کم شو. سره له دې چې په ۱۹٦۱ کال کې د سوېلي افریقا اقتصاد نسبتاً دوامداره وده لرله، لا هم د ۱۹۱۱ کال په پرتله کارګرو ۱۲ سلنه لږ مزد درلود. د حیرانۍ خبره نه ده چې سوېلي افریقا په دې موده کې د نړۍ د نابرابرو هېوادونو په کتار کې و. ایا حتی په دغسې شرایطو کې هم تور پوستو افریقایانو حق نه درلود چې په موډرن اروپایي اقتصاد کې پر پښو ودرېږي، کاروبار او تجارت پیل کړي، یا زده کړې وکړي او په کسب و کار بوخت شي؟ دولت تضمین کړې وه

چې تور پوستو ته به دا حق نه ورکول کېږي. هېڅ افریقایي حق نه درلود چې ځمکه ولري او د اروپايي اقتصاد تر ولکې لاندې په ۸۷ سلنه ځمکه کې تجارت یا کاروبار پیل کړي. د اپارتهاید رژیم پوهېده چې تحصیل کړي او لوستي تور پوستي د دې پر ځای چې په کانونو کې کار وکړي، له دوی سره به په سیالۍ لاس پورې کړي. په ۱۹۰۴ کال کې په کاني اقتصاد کې د اروپایانو لپاره د دندې د ریزروېشن سیستم رامنځته شو. هېڅ تور پوستي حق نه درلود چې په بانکونو، ترکاڼۍ، د بخار دېگونو جوړولو، د برنزو پروسس، خټګرۍ او .... لېست همداسې غځېږي تر دې چې ان د نجارۍ په دستګاه کې یې د کار کولو حق نه درلود. تور پوستي افریقایان د کانونونو په سکتور کې له هر ډول دندې منع کړل شول. دا د رنګ له مخې پر یوه تېر بندیز و، چې په سوېلي افریقا کې د اپارتهایډ تېرپال رژیم عملي کړی و. د رنګ پر اساس بندیز په ۱۹۲۶ کال کې ټولو اقتصادي برخو ته وغځېد او تر ۱۹۸۰ پورې یې دوام وکړ. حیرانوونکې نه ده چې تور پوستو لوړې زده کړې نه درلودې؛ د سوېلي افریقا استعماري دولت نه یوازې له زده کړو څخه د افریقایانو د اقتصادي ګټې اخیستنې شونتیا له منځه یووړه، بلکې د تور پوستو په ښوونځیو کې یې د پانګونې مخه ونیوله او د هغوی د زده کړو مخه یې ډپ کړه. دغه سیاست په ۱۹۵۰ مه لسیزه کې هغه وخت لا سخت شو، کله چې دولت د اپارتهایډ رژیم د یو تن بنسټګر «هنډرېک وېرورډ» په مشرۍ چې تر ۱۹۹۴ کال پورې ژوندی و؛ د «بانټو د زده کړو قانون» تصویب کړ. د دې قانون فلسفه په خپله هندرېک په ۱۹۵۴ کال کې په یوه وینا کې داسې بیان کړه:« بانټو باید خپلې ټولنې ته د خدمت لپاره ټولو برخو

ته سوق شي. هغوی ته په اروپايي ټولنه کې د کارگرۍ په لوړو پوستونو کې ځای نشته... د هغو زده کړو ترلاسه کول چې موخه يې په اروپايي ټولنه کې ځان ځايول وي، په داسې حال کې چې هغوی نه شي کولای ځان ځای کړي؛ نو هڅې يې بېځايه دي.»

هغه دوه گونی اقتصاد چې هنډرېک په خپلو خبرو کې ورته اشاره وکړه، د منځپانگې له مخې د لويس د دوه گوني اقتصاد له تيورۍ سره توپير لري. په سوېلي افريقا کې دوه گونی اقتصاد د معکوسې ودې له امله نه و رامنځته شوی، بلکې دولت خپله په لوی لاس دا ډول وضعيت حاکم کړ. دلته تگلاره دا وه چې د اقتصادي پراختيا په موخه د اقتصاد عصري برخې ته د بېوزله وگړو د لاسرسي مخه ونيول شي. خو برعکس؛ د عصري برخې پرمختگ بيا د سنتي يا وروسته پاتې برخې د پرمختگ له برکته و، ځکه چې د پرمختللو سيمو سپين پوستو د وروسته پاتې سيمو غير مسلکي تور پوستي کارگر په ډېر ارزانه مزد پر کار گومارل او د هغوی پرمټ يې په لويه پيمانه ثروت توليداوه. په سوېلي افريقا کې هېڅ داسې تگلاره نه وه، چې له مخې يې غير مسلکي تور پوستي کارگران بايد وروزل شي، هغه څه چې لويس يې تمه لرله. تور پوستي کارگران په حقيقت کې قصداً او په سيستماتيک ډول غير مسلکي ساتل کېدل، څو له سپين پوستو سره د سيالۍ جوگه نه شي. د سوېلي افريقا کې د سنتي اقتصاد تور پوستي وگړي رښتيا هم په لومه کې گير شوي وو، خو دا د پراختيا ستونزه نه وه، بلکې د ستونزې ريښه د سپين پوستو په سياستونو کې وه. دا هم د تعجب خبره نه ده، چې د اقتصادي پرمختگ هغه ډول چې سپين پوستو د سوېلي افريقا په نصيب کړ، نهايتاً محدود و؛ ځکه چې دغه پرمختگ د هغو زبېښونکو بنسټونو پر اساس بنا شوی و، چې سپين

پوستو د تور پوستو د زبېښناک په موخه جوړ کړي وو. د سوېلي افریقا سپین پوستو د مالکیت حق درلود. هغوی پر زده کړو پانګونه کوله، د سرو زرو او الماسو د استخراج او پلور له لارې یې بې خرته شتمنۍ ترلاسه کړې. خو د دې هېواد اتیا سلنه لوی اکثریت ګوښه کړل شوی و او د اقتصادي فعالیتونو ټولې دروازې یې پرمخ تړل شوې وې. تور پوستو حق نه درلود چې خپلې وړتیاوې وکاروي، هغوی همدا راز حق نه درلود چې مسلکي کارګران، سوداګر، پانګوال، انجنیران یا متخصصین شي. سپین پوستي د زبېښنونکو بنسټونو پرمټ د تور پوستو د زبېښناک له لارې شتمن شول. سپین پوستو په حقیقت کې د لوېدیځي اروپا په معیارونو برابر ژوند درلود، په داسې حال کې چې د تور پوستو ژوند د افریقا په صحرا کې د نورو وګړو ژوند ته ورته و. دغې اقتصادي ودې چې له خلاق تخریب څخه خالي وه او یوازې سپین پوستي ترې برخمن وو، د سرو زرو او الماسو تر استخراجه پورې یې دوام پیدا کړ. بالاخره په ۱۹۷۰ مه لسیزه کې دغه وده په ټپه ودرېده. بیاهم د تعجب وړ نه ده چې دغه زبېښنونکي اقتصادي بنسټونه د یو لړ سختو زبېښنونکو سیاسي بنسټونو له لوري حمایه کېدل. له ۱۹۹۴ کال مخکې په سوېلي افریقا کې ټول واک او ځواک له سپین پوستو سره و او دا یوازینی قوم و چې په ټاکنو کې د رایې ورکونې او د حکومت کولو حق یې درلود. پوځ، پولیس او ټول حکومتي بنسټونه د سپین پوستو په لاس کې و. دغه بنسټونه د سپین پوستو کډوالو له راتګ سره سم جوړ شوي وو. په ۱۹۱۰ کال کې د سوېلي افریقا اتحادیې د جوړېدو پرمهال افریکنرس یا اروپایانو په نارنجي او ټرانسول ایالتونو کې ځانګړي

او توکمیز حقونه لرل او تور پوستي له سیاسي مشارکت څخه چورلټ محروم کړل شوي وو. په ناتال او کیټ ټاون ایالتونو کې تور پوستو ته هغه وخت د رایې ورکولو حق درلود، چې ټاکلې اندازه شتمني یې لرله، هغه شرط چې پوره کول یې خورا ستونزمن و. تر ۱۹۱۰ کال پورې په ناتال او کیپ ټاون کې دا وضعیت همداسې په خپل ځای پاتې شو، خو په ۱۹۳۰ لسیزه کې په ټوله افریقا کې تور پوستو ته د رایې ورکونې حق ورکړل شو.

د سوېلي افریقا دوه گونی اقتصاد په ۱۹۹۴ کال کې پای ته ورسېد، خو د هغو عواملو پر اساس نه چې ارتر لویس یې وړاندوینه کړې وه. دا کومه طبیعي پروسه نه وه چې د تور پوستو د اقتصادي پرمختگ پر وړاندې یې ایجاد شوي خنډونه ونړول، بلکې د سوېلي افریقا تور پوستو د اپارټایډ رژیم د ظلم او زور زیاتي پرضد په پراخو لاریونونو او اعتراضونو لاس پورې کړ. په ۱۹۷٦ کال کې د سووېټو «Soweto » تر پاڅون وروسته دغه اعتراضونه نور هم پراخ او منظم شول چې په پایله کې اپارټایډ رژیم نسکور شو. د سپین پوستو قدرت په سوېلي افریقا کې دوه گونی اقتصاد جوړ کړ، خو تور پوستو د اعتراضونو او لاریونونو له لارې په خپل قدرت سره دا نظام له منځه یووړ.

معکوسه پراختیا

نن ورځ په نړۍ کې اقتصادي نا انډولي له دې امله ده چې په نولسمه او شلمه پېړۍ کې یو شمېر ملتونه له صنعتي انقلاب او ټکنالوژۍ څخه په گټه اخیستنه بریالي شول، په داسې حال کې نور ملتونه په کې پاتې راغلل. ټکنالوژیکي بدلونونه د هوسایني او

پرمختګ ماشین دی، یا کولای شو ووایو چې تر دې هم مهم او حیاتي. هغو هېوادونو چې له نوې ټکنالوژۍ ګټه وا نه خیسته، د پرمختګ له ماشینه بې برخې شول. لکه څرنګه چې په دې او تېرو فصلونو کې مو ولوستل، دغه وروسته والی د هغوی له ناکاره زبېښونکو بنسټونو څخه سرچینه اخلي، چې دغه بنسټونه بیا په خپل وار د استبدادي بنسټونو زېږنده ده. خو په دې څپرکي کې همدا راز څرګنده شوه چې زبېښونکي بنسټونه په بېلابېلو مواردو کې چې د دې ملتونو د بېوزلۍ بنسټ یې جوړاوه، د هماغه پروسو په پایله کې تحمیل او یا نور هم تقویه شول؛ چې اروپایان یې د ودې او ګټې خاوندان کړل: د اروپايي ښکېلاک او سوداګرۍ پراختیا! په حقیقت کې اروپايي استعماري امپراتورۍ تر ډېره د خپلواکو دولتونو د رنګولو او د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د ځايي خلکو د استثمار په موخه جوړې شوې وې، لکه د مولوکان ټاپوګان چې د ځایي وګړو تر نابودولو وروسته اروپایانو افریقايي مریان دې سیمې ته راوستل او پر کرنه یې بوخت کړل او بالاخره دلته د دولتونو اساس له پیله پر زبېښونکو بنسټونو کېښودل شو. موږ نه پوهېږو چې که اروپایانو په باندا ټاپوګانو، د اوسنۍ اندونیزیا په آسه او میانمار کې کوچني دولت-ښارونه نه وای نړولي، اوس به یې برخلیک څه ډول و؟ ښایي هغوی خپل پرتمین انقلاب لرلی او یا په تدریجي توګه د درملو مخ پر ودې تجارت باندې ولاړ، د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو په لور یې حرکت کړی وای. خو د هالنډ د ختیځ هند کمپنۍ په راتګ سره دا کار ناشونی شو. د ختیځ هند کمپنۍ د باندا ټاپو د اوسېدونکو په ټولوژنې سره په دې جزیره کې د پرمختګ هیلې تر

خاورو لاندې کړې. د هالنډيانو د ښکېلاک له وېرې د سوېل ختيځې اسيا زياتره سيمو له تجارتي فعاليتونو او کرنې لاس واخيست.

د اسيا د تمدنونو د يوې مهمې زانګو په توګه، د هند کيسه هم دغه ډول ده. دلته پراختيا د هالنډيانو له لوري نه، بلکې د انګرېزانو له خوا سرچپه او معکوسه شوه. هند په اتلسمه پېړۍ کې په نړۍ کې د منسوجاتو ستر توليدوونکی او صادروونکی هېواد و. هندي خامتا او وړين توکي په اروپايي، اسيايي او ان افريقايي مارکېټونو کې پلورل کېدل. برېټانيا ته به دغه توکي د برېټانيا ختيځ هند کمپنۍ واردول. د برېټانيا د ختيځ هند کمپنۍ په ۱۶۰۰ کال کې له خپل هالنډۍ سيالې کمپنۍ څخه دوه کاله مخکې تاسيس شوې وه او اولسمه پېړۍ يې د هند د ارزښتناکه صادراتو په انحصارولو تېره کړه. ياده کمپنۍ له پرتګاليانو سره په ګوا، چيټاګونګ او ممبي او له فرانسويانو سره په «پونداچيري، چندر ناګور، يانام او کارايکال» سيمو کې سيالي کوله. په اووم څپرکي کې مو ولوستل، چې پرتمين انقلاب د برېټانيا د ختيځ هند کمپنۍ پر وړاندې خنډونه رامنځته کړل. هغه انحصاري حقونه چې د ستيورات کورنۍ پاچاهانو کمپنۍ ته ورکړي وو، د ۱۶۸۸ کال تر پرتمين انقلاب وروسته لومړی محدود او بيا د يوې لسيزې په ترڅ کې چورلټ له منځه يووړل شول. د انحصار له منځه تګ، انګرېز نساجانو ته فرصت ورکړ چې د پارلمان په ملاتړ د هغو هندي ټوکرو د وادراتو مخه ونيسي، چې د ختيځ هند کمپنۍ په ولکه کې و. په اتلسمه پېړۍ کې د «رابرټ کليو» په مشرۍ ختيځ هند کمپنۍ خپله تګلاره بدله او د يوې قاره يي امپراتورۍ جوړولو ته يې مخه کړه. که څه هم په هند کې د مغولو امپراتوري واکمنه وه، خو هند دا مهال عملاً د بېلابېلو رقيبو سياسي ډلو او حکومتونو ترمنځ وېشل شوی و.

د ختیځ هند کمپنۍ په لومړي ځل په ۱۷۵۷ کال کې د پلاسي او په ۱۷٦۴ کال کې د بوکسر په جګړو کې د ځايي حکومتونو په ړنګولو سره په ختیځ کې تر بنګال پورې پرمختګ وکړ. کمپنۍ د دې سیمې شتمنۍ لوټ کړې او د مغولي پاچاهانو زبېښونکي بنسټونه یې په خپل واک کې واخیستل. د ختیځ هند کمپنۍ دغه پراختیا یا استعمار په هند کې د نساجۍ صنعت له سخت ځوړتیا سره مخ کړ، ځکه چې دغو تولیداتو ته نور په برېتانیا کې مارکېټ نه و. دغې ځوړتیا په هند کې بېوزلي زیاته او د ښاري کېدو بهیر یې په ټپه ودراوه او په نتیجه کې په هند کې پراختیايي بهیر معکوس حرکت پیل کړ. هندیان داسې مرحلې ته ورسېدل چې د خپلو نساجي تولیداتو پر ځای به یې برېتانوي هغه پلورل او د برېتانیا ختیځ هند کمپنۍ لپاره یې د تریاکو کښت ته مخه کړه، چې دغه تریاک به چین ته صادرېدل. په اتلانتیک کې ورته وضعیت په افریقا کې د پراختیا معکوس بهیر له ځان سره درلود، که څه هم د دې لویې وچې لومړنیو شرایطو د سوېل ختیځې اسیا په څېر انکشاف نه و موندلی. زیاتره افریقایي دولتونه پر جنګي ماشین بدل شوي وو چې مریان به یې نیول او بیا به یې پر اروپایانو پلورل. دا چې د دولت او بېلابېلو ډلو ترمنځ شخړې به پر تلپاتو جګړو اوښتې، په افریقا کې ډېری دولتونه چې په زیاترو مواردو کې لا سیاسي سنټرالېزېشن ته رسېدلي هم نه وو، له منځه لاړل او ناکامو زبېښونکو بنسټونو ته یې لار هواره کړه، چې په دې اړه به وروسته بحث وکړو. د افریقا په ځینو محدودو سیمو لکه سوېلي افریقا کې چې د مریانو سوداګري په کې نه وه، هلته بیا اروپایانو د کانونو او د کرنې سکتورونو لپاره د ارزانه کاري ځواک د برابرولو په موخه

متفاوت بنسټونه تاسیس کړل. په سوېلي افریقا کې داسې دوه ګونی اقتصاد رامنځته شو، چې د دې هېواد ۸۰ سلنه وګړو په سوداګرۍ، کرنه او نورو مسلکي برخو کې د کار او فعالیت حق نه درلود. دا ټول موږ ته نه یوازې دا رابښيي چې د نړۍ سترې برخې ولې له صنعتي کېدو بې برخې پاتې شوې، بلکې دا هم څرګندوي چې څنګه ممکنه ده چې ځیني وخت اقتصادي پراختیا د کورني اقتصاد له ځینو برخو او یا د نړۍ اقتصاد څخه تغذیه کېږي یا هم د دې وضعیت رامنځته کولو ته لار پرانېزي.

لسم څپرکی

د هوسايني خپرول

د مجرمینو جزیره

برېټانيا په اتلسمه پېړۍ کې د مجرمينو پر وړاندې اسانه تګلاره غوره کړې وه: له مخې او ذهنه د هغوی لرې شړل. له همدې امله ډېری مجرمين د امپراتورۍ مستعمرو ته تبعيد شول. د امريکا متحده ايالتونو کې د خپلواکۍ تر جګړې مخکې، مجرمين لومړی امريکايي مستعمرې ته لېږدول کېدل، خو له ۱۷۷۸ کال وروسته چې د امريکا متحده ايالتونو له برېټانيا خپله ازادي واخيسته، هلته د برېټانوي مجرمينو لېږدېدل بند شول او د برېټانيا حکومت اړ و، چې د مجرمينو لپاره نوی ځای پيدا کړي. برېټانيا لومړی د لوېديځې افريقا په فکر کې شوه، خو د افريقا هوا د ملاريا او زېړې تبې د ناروغيو له امله چې اروپايانو يې پر وړاندې هېڅ راز خونديتوب نه درلود، دومره وژونکې وه چې حکومت د سپين پوستو دغې هديرې ته د مجرمينو له استولو ډډه وکړه. دويم غوراوی استراليا وه. د استراليا ختيځه ساحلي برخه لا له وړاندې د ستر اوبمزلي 'کپتان جېمز کوک' له لوري کشف شوې وه، کوک د ۱۷۷۰ کال د اپرېل په ۲۹ مه يوې زړه راښکونې ابنا ته ورسېد. دا چې په دې سيمه کې بډايه طبيعي بوټي پيدا کېدل، کوک او له هغه سره مل بيولوجستانو ياده سيمه د 'بوټاني خليج' په نوم ونوموله. د برېټانوي چارواکو په اند استراليا د مجرمينو د تبعيد لپاره غوره سيمه وه، ځکه چې معتدله هوا يې لرله او له سترګو يې هم پناه وه. د ۱۷۸۸ کال په جنورۍ کې د کپتان ارتر فليپ

په مشرۍ له مجرمينو بار ۱۱ کښتۍ بوتاني ته وخوځېدې. دغه کښتۍ د جنورۍ په ۲۶ مه چې اوسمهال د «استراليا ورځ» په توګه نمانځل کېږي، په سيډني کې تم شوې او دا نوې مستعمره د 'نوي سوېلي ويلز' په نامه ونومول شوه. د دې کښتيو ترمنځ د کپتان الکساندر په مشرۍ د «دانکن سينکلر» په کښتۍ کې د «هېنري» او «سوزانا کيبل» په نومونو دوه مجرمين چې ښځه او مېړه کېدل، هم شامل وو. سوزانا د غلا په تور لومړی پر اعدام محکومه شوې وه، خو وروسته يې جزا ۱۴ کاله حبس ته راټيټه شوه او امريکايي مستعمرو ته يې د لېږدولو پرېکړه وشوه، خو دا چې په دې وخت کې د امريکا متحده اياالتونو تازه خپلواکي ترلاسه کړې وه، دغه پرېکړه عملي نه شوه. سوزانا په همدې وخت کې د ناروېچ کلا په زندان کې له بندي هېنري سره اشنا او وروسته پرې مېينه شوه. کله چې په ۱۷۸۷ کال کې په لومړي ځل نوې مستعمرې «استراليا» ته بنديان لېږدول کېدل، سوزانا هم په دې ډله کې انتخاب شوه او هېنري په لېست کې نه و. هېنري او سوزانا دا وخت يو زوی هم درلود چې د هغه نوم هم هېنري و. د دې پرېکړې معنا دا وه چې ياده کورنۍ سره جلا کېږي. سوزانا هغې کښتۍ ته چې د تيمز سيند پر غاړه يې لنګر اچولی و، ولېږدول شوه او د دې غمجن بېلتون خبر د خلکو تر غوږونو ورسېد. د بشري چارو يوې فعالې مېرمن «کېډاګون» د کيبل کورنۍ د بيا يو ځای کولو لپاره کمپاين پيل کړ. بالاخره پرېکړه وشوه چې خاوند او مېرمن دواړه به له خپل زوی هېنري سره يو ځای استراليا ته لېږدول کېږي. کېډاګون د دوی لپاره ۲۰ پونډه نغدي مرسته هم راټوله کړې وه او په دې پيسو يې ورته د اړتيا وړ توکي واخيستل چې استراليا ته يې له ځان سره يوسي. سوزانا له خپل

خاوند او زوی سره د الکساندر کنبتۍ ته پورته شول او د استرالیا په لور وخوځېدل، خو کله چې بوتاني خلیج ته ورسېدل، پنډکی یې ورک و او یا هم کېدای شي چې سینکلر به دروغ ویل چې ورک دی. د کیبل کورنۍ څه باید کړي وای؟ د برېتانیا د قوانینو له مخې هغوی هېڅ نه شوای کولای. که څه هم له ۱۷۸۷ کال وروسته په برېتانیا کې پرانېستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه دود شوي وو، خو د بندیانو او مجرمینو حقوقو ته په کې پام نه و شوی. مجرمینو نه شوای کولای چې مال او ملکیت ولري او یا پر چا دعوه وکړي. هغوی ان په محکمه کې د شهادت ورکولو حق هم نه درلود. سینکلر چې په دې خبره پوهېده، ښایي چې پنډکی به یې پټ کړی و. هغه هېڅکله پر خپلې غلا اعتراف و نه کړ، خو دا خبره به یې تل په ویاړ کوله چې کیبلیان نه شي کولای چې هغه تر تعقیب لاندې راولي. د برېتانیا د قوانینو پر بنسټ نوموړی پر حقه و او په برېتانیا کې ټوله قضیه په همدې ټکي پای ته رسېده. خو په استرالیا کې داسې ونه شول. په دې اړه یو تن ځایي قاضي ډیویډ کالینز ته په یوه لیک کې ولیکل شول:«باید وویل شي چې هېنري کیبل او د هغه مېرمن چې د دې سیمې نوي اوسېدونکي دي، له برېتانیا څخه دلته د راتګ پرمهال د الکساندر په بار وړونکې بېړۍ کې چې سینکلر یې کپتان دی، له ځان سره یو پنډکی هم بار کړی و. په دې پنډکي کې پوښاک او ځیني نور د اړتیا توکي چې ځیني خیرخواه انسانانو د هینري کیبل، د هغه مېرمن او زوی ته اخیستي وو، شامل وو. د کنبتۍ له کپتان سینکلر څخه چې اوسمهال په بندر کې درېدلې ده، څو ځله وغوښتل شول چې دا توکي ور وسپاري، خو نه یې ورکوي او په پنډ

کې يو له څو کتابونو پرته، نور ټول قېمتي شيان يې په بېړۍ کې له ځان سره قيد کړي دي او لکه څرنګه چې يادونه وشوه، ليدل کېږي چې سينکلر د امانت په ور سپارلو کې ناغېړي کوي.»
دا چې هېنري او سوزانا دواړه نالوستي وو او لاسليک يې زده نه و، نو پر پورتنۍ عريضه يې ګوتې ولګولې. وروسته د ليک د «د دې سيمې نوي اوسېدونکي» په جمله کې ګوتې وهل شوې وې، خو بيا هم ليک خپل ارزښت درلود. په ليک کې د لاسوهنې هدف دا و، چې که هېنري او کيبل مجرمين معرفي شي، نو قضيه به يې ونه څېړل شي. خو که نوي اوسېدونکي معرفي شي، نو د قاضي کالينز له لوري د دې نظر منل به تر توقع لوړ کار وي او په ډېر احتمال سره چې په خپله قاضي په عريضه کې ګوتې وهلې وې. خو عريضې خپل کار وکړ. کالينز دوسيه تعقيب کړه او د منصفه پلاوي په حضور کې چې ټول سرتېري وو، محکمه دايره شوه او سينکلر محکمې ته حاضر کړل شو. که څه هم کالينز دې قضيې ته دومره خوشبين نه و او په منصفه پلاوي کې هم داسې کسان وو چې د کيبل کورنۍ په څېر د مجرمينو ساتنه يې کوله، خو مېرمن او خاوند دواړه بريالي شول. سينکلر اعتراض وکړ چې کيبليان مجرمين دي، خو د محکمې پرېکړه عملي شوه او نوموړی يې پر ۱۵ پونډه نغدي جريمې محکوم کړ. قاضي کالينز د حکم د صادرولو په برخه کې د برېټانيا قوانين په پام کې ونه نيول. دا لومړنۍ مدني قضيه وه چې په استراليا کې وڅېړل شوه. لومړنۍ جزايي قضيه هم په همدې ډول حيرانوونکې وه. يو تورن له بل تورن څخه د ډوډۍ پټولو په تور چې ارزښت يې دوه پنسه کېده، محکوم شو. تر دې مخکې په محکمه کې داسې کومه قضيه نه وه څېړل شوې، ځکه چې مجرمينو د مالکيت حق نه درلود، خو استراليا

برېټانیا نه وه او د دې هېواد قوانینو له برېټانیا سره توپیر درلود. استرالیا ډېر ژر د جزایي او مدني قوانینو او همدارنګه د سیاسي او اقتصادي بنسټونو په برخو کې له برېټانیا څخه خپله لار جلا کړه. د سوېلي ویلز مستعمره په لومړیو کې له تبعید شویو مجرمینو او د هغوی له یو شمېر ساتونکو څخه جوړه شوې وه. تر ۱۸۲۰ مې لسیزې پورې په استرالیا کې ډېر لږ شمېر ازادو کډوالو ژوند کاوه. په ۱۸۴۰ کال کې سوېلي ویلز ته د زندانیانو لېږدول بند شول، خو د استرالیا لوېدیځ ته تر ۱۸۶۸ کاله پورې د زندانیانو د لېږد بهیر روان و. پر مجرمینو جبري کارونه کېدل او ساتونکو له دې وضعیت څخه ګټه پورته کوله. په لومړیو کې مجرمینو ته هېڅ ډول پیسې یا مزد نه ورکول کېده او د کړي کار په بدل کې یوازې ډوډۍ ورکول کېده. د دوی د ټول کار ګټه وټه به ساتونکو خپل جېب ته اچوله. خو دغه سیستم چې ویرجینیا کمپنۍ په جېمز ټاون کې تطبیق کړی و، ښې پایلې نه لرلې، ځکه چې د مجرمینو ترمنځ د سم کار د ترسره کولو لپاره انګېزه نه وه. هغو مجرمینو چې سم کار نه کاوه، پر قمچینو وهل کېدل او یا به د نورفولک ټاپو ته چې په ارام سمندر کې د استرالیا د ختیځ په ۱۰۰۰ مایله مترۍ کې پرته وه او یوازې ۱۳ مایل مربع پراخوالي یې درلود، تبعید کېدل. خو نه د کارګرانو وهلو او نه هم تبعید کولو کومه نتیجه ورکړه. یوازینۍ لار د انګېزې رامنځته کول و. د سرتېرو او ساتونکو په اند دا کار غیر عملي برېښېده. مجرمین محکومین وو او امکان یې نه و چې خپل کاري ځواک وپلوري او یا شتمنۍ یا ملکیت ولري. خو په استرالیا کې له دوی پرته بل څوک نه و چې کار وکړي. که څه هم په استرالیا کې د سوېلي ویلز ښارګوټي

د جوړېدو پرمهال بومي يا ځايي وګړي هم موجود وو، چې شمېر يې شاوخوا يو ميليون تنو ته رسېده؛ خو هغوی د يوې لويې وچې په کچه خواره شوي وو او د يوه پر استثمار ولاړ اقتصاد رامنځته کولو لپاره په سوېلي ويلز کې د هغوی راټولېدنې بسنه نه کوله. په استراليا کې د لاتينې امريکا انتخاب موجود نه و. په دې توګه ساتونکي په داسې مسير کې واقع شول چې په پايله کې تر برېټانيا هم ډېر پرانېستي بنسټونه رامنځته شول. مجرمينو ته يو لړ دندې ور وسپارل شوې او په اضافي وخت کې هغوی کولای شول چې د ځان لپاره کار وکړي او خپل توليد کړي توکي وپلوري. ساتونکو هم د مجرمينو له اقتصادي ازاديو څخه ګټه اخيسته، توليدات ډېر شول او ساتونکو پر مجرمينو د توکو د پلور په موخه ځيني انحصارات رامنځته کړل. تر ټولو ډېر ګټور توليدات د ګنيو شراب «Rum» و. نوی سوېلي ويلز د برېټانيا د نورو مستعمرو په څېر د والي له لوري اداره کېده چې د برېټانيا حکومت ټاکه. په ۱۸۰۶ کال کې «ويليم بلای» د ويلز والي وټاکل شو. هغه اولس کاله مخکې په ۱۷۸۹ کال کې هغه مهال چې د H.M.S. Bounty بېړۍ پر خلاف خلکو بلوا وکړه، د بېړۍ کپتان و. بلای يو جدي شخص او د عامه نظم د ټينګښت پلوی و او دا هغه ځانګړنه وه چې غالباً د ۱۷۸۹ کال د بلوا لامل ګڼل کېږي. کله چې نوموړی والي هم شو، دريځ يې بدل شوی نه و او د شرابو د انحصار پرضد يې مبارزه وکړه. دغه ټکر يوې بلې بلوا ته لار پرانېسته، چې د پخواني ساتونکي يا عسکر جان مک ارتر له لوري رهبري کېده. دغه پېښه چې د «رام بلوا» په نامه يادېږي، بلای په کې يو ځل بيا ماته وخوړه. برېټانوي چارواکو د بلوا د غلي کولو لپاره سيمې ته لا ډېر ځواکونه واستول. مک ارتر ونيول شو او په بېړۍ

کې برېټانیا ته واستول شو. خو نوموړی ډېر ژر خوشې شو او بېرته استرالیا ته ستون شو، څو د یادې مستعمرې په سیاسي او اقتصادي برخو کې مهم رول ولوبوي. د رام بلوا اقتصادي ریښې لرلې. مجرمینو ته د انګېزې ورکولو تګلارې د ارتر په څېر یو شمېر کسان چې په ۱۷۹۰ کال کې په دویمه جوپه بېړیو کې استرالیا ته راغلي و، ښه شتمن کړل. ارتر په ۱۷۹۶ کال کې له پوځه استعفا وکړه او خپل ټول پام یې تجارت ته واړاوه. دا چې ارتر تر دې مخکې د څارویو کاروبار کاوه، متوجې شو چې د وړیو په تولید او صادراتو کې ډېره ګټه ده. دوی د نویو سیمو د موندنې لپاره له سیډني څخه سفر پیل کړ او د سفر په جریان کې له زرغون غرونو «Blue Mountains» سره مخ شول، چې بالاخره په ۱۸۱۳ کال کې له دې سیمې تر تېرېدو وروسته د استرالیا لویې وچې یوې بلې پراخې شنې سیمې ته ورسېدل. دا د پسونو جنت و. 'مک ارتر' ډېر ژر د استرالیا شتمن کس شو، هغه او نور ملګري یې پر سکواټوریانو «Squatters» چې معنا یې متصرف مالکین یا خانان دي، مشهور شول؛ ځکه چې هغوی پسونه په داسې ځمکو کې څرول چې د دوی نه وې، بلکې د برېټانوي دولت ملکیت و. په لومړیو کې دا یوه کوچنۍ مسئله ګڼل کېده، خو وروسته سکواټوران د استرالیا مشران شول، یا په بله وینا هلته سکواټر سالاري واکمنه شوه. د سوېلي ویلز سکواټر سالارۍ د ختیځې اروپا له استبدادي نظامونو یا د جنوبي امریکا مستعمرو سره ډېر توپیر درلود. دلته عامو وګړو د اتریش-هنګري یا تزاري روسیې په څېر ژوند نه کاوه او نه هم ځایي وګړي د مکسیکو او پیرو په څېر استثمار کېدل. جنوبي ویلز د ویرجینیا له جېمز ټاون سره له څو

اړخونو ورته والی درلود: نخبه پاړکي ډېر ژر د اقتصادي بنسټونو په جوړولو کې خپلې ګټې ولیدلې، داسې بنسټونه چې د اتریش-هنګري، روسیې، مکسیکو او پیرو په پرتله ډېر پرانېستي وو. مجرمین یوازینۍ بشري قوه وه او د کار په بدل کې د مزد ورکړه د هغوی لپاره یوازینۍ انګېزه وه. دغو مجرمینو ته اجازه ورکړل شوه چې د کار مشري وکړي او نور مجرمین پر کار وګوماري. تر ټولو مهمه دا چې د مجازاتو د وخت له پوره کېدو وروسته ورته ځمکې ورکړل شوې او بېرته له ټولو حقونو برخمن شول، له دې جملې یو شمېر لکه هېنري کیبل د استرالیا د شتمنو کسانو په ډله کې راغی. نوموړي په ۱۷۹۸ کال کې د «Ramping Horse» په نامه یو هوټل جوړ کړ او یو پلورنځی یې هم درلود. وروسته یې یوه کښتۍ واخیسته او د ځرمنو تجارت یې پیل کړ. کیبل تر ۱۸۰۹ کال پورې په سیډني کې د ۴۷۰ هکتارو په اندازې کرنیزه ځمکه، یو شمېر کورونه او پلورنځي لرل. په نوي سوېلي ویلز کې راتلونکې شخړه د خانانو او د ټولنې د نورو پاړکیو ترمنځ چې له اوسنیو او پخوانیو مجرمینو او د هغوی له کورنیو جوړه وه، پېښېدونکې وه. په خانانو کې د مک ارتر په څېر پخواني ساتونکي او سرتېري او نور ازاد وګړي شامل و. لا هم ډېر مالکیت د همدغو خانانو یا نخبګانو په لاس کې و او پخوانیو مجرمینو او د هغوی د کورنیو د تبعید ختمول او د مالکیت له حقونو برخمن کېدل غوښتل، هغه څه چې خانان یې مخالف و. د خانانو اصلي غوښتنه دا وه چې د دوی تر ولکې لاندې ځمکې باید د دوی شخصي ملکیت وګرځول شي. دا هغو شرایطو ته ورته و چې دوه پېړۍ مخکې شمالي امریکا ور سره مخ وه. څرنګه چې په لومړي څپرکي کې مو ولیدل، په مریلنډ او کارولینا کې د ویرجینیا کمپنۍ پر

وړاندې د قراردادیانو د بریالي کېدو په پایله کې شخړې رامنځته شوې. په سوېلي ویلز کې د لارډ بالتیمور او شلي کوپر رول مک ارتر او د هغه سکواټر ملګرو پر غاړه واخیست. که څه هم دا وېره موجوده وه چې مک ارتر او سکواټوران به خپلواکي اعلان کړي، خو د برېټانیا دولت یو ځل بیا د هغوی ترخنګ ودرېد. د برېټانیا دولت په ۱۸۱۹ کال کې د جان بیګ په مشرۍ یوه کمېسیون ته دنده وسپارله چې د حالاتو د ارزونې په موخه جنوبي ویلز ته لاړ شي. بیګ هلته د مجرمینو د امتیازاتو او حقوقو په لیدو سره ټکان وخوړ او په دې مستعمره کې پرانېستي اقتصادي بنسټونو سړی هیښ کړی و. نوموړي هلته د نویو مقرراتو د پلي کېدو وړاندیز وکړ: محکومین نه شي کولای چې ځمکه ولري، له دې وروسته هېڅوک حق نه لري چې محکومینو یا مجرمینو ته مزد ورکړي، پخوانیو مجرمینو ته د ځمکې ورکول باید بند شي او جزاګانې دې سختې شي. بیګ، سکواټورانو ته د اسټرالیا د طبیعي خانانو په سترګه کتل او هغوی باید د ده په نظر په استبدادي ټولنه کې حکومت کړی وای. خو دا کار شونی نه و.

په داسې حال کې چې بیګ د پخواني حالت د راګرځولو هڅه کوله، پخوانیو مجرمینو او د هغوی اولادونو د لا ډېرو حقونو دعوه کوله. تر ټولو مهمه دا چې هغوی د امریکا متحده ایالتونو په څېر د داسې سیاسي بنسټونو د جوړېدو هیله لرله چې په سیاسي مشارکت کې ورته د ګډون زمینه برابره شي. هغوی داسې ټاکنې غوښتې چې ټولو ته د ګډون مساوي زمینه برابره شي او داسې پارلمان یې غوښت چې د هغه په واسطه د حکومت نظارت وکړي. پخواني مجرمین، د هغوی

زامن او لوښې د نامتو لیکوال او ژورنالېست «ویلیام ونټ ورت» له لوري رهبري کېدل. ونټ د هغو کاشفینو په ډله کې وو چې له شنو غرونو واوښت او د سکواټورانو لپاره یې شنې او پراخې ځمکې وموندلې. له مجرمینو سره د ونټ ورت خواخوږي ښایي له دې امله وه چې پلار یې په لویو لارو کې د شوکمارۍ په تور ونیول شو او بیا استرالیا ته تبعید کړل شو. ونټ ورت دا مهال د پرانیستو سیاسي بنسټونو، انتخابي جرګې، د منصفه پلاوي په حضور کې د پخوانیو مجرمینو او د هغوی د کورنیو د محاکمه کولو او سوېلي ویلز ته د مجرمینو د لېږد د بندېدو سرسخت پلوی و. نوموړي د «Australian» په نامه یوه ورځپاڼه پیل کړه او بیا وروسته د موجوده بنسټونو پرضد د مبارزې مشر شو. مک ارتر د ونټ ورت او د هغه د ملګرو د مبارزې مخالف و. هغه د ونټ ورت د پلویانو د نومونو په کتارولو سره د هغوی ځانګړنې داسې بیانوي:

- پر اعدام محکوم د لندن یو یهودي چې دلته راغلی څو ځله یې د ګاډۍ شاته دُورې خوړلې.
- یو شراب پلورونکی یهود چې جواز یې لغوه شوی دی.
- یو دلال چې د مریانو د تجارت له امله تبعید شوی دی او دلته یې دُورې خوړلې دي.
- د دوو مجرمینو زوی
- یو درغلګر چې سخت پوروړی دی
- یو امریکایی دوکه مار
- یو بې شخصیته حقوقي وکیل
- یو پردی چې د موسیقۍ سامان الاتو پلورنځي یې سقوط شوی دی.
- هغه کس چې د دوو مجرمینو له لور سره یې واده کړی.

- هغه کس چې له یوې چمبه وهونکې مجرمې سره یې واده کړی.
خو د مک ارتر او سکواټورانو ترمنځ دغه اختلاف ونه شوی کولای چې په اسټرالیا کې روان بهیر وننګوي. د استازولۍ بنسټونو د جوړېدو لپاره کلکه مبارزه روانه وه چې نه ځپل کېدونکې وه. تر ۱۸۲۳ کاله پورې د سوېلي ویلز ټولې حکومتي چارې د والي په لاس کې وې، خو په همدې کال کې د برېټانیا دولت له لوري د یوې شورا په جوړېدو سره د والي واک محدود شو. په لومړیو کې د دې شورا د غړیتوب لپاره د سکواټورانو او غیر مجرمینو له ډلې کسان ټاکل شوي وو، چې مک ارتر هم په کې و، خو دا وضعیت دوامدار نه و. په ۱۸۳۱ کال کې والي ریچارډ بورک فشارونو ته تسلیم شو او په لومړي ځل یې پخوانیو محکومینو ته په منصفه پلاوي کې د غړیتوب اجازه ورکړه. پخواني محکومین او نور ازاد وګړي چې تازه دغې مستعمرې ته کډه کېدل، له برېټانیا څخه د محکومینو د لېږد د بندېدو غوښتونکي وو، ځکه چې دا چاره د کار په بازار کې د رقابت او د مزد د کمېدو لامل کېده. سکواټورانو هڅه کوله چې د کارګرو مزد کم شي، خو بریالي نه شول. په ۱۸۴۰ کال کې سوېلي ویلز ته د مجرمینو لېږد بند شو او په ۱۸۴۲ کال کې د قانون جوړونې یوه شورا جوړه شوه چې دوه ثلثه غړي یې انتخابي او پاتې نور یې انتصابي وو. هغو محکومینو چې کافي جایدادونه لرل، د کاندېدو او رایې ورکونې حق درلود. تر ۱۸۵۰ مې لسیزې پورې په اسټرالیا کې د سپین پوستو لپاره د رایې ورکونې عمومي حق په رسمیت وپېژندل شو. د خلکو، پخوانیو مجرمینو او د هغوی د کورنیو غوښتنې تر هغه ځه لوړې وې، چې ویلیم ونټ ورت په لومړیو کې د هغه تصور کاوه.

په واقعیت کې ونې ورت دا مهال د محافظه کارانو په ډله کې و، چې د یوې غیر منتخبې شورا پر جوړېدو یې ټینګار کاوه. خو تر دې مخکې د مک ارتر په څېر، ونې ورت نه شوای کولای چې د پرانېستو سیاسي بنسټونو پر لور د حرکت مخه ډپ کړي. ویکتوریا ایالت چې په ۱۸۵۱ کال کې له سویلي ویلز څخه جلا شوی و او تاسمانیا ایالت، په نړۍ کې لومړنۍ سیمې وې چې د ۱۸۵٦ کال په ټاکنو کې پکې سري یا پټې رایې وکارول شوې او همدارنګه د رایو اخیستل او د جبري رایې کارول پکې منع شول. نن ورځ په ټاکنو کې د پټې یا سري رایې ورکونې معیار د استرالیایي میتود په نوم پېژندل کېږي.

په جنوبي ویلز کې د سیډني لومړني شرایط ۱۲۸ کاله مخکې د ویرجینیا په جېمز ټاون کې له موجوده شرایطو سره ډېر ورته والی درلود. خو د جېمز ټاون اوسېدونکي د مجرمینو پر ځای قراردادي کارګران وو. په دواړو سیمو کې لومړنیو شرایطو د زبېښونکو استعماري بنسټونو جوړېدو ته اجازه ور نه کړه. په دواړو سیمو کې د انسانانو داسې ګڼ مېشته سیمې نه وې چې د استثمار وړ کارګران پکې پیدا شي او همدارنګه ګران بیه فلزاتو لکه سرو زرو، سپینو زرو او د کنبت وړ ځمکو ته لاسرسی اسانه نه و. په ۱۷۸۰ یمه لسیزه کې د مریانو تجارت لا هم په کش کې و او سویلي ویلز کېدای شوای چې له مریانو ډک شي، خو دا کار ګټور نه و. هم د ویرجینیا کمپنۍ او هم سرتېري او ازاد وګړي چې نوی جنوبي ویلز یې اداره کاوه، د پرانېستو اقتصادي بنسټونو رامنځته کولو ته غاړه کېښوده. د ویرجینیا په پرتله په ویلز کې دا پروسه له لږې شخړې سره مل وه او هغه هڅې ناکامه شوې چې د دې بهیر د اپوټه یا معکوس کولو لپاره

پیل شوې وې. استرالیا او متحدو ایالتونو د برېټانیا په پرتله د پرانېستو بنسټونو په لور یو متفاوت مسیر طی کړ. هغه پرتمین انقلاب چې برېټانیا یې ولړزوله، په متحدو ایالتونو او استرالیا کې ورته اړتیا نه وه، ځکه چې په یادو هېوادونو کې شرایط ډېر متفاوت و، خو دا په دې معنا نه ده چې په دغو هېوادونو کې پرانېستې بنسټونه له کومې شخړې پرته رامنځته شول، بلکې د امریکا متحده ایالتونو له برېټانوي ښکېلاک څخه تر ازادۍ وروسته د پرانېستو بنسټونو جوړولو ته مخه کړه. په برېټانیا کې استبدادي نظام له کلونو راهیسې واکمن و او د دغه شان یوه نظام ماتول یوازې د انقلاب له لارې شوني و. که څه هم بالتیمور غوښتل چې په مریلنډ کې او جان مک ارتر په سوېلي ویلز کې دغه ډول نظامونه واکمن کړي، خو هدف ته ونه رسېدل. په متحده ایالتونو او استرالیا کې د پرانېستو بنسټونو د موجودیت له امله، صنعتي انقلاب ډېر ژر دغو سیمو ته ریښې وغځولې او د شتمن کېدو په لور یې مزل پیل کړ. نورو مستعمرو لکه کاناډا او نیوزلنډ هم دغه لار تعقیب کړه. له دې پرته د پرانېستو بنسټونو په لور نورې لارې هم موجودې وې. د لوېدیځې اروپا ګڼو هېوادونو د فرانسې لوی انقلاب په پایله کې د پرانېستو بنسټونو په لور د ورتګ درېیمه لار خپله کړه. د فرانسې انقلاب په دغه هېواد کې استبدادي نظام را نسکور کړ او تر یو لړ کورنیو شخړو وروسته د لوېدیځې اروپا په ګڼو سیمو کې بنسټیې بدلونونو ته لار هواره شوه. په پایله کې دغو اصلاحاتو په لوېدیځه اروپا کې پرانېستي اقتصادي بنسټونه، صنعتي انقلاب او اقتصادي وده را وټوکول.

د خنډونو ماتول: د فرانسې انقلاب

د ۱۷۸۹ کال تر انقلاب وړاندې په فرانسه کې درې پېړۍ استبدادي سلطنتي نظام واکمن و. د فرانسې ټولنه پر دریوو برخو چې «ټولنیز پاړکي» یې بلل، وېشل شوې وه. په لومړي پاړکي کې اشراف، په دویم کې روحانیون او په درېیم کې نور عام وګړي شامل وو. درېیم پاړکي متفاوت حقوق لرل او دوه لومړنیو طبقو هغه حقوق لرل چې نور ترې محروم وو، هغسې لکه له یوه استثماري رژیم څخه چې یې تمه کېږي. اشراف او روحانیون له مالیاتو څخه معاف وو، په داسې حال کې چې عام وګړي د ټو ډوله مالیاتو په ورکولو مکلف وو. کلیسا نه یوازې مالیات نه ورکول، بلکې پراخې ځمکې یې په واک کې لرلې او پر عامو خلک یې ځانګړي مالیات وضع کړي وو. سلطنتي کورنۍ، اشرافو او روحانینو مجلل او شانداره ژوند درلود، په داسې حال کې چې عام خلک له سختې بېوزلۍ کړېدل. قوانینو نه یوازې د اشرافو او روحانینو اقتصادي ګټې خوندي کولې، بلکې هغوی ته یې عام و تام سیاسي واک هم ورکړی و. په اتلسمه پېړۍ کې د فرانسې په ښارونو کې د ژوند شرایط په ډېر ناوړه حالت کې و. د تولید چارې د ځواکمنو صنفي ټولنو له لوري داسې تنظیم شوې وې چې د دې ټولنو غړو ته یې په لویه پیمانه عواید په لاس ورکول او اصنافو هڅه کوله چې د نورو کسانو پر مخ د کاروبار دروازې بندې وساتي. د لرغوني رژیم په نامه مشهور نظام د خپل پایښت او دوام هڅه کوله. د پانګونې او کار پنځونې ډګر ته د نویو کسانو راتګ ته د اړدوړ او بې ثباتۍ په سترګه کتل کېدل. که په ښارونو کې ژوند سخت و، خو په کلیو کې بیا د ناورین تر بریده رسېدلی و. لکه څرنګه چې مخکې مو اشاره وکړه، په فرانسه کې د خان-رعیت

افراطي نظام چې خلک یې په ځمکو پورې تړلي وو او فیوډالي خانانو ته به یې ځمکې کرلې، له وړاندې یې په زوال پیل کړی و. کروندګرو باید سلطنتي کورنۍ، اشرافو او کلیسا ته مالیه ورکړې وای. د فرانسې انقلاب د همدغه وضعیت پر وړاندې یو غبرګون و. د ۱۷۸۹ کال د اګست پر ۴ مه د 'ملي بنسټګرې جرګې' له لوري پېشنهاد شوي نوي اساسي قانون فرانسه په بشپړه توګه بدله کړه. د قانون په لومړۍ ماده کې راغلي وو:«په دې توګه ملي جرګه خان-رعیت نظام په بشپړه توګه ملغا اعلانوي. جرګه دغه راز اعلانوي چې اوسني حقوق او وجایب –که فیوډالي او سنسوال دي- او ټول هغه چې له خان-رعیت نظام سره تړاو لري، د غرامت له ورکړې پرته لغوه کېږي.»

وروسته په ۹ مه ماده کې راځي:«د مالیاتو په نوم ځانګړي امتیازارت د تل لپاره لغوه کېږي. مالیات باید له ټولو وګړو او شتمنیو کسانو څخه یو شان واخیستل شي. داسې قوانین باید جوړ شي چې له مخې یې مالیات د کال په هرو شپږو میاشتو کې په مناسبه بڼه ورکړل شي.»

په دې توګه د فرانسې انقلاب په خپل لومړي ګوزار کې فیوډالي نظام او د هغه اړوند ټول حقوق له منځه یوړل او د اشرافو او روحانینو ټول مالیاتي معافیتونه یې لغوه کړل، خو په قانون کې تر ټولو هینبوونکی پرمختګ چې هغه مهال یې تصور هم نه شوی کېدای، یوولسمه ماده وه:«ټول وګړي پرته له دې چې ټولنیز موقف یې په پام کې ونیول شي، دا حق او وړتیا لري چې په ملکي یا نظامي برخو کې دنده اجرا کړي او هېڅ شغل یا مسلک له دې حکم څخه مستثنی نه

دی.» د قانون په وړاندې برابري او مساوات نه یوازې د ژوند په ورځنیو چارو، بلکې د سیاست په ډګر کې هم عملي شول. په انقلاب پورې د تړلو اصلاحاتو لړۍ د اګست له ۴ مې وروسته هم دوام وکړ. ورپسې د ځانګړو مالیاتو د وضع کولو په برخه کې د کلیسا واکونه منحل شول او د روحانینو مقام د دولتي کارمندانو کچې ته راټیټ کړل شو. د سیاسي او ټولنیزو مقامونو د منحلولو په پایله کې د اقتصاد پر وړاندې پراته خنډونه هم له مخې لرې کړل شول، دغه راز صنفي ټولنې منحل او د کسب و کار پر مخ پراته خنډونه اوبه شول. په لومړي سر کې اصلاحات تر ډېره د استبدادي نظام پر له منځه وړلو باندې متمرکز و. که څه هم د اګست د څلورمې تر بدلون وروسته په فرانسه کې څو لسیزې بې ثباتي او کورنۍ جګړه پیل شوه، خو دا له استبدادي نظام او زبېښونکو بنسټونو څخه د پرانېستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو په لور نه پر شا کېدونکي ګامونه وو. دغه بدلونونه چې د سیاست او اقتصاد په برخه کې له نورو اصلاحاتو سره بدرګه شول، په ۱۸۷۰ کال کې د درېیم جمهوریت پرمهال اوج ته ورسېدل، چې په پایله کې یې په فرانسه کې پارلمان رامنځته شو؛ کټ مټ هغسې لکه د پرتمین انقلاب په نتیجه کې چې برېټانیا د پیاوړي پارلمان څښتنه شوه. د فرانسې انقلاب کړاوونه، تاوتریخوالی، بې ثباتۍ او شخړې له ځان سره لرلې، خو پر دې سربېره؛ فرانسویان د هغو زبېښونکو او استبدادي بنسټونو له لومې وژغورل شول، چې په ختیځه اروپا کې اتریش-هنګري او روسیې رامنځته کړي وو او د پرمختګ مخه یې پرې ډپ کړې وه.

د فرانسې استبدادي شاهي نظام څنګه د ۱۷۸۹ کال اوښتون ته لار پرانېسته؟ ومو لیدل چې زیاتره استبدادي نظامونه په دې توانېدل

چې حتی له سخت اقتصادي رکود او ټولنیزو کړکېچونو سره سره، خپل حیات ته دوام ورکړي. د نورو ګڼو پېښنو په څېر چې انقلابونه او هیښوونکي بدلونونه زېږوي، د فرانسې انقلاب هم د بېلابېلو عواملو د یو ځای کېدو په پایله کې رامنځته شو او دغو عواملو د برېتانیا د چټک صنعتي کېدو له واقعیتونو سره ژوره اړیکه درلوده. البته چې دا د تاریخ نا اټکل شوی مسیر و؛ لکه په واک کې د پاتې کېدو لپاره د یو شمېر افرادو د استبدادي نظام د ټینګولو هڅې ناکامې شوې او د ۱۷۸۹ کال انقلاب په فرانسې او د اروپا په نورو برخو کې د بنسټونو د بدلون په برخه کې داسې رول ولوباوه، چې په لومړي سر کې یې هېڅ تصور نه کېده. په فرانسه کې زیاتره قوانین او ځانګړي امیتازات د منځنۍ پېړۍ له دورې څخه په میراث پاتې وو. دغو قوانینو او امتیازاتو نه یوازې د ولس پر وړاندې د لومړي او دویم پاړکي له ګټو دفاع کوله، بلکې د پاچا پر وړاندې یې هم د یادو دوو طبقو ګټې خوندي کولې. څلورم لویي چې د لمر پاچا باندې مشهور و، له ۱۶۶۱ څخه تر ۱۷۱۵ کاله پورې د مرګ تر وخته، ۵۴ کاله پر فرانسې پاچاهي وکړه. نوموړی ان په پنځه کلنۍ کې په ۱۶۴۳ کال کې رسماً پر تخت کېناست. نوموړي د سلطنت د واک مزي ټینګ کړل او د حکومت د استبدادي کولو پروسه چې پېړۍ مخکې پیل شوې وه، لا پسې سخته کړه. ډېری پاچاهانو به د اشرافو له جرګې سره چې د پاچا د خوښې کسان وو، سلا مشوره کوله. که څه هم دغه جرګه تر ډېره محافظه کاره وه، خو بیا هم د پاچا د قدرت پروړاندې یو نرم خنډ ګڼل کېده. همدا لامل و، چې څوارلسم لویي د جرګې د غونډو له دایرولو پرته حکومت وکړ. د هغه د واکمنۍ

پرمهال فرانسه په اتلانتیک او خپلو مستعمرو کې د سوداګرۍ پر مټ یوه اندازه اقتصادي ودې ته ورسېده. د لویي د مالیې مخکنښ وزیر «جان باپټیست» د دولت تر ولکې لاندې پر صنعت ولاړ پرمختګ څخه څارنه کوله، چې یو ډول استثماري وده یې رامنځته کړې وه. د دې محدودې ودې ګټه یوازې لومړي او دویم پاړکي ته رسېده. لویي د فرانسې د مالیاتي نظام د سمولو په هڅه کې و، ځکه چې دولت د جګړه ییزو لګښتونو، لوی او منظم پوځ د جوړولو، بې شانه دربار، شخصي لګښتونو او د پاچاهي ماڼیو د جوړولو لپاره پیسو ته اړتیا لرله. دا وخت حتی د کوچنیو مالیه ورکوونکو له لوري د مالیې نه ورکولو هم کولای شوای چې د پاچا عواید زیانمن کړي.
کله چې په ۱۷۷۴ کې شپاړسم لویي واک ته ورسېد، سره له دې چې څه نا څه اقتصادي وده موجوده وه، خو ټولنه له یوه سخت کړکېچ سره مخ شوې وه. پردې سربېره، پخوانۍ مالي ستونزې پر اقتصادي ناورین اوښتې وې او د (۱۷۵۶-۱۷۶۳) کلونو ترمنځ د فرانسې او برېټانیا ترمنځ اووه کلنه جګړه ونښته چې په ترځ کې یې فرانسې کاناډایي مستعمره له لاسه ورکړه او سخت زیانونه یې وګالل. ځینو نوموتو سیاسي څېرو هڅه کوله چې د وضعیت د کابو کولو په موخه د سلطنت په بودیجوي جوړښت کې بدلون رامنځته کړي او مالیات لوړ کړي، چې په دې ډله کې د وخت مشهور اقتصاد پوه 'ان-رابرټ-جاکس تورګاټ'، 'جاکس نیکر' چې تر انقلاب وروسته یې مهم رول ولوباوه او 'شارل الکساندر' کالون شامل وو. خو یو یې هم په خپل کار کې بریالی نه و. کالون، شپاړسم لویي ته مشوره ورکړه چې د اشرافو جرګه جوړه کړي. پاچا او سلاکارانو یې هیله لرله چې جرګه یا اسامبله به د دوی اصلاحات تایید کړي، لکه د برېټانیا لومړي

چارلېز چې په ۱۶۴۰ کال کې د پارلمان په رابللو سره له سکاټلنډیانو سره د جګړې لپاره د پوځ لګښتونه تصویب کړل. جرګې د تمې خلاف پرېکړه وکړه او ښرګنده یې کړه چې د خلکو د استازو په توګه یوازې د «طبقاتو عمومي جرګه» کولای شي چې دغه اصلاحات تصویب کړي. د طبقاتو عمومي جرګه یا اسامبله د اشرافو جرګې په پرتله یو متفاوت جوړښت و. په دویمې کې یې زیاتره لوی اشراف و، چې د پاچا په خوښه ټاکل کېدل، خو په لومړي هغې کې یې بیا د درې واړو پاړکیو استازي شامل و. دغې جرګې خپله وروستۍ غونډه په ۱۶۱۴ کال کې جوړه کړې وه. کله چې د طبقاتو عمومي جرګې په ۱۷۸۹ کال کې په ورسا کې غونډه جوړه کړه، ښرګنده شوه چې د هېڅ راز هوکړې امکان نه شته. د نه جوړجاړي وړ حالت رامنځته شوی و، ځکه چې ټیټ پوړې طبقې دا د ځان لپاره یو فرصت ګاڼه چې له موکې نه په استفادې په سیاسي واک کې خپل رول یقیني کړي او په عمومي جرګه کې د لا ډېر حق غوښتونکي وو، هغه حق چې روحانینو او اشرافو یې مخالفت کاوه. دغه غونډه د ۱۷۸۹ کال د مې میاشتې پر پنځمه له کومې هوکړې پرته پای ته ورسېده او یوازې د «ملي جرګې» په نوم د یوه بل ځواکمن جوړښت د رامنځته کېدو پرېکړه وشوه چې دغه کار سیاسي کړکېچ نور هم پراخ کړ. درېیمې طبقې، په ځانګړې توګه سوداګرو، صنعتکارانو او نورو کسبګرو چې د ډېر واک غوښتونکي وو، روانو تحولاتو ته د خپل زیاتېدونکي نفوذ او واک په سترګه کتل. عامو وګړو چې حالاتو زړور کړي وو، د هغوی په ملاتړ لارو کوڅو ته راووتل چې بالاخره دغه پېښه د جولای په نهمه د بنسټګرو جرګې «Constituent Assembly» په

جوړېدو تمامه شوه. په دې وخت کې د هېواد سياسي چاپېريال او په ځانګړې توګه په پاريس کې وضعيت د کړکېچ خوا ته روان و، د يادې پېښې په غبرګون کې د دربار محافظه کارانو، پاچا وهڅاوه چې د ماليې سمونپال وزير «نېکير» له دندې ګوښه کړي، دې کار خلک نور هم راوپارول او پايله يې د «باستيل» مشهور توپان و، چې د ۱۷۸۹ کال د جولای په ۱۴ مه پېښ شو. له دې وروسته انقلاب له خپل ټول زور او ځواک سره پيل شو، نيکير بېرته دندې ته را وستل شو او 'مارکس ډي لافايټ' ته د پاريس د ملي ګارډ مشري وسپارل شوه. هغه څه چې د باسټيل له توپانه هم ډېر د پام او ارزښت وړ دي، د 'بنسټګرو ملي جرګې' پرېکړه وه چې پر بنسټ يې د ۱۷۸۹ کال د اګست پر ۴ مه نوی اساسي قانون تصويب شو. د نوي قانون له مخې فيوډالېزم ړنګ او د لومړي او دويم پاړکي ځانګړي امتيازات لغوه شول، خو د دغو بدلونونو په لړ کې جرګه پر دوو برخو ووېشل شوه. دا چې د ټولنې وضعيت او بڼه بايد څه ډول وي، په دې اړه د جرګې د غړو ترمنځ د نظر اختلاف موجود و. لومړنی ګام د محلي کلوپونو جوړول وو، چې مهم يې د 'جاکوبين راډيکال کلوپ' و، چې وروسته يې د انقلاب واګې په لاس کې واخيستې. په ورته وخت کې له هېواده په لويه کچه د اشرافو د وتلو لړۍ پيل شوې وه، چې وروسته په «کډوالو» مشهور شول. بل پلو يو شمېر کسانو پاچا دې ته هڅاوه چې په خپله يا د بهرنيو قدرتونو لکه د اتريش په مرسته چې د مَلکې «ماري انتوانټ» پلرنی ټاټوبی او همدارنګه د کډوالو پناه ځای و، ملي جرګه ړنګه کړي. د انقلاب زياتره مبارزينو د انقلاب دوه کلنۍ لاسته راوړنې په خطر کې ليدې. د بنسټګرو ملي جرګې د ۱۸۹۱ کال د سپټمبر په ۲۹ مه د اساسي قانون وروستی

متن تصویب کړ، چې پر بنسټ يې فرانسه پر يوه مشروط سلطنتي نظام بدله شوه او ټول وګړي له برابرو حقونو برخمن شول. په فرانسه کې شاهي نظام په خپل ځای پاتې شو، خو د پاچا واکونه محدود شول، داسې چې ان ازادي يې هم تر پوښتنې لاندې راغله، خو کله چې په ۱۷۹۲ کال کې د فرانسې او د اتریش په مشرۍ د «لومړي ایتلاف» ترمنځ جګړه ونښته، د انقلاب خوځنده بهیر ټکنی شو. دغې جګړې انقلابیون او خلک د لا ډېر افراطیت او تاوتریخوالي په لور سوق کړل، چې د «sans-culottes» په نوم يادېږي. دا دوره چې د ترور عصر يې بولي، د «جاکوبین ډلې» تر قومندې لاندې د «روبس پیر او ساین جوس» تر مشرۍ لاندې د شپاړسم لويي او ماري انټوانت تر اعدامولو وروسته پيل شوه. د اعدامولو په دې لړۍ کې نه يوازې ګڼ اشراف او انقلاب ضد کسان له منځه یووړل شول، بلکې په خپله د انقلاب مشهورې څېرې او مشران هم لکه «Brissot»، «Danton» او «Desmoulins» د مرګ په سزا محکوم شول. خو د ترور دا لړۍ ډېر ژر له کنټروله ووتله او په پایله کې د ۱۷۹۴ کال په جولای کې په خپله د ترور ډلې د مشرانو لکه د «روبسپیر» او «ساین جوس» په وژل کېدو سره یاده لړۍ پای ته ورسېده. فرانسه د ۱۷۹۵ او ۱۷۹۹ کلونو ترمنځ لومړی د 'ډایرکټري' په نامه د نسبتاً ناکاره حکومت په مشرۍ او وروسته بیا د 'درې کسیزې شورا' پرمهال چې دوکاس، سیاس او ناپیلیون بناپارټ په کې شامل وو، فرانسه نسبي ثبات ته ورسېده. ځوان جنرال ناپلیون بناپارټ چې د ډایریکټري پرمهال په پوځي برخه کې د ځینو بریالیتوبونو او لاسته راوړنه له امله مشهور شوی و، له ۱۷۹۹ کال

وروسته په فرانسه کې د یوه اغېزناک او مخکښ کس په توګه را څرګند شو. په دې توګه، درې کسیزې شورا ډېر ژر خپل ځای د ناپلیون یو کسیز حکومت ته پرېښود. د ۱۷۹۹ او ۱۸۱۵ کلونو ترمنځ چې د ناپلیون د واک دوره ده، فرانسه د Austerlitz، Wagram او Jena-Auerstadt په څېر د سترو جګړو د ګټلو شاهده وه، چې د اروپا لویه وچه یې په ګونډو کړه. ناپلیون دا فرصت پیدا کړ چې په خپل قلمرو کې اصلاحات پلي او نوي قوانین چې کوډ[1] یې باله، جوړ کړي. په ۱۸۱۵ کال کې د ناپلیون تر نهایي ماتې او سقوط وروسته، په فرانسه کې یو ځل بیا سیاسي حقونه محدود شول او د اتلسم لویي تر مشرۍ لاندې پاچاهي نظام را ژوندی شو، خو دغو ټولو بدلونونو بالاخره ورو- ورو د پرانیستو سیاسي بنسټونو جوړولو ته زمینه برابره کړه. د ۱۷۸۹ کال د انقلاب له زړه څخه راټوکېدلو قوتونو په فرانسه کې استبداد او مطلقیت ته د پای ټکی کېښود او پایله کې یې په فرانسه کې د پرانیستو بنسټونو اساس کېښود. فرانسې او د اروپا هغه برخې چې د انقلابي اصلاحاتو لړۍ ور رسېدلې وه، په نولسمه پېړۍ کې د صنعتي کېدو له بهیر سره یو ځای شول.

د انقلاب خپرېدل

د فرانسې انقلاب (۱۷۸۹) په لړ کې په ټوله اروپا کې د یهودیانو پر وړاندې سخت محدودیتونه وضع شول. د بېلګې په توګه، د جرمني په فرانکفورټ کې د یهودیانو د اوسېدنې لپاره داسې قوانین وضع شول، چې د منځنۍ پېړۍ له حالاتو سره یې اړخ لګاوه. د دې قوانینو له مخې په فرانکفورټ کې یوازې ۵۰۰ کورنۍ یهودیانو په یوه کوچنۍ

[1] Code

ځانګړي ښارګوټي کې چې جودن ګاس[1] يې باله، د اوسېدو حق درلود. دغو يهوديانو د شپې مهال، د يکشنبې په ورځو او د مسيحي مناسبتونو په وخت کې له ښارګوټي د باندې وتلو اجازه نه درلوده. د يهوديانو په 'جودن ګاس' ښارګوټي کې له حده ډېر نفوس راټول شوی و، دوی تر سخت ځار او فشار لاندې و او هر کال به د يهودو دوه کورنۍ په ښارګوټي کې منل کېدې، همدارنګه هرکال دولس جوړې کسانو ته د واده اجازه ورکول کېده، نجلۍ او هلک بايد د واده پرمهال د پنځه ويشت کلنۍ عمر پوره کړی وای. يهودو دغه راز د کرکيلې او د وسلو، درملو، مشروباتو او غلو-دانو د تجارت حق نه درلود. تر ۱۷۲۶ کاله پورې د يهوديانو لپاره ځانګړې جامې مشخصې شوې وې، چې د نارينه وو لپاره دوه زېړې کړۍ او د ښځو لپاره نرۍ حجاب و. يهوديان د مالياتو په ورکړې مکلف و.

د فرانسې د انقلاب په اوج کې د «ماير امشيل روچيلډ» په نامه يوه بريالي ځوان تاجر د فرانکفورټ په جودن ګاس کې ژوند کاوه. روچيلډ د ۱۷۸۰ يمې لسيزې تر لومړيو پورې په فرانکفورټ کې د سکو، فلزاتو او لرغونو اثارو د سوداګرۍ په برخه کې يو وتلی نوم و، خو نوموړي د ښار د نورو يهوديانو په څېر حق نه درلود چې له خپلې ټاکلې سيمې بهر کاروبار او يا حتی له هغې بهر ژوند وکړي. خو وضعيت د بدلېدو په حال کې و، په ۱۷۹۱ کال کې د فرانسې ملي جرګې پر يهوديانو د محدوديتونو د لرې کولو او د هغوی لپاره د ازادۍ د ورکړې پرېکړه وکړه. همدارنګه د فرانسې پوځ دا مهال د راينلنډ او د جرمني په لوېديځ کې د يهودو په ازادولو بوخت و.

[1] Judengasse

فرانسويانو په ۱۷۹۶ کال کې پر فرانکفورټ د توپونو خوله ور سمه کړه او نيمايي جودن ګاس يې ويجاړ کړ، د جګړې له امله نږدې ۲،۰۰۰ يهوديانو خپل کورونه پرېښودل او د فرانکفورټ نورو خوندي سيمو ته و کوچېدل، چې روچيلډ هم په دې ډله کې و. تر دې وروسته يهوديانو کولای شول چې په جرمني کې ازادانه کاروبار وکړي. دوی د اتريش پوځ ته د خوړو او غلو دانو د برابرولو قرارداد ترلاسه کړ او روچيلډ ډېر ژر د فرانکفورټ د شتمنو يهوديانو په ډله کې راغی. يهوديانو بايد د بشپړې ازادۍ لپاره تر ۱۸۱۱ کاله پورې انتظار کړی وای، څکه کله چې ناپليون پر جرمني يرغل وکړ، په ۱۸۰۶ کال کې يې 'کارل فون دالبرګ' د فرانکفورټ والي ټاکلی و او نوموړي دغه اصلاحات په تدريجي توګه تر ۱۸۰۱۱ کال پورې عملي کړل. په دې وخت ماير امشيل خپل زوی ته وويل:«ته دا دی اوس يو سيټيزن يې»

د يهوديانو د ازادولو لپاره مبارزه په دې پېښې سره پای ته ونه رسېده، څکه چې حالات بېرته پر شا لاړل، په ځانګړې توګه په ۱۸۱۵ کال کې د ويانا کنګرې په ترڅ کې چې تر ناپليون وروسته يو لړ نوي سياسي توافقات وشول. خو د يهوديانو ښارګوټي ته د روچيلډ بېرته تګ هېڅ ممکن نه و، مايل امشيل او زامنو يې ډېر ژر د اروپا د نولسمې پېړۍ ستر بانک جوړ کړ چې په فرانکفورټ، لندن، پاريس، ناپل او ويانا کې يې څانګې درلودې. دا يوازينۍ پېښه نه وه. لومړی د فرانسې انقلابي پوځ او بيا وروسته ناپيليون د اروپا لويې وچې يوه ستره برخه لاندې کړه. هغه سيمې چې فرانسويانو نيولې وې، د منځنۍ پېړۍ بنسټونه او سيستمونه يې لرل چې د پاچاهانو، شهزادګانو او اشرافو په ګټه را څرخېدل او په ښارونو او لرې پرتو

سیمو کې یې پر تجارت محدودیتونه لګولي وو. دلته د فرانسې په نسبت، په زیاترو سیمو کې فیوډالېزم او خان-رعیت نظام ته ډېر ارزښت ورکول کېده. د پروس او اتریش-هنګري په ګډون په ختیځه اروپا کې د سرفیانو یا رعایا ژوند په ځمکو پورې تړلی و. د خان-رعیت نظام دغه ناوړه بڼه په لوېدیځه اروپا کې له منځه تللې وه، خو لا هم رعایا فیوډالي خانانو ته د امتیازاتو او مالیاتو په ورکولو او د نورو چارو په ترسره کولو باندې مکلف و. د مثال په توګه، د ناساو-یوزینګېن په حکومت کې رعایا د ۲۳۰ بېلابېل ډوله محصول، مالیاتو او خدماتو په ترسره کولو مکلف و، د محصول د ورکړې په برخه کې یو هم د عشر په نوم د څاروي د ذبحه کولو محصول و. د مچیو د شاتو عُشر او د موم عُشر هم اخیستل کېده. د ځمکو د پلور او پېر په معاملاتو کې خانانو خپله ونډه درلوده. په دې سیمه کې صنفي ټولنې هم چې د ښار ټول اقتصادي فعالیتونه یې تنظیمول، د فرانسې په پرتله قوي وې. د جرمني په ختیځو ښارونو کولن او اخن کې د نساجۍ ماشینونه د اصنافو له لوري منع شوي وو. زیاتره ښارونه، د سویس له برن څخه نیولې د ایټالیا تر فلورانس پورې د یو شمېر محدودو کورنیو له لوري اداره کېدل. خو کله چې په فرانسه کې مطلق العنان نظام ړنګ، فیوډالي مناسبات او صنفي ټولنې له منځه لاړل او د قانون برابري مځته راغله؛ انقلابي مشرانو او وروسته ناپلیون یادو سیمو ته هم انقلاب خپور کړ. د قانون په وړاندې برابري د قانون د واکمنۍ تر ټولو مهم مفهوم جوړوي چې په راتلونکي څپرکي به په جزیاتو پرې خبرې وکړو. په دې توګه د فرانسې انقلاب نه یوازې خپله فرانسه، بلکې د اروپا نورې سیمې هم د پرانیستو

بنسټونو او اقتصادي ودې جوګه وګرځولې. په ۱۷۹۰ یمه لسیزه کې یو شمېر اروپايي قدرتونه د فرانسې له تحولاتو څخه په وېره کې و او له همدې کبله د شپاړسم لويي د ژغورنې په پلمه يې د اتریش په محوریت پر فرانسې د برید هوډ وکړ. تمه وه چې د انقلاب له لوري د جګړې ډګر ته استول کېدونکي موقتي ځواکونه به له ماتې سره مخ شي، خو تر څو لومړنیو ماتو وروسته د نوې جمهوري فرانسې ځواکونه په هغې جګړه کې بریالي شول چې په لومړي سر کې دفاع وه. په جګړه کې د مدیریت او انسجام په برخه کې ستونزې موجودې وې چې باید حل شوې وای، خو فرانسويانو په دې وخت کې پر یوه ستر ابتکار لاس پورې کړ چې هغه د ولسي قوت یا لښکرو راټولول و. مخکې له دې چې فرانسويان په جګړه کې د ناپلیون نظامي مهارتونه وکاروي، د ولسي ځواکونو کارونې فرانسويانو ته دا چانس ورکړ چې په جګړه کې ګټونکي شي.

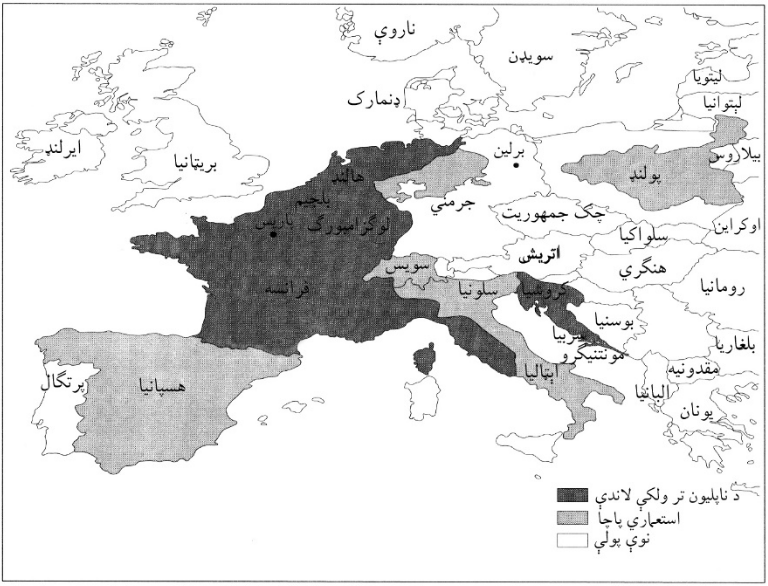

۱۷مه نقشه: د ناپیلیون امپراتوري

لومړنیو پوځي بریالیتوبونو، د جمهوریت مشران وهڅول چې د فرانسې او په پروس او اتریش کې د سیالو قدرتونو ترمنځ د قوي سپر په رامنځته کولو سره د فرانسې پولې پراخې کړي. فرانسویانو ډېر ژر هالنډ او د هغه متحد ایالتونه چې اوسمهال د بلجیم او هالنډ سیمې دي او پخوا د اتریش اړوند وې، ونیولې. فرانسویانو دغه راز د اوسني سویس ډېرې برخې لاندې کړې او د ۱۷۹۰ لسیزې تر پایه یې یادې درې واړه سیمې په خپل ولکه کې وساتلې. جرمني په لومړیو کې سخت مقاومت وکړ، خو په ۱۷۹۵ کال کې یې راینلنډ وبایله. پروس یا جرمني مجبور شو چې د باسل تړون په ترڅ کې دغه سیمه په رسمیت وپېژني. فرانسویانو د ۱۷۹۵ او ۱۸۰۲ کلونو ترمنځ

یوازې راینلنډ سیمه په واک کې لرله او په ۱۸۰۲ کال کې راینلنډ رسماً د فرانسې برخه شوه. د ۱۷۹۰ یمې لسیزې په نیمایي کې ایټالیا له اتریش سره د جګړې په لومړۍ کرښه کې پاتې شوه. په ۱۷۹۲ کال کې ساوې هم له فرانسې سره وتړل شوه او په ۱۷۹۶ کال کې د ناپیلیون تر یرغل مخکې، په جګړه کې بن بست رامنځته شو. د ۱۷۹۷ کال په لومړیو کې ناپلیون د لویې وچې په لومړي عملیاتو کې له وینز پرته چې هغه مهال د اتریش په لاس کې و، کابو ټوله شمالي ایټالیا اشغال کړه. د ۱۷۹۷ کال په اکتوبر کې له اتریش سره د کامپو-فورمیو تړون په لاسلیک سره د لومړي ایټلاف جګړه پای ته ورسېده او د فرانسې تر ولکې لاندې د یو شمېر جمهوریتونو موجودیت په رسمیت وپېژندل شو، خو پر تړون سربېره هم، فرانسویانو د ۱۷۹۷ کال په مارچ کې د پاپال ایالتونو په اشغال او د روم جمهوریت په تاسیس سره، په ایټالیا کې خپل پرمختګ ته دوام ورکړ. د ۱۷۹۹ کال په جنورۍ کې ناپل ونیول شو او د پارتنوپین جمهوریت جوړ شو. له وینز پرته چې د اتریش په لاس کې و، فرانسویانو دا دی د ایټالیا ټوله ټاپو وزمه لاندې کړې وه. د ایټلاف په دویمه جګړه چې د ۱۷۹۸ او ۱۸۰۱ کلونو ترمنځ پېښه شوه، له شاتګ او پرمختګ سره مله وه، خو فرانسویانو وکولای شول چې خپلې سیمې وساتي. فرانسویانو په خپلو مستعمرو کې په افراطي اصلاحاتو لاس پورې کړ چې د خان-رعایت نظام د پاتې شونو له منځه وړل، د قانون په وړاندې د برابرۍ رامنځته کول او د فیوډالي مناسباتو له منځه وړل پکې شامل و. د روحانینو ځانګړې امتیازات او واکونه لغوه شول او په ښاري سیمو کې صنفي ټولنې یا له منځه یوووړل شوې او یا هم کمزورې کړل شوې. په اتریشي هالنډ کې دغه

پروسه په ۱۷۹۵ کال کې د فرانسویانو له یرغل سره هممهاله پیل شوه او په متحده ایالتونو کې کوم چې فرانسویانو د «باتاویان جمهوریت» پکې تاسیس کړی و، دا پروسه د فرانسې بنسټونو ته ورته د سیاسي بنسټونو په رامنځته کېدو تمامه شوه. په سویس کې هم ورته وضعیت و، صنفي ټولنو او ځمکوالو فیوډالانو او کلیسا ماتې وخوړه، فیوډالي امتیازات له منځه لاړل او صنفي ټولنې بې واکه شوې.

ناپلیون د فرانسې د انقلابینو لار تعقیب کړه. د ناپلیون لومړنۍ او مهمه غوښتنه پر اشغال شویو سیمو د ولکې ټینګول و، خو دغه کار کله کله له ځایي مخورو سره د اړیکو پرې کول یا د ناپلیون د کورنیو غړو او نورو نږدې خپلوانو ته د مسوولیتونو ور سپارل له ځان سره لرل، هغه څه چې پر پولنډ او هسپانیا د لنډې ولکې پرمهال پېښ شول. خو ناپلیون لا هم د انقلابي اصلاحاتو عملي کولو ته د زړه له تله ژمن و. تر ټولو مهمه دا چې نوموړي رومن حقوق « Roman law» تدوین کړل او د قانون په وړاندې د برابرۍ نظریه یې په یوه حقوقي نظام کې تنظیم کړه چې د ناپلیون کوډ په نامه یادېږي. ناپلیون دغه قانون خپل تر ټولو لوی میراث ګاڼه او غوښتل یې چې تر خپلې ولکې لاندې په ټولو سیمو کې یې پلی کړي. هغه اصلاحات چې د فرانسې انقلاب او ناپلیون له لوري عملي شول، طبیعي خبره ده چې تلپاتې نه و. د ناپیلیون تر سقوط وروسته په ځینو سیمو او په ځانګړې توګه د جرمني په «هانور» کې نخبګان یو ځل بیا واک ته ورسېدل او په دې سره د فرانسویانو لاسته راوړنې په اوبو لاهو شوې، خو په ځینو سیمو کې فیوډالېزم، صنفي ټولنې او اشرافیت د

تل لپاره له منځه لاړل او یا هم کمزوري شول. همدارنگه تر ناپلیون وروسته هم په ګڼو سیمو کې د ناپلیون قانون عملی کېده. فرانسوي پوځیانو په اروپا کې ډېرې ستونزې او کړاوونه وزېږول، خو په ټوله کې په سیاسي او اقتصادي جوړښتونو کې یې بنسټیز بدلونونه رامنځته کړل. د اروپا په ډېرو سیمو کې فیوډالي مناسبات، د صنفي ټولنو واکونه، د پاچاهانو او شهزادګانو کورواک حکومتونه، د روحانینو اقتصادي، سیاسي او ټولنیز قدرت او په ټوله کې د زاړه نظام ستنې ونړول شوې. دغو بدلونونو پراخ‌بست ډوله اقتصادي بنسټونه وزېږول چې وروسته یې صنعتي کېدو ته لار پرانېسته. د نولسمې پېړۍ تر لومړیو پورې د فرانسې تر ولکې لاندې په زیاتره سیمو کې صنعتي انقلاب ریښې وغځولې، په داسې حال کې چې د اتریش-هنګري او روسیې په څېر سیمې چې له ناپیلیون څخه خوندي پاتې شوې، یا پولنډ او هسپانیا چې د لنډ وخت لپاره فرانسویانو سره وې؛ له پرمختګونو وروسسته او په رکود کې پاتې شوې.

د موډرنېزم په لور ګامونه

د ۱۸٦۷ کال په مني کې د جاپان امپراتورۍ تر ولکې لاندې د 'سات سوما' قلمرو یوې مخکښې څېرې «اوکوبو توشومیچي» د ایدو ایالت له پلازمېنې چې اوس توکیو نومېږي، یاماګوچي ښار ته سفر وکړ او د اکتوبر په ۴ مه یې د چوشو قلمرو له مشرانو سره ولیدل. هغه یو ډېر ساده وړاندیز درلود: له ده سره دې یو ځای شي، ځواکونه دې د ایدو په لور مارش کړي او د جاپان واکمن «شوګن» دې را وپرځوي. هغه تر دې مخکې د «توسا» او «اکي» قلمرونو

مشران هم د خپل دغه پلان ملګري کړي وو. د چوشو مشرانو تر هوکړې وروسته، د «ساتچو» په نامه پټ ایتلاف تشکیل شو.
جاپان په ۱۸۶۸ کال کې له اقتصادي پلوه وروسته پاتې هېواد و او له ۱۶۰۰ م کال راهیسې د «توکوګاوا» کورنۍ له لوري چې مشر یې په ۱۶۰۳ کال کې د شوګان «قوماندان» لقب خپل کړ، اداره کېده. د جاپان امپراتور ګوښه کړل شو او یوازې تشریفاتي رول ور پاتې شو. د توکوګاوا شوګانان د فیوډالي خانانو څواکمنه طبقه وه چې د امپراتورۍ پر ټولو قلمرونو یې واکمني کوله او مالیات یې راټولول. د دې قلمرونو له ډلې یو یې 'ساتسوما' و، چې د شیمازو کورنۍ په کې حکومت کاوه. دغو خانانو چې د سامورای په نامه پوځ یې درلود، د اروپا منځنۍ پېړۍ ته ورته ټولنه یې اداره کوله؛ داسې ټولنه چې سخت سوداګریز محدودیتونه، د کسب و کار سخته ډلبندي او لوړ مالیات پکې وضعه شوي وو. شوګان چې پر ایدو یې حکومت کاوه، بهرنی تجارت یې انحصار کړی و او هېواد ته یې د بهرنیانو پر راتګ بندیز لګولی و. جاپان دا مهال له سختې بېوزلۍ او زبېښونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو کړېده، خو شوګان پر ټولو سیمو بشپړ واک نه درلود، ان کله چې په ۱۶۰۰ کال کې توکوګاوا کورنۍ واک ته ورسېده، ویې نه شوی کولای چې ټولې سیمې تر خپلې ولکې لاندې راولي. په جنوب کې د ساتسوما قلمرو په بشپړ ډول خپلواک پاتې شو او ان د ریوکیو ټاپوګانو له لارې یې له بهرنۍ نړۍ سره سوداګریزه راکړه ورکړه درلوده. اوکوبو په ۱۸۳۰ کال کې د ساتسوما په پلازمېنه کاګوشیما کې زېږېدلی و. دا چې پلار یې یو سامورایي و، دی هم سامورایي شو. د ساتسوما مشر 'شیمازو نارياکیرا' د نوموړي

پر وړتیا او ځیرکۍ پوه شوی و او ډېر ژر یې په حکومت کې د لوړ مقام خاوند کړ. شیمازو ناریاکیرا پلان درلود چې د ساتسوما پوځیانو پرمټ شوګان را وپرځوي. نوموړي غوښتل چې له اسیا او اروپا سره تجارت پراخ کړي، زاړه فیوډالي اقتصادي بنسټونه له منځه یوسي او په جاپان کې د موډرن دولت بنسټ کېږدي. خو د نوموړي دغه نوی پلان په ۱۸۵۸ کال کې د هغه په مړینې سره نیمګړی پاتې شو. د هغه ځایناستي شیمازو هیسامیتسو په پیل کې له ډېر احتیاط څخه کار اخیست. اوکوبو تومیشچي دا مهال مطلق دې نتیجې ته رسېدلی و، چې په جاپان کې نور د شوګانانو د فیوډالي نظام د چپه کولو وخت را رسېدلی او شیمازو هیسامیتسو ته یې په دې اړه قناعت ورکړ. هغوی د امپراتور د څنډې ته کېدو په غبرګون کې له اعتراضونو څخه په ګټې اخیستنې خپله طرحه د عمل ډګر ته وړاندې کړه او د خلکو د ملاتړ ترلاسه کولو ته یې مخه کړه. هغه تړون چې اوکوبو توشیمیچي له توسا قلمرو سره له وړاندې لاسلیک کړی و، څرګندوله چې:«یو هېواد دوه پاچاهان نه لري، یو کور دوه مشران نه لري، دولت یو مشر ته سپارل کېږي»، خو هدف یوازې امپراتور ته د واک بیا ستنول نه و، بلکې د سیاسي او اقتصادي بنسټونو بدلول و. د توسا له اړخه د تړون یو تن لاسلیکوونکی 'ساکاموتو ریوما' نومېده. کله چې ساتسوما او چوسو خپل ځواکونه تیار کړل، ساکاتومو ریوما شوګان ته یو اته ماده یي طرحه وړاندې کړه او له نوموړي یې وغوښتل چې د کورنۍ جګړې د مخنیوي لپاره استعفا وکړي. دا یوه افراطي طرحه وه چې په لومړۍ ماده کې یې راغلي وو:«سیاسي واک باید سلطنتي دربار ته وسپارل شي او د هر ډول فرمانونو د صادرولو واک دې ورکړل شي»، خو په دې طرحه کې تر دې هم لوړې غوښتنې په کې شاملې

وې چې امپراتور به بیا واک ته راځي. په دویمه، درېیمه، څلورمه او پنځمه ماده کې زیاته شوې وه:

۲) دوه قانون جوړوونکې جرگې [ولسي جرگه او مشرانو جرگه] باید جوړ شي او د دولت ټولې پرېکړې باید د خلکو د رایو پر اساس وي؛

۳) د خانانو، اشرافو او مخکښو کسانو له منځه باید ور کسان د جرگې د غړیتوب لپاره وټاکل شي او اړتیا ده چې پخوانۍ دودیزې ادارې چې اوس یې شتون ته اړتیا نه لیدل کېږي، له منځه یووړل شي؛

۴) بهرنۍ چارې باید د هغو قواعدو او مقرراتو پر اساس منظمې شي چې د عامه ارادې پر بنسټ طرحه شوې وي؛

۵) پخواني قوانین او مقررات باید منحل او نوي قوانین وضعه شي.

شوگان یوشینوبو اړ شو چې استعفا ته غاړه کېږدي او د ۱۸٦۸ کال د جنورۍ په ۳ یمه د مېجي بیا راتگ اعلان شو. مېجي هغه وخت واک ته ورسېد، کله چې پلار یې امپراتور «کومي» تر یوې میاشتنۍ واکمنۍ وروسته ومړ. سره له دې چې د ساتسوما او چوشو ځواکونو ایدو او د امپراتورۍ مرکز کیوتو اشغال کړي وو، خو وېره یې لرله چې توکوگاوا کورنۍ بېرته د واک ترلاسه کولو هڅه ونه کړي. اوکوبو توشیمیچي غوښتل چې توکوگاوا د تل لپاره له صحنې څنډې ته کړي. نوموړي امپراتور دې ته وهڅاوه چې د توکو گاوا قلمرو ونیسي. پخواني شوگان شینوبو د جنورۍ په ۲۷ مه د ساتسوما او چوشو پر پوځونو یرغل وکړ او کورنۍ جگړه پیل شوه. جگړې تر دوبي پورې تر هغې دوام وکړ چې توکو گاوا مات شو. د میجي بیا

راستنېدنه له رغوونکو بنسټيو اصلاحاتو سره مله وه. په ۱۸٦۹ کال کې په جاپان کې فيوډالي نظام ړنګ او ټول ۳۰۰ فيوډالي خپلواک حکومتونه د مرکزي دولت تر حاکميت لاندې راغلل، چې وروسته هر ايالت د يوه والي له لوري اداره کېده. مالياتي سيستم متمرکز شو او موډرن بيروکراټ دولت د زاړه فيوډالي دولت ځای ونيوه. په ۱۸٦۹ کال کې ټول وګړي د قانون په وړاندې مساوي وګڼل شول او پر کورنۍ کډوالۍ او سوداګرۍ لګېدلي محدوديتونه له منځه يووړل شول. د ساموراييي طبقاتي سيستم له مخالفتونو او بلواوو سره سره منحل شو. پر ځمکو او جايدادونو د مالکيت خصوصي حق ومنل شو او خلکو ته حق ورکړل شو چې په خپل زړه ځان ته کاري شغل وټاکي. دولت په چټکۍ د زېربنا جوړولو ته مخه کړه. د اوسپنې پټلۍ په اړه د پخواني استبدادي رژيم د تګلارې برعکس، نوي رژيم په ۱۸٦۹ کال کې د توکيو او اوساکا ترمنځ د بخار بېړۍ يوه ليکه جوړه کړه او همدارنګه په لومړي ځل د توکيو او يوکاهاما ترمنځ رېل کرښه جوړه شوه. دولت دغه راز د صنعت پر پراختيا لاس پورې کړ او اوکوبو توشيميچي د ماليې د وزير په توګه د صنعتي کېدو د سنټراليزېشن د څارنې مسووليت هم پر غاړه واخيست. د ساتسوما ايالتي حکومت د کولالۍ فابريکو د جوړونې، د توپخانو د جوړونې، تار اوبدنې او په ۱۸٦۱ کال کې په جاپان کې په لومړي ځل د پنبې د پروسس په موخه له برېټانيا څخه د نساجۍ ماشينونو د واردولو مسووليت پر غاړه درلود. هغه همدارنګه د بېړۍ جوړونې دوه موډرنې کارخانې جوړې کړې. جاپان په اسيا کې لومړنی هېواد و، چې په ۱۸۹۰ کال کې د ليکلي اساسي قانون څښتن شو او له انتخابي پارلمان «Diet» سره يې يو مشروطه پاچاهي نظام او خپلواک قضايي

ارګان هم رامنځته کړل. دغه بدلونونه هغه ټاکوونکي فکتورونه وو چې جاپان یې په اسیا کې د یوازیني هېواد په توګه له صنعتي انقلاب څخه په ګټې اخیستنې بریالی کړ.

د نولسمې پېړۍ په لومړیو کې چینایان او جاپانیان دوه هغه بېوزله ملتونه وو چې له استبداد سره یې لاس و پنجه نرموله. د چین استبدادي رژیم لسیزې لسیزې د بدلون او تحول په اړه شکمن او بدبینه و. که څه هم د چین او جاپان ترمنځ ډېر ورته والی لیدل کېږي- د مثال په توګه د توکوګاوا شوګانانو په اولسمه پېړۍ کې پر بهرني تجارت بندیز ولګاوه، هغه څه چې تر دې مخکې چینایي امپراتورانو په چین کې کړي وو او له سیاسي او اقتصادي بدلونونو سره مخالف وو- خو په سیاسي برخه کې یې ترمنځ د پاموړ توپیرونه هم موجود و. چین یوه متمرکزه بیروکراټیکه امپراتوري درلوده چې په راس کې یې یو مستبد او مطلق العنان امپراتور و. امپراتور د خپل واک پر وړاندې ګواښونه هم احساسول، چې مهم یې ولسي پاڅونونه وو. د ۱۸۵۰ او ۱۸٦۴ کلونو ترمنځ د «ټایپنګ پاڅون» په جریان کې د جګړې او قحطۍ له کبله په میلیونونو انسانان ووژل شول او په پایله کې ټول جنوبي چین ویجاړ شو، خو له امپراتور سره مخالفت بیا هم نهادینه نه شو. د جاپان د سیاسي بنسټونو جوړښت متفاوت و. د شوګانانو حکومت، امپراتور ګوښه کړی و، خو لکه چې ومو لیدل، د توکوګاوا واکمني مطلقه نه وه او د ساتسوما په څېر قلمرونه عملا خپلواک او حتی په بهرني تجارت کې یې خلاص لاس درلود. د فرانسې په څېر، د چین او جاپان لپاره د بریټانیا د صنعتي انقلاب یوه اغېزه د هغوی نظامي اسیب پذیري وه. د ۱۸۳۹-۱۸۴۲

کلونو ترمنځ د «ترياکو لومړۍ جګړې» په جريان کې د برېټانيا سمندري ځواکونو چين ته ماتې ورکړه او جاپان هم له عين ګواښ سره هغه مهال مخ شو، کله چې په ۱۸۵۳ کال کې د قومندان 'ماتيو پېري' په مشرۍ د امريکا جنګي بېړۍ د جاپان ايدو خليج ته ورسېدې. دا واقعيت چې اقتصادي وروسته پاتې والي، نظامي وروسته پاتې والی رامنځته کړی و؛ هغه انګېزه وه چې په جاپان کې يې شوګانان را وپرځول او په پايله کې د ميجي په بيا راتګ تمامه شوه. د ساتسوما قلمرو مشرانو درک کړې وه چې اقتصادي پرمختګ او يا حتی د جاپان بقا، يوازې د بنسټونو د اصلاحاتو له لارې ممکن دي، خو شوګان له دې کار سره مخالف و، ځکه چې په موجوده بنسټونو کې يې ګټې نغښتې وې. د بنسټي اصلاحاتو لپاره بايد شوګان رانسکور شوی وای، چې همداسې وشول. په چين کې هم ورته وضعيت و، خو د لومړنيو سياسي بنسټونو شتون د امپراتور راپرځول ستونزمن کړي وو او دا پلان تر ۱۹۱۱ کاله پورې وځنډېد. د بنسټونو د اصلاحاتو پر ځای چينايانو هڅه کوله چې د عصري وسلو په وارولو سره له برېټانويانو سره سيالي وکړي، خو جاپان د خپلو وسلو صنعت ته وده ورکړه. ددغو توپيرونو لامل دا و چې دواړو هېوادونو د نولسمې پېړۍ د ګواښونو پر وړاندې متفاوتې تګلارې خپلې کړې او د صنعتي انقلاب په جريان کې د رامنځته شوې حساسې مقطعې په وړاندې چين او جاپان جلا مسيرونه انتخاب کړل. د جاپان په بنسټونو کې د اصلاحاتو په عملي کېدو سره، دغه هېواد د چټکې ودې په لور وخوځېد، خو په چين کې هغه ډلې چې د بنسټي بدلونونو په برخه کې يې رول لوبولی شوی، کافي قدرت نه درلود، له همدې امله په چين کې زبېښونکي بنسټونه تر ډېره په خپل ځای پاتې شول،

تر دې چې په ۱۹۴۹ کال کې د ماوو کمونېستي انقلاب وضعیت نور هم ناوړه کړ.

د نړیوالې نا انډولۍ ریښې

په دې څپرکي او په تېرو درېیوو څپرکو کې وویل شول چې په برېټانیا کې د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو جوړېدو څنګه صنعتي انقلاب ممکن کړ او څنګه یو شمېر هېوادونه له صنعتي انقلاب څخه برخمن او د ودې خاوندان شول، خو ځینو نورو بیا دا کار و نه کړ او یا یې حتی د صنعتي کېدو پیل شوې پروسه په نطفه کې شنډه کړه. هغه هېوادونه چې صنعتي شول، د بنسټونو کمال یې و. د اتلسمې پېړۍ تر وروستیو پورې د امریکا متحده ایالتونو چې د برېټانیا د پرتمین انقلاب په څېر بدلونونو څخه بریالی راوتلی و، تر ډېره بریده خپل سیاسي او اقتصادي بنسټونه پراخ او سم کړل، له همدې امله امریکا د نړۍ لومړنی هېواد و، چې له برېټانیا څخه نوې رالېږدېدلې ټکنالوژي یې وکاروله او ډېر ژر له برېټانیا هم مخکې شو او د صنعتي کېدو او ټکنالوژیکي پنځونو په لومړۍ لیکه کې ودرېد. اسټرالیا که څه هم ډېر وروسته او په لرې پاملرنې سره، خو د مشابه یا ورته بنسټونو په لور حرکت پیل کړ. د دې هېواد وګړي هم د انګرېزانو او امریکایانو په څېر مجبور وو چې د پرانیستو بنسټونو د رامنځته کولو لپاره مبارزه وکړي او کله چې دغه هدف ته ورسېدل، اسټرالیا د ځانګړې اقتصادي ودې څښتنه شوه. اسټرالیا او متحده ایالتونه له دې کبله ژر صنعتي شول او پرمختګ یې وکړ، چې نسبتاً پرانیستي بنسټونه یې د نوښتونو، نوې ټکنالوژۍ او خلاق تخریب پر وړاندې خنډ نه شول. خو ګڼو نورو اروپایي مستعمرو دا کار و نه

کړ، بلکې هغوی د امریکا او استرالیا برعکس عمل وکړ. په استرالیا او متحده ایالتونو کې د استثمار لپاره د بومي وګړو او سرچینو نشتوالي، په دغو هېوادونو کې د استعمار محتوا بدله کړه، سره له دې چې وګړو یې د خپلو سیاسي حقونو او پرانیستو بنسټونو لپاره مبارزه کوله.
مولوکان ټاپوګانو، کارابین، سوېلي امریکا او نورو اسیایي هېوادونو چې د اروپايي ښکېلاک تر ناتار لاندې وو، ډېر لږ داسې وګړي لرل چې دغه ډول مبارزې ته را ودانګي. ښکېلاکګرو اروپایانو په یادو سیمو کې د زبېښونکو بنسټونو جلا ډولونه ساز کړل او یا یې تر استعمار مخکې یې د ګټورو سرچینو – له درملو نیولې تر ګنیو، سپینو زرو او سرو زرو پورې- د کنټرول په موخه، د هغو اختیار په خپل لاس کې واخیست. هغوی په دې سیمو کې دغه راز داسې بنسټي بدلونونه راوستل چې په راتلونکي کې یې د پرانیستو بنسټونو پیدایښت ناشونی کاوه. ښکېلاکګرو په ځینو مواردو کې د صنعتي کېدو غوړېدونکی بهیر یا موجوده پرانیستي اقتصادي بنسټونه فلج کړل. زیاتره دغه سیمې د دې جوګه نه وې چې په نولسمه پېړۍ یا حتی په شلمه پېړۍ کې د صنعتي کېدو مزه وڅکي. د اروپا په یو شمېر سیمو کې هم ډینامیکي بهیر د استرالیا او متحده ایالتونو په پرتله متفاوت و. د اتلسمې پېړۍ په وروستیو کې چې صنعتي انقلاب په برېټانیا کې په چټکۍ ریښې غځولې، په زیاترو اروپايي هېوادونو کې استبدادي رژیمونه واکمن وو. انحصاري سوداګرۍ او کرنیزې ځمکې د مستبدو پاچاهانو د عوایدو اصلي سرچینې وې. خلاق تخریب چې د صنعتي بهیر زېږنده وه، د دغو واکمنانو ګټې ګواښلې او د هغوی په ځمکو کې د کاري ځواک او سرچینو د کمېدو لامل

کېده. د صنعتي کېدو بهیر یو بل ستر بایلونکی، اشرافیت و او تر دې هم مهم دا چې دغه اشراف د دې بهیر سیاسي بایلوونکي هم وو، ځکه چې صنعتي کېدو له شک پرته ټولنیز بدلون ته لار هواروله او د واکمنې طبقې انحصاري واک یې له خطر سره مخ کاوه. خو په برېټانیا کې بنسټي بدلونونو او صنعتي انقلاب، اروپايي دولتونو ته نوي فرصتونه او ننګونې وزېږولې. که څه هم په لوېدیځه اروپا کې استبدادي رژیمونه حاکم وو، خو دغه سیمه د بنسټي بدلونونو په هغې پروسه کې شریکه وه چې برېټانیا یې اغېزمنه کړه؛ ختیځې اروپا، عثماني امپراتورۍ او چین متفاوت وضعیت درلود، دغه تفاوتونه د صنعتي کېدو بهیر د پراختیا په برخه کې ډېر مهم و. لکه څرنګه چې طاعون ناروغۍ یا په اتلانتیک کې د سوداګرۍ پراختیا د تاریخ حساسه مقطعه رامنځته کړې وه، دغه شان د صنعتي کېدو په بهیر کې رامنځته شوې حساسه مقطعه د بنسټونو پرسر د اروپايي ملتونو ترمنځ جګړې او شخړې تشدید کړې. په دې برخه کې یو مهم عامل د فرانسې ۱۷۸۹ کال انقلاب و. د فرانسې د مطلقه نظام رنګېدو په دغه هېواد کې پرانیستو بنسټونو ته غېر پرانېسته او په پایله کې صنعتي کېدو او چټکې اقتصادي ودې ته زمینه برابره شوه. خو په حقیقت کې د فرانسې انقلاب تر دې هم ډېر کار وکړ. دغه انقلاب د زور او یرغل له لارې څو ګاونډیو هېوادونو ته چې زبېښونکي بنسټونه یې لرل، خپل بنسټونه صادر کړل. په دې توګه د فرانسې انقلاب نه یوازې په فرانسه کې بلکې په بلجیم، هالنډ، سویس او د جرمني او ایټالیا په ځینو برخو کې صنعتي کېدو زمینه برابره کړه. خو د ختیځو سیمو غبرګون د طاعون ناروغۍ پېښې ته ورته و، یعنې

داسې چې فيوډالېزم د نابودۍ پر ځای لا پیاوړی شو. اتریش- هنګري، روسیه او عثماني امپراتوري نور هم وروسته پاتې شول او تر لومړۍ نړیوالې جګړې پورې یې استبدادي نظامونه وساتل.
د نړۍ په نورو برخو کې هم استبدادي رژیمونو خپلې بقا ته دوام ورکاوه. دغه واقعیت د چین په اړه صدق کوي، دلته له مینګ کورنۍ څخه کینګ کورنۍ ته د واک لېږد د یوه داسې نظام جوړېدو ته لار پرانېسته چې پر کرنې ولاړه ټولنه یې رامنځته کړه او د بهرني تجارت مخه یې ډپ کړه، خو دلته هم داسې بنسټي بدلونونه موجود وو چې له اسیا سره یې اړخ لګاوه. چین د صنعتي انقلاب پر وړاندې د ختیځې اروپا په څېر غبرګون وښود، خو د جاپان غبرګون بیا د لوېدیځې اروپا په څېر و. په جاپان کې د ساتسوما، چوشو، توسا او د اکي قلمرونو د مشرانو په رهبرۍ د فرانسې په څېر یو انقلاب رامنځته شو چې یو ستر بدلون ته یې لار هواره کړه، دغو مشرانو شوګان نسکور کړ، میجي یې بیا واک ته ورساوه او جاپان یې د بنسټونو د اصلاحاتو او اقتصادي ودې په لور سوق کړ.
همدارنګه موږ ولیدل چې په ایتوپیا کې مطلقیت او استبداد بیا سر راپورته کړ. هغو قوتونو چې په اولسمه پېړۍ کې په برېټانیا کې بنسټي بدلونونه رامنځته کړل، په افریقا کې همدغسې قوتونو او ډلو د مریانو د سوداګرۍ له لارې په دې سیمه کې سخت زبېښوونکي بنسټونه سمبال کړل. دغه پېښه په ځینو سیمو کې د ټولنو د له منځه تلو او په ځینو نورو کې بیا د مریتوب لرونکو استثماري دولتونو د رامنځته کېدا لامل شوه. د بنسټي بدلونونو پیل شوې پروسې څرګنده کړه چې کومو هېوادونو د نولسمې پېړۍ له فرصتونو څخه ګټه واخیسته او کومو وانخیسته. د نړیوالې نابرابرۍ ریښې کولای شو

چې په همدې بدلونونو کې ولټوو. له محدود شمېر هېوادونو پرته، نن ورځ د نړۍ زیاتره شتمن هېوادونه هماغه ملتونه دي چې په نولسمه پېړۍ کې له صنعتي کېدو او ټکنالوژۍ څخه برخمن شول او بېوزله ملتونه هغه دي، چې دغه فرصتونه یې له لاسه ورکړل.

يوولسم څپرکی

سپېڅلې کړۍ

(virtuous circle)

تور قانون

ويندسور کلا[1] په برېټانيا کې د شاهي کورنۍ ستر استوګنځی دی، چې د لندن ښار په لوېديځ کې موقعيت لري. د اتلسمې پېړۍ په لومړيو کې له دغې کلا يو لوی ځنګل را چاپېر و، چې اوسمهال د ياد ځنګل ډېره لږه برخه پاتې ده. دلته په ۱۷۲۲ کال کې د ځنګل يو ساتونکی 'بابتيست نون' په يوه سخته ننښته کې ګير شوی و. نوموړي د جون په ۲۷ مه په خپل يادښت کې وليکل:«توريان په شپه کې درې ځله راغلل او زما د خونې پر کړکۍ يې دوه مرمۍ وتوغولې او ما ومنله چې په دېرشمه ورځ به په «Crowthorne» کې ورته پنځه ګينه [پيسې] ورکوم.» نون دغه راز په خپل يو بل يادښت کې ليکي:«يو نوی خبر. د يو مخ پټي کس جسد وموندل شو چې د ورانۍ پيغام يې راوړی و.» دغه نامعلوم کسان «توريان» چې وېره يې خپروله او پر بابتيست يې ډزې کړې وې او له نوموړي يې پيسې غوښتې وې، څوک وو؟ دا د ځايي خلکو يوه ډله وه چې مخونه به يې تورول، څو په شپه کې يې څوک ونه ويني. دغه ډول کسان چې د برېټانيا په جنوب کې ډېر ليدل کېدل، هوسۍ او بېلابېل حيوانات يې وژل او له پوسته کول، درمندونه يې سوځول، دېوالونه او د کبانو

[1] Windsor Castle

روزنځایونه یې ویجاړول. دا په ښکاره یو ناقانونه عمل و، خو حقیقت بل څه و. د پاچا او اشرافو اړونده سیمو کې د هوسیو غیر قانوني ښکار تر ډېر وخته روان و. په ۱۶۴۰ مه لسیزه کې د کورنۍ جګړې په جریان کې د وینډسور کلا ټولې هوسۍ ووژل شوې، خو په ۱۶۶۰ کال کې واک ته د 'دویم چارلېز' په راتګ سره د هوسیو پارک بیا ډک شو. خو توریانو هوسۍ د دې لپاره نه ښکار کولې چې یوازې د هغې له غوښې یا پوستکي ګټه واخلي، بلکې دا یو قصدي تخریبي عمل و. خو د څه لپاره؟

د ۱۶۸۸ کال د پرتمین انقلاب یوه ځانګړنه د ګټو کثرت پاله[1] ماهیت و، چې په پارلمان کې یې استازیتوب کېده. سوداګرو، صنعتکارانو، ځمکوالو او د نارنجي ویلیم متحدو اشرافو هېڅ یوه په یوازې ځان پر نورو خپلې غوښتنې نه شواى تحمیلولى. په اتلسمه پېړۍ کې د سټیوراټ شاهي کورنۍ د بېرته واکمنولو لپاره کلونه هڅې وشوې. په ۱۷۰۱ کال کې د دویم جېمز تر مړینې وروسته د هغه زوی «جېمز فرانسس اډوارد سټیورات» یا «زوړ مدعي» د فرانسې، هسپانیا، پاپ او په برېټانیا او سکاټلنډ کې د «جاکوبایټس» په نامه د سټیورات کورنۍ د ملاتړو له لوري د برېټانیا سلطنت د قانوني وارث په توګه په رسمیت وپېژندل شو. زوړ مدعي په ۱۷۰۸ کال کې د فرانسوي ځواکونو په ملاتړ واک ته د بیا ستنېدو ناکامه هڅه وکړه، وروسته د هغه ملاتړو جاکوبایټانو څو بلواوې او پاڅونونه وکړل، چې مهم یې په ۱۷۱۵ او ۱۷۱۹ کلونو کې و. وروسته په ۱۷۴۵ کال کې د زوړ مدعي زوی «چارلېز ایډوارډ سټیورات» یا ځوان مدعي، واک ته د

[1] Pluralistic

رسېدو هڅه وکړه، خو د برېتانیا د پوځ له لوري مات شو. د ویګ سیاسي ګوند چې په ۱۶۷۰ کال کې د سوداګرو او کاروباریانو په استازولۍ جوړ شوی و، د پرتمین انقلاب اصلي ملاتړی خوځښت و. ویګیانو له ۱۷۱۴ څخه تر ۱۷۶۰ کاله پورې پر پارلمان واک درلود. ویګیانو د واک پرمهال هڅه کوله چې په لاس ورغلي فرصت څخه په ګټې اخیستنې د نورو حقوق تر پښو لاندې کړي. هغوی د ستیوراټ پاچاهانو سره هېڅ توپیر نه درلود، یوازې دومره توپیر و چې د استبداد او مطلقیت لپاره یې کافي واک نه درلود. په پارلمان کې د هغوی واک د سیالو ډلو او په ځانګړې توګه د توري ګوند[1] او نورو ډلو له لوري چې د یوه استبدادي نظام د مخنیوي لپاره یې مبارزه کوله، محدود شوی و. په برېتانیا کې کثرت پاله یا پلورالېستیکه ټولنه چې د پرتمین انقلاب په پایله کې رامنځته شوې وه، په دې معنا وه چې د خلکو یوه ستره برخه، ان هغوی چې په پارلمان کې یې استازي نه لرل، پیاوړې او ځواکمنه شوې وه. توریان غله هماغه خلک وو چې له واک څخه د ویګیانو د ناوړه ګټې اخیستنې په غبرګون کې راپاڅېدلي وو. د 'ویلیم کادوګان' قضیه د ویګیانو له لوري د خلکو د حقونو د پایمالولو یو څرګند مثال دی او دا پېښه موږ ته ښیي چې په برېتانیا کې توریان څنګه رامنځته شول. کادوګان د ۱۷۰۱ او ۱۷۱۴ کلونو ترمنځ د هسپانیا جګړې او د جاکوبایټ پاڅون د ځپلو پر مهال یو بریالی جنرال ثابت شو. لومړي جورج په ۱۷۱۶ کال کې جنرال کادوګان ته د «بارون» لقب ورکړ او په ۱۷۱۸ کال کې یې د نوموړي رتبه لوړه کړه. هغه همدا راز د

[1] Tory Party

سلطنت د نیابتي شورا له مخکښو غړو څخه و، چې د پاچا په نیابت کې به یې مهمې دولتي چارې پرمخ بیولې او د پوځ د عمومي قوماندان په توګه یې هم دنده اجرا کوله. کادوګان د وینډسور کلا په ۲۰ مایله متری کې په 'کورشام' کې شاوخوا ۱۰۰۰ ایکره ځمکه وپېرله او یو کور، یو ښکلی بڼ او د ۲۴۰ هکتارو په مساحت یې د هوسیو یو پارک په کې جوړ کړل، خو دغه بڼ د خلکو په غصب شوې ځمکه کې جوړ شوی و او کادوګان په دې کار سره د ګاونډیو پر حقونو تېری کړی و، ځکه چې خلک له ځمکو په زوره وشړل شول او د ځارویو څرولو، د لرګیو او سکرو د ټولولو سنتي حقوق یې له لاسه ورکړل. کادوګان د توریانو له غبرګون او غوسې سره مخ شو. د ۱۷۲۲ کال د جنورۍ او بیا د همدې کال په جولای کې د هوسیو پارک یو ځل بیا د تورمخو وسله والو تر برید لاندې راغی او په لومړۍ حمله کې ۱٦ هوسۍ ووژل شوې. دا یوازې کادوګان نه و، بلکې د ډېرو شتمنو سیاستوالو ځمکې او جایدادونه هم د توریانو تر برید لاندې راتلل. وضعیت د ویګي دولت له زغمه وتلی و او پارلمان د ۱۷۲۳ کال په مې میاشت کې «تور قانون» تصویب کړ چې له مخې یې پنځوس ځانګړې جرمونه تعریف او د اعدام جزا ورته وټاکل شوه. د تور قانون له مخې نه یوازې د وسلې ګرځول، بلکې د مخ تورول هم منع اعلان شول. پر اعدام د تورمخو د محکومېدو په اړه تصویب شوی قانون ډېر ژر عملي شو او ویګیانو په ډېرې چټکۍ د قانون پلي کولو ته متې بډ وهلې. باپټیست نان په وینډسور ځنګل کې د ځارګرو یا مخبرینو یوه شبکه جوړه کړه، څو د توریانو هویت معلوم کړي. ډېر ژر څو کسان ونیول شول، له نیولو وروسته باید مجرمین د

قانون له مخې راساً په دار ځړول شوي وای، ځکه چې تور قانون تصویب شوی و او پارلمان هم د ویګیانو په لاس کې و. ویګیانو همدارنګه پر هېواد واک چلاوه او توریانو مستقیماً د ځواکمنو ویګیانو د ګټو خلاف عمل کاوه.
د دولت وزیر «سر رابرټ وال پول» هم چې وروسته لومړی وزیر شو، د کادوګان په څېر له دې ستونزې سره مخ شو. هغه د لندن په جنوب لوېدیځ کې د ریچمونډ په پارک کې چې لومړي چارلېز د خلکو په ځمکو کې جوړ کړی و، شخصي ګټې لرلې. په دې پارک کې هم د خلکو د څړ، ښکار او د خسو راټولولو حقوق تر پښو لاندې شوي وو، خو بیا هم خلکو په پارک کې د څارویو څرولو او ښکار ته دوام ورکاوه، تر دې چې وال پول خپل زوی د پارک ساتنې ته وګوماره. نوموړي له پارک څخه دېوال چاپېر کړ او د مجرمینو د نیولو لپاره یې لومې جوړې کړې. وال پول چې د هوسیو ښکار سره یې مینه لرله، د پارک دننه په «هاټون» کې ځان ته د ښکار لپاره یوه خونه جوړه کړه، چې دې کار د ځایي اوسېدونکو غوسه راوپارله.
د ۱۷۲۴ کال د نومبر په ۱۰ مه یو تن ځایي اوسېدونکی «جان هونټریج» چې له پارکه بهر یې ژوند کاوه، د هوسیو له غلو سره د مرستې او د تورمخو په تحریکولو تورن شو؛ دوه هغه جرمونه چې سزا یې اعدام وه. د هونټریج قضیه د سلطنت د نیابت شورا له لوري چې وال پول او کادوګان یې مخکښ غړي وو، په لوړه کچه پر مخ وړل کېده. وال پول دومره مخکې لاړه چې ان د 'بلک برن' په نامه له یوه تن مخبر څخه یې د هونټریج د جرم په اړه په زور شهادت واخیست. که څه هم د نوموړي تورنېدل د قاعدې له مخې له وړاندې ټاکل شوې نتیجه وه، خو داسې ونه شول. د یوه منصفه پلاوي په شتون کې

د یوې ۸ یا ۹ ساعته محاکمې په ترڅ کې د شکلي دلایلو پر بنسټ هونتریج بې ګناه وپېژندل شو، ځکه چې راټول شوي شواهد قانوني او موجه نه و. خو ټول توریان یا هغه کسان چې له دوی سره په مرستې تورن وو، د هونتریج په شان بختور نه وو، یو شمېر نورو توریانو هم برائت ترلاسه کړ او یا هم د مجازاتو تر تخفیف لاندې راغلل، خو زیاتره یې پر دار وځړول شول او یا هم شمالي امریکا ته تبعید کړل شول. دغه قانون په حقیقت کې د لغوه کېدو تر وخته یعنې تر ۱۸۲۴ کاله پورې د قوانینو په ټولګه کې په خپل حال او قوت سره باقي پاتې شو، خو د هونتریج چانس د پامور دی. د منصفه پلاوي په ترکیب کې ناپېیلې خلک نه وو، بلکې ځمکوال او شتمن کسان وو چې طبعاً به یې له وال پول سره خواخوږي لرله، خو شرایط نور د اولسمې پېړۍ په څېر نه وو، چې محاکم د ستیوراټ پاچاهانو تر امر لاندې وو او د خپلو مخالفینو د ځپلو لپاره یې له دغو بنسټونو څخه د وسیلې په توګه کار اخیست. اوس نو ویګیان هم مجبور وو چې د قانون حاکمیت ته غاړه کېږدي او دا اصل چې هېڅوک له قانونه پورته نه دی، ومني.
د تور قانون اړوند پېښې ښیي چې پرتمین انقلاب په بریتانیا کې د قانون واکمنۍ ته لار هواره کړې وه او په دې هېواد کې د قانون د واکمنۍ فکر بنسټیزه شوی و او همدارنګه واکمنې ډلې تر ډېره محدودې شوې وې. هېره دې نه وي چې د قانون واکمني د «قانون پر بنسټ حکومت» سره توپیر لري، حتی که ویګیانو کولای شول چې د خلکو د کابو کولو په موخه ځپونکي او نا عادلانه قوانین تصویب هم کړي، خو بیا هم له هغو خنډونو او ننګونو سره مخ

کېدل، چې د قانون حاکمیت رامنځته کړي وو؛ ځکه د هغوی قانون د هغو حقوقو نقض و، چې پرتمين انقلاب او د هغه په پایله کې په سیاسي بنسټونو کې رامنځته شویو بدلونونو ټولو وګړو ته خوندي کړي وو. په دې توګه د قانون واکمني په دې معنا وه چې واکمنانو او عامو وګړو ټولو د قانون په وړاندې یو شان او برابر حقوق لرل. کله چې د قانون د واکمنۍ تاریخي سیر ته نظر کوو، نو دا مفهوم راته ډېر په زړه پورې ښکاري. ولې قانون باید د ټولو په وړاندې یو شان عملي شي؟
کله چې پاچا او اشراف له سیاسي واک و ځواک څخه برخمن او نور ترې بې برخې وي، نو طبعاً هغه ښکار چې پاچا او اشراف يې کولای شي، د نورو لپاره غیر قانوني او جرم ګڼل کېږي. د سیاسي استبدادي بنسټونو تر سیوري لاندې د قانون واکمني په حقیقت کې هېڅ عملي کار نه برېښي. یوازې پراخ بنسټه یا پلورالایز بنسټونه دي چې د قانون برابرۍ ته زمینه برابروي. د اتلسمې پېړۍ په لومړیو کې برېټانیا د کثرت پالنې په لور د حرکت په حال کې وه او د ویګ مشران ورو-ورو په دې پوهېدل چې قوانین او بنسټونه لکه څنګه چې د قانون د واکمنۍ په مفهوم کې بیان شوي دي، د دوی واکونه هم محدودوي. خو ولې باید ویګیان او د پارلمان غړي دغه محدودیتونه ومني؟ هغوی ولې په پارلمان او دولت کې له خپل واک څخه د تور قانون په څېر د نورو قوانینو په تصویبولو او د دوی د ګټو خلاف پرېکړو په مخنیوي کې کار نه اخیست؟ دغو پوښتنو ته ځواب د پرتمين انقلاب ماهیت ښه روښانه کوي او همدارنګه په ډاګه کوي چې: انقلاب ولې زوړ استبداد د هغه پر نوې بنې بدل نه

کړ؟ د کثرت پالنې یا پلورالېزم او د قانون واکمنۍ ترمنځ څه توپیر وجود لري؟ او سپېڅلې کړۍ څنګه عمل کوي؟
لکه څرنګه چې په اووم څپرکي کې مو ولوستل، پرتمین انقلاب د یوې واکمنې ډلې له لوري د بلې واکمنې ډلې نسکورولو ته نه وايي، بلکې دا د استبداد او مطلقیت پر وړاندې د اعیانو، سوداګرو، تولیدوونکو او نورو ډلو څخه جوړ د خلکو د یوې سترې کتلې پاڅون و، چې پراخ بنسټه سیاسي بنسټونه یې وزېږول. همدارنګه د قانون واکمنې هم د دغه اوښتون یوه لویه لاسته راوړنه وه. کله چې د قانون واکمنې په رښتینې ډول خپله معنا پیدا کوي، نه یوازې استبدادي حکومت په ګوټه کوي، بلکې د واک سپېڅلې کړۍ رامنځته کوي. که قوانین د ټولو په وړاندې یو شان پلی کېدای شوای، نو په دې صورت کې هېڅ کس، حتی کادوګان او وال پول هم نه شوای کولای چې له قانون پورته عمل وکړي او عامو خلکو چې پر خصوصي ملکیتونو په تېري باندې تورن شوي وو، د یوې عادلانه محکمې حق لرلی شوای.
تر دې ځایه مو د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو رامنځته کېدل ولیدل، خو دغه بنسټونه څنګه د تاریخ په اوږدو کې په خپل ځای پاتې کېږي؟ د «تور قانون» شالید او د هغه د عملي کېدو پر وړاندې محدودیتونه د یوې سپېڅلې کړۍ ښکارندویي کوي؛ یعنې د غبرګون (فیډبک) یوه ځواکمنه پروسه چې دغه بنسټونه پایداره کوي او په حقیقت کې دا د هغو قوتونو د حرکت مجموعه ده چې د پرانیستو بنسټونو له رامنځته کېدو سره مرسته کوي. د سپېڅلې کړۍ منطق له دې حقیقته سرچینه اخلي چې پرانیستي بنسټونه پر واک د

محدودیت لګونې او په ټولنه کې د سیاسي واک د پلورالیستیک وېش پر اساس رامنځته شوي دي. سپېڅلې کړۍ یوازې د کثرت پاله بنسټونو او د قانون واکمنۍ څخه نه جوړېږي، بلکې پرانیستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه هم د هغې په پیدایښت کې رول لري. وروسته دغه پروسه د عوایدو برابر وېش، په ټولنه کې د واک وېش او د سیاست په ډګر کې ټولو ته د لوبېدو زمینه برابروي. دا کار همدارنګه د هغو عوایدو د محدودېدو مخه نیسي چې یو کس یې واک ته د رسېدو پرمټ ترلاسه کوي او د زبېښونکو بنسټونو د بیا را ژوندي کېدو انګېزې له منځه وړي. دغه عوامل په برېټانیا کې د رښتینو ډیموکراتیکو بنسټونو په پیدایښت کې مهم وو. کثرت پالنه همدارنګه یو پرانیستی نظام رامنځته کوي او خپلواکو رسنیو ته د غوړېدو زمینه برابروي، چې دا کار د عامه پوهاوي کچه لوړه او د پرانیستو بنسټونو پر وړاندې د ګواښونو د مخنیوي په موخه د خلکو انسجام او سازماندهي کول اسانه کوي. دا چې د برېټانیا دولت په ۱۶۸۸ کال کې پر رسنیو لګېدلی سانسور لرې کړ، اغېز یې د پام وړ و. د دې څپرکي په اوږدو کې به یې ولولو چې په امریکا متحده ایالتونو کې هم رسنیو د خلکو په ځواکمنتیا او د سپېڅلې کړۍ په پراختیا کې مهم رول ولوباوه. که څه هم سپېڅلې کړۍ د پرانیستو بنسټونو دوام او پایښت ته زمینه برابروي، خو دغه پایښت نه انکار نه منونکی او نه هم بېرته پر شا ګرځېدونکی دی. په برېټانیا او متحده ایالتونو کې پرانیستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه له ډېرو ننګونو سره مخ وو. ځوان مدعي په ۱۷۴۵ کال کې له خپلو لښکرو سره د لندن په سل میلۍ کې تر دربي پورې وړاندې تللی و، خو د پرتمین انقلاب په نتیجه کې جوړ شوي بنسټونه ګډوډ کړي، خو مات

شو. هلته د بهرنیو ګواښونو په نسبت، کورني سیاسي ګواښونه ډېر مهم وو او کولای یې شول چې پرانیستي بنسټونه له منځه یوسي. لکه څرنګه چې د مانچسټر پیټرلو د ۱۸۱۹ ټولوژنه مو ولیده او همدارنګه څرنګه چې په راتلونکي کې به ولولو، برېټانوي واکمنان په دې کې پاتې راغلل چې د خلکو غږونه غلي او د هغوی ولسواک خوځښتونه وځپي. دغه ډول په امریکا متحده ایالتونو کې هم پرانیستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه له ګڼو ننګونو سره مخ وو؛ هغه ننګونې چې د برلاسه کېدو چانس یې ډېر و، خو داسې ونه شول. خو د دې ننګونې ماتول له مخکې ټاکل شوی برخلیک نه و. په امریکا او برېټانیا کې د پرانیستو بنسټونو دوام او د تاریخ په اوږدو کې د هغو څواکمنتیا نه یوازې د سپېڅلې کړۍ، بلکې د تاریخ د نا اټکل شوي مسیر برکت هم و.

د ولسواکۍ سوکه مزل

د تور قانون پر وړاندې غبرګون عامو برېټانویانو ته څرګنده کړه چې تر هغه یې ډېر حقوق لرل چې مخکې یې تصور کاوه. هغوی کولای شول چې د عریضې او لابي پر مټ په محکمو او پارلمان کې له خپلو دودیزو حقونو او اقتصادي ګټو دفاع وکړي، خو دغه پلورالېزم لا هم یوه اغېزناکه ډیموکراسي نه وه رامنځته کړې. زیاتره بالغو کسانو او ښځو د رایې ورکونې حق نه درلود او په ډیموکراټیکو بنسټونو کې هم دا وخت ډېره بې عدالتي حاکمه وه. تمه وه چې دا هر څه به بدلون مومي. د پرانیستو بنسټونو سپېڅلې کړۍ نه یوازې د رامنځته شوي وضعیت د بقا ساتنه کوله، بلکې د پرانیست والي پرمخ یې پراته خنډونه هم له منځه وړل. د برېټانیا د اتلسمې پېړۍ مشرانو چندانې

بخت نه درلود، چې له کوم خنډ او ستونزې پرته واک ته دوام ورکړي. هغوی د سلطنت لپاره د پاچاهانو الهي حقوق وننګول او د خلکو پر مخ د مشارکت د ور په پرانیستلو سره یې د چارو واګې په لاس کې واخیستې، خو وروسته دوی دا واک یوه کوچني اقلیت ته وسپاره. یوازې وخت ته اړتیا وه څو ډېر خلک په سیاسي پروسه کې د مشارکت یا ګډون لپاره غږونه پورته کړي، چې بالاخره دا پروسه په ۱۸۳۱ کال کې خپل اوج ته ورسېده. د زیاتېدونکې اقتصادي بې عدالتۍ او د خلکو له لوري په سیاسي بهیر کې د مشارکت د پر له پسې غوښتنو له امله بریټانیا په لومړیو درې لسیزو کې د ټولنیزې بې ثباتۍ او ګډوډۍ شاهده وه. د ۱۸۱۱ او ۱۸۱٦ کلونو ترمنځ د نوې ټکنالوژۍ د ترویج په غبرګون کې د لوډیټیانو (Luddite) پاڅون او ورپسې په ۱۸۱٦ کال کې د سیاسي ازادیو لپاره په لندن کې د 'سپا فیلډس پاڅون' او بیا په ۱۸۱۹ کال کې د پیټرلو ټولوژنه هغه پېښې وې چې بریټانیا یې له ننګونو سره مخ کړې وه. دغه راز په ۱۸۳۰ کال کې د سوینګ پاڅون په ترڅ کې کروندګرو د ژوندانه د ناچیزو امکاناتو او د نوې ټکنالوژۍ په غبرګون کې چې په مزد کې یې کموالی راوستی و، په بلوا لاس پورې کړ. په ورته وخت کې د ۱۸۳۰ کال په جولای کې په پاریس کې انقلاب سر راپورته کړی و. دا چې وضعیت د جوش نقطې ته رسېدلی و، د واکمنې طبقې ترمنځ اجماع روانه وه. هغوی د ټولنیزې ناارامۍ د کابو کولو او د یوه انقلاب د مخنیوي یوازینۍ لار د خلکو غوښتنو ته سر ښکته کول او د پارلمان اصلاحات بلل، نو ځکه حیرانوونکې نه ده چې د ۱۸۳۱ کال د ټاکنو چورلیز پر یوې ځانګړې موضوع را څرخېده: سیاسي اصلاحات. تر 'سر رابرټ وال پول' شاوخوا سل کاله وروسته، ویګیان نور د عام

ولس په وړاندې ځواب ویونکی وو او په برېتانیا کې یې د رایې ورکونې حق د پراختیا لپاره مبارزه کوله، خو دوی یوازې محدود شمېر کسانو ته د رایې ورکونې حق غوښت او ان ټولو نارینه وو ته هم د دې حق په سراسري کېدو قایل نه و. ویګیان په ټاکنو کې بریالي شول او د دې ډلې مشر ایرل ګرې «Earl Grey» لومړی وزیر شو. هغه راډیکال یا سختدریځه نه و، بلکې له سختدریځۍ لا ډېر لرې و. هغه او نورو ویګیانو چې د اصلاحاتو لپاره هلې ځلې کولې، هدف یې د رایې ورکونې حق پراخوال او عالادنه کول یا د ټولنې د نورو اقشارو ترمنځ د واک وېشل نه و. په برېتانیا کې ولسواکي د واکمنې طبقې ډالۍ نه وه، بلکې په تېره یوه پېړۍ کې د خلکو د بېلابېلو سیاسي جریانونو او خوځښتونو په پایله کې لاسته راغله او خوندي شوه. هغوی د پرتمین انقلاب پر مټ په سیاسي بنسټونو کې د رامنځته شویو بدلونونو له لارې وکولای شول چې په واک کې پاتې شي. واکمنانو فکر کاوه اصلاحاتو ته له تسلیمېدو پرته په واک کې د پاتې کېدو لپاره بله چاره نه لري، ولو که دا واک لږ هم وي. ایرل ګرې په پارلمان کې د سیاسي اصلاحاتو د منلو په اړه په خپله وینا کې دغې ټکي ته په ښکاره ډول اشاره کړې ده: «تر ما بل هېڅوک د کلني پارلمان، د عمومي رایې ورکونې او مخفي رایې ورکونې حقونو خوندیتوب ته ژمن نه دی، زما هدف له دې سره د زړه له تله هوکړه نه ده، بلکې دغو هیلو او پروژو ته د پای ټکی ایښودل دي... زما د اصلاحاتو موخه د انقلاب د پېښېدو مخنیوی دی... اصلاحات د پاتې کېدو او نه نسکورېدو لپاره.» د خلکو غوښتنه یوازې رایه ورکونه نه وه، بلکې هغوی غوښتل چې د خپلو ګټو د

دفاع او خونديتوب لپاره په تصميم نيونه کې هم ونډه ولري. دا خبره د چارټيست غورځنګ په تګلاره کې چې له ۱۸۳۸ کال وروسته يې په برېټانيا کې د رايې ورکونې حق د عمومي کېدو لپاره مبارزه کوله، په ښه توګه روښانه شوې ده. ياد غورځنګ ځکه د چارټيست «مرام پالانو» نوم ځان ته غوره کړی و، څو خلکو ته وښيي چې د دوی ارمانونه يې د مبارزې محور جوړوي او د دې ترڅنګ مګناکارتا ته د يوه ورته جوړښت معنا يې هم لېږدوله. د چارټيست غورځنګ يو تن غړی «جي.ار. ستېفن» د رايې ورکونې عمومي حق په اړه وايي:«د رايې ورکونې د عموميت موضوع....د يوه چاقو او کاچوغې موضوع ده، د ډوډۍ او پنير موضوع ده... د عمومي رايې په اړه زما هدف د دې ټکي روښانه کول دي چې د ځمکې پر سر ټول انسانان دا حق لري چې پر تن يوه ښه کورتۍ، پر سر يوه ښه خولۍ، د کورنۍ له پاسه يو ښه چت او بالاخره د شپې ډوډۍ لپاره يو ښه سترخوان ولري.»

ستېفن درک کړې وه چې د خلکو د پياوړتيا او د کاګرو لپاره د يوې کورتۍ، يوې خولۍ، يوه چت او يوه سترخوان برابرولو يوازينۍ لار د رايې ورکونې عمومي حق دی. په پايله کې ايرل ګرې بريالی شو چې هم «د اصلاحاتو لومړني قانون» په اړه خلکو ته ډاډ ورکړي او هم ټولو خلکو ته د رايې حق په ورکولو سره د انقلاب خپې غلې کړي. د ۱۸۳۲ کال اصلاحات معتدل وو او په برېټانيا کې د رايو ورکوونکو شمېر دوه برابره شو، يعنې پر شرايطو د برابرو رای ورکوونکو شمېر له ۸ سلنې څخه ۱۶ سلنې ته پورته شو -(د ټول نفوس له ۲ سلنې څخه ۸ سلنې ته لوړ شو). د اصلاحاتو په لړ کې په برېټانيا کې مخروبه سيمې له رايو برخمنې شوې او مانچسټر، ليډز او شفيلډ

ښارونو ته چې تازه د صنعتي کېدو په حال کې وو، د خپلواکې استازولۍ حق ورکړل شو. خو ډېر مسایل نا حل پاتې شول. له همدې امله ډېر وخت لا نه و تېر شوی، چې د رایې د حق په اړه نورې غوښتنې هم مطرح شوې او د ټولنیزې نا ارامۍ بلې څپې سر راپورته کړ، چې دغې پېښې لا نور ډېر اصلاحات له ځان سره لرل.
ولې برېټانوي واکمنان دغو غوښتنو ته تسلیم شول؟ ولې ایرل ګرې دا درک کړې وه چې محدود اصلاحات په نظام کې د پاتې کېدو یوازینۍ لار ده؟ ولې هغوی د اصلاحاتو او انقلاب ترمنځ یو وټاکه؟ ایا هغوی نه شوای کولای هغه کار وکړي چې هسپانویانو په جنوبي امریکا کې کړی و، یا په اتریش-هنګري او روسیه کې چې مستبدو واکمنانو د کروندګرو پرضد وکړل، یا په خپله برېټانویانو چې په کارابین او هند کې پاڅونونه د زور له لارې وځپل؟ دغو پوښتنو ته ځوابونه په سپېڅلې کړۍ کې موندلای شو. هغه سیاسي او اقتصادي تحولات چې مخکې په برېټانیا کې پېښ شوي وو، د خلکو پر وړاندې د زور کارول یې غیر عملي کړي وو. اي.پي ټامپسن په دې اړه لیکي:«کله چې د ۱۷۹۰ او ۱۸۳۲ کلونو ترمنځ مبارزو او شخړو وښوده چې د قدرت انډول بدل شوی دی، برېټانوي واکمنان د بدیل له ستونزې سره مخ وو: هغوی کولای شول چې د قانون واکمنې تر پښو لاندې کړي، مشروطه سیاسي جوړښتونه ونړوي، خپلې خبرې بېرته واخلي او زور ته مخه کړي؛ یا خپلو قوانینو ته تسلیم شي او له واک څخه لاس واخلي.. هغوی په لومړي سر کې لړزانده ګامونه واخیستل، خو په پای کې د ۱۵۰ مشروطه قانوني نظام د نسکورولو پر ځای، قانون ته تسلیم شول.» په بله وینا، لکه څرنګه چې د تور

قانون په جریان کې برېټانوي واکمنان د قانون د حاکمیت نقضولو ته پرې نه ښودل شول، هماغه قوتونو واکمنې ډلې ته اجازه ور نه کړه چې د زور او ځینې له لارې حکومت وکړي.

د سپېڅلې کړۍ منطق دا معنا هم لري چې دغه ډول ځېونکي اقدامات بیا هم د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ د مثبت فیډبک په نتیجه کې غیر عملي برېښي. د زبېښونکو بنسټونو په نسبت، په پرانیستو اقتصادي بنسټونو کې سرچینې په عادلانه توګه وېشل کېږي. پرانیستي اقتصادي بنسټونه وګړي ځواکمنوي او په سیاست کې ورته د لوبې ډګر هواروي. بالاخره سپېڅلې کړۍ په ۱۸۳۲ کال کې برېټانیا ته د «اصلاحاتو لومړنی قانون» ډالۍ کړ، خو دا یوازې پیل و. لا هم رښتینې ولسواکۍ ته د رسېدو لپاره اوږد مزل پاتې و، ځکه په ۱۸۳۲ کال کې واکمنانو یوازې هغه څه ومنل، چې له ناچارۍ یې باید منلي وای. د چارټېستانو اصلاح غوښتونکې ډلې له پارلمان څخه د لاندې اصلاحاتو غوښتنه کوله:

- ټولو هغو کسانو ته چې د ۲۱ کلنۍ عمر یې پوره کړی وي، عاقل وي او جرمي سابقه و نه لري، د رایې حق ورکړل شي؛
- د پټې یا سري رایې حق باید خوندي شي؛
- پارلمان ته د کاندېدو لپاره باید د شتمنۍ درلودو شرایط لغوه شي، څو بېوزله او شتمن وکولای شي چې له ټولو حوزو څخه د خپل خوښې ور نوماندانو ته رایه ورکړي؛
- د پارلمان استازو ته د امتیازاتو یا معاشاتو ټاکل، څو یو وکیل د دندې پر مهال اړ نه شي چې ازاد کاروبار وکړي او خلکو او هېواد ته د خدمت لپاره د زړه له خلاصه کار وکړي؛

- د ټاکنیزو حوزو ترمنځ تناسب، په دې معنا چې د رایو حوزې باید د رایه ورکوونکو د شمېر په تناسب استازي ولري، نه داسې چې کوچنۍ حوزې لویې هغه تر خپل اغېز لاندې راولي؛
- د یو کلن پارلمان ټاکل، څو د فساد او درغلیو مخه ونیول شي، ځکه د دې امکان شته چې یوه ټاکنیزه حوزه د اووه کلونو لپاره یو ځل واخیستل شي، خو د علني رایې سیستم پر بنسټ هېڅوک به دا توانایي ونه لري چې په هرو دولسو میاشتو کې یوه حوزه واخلي او هغه غړي چې د یو کال لپاره ټاکل کېږي، نه شي کولای چې د اوسنیو شرایطو په څېر خپله ټاکنیزه حوزه نادیده ونیسي یا ورسره خیانت وکړي.

سري رایه د علني رایې د پای ته رسېدو په معنا وه چې د رایو پېرلو او په زور کارونې ته یې لار هواروله. چارټېست غورځنګ د پراخو لاریونونو لړۍ پیل کړه او پارلمان خپله ټوله دغه دوره پر اصلاحاتو متمرکزه کړې وه. که څه هم چارټېست غورځنګ له ۱۸۴۸ کال وروسته له منځه لاړ، خو ځای یې په ۱۸٦۴ کال کې «د اصلاحاتو ملي ټولنې» او په ۱۸٦۵ کال کې د «د اصلاحاتو لیګ» ډک کړ. د ۱۸٦٦ کال د 'هایډپارک' لاریونونو یو ځل بیا اصلاحاتو ته لار هواره کړه او د خلکو د فشارونو په پایله کې په ۱۸٦۷ کال کې د اصلاحاتو دویم قانون تصویب شو چې پر بنسټ یې د رایه ورکوونکو شمېر یو ځل بیا دوه برابره شو او د کارګرې طبقې رایه ورکوونکي په ټولو ښاري حوزو کې اکثریت شول. په ۱۸۸۴ کال کې د اصلاحاتو د درېیم قانون په تصویب سره د رایه ورکوونکو شمېر یو ځل بیا دوه برابره شو او په دې وخت کې ٦۰ سلنه بالغو کسانو ته د رایې

ورکونې حق ورکړل شو. په ۱۹۲۸ کال کې د لومړۍ نړیوالې جګړې په ترڅ کې د «خلکو استازولۍ قانون» ټولو هغو ۲۱ کلنو نارینه وو او ۳۲ کلنو ښځو ته چې مالیه یې ورکوله او یا یوه کس له مالیه ورکوونکي سره واده کړی و، د رایې ورکولو حق ورکړ. په ۱۹۲۸ کال کې بالاخره ښځو ته هم د نارینه وو په څېر د رایې ورکونې مساوي حق ورکړل شو. د لومړۍ نړیوالې جګړې په ترڅ کې د ۱۹۱۸ کال اصلاحاتو په اړه د دولت او کارګرې طبقې ترمنځ خبرې روانې وې، داسې چې کارګر به دولت ته د اړتیا وړ وسلې او مهمات تولیدوي. حکومت دغه راز په روسیه کې د راډیکال انقلاب حالات هم له نږدې څارل.

د سیاسي بنسټونو د پراختیا ترڅنګ، د اقتصادي پراختیا په برخه کې هم خوځښتونه او غورځنګونه فعال وو، چې یوه مهمه لاسته راوړونه یې په ۱۸۴۶ کال کې د غلو دانو قانون لغوه کول و. لکه څرنګه چې په اووم څپرکي کې مو ولوستل، سترو ځمکوالو د یاد قانون له مخې له بهره د کرنیزو محصولاتو پر وارداتو بندیز لګولی و او په دې توګه یې هڅه کوله چې په بازار کې د رقابت مخه ونیسي او بیې لوړې وساتي، خو په پارلمان کې د مانچسټر او بیرمنګهم استازو د ارزانه محصولاتو او ټیټ مزد غوښتونکي وو. همدا وو چې هغوی بریالي شول او ځمکوال له سختې ماتې سره مخ شول. تر رایې ورکونې وروسته نور اصلاحات هم عملي شول. په ۱۸۷۱ کال کې لیبرال لومړي وزیر 'ګلاډستون' په دولتي ادارو کې د ګومارنې لپاره د ازموینې اخیستو او شایسته سالارۍ شرایط وضع کړل او همدارنګه د سیاسي تمرکز او دولتي بنسټونو د جوړولو هغې پروسې ته چې د تیودوریانو په وخت کې پیل شوه، دوام ورکړل شوه. لیبرال او توري

ګوندونو په همدې دوره کې واک ته ورسېدل او د کار بازار د تنظیم په موخه یې ګڼ قوانین تصویب کړل. مثلاً؛ د کارمشرانو او کارګرانو قانون چې کارمشرانو ته یې د کارګرانو د محدودولو اجازه ورکوله، لغوه شو او د کار قوانین د کارګرانو په ګټه اصلاح شول. د ۱۹۰۶ او ۱۹۱۴ کلونو په اوږدو کې د H. H. Asquith او David Lloyd په مشرۍ لیبرال ګوند د عامه خدمتونو د وړاندې کولو لپاره له دولتي امکاناتو څخه کار واخیست، چې د روغتیا او کار په برخه کې بیمه، د تقاعد حقوق، د مزد د کچې ټاکل او د مالیاتو بیا وېش یې په بر کې نیول. د دغو مالیاتي اصلاحاتو او بدلونونو په نتیجه کې د نولسمې پېړۍ په وروستیو درې لسیزو کې مالیاتي عواید د نورو ملي عوایدو په پرتله دوه برابره لوړ شول او وروسته د شلمې پېړۍ په لومړیو دریوو لسیزو کې دغه کچه بیا هم دوه برابره لوړه شوه. مالیاتي نظام هم پرمختللې بڼه خپله کړه، داسې چې شتمنو کسانو د مالیاتو درنه برخه پرې کوله. دغه راز د ښوونیز نظام دروازې چې پخوا یوازې د اشرافي کورنیو پرمخ پرانېستې وې او له بېوزله خلکو به فیس اخیستل کېده، تر دې وروسته د ټولو پرمخ پرانېستل شوې. د ۱۸۷۰ کال د تعلیماتو قانون له مخې دولت په لومړي ځل مکلف وګرځول شو چې په منظم ډول تعلیمي خدمات وړاندې کړي. په ۱۸۱۹ کال کې زده کړې وړیا شوې. په ۱۸۹۳ کال کې د لومړنیو زده کړو بشپړولو لپاره ۱۱ کاله عمر وټاکل شو، چې وروسته په ۱۸۹۹ کال کې دا عمر ۱۲ کلونو ته لوړ شو او د اړمنو کورنیو د ماشومانو لپاره ځانګړي مقررات وضعه شول. د دغو اصلاحاتو په نتیجه کې په ښوونځیو کې د لس کلنو ماشومانو د شاملېدو کچه چې په ۱۸۷۰

کال کې ۴۰ سلنه وه، په ۱۹۰۰ کال کې ۱۰۰ سلنې ته لوړه شوه. په پایله کې د ۱۹۰۲ کال قانون ښوونځیو ته د پراخو سرچینو د ځانګړي کولو او د ګرامر ښوونځیو د رامنځته کولو لامل شو چې وروسته دغه کار په برېټانیا کې ثانوي زده کړو ته لار هواره کړه.

دا په حقیقت کې د پرانیستو بنسټونو د سپېڅلې کړۍ تصویر او د «تدریجي سپېڅلې کړۍ» مثال وړاندې کوي. د پرانیستو سیاسي بنسټونو په موخه سیاسي بدلونونه له شک پرته چې د خلکو د یوې ځواکمنې کتلې غوښتنې وې، خو دا هم یوه تدریجي پروسه وه. هره لسیزه د ولسواکۍ په لور کله لنډ او کله هم اوږده ګامونه اخیستل کېدل. له دغه ګامونو سره شخړې ملګرې وې او هېڅ ګام له مخکې ټاکل شوی نه و. خو سپېڅلې کړۍ داسې قوت رامنځته کړی و، چې په واک پورې نښتې کړۍ یې کمزورې کولې، د قانون واکمني یې حمایه کوله او د زور واکو د ناوړه غوښتنو پر وړاندې دربدل. د دې احتمال چې شخړې به پر یوه خونړي انقلاب بدلېږي، مخه ونیول شوه او د ستونزو حل په ټولنه کې د لا پرانیست والي لامل شو. دغه ارام او تدریجي بدلون ډېرې ښېګڼې لري، ځکه چې د اصلاحاتو دغه بڼه واکمنه طبقه د نظام له پاشلتیا خوندي کوي. د بدلون په دې بڼه کې ګامونه کوچني وي او د یو ستر ټکر پر ځای، کوچنۍ غوښتنو ته غاړه ایښودل منطقي دي. دغه ټکی څرګندوي چې د غلو دانو قانون پر سر نانذرۍ وړاندې له دې چې پر شخړې بدل شي، څنګه په ارامۍ حل او قانون لغوه شو. تر ۱۸۴۶ کال وروسته ځمکوالو نور نه شوای کولای چې په پارلمان کې پر قانون جوړونې اغېز وښندي. دا د اصلاحاتو لومړني قانون پایله وه، خو که د رایو ورکوونکو شمېر، د مخروبه ټاکنیزو حوزو را ژوندي کول او د غلو دانو قانون ټول یو

ځای په ۱۸۳۲ کال کې پېښ شوي وای، ښايي ځمکوالو سخت مقاومت کړی وای. تدريجي بدلون دغه راز نامعلوم لوري ته د ګوابښونو د ورننوتو مخه نيسي، د يوه نظام نړول په دې معنا و چې بايد يو نوی چتر رامنځته شوی وای. دغه خبره د فرانسې انقلاب په اړه صدق کوي چې تر انقلاب وروسته نتيجه يې له ولسواکۍ څخه «ترور» او بيا دوه ځلي شاهي نظام ته ورتګ و، تر دې چې په ۱۸۷۰ کال کې د فرانسې درېيم جمهوريت رامنځته شو. دا موضوع د روسيې انقلاب په اړه هم صدق کوي. هلته د امپراتورۍ تر ړنګېدو وروسته د يوه عادل نظام د جوړېدو پر ځای يو ګونديز ديکتاتوري رژيم ته لار هواره شوه چې د سلطنتي نظام په پرتله په مراتبو تاوتريخجن، خونړی او وحشي و. په يادو ټولنو کې تدريجي اصلاحات ځکه ستونزمن وو، چې له پلوراليزم بې برخې او سخت زبېښونکي بنسټونه يې لرل. په برېتانيا کې بيا پلوراليزم يا کثرت پالنه د پرتمين انقلاب نتيجه وه او وروسته د قانون واکمنۍ وکولای شول چې تدريجي بدلونونو ته لار ورکړي.

له 'ټرستانو' سره مبارزه

Busting Trusts

په متحده ايالتونو کې د پرانيستو بنسټونو ريښې د استعمار په دوران کې د ويرجينيا، مريلنډ او کارولينا شخړو ته رسېږي. په متحده ايالتونو کې دغه بنسټونه د اساسي قانون پر بنسټ داسې جوړ شول چې د قواوو تفکيک او د واک محدوديت ته پکې ځای ورکړل شوی و، خو د اساسي قانون تصويب د بنسټونو د پراختيا په برخه کې وروستی ګام نه و. برېتانيا ته ورته د متحده ايالتونو بنسټونه هم د

سپېڅلې کړې پر اساس د مثبت فيډبک يا غبرګون پروسې پر مټ تقويه شول. د نولسمې پېړۍ په نيمايي کې په متحده ايالتونو کې ټولو سپين پوستو د رايې ورکونې حق درلود، خو ښځې او تورپوستي له دغه حقه بې برخې وو. اقتصادي بنسټونه هم پرانيستي شول، مثلا؛ د ۱۸٦۲ کال د «ځمکو قانون» له مخې شاړې ځمکې د واکمن قشر پر ځای د نويو اوسېدونکو لپاره ځانګړې شوې. خو د برېټانيا په څېر دلته هم د پرانيستو بنسټونو پر وړاندې ګواښونه او خنډونه پای ته رسېدلي نه ګڼل کېدل. په متحده ايالتونو کې تر کورنۍ جګړې وروسته شمالي ايالتونو بېسارې اقتصادي وده تجربه کړه. د رېل کرښو، صنعت او سوداګرۍ په پراخېدو سره، د دې سيمې يو شمېر خلک د پرېمانه شتمنۍ خاوندان شول. دغه خلک او کمپنۍ چې د اقتصادي پرمختګونو له امله زړور شوي وو، حالاتو سخت بې پروا او مست کړل. دا خلک چې ټول کاروبار او مارکېټ يې انحصار کړی و او په مارکېټ يې سيال نه ليدل کېده، د غلو بارونيانو[1] په نوم يادېدل. له دې ډلې مشهور تن يې 'کارنليوس وينډربيلټ' نومېده چې يوه مشهوره اصطلاح به يې کاروله:(ولې بايد قانون ته پام وکړو؟ لکه چې زه زور نه لرم؟) په دې ډله کې يو بل کس 'جان ډي راکلفيلر' نومېده چې په ۱۸۷۰ کال کې يې د سټنډرډ آيل کمپنۍ[2] تاسيس کړه. نوموړي ډېر ژر په کليولنډ کې له مارکېټه خپل سيالان له مخې لرې او د ټرانسپورټ، نفتو او نورو نفتي محصولاتو انحصار ته يې مخه کړه. راکفيلر تر ۱۸۸۲ کاله پورې په متحده ايالتونو کې يو پراخ

[1] The Robber Barons
[2] Standard Oil Company

انحصار چې هغه مهال یې «ټراست» باله، رامنځته کړی و. په ۱۸۹۰ کال کې په متحده ایالتونو کې د ۸۸ سلنه چاڼ شویو نفتو کاروبار د سټنډرډ آیل کمپنۍ په واک کې و، چې له همدې امله راکفیلر په ۱۹۱۶ کال کې د نړۍ لومړی میلیادر شو. د هغه وخت رسم شوی کاریکاتور ښیي چې سټنډرډ آیل کمپنۍ د octopus «اته پښې لرونکې حیوان» په څېر نه یوازې د نفتو پر صنعت، بلکې د متحده ایالتونو د کانګرېس پر ودانۍ هم منګلو خښې کړې دي. جان پیرپونټ مورګان هم د هغه په څېر مشهور و. نوموړی د 'جي.پي مورګان' په نامه د موډرنې بانکوالۍ د یوه ګروپ بنسټګر و، چې وروسته یې د کاروبار په پراخېدو سره یې کمپنۍ د JPMorgan Chase په نامه ونومول شوه. مورګان په ۱۹۰۱ کال کې له اندریو کارنګي سره په ګډه د یو ایس سټیل[1] کمپنۍ جوړه کړه چې د یو میلیارد ډالرو په پانګې سره په نړۍ کې د اوسپنې د تولید لومړنۍ فابریکه وه. په ۱۸۹۰ یمه لسیزه کې سترو ټرستانو «انحصارګرو» د امریکا د اقتصاد کابو ټولو سکتورونو ته لار پیدا کړه او هر یو په خپل اړونده برخه کې نږدې ۷۰ سلنه مارکېټ انحصار کړی و، چې په دې ډله کې مهم انحصاري شرکتونه «DuPont»، « Eastman Kodak» او «International Harvester» وو. له تاریخي پلوه د امریکا شمالي او لوېدیځو ایالتونو نسبي رقابتي مارکېټونه لرل او د هېواد د نورو برخو، په ځانګړې توګه د جنوب په پرتله د برابرۍ او مساواتو غوښتونکي وو، خو په دې دوره کې د رقابت ځای انحصار ونیوه او د ثروت د وېش په برخه کې نا انډولي په چټکۍ پراخه شوه.

[1] U.S. Steel

د امریکا متحده ایالتونو پراخ بنسټه سیاسي نظام د ټولنې یوه ستره برخه ځواکمنه کړې وه او د هر ډول مداخلې پر وړاندې یې د مقاومت وړتیا پیدا کړې وه. هغه کسان چې د غلو بارونیانو د انحصار قرباني شوي وو او یا هغو کسانو چې پر صنعت یې د بارونیانو د غیر اخلاقي انحصار په اړه اعتراض درلود، په یوه ګډ خوځښت کې سره منظم شول. دوی لومړی یو پوپلیستي او وروسته بیا ترقي غوښتونکی غورځنګ تشکیل کړ. پوپولیستي غورځنګ د هغه کرنیز بحران په پایله کې راټوکېدلی و، چې له ۱۸۶۰ مې لسیزې وروسته د امریکا لوېدیځې سیمې یې له ننګونو سره مخ کړې وې. په ۱۸۶۷ کال کې د 'نېشنل ګرانج' په نامه د کروندګرو خوځښت چې په «ګرانجانو» مشهور و، جوړ شو او د نا عادلانه او له تبعیضه ډکې سوداګرۍ پر وړاندې یې د کروندګرو په سمبالولو لاس پورې کړ. د ۱۸۶۷ او ۱۸۷۴ کلونو په اوږدو کې ګرانجرانو د لوېدیځو ایالتونو ۱۱ مقننه جرګې په خپله ولکه کې واخیستې. د کلیوالو نارضایتي په ۱۸۹۲ کال کې د خلکو ګوند په جوړېدو تمامه شوه چې د ۱۸۹۲ کال په ولسمشریزو ټاکنو کې یې د ټولو رایو ۸،۵ سلنه وګټلې. پوپلستانو د ډیموکراټ ګوند د نوماند 'ویلیم جیننګز بریان' د ناکامو کمپاینونو له امله په راتلونکو دوه دورو ولسمشریزو ټاکنو کې ماتې وخوړه. د ټرستانو پر وړاندې د خلکو مخالفت له دې امله و چې په دولت او ملي سیاست کې د راکفیلر او نورو بارونیانو د نفوذ پر وړاندې مقابله وکړي. دغو سیاسي حرکتونو د سیاستوالو او وروسته د قانون جوړوونکو او په ځانګړې توګه د انحصاراتو په برخه کې د دولت پر کړنو او رول خپل تدریجي اثرات وښندل. په دې برخه کې مهم تحول په ۱۸۸۷ کال کې د تجارت د بین الایالتي قانون تصویب

و، چې د بین الایالتي تجارتي کمېسیون جوړېدو ته یې لار هواره کړه او د صنعت په برخه کې یې فېدرالي مقررات وضع کړل. تر دې وروسته ډېر ژر په ۱۸۹۰ کال کې د «ټراست ضد شرمن قانون» تصویب شو. دغه قانون چې په متحده ایالتونو کې د ټراست ضد مقررات په کې وضع شوي وو، د ټراستانو یا غلو بارونیانو پر ضد د مقابلې لپاره اساس ګڼل کېده. د امریکا ولسمشرانو هر یو، 'تیودور روزوولټ' (۱۹۰۱-۱۹۰۹)، 'ویلیم ټافت' (۱۹۰۹-۱۹۱۳) او 'ووډرو وېلسن' (۱۹۱۳-۱۹۲۱) د بارونیانو د واک د کمزوري کولو او کابو کولو په موخه جدي اقدامات وکړل. هغه څه چې د ټراست ضد اقداماتو او د فېدرال صنعتي مقرراتو تصویب ته یې زمینه برابره کړه، د کروندګرو سیاسي قوت و. هغه لومړني اقدامات چې په ۱۸۷۰ یمه لسیزه کې د ایالتونو له لوري په مستقل ډول د ریلي ټرانسپورت د قانونمندۍ په موخه ترسره شول، د کروندګرو د خوځښتونو د فشار پایله وه. په حقیقت کې د شرمن قانون تر تصویب مخکې د ټرستانو پر ضد کانګرېس ته استول شوې ۵۹ عریضې ټولې د کرنیزو ایالتونو له لوري وړاندې شوې وې، چې تر شا یې د کروندګرو ټولنه، د کروندګرو ایټلاف، د کروندګرو د ګټو د دفاع انجمن، د مالدارۍ ملاتړي او نور حرکتونه وو.

د پوپلستانو له پاتې شونو چې په ټاکنو کې د ډیموکراتانو د ماتې له امله یې په ټولنه کې باور بایللی و، ترقي غوښتونکی غورځنګ را وټوکېد. دا یو سمونپال خوځښت و، چې د ټولنې له ټولو اقشارو څخه جوړ شوی و او همدغه د پوپلستانو شعارونه یې بدرګه کول. تیودور روزولټ هم په لومړیو کې د ترقي غوښتونکي غورځنګ غړی

و، چې هغه مهال د ولسمشر 'ویلیم مکین لي' مرستیال و او د مکین لي تر وژل کېدو وروسته، په ۱۹۰۱ کال کې ولسمشر شو. دغه ملي منصب ته تر راتلو مخکې، روزولټ د نیویارک د یوه جدي والي په توګه د سیاسي فساد د له منځه وړلو په موخه چې «ماشیني سیاست» یې باله، کلکه مبارزه پیل کړې وه. هغه په کانګریس کې په خپله لومړۍ وینا کې ټرستانو ته ښکاره پیغام درلود، روزولټ وویل:«د امریکا متحده ایالتونو پرمختګ د بازار اقتصادي سیستم او د کاروبار د خاوندانو پر مهارتونو ولاړ دی، خو په ورته وخت کې جدي خنډونه او شرارتونه وجود لري... د امریکایانو په ذهن کې یو ستر باور ځای نیولی چې هغه د ټرست په نامه لوی شرکتونه دي، د دې شرکتونو ځیني کړنې د عامه هوساینې لپاره خطرناکې دي. دا باور د حسادت، بې انصافۍ او یا د صنعتي پرمختګ پر لاسته راوړنو د سترګو پټولو له امله چې امریکا یې د اقتصاد په برخه کې د نړۍ له سیالانو سره سیاله کړې ده، نه دی؛ بلکې دا باور د اوسنیو بدلېدونکو شرایطو په اړه د ځیرکانه درک او پوهې له نشتوالي سرچینه اخلي.» روزولټ وړاندیز وکړ چې کانګریس دې د لویو شرکتونو د فعالیتونو د ارزونې لپاره یوه با صلاحیته فدرالي اداره جوړه کړي او که اړتیا وه د دې ادارې د جوړولو لپاره دې د اساسي قانون اصلاحیې ته مراجعه وشي. روزولټ په ۱۹۰۲ کال کې د شرمن قانون له مخې د مورګان د « Northern Securities Company» کمپنۍ وتړله او ورپسې د Du Pont، American Tobacco Company او Standard Oil Company خلاف هم

اقدام وشو. روزولټ په ۱۹۰٦ کال کې د 'هیپبرن قانون'[1] پربنسټ د ایالتونو ترمنځ سوداګري پیاوړې او د بین الایالتي تجارتي کمېسیون واکونه زیات شول. یاد قانون په ځانګړې توګه کمېسیون ته واک ورکاوه چې د اوسپنې پټلۍ د پروژو مالي حسابونه وڅېړي. د روزولټ ځایناستي 'ویلیم ټافت' حتی تر روزولټ زیات د ټرستانو پر وړاندې سخت دریځ غوره کړ چې په دې برخه کې تر ټولو مهم ګام یې په ۱۹۱۱ کال کې د سټنډرډ آیل شرکت لغوه کول و. ټافت نور مهم اصلاحات هم عملي کړل، چې له دې ډلې پر فدرالي عوایدو د مالیاتو وضع کول و او په ۱۹۱۳ کال کې د اساسي قانون د شپاړسمې اصلاحیې پر بنسټ عملي شول.

په ۱۹۱۲ کال کې د ولسمشر په توګه د ووډرو ویلسن په ټاکل کېدو سره په امریکا کې ترقي غوښتونکي اصلاحات اوج ته ورسېدل. وېلسن په ۱۹۱۳ کال کې د «نوې ازادۍ» په نامه په خپل کتاب کې ولیکل:«که انحصار ختم نه شي، د تل لپاره به په دولت کې ریښې وکړي، زه نه شم زغملی چې انحصار په خپل ځای پاتې شي، که دلته داسې شتمن کسان وي چې غواړي د امریکا متحده ایالتونو دولت اداره کړي، هغوی به دا کار وکړای شي.»

وېلسن په ۱۹۱۴ کال کې د کلایټون په نوم د ټرست ضد نوي قانون باندې کار وکړ او د تجارت فدرالي کمېسیون په جوړولو سره یې د کلایټون قانون د عمل ډګر ته وړاندې کړ. د دې ترڅنګ وېلسن د «پوجو د تحقیقاتو کمېټې» پر مټ د مالي سکتور د پیاوړتیا لپاره هڅې پیل کړې. هغه په ۱۹۱۳ کال کې د فدرل روزرو «د امریکا مرکزي

[1] Hepburn

بانک» بنسټ کېښود چې په مالي سکتور کې يې انحصاري فعاليتونه څارل. د نولسمې پېړۍ په وروستيو او د شلمې پېړۍ په لومړيو کې د «غلو بارونيانو» او د هغوی د ټرستانو رامنځته کېدل ښيي چې د ازاد بازار شتون په خپله پرانيستي بنسټونه نه شي تضمينولی. دا هغه ټکی دی چې تر دې مخکې په دريېيم څپرکي کې مو ورته اشاره وکړه. مارکېټ ښايي د يو شمېر شرکتونو له لوري انحصار شي، چې په بازار کې په خپل سر د لوړو بيو د ټاکلو ترڅنګ، د نوې ټکنالوژۍ او اغېزناکو سيالانو د راتګ مخه هم نيسي. که بازار په حال پرېښودل شي، د پرانيست والي ماهيت له لاسه ورکوي او د سياست او اقتصاد د ډګر ځواکمنو لوبغاړو لاس ته پرېوځي. د پرانيستو اقتصادي بنسټونو جوړېدل يوازې د مارکېټ موجوديت ته اړتيا نه لري، بلکې پرانيستو بازارونو ته هم اړتيا لري، څو د خلکو يوې سترې کتلې ته برابر فرصتونه مهيا کړي. پراخ انحصار او د واکمنانو سياسي ملاتړ، دواړه متضاد مفاهيم دي؛ خو د انحصاري ټرستانو پر وړاندې غبرګون، همدا راز ښيي، که سياسي بنسټونه پرانيستي وي، انډول رامنځته کوي او قوتونه زېږوي چې د پرانيستو بازارونو د خنډونو پرضد ګام پورته کوي او دا په عمل کې هماغه سپېڅلې کړۍ ده. پرانيستي اقتصادي بنسټونه د پرانيستو سياسي بنسټونو ودې ته بستر برابروي او په عين وخت کې پرانيستي سياسي بنسټونه په خپل وار د پرانيستو اقتصادي بنسټونو د انحراف مخه نيسي. په متحده ايالتونو کې د ټرستانو له منځه وړل د سپېڅلې کړۍ د حقيقت څرګندونه کوي. دا د هغه څه برعکس دي چې په مکسيکو کې مو وليدل. په مکسيکو کې هېڅ داسې کوم بنسټ نه شته چې د کارلوس سلايم انحصار مهار او مات کړي، خو په متحده ايالتونو کې د

پرانیستو مارکېټونو د تداوم او ملاتړ په موخه د شرمن او کلایټون قوانینو په مرسته ټرستان، انحصارات او کارتلونه له پښو و غورځول شول. د شلمې پېړۍ په نیمایي کې ازادو رسنیو هم د امریکا متحده ایالتونو د ټولنې او سپېڅلې کړۍ په پیاوړتیا کې مهم رول ولوباوه. روزولټ په ۱۹۰۶ کال کې د موکراکر[1] اصطلاح وکاروله. دا اصطلاح په ټولنه کې ښه وچسپېده او اغېز یې زیات و. تر ټولو مشهور موکراکر 'ایډا ټاربل' و چې په ۱۹۰۴ کال کې د «سټنډرډ آیل شرکت تاریخ» په نامه کتاب یې په ټولنه کې د د راکفیلر پر وړاندې د عامه افکارو په راجلبولو کې مهم رول ولوباوه او همدا لامل و چې یاد شرکت په ۱۹۱۱ کال کې وتړل شو. یو بل نامتو موکراکر لویس براندیز نومېده چې لیکوال او حقوقپوه و او وروسته د ولسمشر وېلسن له لوري د سترې محکمې د غړي قاضي په توګه هم وټاکل شو. براندیز «بانکداران د خلکو پر پیسو څه کوي؟» په نامه کتاب کې د مالي فساد په اړه د رسواینو یوه لړۍ پیل کړه چې دغه کار د پوجو کمېټه تر تاثیر لاندې راوسته. نورو ژورنالېستانو لکه ویلیم رانډالپ د موکراکر په توګه په دې برخه کې مهم رول ولوباوه. د هغه په یوه مجله کې د کاسموپولیټن په نامه «د سناتورانو خیانت» تر سرلیک لاندې په ۱۹۰۶ کال کې د ډیویډ ګراهام فیلیپ په قلم د لیکنو لړۍ پیل شوه او دا کار د دې لامل شو چې د سنا جرګې غړي د انتصاب پر ځای د خلکو له لوري انتخاب شي او په ۱۹۱۳ کال کې د اساسي قانون د یوې اصلاحیې په تصویب سره دا چاره عملي شوه. موکراکانو د ټرستانو پر وړاندې د سیاستوالو د پورته کولو او

[1] muckraker

هڅولو په برخه کې مهم رول ولوباوه. غلو بارونیانو له موکراکرانو څخه نفرت درلود، خو د امریکا متحده ایالتونو د بنسټونو ځانګړنو د رسنیو د غلي کولو پر وړاندې خنډونه دفع کړي وو. پرانیستي سیاسي بنسټونه همدا راز ازادو رسنیو ته د ودې او غوړېدو فرصت ورکوي او په مقابل کې دغه رسنۍ د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو پر وړاندې ګواښونه او ننګونې د چارواکو غوږونو ته رسوي. هغه معلومات چې ازادو رسنیو د شلمې پېړۍ په نیمایي کې په امریکا متحده ایالتونو کې چمتو کول، ډېر مهم وو. د دغو رسنیو او معلوماتو له خپرېدو پرته خلکو نه شوای کولای چې د غلو بارونیانو د ناوړه استفادې او ټرستانو د انحصار په اړه خلک ویښ او تحریک شي.

له سترې محکمې سره ټکر

د ډیموکرات ګوند نوماند او د «ټیدي روزولټ» د تره زوی «فرانکلن ډي روزولټ» په ۱۹۳۲ کال کې په داسې وخت کې د امریکا متحده ایالتونو ولسمشر شو، چې د «ستر ناورین» منځنۍ دوره وه. هغه له ستر ناورین سره د مبارزې په موخه د یوې تګلارې په وړاندې کولو سره د خلکو ملاتړ راخپل او واک ته ورسېد. کله چې په ۱۹۳۲ کال کې روزولټ واک ته ورسېد، په امریکا کې یو پر څلورمه برخه کاري ځواک وزګار او له بېوزلۍ سره یې لاس و پنجه نرموله. په ۱۹۲۹ کال کې د اقتصادي ځوړتیا له پیل راهیسې صنعتي تولیدات تر نیمایي کم شول او د نوې پانګونې بهیر ټکنی شو. روزولټ له دغه اقتصادي ناورین سره د مبارزې په موخه د «New Deal» په نامه منشور جوړ کړی و. روزولټ په ټاکنو کې د ۵۷ سلنه رایو په اخیستو سره

پرېکنده بریا ترلاسه کړې وه او په کانګریس او سنا کې هم ډیموکراټ ګوند اکثریت څوکۍ ګټلې وې، چې روزولټ د نیو-ډیل منشور تصویبول یې ممکن کول. د روزولټ منشور ځیني برخې له اساسي قانون سره په ټکر کې وې او له همدې امله موضوع سترې محکمې ته وړاندې شوه؛ هغه ځای چې د روزولټ منشور د بریالیتوب لپاره ورته هیلې کمې وې. په نیو ډیل کې یوه مهمه موضوع د 'ملي صنعت بیا رغونې قانون' و، چې لومړی څپرکی یې د صنعت بیا رغونې ته ځانګړی شوی و. ولسمشر روزولټ او ملګرو یې باور درلود چې د صنعت د غوړېدو لپاره د صنعت په سکتور کې د رقابت محدودول، د کارګري اتحادیو د جوړېدو لپاره کارګرانو ته د ډېرو حقونو ورکول او د کاري شرایطو لپاره د نویو مقرراتو وضعه کول او د هغو معیاري کول ډېر اړین دي. دویم څپرکی د عامه خدماتو یا ټولګټو چارو د یوې ادارې په رامنځته کول باندې څرخېده، چې مهمې بنسټیزې او زېربنایي پروژې لکه په فیلادلفیا کې د دېرشم سړک د اورګاډي د تمځي جوړول، د تري بورو پول جوړول، د کولي د اوبو بند جوړول او پر سیند د یو اوږد پول جوړول چې د فلوریډا کي ویست ښار یې له اصلي ښار سره نښلاوه، شاملې وې. ولسمشر روزولټ د ۱۹۳۳ کال د جون پر ۱٦ مه د ملي صنعت قانون د پلي کېدو لپاره فرمان صادر کړ، خو د روزولټ دغه پرېکړه د سترې محکمې له مخالفت سره مخ شوه. سترې محکمې د ۱۹۳۵ کال د مې په ۲۷ مه د یاد قانون لومړی څپرکی له اساسي قانون سره په ټکر کې وباله او څرګنده یې کړه:«فوق العاده شرایط ښایي فوق العاده درملنې ته اړتیا لري. خو... فوق العاده شرایط تر قانون پورته عمل نه شي

کولای.» د محکمې تر پرېکړې مخکې روزولټ د خپلو اصلاحاتو په دویم پړاو کې په متحده ایالتونو کې د نوې عامه هوساینې د پروګرام عملي کېدو لپاره د «ټولنیز خوندیتوب» قانون د تطبیق فرمان لاسلیک کړ. په دې قانون کې د تقاعد حقوق، د بېکارۍ امتیازات، بېوزله کورنیو سره مرستې، عامه روغتیا او له معلولینو سره مرستې شاملې وې. نومړي دغه راز د کاري اړیکو د تنظیم قانون لاسلیک کړ چې د کارګرو د بېلابېلو حقونو د خوندیتوب اړوند مسایل پکې شامل وو، خو دا قانون هم د سترې محکمې له مخالفت سره مخ شو. په ۱۹۳۶ کال کې په داسې حال کې چې یاد قوانین په قضایه قوه کې تر بحث او ارزونې لاندې وو، روزولټ له یو ډېر قوي پروګرام سره د ٦١ سلنه عمومي رایو په ترلاسه کولو یو ځل بیا بریالی شو. روزولټ د خلکو ترمنځ د خپل بېساري محبوبیت له امله، سترې محکمې ته اجازه نه ورکوله چې د تګلارو پر وړاندې یې خنډ شي. نومړي د ۱۹۳۷ کال د مارچ په ۹ مه په یوه ژوندۍ راډیویي وینا کې خپله تګلاره روښانه کړه. هغه خپلې خبرې په دې ټکو پیل کړې چې د ولسمشرۍ په لومړۍ دوره کې له چلنجونو سره د مقابلې په موخه یې په ډېرې سختۍ له سترې محکمې سره جوړجاړی وکړ. هغه زیاته کړه:«زه له نن څخه څلور کاله مخکې په همدې ورځ د مارچ د نهمې هغه ماښام په یادوم، کله چې په لومړي ځل مې د راډیو له لارې تاسو ته خپله تګلاره بیانوله، نو هغه مهال موږ له یوه ستر مالي ناورین سره لاس او ګرېوان وو. د کانګریس په همکارۍ مو ډېر ژر له ملت څخه وغوښتل چې خپل ټول شخصي طلا او شتمنۍ د متحده ایالتونو دولت ته وسپاري. دا اوس چې په وضعیت کې کوم ښه والی راغلی، زموږ د سم سیاست پایله ده. خو کله چې دوه کاله

وروسته سترې محکمې دا موضوع له اساسي قانون سره په مطابقت کې څېړله، نو له لسو رایو یوازې پنځه مثبتو رایو وکولای شول چې دا موضوع تایید کړي، یوې رايې کولای شول چې د دې ستر ملت برخلیک په یوه نا هیلي کوونکي مسیر ور سم کړي. په عمل کې پنځو قاضیانو پرېکړه وکړه چې د دې قانون منځپانګه د یوه سر لوړي ملت د پاتې کېدو لپاره د اساسي قانون تر اهدافو لوړه ده.»
روزولټ وویل چې د متحده ایالتونو اساسي قانون په حقیقت کې سترې محکمې ته دا حق نه دی ورکړی چې عادي قوانین له اساسي قوانینو سره په مطابقت کې وڅېړي، بلکې سترې محکمې له ۱۸۰۳ کال وروسته دا واک ځان ته خوندي کړ. هغه مهال قاضي 'بوشارد واشنګټن' په ډاګه کړې وه چې «د یوه قانون ارزښت باید په پام کې ونیول شي، مګر دا چې له اساسي قانون سره د هغه مغایرت له هر ډول شک پرته تایید شي.»
روزولټ څرګنده کړه چې د خلکو د رایو پر مټ ټاکل شوی دی او د بدلون لپاره له پوره واکونو څخه برخمن دی. هغه همدارنګه وویل چې د سترې محکمې قاضیان هغوی ته د ورسپارل شویو کارونو د ترسره کولو وړتیا نه لري او دا د بوډا قاضیانو چې د هغه د اصلاحي طرحو پر وړاندې خنډ شوي وو، له وسه پورته خبره ده. هغه وروسته وړاندیز وکړ چې ټول قاضیان باید د اویا کلنۍ په عمر کې تقاعد شي او ده ته دې واک ورکړل شي چې د سترې محکمې غړيتوب ته شپږ نوي قاضیان معرفي کړي. روزولټ خپل دغه پلان د «مقننه قوې د اصلاح فرمان» په چوکاټ کې عملي کړ. روزولټ په ډېر ماهرانه ډول هڅه وکړه چې د یوې نظر پوښتنې له لارې د خلکو رایه واخلي. په

سلو کې ۴۰ سلنه وګړي د هغه له دې پلان سره همغږي وو. لويس براندیز دا مهال د سترې محکمې غړی و. براندیز سره له دې چې د روزولټ له اکثريت تقنيني فرمانونو سره همغږی و، خو د ولسمشر له هغو اقداماتو چې د قضايه قوې د کمزوري کېدو لامل کېدل، مخالف و او همدارنګه د قاضيانو د واکونو په اړه د ولسمشر پر څرګندونو يې نيوکه وکړه. سره له دې چې د روزولټ ډيموکراټ ګوند په کانګرېس او سنا دواړو جرګو کې اکثريت څوکۍ لرلې، خو کانګريس په قضايه قوه کې د روزولټ د اصلاحاتو له طرحې سره مخالفت څرګند کړ. روزولټ وروسته مشرانو جرګې ته مراجعه وکړه او د دې جرګې په قضايي کمېټه کې د ياد سند په اړه سخت ناندريز بحثونه وشول. دغې کمېټې بالاخره د سنا عمومي غونډې ته خپل راپور وړاندې کړ چې له مخې يې ياده طرحه له اساسي قانون سره کاملا په ټکر کې بلل شوې وه. سنا په ۷۰ موافقو او ۲۰ مخالفو رايو ياده لايحه د اصلاح او د بيا کتنې په موخه يې بېرته کمېټې ته مسترده کړه. کمېټې ټولې هغه مادې چې په قضايه قوه کې يې لاسوهنې ته زمينه برابروله، حذف کړې. بالاخره روزولټ په دې بريالی نه شو، خو هغه محدوديتونه چې سترې محکمې د ده پر وړاندې وضعه کړي وو، له مخې لرې کړي. وروسته د ټولنيز خونديتوب قانون او د کاري اړيکو د تنظيم ملي قانون پر سر د حکومت او قضايه قوې ترمنځ جوړجاړی وشو.

پرانيستي سياسي بنسټونه نه يوازې په پرانيستو اقتصادي بنسټونو کې د انحرافاتو مخه نيسي، بلکې د هغو هڅو مخنيوی هم کوي چې د دوی دوام ګواښي. د ډيموکراټ ګوند د کانګريس والو او سناتورانو لنډ مهاله ګټو دا ايجابوله چې د خپلې خوښې وړ قضا رامنځته او د

نیوډیل منشور بشپړ تطبیق ته زمینه برابره کړي، خو د اتلسمې پېړۍ په لومړیو کې د برېټانیا د سیاسي نخبګانو په څېر - چې په باور یې د قانون تر پښو لاندې کول به هغه لاسته راوړنې له خطر سره مخ کړي چې له سلطنتي نظام څخه په سختۍ ګټلې دي- د امریکا متحده ایالتونو د کانګریس او سنا غړي هم دې ټکي ته متوجه وو چې که ولسمشر د قضایه قوې خپلواکي زیانمنه کړي، نو د نظام د قواوو ترمنځ انډول خراب او د پراخ بنسټه سیاسي بنسټونو دوام به ټکنی شي. که روزولټ دې نتیجې ته رسېدلی و، چې د مقننه قوې لاسته راوړل او جوړجاړی ډېر وخت او حوصلې ته اړتیا لري او غوره به وي چې خپلسرۍ ته دوام ورکړي او په دې توګه د متحده ایالتونو د پراخ بنسټه سیاسي نظام مقررات تر پښو لاندې کړي، نو ښکاره ده چې کانګریس ته دا کار د منلو نه و. وروسته روزولټ کولای شول چې ملت ته مراجعه وکړي او ادعا یې کولای شوای چې کانګریس له اقتصادي رکود سره د مبارزې په برخه کې د هغه د اصلاحاتو مخه نیسي. هغه کولای شول چې د پولیسو او پوځ پر مټ د کانګریس دروازې وتړي. ایا دا امکان لري؟ دا ټیک هغه څه دي چې په ۱۹۹۰ یمه لسیزه کې په پیرو او وینزویلا کې پېښ شول. ولسمشر فوجي موري او چاوېز د خلکو ملاتړ په خپلولو سره خپل مخالف کانګرېسونه وتړل او د خپلو واکونو په ډېرولو سره یې په اساسي قوانینو کې بدلونونه راوستل. هغه کسان چې د پراخ بنسټه سیاسي بنسټونو په اډانه کې واک چلوي، د دغسې ښویېدونکې پېچومې پر سر له درېدو ډارېږي او دا هماغه ډار دی چې په ۱۷۲۰ مه لسیزه کې وال پول یې د محکمې په چارو کې له لاسوهنې را وګرځاوه او د

امریکا کانګریس د سترې محکمې په چارو کې د لاسوهنې په اړه د روزولټ د پلان ملاتړ و نه کړ. روزولټ له سپېڅلې کړۍ سره مخ شوی و. خو دغه منطق په ځانګړې توګه په هغو ټولنو کې چې نسبتاً پراخ بنسټه او په عین حال کې په پراخه کچه زیږښونکي بنسټونه لري؛ تل عملي نه برېښي. موږ دغه ډول بېلګې مخکې په روم او وینز کې ولیدلې. ارجنټاین بل هغه مثال دی چې د روزولټ په څېر له سترې محکمې سره پکې د ټکر پېښه رامنځته شوه. د ارجنټاین اساسي قانون (۱۸۵۳) د یوې داسې سترې محکمې د جوړښت حکم کاوه چې واکونه یې د متحده ایالتونو سترې محکمې ته ورته وو. په ۱۸۸۷ کال کې د ارجنټاین سترې محکمې ته له اساسي قانون سره د عادي قوانینو د پرتلنې واک ورکړل شو. له تیوریک اړخه سترې محکمې کولای شول چې د ارجنټاین د پرانیستو سیاسي بنسټونو د یوې برخې په توګه پراختیا ومومي، خو د سیاسي او اقتصادي نظام یوه لویه برخه زیږښونکې پاتې شوه. په ارجنټاین کې هم د متحده ایالتونو په څېر په اساسي قانون کې د سترې محکمې واکونه جنجال پاروونکي وو. جوان دومینګو پېرون « Juan Domingo Perón» په ۱۹۴۲ کال کې د یوه ډیموکراټیکې پروسې پرمټ د ارجنټاین ولسمشر شو، مخکې تر دې چې پېرون پر دغه ملي سټیج را څرګند شي، په لومړیو کې په پوځ کې ډګروال و او بیا د ۱۹۴۳ کال د پوځي کودتا په ترڅ کې د کار وزیر شو. نوموړي د دې دندې پرمهال د کارګرانو غورځنګ او ټولنو سره یو سیاسي ایټلاف جوړ کړ، چې له ده سره یې ولسمشرۍ ته په رسېدو کې ډېره مرسته وکړه. واک ته د پېرون تر رسېدو څه موده وروسته، په پارلمان کې د هغه پلویانو د سترې محکمې له پنځو غړو د څلورو تنو د عدلي

تعقیب غوښتنه وکړه. د سترې محکمې د یادو غړو پر وړاندې بېلابېل تورونه ولګول شول او یوه ادعا پرې دا وه چې سترې محکمې د اساسي قانون خلاف په ۱۹۳۰ او ۱۹۴۳ کلونو کې د پوځي حکومتونو مشروعیت منلی، چې دا تر ډېره خندوونکې موضوع وه ځکه چې پېرون خپله د ۱۹۴۳ کال په کودتا کې مهم رول درلود. د محکمې پر وړاندې بله ادعا په متحده ایالتونو کې د روزولټ له موضوع سره ورته وه. د ولسمشر په توګه د پېرون تر ټاکل کېدو مخکې سترې محکمې پرېکړه کړې وه چې د ولسمشر له لوري د کاري اړیکو د تنظیم د نوي پلاوي تشکیل له اساسي قانون سره په ټکر کې دی. څرنګه چې روزولټ په خپل دویم دور ټاکنیز کمپاین کې پر سترې محکمې سختې نیوکې کړې وې، دغه شان پېرون هم په ۱۹۴۶ کال کې په خپلو ټاکنیزو منډو ترړو کې پر سترې محکمې تندې نیوکې وکړې. پر سترې محکمې د لګول شویو تورونو د څېړنې تر نهه میاشتني بهیر وروسته، پارلمان د دریوو تنو قاضیانو د نیولو امر وکړ، څلورم کس له وړاندې استعفا کړې وه. سنا جرګې دا وړاندیز تایید کړ. پېرون څلور نوي قاضیان وټاکل. په ستره محکمه کې دغه مداخله له سیاسي محدودیتونو څخه د پېرون د خلاصون په معنا وه. اوس نو د پېرون لاس ازاد و او هر هغه څه یې کولای شول چې تر دې مخکې او وروسته پوځي حکومتونو په ارجنټاین کې کول. مثلاً؛ هغه قاضیان چې د ده له لوري ټاکل شوي وو، د پېرون د مخالف راډیکال ګوند مشر «ریکارډو بالبین» محاکمه یې د اساسي قانون له مخې ګڼله او په دې تورن شوی و چې پېرون ته یې سپکاوی کړی. د پېرون له لوري د سترې محکمې لپاره په خپله خوښه د قاضیانو ټاکل

د راتلونکو ولسمشرانو او حکومتونو لپاره یوه قاعده او دود وګرځېد او په دې توګه په ارجنټاین کې قضایه قوې هغه واک چې د اجرایه قوې پر وړاندې درلود، له لاسه ورکړ. په ۱۹۵۵ کال کې د یوې بلې پوځي کودتا په ترڅ کې د پېرون حکومت را وپرځول شو او له دې سره په ارجنټاین کې د پوځي او غیر پوځي حکومتونو لړۍ پیل شوه. هر حکومت به هڅه کوله چې د خپلې خوښې وړ قاضیان وټاکي.

مثبت غبرګون (فیډبک) او سپېڅلې کړۍ

پرانیستي اقتصادي او سیاسي بنسټونه په خپله نه رامنځته کېږي، بلکې دا د واکمنې طبقې چې د اقتصادي ودې او بدلونونو پر وړاندې مقاومت کوي او د هغو کسانو ترمنځ چې د واکمنې طبقې د اقتصادي او سیاسي واک محدودول غواړي، د شخړې نتیجه ده. پرانیستي بنسټونه د حساسو مقطعو په جریان کې رامنځته کېږي، لکه په برېټانیا کې د پرتمین انقلاب رامنځته کېدل او په شمالي امریکا کې د جېمزټاون مستعمرې جوړېدل. دغه بنسټونه د یو لړ عواملو په پایله کې د واکمنې طبقې واک کمزوری کوي، مخالفین یې پیاوړي کوي او د پراخ بنسټه ټولنې د جوړېدو لپاره انګېزه رامنځته کوي. د شخړو نتیجه هېڅکله قطعي نه ده او حتی که د تاریخ ډېرې پېښې حتمي هم وګڼو، بیا هم د تاریخ مسیر د اټکل وړ نه دی. که پرانیستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه موجود وي، نو د یوې سپېڅلې کړۍ او د مثبت غبرګون یوې پروسې رامنځته کولو ته زمینه برابروي او دغه کار بیا په خپل وار د یادو بنسټونو پراختیا او پایښت سره مرسته کوي. سپېڅلې کړۍ د بېلابېلو میکانیزمونو پر مټ عمل کوي. لومړی؛ کثرت پاله یا پلورالایز سیاسي بنسټونه د یوه دیکتاتور، د دولت دننه

یوې ډلې یا حتی د ښه نیت لرونکي ولسمشر له لوري د واک د انحصار امکان محدودوي، چې ښه مثال یې فرانکلین روزولټ دی. نوموړي هڅه کوله چې د سترې محکمې له لوري د ده پر وړاندې لګېدلي محدودیتونه مات کړي او یا هم په برېټانیا کې کله چې 'سر رابرټ والپول' د تور قانون د تطبیق لپاره عجولانه اقدام وکړ، نو له مخالفت سره مخ شو. که په دواړو مواردو کې واک د یوه کس یا یوې ډلې په لاس انحصار او متمرکز شوی وای، نو کولای یې شول چې د پرانیستو بنسټونو ستنې کاواکه کړي. پلورالېزم نه یوازې د دې ډول اعمالو پر وړاندې دربرېږي، بلکې د قانون واکمني او د ټولو وګړو په وړاندې د قوانینو یو شان پلي کېدل تضمینوي، هغه څه چې د یوه استبدادي رژیم تر چتر لاندې ممکن نه دي.

دویم؛ لکه څرنګه چې مخکې مو څو ځلې یادونه وکړه، پرانیستي سیاسي بنسټونه، پرانیستي اقتصادي بنسټونه حمایه کوي، چې دا د سپېڅلې کړۍ لپاره یو بل میکانیزم رامنځته کوي. پرانیستي اقتصادي بنسټونه د زبېښنونکو اقتصادي مناسباتو ښکاره عناصر لکه مریتوب او فیوډالېزم له منځه وړي، د انحصار مخه نیسي او په پایله کې یو خوځنده اقتصاد رامنځته کوي. دا چې په برېټانیا کې په اتلسمه پېړۍ کې اقتصادي بنسټونه په کافي اندازه پرانیستي شوي وو، واکمنې ډلې له قدرت څخه ډېر لږ منفعت ترلاسه کاوه، دوی په حقیقت کې د ولسواکۍ د ټینګښت لپاره د خلکو د پراخو اعتراضونو له امله ډېر څه له لاسه ورکول. د سپېڅلې کړۍ دغې بڼې په نولسمه پېړۍ کې له یوې خوا په برېټانیا کې د ډیموکراسۍ په لور د تدریجي حرکت پر وړاندې ګوابنونه راکم کړل او له بل پلوه یې دغه بهیر بریالیتوب ته

ورساوه. خو دغه شرایط د یو شمېر استبدادي نظامونو لکه اتریش-هنګري، روسیې او نورو هغو هېوادونو چې شدید زبېښونکي بنسټونه یې لرل، برعکس و. په نولسمه پېړۍ کې په یادو سیمو کې د سیاسي مشارکت او پلورالېزم په برخه کې خوځښتونه وځپل شول، ځکه چې د واکمنې طبقې ګټې یې ګواښلې.

وروستۍ خبره او میکانیزم دا دی، چې پرانیستي سیاسي بنسټونه ازادو رسنیو ته د فعالیت زمینه برابروي. دغه رسنۍ د هغو ګواښونو او چلنجونو په اړه معلومات چمتو او خپروي، چې پرانیستو بنسټونو ته متوجې دي. دا هماغه بهیر دی چې د نولسمې پېړۍ په وروستیو او د شلمې پېړۍ په لومړیو کې په متحده ایالتونو کې یې د غلو بارونیانو له انحصاره چې د متحده ایالتونو د پرانیستو اقتصادي بنسټونو پر وړاندې خنډ و، پرده پورته کړه او دا تهدیدونه یې شنډ کړل. که څه هم د دغو حتمي شخړو پایلې د اټکل وړ نه دي، خو سپېڅلې کړۍ د دې میکانیزمونو له لارې پرانیستو بنسټونو ته دا زمینه برابروي چې د ننګونو پرضد مقاومت وکړي او پراختیا ومومي، لکه په برېتانیا او متحده ایالتونو کې چې همداسې وشول. لکه څرنګه چې په راتلونکي څپرکي کې به یې ولولو، له بده مرغه زبېښونکي بنسټونه هم د خپلې بقا لپاره همدغه ډول مقاومت کوي او د خبیثه کړۍ پروسه رامنځته کوي.

دولسم څپرکی

خبیثه کړۍ

(The vicious circle)

تاسو نور نه شئ کولای چې په اورګاډي کې بو[1] ته لاړ شئ

د افریقا په لوېدیځ کې تول سیریلیون په ۱۸۹۶ کال کې د برېټانیا تر استعمار لاندې راغی. د دې هېواد پلازمېنه «فري ټاون» په اصل کې د اتلسمې پېړۍ په وروستیو کې د ازادو مریانو د استوګنځي په توګه تاسیس شو، خو کله چې فري ټاون د برېټانوي استعمار لاس ته ولوېد، د سیریلیون په مرکزي سیمو کې لا هم د افریقایي شهزادګانو کوچني سلطنتونه واکمن وو. د نولسمې پېړۍ په نیمایي کې برېټانویانو له افریقایي مشرانو سره د یو لړ تړونونو له مخې په دې سیمه کې د خپلې واکمنۍ لمن پراخه کړه او د همدغه تړونونو پر بنسټ، برېټانیا د ۱۸۹۶ کال د اګست په ۳۱ مه سیریلیون د خپل تحت الحمایې په توګه اعلان کړ. برېټانویانو دلته مهمې ستېې او مشران په ګوته کړل او هغوی ته یې د «عالي مقام» لقب ورکړ. مثلاً؛ د سیریلیون په ختیځ کې د «کونو» ولسوالۍ د الماسو کان په سیمه کې د «سلوکو» په نامه یو ځواکمن جګړه مار پاچا د دوی پر وړاندې لوی سرخوږی و. پاچا سلوکو ډېر ژر عالي مقام شو او د ساندور قبیلې مشرتابه پر حکومتي ادارې بدله شوه. که څه هم د دې سیمې

[1] BO

پاچاهانو لکه سلوکو له برېټانوي چارواکو سره تړونونه لاسلیک کړل، خو په دې نه پوهېدل چې دا تړونونه د یوې مستعمرې د جوړېدو لپاره د مطلق اختیار ورکولو په معنا دي. کله چې برېټانویانو د ۱۸۹۸ کال په جنورۍ کې پر هر کور ۵ شلینګه مالیه وضعه کوله، د «مالیې بلوا» په نامه د ځایي مشرانو بغاوت پر کورنۍ جګړې واوښت. جګړه له شماله پیل شوه، خو په جنوب او په ځانګړې توګه په 'مینډلنډ' سیمه کې چې د مینډ قوم تر ولکې لاندې وه، جګړه سخته او اوږده وه. د مالیې پر سر دغه بلوا ډېر ژر کابو شوه، خو دا برېټانویانو ته د خطر یو زنګ و چې د سیریلیون په مرکزي برخو کې یې واک له ننګونو سره مخ دی. برېټانویانو تر دې وړاندې له فري ټاون څخه مرکزي سیمو ته د اوسپنې پټلۍ غځولو چارې پیل کړې وې. د اوسپنې پټلۍ غځونې کار د ۱۸۹۶ په مارچ کې پیل شو او د ۱۸۹۸ په ډسمبر کې د بلوا پرمهال، یاده رېل کرښه تر سونګو ټاون پورې غځول شوې وه. د برېټانیا پارلمان په ۱۹۰۴ کې دا پېښه داسې ثبت کړې ده:«هغه محلي بلوا چې د ۱۸۹۸ کال په فبرورۍ کې پېښه شوه، د سیریلیون د اوسپنې پټلۍ کارونه یې په ټپه ودرول او کاري پرسونل یې هم تیت و پرک شو. بلواګرو د اوسپنې پټلۍ باندې حمله وکړه او له همدې امله ټول کارکوونکي او پرسونل فري ټاون ته وتښتېدل.... روټې فنک چې د فري ټاون په ۵۵ مایله کې پروت و او تمه وه چې پټلۍ به ترې تېره شي، هغه مهال په بشپړه توګه د پاڅونوالو په ولکه کې و.»

د روټې فنک مسیر په حقیقت کې د اوسپنې پټلۍ په هغه پلان چې په ۱۸۹۴ کال کې جوړ شوی و، شامل نه و. دغه مسیر د پاڅون تر پیل وروسته وټاکل شو او د نوي پلان له مخې ټاکل شوې وه چې دغه

کرښه به د شمال ختيځ مسير پر ځای د روټې فنک له لارې جنوب او بيا د منډلنډ له لارې بو ته غځېږي. برېټانويانو غوښتل چې د نورو خوځښتونو او پاڅونونو په صورت کې به د رېل په مرسته منډلينډ چې د پاڅونونو زړه و او نورو هغو سيمو ته چې ښايي پاڅونونه پکې وشي، چټک لاسرسی ولري. په ۱۹۶۱ کال کې د سيريليون تر خپلواکۍ وروسته برېټانويانو د دې هېواد واک 'سرميلټن مارګای' او د هغه ګوند (SLPP) ته چې په جنوب او په ځانګړې توګه په منډلينډ او ختيځ کې يې ډېر ملاتړي لرل، وسپاره. په ۱۹۶۴ کال کې د سرميلټن ورور 'سر البرټ مارګای' د هغه د ځايناستي په توګه د سيريليون لومړی وزير شو. د ۱۹۶۷ کال په لانجمنو ټاکنو کې د سيريليون د خلکو ګوند (SLPP) په ډېر کم توپير سره د سياکا سټيونز په مشرۍ د 'ټولو خلکو کانګريس ګوند' (APC) له لوري ماته وخوړه. سټيونز په شمال کې د ليمبا ټبر سره تړاو درلود او ګوند يې په شمال کې د ليمبا، تمني او لوکو قومونو په منځ کې ډېر ملاتړي لرل. که څه هم برېټانويانو په سيريليون کې د اوسپنې پټلۍ د خپلو استعماري موخو لپاره جوړه کړې وه، خو په ۱۹۶۷ کال کې يې اقتصاد ارزښت پيدا کړ او دغې رېل کرښې د سيريليون د قهوې، ککو او الماسو په صادراتو کې مهم رول ولوباوه. قهوه او ککو تر ډېره په منډلينډ سيمه کې کرل کېدل او د اوسپنې دغه پټلۍ د نړۍ په لور د منډلينډ دريځه وه. د ۱۹۶۷ کال په ټاکنو کې اکثريت منډلينډيانو 'البرټ مارګای' ته رايه ورکړې وه. سټيونز د دې پر ځای چې د منډلينډ صادراتو ته لېواله وي، د واک او څوکۍ د ساتنې په فکر کې و. د هغه دليل ساده و:« د مينډيانو ښه، د سيريليون د خلکو ګوند ښه

دي او د سټيونز پر زيان ده.» هغه د اوسپنې پټلۍ د مينډليند په لور کړه او د هغې لپاره يې واګونونه وپېرل، څو د لاسوهنې او بدلون هېڅ امکان په کې پاتې نه شي. اوس چې کله تاسو له فري ټاون څخه د ختيځ په لور په موټر کې سفر کوئ او د هسټينګز او واټرلو د اورګاډي تمځايونه پاس کوئ، نو و به ګورئ چې هلته د اوسپنې پټلۍ نه شته چې بو ته په کې لاړ شئ. د سټيونز افراطي تګلارې طبعاً د سيريليون تر ټولو فعالې اقتصادي برخې ته کلکه ضربه ورکړه، خو تر خپلواکۍ وروسته د زياترو افريقايي مشرانو په څېر، سټيونز هم د واک د بقا او اقتصادي پرمختګ د دوو انتخابونو ترمنځ د «واک بقا» انتخاب کړ. تاسو اوس نه شئ کولای چې بو ته په اورګاډي کې لاړ شئ، ځکه چې د روسيې د لومړي تزار په څېر چې اورګاډی به انقلاب د روسيې تر دروازو را ورسوي، سټيونز هم وېرېده چې رېل به د هغه مخالفين پياوړي کړي. د ډېرو نورو رهبرانو په څېر چې زبېښونکي بنسټونه يې په واک کې لرل، هغه هم د خپل واک پر وړاندې له ننګونو او ګواښو ډارېده او غوره يې ګڼله چې اقتصاد او اقتصادي پرمختګ د دې ګواښونو د مخنيوي قرباني کړي.

په لومړي ليدلوري کې د سټيونز تګلاره له برېټانيا سره په ټکر کې ده، خو دلته د برېټانوي واکمنۍ او د سټيونز د رژيم ترمنځ چې د خبيثه کړۍ منطق په ډاګه کوي، يو ګډ ټکی شته. سټيونز د سيريليون د خلکو د سرچينو په زبېښلو سره د هماغه ښکېلاکګرو انګرېزانو په څېر پر دغه هېواد حکومت وکړ. هغه تر ۱۹۸۵ کاله کې پورې په واک کې پاتې شو، خو په واک کې دا پاتې کېدل د ولس په رايه او خوښه نه و، بلکې تر ۱۹۶۷ کال وروسته هغه د وژنو او د خپلو سياسي

مخالفینو او په ځانګړې توګه د سیریلیون د خلکو ګوند د غړو د ځپلو له لارې یوه خونړۍ دیکتاتوري واکمنه کړې وه. هغه په ۱۹۷۱ کال کې ځان ولسمشر اعلان کړ او له ۱۹۷۸ کال وروسته یې یوازې یو ګوند درلود: د ټولو خلکو (سټیونز) کانګریس. په دې توګه، نوموړي د سیریلیون د بېوزلۍ په بیه خپله بقا او واک تضمین کړل. د استعمار په وخت کې، برېټانویانو د نورو افریقایي مستعمرو په څېر د سیریلیون د اداره کولو لپاره هم د غیر مستقیم حکومت یا لاسپوڅی نظام رامنځته کړ. د دې نظام په سر کې عالي مقامونو قرار درلود چې مالیات یې راټولول، قضایي چارې یې پرمخ بیولې او نظم یې ټینګ کړی و. برېټانویانو د ککو او قهوې کروندګر له صحنې ګوښه نه کړل، بلکې هغوی یې مجبور کړل چې خپل محصولات د بازار موندنې بورډ[1] باندې چې ظاهراً د استعماري ادارې له لوري له کروندګرو سره د مرستې په هدف جوړ شوی و، وپلوري. د وخت په تېرېدو سره د کرنیزو محصولاتو مارکېټ ټکنی شو. د ککو بیې به کله پورته شوې او کله به ببرته راټیټې شوې او د کروندګرو عواید هم هر کال د تغیر په حال کې و. د بازار موندنې بورډ موجودیت داسې توجیه کېده چې ګنې د بیو د لوړېدو او ټیټېدو په وخت کې د بازار چارې تنظیموي. کله به چې په نړیوال مارکېټ کې بیې لوړې وې، دغې ادارې به له سیریلیوني کروندګرو محصولات په ټیټه بیه پېرل او کله به چې قېمتونه ټیت وو، بیا خبره برعکس وه. دا ایډیا په اصل کې ښه برېښېده، خو واقعیت بل څه و. د سیریلیون د بازار موندنې بورډ په ۱۹۴۹ کال کې جوړ شو. دغه بورډ طبعاً د خپلو چارو او

[1] Marketing Board

فعالیتونو د پرمخ بیولو لپاره مالي سرچینو ته اړتیا لرله. د دغې اړتیا د پوره کولو یوه لار دا وه، چې که کال ښه و یا بد، کروندګرو ته به د اصلي حق په پرتله کمې پیسې ورکول کېدې او همدغه پیسې وې چې د جاري او اداري لګښتونو لپاره کارول کېدې. دغه کوچنی توپیر ډېر ژر پر ژور توپیر بدل شو. استعماري دولت د بازار موندنې بورډ له کروندګرو څخه د مالیاتو د راټولولو لپاره د وسیلې په توګه وکاراوه. خلکو تمه لرله چې تر خپلواکۍ وروسته به د استعمار ناخوالې او ظلمونه پای ته ورسېږي او د بازار موندنې بورډ جوړېدل به پر کروندګرو تر حده زیاتو مالیاتو ته د پای ټکی کېږدي، خو داسې ونه شول. په حقیقت کې د بازار موندنې بورډ له لوري د کروندګرو زبېښناک وضعیت ډېر ناوړه کړ. د ۱۹۶۰ مې لسیزې تر نیمايي پورې د بازار موندنې بورډ د نړیوالو مارکېټونو د نرخ په پرتله د سیریلیون له کروندګرو څخه خرما په ۵۶ سلنه، ککو په ۴۸ سلنه او قهوه په ۴۹ سلنه ارزانه بیه پېرله. په ۱۹۸۵ کال کې کله چې سټیونز استعفا ورکړه او پر ځای یې د هغه نږدې کس 'جوزیف مومو' ولسمشر شو، دغه شمېرې په ترتیب سره ۳۷،۱۹ او ۲۷ سلنې ته راټیټه شوې. که دغه ارقام هر څومره ظالمانه هم وي، بیا هم تر هغه غوره و چې د سټیونز پر مهال به کروندګرو ته ورکول کېدل چې د نړیوال نرخ شاوخوا ۱۰ سلنه کېده، یعنې د کروندګرو ۹۰ سلنه عواید پر عامه خدماتو لکه د سړکونو پر جوړونې او زده کړو نه لګول کېدل، بلکې د سټیونز او د هغه د ملګرو شخصي جېب ته تلل او یا هم د سیاسي ملاتړ لپاره پرې خلک اخیستل کېدل.
برېټانویانو د لاسپوڅي حکومت لپاره د تګلارې په توګه دا ټاکلې وه چې عالي مقام کسان به د عمر تر پایه په همدې منصب کې پاتې

کېږي. د دې لپاره چې یو کس د عالي مقام کېدو معیار پوره کړی وي، نو لومړی یې باید د واکمنې کورنۍ «ruling house» تایید ترلاسه کړی وای. واکمنه کورنۍ چې د قبایلو مشري یې کوله، هویت یې د وخت په تېرېدو د بدلون په حال کې و او د پاچاهانو له هغه قوم سره یې تړاو درلود چې د نولسمې پېړۍ په وروستیو کې یې له برېټانویانو سره تړونونه لاسلیک کړل. د عالي مقام د ټاکل کېدو بهیر غیر ډیموکراټیک و. د قبایلو ادارې[1] په نوم بنسټ چې غړي یې د کلیو ټیټ پوړي مشران وو او یا د عالي مقام چارواکو یا هم د برېټانویانو له لوري ټاکل شوي وو، پرېکړه کوله چې څوک باید عالي مقام شي. ښایي و انګېرل شي چې دغه استعماري بنسټ تر خپلواکۍ وروسته له منځه لاړ او یا هم لږ تر لږه اصلاح شو، بلکې نه، دا هم د بازار موندنې بورډ په څېر پر خپل ځای پاتې شو. نن هم عالي مقامان د مالیاتو راټولولو مسوولیت لري. دا مالیات د پخوا په څېر د کور پر سر مالیات نه دي، بلکې د سړي سر مالیات دي. په ۲۰۰۵ کال کې د قبیلې مشرانو په 'سندور' کې یو نوی عالي مقام وټاکه. دلته یوازې د «فاسولوکو» واکمنې کورنۍ چې په دې سیمه کې یوازینۍ واکمنه کورنۍ ده، د انتخابېدو حق درلود، چې بالاخره د پاچا سولوکو مشر لمسی «شېکو سلوکو» د عالي مقام په توګه وټاکل شو. دلته د بازار موندنې بورډ کړنې او د ځمکو د مالکیت دودیز سیستم له موږ سره د دې مسئلې په روښانتیا کې چې په سیریلیون او د افریقا جنوب صحرا په نورو سیمو کې د کرنیز سکتور د ګټې کچه ولې دومره ټیټه ده، ډېره مرسته کوي. سیاستپوه 'رابرټ بېټس' په

[1] Tribal Authority

۱۹۸۰ یمه لسیزه کې په دې اړه څېړنه پیل کړه چې په افریقا کې کرنه ولې ناکاره ده، په داسې حال کې چې د اقتصادي کتابونو د مطالعې پر اساس کرنه باید د اقتصاد تر ټولو خوځنده سکتور وای. هغه وروسته پوه شو چې دا موضوع له جغرافیې یا نورو هغو عواملو سره چې د دې کتاب په دویم څپرکي کې مو ولوستل، تړاو نه لري، بلکې یوازینی عامل یې د بازار موندنې بورډ د بیو تګلاره ده چې دلته یې د کرنې د پراختیا په برخه کې د کروندګر انګېزه له منځه یوورله. له دې کبله چې کلیوال کروندګر له هر ډول سیاسي واک څخه بې برخې وو، د بازار موندنې بورډ کولای شول چې د هغوی د ګټو خلاف اقدام وکړي. د بورډ د قېمتونو پالیسۍ سبب شوې چې په کرنه کې د پانګونې مخه ډپ شي. په سیریلیون کې عالي مقامان نه یوازې د نظم د ټینګښت، د قانون پلي کولو، د قضایي چارو د پرمخ بیولو او د مالیاتو راټولولو مسوولیت پر غاړه لري، بلکې د ځمکو متولیان «Custodians of the land» هم دي. که څه هم واکمنې کورنۍ، قبایل او نور پاتې شوني د ځمکو له سنتي حقونو څخه برخمن دي، خو دا د مقاماتو صلاحیت دی، چې ټاکي څوک چېرته باید کښت او کار وکړي. ستاسو د ځمکو د مالکیت حقونه یوازې هغه وخت خوندي دي، چې له مقاماتو سره او یا هم له واکمنې کورنۍ سره تړاو ولرئ. تاسو نه شئ کولای چې ځمکه وپېرئ او یا یې وپلورئ او یا هم د پور لپاره یې په ګرو ورکړئ. که یو څوک د مقام له سیمې بهر زېږېدلی وي، په ځمکه کې د هېڅ راز محصولاتو لکه قهوې، ککو یا د خُرما د کرلو حق نه لري، ځکه چې بنایي دا کس د غیر رسمي مالکیت حقوق ترلاسه کړي. هغه زېښبونکي بنسټونه چې برېټانویانو په سیریلیون کې ساز کړل او هغه پرانیستي بنسټونه چې په نورو

مستعمرو لکه استرالیا کې جوړ شول، د دواړو تر منځ توپیر د کانونو د مدیریت په څرنګوالي کې روښانه کولای شو.
د ۱۹۳۰ کال په جنوری کې د سیریلیون د ختیځ په کانو سیمه کې الماس کشف شول. الماس رسوبي وو، یعنې د ځمکې له تله نه استخراجېدل، نو ځکه به د ځمکې سر ته راپورته شوي الماس لومړی راټولېدل او بیا به په اوبو کې چاڼ کېدل. د ټولنیزو علومو یو شمېر پوهانو به د الماسو د استخراج دغې بڼې ته «ډیموکراتیک الماس» نوم کاراوه، ځکه چې هر چا کولای شول چې الماس چاڼ او وپلوري. خو دا کار ونه شو. د برېټانیا حکومت د ټولې تحت الحمایې الماس د «سیریلیون سیلکشن ټرست» په نامه په خپل انحصار کې راوستل او د هغه د امتیاز حق یې د سوېلي افریقا د الماسو د کان کیندنې ستر شرکت «De Beers» ته ورکړ. په ۱۹۳۶ کال کې 'دي بیرز' شرکت ته اجازه ورکړل شوه چې د الماسو د ساتنې لپاره یوه پوځي قطعه جوړه کړي. دا په حقیقت کې یو خصوصي پوځ و، چې وروسته یې تشکیل په سیریلیون کې د استعماري دولت تر پوځ هم پراخ شو. خو په سیریلیون کې د الماسو پراخو رسوبي سیمو د هغې ساتنه ګرانه کړې وه. په ۱۹۵۰ کال کې د الماسو ساتونکی پوځ د الماسو له زرګونو تنو نا قانونه کیندونکو سره په جګړه کې ښکېل شو، چې پراخې شخړې او بې ثباتی یې وزېږولې. د برېټانیا حکومت په ۱۹۵۵ کال کې د «سیریلیون سیلکشن ټرست» له سیمې بهر یو شمېر کان کیندونکو ته د الماسو د استخراج اجازه ورکړه، په داسې حال کې چې ډي بیرز کمپنۍ لا هم په ینګیما، کویدو او ټونګو سیمو کې د کانونو بډایه سیمې په واک کې لرلې. تر خپلواکۍ وروسته وضعیت تر دې هم

ناوړه شو. په ۱۹۷۰ کال کې سیاکا ستېونز د «سیریلیون سلکشن ټرست» ملي اعلان کړ او د «د الماسو د کان ملي شرکت» یې تاسیس کړ چې دولت یعنې ستېونز په کې ۵۱ سلنه ونډه لرله. دا د سیریلیون د کانونو د انحصار په برخه کې د ستېونز لومړنی ګام و. په نولسمه پېړۍ کې په استرالیا کې د الماسو پر ځای د سرو زرو کانونه وو، چې په ۱۸۵۱ کال کې په جنوبي ویلز یا د ویکتوریا په تازه تاسیس شوي ایالت کې کشف شول او د ټولو پام یې ځان ته اړولی و. د سیریلیون د الماسو په څېر د استرالیا د طلا کانونه هم رسوبي وو او د استخراج د ډول په اړه یې باید پرېکړه شوې وای. یو شمېر کسانو لکه د خانانو د مخکښ مشر 'جان مک ارتر' زوی 'جېمز مک ارتر' وړاندیز وکړ، چې د سیمې ګرد چاپېره باید دېوال راتاو او انحصاري حق یې داوطلبۍ ته وړاندې شي. هغوی د 'سیریلیون سلکشن ټرست' ماډل عملي کول غوښتل. خو ځینو نورو بیا د سرو زرو کانونو ته د ازاد لاسرسي حق غوښت. د ازاد لاسرسي وړاندیز ومنل شو او د انحصار پر ځای، استرالیایي مشرانو د فعالیت جواز په وېش سره خلکو ته اجازه ورکړه چې سره زر راغونډ او چاڼ کړي. دا کان کیندونکي ډېر ژر د استرالیا په سیاست او په ځانګړې توګه په ویکتوریا ایالت کې پر یوه ځواکمن اړخ بدل شول. هغوی د رایې ورکونې د عمومي کېدو او سري کېدو په برخه کې کلیدي رول ولوباوه.

تر دې مخکې مو په افریقا کې د اروپایي استعمار او پراختیا غوښتنې دوه ورانوونکي عواقب ولیدل: لومړی د اتلانتیک سمندر دواړو غاړو ته د مریانو د تجارت پیل و چې په افریقا کې یې سیاسي او اقتصادي بنسټونه د زبېښناک په لور ور ټېل وهل او دویم د داسې

قوانینو او بنسټونو رامنځته کول وو، چې له مخې یې اروپایانو د استعمار پرمهال د خپلو باالقوه سیالانو د راپورته کېدو مخه نیوله. مریتوب په سیریلیون کې واقعا یو قوت و. د استعمار په لومړیو کې په دې سیمه کې هېڅ متمرکز دولت نه و، بلکې کوچني شاهي حکومت گوټي وو چې په خپلو کې په دوامداره شخړو کې ښکېل وو او ښځو او نارینه وو یو بل یرغمل کول. دلته مریتوب دود و او نږدې ۵۰ سلنه وگړو د مریانو په توگه کار کاوه. د سیریلیون اقلیم د جنوبي افریقا په څېر نه و او له همدې امله سپین پوستونو افریقایانو دلته مېشتېدو ته زړه نه ښه کاوه، همدا لامل و چې سپین پوستي له تور پوستو سره سیالۍ ته نه را مخ ته کېدل. د سپین پوستو په کروندو کې د افریقایي کارگرانو لپاره د تقاضا پر نشتوالي سربېره، د جوهانسبورگ په څېر د کاني اقتصاد نشتون په دې معنا و، چې د کار د یوه زبېښونکي مارکېټ د رامنځته کېدو لپاره هېڅ ډول انگېزه نه وه، داسې مارکېټ لکه په سوېلي افریقا کې چې اپارتاید رامنځته کړی و. خو یو بل میکانېزم هم په جریان کې و. د ککو او قهوې سیریلیوني کروندگرو له سپین پوستو سره سیالي نه کوله او حکومت یې د بازار موندنې بورډ له لارې عواید په بډه وهل. سیریلیون د ښکېلاکگرو له لاسپوڅي یا غیر مستقیم حکومت څخه هم رنځېده. برېټانویانو د افریقا په هغو برخو کې لاسپوڅي حکومتونه رامنځته کول، چې یو پیاوړی متمرکز نظام په کې نه و. مثلا؛ په نولسمه پېړۍ کې کله چې برېټانویان د نایجیریا په ختیځ کې له 'ایگبو' قوم سره مخ شول، دلته هېڅ واحد سیاسي مشرتابه نه و، چې وروسته برېټانویانو دغې سیمې ته یو مشر وټاکه: د حکم مشري. خو په سیریلیون کې د برېټانویانو

لاسپوڅی حکومت د ځایي خلکو پر شته بنسټونو او د واکمن نظام پر اساساتو ولاړ و. له همدې امله له ۱۸۹۶ کال وروسته د عالي مقام جوړښت، لاسپوڅو حکومتونو او هغه واک چې دغو حکومتونو عالي مقامانو ته ورکړی و، د سیریلیون سیاست سخت اغېزمن او بدل کړ. مثلا؛ لاسپوڅي حکومت په ټولنه کې ټولنیزې طبقې چې تر دې مخکې نه وې، رامنځته کړې- لکه واکمنې کورنۍ. یوه موروثي ارستوکراسي کولای شي داسې نرم وضعیت رامنځته کړي چې په هغه کې مشران پر عامه ملاتړ تکیه کوي، خو هغه څه چې دلته پر ځای پاتې شول، یو داسې انعطاف نه منونکی او سخت نظام و، چې مشري پکې مادام لعمر وه او د خلکو له لوري د جوړ شوي حکومت په وړاندې یې د هېڅ راز مسوولیت احساس نه کاوه. برېټانویان پر دې خوښ وو، چې بنسټونه یې په خپله خوښه سمبال او ناسمه لار سم کړي وو، مثلا؛ برېټانویانو به هغه کسان چې له دوی سره ډېر ملګري او همکاران وو، لوړو څوکیو او عالي مقام پوست ته رسول. د مارګای کورنۍ چې تر خپلواکۍ وروسته دوه کسان یې د صدارت مقام ته ورسېدل، د مالیې بلوا په پېښه کې د برېټانویانو په ملاتړ د «لاور بانتا» له عالي مقام «نیاما» سره د جګړې په برکت په دولت کې لوړ مقام ته ورسېده. نیاما له واکه لرې او پر ځای یې مارګایان واک ته ورسېدل چې تر ۲۰۱۰ کاله پورې په دغه مقام کې پاتې شول.

هغه څه چې د پاموړ دي، هغه د ازاد او اشغال شوي سیریلیون ترمنځ د بنسټونو د دوام حد او پراخوالی دی. برېټانویانو د بازار موندنې بورډ تشکیل کړ او هغه یې د مالیاتو راټولولو لپاره استعمال کړ، خو تر خپلواکۍ وروسته دولتونو همدغه جوړښتونه وسائل او حتی شرایط یې تر پخوا هم سخت کړل. برېټانویانو په دې هېواد کې

د غیر مستقیم ښکېلاک نظام د ځایي عالي مقامانو په مرسته ټینګ کړ. تر خپلواکۍ وروسته حکومتونو دغه استعماري بنسټونه له منځه یو نه وړل، بلکې هغه یې پر کلیو او لرو پرتو سیمو د حکومت کولو لپاره وکارول. برېټانویانو د الماسو کانونه انحصار کړل او په کانونو کې یې د افریقایانو د کاروبار مخه ونیوله. تر خپلواکۍ وروسته حکومتونو هم ورته تګلاره خپله کړه. هو دا خبره سمه ده، د برېټانویانو انګېرنه دا وه چې د اوسپنې پټلۍ غځول پر منډلینډ د ولکې ټینګولو یوازینۍ لاره ده، په داسې حال کې چې سیاکا سټیونز د دې برعکس فکر درلود. برېټانویانو کولای شول چې پر خپل پوځ باور وکړي او پوهېدل چې د پاڅون په صورت کې به پوځ منډلینډ ته ولېږي، خو سټیونز دا کار نه شوای کولای. د نورو افریقایي هېوادونو په څېر، د سټیونز د واک لپاره هم یو پیاوړی پوځ ګواښ ګڼل کېده، ځکه یې پوځ قوي کېدو ته پرېنښود او پر ملېشو یې تکیه وکړه، چې له امله یې په سیریلیون کې د دولت د اقتدار زوال لا پسې زور شو. د پوځ ځای د کورني امنیت ادارې (ISU) ډک کړ. د سیریلیون خلک چې له حکومته تر پزې راغلي وو، د دې ادارې د انګلیسي درې مخفف ټکي یې داسې ژباړل (I shoot you) یعنې زه تا وژنم. دا اداره وروسته د ځانګړي امنیت ادارې (SSD) باندې بدله شوه، چې خلکو د «سیاکا سټیونز سپیان» بلل. په پایله کې د یوه ملي پوځ نشتوالی د هغه د بربادۍ لامل شو او د ۱۹۹۲ کال د اپرېل په ۲۹ مه د کپټان والنټاین سټراسر په مشرۍ یوازې دېرش کسیز لښکر د ټولو خلکو کانګریس حکومت (APC) را نسکور کړ. د سیریلیون ببوزلي او وروسته پاتې والی کولای شو په ډاګه ووایو چې

د خبيثه کړۍ پايله ده. برېټانوي استعمار په لومړيو کې زبېښونکي بنسټونه رامنځته کړل او تر خپلواکۍ وروسته افريقايي مشران هم په موجوده وضعيت راضي او خوښ وو. دا نه يوازې سيريليون، بلکې په ټولو افريقايي هېوادونو کې همدا وضعيت و. تر خپلواکۍ وروسته په گانا، کينيا، زيمبابوې او نورو گڼو افريقايي هېوادونو کې د بدلون هيلې راټوکېدلې وې، خو دلته د خبيثه کړۍ په اډانه کې زبېښونکو بنسټونو يو ځل بيا ځان را ژوندی کړ او د وخت په تېرېدو لا پسې بدمرغه شول. د مثال په توگه، د بازار موندنې بورډ او لاسپوڅې حکومتونه چې د برېټانوي استعمار ميراث وو، تر خپلواکۍ وروسته هم په يادو هېوادونو کې پر خپل ځای پاتې شول. خبيثه کړۍ ځان ته طبيعي دلايل لري. زبېښونکي سياسي بنسټونه زبېښونکي اقتصادي بنسټونه زېږوي او دغه بنسټونه يوه کوچنۍ ډله د يوې سترې ډلې په بيه شتمنوي. پر زبېښونکو بنسټونو واکمن افراد او ډلې د شخصي ملېشو د جوړولو، د قضايي بنسټونو د پېرلو او په واک کې د پاتې کېدو لپاره په ټاکنو کې د درغلۍ لپاره کافي پيسې او سرچينې په واک کې لري. په دې توگه زبېښونکي اقتصادي بنسټونه د زبېښونکو سياسي بنسټونو دوام ته زمينه برابروي. هغه نظامونه چې زبېښونکي بنسټونه لري، د واک بيه په کې لوړه ده، ځکه چې پر کړنو يې څار نه شته او شتمنۍ توليدوي.

زبېښونکي سياسي بنسټونه دغه راز له واک څخه د ناوړه استفادې پر وړاندې هېڅ محدوديت او خنډونه نه وضعه کوي. دا موضوع چې ايا واک فساد زېږوي او که نه، د بحث وړ ده؛ خو د «لارډ اکټان» دا خبره ښېخي سمه ده چې وايي «مطلق واک؛ مطلق فساد له ځان سره لري.» په يوولسم څپرکي کې مو وليدل، کله چې فرانکلين روزولټ

غوښتل چې د هغه په باور د ټولنې په ګټه د قضايه قوې په چارو کې لاسوهنه وکړي، نو د امريکا متحده ايالتونو پرانيستو سياسي بنسټونو روزولټ ته اجازه ور نه کړه چې د واک پر وړاندې يې قانوني محدوديتونه مات شي. زبېښونکي سياسي بنسټونه که څومره منحرف او غير عادلانه هم وي، خو يوه اندازه محدوديت په کې شته. د سيريليون د وخت د مرکزي بانک مشر 'سام بنګورا' د ډېرو لګښتونو له امله د سياکا سټيونز پر سياستونو نيوکه وکړه. هغه ډېر ژر ووژل شو او د مرکزي بانک له لوړ پوړ څخه پر هغه سړک را و غورځول شو، چې خلکو وروسته د سياکا سټيونز سړک باله. په دې توګه زبېښونکي سياسي بنسټونه د يوې خبيثه کړۍ جوړولو ته ميلان لري، ځکه هېڅ داسې يوې دفاعي کرښې ته د سر پورته کولو اجازه نه ورکوي چې د واک د غصب او ظلم پر وړاندې سپر شي. د خبيثه کړۍ بله نادوده دا ده چې زبېښونکي بنسټونه د نا محدود واک او د عوايدو د سترې نا انډولۍ په رامنځته کولو سره، د سياسي لوبې پر وړاندې باالقوه خطرونه لا زياتوي. دا چې زبېښونکي بنسټونه په دولت کې د واکمنې طبقې لپاره شتمنۍ او ګټه توليدوي، نو دا په خپله د ګټو او قدرت د لاسته راوړلو پر سر د شخړو لپاره انګېزه رامنځته کوي؛ هغه څه چې په مايا دولت-ښارونو او لرغوني روم کې پېښ شول. په دې توګه، هېڅ د شک ځای نه پاتې کېږي چې په زياتره افريقايي هېوادونو کې له استعمار څخه په ميراث پاتې زبېښونکو بنسټونو د کورنيو جګړو او شخړو تخم وکره. خو دا جګړې او شخړې په برېتانيا کې د پرتمين انقلاب پر مهال له شخړو سره توپير لري. په افريقا کې ډلې ټپلې د پراخ بنسټه نظام او د

سیاسي بنسټونو د بدلون په پار نه جنګېدل، بلکې هدف یې د واک لاس ته راوړل او د خلکو د یوې سترې ډلې په بیه د یوې کوچنۍ هغې شتمن کول و. په انګولا، بروندي، چاد، عاج ساحل، د کانګو ډیموکراتیک جمهوریت، ایتوپیا، لایبیریا، موزمبیق، نایجیریا، د برازاویل جمهوریت، روندا، سومالیا، سوډان، یوګندا او په سیریلیون کې چې په راتلونکي فصل کې به په تفصیل پرې خبرې وکړو؛ دغه شخړې پر خونړیو کورنیو جګړو واوښتې او سترې اقتصادي ویجاړتې او بشري ناورینونه یې وزېږول او همدارنګه د ناکامو دولتونو د رامنځته کېدو لامل شوې.

له انکومینډا څخه د ځمکې تر غصب پورې

رامیرو ډي لیون کارپیو[1] د ۱۹۹۳ کال د جنورۍ په ۱۴ مه د ګواتیمالا د ولسمشر په توګه لوړه وکړه. هغه 'ریچارډ ایتکنهیډ کاسټیلو' د مالیې او 'ریکاردو کاسټیلو سینیبالډي' د پراختیا د وزیرانو په توګه وټاکل. دغو درې څېرو یو مشترک ټکی درلود: درې واړه د هغو هسپانوي فاتحانو لمسیان وو چې د شپاړسمې پېړۍ په لومړیو کې ګواتیمالا ته تللي وو. د ډي لیون نیکه چې یوه نوموتې څېره وه، 'جوان ډي لیون کاردونا' نومېده. د کاسټیلویانو د نسب لړۍ بیا دیاز ډیل کاسټیلو ته رسېږي، هغه څوک چې د مکسیکو د اشغال په اړه یې د خپل سترګو لیدلی حال په یوه اثر کې ولیکه چې وروسته ډېر مشهور شو. د هغو خدمتونو له امله چې دیاز ډیل کاسټیلو، هرنان کورټېس ته وکړل، نوموړی د سنتیاګو ډي لاس کابالروس لپاره چې اوس په ګواتیمالا کې د انتیګوا ښار په نامه یادېږي، د والي په توګه

[1] Ramiro De León Carpio

وټاکل شو. کاسټیلو او ډي لیون او نورو هسپانوي فاتحانو لکه 'پیدرو ډي الواردو' په دې سیمه کې د نسب یوه لړۍ په میراث پرېښوده. ګواتیمالایي ټولنپوه 'مارتا کاسیوس' په ګواتیمالا کې د ۲۲ کورنیو یوه ډله پېژندلې او دغه کورنۍ بیا له خپلې هستې څخه بهر د ودونو له لارې له ۲۶ نورو کورنیو سره سببي رشتې لري. د مارتا کاسیوس جینیلوجیکي یا نسب پېژندنې او سیاسي مطالعات په ډاګه کوي چې دغې کورنۍ په ۱۵۳۱ کال کې په ګواتیمالا کې سیاسي او اقتصادي واک په لاس کې درلود. په دې اړه چې اوسمهال په ګواتیمالا کې د دې کورنۍ څومره غړي شته، یوې پراخې څېړنې وښوده چې په ۱۹۹۰ کال کې د ګواتیمالا د ټول نفوس یوازې ٪۱ له دغې هسپانوي کورنۍ سره تړاو لري. په سیریلیون او د افریقا جنوب صحرا په نورو هېوادونو کې خبیثه کړۍ د دې لامل شوه چې د استعمارګرو په لاس جوړ شوي زبېښونکي بنسټونه تر خپلواکۍ وروسته هم د رهبرانو لپاره د وسیلې او ابزار په توګه پاتې شي. موږ په ګواتیمالا او همدارنګه د مرکزي امریکا په ګڼو هېوادونو کې د ورته وضعیت او د خبیثه کړۍ د موجودیت شاهدان یوو. واکمنه کړۍ چې سیاسي او اقتصادي قدرت په واک کې لري، بنسټونه یې د خپل واک د بقا لپاره سمبال کړي او په دې چاره کې بریالي دي. د ګواتیمالا د اشغال پر مهال په دغه هېواد کې شاوخوا دوه میلیونه مایا وګړي اوسېدل. د امریکا د نورو برخو په څېر دلته هم ناروغیو او زبېښناک ډېر نفوس تلف کړ، داسې چې تر ۱۹۲۰ مې لسیزې پورې د دې هېواد نفوس لومړني حالت ته هم و نه ګرځېد. همدارنګه د هسپانیا تر استعمار لاندې د نورو سیمو بومي وګړي د ایکومینډا په

حیث هسپانوي واکمنانو ته ډالۍ شول. څرنګه مو چې د پیرو او مکسیکو د اشغال په اړه ولوستل، ایکومینډا د جبري کار هغه سیستم و چې وروسته یې په تدریجي ډول همدغسې مشابه بنسټونو ته لار پرانیسته، په ځانګړې توګه د 'ریپارټیمنټو'[1] چې په ګواتیمالا کې د 'منډامینټو Mandamiento' په نامه هم یادېده. د تېرو واکمنانو له کورنیو او له یو شمېر ځایي خلکو جوړې واکمنې طبقې نه یوازې د جبري کار د سیستمونو له امتیازاتو څخه ګټه پورته کوله، بلکې د 'کنسولاډا' [2] تر نامه لاندې د صنفي ټولنو د یوه جوړښت په مرسته یې سوداګري هم په خپل انحصار کې اخیستې وه. د ګواتیمالا زیاتره اوسېدونکي په لوړو غرونو او له ساحل څخه په لرې پرتو سیمو کې اوسېدل او د ټرانسپورټ ملا ماتوونکي لګښت صادرات له ستونزو سره مخ کړي وو. په لومړیو کې ځمکې هم چنداني ګټورې نه وې، لا هم ستره برخه ځمکې د ځایي یا بومي خلکو په لاس کې وه چې د ایجیدوس په نامه یې ستر اشتراکي مالکین لرل او پاتې نورې ځمکې ملي یا د دولت په لاس کې وې. د تجارت په انحصار او په مالیاتو کې خورا ډېرې پیسې وې، په ځانګړې توګه له ځمکو څخه د مالیاتو په اخیستو کې. لکه د مکسیکو په څېر د ګواتیمالا واکمنې طبقې هم د کادیس اساسي قانون سره دښمني لرله، چې همدغه کار خپلواکۍ ته وهڅول. له ۱۸۳۹ څخه تر ۱۸۷۱ کاله پورې له مکسیکو او د مرکزي امریکا له فدراسیون سره تر یوه لنډ اتحاد وروسته، هسپانوي استعمارګرو رافایل کېریرا د ګواتیمالا واک ترلاسه کړ. هسپانویانو او

[1] Repartimiento
[2] Consulado de Comercio

ځايي واکمنانو په دې دوره کې زېښښونکي سياسي او اقتصادي بنسټونه په خپل ځای پرېښودل او حتی په کنسولاډو کې چې يو سطلنتي بنسټ و، تر خپلواکۍ وروسته هم اصلاحات رامنځته نه شول او د يوه جمهوري دولت په اډانه کې يې خپل فعاليت ته دوام ورکاوه. خپلواکي په حقيقت کې د ځايي چارواکو له لوري د واک ترلاسه کولو لپاره يوازې يوه کودتا وه، لکه مکسيکو کې چې پېښ شول. دغو واکمنانو د معمول په څېر په هماغه زېښښونکو اقتصادي بنسټونو چې هغوی يې د پرېمانه ګټو خاوندان کړي وو، ګوزاره کوله. د کنايې په توګه، کنسولاډو په دې وخت کې د اقتصادي پراختيا د يوه خوځنده ماشين رول ولوباوه. په حقيقت کې تر خپلواکۍ وروسته د کنسولاډو لپاره خپلې ګټې مهمې وې، نه د هېواد. د زېربنا لکه بندرونو او لويو لارو جوړول د دغه بنسټ د مسوولیتونو يوه برخه وه، خو د اتريش-هنګري، تزاري روسيې او سيريليون په څېر دا کار د خلاق تخريب له خطرونو سره مل و او کولای يې شول چې نظام بې ثباته کړي. د مثال په توګه، پاسفيک سمندر ته څېرمه په Suchitepéquez ساحل کې د سوداګريز بندر د پراختيا پروژه پلان شوې وه. هغه وخت مناسب بندرونه يوازې په کارابين سواحلو کې وو او دغه بندرونه د کنسولاډو تر کنټرول لاندې وو. کنسولاډو د پاسفيک سمندر په شاوخوا ساحلي سيمو کې هېڅ کار و نه کړ، ځکه چې دلته د بندر فعالېدو په لوړو سيمو کې پرتو ښارونو 'Mazatenango' او 'Quezaltenango' څخه د توکو صادرولو ته اسانه لار برابراوله او يوه جلا بهرني مارکېټ ته د هغوی لاسرسي کولای شول چې په بهرني تجارت کې د کنسولاډو انحصار له خنډ

سره مخ کړي. د سړکونو او لویو لارو د نه جوړېدو منطق هم همدا و. د نولسمې پېړۍ په لومړنیو کې په داسې حال کې چې د نړۍ په ګڼو برخو کې د بدلونونو لړۍ پیل شوې وه، خو ګواتیمالا د خبیثه کړۍ د موجودیت له امله د تاریخ په بند کې پاتې شوه. دغو بدلونونو ګواتیمالا سخته اغېزمنه کړه. د بخار اورګاډي، د اوسپنې پټلیو او چټکو کښتیو په څېر د نویو ټکنالوژیکي نوښتونو له امله د ټرانسپورت په لګښت کې د پاموړ کموالی راغلی و. د دې ترڅنګ په لوېدیځه اروپا او شمالي امریکا کې د خلکو د عوایدو د ډېرېدو له امله یو شمېر محصولاتو ته تقاضا ورځ تر بلې په ډېرېدو وه، چې ګواتیمالا په باالقوه توګه دا ظرفیت درلود چې د دغو محصولات یو شمېر یې تولید کړي. د نولسمې پېړۍ په لومړیو کې نیل او سره دانه چې دواړه د طبیعي رنګ لرونکي نباتات دي، بهر ته د صادراتو لپاره تولیدېدل، خو د قهوې تولید تر دې هم ګټور تجارت رامنځته کړ. ګواتیمالا ارتې او پراخې ځمکې لرلې، چې د قهوې د کښت لپاره مناسبې وې او د کنسولاډو له هر ډول مرستې پرته د دې بوټي کرل پیل شول. دا چې د قهوې نړیوالې بیې لوړې او تجارت یې پراخ شو، د لا ډېرې ګټې فرصتونه ایجاد شول او ګواتیمالایي واکمنانو د قهوې کښت ته علاقمند شول. په پایله کې په ۱۸۷۱ کال کې د کرېرارا دیکتاتور رژیم د خلکو د یوې ډلې له لوري چې ځان یې لېبرال باله، رانسکور شو. لېبرالیزم د تاریخ په اوږدو کې بدلون موندلی دی. په نولسمه پېړۍ کې لېبرالیزم په متحده ایالتونو او اروپا کې د اوسني لیبرټریانیزم «libertarianism» په مفهوم کارول کېده چې معنا یې د فردي ازادیو ملاتړ، محدود واک او ازاد تجارت دی، خو په ګواتیمالا کې وضعیت یو څه متفاوت و. د 'مګویل ګارسیا' او وروسته په

۱۸۷۳ کال کې د 'جوستو روفینو باریوس' په مشرۍ د ګواتیمالا لیبرالان، ایډیال لیبرالان یا ربښتیني ازاد پاله کسان نه وو. بیا هم د تېر په څېر دواړه کورنۍ تر ډېره په واک کې پاتې شوې. هغوی زیبښبونکي سیاسي بنسټونه په خپل حال پرېښودل او د قهوې د تجارت لپاره یې په اقتصاد کې پراخ اصلاحات راوستل. لیبرالانو په ۱۸۷۱ کال کې د کنسولاډو اداره لغوه کړه. اقتصادي شرایط بدل شوي وو. زبېښبونکو اقتصادي بنسټونو دا دی د قهوې پر تولید او صادراتو تمرکز کړی و. د قهوې تولید ځمکو او کاري ځواک ته اړتیا لرله او لیبرالانو د قهوې د کښت لپاره د ځمکو برابرولو په موخه د اراضۍ د خصوصي کولو تګلاره عملي کړه. دا په حقیقت کې د ځمکو غصبول و، چې هغوی ته یې د دولتي ځمکو د ولکه کولو فرصت په لاس ورکاوه. که څه هم په دې اړه خلکو سخت اعتراضونه وکړل، خو په ګواتیمالا کې د سختو زبېښبونکو سیاسي بنسټونو او د سیاسي واک د تمرکز له امله واکمنه ډله بالاخره د دې لوبې ګټونکې شوه. د ۱۸۷۱ او ۱۸۸۳ کلونو ترمنځ په ګواتیمالا کې نږدې یو میلیون ایکره ځمکه چې تر ډېره نا لاس خوړلې ځمکه وه، د واکمنې طبقې په اختیار کې وه او له همدې کبله د قهوې د تولید کچه خورا لوړه شوه. خصوصي شوې ځمکې د سیاسي نخبګانو او د هغوی د ملګرو ترمنځ بولۍ ته وړاندې شوې. وروسته هغوی د کاري ځواک د چمتو کولو لپاره د لیبرال دولت جابرانه ځواک څخه استفاده وکړه. ولسمشر باریوس د ۱۸۷۶ کال په نومبر کې د ګواتیمالا ټولو والیانو ته ولیکل:«دا چې هېواد پراخه اراضي لري، نو په کرنه کې له هغې ګټه اخیستل په لوی شمېر کارګرانو ته اړتیا لري او دغه کارګران نن

ورځ د ملي پراختيا له بهير او خوځښت څخه بهر پاتې دي، نو تاسو ټولو ته لارښوونه کېږي چې د کرنيزو محصولاتو د صادراتو په برخه کې خپله مرسته ونه سپموئ:

۱- د ځمکو د مالکينو لپاره د اړتيا وړ کارګران تر خپل ولکې لاندې سيمه کې د هنديانو له ښارګوټو څخه تامين کړئ، چې شمېر يې له ۵۰ تر ۱۰۰ تنو پورې وي.»

ريپارټمنټو يا د کارګرو د تامين جبري سيستم تر خپلواکۍ وروسته هم له منځه يو نه وړل شو، بلکې لا پراخ او دوامداره شو. په ۱۸۷۷ کال کې دغه اداره د يوه فرمان له لارې نهادينه او بنسټيزه شوه. د فرمان له مخې، په هغه صورت کې چې ځمکه په خپل اصلي حوزه يا محل کې وه، کارمشرانو کولای شول چې له حکومت څخه ۶۰ کارګران د ۱۵ ورځو لپاره وغواړي او که له اصلي ځايه بهر وه، نو د ۳۰ ورځو لپاره يې غوښتلی شوای. کارمشرانو کولای شول چې دا وړانديز بيا نوی کړي. دغه کارګران په زور او جبر په کروندو کې کار کولو ته اړ ايستل کېدل او بيا به په خپلو ځانګړو کتابچو کې پر دې اقرار ته اړ ايستل کېدل چې دا خدمت يې په خپله خوښه او رضايت کړی دی. ټول کليوالي کاګران اړ وو چې د ليبرټا په نامه له ځان سره يوه کتابچه ولري او په دې کې د پورونو په شمول د کارګرانو اړوند ټول معلومات ليکل کېدل. زياتره کارګران له خپلو کارمشرانو څخه پوروړي وو او يو پوروړي کارګر نه شوای کولای چې د خپل مشر له اجازې پرته کار پرېږدي. د ۱۷۷ ګڼې فرمان پر اساس د پوروړي کارګر لپاره د تېښتې يوازينۍ لار دا وه چې ريپارټيمنټو ته تللی وای او هلته يې اقرار کړی وای چې د خپل کار مشر پوروړی دی. کارګران په لومه کې ګير شوي وو. پر دې سربېره،

د بېکارۍ او کوڅه ډبۍ د مخنیوي په برخه کې ګڼ قوانین تصویب شوي وو چې وزګار کسان به ریپارتیمنتو او د سړکونو د جوړولو په برخو کې نورو بېګاریو ته معرفي کېدل. په نولسمه او شلمه پېړۍ کې په سوېلي افریقا کې هم د ځمکو په برخه کې ورته تګلارې عملي شوې چې له مخې یې د بومي خلکو معیشتي اقتصاد له منځه یووړل شو، څو په لږ مزد جبري کار ته اړ کړل شي. ریپارتیمنتو تر ۱۹۲۰ مې لسیزې پورې دوام وکړ. لیبرتا سیستم او د کوڅه ډبۍ د مخنیوي نور قوانین تر ۱۹۴۵ کاله پورې، یعنې تر هغه وخته پر خپل حال پاتې شول، کله چې ګواتیمالا په لومړي ځل د ولسواکۍ په لور ګامونه واخیستل. تر ۱۸۷۱ کال مخکې په ګواتیمالا کې واک د پوځي دیکتاتورانو په لاس کې و او د قهوې د تولید په پراخېدو سره یې په همدې بڼه حکومتونو ته دوام ورکړ. ولسمشر 'جارج یوبیکو' له ۱۹۳۱ څخه تر ۱۹۴۴ کاله پورې تر ټولو ډېر حکومت وکړ. یوبیکو د ۱۹۳۱ کال په ټاکنو کې پرته له کوم سیاله ټاکنې وګټلې، ځکه هېڅوک دومره احمق نه و چې له هغه سره سیالۍ ته ودرېږي. د کنسولاډو په څېر نوموړی هم د هر هغه کار مخالف و، چې د خلاق تخریب سبب کېده او د ده واک یې له خطر سره مخ کاوه. له همدې امله یوبیکو د اتریش-هنګري د لومړي فرانسیس او د تزاري روسیې د لومړي نیکولای د منطق پر اساس د صنعت د پرمختګ مخالفت کاوه: یعنې صنعتکاران سرخوږی و. یوبیکو په یوه بېساري اقدام کې د کارګر، کارګري ټولنو او د اعتصاب د لغاتونو پر کارونې بندیز ولګاوه. د دغو کلیمو استعمال جزا کېدای شوه چې زندان و. که څه هم یوبیکو ځواکمن و، خو چارې د نخبه قشر په لاس کې وې. په

۱۹۴۴ کال کې د حکومت پر وړاندې مخالفتونه اوج ته ورسېدل. دغه مخالفتونه او اعتراضونه د پوهنتون د محصلینو له لوري رهبري کېدل. عامه مخالفتونه او نارضایتۍ ورځ تر بلې زیاتېدلې او د جون په ۲۴ مه ۳۱۱ کسانو چې لویه برخه یې پوهان وو، د ډې لاس په نامه پر یوه غندنلیک لاسلیک وکړ، چې په هغه کې پر نظام سختې نیوکې شوې وې. یوبیکو د جولای پر لومړۍ نېټه استعفا وکړه. که څه هم تر ده وروسته په ۱۹۴۵کال کې یو ډیموکراتیک نظام رامنځته شو، خو په ۱۹۵۴ کال کې د یوې کودتا له لارې یاد نظام هم را نسکور شو او له دې سره په هېواد کې خونړۍ کورنۍ جگړه پیل شوه. گواتیمالا په ۱۹۸٦ کې یو ځل بیا د ډیموکراتیک نظام څښتنه شوه. هسپانوي فاتحانو په گواتیمالا کې د زبېښونکي سیاسي او اقتصادي نظام د جوړولو له امله هېڅ د پښېمانۍ احساس نه کاوه، ځکه هغوی د دې سیمې د استعمار او زبېښاک لپاره لرې واټن وهلی و. په گواتیمالا کې هم د مرکزي امریکا د نورو هېوادونو په څېر د خبیثه کړۍ په یوه پېژندل شوې نمونه کې زبېښونکي سیاسي بنسټونه د زبېښونکو اقتصادي بنسټونو له لوري تقویه کېدل، چې په دې توگه د زبېښونکو سیاسي بنسټونو دوام او په واک کې د واکمنې طبقې پاتې کېدو ته زمینه برابرېده.

له مریتوبه تر جیم کرو

From Slavery to Jim Crow

په گواتیمالا کې د ښکېلاک له عصره تر موډرنې دورې پورې، زبېښونکي بنسټونه په خپل حال پاتې شول او سیاسي واک هم له هماغې پخوانۍ واکمنې ډلې سره و. په بنسټونو کې هر ډول بدلون د

محیطي بدلونونو نتیجه وه، لکه د قهوې د کاروبار غوړېدل چې واکمنانو ته یې د ځمکو د غصب زمینه برابره کړه. د امریکا متحده ایالتونو په سوېل کې هم بنسټونه د کورنۍ جګړې تر وخته پورې زبېښونکي وو. دلته سیاست او اقتصاد په واک کې د شریکو ډلو یا د هغو ځمکوالو په لاس کې وو چې پراخې کرنیزې ځمکې او مریان یې په اختیار کې لرل. مریانو نه سیاسي او نه هم اقتصادي حقوق لرل، په حقیقت کې هغوی ډېرو لږو حقونو ته لاسرسی درلود. د نولسمې پېړۍ تر لومړیو پورې د متحده ایالتونو سوېلي ایالتونه د زبېښونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو د موجودیت له امله د شمالي ایالتونو په پرتله په مراتبو بېوزله وو. په جنوب کې صنعت نه و او د زېربنا په برخه کې ډېره ناچیزه پانګونه شوې وه. په ۱۸۶۰ مه لسیزه کې د دې سیمې ټول صنعتي تولیدات حتی له پنسلوانیا، نیویارک او ماساچویست ایالتونو سره برابر نه وو. د جنوبي ایالتونو یوازې ۹ سلنه وګړو په ښارونو کې ژوند کاوه، په داسې حال کې چې په شمال کې دا کچه ۳۵ سلنه وه. د مساحت له اړخه په شمالي ایالتونو کې رېل کرښې د جنوبي ایالتونو په پرتله درې چنده وې، همدارنګه د اوبو کانالونه او بندونه هم سره د پرتلې وړ نه وو.

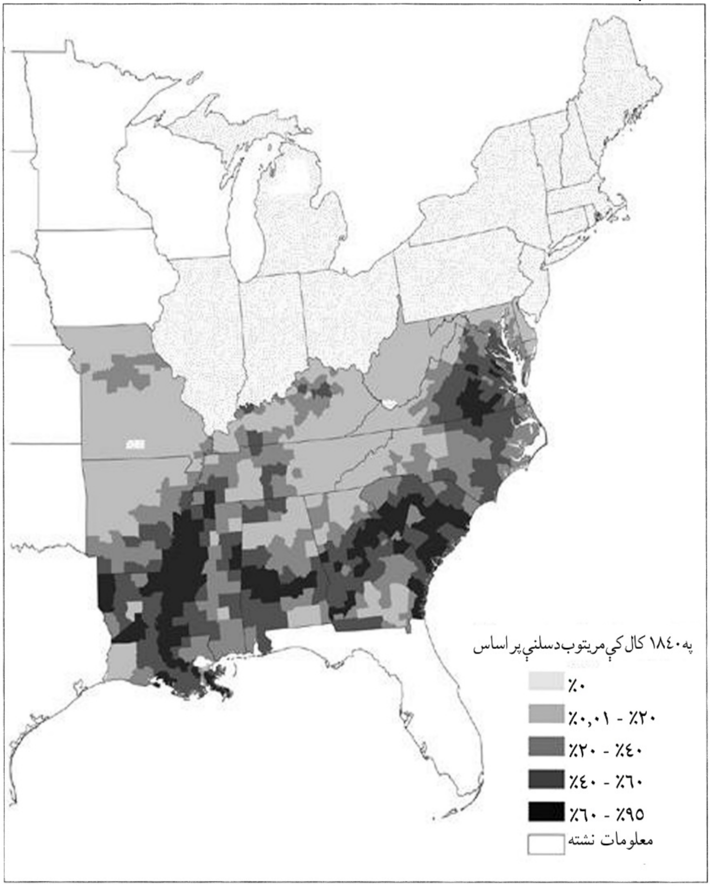

۱۸مه نقشه: په ۱۸٤۰ کال کې د متحده ایالتونو په ځینو برخو کې مریتوب

اتلسمه نقشه د نفوسو سلنې ته په کتو په ۱۸۴۰ کال کې په متحده ایالتونو کې د مریانو کچه راښيي. ښکاره ده چې په جنوب کې مریتوب حاکم و او ان په ځینو سیمو لکه د 'میسي سي پي' سیند په اوږدو کې نږدې ۹۵ په سلو کې مریان اوسېدل. نولسم (۱۹) نمبر نقشه په ۱۸۸۰ کال کې په صنعت کې د بوخت کاري ځواک تناسب او کچه راښيي. که څه هم د شلمې پېړۍ د معیارونو پر اساس دا

ارقام د نورو سیمو په پرتله دومره لوړ نه دي، خو په متحده ایالتونو کې د شمال او جنوب ترمنځ ژور توپیر په ډاګه کوي. په زیاتره شمالي سیمو کې د کاري ځواک ۱۰ سلنې په صنعت کې کار کاوه، په داسې حال کې چې په جنوبي سیمو او په ځانګړې توګه په هغو سیمو کې چې پر مریتوب ډېر تمرکز او تکیه شوې وه، دا کچه تقریباً صفر ته رسېږي. جنوب حتی په سکتوري یا تخصصي برخو کې له نوښتونو هم شا ته پاتې وو: له ۱۸۳۷ کال څخه تر ۱۸۵۹ کاله پورې د غنمو او جوارو په برخه کې د کلنیو ثبت شویو اختراعاتو یا نوښتونو شمېر په ترتیب سره له ۱۲ تر ۱۰ پورې وو. د جنوب د مهم تولید یعنې پنبې په برخه کې په کال کې یوازې یو نوښت یا اختراع کېده، دلته په راتلونکي کې د صنعتي کېدو لپاره د هیله مندۍ هېڅ نښې نښانې نه وې موجودې. خو په کورنۍ جګړه کې د جنوبي والو تر ماتې وروسته په دې سیمه کې سیاسي او اقتصادي اصلاحات پیل شول، مریتوب لغوه او تور پوستو ته د رایې ورکونې په شمول سیاسي حقونه ورکړل شول. دغو مهمو بدلونونو باید له زبېښونکو بنسټونو څخه د پرانیستو بنسټونو په لور تګ ته لار پرانیستې او جنوب یې د اقتصادي هوساینې پر مسیر ور برابر کړی وای، خو د یوې بلې خبیثه کړۍ د را پیدا کېدو له امله د هېڅ بدلون څرک ونه لګېد. په جنوب کې زبېښونکو بنسټونو خپل اصلي ماهیت وساته او مریتوب خپل ځای توکمیز توپیر ته پرېښود. د جیم کرو «Jim Crow» اصطلاح د «Jump Jim Crow» له هغې سندرې او نڅا څخه اخیستل شوې چې په نولسمه پېړۍ کې به سپین پوستو خپل مخونه تورول او د تورپوستو د مسخره کولو لپاره به یې دا نمایش اجرا کاوه. وروسته

دغه اصطلاح هغو تبعیض امیزه قوانینو ته وکارول شوه چې له ۱۸٦۵ کال وروسته د جنوب لپاره وضعه شوي وو. دغو قوانینو کابو تر یوې پېړۍ پورې دوام وکړ، تر دې چې د مدني حقونو غورځنګ یوه انقلاب ته لار هواره کړه، خو لا هم په حکومت کې د تور پوستو محرومیت او د هغوی پر وړاندې تبعیض روان و. په سترو ځمکو کې کرنه چې پر ارزانه کاري ځواک ولاړه وه، په خپل ځای پاتې شوه او د متحده ایالتونو د نورو سیمو په پرتله د جنوبي والو په عوایدو کې د پاموړ کموالی راغی. له زېښبونکو بنسټونو راتاوه کړۍ تر هغې ډېره ځواکمنه وه چې فکر یې کېده.

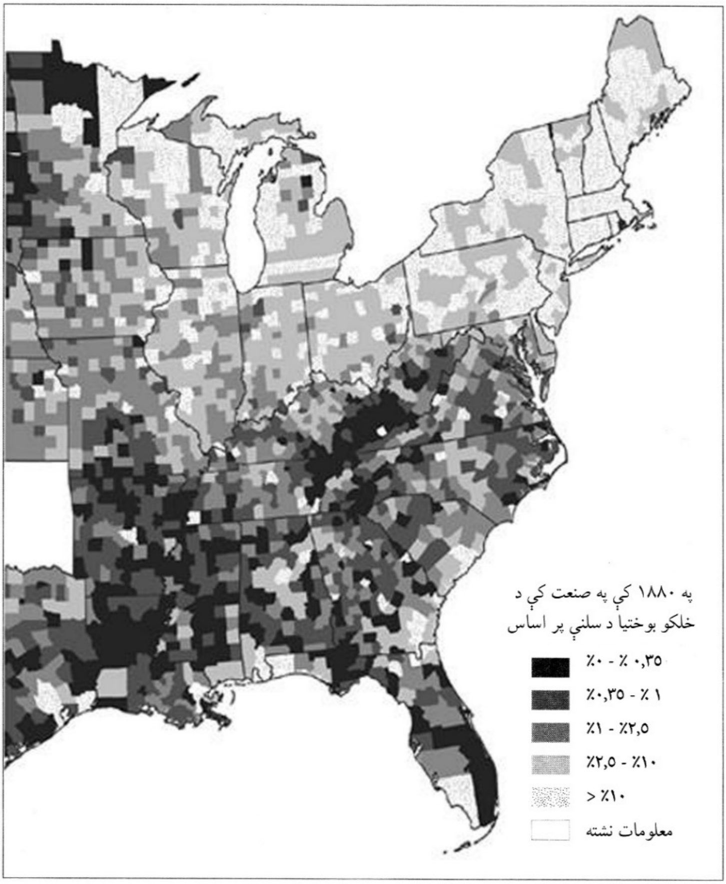

۱۹مه نقشه: په ۱۸۸۰ کې د متحده ایالتونو په ځینو برخو کې په صنعت کې د خلکو بوختیا

د دې دلیل چې د مریتوب له منځه تلو او د رایې ورکونې حق له خوندي کېدو سره سره، بیا هم د جنوب سیمې سیاسي او اقتصادي وضعیت بدلون ونه موند، دا دی چې تور پوستو سیاسي قدرت او اقتصادي خپلواکه نه لرل. د جنوب کروندګرو جګړه بایلوله، خو

سوله یې وګټله. د جګړې پرمهال ازادو مریانو ته ویل شوي وو چې د مریتوب تر لغوه کېدو وروسته هر کس ته به څلوېښت ایکړه ځمکه او یوه کچره ورکول کېږي. که څه هم د 'جنرال ویلیم ټي شرمن' په وخت کې دغه ژمنې تر یوه بریده عملي شوې، خو په ۱۸٦۵ کال کې ولسمشر 'اندرو جانسن' د شرمن حکم لغوه کړ او د ځمکو د وېش په اړه راټوکېدلې هیلې تر خاورې لاندې شوې. هغه بحث چې په دې اړه په کانګریس کې وشو، د کانګریس یو تن غړي 'جورج واشنګټن جولیان' د وړاندوینې په توګه وویل:« کله چې د اشرافي قدرت زړې ریښې په کرنیز نظام کې پر خپل ځای پاتې کېږي، څه ګټه به ولري چې د کانګریس یوه مصوبه ټول مریتوب ته د پای ټکی کېږدي؟» ټولنپوه 'جاناتان وینر' د جنوبي الاباما چې د پنبې د کښت اصلي مرکز و، د تور کمربند په پنځو ولایتونو کې د ځمکوالو خانانو د ژوند د دوام په اړه څېړنه کړې ده. هغه په متحده ایالتونو کې د سرشمېرنو د احصایو او د هغو کسانو د مطالعې پر مټ چې لږ تر لږه د ۱۰،۰۰۰ ډالرو په ارزښت غیر منقول مالونه یې لرل، په ډاګه کړه چې د ۱۰۱،۱۸۵۰ نفوس له ډلې په ۱۸۷۰ کال کې ۲۳٦ خانان پاتې وو. په زړه پورې دا چې دغه شمېر، تر کورنۍ جګړې مخکې شمېرو سره برابر او ورته و. د ۲۳٦ کورنیو له ډلې چې په ۱۸۵۰ کال کې شتمنې ځمکوالې کورنۍ وې، یوه لسیزه وروسته یعنې په ۱۸٦۰ کال کې په همدې وضعیت کې پاتې شوې. په دې توګه، د ۲۵ سترو ځمکوالو له ډلې چې په ۱۸۷۰ کال کې یې پراخې ځمکې په واک کې لرلې، ۱۸ ځمکوال یې په ۱۸٦۰ کال کې د واکمنې کورنۍ له ډلې وو. په ۱۸۵۰ کال کې هم ۱٦ ځمکوال په دې ډله کې راتلل. سره له دې چې په کورنۍ جګړه کې تر ٦۰،۰۰۰ ډېر انسانان ووژل شول، خو

ځمکوالو خانانو ته ډېر لږ تلفات او زیانونه واوښتل. د ځمکو په برخه کې هغه قانون چې کروندګرو جوړ کړی و، هر هغه چا چې ۲۰ تنه مریان لرل، له پوځي خدمتونو او عسکرۍ معاف و. د جګړې تر پای ته رسېدو وروسته هم ځمکوالو خانانو کولای شول چې په کافي اندازه کاري ځواک په خپل کنټرول کې ولري. که څه هم د مریتوب اقتصادي بنسټونه له منځه یووړل شول، خو په لاس راغلي شواهد د جنوب په اقتصادي نظام کې یوه بله پدیده نندارې ته وړاندې کوي، چې هغه پر مریتوب ولاړې کرنې څخه پر ارزانه کاري ځواک تکیه وه. د محلي سیاستونو او تاوتریخوالي په شمول له بېلابېلو لارو چارو کار اخیستل کېده، څو دغه اقتصادي نظام وپايي. د افریقایي-امریکایي عالم 'ډبلیو اي بي ډو بایوس' په وینا، د دې تګلارې نتیجه دا وه چې جنوب د تورپوستو د وېرولو لپاره یوازې د یوه پوځي کمپ بڼه خپله کړې. په ۱۸۶۵ کال کې د الاباما د ایالتي قانون جوړونې جرګې د 'تورپوستو د قوانینو ټولګه' تصویب کړه چې د تور پوستو پر وړاندې د ظلم او زور زیاتي په برخه کې مهمه تاریخي پېښه ګڼل کېږي. د تور پوستو د قوانینو ټولګه په ګواتیمالا کې د کوځه ډبې ضد قانون او ۱۷۷ فرمان په څېر وه، چې د کارګرانو د بسیج کېدو د مخنیوي او د کار په مارکېټ کې د رقابت د کمزوري کولو په موخه وضع شوې وه. تر کورنۍ جګړې وروسته د «رغونې» په نامه نوې دوره پیل شوه چې له ۱۸۶۵ څخه یې تر ۱۸۷۷ پورې دوام وکړ. د شمال سیاستوالو د «متحد پوځ» په مرسته په جنوب کې ځینې ټولنیز بدلونونه پیل کړل، خو د جنوب واکمنې ډلې یې پر وړاندې مخالفتونه پیل کړل. د ۱۸۷۷ کال په ولسمشریزو ټاکنو کې 'رادرفورد

هایس' په الېکترال کالج کې د جنوب ملاتړ ته اړتیا لرله. الېکترال کالج چې اوس هم شته، د متحده ایالتونو د اساسي قانون پر بنسټ د ولسمشرانو په غیر مستقیمه ټاکنه کې مهم رول لوبوي. په متحده ایالتونو کې رایه ورکوونکي ولسمشرانو ته مستقیمه رایه نه ورکوي، بلکې خپلو استازو ته رایه ورکوي او استازي بیا د الېکترال کالج له لارې ولسمشر ټاکي. د رادرفورډ د وړاندیز په بدل کې جنوبي والو غوښتنه وکړه چې متحد پوځ دې له جنوب څخه ووځي او دوی دې خپلو چارو ته پرېږدي. رادرفورد هایس دا وړاندیز ومانه. د جنوبي والو په ملاتړ هایس ولسمشر شو او ځواکونه یې و اېستل. له ۱۸۷۷ کال وروسته دوره بیا هم هماغه تر جګړې مخکې دورې په څېر وه. پخواني حالت ته د جنوب بیول د سرې سر نوي مالیات او د رایه ورکوونکو لپاره د باسوادۍ شرط ټاکل له ځان سره لرل چې دغه اقدامات په ټاکنو کې د تور پوستو او همدارنګه یو شمېر بېوزلو سپین پوستو د محرومیت لامل شول. دغه اقدامات بریالي وو او د ډیموکراتیک ګوند په مشرۍ یې یو ګوندي نظام رامنځته کړ چې سیاسي واک یې تر ډېره د ځمکوالو خانانو او واکمنې طبقې په لاس کې ورکاوه. د جیم کرو قوانین د توکم پر اساس د ښوونځیو د جلا کېدو لامل شول. د مثال په توګه، الاباما د دې کار لپاره په ۱۹۰۲ کال کې ځان ته اساسي قانون ولیکه. حتی تر دې وروستیو پورې د الاباما د اساسي قانون ۲۵۶ مادې، چې اوس د اجرا وړ نه ده، حکم کاوه چې:«د عامه ښوونځیو سیستم د رامنځته کولو او ساتنې په برخه کې د قانون جوړونې جرګې دندې په دې ډول دي؛ د عامه ښوونځیو د بودیجې جوړول، د سپین پوستو او تور پوستو زده

کوونکو لپاره د ښوونځیو جلا کول... هېڅ سپین پوستی او تور پوستی زده کوونکی حق نه لري چې د یو بل ښوونځیو ته ورشي.»
په ۲۰۰۴ کال کې د اساسي قانون د يادې مادې د اصلاح په موخه هڅې د قانون جوړونې جرگه کې د مخالفتونو له امله ناکامې شوې. له عمومي رايو څخه محروميت، د تورو پوستو د قوانينو ټولگه، د جيم كرو قوانين او د «کو کلاس کلان» اقداماتو تر كورنۍ جگړې وروسته د جنوب ټولنه د توكميز توپير پر اصلي ډگر بدله كړه؛ داسې چې په الاباما كې سپين پوستو او تور پوستو جلا ژوند تجربه كړ. د جنوبي افريقا په څېر دلته هم د يادو قوانينو د وضع كولو موخه تور پوستي تر خپلې ولكې لاندې راوستل او د هغوی زبېښناک و. په واشنگټن كې هم سياستوالو او واكمنانو هڅه كوله چې په جنوب كې روان وضعيت دوام وكړي. مثلاً؛ هغوی د مركزي دولت د هغو پراختيايي پروگرامونو په تطبيق كې چې په جنوب يې كې د واكمنې طبقې گټې گواښلې، ناغېړي كوله. په پايله كې جنوب د يوې وروسته پاتې او كليوالي ټولنې په څېر چې له زده كړو او ټكنالوژۍ خورا وروسته پاتې وه، شلمې پېړۍ ته په داسې حال كې داخله شوه چې لا هم كارگرانو د ماشين پر ځای پر لاس كار كاوه او د نوي ټرانسپورټ پر ځای پكې له حيواناتو او كچرو استفاده كېده. كه څه هم د ښار مېشتو وگړو شمېر تر پخوا زيات شوی و، خو لا هم له شمال سره د پرتلې وړ نه و. مثلاً؛ په ۱۹۰۰ كال كې د جنوب ۱۳،۵ سلنه خلک په ښارونو كې اوسېدل، په داسې حال كې چې په شمال كې دا رقم ۶۰ سلنې ته رسېده. په پايله كې په جنوبي ايالتونو كې زبېښنونكي بنسټونه چې پر كرنې او ارزانه كاري ځواک ولاړ و، تر

شلمې پېړۍ پورې د وام وکړ. خو تر دويمې نړيوالې جګړې وروسته دغه بنسټونه مخ په زوال شول او د مدني حقونو تر غورځنګ وروسته دغه سياسي نظام په بشپړ ډول له پښو وغورځېد او د دې بنسټونو تر ړنګېدو وروسته په ۱۹۵۰ او ۱۹۶۰ لسيزو کې د جنوبي او شمالي ايالتونو ترمنځ د پيوستون خوځنده بهير پيل شو. د امريکا متحده ايالتونو جنوب موږ ته د خبيثه کړۍ يوه بله، خو انعطاف منونکې بڼه څرګندوي: د ګواتيمالا په څېر د جنوب واکمن ځمکوال په قدرت کې پاتې شول او سياسي او اقتصادي بنسټونه يې په واک کې د خپلې بقا لپاره عيار او ډيزاين کړل، خو د ګواتيمالا برعکس؛ جنوب په کورنۍ جګړه کې تر ماتې وروسته چې د مريتوب په پای ته رسېدو تمامه شوه او په سياسي مشارکت کې د تور پوستو د محروميت پروسه يې معکوسه کړه، له مهمو ننګونو سره مخ و. خو دلته يو هدف ته د رسېدو لپاره ګڼې نورې لارې هم شته: هغه وخت چې واکمنو ځمکوالو پراخې ځمکې په واک کې لرلې او ښه منظم وو، کولای يې شول چې هماغه موخو ته د رسېدو لپاره يې نوي بنسټونه رامنځته کړي وای، لکه جيم کرو قوانينو چې د مريتوب ځای ونيو. څرګنده ده چې خبيثه کړۍ تر هغه څه ډېره ځواکمنه ده چې د 'ابراهام لينکولن' په شمول ګڼو کسانو يې په اړه تصور کاوه. خبيثه کړۍ پر زبېښونکو سياسي بنسټونو متکي ده او دا بنسټونه اقتصادي بنسټونه زېږوي او اقتصادي بنسټونه په خپل وار زبېښونکې سياسي بنسټونه حمايه کوي، ځکه چې ثروت او اقتصادي قدرت؛ سياسي قدرت پېري.

د اولیگارشی [1] اوسپنیز قانون

The iron Law of Oligarchy

په ایتوپیا کې د سالومونیک[2] کورنۍ واکمني په ۱۹۷۴ کال کې د یوې پوځي کودتا په ترځ کې را وپرځول شوه. دغه کودتا د درگ[3] په نامه د پوځي افسرانو د یوې مارکسیستي ډلې له لوري پلان شوې وه. هغه نظام چې درگ ډلې په ایتوپیا کې نسکور کړ، له پېړیو- پېړیو راهیسې د انجماد او رکود په حالت کې و؛ یو تاریخي اناکرونېزم. امپراتور 'هایله سلاسي' به خپله ورځ د سترې ماڼۍ انگړ ته په رسېدو چې د نولسمې پېړۍ په وروستیو کې د امپراتور 'دویم مینیلیک' له لوري جوړه شوې وه، پیلوله. له ماڼۍ د باندې لوړ پوړي چارواکي به د هغه راتگ ته د هرکلي لپاره لاس په نامه ولاړ وو او هر یوه به په ناهیلۍ هڅه کوله چې د امپراتور پام ځان ته ور واړوي. امپراتور به په یوه ستر تالار کې پر تخت کېناسته او خلک به یې خپل حضور ته منل. سلاسي ټیټه ونه لرله او له دې کبله چې پښې یې له څوکۍ لاندې په هوا کې پاتې نه شي، یو ځانگړی کس گومارل شوی و چې د ناستې په وخت کې به یې د هغه پښو ته بالښت ایښووده. دغه مامور شاوخوا ۵۲ بالښتونه لرل، څو په هر ډول شرایطو کې خپله دنده په ښه توگه ترسره کړي. سلاسي د زیږېښونکو بنستونو د یوې سترې ټولگې مشري پر غاړه درلوده او هېواد یې د خپل شخصي ملکیت او شتمنۍ په توگه اداره کاوه. نوموړي به خپلو پلویانو او وفادارانو ته

[1] اولیگارشي د یوې ځانگړې ډلې حکومت ته وایي

[2] Solomonic

[3] Derg

له دغه شتمنۍ څخه د بخشش په توګه ډالۍ کوله او هغو کسانو به چې امپراتور ته خپله وفاداري نه ښوده، په ډېرې بې رحمۍ ځپل کېدل. د سالومونيک کورنۍ د واکمنۍ پر مهال په ايتوپيا کې هېڅ د پاموړ اقتصادي کارونه او پرمختګونه ونه شول. درګ په لومړي سر کې د هېواد د بېلابېلو پوځي مرکزونو له ۱۰۸ تنه استازو څخه جوړ شوی و. په حراره ولايت کې د پوځ د درېيم ډيويژن مسوول «منګيستهيو هايلي ماريم» و. که څه هم درګ د ۱۹۷۴ کال د جولای په څلورمه په خپله لومړنۍ اعلاميه کې له امپراتور سره خپله وفاداري څرګنده کړه، خو وروسته يې ډېر ژر د دولتي چارواکو په نيولو لاس پورې کړ. د درګ مارکسيستي ډلګۍ هدف دا و، چې په حکومت کې دننه د ځان پر وړاندې د مخالفتونو کچه معلومه کړي، کله چې ډاډه شول چې د سلاسي رژيم ملاتړ نه لري، دا ځل په خپله امپراتور پسې لاړل او د سپټمبر پر ۱۲ مه يې هغه ونيوه او زنداني يې کړ. وروسته په ايتوپيا کې د اعدامونو لړۍ پيل شوه. د پخواني رژيم زياتره مخکښ چارواکي او سياستوال ووژل شول. د همدې کال په ډسمبر مياشت کې په ايتوپيا کې سوسيالېست دولت اعلان شو. د ۱۹۷۵ کال د اګست په ۲۷ مه سلاسي ومړ، چې ښايي وژل شوی به و. درګ په ۱۹۷۵ کال کې د ملکيتونو ملي کول پيل کړل او د دولتي سازۍ په دې پروسه کې ټولې ښاري او کليوالي ځمکې چې لويه برخه يې شخصي ملکيتونه وو، شامل و. په ايتوپيا کې د سوسيالېست رژيم ورځ تر بلې زياتېدونکي استبداد په هېواد کې د خلکو پراخ اعتراضونه را وپارول. د نولسمې پېړۍ په وروستيو او د شلمې په لومړيو کې د ايتوپيا ډېری برخې د 'ادوا' د جګړې ګټونکي امپراتور «دويم منيليک» له لوري بېرته سره يو ځای کړل شوې، چې په دې

ډله کې په شمال کې 'اریتیریا تیګرای' او په ختیځ کې 'اوګادن' سیمې شاملې وې. د درګ د ظالمانه رژیم په غبرګون کې په اریتیریا او تیګرای کې ازادي غوښتونکي غورځنګونه را وټوکېدل او په عین وخت کې سومالیا د «سومالیا ژبې اوګادن» سیمې باندې حمله وکړه. په خپله د درګ دننه هم انشعابونه او اختلافونه پیل شوي وو. په دې ډله کې منګیستهیو تر ټولو بې رحمه او په عین وخت کې ځیرک انسان و. هغه د ۱۹۷۷ کال تر نیمایي پورې خپل اصلي مخالفین له مخې لرې او د رژیم مشري یې په لاس کې واخیسته او د شوروي اتحاد او کیوبا په پرېمانه وسلو او سرتېرو یې نظام له سقوط څخه وساته. سوسیالېستي رژیم په ۱۹۸۷ کال کې د هایلي سلاسي د را پرځولو د ځلورمې کالیزې په ویاړ ملي جشن جوړ کړ. منګیستهیو دا وخت د درګ یو بې سیاله مشر و. نوموړي د سلاسي ستره ماڼۍ چې د شاهي نظام تر ړنګېدو وروسته شاړه وه او څوک په کې نه اوسېدل، د خپل مقر او استوګنځي په توګه وټاکله. هغه په جشن کې پر طلایي څوکۍ ودرېد او د پخوانیو امپراتورانو په څېر یې د پوځي پرېډ ننداره کوله. په ستره ماڼۍ کې د منګیستهیو په مشرۍ یو ځل بیا د دولت رسمي چارې پیل شوې. منګیستهیو هڅه کوله چې د امپراتور تیوودروس، چې د نولسمې پېړۍ په نیمایي کې یې د سالومونیک کورنۍ بیا را ژوندۍ کړه، تقلید وکړي. د هغه یو وزیر «ډاویت ولډ» په خپلو خاطراتو کې لیکي:«د انقلاب په لومړیو کې مو ټول هغه کارونه پرېښودل چې پخوا مو کړي وو. موټرونه مو ودرول، دریشۍ مو نه کولې او نکټایي تړل جرم ګڼل کېده. هر هغه عمل چې د بورژوا او د ثروت رنګ او بوی پکې و، د پخواني نظام او ناوړه عمل په

توګه منع اعلان شول. خو له ۱۹۷۸ کال وروسته دا هر څه بدل شول. ماټریالیزم په تدریج سره ومنل شو او وروسته د یوې اړتیا په توګه مطرح شو. په اروپا کې جوړې شوې بهترینې دریشي ګانې د دولتي چارواکو او د نظامي شورا د غړو پوښاک وو. ټولو غوره شیانو ته لاسرسی درلود، یعنې؛ بهترین کور، بهترین موټر، بهترین ویسکي او بهترین خواړه. دا د انقلاب د ارمانونو سقوط و.»

د خبیثه کړۍ بېلګه چې له هایلي سلاسي څخه منګیستیو او یا په سیریلیون کې له برېتانوي استعمار څخه سیاکا سټیونز ته د واک په لېږد کې په ډاګه شوه، دومره افراطي او په ځینو برخو کې هینبووونکې ده چې بهتره ده یو ځانګړی نوم ورته غوره کړو. لکه څرنګه چې په څلورم فصل کې مو یادونه وکړه، جرمني ټولنپوه رابرټ میشلز ورته د «اولیګارشۍ اوسپنیز قانون» نوم ورکړی. څرنګه چې میشلز هم وايي، د اولیګارشۍ او په حقیقت کې د ټولو سلسه مراتبي جوړښتونو یا سازمانونو منطق دا دی چې دغه پدیده نه یوازې د موجوده واکمني ډلې، بلکې د نوې ډلې په وخت کې هم چې تازه واک ته رسېږي، بیا خپل سر راپورته کوي. هغه څه چې میشلز د هغه وړاندوینه نه وه کړې، د کارل مارکس په وینا تاریخ بیا تکرارېږي- په لومړي سر کې د یوې تراژیدۍ او په دویم قدم کې د خندوونکې ډرامې په بڼه. خبره یوازې دا نه ده چې تر خپلواکۍ وروسته زیاتره افریقایي مشران په همدې یوه لار روان شول، د قدرت هماغه شبکه یې وکاروله او یا د سرچینو د زېښاک او د بازار د انحصار لپاره یې د استعماري رژیمونو او پخوانیو امپراتوریو تګلارې تکرار کړې، بلکې هغوی تر دې هم بد کارونه وکړل. دا په حقیقت کې خندوونکې ډرامه وه، چې د استعمار سرسخت مخالف سټیونز هم په سیریلیون

کې د هغو خلکو یعنې مینډیانو په مهار او کنټرول پسې سرګردانه وو چې برېټانویانو غوښتل هغوی تر خپلې ولکې لاندې راولي؛ په مرکزي سیمو د کنټرول لپاره یې پر هماغه قبایلي مشرانو باندې تکیه کوله چې برېټانویانو واک ته ورسول، د کرنیزو محصولاتو د کنټرول لپاره یې هماغه د بازار موندنې بورډ کاراوه او په ټوله کې د الماسو کانونو د لوټولو لپاره یې هماغه اقتصادي تګلاره پر مخ بیوله. دا واقعاً یوه خندوونکې ډرامه وه، یو ډېره غمګینه ډرامه، کله چې لورینټ کابیلا په زایر کې په دې نوم د پوځ په ملاتړ د موبوټو رژیم را نسکوروي چې خلک د موبوټو له دیکتاتورۍ، فساد او بې عدالتۍ څخه ژغوري؛ خو کابیلا وروسته په هماغې پخوانۍ بڼه فاسد او ناورین زېږوونکی رژیم پر خلکو حاکم کړ. دا واقعاً ډېره خندوونکې وه چې نوموړي هڅه کوله د 'موبوتیک' د شخصیت چې د موبوټو د اطلاعاتو پخواني وزیر 'ډومینیک ساکومبي' له لوري تبلیغ او ترویج کېده، تقلید وکړي. دا هم خندوونکې وه چې هماغه کیڼ اړخی مارکسیست افسر منګیستیو په شاهي ماڼۍ کې استوګنه پیل کړه، ځان یې د یوه امپراتور په بڼه لیده، د ځان او ملګرو لپاره یې د ثروت په ټولولو پیل وکړ او په ټوله کې هغه څه یې وکړل چې تر ده مخکې سلاسي او نورو امپراتورانو کړي وو. دا ټول طنز او ډرامه وه، خو دا تر اصلي تراژیدۍ ډېره ژوره تراژیدي وه، چې یوازې هیلې یې تر خاورو لاندې نه کولې. سټیونز، کابیلا او نورو افریقایي مشرانو د خپلو مخالفینو او بې ګناه وګړو پر وژنې لاس پورې کړ. د منګستیو او درګ سیاستونو د ایتوپیا په حاصلخېزه او کرنیزه خاوره کې دوامدارې قحطۍ ته لار هواره کړه. تاریخ بیا تکرارېده، خو په ډېر

منحرف شکل. په ۱۹۷۳ کال کې د ولو په ولایت کې د قحطۍ په وړاندې د سلاسي بېغوري وه چې د هغه د رژیم مخالفین یې پیاړوي کړل. سلاسي د دې موضوع په اړه بې تفاوته و، خو منګیستیو قحطي د خپلو سیاسي مخالفینو د کمزوري کولو او ځپلو په موخه د وسیلې په توګه کاروله. تاریخ نه یوازې خندوونکی او مصیبت زېږوونکی و، بلکې د ایتوپیایي وګړو او د افریقا جنوب صحرا د نورو هېوادونو په وړاندې خورا بې رحمه و. د اولیګارشۍ اوسپنیز قانون د خبیثه کړۍ د یوه تصویر په توګه اصلي جوهر یې دا دی چې نوي رهبران د ژورو او بنسټیزو بدلونونو د شعارونو او ژمنو له لارې زاړه رهبران را نسکوروي، خو واک ته له رسېدو وروسته هېڅ نه کوي. په ځینو مواردو کې د اولیګارشۍ د اوسپنیز قانون پېژندل حتی د خبیثه کړۍ په پرتله هم ګران کار دی. د متحده ایالتونو په جنوب او ګواتیمالا کې د زبېښوونکو بنسټونو د تداوم تر شا یو څرګند منطق وجود لري. په دواړو مواردو کې ځانګړو ډلو پېړۍ پېړۍ اقتصاد او سیاست انحصار کړی و. حتی کله چې د امریکا د جنوبي ایالتونو ځمکوال تر کورنۍ جګړې وروسته کلونو کې له ننګونو سره مخ شول، بیا هم د پخوا په څېر په واک کې پاتې شول او ویې کولای شول چې هماغه پخواني زبېښوونکي بنسټونه حفظ کړي یا په همدې بڼه نوي بنسټونه رامنځته کړي. خو څنګه پوهېدای شو چې هغه کسان چې د بنسټیزو او ژورو بدلونونو تر شعارونو لاندې واک ته رسېږي، خو وروسته بیا هماغه پخوانی نظام واکمنوي؟ دغې پوښتنې ته ځواب یو ځل بیا څرګندوي چې خبیثه کړۍ تر هغه ډېره ځواکمنه ده، لکه څرنګه چې په لومړي سر کې لیدل کېږي. ټول ژور او بنسټیز بدلونونه له ماتې سره مخ نه دي. پرتمین انقلاب ژور او بنسټیز بدلون و او ښایي ادعا

وکړو چې تر دوو میلیونو کلونو وروسته یو مهم سیاسي انقلاب را وټوکېد. که څه هم د فرانسې انقلاب د تاوتریخوالي او صحنې ته د ناپلیون بناپارټ د راتګ له امله راډیکال یا افراطي بڼه خپله کړه، خو پخوانی رژیم یې بیا واکمن او ژوندی نه کړ. د پرتمین او فرانسې تر انقلابونو وروسته درې مهمو عواملو د پرانیستو سیاسي بنسټونو په پیدایښت کې مرسته وکړه. لومړی هغه سوداګر او کاروباریان وو چې د خلاق تخریب پر وړاندې خنډونه یې مات کړل. دغه نوي کسان د انقلابي ایتلاف مخکښ غړي وو او نه یې غوښتل چې د زبېښونکو بنسټونو بله داسې مجموعه رامنځته شي چې ورته خنډونه جوړ کړي. دویم عامل د هغه ستر ایتلاف ماهیت و چې په دواړو مواردو کې رامنځته شو. مثلا؛ پرتمین انقلاب یوازې د یوې کوچنۍ ډلې یا د ګټو د خاوندانو پاخون نه و، بلکې د سوداګرو، صنعتکارانو او د بېلابېلو سیاسي ډلو یو ګډ غورځنګ و. د فرانسې انقلاب هم ورته حالت درلود. درېیم عامل د فرانسې او برېټانیا د بنسټونو په تاریخ پورې اړه لري. دغو بنسټونو د پرانیستو بنسټونو پراختیا ته زمینه برابره کړه. په دواړو هېوادونو کې د پارلمان او په واک کې د سیاسي مشارکت دود موجود و. په برېټانیا کې د پارلمان دود یا سنت له مګناکارتا او په فرانسه کې د نجیبانو جرګې څخه سرچینه اخیسته. پر دې سربېره، دغه دواړه انقلابونه د داسې پروسو په منځ کې پېښ شول چې استبداد ته لېوالتیا او علاقمندي کمرنګه او کمزورې شوې وه. په دواړو مواردو کې سیاسي بنسټونو چا ته په اسانۍ اجازه نه ورکوله چې واک د یوې ځانګړې ډلې لاس ته پرېوځي او پر اقتصادي ثروت خېټه واچوي. سره له دې چې د فرانسې تر انقلاب

وروسته د 'روبسپایر' او 'سن ژوس' په مشرۍ یوه کوچنۍ ډله واک ته ورسېده، خو دا یوه موقته چاره وه او د پرانیستو بنسټونو په لور پیل شوی حرکت یې منحرف نه کړ. د فرانسې او برېټانیا دغه ځانګړنې د هغو ټولنو له شرایطو سره کاملاً په ټکر کې دي چې شدید زبېښونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه پکې اوږده مخینه لري او د واکمنانو پر قدرت د کنټرول یا محدودیت هېڅ ځرک نه لیدل کېږي. په دې ټولنو کې د سوداګرو او کاروباریانو هېڅ داسې قوت چې د واکمن رژیم پر وړاندې مقاومت او د پرانیستو اقتصادي بنسټونو ملاتړ ته را ودانګي، وجود نه درلود، یا هم هېڅ داسې پیاوړی او پراخ ایتلاف نه و چې غړو یې د یو بل واک محدود کړی وای. په پایله کې په سیریلیون، ایتوپیا او کانګو کې د خبیثه کړۍ پر وړاندې مقاومت ډېر سخت او د پرانیستو بنسټونو په لور حرکت نا ممکن برېښېده. همدارنګه هېڅ دودیز یا تاریخي ځواک نه شته چې د واکمنانو واک محدود کړي. د افریقا په ځینو برخو کې دغه ډول بنسټونه موجود و لکه بوتسوانا کې چې ان د استعمار تر عصره پورې یې هم دوام وکړ، خو د سیریلیون په تاریخ کې دغه ډول بنسټونه ډېر لږ وو او په هغو سیمو کې چې موجود و، هغه بیا د لاسپوڅو یا غیر مستقیمو حکومتونو له لوري فاسد شول. په افریقا کې د برېټانیا په نورو مستعمرو لکه کینیا او نایجیریا کې هم دغه ډول وضعیت و. د ایتوپیا په استبدادي پاچاهۍ کې دا ډول بنسټونه هېڅکله جوړ نه شول. په کانګو کې محلي بنسټونه د بلجیم د استعماري حکومتونو او د موبوټو د مستبدانه سیاستونو په پایله کې له کاره وغورځول شول. په دې ټولنو کې د سوداګرو، کسبګرو او نویو پانګوالو هېڅ داسې ډلګۍ نه وه چې د نوي پراخ بنسټه رژیم ملاتړ او د مالکیت حقونو د

خوندیتوب لپاره مبارزه وکړي او زېږښونکو بنسټونو ته د پای ټکی کېږدي. تر استعمار وروسته د خپلواکۍ په دوره کې نړیوالې ټولنې انګېرلې وه چې افریقا به د ملي پروګرامونو او د خصوصي سکتور د غوړېدو له لارې وکولای شي چې اقتصادي وده او هوساینه تجربه کړي. خو هلته خصوصي سکتور وجود نه درلود او کلیوالي سیمي چې په دولت کې هېڅ استازي نه لرل، د دې پروګرام لومړنۍ قرباني وې. په دغو ټولو مواردو کې نهایي تر ټولو مهمه خبره دا وه چې لویې ګټې د قدرت پر مټ ترلاسه کېدې. دغو ګټو له یوې خوا بې وجدان صفته اشخاص لکه ستیونز چې د واک د انحصار په لټه و، ځان ته راکاږل او له بل پلوه د هغوی له ډلې یې داسې بدنامه اشخاص رامخ ته کول چې د واک پر مهال به یې خپله ناولې څېره نندارې ته وړاندې کوله. د خبیثه کړۍ د ماتولو لپاره هېڅ هیله نه وه.

منفي غبرګون[1] او خبیثه کړۍ

شتمن ملتونه ځکه شتمن دي چې د تېرو ۳۰۰ کلونو په اوږدو کې د ځینو خاصو مقطعو په ترڅ کې د پرانیستو بنسټونو په رامنځته کولو او مدیریت کې بریالي شول. دغه بنسټونه د سپېڅلې کړۍ په پروسه کې ستر او پیاوړي شول. په دې ټولنو کې حتی که پرانیست والي په لومړیو کې د محدود او ماتېدونکي معنا لرله، خو تحرک یې رامنځته کولای شوای چې پر بنسټ یې د مثبت غبرګون پروسه پیلېده او پرانېست والی په کې په تدریج سره پراخ او پیاوړی کېده. په برېتانیا کې د ۱۶۸۸ کال تر پرتمین انقلاب وروسته دغه هېواد سملاسي د

[1] Negative feedback

ولسواکۍ څښتن نه شو، بلکې رښتينې ولسواکۍ ته لا ډېر مزل په مخ کې و. د ولس يوې ډېرې کوچنۍ برخې په حکومت کې سهم درلود، خو ټولنه پراخ بنسټه وه چې همدا ټکی له ډېر ارزښته برخمن دی. د پلورالېزم يا پراخ بنسټۍ د بهير دوام وکولای شول چې ورو- ورو پرانيستو بنسټونو ته لار پرانېزي؛ که څه هم په دې لاره کې بلا خنډونه او اغزي پراته وو. برېټانيا په دې برخه کې د سپېڅلې کړۍ يو مثال ګڼل کېږي: پرانيستو سياسي بنسټونو د واک د اعمال او ترلاسه کولو په برخه کې محدوديتونه رامنځته کړل او دغو بنسټونو د پرانيستو اقتصادي بنسټونو جوړولو ته لار هواره کړه، چې پرانيستو اقتصادي بنسټونو بيا په خپل وار د پرانيستو سياسي بنسټونو خونديتوب او دوام ته زمينه برابره کړه. سپېڅلې کړۍ که څه هم د تاريخ د واقع کېدونکو پېښو تر ګواښ لاندې ده، خو د بنسټونو دوام يقيني کوي او ان داسې ډيناميک رامنځته کوي چې ټولنه د لا ډېر پرانيست والي په لور خوځوي. څرنګه چې سپېڅلې کړۍ د پرانيستو بنسټونو د دوام لامل کېږي، دغه شان خبيثه کړۍ هم د زبېښونکو بنسټونو د تداوم لپاره له پياوړي ځواکه برخمنه ده. په څوارلسم څپرکي کې به يې ووينو، چې د تاريخ پرېکړه بدلېدونکې نه ده او د خبيثه کړۍ ماتول ناشوني نه دي. خو دا د انعطاف وړ دي. هغوی د منفي غبرګون يا فيډبک يوه ځواکمنه پروسه رامنځته کړه چې زبېښونکو سياسي بنسټونو زبېښونکي اقتصادي بنسټونه وزېږول او اقتصادي بنسټونه هم په خپل وار د زبېښونکو سياسي بنسټونو دوام ته لار هواروي. موږ دغه مثال په ګواتيمالا کې چې سياسيونو لومړی د استعمار او بيا تر خپلواکۍ وروسته د څلورو لسيزو لپاره په واک کې پاتې شول، په ښه توګه وليده. زبېښونکي بنسټونه حاکمان شتمنوي

او د هغوی شتمنۍ د واک دوام ته بستر برابروي. د خبیثه کړۍ ورته پروسه د امریکا متحده ایالتونو د کرنیز اقتصاد په تداوم کې هم لیدل کېږي او د دې ترخنګ دا پېښه موږ ته د ننګونو پر وړاندې د خبیثه کړۍ نرمښت هم را ښیي. د جنوبي ایالتونو ځمکوالو په کورنۍ جګړه کې تر ماتېدو وروسته پر موجوده سیاسي او اقتصادي بنسټونو خپل رسمي کنټرول له لاسه ورکړ. مریتوب چې د کرنیز اقتصاد اساس و، لغوه شو او تور پوستان له برابرو سیاسي او اقتصادي حقونو برخمن شول. خو کورنۍ جګړې د ځمکوالو او واکمنې کړۍ سیاسي واک یا د هغوی اقتصادي سرچینې وچې نه کړې. د خبیثه کړۍ دا فورم یا بڼه چې په هغې کې زبېښونکي بنسټونه د واکمنانو د پاینښت له امله دوام مومي، یوازینۍ بڼه نه ده. په لومړي سر کې ډېر جنجالي، خو په همدې کچه واقعي او ناوړه، د منفي فیډبک بڼې د ګڼو ملتونو سیاسي او اقتصادي پرمختګ ته شکل ورکړ، چې مثالونه یې د افریقا جنوب صحرا په ګڼو هېوادونو لکه سیریلیون او ایتوپیا کې تجربه شوي دي. د جرمني ټولنپوه رابرټ میشلز په وینا د اولیګارشۍ اوسپنیز قانون په څېر د زبېښونکو بنسټونو له را نسکورولو څخه وروسته نظام ته د پخوانیو ککړو افرادو راتګ تر پخوا هم ناوړه پایلې لرلی شي. د خبیثه کړۍ دغه ډول او بڼې ته په کتو، کولای شو چې د هغې منطق په اسانۍ درک کړو: زبېښونکي بنسټونه د واکمنانو د واک د اعمال په برخه کې ډېر لږ محدودیتونه وضعه کوي. نو په دې توګه هېڅ داسې بنسټ او مرجع نه شته چې د یوې دیکتاتورۍ تر نسکورولو وروسته د واک ته رسېدلو افرادو پر کړنو څار وکړي او د واک په وړاندې یې قانوني محدودیتونه وضعه کړي. البته د اولیګارشۍ

اوسپنیز قانون د فزیک له حقیقي قوانینو څخه نه دی. لکه څرنګه چې پرتمین انقلاب په برېټانیا او میجي انقلاب په جاپان کې څرګنده کړه، دغه قانون انکار نه منونکی مسیر انځوروي. د یادو پېښو په جریان کې یو عمده عامل چې د پرانیستو بنسټونو په لور د څرخېدو لامل شو، د یوه ستر ایتلاف له لوري د واک ترلاسه کول و چې د استبداد پر وړاندې ودرېدل او د زبېښونکو بنسټونو پر ځای یې پرانیستي بنسټونه سمبال کړل. هغه انقلاب چې د یوه ستر ایتلاف پر مټ رهبري کېږي، د پرانیستو بنسټونو پیدایښت ممکن کوي. په سیریلیون او ایتوپیا کې د اولیګارشۍ قانون ټینګښت ډېر ممکن شوی و، دا یوازې له دې کبله نه چې موجوده بنسټونه شدیداً زبېښونکي وو، بلکې نه د خپلواکۍ لومړني غورځنګ او نه هم د درګ پوځي ډلګۍ دواړه له یوه داسې ایتلاف څخه بې برخې وو، چې انقلاب نتیجې ته ورسوي. برعکس؛ دا انقلابونه د داسې افرادو له لوري رهبري کېدل، چې واک ته د رسېدو او د سرچینو د زبېښاک شخصي موخې او هیلې یې لرلې. همدارنګه د خبیثه کړۍ یوه بڼه او حتی ورانونکې بڼه هم شته چې په پنځم څپرکي کې د مایا-دولت ښارونو په بحث مو کې پرې خبرې وکړې. کله چې زبېښونکي بنسټونه په ټولنه کې پراخه نا انډولي او د واکمنانو لپاره نه مهارېدونکی ثروت زېږوي، نو د هغو کسانو شمېر به خورا زیات وي چې دغو بنسټونو او واک ته د رسېدو لپاره مبارزه کوي. له همدې امله زبېښونکي بنسټونه نه یوازې راتلونکو رژیمونو ته چې حتی تر پخواني هغه ډېره زبېښونکي بڼه خپلوي، هواروي؛ بلکې کورنۍ شخړې او جګړې لا پسې دوامداره کوي. دغه شخړې انساني ناورینونه زېږوي او ان د دولت د تمرکز په برخه کې ناچیز

پرمختگونه هم پر شا تمبوي. لکه څرنگه چې په راتلونکي څپرکي کې به يې ووينو، دغه وضعیت همدارنگه په ټولنه کې قانون ماتونه، د دولتونو ناکامي او سیاسي گډوډۍ رامنځته کوي او بالاخره د اقتصادي هوساينې ټولې هیلې له منځه وړي.

دیارلسم څپرکی

نن ورځ ملتونه ولې ماتېږي؟

په زیمبابوې کې د لاټرۍ ټکټ څنګه وګټو؟

د ۲۰۰۰ م کال د جنورۍ میاشت وه چې د زیمبابوې په حراره کې د ملي لاټرۍ مراسم ترسره شول. دا مراسم د زیمبانک[1] د نیمه دولتي بانک له لوري جوړ شوي وو او له صندوق څخه د لاټرۍ ټکټ د را ایستلو لپاره فالوټ چاواوا غوره شوی و. ټولو هغو مشتریانو چې د ۱۹۹۹ کال تر ډسمبر میاشت پورې یې په خپل بانکي حساب کې ۵،۰۰۰ زیمبابویي ډالر لرل، کولای شول چې د لاټرۍ په پروګرام کې برخه واخلي. کله چې چاواوا له صندوق څخه ټکټ راباسي، د ټکټ په لیدو هک حیرانېږي. وروسته د زیمبانک په اعلامیه کې لیکل شوي وو:«کله چې د پروګرام چلوونکي فالوټ چاواوا د لاټرۍ د ټکټونو له منځه یو را واېست او ویې لیدل چې د ۱۰۰،۰۰۰ زیمبابویي ډالرو د جایزې ټکټ باندې د جلالتماب رابرټ موګابي نوم لیکل شوی، نو هېڅ باور یې نه کاوه.»

ولسمشر رابرټ موګابي چې له ۱۹۸۰ کال راهیسې یې په زور او رضا او معمولاً د اوسپنیز سوک پر مټ پر زیمبابوې حکومت کړی و، په زیمبابوې کې د لاټرۍ په یوه سیالۍ کې یو لک زیمبابویي ډالر ګټلي چې دا په دې هېواد کې د سړي سر د کلني عاید پنځه برابره پیسې دي. زیمبانک وویل چې د لاټرۍ په سیالۍ کې د زرګونو مشتریانو له منځه د موګابي نوم راووت. څومره بختور انسان!

[1] Zimbank

څرګنده ده چې هغه دغو پیسو ته اړتیا نه لرله. په همدې وروستیو کې موګابې د خپل او د کابینې د غړو په معاشونو کې ۲۰۰ سلنه زیاتوالی راوستی و. په زیمبابوې کې د لاټرۍ ټکټ د زبېښنونکو بنسټونو یو بل روڼ مثال دی. کېدای شي یو څوک دا کار فساد وګڼي، خو دا په حقیقت کې په زیمبابوې کې یوازې د بنسټونو نیمګړتیا او ناورین ګڼل کېدای شي. نن ورځ د ملتونو د ناکامۍ او ماتېدو عمده دلیل د هغوی زبېښنونکي بنسټونه دي. په زیمبابوې کې د موګابې حکومت د دې هېواد اقتصادي او ټولنیز وضعیت په ښه ډول انځوروي. که څه هم په زیمبابوې کې ملي احصایه ډېره د باور وړ نه ده، خو د ۲۰۰۸ کال ارقام ښیي چې په دغه کال کې د سړي سر کلنی عاید د ۱۹۸۰ کال د کلني عاید په پرتله چې د زیمبابوې د خپلواکۍ دوره ګڼل کېږي، نیمايي و. که دغه ارقام هر څومره حیرانوونکي هم وي، په دې هېواد کې حتی د ناورین ځپلي ژوند یوه کوچنۍ برخه هم نه شي انځورولی. په زیمبابوې کې دولت پاشلی دی او هر ډول عامه خدمتونه په ټپه ولاړ دي. د ۲۰۰۸ او ۲۰۰۹ کلونو ترمنځ ناکاره روغتیايي سیستم د کلورا ناروغۍ د خپرېدو لامل شو. د رسمي شمېرو له مخې د ۲۰۱۰ کال د جنورۍ تر ۱۰ مې پورې ۹۸،۷۴۱ کسان د کولرا پر ناروغۍ اخته وو چې له دې ډلې ۴۲۹۳ کسانو ژوند لاسه ورکړ. دا په تېرو ۱۵ کلونو کې په افریقا کې تر ټولو وژونکې ناروغي وه چې په دومره شمېر کسان پرې اخته او مړه شول. په دې موده کې د بېکارۍ کچه هم خورا لوړه او بېسارې وه. د ملګرو ملتونو د بشري مرستو د همغږۍ ادارې په ۲۰۰۹ کال کې په دې هېواد کې د بېکارۍ کچه ۹۴ سلنه وښوده، چې خورا

هینبوونکې وه. د افریقا د جنوب صحرا د نورو هېوادونو په څېر، د زیمبابوې د سیاسي او اقتصادي بنسټونو ریښې هم د استعمار دورې ته رسېږي. په ۱۸۹۰ کال کې د 'سیسل جان روډز' اړوند د سوېلي افریقا برېتانوي کمپنۍ «Ndebele» یا میتابالنډ او د هغه څنګلوري «Mashonaland » سیمو ته د اکتشافي چارو لپاره یوه پوځي ډلګۍ ولېږله. دغو پوځیانو د غوره تجهیزاتو او وسلو پر مټ د افریقایانو مقاومت وځاپه او په ۱۹۰۱ کال کې د «سوېلي رودزیا» په نامه چې وروسته د رودز په نامه ونومول شوه، د اوسنۍ زیمبابوې په خاوره کې مستعمره جوړه شوه. دا چې یاده سیمه د سوېلي افریقا برېتانوي کمپنۍ په خصوصي مالکیت کې شامله شوه، رودز تمه لرله چې د کانونو د استخراج او سپړنې له لارې به شتمنۍ ترلاسه کړي. دغو هڅو نتیجه ور نه کړه، خو د دې سیمې بډایو کرنیزو ځمکو د سپین پوستو مهاجرو پام ځان ته ور اړولی و او تر یوې لنډې مودې وروسته یې پراخې ځمکې لاندې کړې. دغو اروپایي کډوالو په ۱۹۲۳ کال کې د سوېلي افریقا برېتانوي کمپنۍ له حاکمیت څخه د خلاصون لپاره هلې ځلې پیل کړې او د برېټانیا له دولت څخه یې د بشپړې خپلواکۍ غوښتنه وکړه. هغه څه چې تر دې وروسته په زیمبابوې کې پېښ شول، کټ مټ هماغه پېښه وه چې تر دې یوه لسیزه مخکې په سوېلي افریقا کې شوې وه. په ۱۹۱۳ کال کې په سوېلي افریقا کې د «بومیانو د ځمکو قانون» تصویب شو، چې له مخې یې په دغه هېواد کې دوه ګونی اقتصاد رامنځته شو. رودزیا هم عین قانون په دې سیمه کې پلی کړ او د سوېلي افریقا رژیم څخه په الهام اخیستو دلته هم ډېر ژر په ۱۹۲۳ کال کې د سپین پوستو اپارتایډ رژیم تاسیس شو. کله چې د ۱۹۵۰ مې او ۱۹۶۰ مې لسیزو

ترمنځ اروپايي استعماري امپراتورۍ رنګې شوې، په رودزيا کې د 'يان سمېت' په مشرۍ واکمنې سپين پوستې طبقې هم له برېټانيا څخه خپلواکي تر لاسه کړه. يوازې د ګوتو په شمار هېوادونو د رودزيا خپلواکي په رسميت وپېژندله او ملګرو ملتونو پر دغه هېواد اقتصادي او سياسي بنديزونه ولګول. تور پوستو ازادي غوښتونکو په ګاونډيو هېوادونو موزمبيق او زمبيا کې د خوندي مرکزونو له لارې په رودزيا کې د خپلواکۍ لپاره چريکي جګړه او بريدونه پيل کړل. نړيوال فشارونه او د موګابي په مشرۍ د زانو ګوند (د زيمبابوې افريقا ملي اتحاد)[1] او د 'جاشوا نکومو' په مشرۍ د زاپو ګوند (زيمبابوې افريقا د خلکو اتحاد)[2] د نظامي مبارزو په پايله کې بالاخره سياسي مذاکراتو ته لار هواره شوه او د سپين پوستو حکومت پای ته ورسېد او په ۱۹۸۰ کال کې د زيمبابوې په نوم خپلواک هېواد تاسيس شو. تر خپلواکۍ وروسته موګابي ډېر ژر يکه تازي پيل کړه. هغه خپل سيالان د زور له لارې وځپل او يا يې ځان ته رام کړل. په ميتابالنډ کې چې د زيمبابوې افريقا د خلکو اتحاد ګوند د ملاتړ اصلي مرکز ګڼل کېده، د تاوتريخوالي او شخړو بوږنوونکې پېښې وشوې او د ۱۹۸۰ يمې لسيزې په لومړيو کې څه باندې ۲۰ زره انسانان د جګړو له امله ووژل شول. په ۱۹۷۸ کال کې زاپو په زانو کې مدغم شو او په پايله کې يې «ZANU-PF» په نامه نوی سياسي ګوند تشکيل شو او جاشوا نکومو د سياست له صحنې ګوښه کړل شو. لکه څرنګه چې د خپلواکۍ په مذاکراتو کې

[1] ZANU
[2] ZAPU

هوکړه شوې وه، موگابي اساسي قانون ولیکه، سپین پوستو ته یې په ټاکنو کې د گډون حق ورکړ او ځان یې ولسمشر اعلان کړ. نوموړي په ۱۹۹۰ کال کې ځان له سنا جرگې څخه چورلټ خلاص او د مققنه څانگې څوکۍ یې انتصابي کړې، چې د دې ټولو پایله د رابرټ موگابي په مشرۍ د یو گوندي نظام منځته راتگ و. تر خپلواکۍ وروسته موگابي د زېبنبونکو بنسټونو هغه مجموعه چې د سپین پوستو له لوري جوړه شوې وه، په خپل کنټرول کې واخیسته. په دغو بنسټونو کې د نړیوال تجارت په برخه کې د نویو مقرراتو ټاکل، دولتی صنایع او د کرنیزو محصولاتو لپاره د بازار موندنې بورډ رامنځته کول شامل و. دولتي منصبونه او څوکۍ ډېر ژر د زانو-پي ایف گوند غړو ته ډالۍ شوې. پر اقتصادي فعالیتونو د دولت سخت نظارت او محدودیتونه د زانو-پي ایف تگلاره وه، ځکه چې په بازار کې یې د نویو کاروباریانو د احتمالي راتگ مخنیوی کاوه او د خپل انحصار پر وړاندې خنډونه یې له منځه وړل. دغه وضعیت په ۱۹۶۰ مه لسیزه کې له گانا سره ورته والی درلود چې په راتلونکې کې به پرې بحث وکړو. په زړه پورې دا چې دغه وضعیت په زیمبابوې کې د اقتصادي فعالیتونو او کاروبار د اصلي طبقې په توگه د سپین پوستو د دوام لامل شو. په دې دوره کې د سپین پوستو د اقتصاد اصلي برخې په ځانگړې توگه د کرنیزو محصولاتو لوړ تولید د پخوا په څېر پر خپل ځای پاتې شو. خو دغو شرایطو یوازې تر هغه وخته دوام وکړ، چې موگابي لا د خلکو تر منځ خپل محبوبیت له لاسه نه و ورکړی. د گوندي نظام او په بازار کې د مداخلې دغه ماډل ډېر ونه پایېد او بالاخره په ۱۹۹۱ کال کې تر یوه سخت مالي بحران وروسته د نړیوال بانک او د پیسو نړیوال صندوق په مرسته د ساختاري یا

بنسټي اصلاحاتو پروسه پیل شوه. د اقتصادي وضعیت د خرابېدو له امله د «زانو- پي ایف» یو ګوندي نظام پر وړاندې د ډیموکراټیک بدلون غورځنګ (MDC) یو مخالف سیاسي جریان سر راپورته کړ. زانو-پي ایف ګوند د ۱۹۹۵ کال په پارلماني ټاکنو کې د ۸۱٪ رایو په ترلاسه کولو سره د پارلمان له ټولو ۱۱۸ څوکیو څخه ۱۲۰ یې وګټلې. د پارلمان ۵۵ غړي له رقابت پرته وټاکل شول. د راتلونکي کال ولسمشرۍ ټاکنې لا تر دې هم له درغلیو او نا قانونیو ډکې وې. موګابې ۹۳٪ سلنه رایې ترلاسه کړې او د هغه دوو تنو سیالانو «ابیل موزوریوا» او «دابنینګي سیتول» په هماغه لومړي سر کې د درغلۍ او نا قانونۍ له امله له خپلې نوماندۍ تېر شول. د ۲۰۰۰ کال په ټاکنو کې له درغلیو سره سره زانو پي ایف ګوند د ټولو رایو یوازې ۴۹ سلنه چې ۶۳ څوکۍ کېدې، ترلاسه کړې. د ام ډي سي ګوند د ټاکنو د پایلو پر وړاندې چې د پلازمېنې حراره اکثریت رایې یې ترلاسه کړې وې، اعتراض وکړ. د ۲۰۰۲ کال په ولسمشریزو ټاکنو کې موګابې د ۵٦ سلنه رایو په ترلاسه کولو سره د ټاکنو ګټونکی شو. زانو-پي ایف ګوند په دواړو ټاکنو کې د زور، ډار خپرولو او درغلیو له لارې واک ته ورسېد. موګابې د خپل واک د ټینګښت لپاره تاوتریخوالي او د سیاسي ملاتړ خپلولو لپاره د دولتي امکاناتو کارونې ته مخه کړه. هغه په ۲۰۰۰ کال کې د سپین پوستو ځمکې مصادره او غصب کړې، چې د دې کار په راس کې د خپلواکۍ د وخت د سرتېرو یوه ټولنه وه. ډېره کمه برخه ځمکې دوی ته ورکړل شوې، خو لویه برخه یې د زانو-پي ایف ګوند مشرانو ته ډالۍ شوې. د مالکیت د حقونو غیر خوندي وضعیت چې د موګابې او زانو-پي

ایف د واکمنۍ له امله رامنځته شوی و، کرنیز تولیدات له پښو وغورځول. کله چې اقتصادي شیرازه له منځه یووړل شوه، یوازینی شی چې د سیاسي ملاتړ د اخیستو لپاره پاتې و، د پیسو چاپ و چې د سخت او ژور انفلاسیون لامل شو. د ۲۰۰۹ کال په جنورۍ کې په زیمبابوې کې د بهرنیو اسعارو لکه د سوېلي افریقا 'رانډ' ته د چلښت اجازه ورکړل شوه او زیمبابویي ډالر چې نور یو بې ارزښته کاغذ و، له چلښته وغورځېد.

هغه څه چې په ۱۹۸۰ کال کې تر خپلواکۍ وروسته په زیمبابوې کې پېښ شول، د افریقا جنوب صحرا په هېوادونو کې عادي خبره ده. نوې زیمبابوې په ۱۹۸۰ کال کې خورا ژور زبېښونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونو په میراث یووړل، چې دغه بنسټونه تر یوې نیمې لسیزې پورې په هماغه پخوانۍ بڼه نا لاس خوړلي پاتې شول. کله به چې ټاکنې ترسره کېدې، نو سیاسي بنسټونه چې هر ډول و، خو ظاهراً د پرانیستي نوم ور پورې تړلی و. اقتصادي بنسټونه په بله بڼه تغیر شوي وو؛ مثلا: نور د تور پوستو پر وړاندې تبعیض نه و، خو په ټوله کې د بنسټونو زبېښونکې ماهیت تغیر نه شو، یوازې په دې توپیر چې د سمېت او سپین پوستو پر ځای دا ځل رابرټ موګابي او زانو-پي ایف ګوند په واک کې وو، چې یوازې خپل جېبونه یې ډکول. د وخت په تېرېدو سره بنسټونه نور هم زبېښونکي شول او د کورنیو کلني عواید په بېساري ډول راټیټ شول. د زیمبابوې سیاسي او اقتصادي ماتې د اولیګارشۍ اوسپنیز قانون یو بل انځور دی. د یان سمېت استثماري او ځپونکي رژیم خپل ځای د رابرټ موګابي فاسد، استثماري او ځپونکي رژیم ته پرېښود. د ۲۰۰۰ کال د لاټرۍ له درغلیو ډک پروګرام کې د موګابي ګټونکي کېدل د فساد او چور هغه

مثال دی، چې زیمبابوې یې تاریخي سابقه لري. نن ورځ ملتونه له دې امله ماتېږي چې زبېښونکي اقتصادي بنسټونه یې د سپما، پانګونې او نوښتونو په برخه کې د خلکو ترمنځ د اړتیا وړ انګېزه نه شي را ژوندۍ کولای. زبېښونکي سیاسي بنسټونه د هغو کسانو د واک له لارې چې له دغه زبېښناک څخه ګټه پورته کوي، له یادو سیاسي بنسټونو ملاتړ کوي. د زبېښونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو ځانګړنې که څه هم له یو بل سره متفاوتې دي، خو په ټوله کې د ملتونو د ناکامۍ او ماتې اصلي عامل همدغه بنسټونه دي. په زیاتره مواردو کې، چې په ارجنټاین، کولمبیا او مصر کې به یې ووینو؛ دغه ناکامي د اغېزناکو اقتصادي فعالیتونو د نشتوالي له امله رامنځته کېږي، ځکه سیاستوال خوشاله وي چې سرچینې زبېښي او یا د هغو خپلواکو اقتصادي فعالیتونو مخه نیسي چې د دوی واک ته خطر پېښوي. په ځینو نورو افراطي مثالونو لکه زیمبابوې او سیریلیون کې چې وروسته یې په اړه خبرې کوو، زبېښونکي بنسټونه د دولتونو بشپړې ناکامۍ ته لار هواروي؛ هغه څه چې نه یوازې په ټولنه کې نظم او قانون بلکې حتی د اقتصادي پرمختګ ابتدایي عوامل هم له منځه وړي. نتیجه یې اقتصادي ځوړتیا او لکه څرنګه چې د انګولا، کیمرون، چاد، د کانګو ډیموکراتیک جمهوریت، هایټي، لایبیریا، نیپال، سیریلیون، سوډان او د زیمبابوې معاصر تاریخ یې څرګندوي؛ خونړۍ کورنۍ جګړې، له خپلو مېنو په لویه پیمانه د خلکو بېځایه کېدل، لوږه او وژونکو ناروغۍ دي، چې دغه هېوادونه یې تر پخوا (۱۹۶۰ مې لسیزې) ډېر اوس د بېوزلۍ د بلا خولې ته ورکړې دي.

د ماشومانو جګړه

د ۱۹۹۱ کال د مارچ په درویشتمه د «فوډي سانکو» په مشرۍ د وسله والو یوه ډله د لایبیریا له لارې سیریلیون ته ورسېده او په جنوب کې یې د 'کایلاهون' پر سرحدي ښار یرغل وکړ. سانکو چې د سیریلیون په پوځ کې افسر و، د سیاکا سټیونز د حکومت پر وړاندې تر یوې ناکامې کودتا وروسته په ۱۹۷۱ کال کې بندي شو. له زندانه تر ازادېدو وروسته لیبیا ته لاړ او هلته په یوه پوځي روزنیز کمپ کې چې د لیبیا دیکتاتور مشر ډګروال قذافي د افریقایي انقلابینو لپاره جوړ کړی و، شامل شو. نوموړی هلته له 'چارلېز ټایلر' سره چې د لایبیریا حکومت د پرځولو پلان یې جوړ کړی و، اشنا شو. د ۱۹۸۹ کال د کرسمس په شپه د ټایلر له لوري پر لایبیریا د یرغل پر مهال سانکو هم له ده سره و. له ټایلر سره په دې حمله کې زیاتره هغه لایبیریایان او بورکینافاسویان وو، چې تر ټایلر دوه کاله مخکې پر سیریلیون د برید پرمهال له سانکو سره ملګري وو. هغوی خپل حرکت د انقلاب متحده جبهه «RUF» باله او موخه یې د سیریلیون د ټولو خلکو کانګریس «APC» د فاسد او مستبد دولت رانسکورول و. لکه څرنګه چې په تېر فصل کې مو ولوستل، سیاکا سټیونز او د ټولو خلکو کانګریس ګوند په زیمبابوې کې د موګابي او زانو-پي ایف په څېر د سیریلیون د استعماري حکومت د زېښښونکو بنسټونو واګې په لاس کې واخیستې او دغه بنسټونه یې لا پسې تقویه کړل. په ۱۹۸۵ کال کې کله چې سټیونز د سرطان ناروغۍ له امله 'جوزیف مومو' د خپل ځایناستي په توګه وټاکه، د سیریلیون اقتصاد د پاشل کېدو په حال کې و. سټیونز به د ملنډو او طعنې په دود ویل:«غوا یوازې په هغه ځای کې څري چېرته چې یې مېږی تړل شوی وي»

اوس دا دی سټیونز چې چېرته څرېدلی و، مومو هم همدلته ځان مړوي. سړکونه کنډ و کپړ او ښوونځي خالي او وتړل شول. د اطلاعاتو وزیر په ۱۹۸۷ کال کې د ملي ټلوېزیون ټرانسمیټر خرڅ کړ چې له امله یې ټلویزیوني خپرونې بندې شوې او په ۱۹۸۹ کال کې د راډیو هغه ټاور او انتن چې راډیویي خپې یې له فري ټاون څخه بهر لېږدولې، را ونړېد او له پلازمېنې بهر د راډیو غږ د تل لپاره غلی شو. هغه تحلیل مطلب چې په ۱۹۹۵ کال کې د مومو حکومت په اړه د فري ټاون د یوې ورځپاڼې له لوري په پلازمېنه کې خپور شو، په دې اړه ډېر حقایق روښانه کوي:«مومو د خپل حکومت په وروستیو کې د دولتي کارکوونکو، ښوونکو او ان د لوړ پوړو چارواکو معاشونه ځنډولي وو. مرکزي دولت پاشلی او کاواکه شوی و او وروسته موږ په هېواد کې د وسله والو مخالفینو، وسلو او پراخو حرکتونو شاهدان وو چې د لایبیریا د پولې په اوږدو کې ځای پر ځای او دېخوا را اوښتل.»

د مومو په مشرۍ ناکاره او کاواکه حکومت چې د خبیثه کړۍ یو روڼ مثال ګڼل کېږي او د سټیونز د وخت له شدیدو زبېښنونکو بنسټونو څخه سرچینه اخلي؛ په دې معنا و، چې په ۱۹۹۱ کال کې هېڅ داسې ځواک نه و چې له پولې څخه د چریکي جنګیالو «ار،یو،ایف» د را اوښتو مخه ونیسي. حکومت د دغو ګواښونو او یرغلونو د کابو کولو لپاره هېڅ توانایي نه لرله. سټیونز دولتي ځواکونه له دې وېرې چې د ده پر وړاندې سر پورته نه کړي، کمزوري او ګوښه ساتلي وو. له همدې امله حتی یوې کوچنۍ وسله والې ډلې هم کولای شول چې حکومت چلنج کړي. هغوی حتی د

«ډيموکراسۍ په لور» تر نامه لاندې مانيفيسټ يا تګلاره درلوده چې د يوه تور پوستي عالِم «فرانټس فانون» په وينا پيل شوې وه:«هر نسل بايد خپل ماموريت د نسبي ابهاماتو له منځه کشف او روښانه کړي، هغه سر ته ورسوي او يا دې ور سره خيانت وکړي.» تر دې عنوان لاندې مطلب چې «موږ د څه لپاره جنګېږو؟» داسې پيلېده:«موږ جګړې ته دوام ورکوو ځکه چې د حکومت د ناخوالو له امله د فقر او انساني سپکاوي دوامداره قربانيان يوو، موږ له کلونو راهيسې د پوځي ديکتاتورۍ او يکه تازۍ درنه بيه پرې کوو. خو موږ بايد د مقاومت تمرين وکړو او سولې ته د رسېدو لپاره انتظار وکړو، هغه څه چې زموږ بريا تضمنيوي. موږ سولې ته ژمن يوو، خو هغه څه نه منو چې موږ د سولې قرباني کړي. موږ خپلو هيلو ته د عدالت په سترګه ګورو او خدای/الله به موږ هېڅکله د يوه نوي سيريليون د جوړولو په لار کې يوازې پرې نه ږدي.»

د سانکو د ظلم او بې عدالتيو له امله خلک د حکومت پرضد مخالفت ته هڅېدل، له همدې امله وضعيت ډېر ژر له کنټروله ووت. د «ار.يو.ايف» ماموريت هېواد د بلا خولې ته ورکړ. د سيريليون په سوېل کې د جيوما په نامه يو ځوان وايي:«هغوی زموږ يو شمېر ملګري يې يوې خوا ته کړل...زموږ له منځه يې دوه تنه جلا او ويې وژل. د هغوی پلرونه د پوځ قوماندانان وو او يوازې په دې دليل ووژل شول چې په خپل کور کې يې سرتېرو ته ځای ورکړی و. قومندانان هم ووژل شول. وروسته داسې وخت راغی چې ګناهګار او بې ګناه ته نه کتل کېدل، بلکې يو له مخه به يې ويشتل.»

د انقلاب متحدې جبهې د بريد په لومړي کال حکومت په سيريليون کې د دې حرکت ټول روڼ اندي او فکري ريښې له منځه يووړې.

سانکو هغه کسان چې د حکومت د ناخوالو پر ضد پاڅېدلي وو، ټول اعدام کړل. د متحده جبهې لیکو ته د ورتلونکو داوطلبو جنګیالو په شمېر کې کموالی راغی او دغه ډله اړ وه، چې د زور او تاوتریخوالي له لارې ماشومان خپلو لیکو ته جذب کړي. دا یوازې ار.یو.ایف غورځنګ نه و، بلکې د جګړې ټولو اړخونو او په ځانګړې توګه پوځ هم تنکي ځوانان او ماشومان استخدامول. د سیریلیون کورنۍ جګړه چې په لومړي سر کې د عادلانه نظام او هوسا ټولنې د رامنځته کولو په موخه پیل شوې وه، په وروستیو کې یې د ماشومانو د جګړې بڼه خپله کړه. په دې جګړه کې په لویه کچه ټولوژنې، د بشري حقونو نقض لکه د انسان د غوږونو، پزې او د بدن د غړو پرې کول او نور جنایتونه ترسره شول. د انقلاب متحدې جبهې «ار.یو.ایف» تر ولکې لاندې سیمو له اقتصادي سرچینو څخه د ځان په ګټه استفاده کوله، چې تر ټولو مهم یې د الماسو معدني سیمه وه. دلته خلک د الماسو د استخراج لپاره جبري کار ته اړ ایستل کېدل. پر دې سربېره، د دولت تر کنټرول لاندې سیمو کې هم ورته وضعیت و. د انقلاب متحده جبهه په ظلمونو، ټولوژنو او جبري کار کې یوازې نه و، بلکې دولت هم په کې ککړ و. ګډوډي، بې قانوني او خپلسري دې حد ته رسېدلي وو، چې خلکو ته د دولتي ځواکونو او مخالفو جنګیالیو ترمنځ توپیر خورا ګران شوی و. پوځي ډسپلین کاملاً له منځه لاړ. په ۲۰۰۱ کال کې شاوخوا ۸۰،۰۰۰ کسانو ژوند له لاسه ورکړ او ټول هېواد له خاورو سره برابر شو. که تاسو اوس په سیریلیون کې د الماسو سیمې کویډو Koidu ته لاړ شئ، نو د سوځېدلو کورونو یوه لیکه به وګورئ چې د مرمیو نښې په کې لیدل کېږي. په ۱۹۹۱ کال

کې په سیریلیون کې حکومت په بشپړه توګه مات او ناکام شو. د شیام له لوري د بوشنګ پاچاهۍ لومړني اقدامات په پام کې ونیسئ. هغه د خپل واک د ټینګښت لپاره زبېښنونکي بنسټونه جوړ کړل، تر څو په ټولنه کې شته سرچینې وزبېښي. خو حتی د شیام زبېښنونکي بنسټونه او متمرکز نظام هم، د کاسای د سیند پورې غاړې د لي لي قوم د ټولنې په نسبت چې نظم، قانون، مرکزي حکومت او د مالکیت حقونه په کې نه وو، هغه مهال یوه لویه لاسته راوړنه او پرمختګ ګڼل کېده. د همدغه ډول نظم او مرکزي دولتونو نه شتون په وروستیو څو لسیزو کې د ډېری افریقایي ملتونو برخلیک بدل کړ. دغه وضعیت له دې امله دی چې په زیاترو افریقایي هېوادونو کې د سیاسي مرکزیت یا سنټرالیزېشن پروسه ناتمامه پاتې شوه. پر دې سربېره، د زبېښنونکو بنسټونو خبیثه کړۍ د دولت د متمرکز کولو پروسه ویجاړه او د دولتونو بشپړې ماتې ته یې لار هواره کړه. سیریلیون چې له ۱۹۹۱ کال څخه تر ۲۰۰۱ کاله پورې یې خونړۍ کورنۍ جګړه تجربه کړه، نن ورځ په نړۍ کې د یوه مات دولت روښانه مثال دی. ملتونه د خپل کلتور او جغرافیې له امله نه ناکامېږي، بلکې د هغو زبېښنونکو بنسټونو له امله کړېږي چې د یوې ځانګړې واکمنې ډلې له لوري رهبري کېږي او د هېواد ټول ثروت او شتمنۍ په خپلو کې سره وېشي. زبېښنونکي بنسټونه چې د خلکو د بېوزله کولو او د شتمنیو د لوټلو له لارې د اقتصادي پراختیا مخه ډپ کوي؛ په افریقا، اسیا او سوېلي امریکا کې په لویه کچه دود دي. کله چې چارلېز ټایلر په سیریلیون کې کورنۍ جګړه رهبري کوله، په عین وخت کې په لایبیریا کې یې هم د نظام پر ضد جګړه پیل کړه چې د دولت پر ماتې تمامه شوه. کورنۍ جګړې، د زبېښنونکو بنسټونو ړنګېدل او د دولتونو

د سقوط پېښې د افریقا په نورو برخو کې هم لیدل کېږي. مثلاً؛ په انګولا، عاج ساحل، د کانګو ډیموکراټیک جمهوریت، موزمبیق، د کانګو جمهوریت، سومالیا، سوډان او یوګندا کې زېښناک، پراخې بې نظمۍ او ګډوډۍ ته لار هواره کړې ده او دا عین هغه حالت دی چې شاوخوا ۱۰۰۰ کاله مخکې د مایا دولت - ښارونه ور سره مخ وو. کورنۍ جګړې د دولتونو سقوط له ځان سره لري. نو ویلی شو، چې نن ورځ د ملتونو د ماتېدو یو مهم لامل د هغوی د دولتونو ناکامېدل دي چې دا بیا په خپل وار د زېښنونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو تر سیوري لاندې حکومتونو نتیجه ده.

څوک دولت دی؟

که د زیمبابوې، سومالیا او سیریلیون غمیزه په افریقا او اسیا کې د بېوزلو هېوادونو یو مثال وګڼو، نو زیاتی به مو کړی وي. ایا لاتینه امریکا ناکام دولتونه نه لري؟ ایا د هغوی ولسمشران دومره بې شرمه نه دي چې د لاټرۍ ټکټ په خپل نوم کړي؟ په کولمبیا کې د اندین غرونو لړۍ د دې هېواد په شمال کې ساحلي او پراخو دښتو ته رسېږي چې د کارابین سمندرګي پولې جوړوي. کولمبیایان دې سیمې ته «ګرم وطن» وايي چې د اندین غرونو لړۍ د پیل د نقطې په پرتله چې «یخ وطن» یې بولي، متفاوته سیمه ده. کولمبیا په تېرو پنځوسو کلونو کې د سیاسي علومو د یو شمېر پوهانو او دولتونو له لوري ډیموکراټیک هېواد ګڼل کېږي. د امریکا متحده ایالتونو حکومت له دغه هېواد سره د ازادې سوداګرۍ په برخه کې د کېدونکي تړون پر سر د خبرو اترو له امله خوښ دی او په بېلابېلو برخو، په ځانګړې توګه په پوځي برخه کې ورسره مرستې کوي. په کولمبیا کې پوځي

حکومت ډېر دوام و نه کړ او په ۱۹۵۸ کال کې له منځه لاړ، چې تر دې وروسته په دغه هېواد کې ټاکنې په منظم ډول ترسره کېدې. که څه هم تر ۱۹۷۴ کاله پورې سیاسي واک او ولسمشري د یوه تړون پر بنسټ د دوو پخوانیو ګوندونو (محافظه کار او لیبرال) ترمنځ په نوبت لاس په لاس کېدل، خو وروسته دغه تړون (ملي جبهه) په خپله د کولمبیایانو د یوې ټولپوښتنې په ترځ کې تایید شو چې اوس یو ډیموکراتیک بهیر ګڼل کېږي. کولمبیا سره له دې چې د ولسواکو ټاکنو اوږده مخینه لري، خو له پرانیستو بنسټونو بې برخې دی. د دغه هېواد تاریخ د مدني ازادیو د نقض، اعدامونو، د ملکي وګړو پر وړاندې تاوتریخوالي او د کورنیو جګړو له پېښو څخه ډک دی. موږ له دغسې حالت څخه د ډیموکراسۍ تمه نه شو کولای. په کولمبیا کې کورنۍ جګړه په سیریلیون کې له هغه وضعیت سره چې د نظام د پاشل کېدو او ګډوډۍ لامل شوه، توپیر لري. په هر حال، دا یوه کورنۍ جګړه وه، داسې جګړه چې په لویه کچه مرګ ژوبله یې لرله. په ۱۹۵۰ مه لسیزه کې پوځي حکومت په خپله د کورنۍ جګړې یوه برخه وه چې په هسپانوي ژبه یې La Violencia یا تاوتریخوالی باله. په دې موده کې د یو شمېر وسله والو ډلو له لوري چې لویه برخه یې کمونېستي انقلابیون وو، انسان تښتونو او وژنو د لرې پرتو سیمو د خلکو ژوند ور تریخ کړی و. د کلیوالي او لرې پرتو سیمو اوسېدونکي اړ وو چې د ځان د خوندیتوب لپاره «واکسنېشن» وکړي، په دې معنا چې خلکو به جنایتکاره باندونو ته هره میاشت ټاکلې اندازه پیسې ورکولې، څو د قتل او سړي تښتونې په وړاندې واکسین شي.

په کولمبیا کې ټولې وسله والې ډلې کمونېستان نه دي. په ۱۹۸۱ کال کې د کولمبیا د وسله وال انقلاب غړو یا فارک «FARC» چې په کولمبیا کې مهمه کمونېستي چریکه ډله وه، د ګرم وطن په ختیځ کې د امالفي په نامه په یوه کوچني ښار کې د (جیسوس کستانو) په نامه د غواګانو یو فارم لرونکی وتښتاوه. فارک د ۷۵،۰۰۰ ډالرو غوښتنه کوله. که څه هم د کستانو کورنۍ دغه پیسې چمتو کړې، خو نوموړی د تښتوونکو له لوري ووژل شو او مړی یې په یوه ونه کې ځوړند کړ. د کستانو درې زامنو (کارلوس، فیډل او سمېټ) ته دا وضعیت د زغملو نه و او د خپل پلار د غچ اخیستنې لپاره یې وسله واله ډله جوړه کړه. د ورونو دغه ډله د ښې سازماندهۍ له امله ډېر ژر پیاوړې شوه او له نورو وسله والو ډلو سره یې چې د بېلابېلو اهدافو لپاره جوړې شوې وې، ګډ مشترکات پیدا کړل. کولمبیایان په یو شمېر سیمو کې له کیڼ اړخه چریکیانو او د هغوی مخالفې ډلې ښي اړخه ملېشو څخه ځورېدل. دغه ډلې پر دې سربېره، د مخدره توکو په قاچاق، زور زیاتي، انسان تښتونې او د ملکي خلکو په وژنه کې هم ښکېل وې. کاستانو ورونو په ۱۹۹۷ کال کې د «کولمبیا ځاني دفاع پوځ»[1] جوړ کړ. دغې ډلې ډېر ژر د هېواد لویو برخو، په ځانګړې توګه د ګرم وطن په کوردوبا، سوکرا، مګډالینا او سزار حوزو کې حضور پیدا کړ. په ۲۰۰۱ کال کې د کولمبیا ځاني دفاع پوځ ۳۰ زره وسله وال جنګیالي لرل چې پر بېلابېلو څانګو وېشل شوي وو. په کوردوبا کې د جنګیالیو څانګه یا بلاک د «سلواتور منکوسو» له لوري رهبري کېده. کله چې یاده ډله د پیاوړتیا او ځواکمنېدو په لور

[1] AUC

روانه شوه، په يوه ستراتيژيک اقدام کې يې د سياست ډګر ته د ور ګډېدو پرېکړه وکړه. ملېشو او سياستوالو له يو بل سره ليدنې وکړې. د کولمبيا ځاني دفاع پوځ د حکومت له لوړ پوړو چارواکو سره د کوردوبا په سانتا فيډې راليټو په ښار کې غونډه وکړه. دواړو لورو د «هېواد د بيا جوړونې» تر نامه لاندې د سولې تړون يو ګډ سند چمتو کړ او د اې سي يو د مخکښو غړو له لوري د جورج ۴۰ (مستعار نوم توار پوپو)، اډولفو پاس (ډياګو فرناډو) او ډيګو وسينو (اډوارد کوبو تيلس) او د دولت د يو شمېر نورو مشرانو لکه د سنا ملي جرګې له لوري د ويليم مونټس او ميګويل ډي لا اسپرياالا ترمنځ لاسليک شو. د کولمبيا ځاني دفاع پوځ په دې وخت کې د کولمبيا ګڼې برخې په واک کې لرلې او له همدې امله د ۲۰۰۲ کال په پارلماني ټاکنو کې برلاسی و. مثلاً؛ په سکرا کې د ښاروالۍ حوزې په سن اونوفرې کې د ټاکنو مرکزونه د ځاني دفاع پوځ د ځايي رهبر 'کاډينا' تر نفوذ او اغېز لاندې وې. يو عيني شاهد په دې اړه وايي:«کليو ته د کاډينا له لوري لارۍ موټر واستول شول او د سن اونوفرې او د ښاري حوزې شاوخوا سيمو خلک يې په کې سپاره او د رايو مرکزونو ته راوستل. د يو شمېر ځايي اوسېدونکو په وينا د ۲۰۰۲ کال ټاکنو لپاره سلګونه کروندګر او نور خلک د رايو مرکزونو ته راوستل شول تر څو ځانګړو کسانو ته رايه ورکړي: جايرو ميرلانو د سنا او موريل بنيټو رابيلو د کانګريس لپاره.»

کاډينا د ښاروالۍ شورا د غړو نومونه ياداشت کړل او دواړه کسان يې ګوښه کړل، ويې ويل که موريل بريالی نه شي، دوی او نور هغه کسان به چې بل چا ته رايه ورکوي، ووژني. ګواښ خپل کار وکړ: هر کانديد په سوکرا کې ۴۰ زره رايې ترلاسه کړې. د حيرانۍ خبره

نه ده چې د سن اونوفرې ښاروال د «سانتا فیډې رالیټو» ترون لاسلیک کړ. ښایي یو پر درېیمه برخه سناتوران او کانګریس وال د ۲۰۰۲ کال په ټاکنو کې د وسله والې ډلې د ملاتړ په برکت بریالي شوي وي. شلم (۲۰) نمبر نقشه په کولمبیا کې د وسله والو ډلو تر ولکې لاندې سیمې په ګوته کوي. پر دې پوهېدل چې په کولمبیا کې پر سیاست او ټولنې د وسله والو ډلو نفوذ او تسلط پر اقتصادي بنسټونو او ملي سیاست څومره اغېز وښند، اسانه دي. د کولمبیا ځاني دفاع پوځ پراختیا او پیاوړتیا له سولې سره مرسته و نه کړه. دغه ډله نه یوازې د فارک پر وړاندې وجنګېده، بلکې ملکي وګړي یې هم ووژل او سلګونه زره خلک یې له خپلو مېنو او کورونو بې ځایه کړل. د نارویې د کډوالو چارو شورا اړوند د کورنیو بې ځایه شویو د نظارت مرکز (IDMC) د معلوماتو له مخې په ۲۰۱۰ کال کې د کولمبیا د ټول نفوس ٪۱۰ یعنې ۴،۵ میلیونه کسان له خپلو کورونو بې ځایه شوي وو.

کولمبیا د یوه ناکام دولت په توګه د پاشل کېدو له ګواښ سره مخ نه دی، بلکې د کافي سیاسي سنټرالیزېشن یا مرکزیت د نشتوالي له

ستونزې کړېږي چې پر خپل ټول قلمرو د ولکې په ټینګولو کې پاتې راغلی. که څه هم دولت په سترو ښاري سیمو لکه بوګوتا او

بارانکویلا کې عامه خدمات وړاندې کولای شي، خو د هېواد لویه برخه له خدماتو بې برخې ده او دولت عاجز دی چې هلته قانون او نظم ټینګ کړي. دلته د دولت پر ځای وسله والې ډلې فعالې دي چې سیاست او ټولې سرچینې یې په لاس کې دي. د هېواد په ځینو برخو کې اقتصادي بنسټونه ډېر کارنده عمل کوي او هلته په لویه کچه انساني پانګه او کار پنځوونکي مهارتونه تر سترګو کېږي. خو بر عکس؛ په ځینو برخو کې شدیداً زبېښنونکي بنسټونه حاکم دي او دولت حتی ذره هومره حاکمیت هم نه لري. په دې اړه وړاندوینه چې دغه وضعیت به څو نورې لسیزې او یا حتی پېړۍ دوام وکړي، ستونزمنه ده، خو په حقیقت کې دغه وضعیت د خبیثه کړۍ په اډانه کې خپل منطق لري. واکمنه ډله د متمرکز دولت د نشتون او د تاوتریخوالي دغه ډول وضعیت ته خوشاله ده، ځکه چې سیاستوال په هېواد کې له نا قانونۍ څخه ګټه پورته کوي او همدا لامل دی چې دولت د وسله والو ډلو پرضد اقدام نه کوي. دغه تعامل په ځانګړې توګه په ۲۰۰۰ لسیزه کې دود شو. د ۲۰۰۲ کال ولسمشریزې ټاکنې د 'الوارو یوریب' په ګټه پای ته ورسېدې. یوریب له کاستانو ورونو سره ګډ ټکی درلود: پلار یې د فارک ډلې له لوري وژل شوی و. نوموړي په خپلو ټاکنیزو منډو ترړو کې له فارک ډلې سره د تېرو حکومتونو د سولې هڅې تر پوښتنې لاندې راوستې. د ۲۰۰۲ کال په ټاکنو کې په نا امنه او د وسله والو تر ولکې لاندې سیمو کې د هغه رایې د دولت تر ولکې لاندې سیمو په پرتله درې سلنه ډېرې وې. د ۲۰۰۶ کال په ټاکنو کې دغه کچه ان ۱۱ سلنې ته ورسېده. سناتورانو او کانګریس والو چې د وسله والو له لوري حمایه کېدل، د ولسمشر

یوریب په خوښه پرېکړې کولې او په ځانګړې توګه اساسي قانون یې د هغه په ګټه تعدیل کړ، څو په ۲۰۰٦ کال بیا ځلې په واک کې پاتې شي. وروسته ولسمشر یوریب د یوه اسانه قانون له مخې وسله والو ته داسې امکانات مهیا کړل، چې له وسله والو فعالیتونو لاس واخلي. البته دا د جګړه مارۍ د پای ته رسولو په معنا نه و، بلکې یوازې د هېواد په لویو برخو کې د وسله والو د فعالیتونو قانوني کول او بنسټیزه کول و. هغوی تر دې وروسته کولای شول چې د هېواد په یو شمېر سیمو خپل کنټرول ته دوام ورکړي. د وخت په تېرېدو په کولمبیا کې سیاسي او اقتصادي بنسټونه په ډېر شمېر برخو کې پرانیست شوي دي، خو د دغو بنسټونو اصلي او ځانګړې برخې لا هم زبېښونکي پاتې دي. د هېواد په زیاتره برخو کې نا قانوني او د مالکیت حقونو نا امني په پراخه کچه دود دي چې دا د کولمبیا پر ټوله خاوره د دولت د حاکمیت او مرکزیت نه شتون په ډاګه کوي. خو دا کومه حتمي او طبیعي پدیده نه ده، بلکې د خبیثه کړۍ د اعمالو پایله ده: په کولمبیا کې سیاسي بنسټونه په دې کې پاتې راغلي چې د عامه خدماتو د وړاندې کولو، د نظم او قانون د ټینګښت، د جنایتکارو او وسله والو باندونو د له منځه وړو په برخو کې د مشرانو او سیاستوالو ترمنځ انګېزه را ژوندۍ کړي.

اېل کورالیټو

El Corralito

د ۲۰۰۱ کال په وروستیو کې ارجنټاین له یوه سخت اقتصادي ناورین سره مخ و او درې کاله پر له پسې یې په عوایدو کې کسر و. د بېکارۍ کچه مخ په بره روانه وه او هېواد د بهرنیو پورونو تر درونډ

بار لاندې و. دا وضعیت د هغې تګلارې له امله و، چې له ۱۹۸۹ کال وروسته د «کارلوس مینم» دولت د یوه ژور انفلاسیون د مخنیوي په موخه طرحه کړې وه. دا پالیسي تر یوه وخته بریالۍ وه. مینم په ۱۹۹۱ کال کې د ارجنټاینۍ کرنسۍ 'پیزو' ارزښت له امریکایي ډالر سره وتاړه. د قانون له مخې یو پیزو د یو ډالر معادل شو او د اسعارو د تبادلې په نرخ کې هېڅ راز ادلون بدلون نه و. دولت د دې پر ځای چې د پیسو د نوي ناکاره سیاست په اړه خلکو ته قناعت ورکړي، لا یې خلک هڅول چې په بانکونو کې ډالري حسابونه پرانېزي. ډالر د پلازمېنې بونیس ایرس په ټولو پلورنځیو کې د چلښت وړ وګرځېدل او خلکو کولای شول چې د صرافۍ له ټولو اتومات ماشینونو څخه ډالر تر لاسه کړي. دغه پالیسي د اقتصادي ثبات لپاره مرستندویه ثابتېدای شي، خو لوی زیانونه هم لري. د ارجنټاین نوي پولي سیاست د صادراتي توکو بیې لوړې او د وارداتي توکو بیې یې راټیټې کړې. صادرات ټکني شول او د وارداتو کچه خورا لوړه شوه. د وارداتي توکو د پېرلو لپاره له پور اخیستو پرته بله لار نه وه. دا یو بې ثباته وضعیت و. خلک چې د پیزو د ارزښت په اړه اندېښمن او بې باوره وو، خپلې نغدې پیسې یې پر ډالرو بدلولې، ځکه د هغوی په باور که دولت نوی قانون بېرته لغوه او د پیزو ارزښت راټیټ شي، نو په ډالرو کې به زیان و نه کړي. ایا دا سمه ده؟ د پیزو د ارزښت ټیټېدو په اړه د هغوی وړاندوینه سمه وه، خو د ډالري حسابونو په اړه یې خوشبیني بې ځایه وه. حکومت د ۲۰۰۱ کال د ډسمبر په لومړۍ د ۹۰ ورځو په ترڅ کې ټول بانکي حسابونه وتړل او په اونۍ کې یې یوازې د لږ مقدار پیسو د ایستلو اجازه ورکړه. په لومړي سر کې دا

مقدار ۲۵۰ پیزو و، چې ۲۵۰ ډالر کېدل، خو وروسته ۳۰۰ پیزو شو. خو دا اجازه یوازې د پیزو کرنسۍ حساب لرونکو درلوده. ډالري حساب لرونکو ته یوازې هغه وخت د پیسو ایستلو اجازه ورکول کېده چې ډالر به یې پر پیزو تبادله کول. خو خلکو ډېر لږ زړه ښه کاوه چې ډالر پر پیزو بدل کړي. ارجنټاینانو دا کار El Corralito «د څارویو پنجره» بلله، ځکه چې بانکي حساب لرونکي لکه څاروي په غوجله کې گیر پاتې وو او د وتلو لار یې نه درلوده. حکومت بالاخره د همدې کال په جنورۍ میاشت کې د پیزو ارزښت راټیټ کړ او یو ډالر د څلورو پیزو په مقابل کې تبادله کېده. دا چې خلکو خپلې پیسې پر ډالرو بدلولې، ښایي دا به د راتلونکي وضعیت په اړه د خلکو هوښیاري او وړاندوینه وه، خو په حقیقت کې وروسته کیسه بل ډول شوه. حکومت وروسته پرېکړه وکړه چې ټول ډالري بانکي حسابونه باید په جبري ډول پر پیزو بدل شي. خو په هماغه پخواني نرخ، یعنې یو ډالر د یو پیزو په بدل کې. هغو کسانو چې په خپل اکونټ کې ۱۰۰۰ ډالر لرل، یوازې ۲۵۰ ډالر ورته پاتې شول. دولت د خلکو درې پر څلور برخه سپما شوې پانگه له ستونې تېره کړه. ارجنټاین د اقتصاد پوهانو لپاره د عجایبو هېواد دی. د ارجنټاین د ستونزو په اړه د پوهېدو لپاره د نوبل د نړیوالې جایزې گټونکي اقتصاد پوه «سیمون کوزنېټس» مشهوره وینا ده چې وایي؛ په نړۍ کې څلور ډوله هېوادونه دي: پرمختللي، مخ پر ودې، جاپان او ارجنټاین. د کوزنېټس دا وینا له دې ځایه سرچینه اخلي چې ارجنټاین د لومړۍ نړیوالې جگړې پرمهال د نړۍ د شتمنو هېوادونو په ډله کې و، خو وروسته د لوېدیځې اروپا او شمالي امریکا د هېوادونو برعکس، دغه هېواد مخ پر ځوړ روان شو او په ۱۹۷۰ او

۱۹۸۰ لسیزو کې له مطلق رکود سره مخ شو. د ارجنټاین اقتصادي ستونزه ظاهراً یوه معما ښکاري، خو کله چې مسئلې ته د پرانیستو او زبېښوونکو بنسټونو له زاویې ګورو، نو د دې ځوړتیا او رکود عوامل په ښه توګه په ډاګه کېدای شي. سمه ده چې ارجنټاین تر ۱۹۱۴ کال مخکې شاوخوا پنځوس کاله دوامداره اقتصادي وده تجربه کړه، خو دا تر زبېښوونکو بنسټونو لاندې د کلاسیکې ودې یو مثال دی. ارجنټاین تر دې وروسته د لوړ پاړکي د یوې کوچنۍ ډلې له لوري اداره کېده چې پر کرنیز اقتصاد یې لویه پانګونه کړې وه. د غوښې، څرمنو او حبوباتو د صادراتو له لارې چې هغه مهال د مارکېټ تر ټولو با ارزښته توکي وو، د ارجنټاین اقتصاد ښه وغوړېد. دغه وده هم تر زبېښوونکو بنسټونو لاندې د نورو اقتصادي ودو په څېر، له خلاق تخریب او نوښتونو څخه خالي او بې ثباته وه. د لومړۍ نړیوالې جګړې په جریان کې د سیاسي بې ثباتۍ او وسله والو پاڅونونو له امله د ارجنټاین واکمنې طبقې د سیاسي نظام په پراخولو لاس پورې کړ. خو دې چارې یو شمېر کړیو او قوتونو ته د سر پورته کولو فرصت په لاس ورکړ او په ۱۹۳۰ کال کې لومړنۍ پوځي کودتا وشوه. له دې وروسته ارجنټاین تر ۱۹۸۳ کاله پورې د دیکتاتورۍ، ولسواکۍ او زبېښوونکو بنسټونو ترمنځ کشمکش کې د پرمختګ له کاروانه وروسته پاتې شو. پوځي حکومت د خلکو پر وژنې او ربړونې لاس پورې کړ چې په ۱۹۷۰ یمه لسیزه کې د ۹۰،۰۰۰ کسانو په غیر قانوني اعدام سره دا لړۍ خپل اوج ته ورسېده. پر دې سربېره، سلګونه زره کسان بندیان شکنجه شول. د ملکي حکومتونو په وخت کې څو دورې ټاکنې ترسره شوې چې په ښکاره د ولسواکۍ

يوه نښه ګڼل کېږي، خو د ارجنټاين سياسي نظام لا هم له پرانيست والي ډېر واټن درلود. په ۱۹۴۰ مه لسيزه کې پېرون واک ته ورسېد او د عدالت په نامه د هغه د سياسي ګوند تر مشرۍ لاندې چې «پېرونيست» يې باله، ډيموکراټيک ارجنټيان تشکيل شو. پېرونيستانو په ټاکنې د فساد، درغليو او د رايو پېرلو له لارې ګټلې. دا بهير د ولسواکۍ په معنا و، خو پلوراليزم نه ګڼل کېده. واک د پېرونېست ګوند په انحصار کې و؛ هغه ګوند چې په خپلو چارو کې له ډېر لږ محدوديت سره مخ و. لکه څرنګه چې مخکې مو وليدل، که ستره محکمه د ولسمشر او اجرايه قوې پرېکړه وننګوي، نو ښه ورځ به ونه ويني!

په ۱۹۴۰ مه لسيزه کې پېرون د کارګرانو غورځنګ د سياسي تکيې په توګه پاللی و. کله چې په ۱۹۷۹ او ۱۹۸۰ يمو لسيزو کې دغه غورځنګ د پوځ له لوري وځپل او کمزوری شو، د پېرون ګوند د هغه پر ځای ډېر ژر د رايو پېرلو ته مخه کړه. اقتصادي تګلارې او بنسټونه د لوبې لپاره د يو هوار ميدان لپاره نه، بلکې د پېرون د سياسي ملاتړو لپاره د عوايدو چمتو کولو په موخه ډيزاين شوي وو. کله چې په ۱۹۹۰ يمه لسيزه کې ولسمشر مينم د بيا انتخابېدو لپاره له قانوني محدوديتونو سره مخ شو، خبره بيا هماغسې وه: هغه په ډېرې اسانۍ اساسي قانون تعديل او د ځان پر وړاندې يې خنډونه له مخه لرې کړل. لکه څرنګه چې اېل کوراليټو څرګندوي چې حتی که ارجنټاين ټاکنې او منتخب دولت لري، خو دا دولت پوره اختيار لري چې د مالکيت حقونه پايمال کړي او د خلکو جايدادونه ځان ته بخشش کړي. د ارجنټاين د ولسمشر او واکمنې ډلې واکونه ډېر لږ محدود شوي او يقيناً چې هېڅ راز سياسي کثرت پالنه وجود نه لري.

هغه څه چې کوزنېټس او نور خلک يې د بوئنس ايرس په ليدو حيران کړي، دا دي چې دغه ښار د ګواتيمالا سيټي يا حتی مکسيکو سيټي په پرتله ډېر متفاوت ښکاري. په دې ښار کې د سيمې اصلي اوسېدونکي چې د پخوانيو کروندګرو مريانو اولاده ده، نه تر سترګو کېږي. هغه تاريخي معماري او ودانۍ چې دلته ليدل کېږي، زياتره يې Belle Epoch په دوران کې يعنې تر زېږبنونکو بنسټونو لاندې د اقتصادي ودې پر مهال جوړ شوې دي. هغه څه چې په بوئنس ايرس کې ګورئ، د ارجنټاين يوازينۍ برخه ده. مثلا؛ مينم د بوئنس ايرس اوسېدونکی نه و. هغه د «لا ريوجا» ولايت په «انيلاکو» کې چې د بوئنس د شمال لوېديځ لرې پرته غرنۍ سيمه ده، زېږېدلی و. هغه په انيلاکو کې درې دورې ولايت وکړ. د هسپانويانو له لوري د امريکا لويې وچې د نيولو پر مهال ارجنټاين د اينکا امپراتورۍ ډېرې لرې پرته سيمه وه او ګڼ بومي وګړي په کې اوسېدل. (لومړۍ نقشه وګورئ) هسپانويانو دلته اينکوميندا سيستم سمبال کړ او سخت زېږبنونکی اقتصاد يې رامنځته کړ چې په شمال کې به يې پوتسي کان کيندونکو ته خواړه برابرول او کچرې به يې روزلې. لا رايجا په حقيقت کې د بوئنس ايرس په پرتله ډېر په پيرو او بوليويا کې له پوتسي سيمې سره ورته والی درلود. په نولسمه پېړۍ کې په لا رايجا کې د «فوکندو کويراګا» په نامه يو مشهور جنګيالي سر را پورته کړ. هغه چې پر يوې غير علاقې او له قانوني خالي سيمه کې حکومت کاوه، خپل پوځونه د بوئنس ايرس په لور مارش کړل. د ارجنټاين د سياسي بنسټونو د جوړېدو داستان د هغه تړونونو داستان دی چې د داخلي ولايتونو لکه لا رايجا او بوئنس ترمنځ وشو. دا تړونونه د

اوربند په اړه وو: د لا رایجا جګړه مارو مشرانو ومنله چې له بونیس ایرس سره به کار نه لري او هغه به پرېږدي چې شتمنۍ ټولې کړي، په بدل کې یې د بونیس ایرس واکمنانو په داخلي سیمو کې له بنسټي اصلاحاتو لاس واخیست. په دې اساس، ارجنټاین په لومړي ځل لیدو سره له پیرو او بولیویا څخه یوه جلا نړۍ ګڼل کېږي، خو کله چې له زړه راښکونکو او ښکلو بولیواړدونو پناه کېږئ او وړاندې ځئ، نو ترمنځ به یې چندان توپیر ونه مومئ. دا چې ارجنټاین ولې د لاتیني امریکا د نورو استثمار ځپلو هېوادونو په څېر د بنسټونو په مشابه مسیر روان شو، دلیل یې د ارجنټاین د داخلي سیمو په اړه د حاکمانو په سیاست او نورو ترجیحاتو کې نغښتی دی. په لاتینه امریکا کې دا یوه معمول چاره ګرځېدلې چې ټاکنې په هېواد کې د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو د رامنځته کېدو لامل نه کېږي. په کولمبیا کې جګړه مار کولای شي چې د محلي ټاکنو یو پر دریېمه برخه رایې په خپل نوم کړي. په وینزویلا کې نن ورځ د ارجنټاین په څېر د هوګو چاوېز حکومت چې په ډیموکراتیک ډول انتخاب شوی، خپل سیالان ځپي، له دولتي څوکیو یې ګوښه کوي، که د ورځپاڼو تګلاره یې خوښه نه شي، بندوي یې او د خلکو شتمنۍ مصادره کوي.

که څه هم په لاتینه امریکا کې را څرګندېدونکې ډیموکراسي اصولاً د یوې محدودې ډلې له واک سره په ټکر کې ده او حکومتونه له تیوري او عملي اړخه هڅه کوي چې لږ تر لږه د واک او فرصتونو وېش ته زمینه برابره کړي، خو ریښې یې په دوه لحاظه پر زبېښونکو بنسټونو استوارې دي: لومړی دا چې تر زبېښونکو بنسټونو لاندې له پېړیو راهیسې بې عدالتۍ په نوې زېږېدلې ډیموکراسۍ کې رایه

ورکوونکي د هغو سیاستوالو پلوۍ او ملاتړ ته هڅوي چې افراطي تګلارې لري. داسې نه ده چې ارجنټاینان فکر کوي چې جوان پېرون او نور وروستي مشران لکه مینم او کریچنرز بدل شوي دي او د خپلو شخصي ګټو پر ځای اوس د ملت ګټو ته لومړیتوب ورکوي او یا هم وینزویلیان چاوېز ته د نجات پرښتې په سترګه ګوري؛ نه، د ارجنټاین وګړي پوهېږي چې له اوږدې مودې راهیسې سیاستوالو او ګوندونو حتی هغوی ته د نظر څرګندولو حق نه ورکاوه او له هر ډول اساسي خدماتو څخه بې برخې وو. نن ورځ د وینزویلا زیاتره وګړي د چاوېز د تګلارې ولو که فاسده او منحرفه هم وي، ملاتړ کوي. لکه څرنګه چې په ۱۹۴۰ مه او ۱۹۷۰ یمه لسیزه کې ارجنټاینیانو د پېرون ملاتړ کاوه. دویم دا چې، بیا هم زېښبونکي بنسټونه دي چې سیاست د ځواکمنو اشخاصو لکه چاوېز او پېرون لپاره جذابه کوي او چاپېریال د هغوی په ګټه تنظیموي. پېرون، چاوېز او د لاتینې امریکا ګڼ نور ځواکمن سیاستوال د اولیګارشۍ د اوسپنیز قانون یو بل مثال دی او لکه څرنګه چې له نومه یې جوته ده، د اولیګارشۍ د اوسپنیز قانون ریښه د واکمنې ډلې تر ولکې لاندې رژیمونو کې ده.

نوی استبداد

د ۲۰۰۹ کال په نومبر کې د شمالي کوریا حکومت د پیسو اصلاحات پیل کړل، چې اقتصاد پوهان یې د «کرنسۍ اصلاحات» بولي او دغه اصلاحات تر انقلاسیون وروسته رامنځته شول. د ۱۹٦۰ کال په جنورۍ کې په فرانسه کې د کرنسۍ اصلاحاتو په پایله کې نوي فرانک چاپ شول چې یو نوی فرانک د پخواني ۱۰۰ فرانکه معادل و. زاړه فرانک په یو وار ناچله نه شول، بلکې لا هم په چلښت کې

وو او د زړو بانکنوټونو پر ځای د نویو بانکنوټونو کارولو پروسې ډېر وخت ونیو. خو کله چې فرانسې د ۲۰۰۲ کال په جنورۍ کې یورو د اروپایي ټولنې د ګډ پولي واحد په توګه ومنله، زاړه فرانک ناچله شول. په شمالي کوریا کې د کرنسۍ اصلاحات هم ظاهراً همداسې وو. په ۱۹۶۰ کال کې د فرانسې په څېر، شمالي کوریا هم پرېکړه وکړه چې د خپلې کرنسۍ دوه صفرونه حذف کړي. ۱۰۰ زاړه وون، د نوي ۱ وون معادل شول. حکومت خلکو ته اعلان وکړ چې خپل زاړه بانکنوټونه پر نویو بدل کړي، خو د فرانسې په پرتله چې پر نوې د زړې کرنسۍ بدلولو ۴۲ کاله وخت ونیوه، په شمالي کوریا کې خلکو ته یوازې یوه اونۍ وخت ورکړل شو. وروسته د تمې خلاف یو ډېر بد خبر خپور شو: حکومت پرېکړه وکړه چې هېڅوک له ۱۰۰،۰۰۰ وون څخه د ډېرو پیسو د بدلولو حق نه لري، که څه هم وروسته دا کچه ۵۰۰،۰۰۰ وټاکل شوه. د تور بازار په نرخ ۱۰۰ زره وونه شاوخوا ۴۰ ډالره کېدل. دولت د یوه قاطع او بېړني اقدام په ترځ کې د شمالي کوریا د وګړو لویه برخه شتمني او پانګه نابوده کړه. موږ ته د دې پانګې د کره شمېر په اړه معلومات نه شته، خو ښايي تر هغه زیاته وي چې په ۲۰۰۲ کال کې د ارجنټاین حکومت د خلکو پانګه له ستوني تېره کړه. د شمالي کوریا دولت یوه کمونېستي دیکتاتوري او د خصوصي مالکیت او بازار نظام سرسخت مخالف دی. خو پر تور بازار کنټرول ستونزمن دی او په دغه بازار کې د اسعارو تبادله په نغدي ډول ترسره کېږي. که څه هم په تور بازار کې په لویه پیمانه بهرني اسعار چې چینایي ین هم په کې شامل دي، ښکته پورته کېږي؛ خو په زیاتره معاملاتو کې کوریایي وون کارول کېږي. د کرنسۍ د اصلاح موخه دا وه چې په تور بازار کې ښکېل کسان

مجازات شي او دا تګلاره د دې لپاره هم ډېزاين شوې وه، څو کومه ډله شتمنه او د نظام پر وړاندې پر تهدید بدله نه شي. د نظام تګلارې دا ایجابوله چې هغوی باید بېوزله پاتې شي. تور بازارونه یوازینی داستان نه دی. د شمالي کوریا وګړي خپله سپما او نغدي پیسې په ورن ساتي، ځکه چې په دې هېواد کې یوازې یو څو بانکونه فعال دي او هغه هم دولتي دي. په پایله کې دولت د کرنسۍ د اصلاحاتو پر مټ د خلکو ستره برخه پانګه غصب کړه. که څه هم دولت په مارکېټ پسې بد وایي، خو د شمالي کوریا واکمنه ډله هغې ګټې ته خوشاله ده چې همدا مارکېټ یې ورته تولیدوي. د شمالي کوریا کمونېست مشر «دویم کیم جونګ» په یوه اووه پوړیزه ماڼۍ کې اوسېږي، چې یوه میخانه، د کروکي موسیقۍ ماشین او د تیاتر یو کوچنی هال لري. د ماڼۍ په تلخونه کې د لامبا یو ستر حوض دی چې د څپو یو ماشین په کې لګېدلی او کیم د لامبو پر مهال له هغه خوند اخلي. کله چې په ۲۰۰۶ کال کې د امریکا متحده ایالتونو پر شمالي کوریا بندیزونه لګول، امریکایي چارواکي پوهېدل چې د شمالي کوریا کمزوری ټکی چېرته دی. د دې بندیزونو له مخې شمالي کوریا ته د ۶۰ قلمه لوکسو او تجملي توکو پر صادراتو بندیز ولګېد، چې په دې ډله کې تفریحي کښتۍ، په اوبه کې ځغلېدونکي موټرسایکلونه، د مسابقو موټرونه، موټر سایکلونه، ډي وي ډي پلایرونه او تر ۲۹ انچه پورته ټلویزیونونه شامل وو. ورېښمین ګلو بندونه، ګران بیه قلمونه او چرمي بېګونه لا په دې بندیزونو کې شامل نه و. دا دقیقاً هماغه توکي وو چې د کیم او د هغه د کمونېست ګوند د مشرانو له لوري راټولېدل. یوه څېړونکي د فرانسې د شراب جوړونې د مشهورې

کمپنۍ «هېنسي» د شمېرو له مخې د کیم د شرابو د کلني لګښت محاسبه کړې ده چې په کال کې له ۸۰۰،۰۰۰ ډالرو اړوي. د شلمې پېړۍ په وروستیو کې د نړۍ د ګڼو بېوزلو هېوادونو په اړه د مطالعې لپاره اړتیا ده چې لومړۍ په همدې پېړۍ کې د نوي استبداد په اړه چې 'کمونېزم' نومېږي، پوه شو. د مارکس لیدلوری د یوه داسې نظام جوړول و، چې تر انساني ارزښتونو او شرایطو لاندې بشر ته عادلانه او برابره اقتصادي هوساینه ډالۍ کړي. لینین او د هغه کمونېست ګوند د مارکس له نظریاتو اغېزمن و، خو په عمل کې یې کارونه له تیورۍ سره په ټکر کې وو. د ۱۹۱۷ کال بلشویکي انقلاب یوه خونړۍ پېښه وه او هېڅ انساني لیدلوری یې نه درلود. په دې حرکت کې برابري هم نه وه، ځکه لومړنی کار چې لینین او ملګرو یې وکړ، د نوې واکمنې طبقې (په خپله دوی) رامنځته کول و، چې د بلشویک ګوند په راس کې وه. هغوی نه یوازې غیر کمونېست عناصر، بلکې په خپله هغه کمونېستان یې هم له تېغه تېر او له صحنې ګوښه کړل چې واک ته یې خطر و. خو اصلي تراژیدي لا په لاره کې وه: لومړی کورنۍ جګړه ونښته او وروسته د کولکټیویزېشن (اشتراکیت) او پر له پسې تصفیې په نتیجه کې تر څلوېښتو میلیونو ډېر انسانان ووژل شول. روسی کمونېزم ځپونکی، بې رحمه او خونړی و، خو یوازې په روسیه کې نه و. کومې اقتصادي او بشري ناخوالې چې کمونېزم وزېږولې، پایلې یې په ټولو هېوادونو کې یو شان وې. مثلاً؛ په ۱۹۷۰ یمه لسیزه کې په کمبودیا کې د سرو خمریانو تر مشرۍ لاندې کمونېزم، همداسې په چین او شمالي کوریا کې. په ټولو مواردو کې کمونېزم په نړۍ کې بې رحمه دیکتاتورۍ او د بشري حقونو پراخ نقض له ځان سره درلود. پر بشري ځور او ټولوژنې سربېره،

کمونېستي رژیمونو بېلابېل زبېښونکي بنسټونه هم سمبال او دود کړل. د خلکو د سرچینو د زبېښناک په موخه له مارکېټ او مارکېټ پرته اقتصادي بنسټونه ډیزاین شول او د زور له لارې د شخصي مالکیت په مصادره کولو سره یې د هوساینې پر ځای پراخه لوږه او بېوزلي وزېږوله. لکه څرنګه چې په پنځم څپرکي کې مو د شوروي په اړه په بحث کې ولوستل، کمونېستي نظام په لومړیو کې چټکه اقتصادي وده لرله، خو وروسته ټکنی او په پایله کې له بشپړ رکود سره مخ شوه. دا نظامونه په چین کې د ماوو تر مشرۍ لاندې، په کامبوج کې د سرو خمریانو او په شمالي کوریا کې خورا وړیجاړوونکي وو؛ داسې چې کمونېستي اقتصادي بنسټونو اقتصادي ځوړتیا او لوږه رامنځته کړه. کمونېستي اقتصادي بنسټونه بیا په خپل وار د زبېښونکو سیاسي بنسټونو له لوري حمایه کېدل، چې واک یې د کمونېست ګوند په منګولو کې متمرکز کړی و او د واکمنې طبقې په وړاندې یې هېڅ راز محدودیت نه و وضع کړی. که څه هم دا بنسټونه د شکل او بڼې له مخې په زیمبابوې او سیریلیون کې له زبېښونکو بنسټونو سره متفاوت و، خو د خلکو پر اقتصادي ژوند یې مشابه اغېزې ښندلې.

د مالوچو پاچا

پنبه د ازبکستان د ټولو صادراتو ۴۵ سلنه جوړوي او په ۱۹۹۱ کال کې له شوروي اتحاد څخه د خپلواکۍ له ترلاسه کولو وروسته پنبه د ازبکستان مهم کرنیز محصول ګڼل کېږي. د شوروي کمونېزم پر مهال د ازبکستان ټوله د کښت وړ ځمکه د ۲۰۴۸ فارمونو په چوکاټ کې د دولت په کنټرول کې وه. خو دا فارمونه له ۱۹۹۱ کال یعنې د

شوروي اتحاد تر ړنگېدو وروسته له منځه لاړل او ځمکې ووېشل شوې، خو دا په دې معنا نه وه چې کروندگرو ته د ازاد فعالیت حق ورکړل شو. د اسماعیل کریموف په مشرۍ د خپلواک ازبکستان د لومړني دولت لپاره مالوچ ډېر ارزښتناک تولید و. نوي مقررات وضع شول چې له مخې کوم کروندگر پنبه کرلی شي او په کومه بیه یې باید خرڅه کړي. پنبه ارزښتناک صادرات وو او کروندگرو به د نړیوال مارکېټ د بیو په تناسب له خپل محصول څخه ډېر لږ عواید ترلاسه کول او پاتې لویه برخه عواید د دولت خزانې ته تلل. په دې قېمت هېڅوک د پنبې کښت ته زړه نه ښه کاوه، نو ځکه دولت خلک په زور د پنبې کښت ته اړ ایستل. هر کروندگر باید د خپلې ځمکې ۳۵ سلنه د پنبې کښت ته ځانگړې کړې وای. دې کار گڼې ستونزې، په ځانگړې توگه د ماشینرۍ په برخه کې وزېږولې. د خپلواکۍ په دې دوره کې ۴۰ سلنه حاصلات د لاس په واسطه راټولېدل. دا د حیرانۍ خبره نه ده. له دې کبله چې د کریموف رژیم په کروندگرو کې د کار انگېزه وژلې وه، هغوی هم د ماشینرۍ پېرلو ته زړه نه ښه کاوه. د حاصل راټولولو ستونزې د حل لپاره د کریموف لپاره اسانه او ارزانه لار د ښوونځي زده کوونکي وو. د پنبې غوزه د سپټمبر میاشتې په لومړیو کې ټولولو ته اماده کېږي، یعنی ټیک هماغه وخت چې ماشومان ښوونځیو ته ستنېږي. کریموف د یوه فرمان له لارې ځایي چارواکو او والیانو ته امر وکړ چې د ښوونځیو لپاره د پنبې راټولونې سهم وټاکي. د ۲۰۰٦ کال د شمېرو له مخې د سپټمبر په میاشت کې به ښوونځي له ۲،۷ میلیونه زده کوونکو خالي کېدل او ښوونکي به د تدریس پر ځای د پنبې کروندو ته د کاري ځواک پر جذبولو بوخت وو. د دوو تنو ازبک زده کوونکو مور 'گلناز' په دې اړه وایي:«د هر

ښوونیز کال په پیل، د سپټمبر په لومړیو کې ښوونځي رخصت وي او هلکان د پنبې ټولولو ته لېږل کېږي. د والدینو خوښه او رضایت نه پوښتل کېږي. هغوی د لو په وخت کې اونیزه رخصتي نه لري. که کوم ماشوم د عذر له امله په کور کې پاتې شي، ښوونکی یا د ښوونځي کوم بل مسوول یې مور او پلار تهدیدوي. هر ماشوم د هغه عمر ته په کتو، په ورځ کې باید له ۲۰ تر ٦۰ کیلو ګرامو پنبه راټوله کړي. که یو ماشوم خپله برخه پنبه ټوله نه شي کړای، سبا سهار د کلاس په مخ کې رټل کېږي.»

د پنبې راټولول دوه میاشتې وخت نیسي. هغه ماشومان بختور دي چې کروندو ته نږدې اوسېږي او کولای شي چې په بس موټرونو کې کار ته لاړ او راشي. خو هغوی چې په لرې پرتو سیمو کې اوسېږي، مجبور دي چې ماشینونو او ځارویو ته نږدې شپې په کروندو او درمندونو کې سبا کړي. هلته کمود یا پخلنځی نه شته او درې وخته ډوډۍ هم باید ماشومان خپله ځان ته تیاره کړي. د دې جبري کار اصلي ګټه اخیستونکي د پنبې پاچا اسماعیل کریموف په مشرۍ د ازبکستان واکمنه ډله ده. ماشومان فکر کوي چې دوی ته د کار په بدل کې مزد ورکول کېږي، خو کوم مزد؟ په ۲۰۰٦ کال کې په نړیوال بازار کې یو کیلو مالوچ ۱،۴۰ امریکایي ډالره پلورل کېدل، په داسې حال کې چې کارګرو ماشومانو ته د هرو ۲٦ کیلو مالوچو په بدل کې ۰،۰۳ سنټه مزد ورکول کېده. ممکن اوس هم په ازبکستان کې د ۷۵ سلنې پنبې حاصلات د ماشومانو په واسطه راټولېږي. په پسرلي کې هم د پای بېل او نهال په وخت کې ښوونځي رخصت وي. ولې داسې وشول؟ په لومړیو کې انګېرل کېده چې ازبکستان او د شوروي

اتحاد نور سوسیالېست جمهوریتونه به د خپلواکۍ له تر لاسه کولو وروسته ولسواکۍ او د بازار نظام ته پراختیا ورکوي، خو د شوروي د نورو ازادو شویو جمهوریتونو په څېر په دغه هېواد کې هم د بدلون څرک ونه لګېد. ولسمشر کریموف چې خپل سیاسي فعالیت یې د پخواني شوروي اتحاد له کمونېست ګوند څخه پیل کړ، په ۱۹۸۹ کال کې په یوه تاریخي موکه کې چې د برلین دېوال هم په همدې وخت کې ونړېد، ځان د ازبکستان د کمونېست ګوند د لومړي منشي تر څوکۍ ورساوه او د یوه ملتپال شخص په توګه را څرګند شو. هغه د پوځ د غوڅ ملاتړ پر مټ د ۱۹۹۱ کال د ډسمبر په ټاکنو کې چې په ازبکستان کې لومړنۍ ولسمشریزې ټاکنې وې، ګټونکی شو. واک ته تر رسېدو وروسته کریموف خپل سیاسي مخالفین تر فشار او تهدید لاندې راوستل. همدا اوس د هغه مخالفین یا بندیان دي او یا هم تبعید شوي دي. په ازبکستان کې هېڅ ازادې رسنۍ نه شته او نا دولتي سازمانونو ته د فعالیت اجازه نه ورکول کېږي. په ۲۰۰۵ کال کې په اندیجان کې څه باندې ۷۵۰ تنه لاریون کوونکي د پوځ او پولیسو له لوري ووژل شول چې په دې سره د خلکو ځېنه او ربړونه اوج ته ورسېدل.

کریموف په لومړیو کې پر امنیتي ځواکونو او رسنیو د بشپړ کنټرول لپاره د یوې ټولپوښتنې په ترڅ کې د ولسمشرۍ دوره پنځو کلونو ته وغځوله او وروسته په ۲۰۰۰ کال کې د یوې نوې اووه کلنې دورې لپاره نمایشي ټاکنې تر سره شوې چې کریموف د ۹۱،۲ سلنه رایو په ترلاسه کولو سره مخکښ ګټونکی شو. حتی د هغه یوازیني سیال ووېل چې کریموف ته یې رایه ورکړې وه! د ۲۰۰۷ کال په ټاکنو کې چې له درغلیو ډکې وې، کریموف بیا ۸۸ سلنه رایې ترلاسه او

ګټونکی شو. په ازبکستان کې ټاکنې د جوزېف ستالین ټاکنو ته ورته دي چې د شوروي د سوکالۍ په دوره کې به یې ټاکنې په خپله ګټه ډیزاینولې. د نیویارک ټایمز خبریال 'هارولډ ډیني' د کمونېست ګوند د ورځپاڼې «پراوډا» هغه راپور وژباړه او رانقل کړ چې په شوروي کې د ۱۹۳۷ کال ټاکنیزو سیالیو په اړه جوړ شوی و: (نیمه شپه شوه. نن د ډسمبر دولسمه، په شوروي کې د لومړنیو عمومي، برابرو او مستقیمو ټاکنو ورځ پای ته ورسېده. په راتلونکو څو شېبو کې به د ټاکنو پایلې اعلان شي. د کمېسیون غړي په خونه کې یوازې دي. خاموشي خپره ده او څراغونه ځلېږي. په داسې حال کې چې د ټولو سترګې د کمېسیون د مشر په لور دي، هغه د رای پاڼو تر شمېرنې مخکې ټول لازم تشریفات اجرا کوي. د لېست له مخې دا معلوموي چې څومره کسانو ګډون کړی و او څومره کسانو رایه ورکړې. نتیجه ۱۰۰ فیصده ده، ۱۰۰ فیصده! کومو ټاکنو، په کوم هېواد کې د کوم کاندید لپاره ۱۰۰ سلنه نتایج ورکړي؟ اصلي کیسه اوس پیلېږي. د کمېسیون مشر په لړزانه لاسونو د صندوقونو سیل یا لاک خلاصوي او وروسته د کمېسیون غړي هغه بررسي کوي. هغه لاکونه چې ستونزه او عیب نه لري، ماتېږي. صندوقونه خلاصېږي. خاموشي خپره ده. د ټاکنو څارونکي او مدیران په خورا جدیت او ځیرکۍ د بهیر ننداره کوي. اوس نو د کځوړو د خلاصولو وخت دی. د کمېسیون درې تنو غړو بیاتې را واخیستې. رییس له ځایه راپورته کېږي. ویاندویان قلم او کتابچه په لاس نېغ ولاړ دي. لومړی پاکټ یا کځوړه پرانېستل کېږي او د ټولو سترګې د هغې په لور دي. د کمېسیون مشر دوه پاڼې راباسي – سپینه (د شوروي اتحاد د کاندید

لپاره) او ابي (د شوروي اتحاد د ملیتونو د کاندید لپاره) او په لوړ او واضح غږ وايي: ملګری ستالین. له دې سره خپره چوپتیا ماتېږي. په خونه کې حاضر کسان ټول له خوښۍ ټوپونه وهي او د ستالنیستي اساسي قانون پر بنسټ د لومړنیو ټاکنو پایلو ته چکچکې وهي- یوه رای پاڼه د اساسي قانون د مالک په نوم.»

دا سناریو د کریموف د بیا ټاکل کېدو له کیسې سره ورته والی لري. د کریموف تر مشرۍ لاندې ازبکستان سخت زبېښونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه او ډېره بېوزله ټولنه لري. د دې هېواد یو پر درېیمه برخه وګړي د بېوزلۍ تر کرښې لاندې ژوند کوي او د سړي سر کلنی عاید ۱۰۰۰ ډالرو ته رسېږي. البته د دې هېواد د پراختیا ټول شاخصونه بد نه دي، د نړیوال بانک د شمېرو له مخې پر شرایطو برابر ښوونځیو ته د شاملېدونکو ماشومانو کچه ۱۰۰ سلنه ده. ډېره ښه ده، البته د پنبې حاصل د راټولولو له سیزن پرته! دلته د سواد کچه هم ډېره لوړه ده. پر رسنیو د بندیز ترڅنګ، د ازبکستان رژیم پر کتابونو هم بندیز لګولی او انټرنېټ تر سانسور لاندې دی. په داسې حال کې چې لویه برخه ازبکان د ورځې یوازې څو سنټه مزد تر لاسه کوي، د کریموف کورنۍ او نور کمونېستي کادرونه چې له ۱۹۸۹ کال راهیسې یې د ازبکستان سیاست او اقتصاد قبضه کړی، په افسانوي ډول شتمن شوي دي. د دې کورنۍ اقتصادي چارې د کریموف د لور 'ګلنارا' له لوري اداره کېږي او تمه ده چې یوه ورځ به د ولسمشرې په توګه د پلار ځایناستې شي. په داسې یو ککړ او مرموز هېواد کې هېڅوک نه پوهېږي چې کریموف کورنۍ دقیقاً کوم شیان په کنټرول کې لري او یا څومره پانګه لري، خو د امریکایي

کمپنۍ انټرسپن[1] تجربه ښيي چې په تېرو دوو لسيزو کې د ازبکستان په اقتصاد کې څه روان دي. پنبه د دې هېواد يوازينی کرنيز محصول نه دی، بلکې د چای د کښت لپاره هم غوره سيمې او ځمکې لري. انټرسپن کمپنۍ په ازبکستان کې د چای د کرلو په برخه کې پانګونه وکړه. په ۲۰۰۵ کال کې ياد شرکت ۳۰ سلنه محلي بازار په واک کې درلود، خو وروسته له ستونزو سره مخ شو. ګلنارې په اقتصادي لحاظ د چای صنعت راتلونکې ښه ليده. ډېر ژر د انټرسپن کمپنۍ د محلي کارکوونکو نيونه، ځورونه او ربړونه پيل شوه. په ازبکستان کې د انټرسپن شرکت ګوزاره سخته شوه او د ۲۰۰۶ کال په اګست کې يې ازبکستان پرېښود او شتمنۍ يې د کريموف کورنۍ ته په لاس ورغلې. ياد شرکت چې دوه کاله وړاندې يې په ازبکستان کې د چای دوه سلنه بازار په واک کې درلود، وروسته دا کچه ۶۷ سلنې ته ورسېده.

د مصر غميزه

۱۹۹۰ يمه لسيزه په مصر کې د اصلاحاتو دوره وه. د ۱۹۵۴ کال تر پوځي کودتا وروسته چې شاهي نظام ړنګ شو، مصر د يوې سوسياليستي ټولنې په بڼه اداره کېده او دولت په اقتصادي برخو کې محوري رول لوباوه. دولت کابو ټول اقتصادي سکتورونه په خپله ولکه کې واخيستل. خو سوسياليزم ورو-ورو خپل رنګ و بوی له لاسه ورکاوه، بازارونه پراخ شول او خصوصي سکتور وده وکړه. خو دا په رښتيني ډول پرانيستي بازارونه نه وو، بلکې د دولت تر کنټرول

[1] Interspan

لاندې وو چې محدود شمېر کسانو ته په کې چې د ملي ډيموکراټيک ګوند[1] ملګري او متحدين وو، د کاروبار او پانګونې اجازه ورکړل شوې وه. ملي ډيموکراتيک ګوند په ۱۹۷۸ کال کې د ولسمشر انور سادات له لوري تاسيس شو. په مصر کې پانګوال او سوداګر ورځ تر بلې له واکمن ګوند سره نږدې کېدل او د حسن مبارک د واکمنۍ پر مهال دا بهير نور هم چټک او پراخ شو. حسن مبارک چې په ۱۹۸۱ کال کې د انور سادات له ترور وروسته جمهوري رياست ته ورسېد، د ملي ډيموکراټيک ګوند په مشرۍ تر ۲۰۱۲ کاله پورې پر مصر حکومت وکړ، چې د همدې کال په فبرورۍ کې د پراخو لاريونونو په نتيجه کې له واکه ګوښه کړل شو او پوځ يې هم ملاتړ ونه کړ. هغه کسان چې لوی کاروبار او تجارت يې درلود، په دولت کې په لوړو منصبونو وګومارل شول. د AMET کمپنۍ پخوانی مشر رشيد محمد رشيد د بهرنۍ سوداګرۍ او صنايعو د وزير، د کرانا سياحتي شرکت مسوول محمد زهير وحيد کرانا د ګرځندوی د وزير او د مصر د مالوچو د سترې توليدوونکې کمپنۍ «نيل کاټن تجارتي کمپنۍ» بنسټګر امين احمد محمد عثمان اباظه د کرنې د وزير په توګه وټاکل شول. دغو تجاراتو او پانګوالو دولت دې ته قانع کړ چې د دولتي مقرراتو له لارې په بېلابېلو اقتصادي سکتورونو کې د نورو کسانو پر راتګ محدوديتونه وضع کړي. په دې سکتورونو کې اوسپنه او فلزات، رسنۍ، ماشيني صنايع، سيمنټ او الکولي مشروبات شامل وو. بازار ته د نورو کسانو د راتګ پر وړاندې د شديدو محدوديتونو له امله ياد سکتورونه ډېر متمرکز شول. حکومت

[1] NDP

ته نږدې ستر پانګوال او تاجران لکه احمد عز (اوسپنه او سټیل) او د صویري کورنۍ (رسنۍ، مشروبات او مخابرات) نه یوازې د حکومت له پراخ ملاتړه برخمن وو، بلکې له هر ډول ضمانت او شرط پرته یې بانکي پورونه او دولتي قراردادونه ترلاسه کول. احمد عز په داسې حال کې چې د مصر د فلزي صنایعو د سترې تولیدوونکې کمپنۍ (عز سټیل) مشر و، په ورته وخت کې د ملي ډیموکراټیک مخکښ غړی هم و. هغه په دې ګوند کې د بودیجې او پلان جوړونې کمېټې مشر و او د ولسمشر حسن مبارک زوی جمال مبارک ته ډېر نږدې کس و. تمه وه چې په ۱۹۹۰ یمه لسیزه کې د نړیوالو مالي بنسټونو او اقتصاد پوهانو په هڅونه پیل شوي اقتصادي اصلاحات د بازارونو په ازادولو کې مرسته وکړي او په اقتصادي چارو کې به د دولت رول راکم کړي. د دې اصلاحاتو یوه مهمه برخه د دولتي ملکیتونو او صنایعو خصوصي کول و. په مکسیکو کې د خصوصي کولو پروسه د دې پر ځای چې په بازار رقابت تشویق کړي، دولتي انحصار یې پر خصوصي انحصار بدل کړ او بازار د هغو کسانو لاس ته پرېوت چې د کارلوس سلایم په څېر دولتي ملاتړ یې درلود؛ عین تجربه په مصر کې هم تکرار شوه. په مصر کې د کاروبار خاوندانو او شتمنو کسانو چې له نظام سره یې نږدې اړیکې لرلې، د خصوصي کولو پروسه تر خپل اغېز لاندې راوسته چې بالاخره دا پروسه د واکمنې کوچنۍ ډلې چې «نهنګان» یې بلل، تمامه شوه. کله چې د خصوصي سازۍ پروسه پیل شوه، د مصر ټول اقتصاد د ۳۲ نهنګانو لاس ته پرېوت، چې له دې ډلې یو تن د لکزور Luxor Group کمپنۍ مالک احمد زیات و. دولت په ۱۹۹۶ کال کې د «الاهرام» په

نامه د مصر د بیر سترې تولیدوونکې انحصاري کمپنۍ «ABC» د خصوصي کولو پرېکړه وکړه. د داوطلبۍ لپاره د مصر د یوې مالي کمپنۍ کنسرشیوم را وړاندې ته شو چې په راس کې یې سعاد فرید و. په کنسرشیوم کې د ګرځندوی پخوانی وزیر فواد سلطان، محمد نصیر او یو بل مخکښ سوداګر محمد راغب شامل و. دغې ډلې له دولت سره ښې سیاسي اړیکې لرلې، خو دغه اړیکې په کافي اندازه ښې هم نه وې. کنسرشیوم د کمپنۍ د پېرلو لپاره ۴۰۰ میلیونه مصري پونډه پېشنهاد کړي وو، خو د داوطلبۍ په بهیر کې په دې پلمه ناکام کړل شو چې بیه یې ډېره ټیټه وه. زیات ښې سیاسي اړیکې لرلې، خو د اي بي سي کمپنۍ د پېرلو لپاره یې لازمه پانګه نه لرله، نو ځکه نوموړي د کارلوس سلایم پر پلونو قدم کېښود. د اې بي سي پانګه په لومړي ځل د لندن د ونډو بازار ته وړاندې شوه او لاکزر ګروپ د کمپنۍ د ۷۴،۹ سلنه ونډو هره ونډه یې د ٦٨،۵ مصري پونډو په بدل کې وپېرله. درې میاشتې وروسته هره ونډه د دوه چنده په زیاتوالي سره پر دوو ونډو بدله شوه او لاکزر ګروپ وتوانېد چې ټولې پېرلې ونډې هر یوه یې په ۵۲،۵ مصري پونډه وپلوري او ۳٦ سلنه خالصه ګټه ترلاسه کړي، چې په دې اساس زیات یوه میاشت وروسته وکولای شول چې د اې بي سي کمپنۍ د ۲۳۱ میلیونه مصري پونډو په ارزښت وپېري. هغه مهال اې بي سي کمپنۍ هر کال شاوخوا ۴۱،۳ میلیونه ګټه ترلاسه کوله او ۹۳ میلیونه نغدي پانګه یا ذخایر یې لرل. دا یوه بشپړه چنه وهل و. د بیر جوړونې دغه تازه خصوصي شوې کمپنۍ په ۱۹۹۹ کال کې د «جیاناکلیس» د شرابو د تولید خصوصي شوې کمپنۍ په پېرلو سره خپل انحصار له بیر څخه نورو مشروباتو ته هم پراخ کړ. جیاناکلیس له خپلو تولیداتو عظیمه ګټه

ترلاسه کوله، ځکه چې د بهرنيو شرابو پر وارداتو ۳۰۰۰ سلنه گمرکي تعرفه وضعه شوې وه او له خپلو محصولاتو څخه يې ۷۰ سلنه گټه ترلاسه کوله. په ۲۰۰۲ کال کې دغه انحصار يو ځل بيا لاس په لاس شو او زيات د اې بي سي کمپنۍ د ۱،۳ ميليارده مصري پونډو په ارزښت پر هاينکن «Heineken» وپلوره، يعنې په پنځو کلونو کې ۵۳۶ سلنه گټه. محمد نصير د تل لپاره بايلونکی پاتې نه شو. هغه په ۱۹۹۳ کال کې د «النصر» د بوتلونو د پروسس خصوصي شوې کمپنۍ چې په مصر کې د کوکا کولا بوتلونو د ډکولو او پلور ستره انحصاري کمپنۍ وه، وپېرله. د سوداگرۍ له راتلونکي وزير عاطف عبيد سره د نصير ښو اړيکو نوموړي ته چانس په لاس ورکړ چې ياده کمپنۍ د اسانه رقابت په نتيجه کې وپېري. نصر درې کاله وروسته دغه کمپنۍ د هغې بيې درې برابره وپلورله چې ده اخيستې وه. بل مثال په ۱۹۹۰ يمه لسيزه کې د سينما صنعت د خصوصي کوله پروسه وه. بيا هم سياسي روابط او اډيوالي لامل شول چې د سينما سکتور يوازې د دوو کورنيو لاس ته پرېوځي، چې له دې جملې يو هم د صويري کورنۍ وه. مصر نن يو بېوزله هېواد دی- البته د افريقا جنوب صحرا هېوادونو په څېر بېوزله نه دی، خو بيا هم مصر هغه هېواد دی چې د نفوسو نږدې ۴۰ سلنه يې بېوزله دي او خلک يې په ورځ تر دوو ډالرو لږ عوايد لري. لکه څرنگه چې مخکې مو ولوستل، مصر په نولسمه پېړۍ کې د محمد علي د واکمنۍ پر مهال د بنسټي بدلون او اقتصادي موډرنيزېشن په لور بريالي گامونه اخيستل پيل کړي وو. مخکې تر دې چې مصر په بشپړ ډول د برېټانيا په استعماري امپراتورۍ پورې وتړل شي، محمد علي د

زبېښونکي اقتصاد دوره رامنځته کړه. د انګرېزي استعمار په وخت کې په مصر کې یو لړ زبېښونکي اقتصادي بنسټونه تاسیس شول چې له ۱۹۴۵ کال وروسته د پوځ له لوري هماغسې نا لاس خوړلي پر خپل ځای پاتې شول. د یادو بنسټونو پر مټ د ښوونې او روزنې په سکتور کې تر یوه بریده پانګونه او اقتصادي پرمختګ محسوس و، خو په داسې حال کې چې واکمنې ډلې له خپلو سیاسي روابطو څخه په استفادې ځان شتمن کړ، خلکو لا هم ډېرو لږو اقتصادي فرصتونو ته لاسرسی درلود. دا زبېښونکي اقتصادي بنسټونه هم د زبېښونکو سیاسي بنسټونو له لوري حمایه کېدل. ولسمشر حسن مبارک غوښتل چې د سیاست یوه میراثي کورنۍ جوړه کړي او خپل زوی جمال خپل ځايناستی کړي. خو د هغه ټول پلانونه یوازې هغه وخت ناکام شول، کله چې د ۲۰۱۱ کال د عرب پسرلي ولسي پاڅون د هغه استثماري رژيم را نسکور کړ. د ناصر د حکومت پر مهال د پرانیستو اقتصادي بنسټونو څه نا څه نښې موجودې وې، دولت ښوونیز نظام پراخ او ټولو ته د لاسرسي وړ وګرځاوه او داسې فرصتونه یې رامنځته کړل چې د سلطان فاروق پخواني رژيم نه وو رامنځته کړي. خو دا د زبېښونکو بنسټونو یوه بې ثباته بڼه وه چې د پرانیست والي جوهر په کې لږ و. هغه انکار نه منوونکې پېښې چې د مبارک د واکمنۍ پرمهال یې اقتصادي بنسټونه لا پسې زبېښونکي کړل، په ټولنه کې د سیاسي واک د وېش څرنګوالي راښيي. ویلی شو چې د عرب پسرلی د دې وضعیت پر وړاندې یو غبرګون و. دا خبره نه یوازې د مصر، بلکې د تونس په اړه هم صدق کوي. د تونس درې لسیزې اقتصادي وده هغه وخت معکوسه شوه، کله چې زین

العابدین بن علي او د هغه کورنۍ د چور او لوټمارۍ په نتیجه کې زبېښونکي سیاسي بنسټونه حاکم کړل.

ملتونه ولې ماتیږي؟

ملتونه له اقتصادي پلوه د زبېښونکو بنسټونو له امله ناکامېږي. دغه ډول بنسټونه، بېوزله هېوادونه، بېوزله ساتي او د اقتصادي ودې پر وړاندې یې خنډونه جوړوي، چې په افریقا کې زیمبابوې او سیریلیون، په سوېلي امریکا کې کولمبیا او ارجنټاین، په اسیا کې شمالي کوریا او ازبکستان او په منځني ختیځ کې یې مصر ښه مثالونه دي. د دې هېوادونو ترمنځ د پاموړ توپیرونه شته. ځیني یې استوایي موقعیت لري، ځیني یې په معتدلو سیمو کې پراته دي، یو شمېر یې د برېټانیا مستعمره وو او ځیني نورو بیا د جاپان، هسپانیا او روسیې استعمار تېر کړی. دا هېوادونه متفاوت تاریخونه، ژبې او کلتورونه لري، خو ترمنځ یې یوازې یو مشترک ټکی شته: زبېښونکي بنسټونه. د دې بنسټونو ټوله کیسه پر دې راڅرخي چې یوه کوچنۍ واکمنه ډله د ځان په ګټه اقتصادي بنسټونه جوړوي او بیا د هغې پر مټ د ټولنې د یوې سترې برخې په بیه ځان شتمنوي. د هېوادونو متفاوت تاریخ او متفاوت ټولنیز جوړښت د یادو واکمنو ډلو په ماهیت او د زبېښونکو بنسټونو په جزییاتو کې د توپیرونو د رابرسېره کېدو لامل کېږي. خو دا چې ولې دغه زبېښونکي بنسټونه دوامداره نه وي، دلیل یې په خبیثه کړۍ کې دی او یاد بنسټونه ټول د خپلو هېوادوالو د بېوزله کولو په برخه کې یو ډول عواقب زېږوي. مثلا؛ په زیمبابوې کې د رابرټ موګابي په مشرۍ د زانو- پي ایف ګوند، چې په ۱۹۷۰ یمه لسیزه کې یې د استعمار ضد مبارزه رهبري کوله؛ په شمالي کوریا

کې د دویم جونګ ډله او کمونېست ګوند او په ازبکستان کې ولسمشر کریموف او د شوروي اتحاد د وخت ملګرو دغه رول لوباوه. د دې واکمنو ډلو ترمنځ ډېر توپیرونه شته او دا توپیرونه په دې معنا دي چې د هر استثماري نظام د بنې او جوړښت ترمنځ هم توپیرونه موجود دي. مثلاً؛ شمالي کوریا د یوه کمونېستي انقلاب په نتیجه کې تاسیس شوه، چې سیاسي رژیم یې د کمونېستي ګوند په مشرۍ یو ګوندي بڼه غوره کړه. که څه هم په ۱۹۸۰ یمه لسیزه کې رابرټ موګابي په میتابالنډ کې د خپلو مخالفینو د ځپلو په موخه د شمالي کوریا پوځ ته بلنه ورکړه چې زیمبابوې ته ورشي، خو د زیېمبونکو سیاسي بنسټونو په برخه کې د شمالي کوریا نسخه په زیمبابوې کې د تطبیق وړ نه وه. د دې پر ځای موګابي چې د استعمار ضد مبارزې له لارې واک ته رسېدلی و، اړ و چې د ټاکنو په واسطه پر خپل مخ نقاب وغوړوي. بلخوا کولمبیا د ټاکنو اوږد تاریخ لري چې له تاریخي پلوه ټاکنې له هسپانیا څخه د خپلواکۍ له ترلاسه کولو وروسته د لیبرال او محافظه کار ګوندونو ترمنځ د واک د وېشلو لپاره ترسره کېږي. په ازبکستان کې کریموف د پخواني شوروي د پاتې شونو په مرسته وکولای شول چې یو ځواکمن دولت جوړ او خپل مخالفین له صحنې ګوښه کړي. په کولمبیا کې د مرکزي دولت د نه شتون امله بېلابېلو ډلو سرونه را پورته کړل. په شمالي کوریا کې د استثمار وسایل د کمونېزم له بکسه په میراث پاتې شول: د خصوصي مالکیت منع کول او د دولت تر ولکې لاندې صنایع او ځمکې. په مصر کې هم د جنرال ناصر پوځي رژیم چې په ۱۹۵۲ کال کې د سوسیالېستي لیدلوري پر بنسټ جوړ شو، ورته وضعیت درلود. ناصر په سړه جګړه کې د شوروي لمن ونیوله او د سویز کانال

په شمول چې د انګرېزانو تر مالکيت لاندې و، ټول ملکيتونه يې د دولت تر مالکيت لاندې راوستل. له همدې امله په ۱۹۵۰ مه او ۱۹۶۰ مه لسيزه کې د مصر وضعيت په ۱۹۴۰ مه لسيزه کې د شمالي کوريا وضعيت سره ډېر توپير درلود. د شمالي کوريا لپاره د يوه افراطي کمونېستي نظام رامنځته کول ډېر اسان و، ځکه چې د جاپانيانو پخواني ملکيتونه يې مصادره کولای شول او د چين انقلاب له اقتصادي موډل څخه يې تقليد وکړ، په داسې حال کې چې د مصر انقلاب ته بايد د يوه ډله پوځي افسرانو له لوري د کودتا په سترګه وکتل شي. کله چې مصر په سړه جګړه کې خپل دريځ بدل کړ او د لوېديځ په پلوۍ ودرېد، نو پوځي حکومت پرېکړه وه چې د زبېښناک لپاره له متمرکز اقتصاد څخه پانګوال نظام ته حرکت وکړي. که څه هم دا مسايل ټول مهم او په زړه پورې دي، خو په لويه کې ډېر مهم درسونه دي چې ښيي په دې ټولو مواردو کې زبېښونکي سياسي بنسټونه چې زبېښونکي اقتصادي بنسټونه ايجادوي، واک او شتمنۍ واکمنې طبقې ته لېږدوي. په هېوادونو کې د زبېښناک کچه په څرګند ډول متفاوته ده چې دا چاره د اقتصادي بريالیتوب لپاره مهمې پايلې زېږوي. مثلاً؛ په ارجنټاين کې اساسي قانون او ولسواکې ټاکنې د پلورالېزم په برخه کې چندانې رول نه دی لوبولی، خو د کولمبيا په پرتله يې نتيجه ښه ده. د دې وضعيت يوه نتيجه دا ده چې په ارجنټاين کې د سړي کلنی عايد د کولمبيا په پرتله دوه برابره دی. په دواړو هېوادونو کې سياسي بنسټونه کولای شي چې د سيريليون او زيمبابوې په پرتله د سياسيونو واک په ښه توګه محدود کړي، له همدې امله ده چې نن ورځ سيريليون او زيمبابوې د کولمبيا او

ارجنټاین په پرتله ډېر بېوزله دي. خبیثه کړۍ همدارنګه څرګندوي، چې کله د زیمبابوې او سیریلیون په څېر خبیثه کړۍ د دولت په ناکامۍ تمامېږي، نو زبېښونکي بنسټونه ورسره له منځه نه ځي. لکه څرنګه چې مخکې مو ولیدل، ښايي د تاریخ یوه حساسه مقطعه او انقلابونه رامنځته شي، خو دا پېښې حتمي بنسټي بدلونونه له ځان سره نه لري. په ۲۰۰۲ کال کې په سیریلیون کې د کورنۍ جګړې پای ته رسېدل یې ښه مثال دی. په ۲۰۰۷ کال کې د ډیموکراټیکو ټاکنو په ترڅ کې د سیاکا سټیونز ګوند یعنی (اې پي سي) یو ځل بیا واک ترلاسه کړ. که څه هم د ټاکنو ګټونکي «ارنېست بای کوروما» له پخواني حکومت سره اړیکه نه لرله، خو د هغه د کابینې ګڼې څېرې د پخواني حکومت غړي وو. حتی د سټیونز دوه زامن «بوکاري او جېنګو» هم د امریکا متحده ایالتونو کې سفیران شول، یعنې دا وضعیت د هغه څه په پرتله چې په کولمبیا کې مو ولیدل، یوه بې ثباته نسخه ده. په کولمبیا کې د دولت د واک او حاکمیت تشه له دې امله دوامداره شوې چې یو شمېر مشران او سیاسیون په دې وضعیت کې خپلې ګټې لټوي. په دې ټولو مواردو او مثالونو کې د زبېښونکو بنسټونو اوږد تاریخ لیدل کېږي چې لږ تر لږه له نولسمې پېړۍ پیلېږي. هر هېواد د یوې خبیثه کړۍ په لومه کې ښښلي. په ارجنټاین او کولمبیا کې د دې لومې ریښې د هسپانوي استعمار میراثي بنسټونو ته رسېږي. د سیریلیون او زیمبابوې غمیزه د نولسمې پېړۍ په وروستیو کې د انګریز له استعمار سره تړلې. په سیریلیون کې چې هغه وخت سپین پوستي استعمارګر لا راغلي نه وو، سخت زبېښونکي سیاسي جوړښتونه موجود وو چې دغه جوړښتونه په خپله د یوې اوږدې خبیثه کړۍ محصول و چې د سیاسي مرکزیت نشتون او د

مریانو سوداګري یې لویه ځانګړنه وه. په زیمبابوې کې چې تر زبېښنونکي بنسټونو پورته یو جوړښت موجود و، ځکه چې د سوېلي افریقا برېټانوي کمپنۍ دوه ګونی اقتصاد جوړ کړی و. ازبکستان وکولای شول چې له شوروي اتحاد څخه پاتې زبېښنونکي بنسټونه په لاس کې واخلي او د مصر په څېر یې پر لوېدیځ پلوه کپیټلېزم بدل کړي. د شوروي اتحاد زبېښنونکي بنسټونه په خپله د تزاري رژیم د بنسټونو دوام و، چې بیا هم د اولیګارشۍ د اوسپنیز قانون یو مثال را په ګوته کوي. له څه باندې ۲۵۰ کلونو راهیسې د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د خبیثه کړۍ د مختلفو ډولونو د موجودیت له امله اوسنۍ نړیواله نا انډولي رامنځته شوه او لا هم دوام لري. نن ورځ د نړۍ د ملتونو د سیاسي او اقتصادي ناکامیو حل لاره دا ده چې له زبېښنونکو بنسټونو څخه پرانیستو بنسټونو ته بدلون وکړي. د خبیثه کړۍ معنا دا ده چې دغه ډول بدلون او حرکت اسانه نه دی، خو ناممکن هم نه دی او د اولیګارشۍ اوسپنیز قانون ته هم باید د یوې انکار نه منونکې پدیدې په سترګه وکتل شي. په بنسټونو کې له پخوا موجود ځیني پرانیستي عناصر او د موجوده رژیم پر وړاندې د مبارزې د یوه پراخ ایټلاف شتون او یا هم د تاریخ نا اټکل شوې پېښې کولای شي چې خبیثه کړۍ ماته کړي. د سیرېلیون د کورنۍ جګړې په شان، د برېټانیا د ۱۶۸۸ کال پرتمین انقلاب هم د قدرت لپاره مبارزه وه، خو دا مبارزه د ماهیت له مخې د سیرېلیون کورنۍ جګړې سره ډېره متفاوته وه.

خوارلسم ځپرکی

د طلسم ماتول

درې افریقایي مشران

د ۱۸۹۵ کال د سپټمبر په شپږمه د ټنټالون کېسټل[1] مسافر وړونکې بېړۍ د برېټانیا د سوېلي ساحل په «پلیموت» بندر کې لنگر واچاوه. د افریقا درې قبایلي مشران: له نگواتا څخه خاما، له نگواکېټس څخه باتون او له کوینا څخه سېبل له بېړۍ څخه پیاده شول او د ۸:۱۰ چټک اورگاډي له لارې د لندن پډینگټن تمځای ته ورسېدل. دغه درې مشران برېټانیا ته د یوه ځانگړي ماموریت لپاره راغلي وو: له 'سیسل روډز' څخه د خپلو درې ایالتونو او د تسوانا د پنځو نورو ایالتونو ژغورنه. نگواتا، نگواکېټس او کوینا د تسوانا له اتو گونو ایالتونو څخه درې ایالتونه وو، چې د «بچوانالنډ» په نامه یادېدل او بیا په ۱۹٦٦ کال کې تر خپلواکۍ وروسته د 'بوتسوانا' په نوم ونومول شول. دغو قبایلو په نولسمه پېړۍ کې له اروپا سره نږدې سوداگریزې اړیکې لرلې. مشهور سکاټلنډي مبلغ ډیویډ لیونگسټون[2] بچوانالنډ ته ډېر سفرونه وکړل او د کوینا پاچا سکل[3] یې د مسیحیت دین ته واړاوه. په افریقایي ژبو کې لومړنۍ ژبه چې انجیل ورته وژباړل شو، سیتسوانا یعنې تسوانایي وه. برېټانیا په ۱۸۵۱ کال کې بچوانالنډ خپله تحت الحمایه اعلان کړ. د تسوانا خلک د برېټانیا له

[1] Tantallon Castle
[2] David Livingstone
[3] King Sechele

دغه اقدام څخه خوښ وو، ځکه چې د هغوی په باور د انګرېزانو تحت الحمایه به د اروپایانو او په ځانګړې توګه د بویرانو[1] له یرغل څخه دوی خوندي کړي. بویران په سوېلي افریقا کې مېشت هالنډیان وو، چې په ۱۸۳۵ کال کې له برېټانویانو سره تر نښتې وروسته د کډه کېدو د اوږدې لړۍ «Great Trek» په ترځ کې مرکزي سیمو ته وکوچېدل او هلته له بومیانو سره په شخړې کې ښکېل شول. له بلې خوا برېټانویانو د بویرانو د ځای پر ځای کېدو او جرمنیانو د احتمالي پرمختګ د مخنیوي په موخه چې د افریقا جنوب لوېدیځې سیمې یې ولکه کړې وې، هڅه کوله چې سیمه په خپل کنټرول کې وساتي. برېټانویانو فکر نه کاوه چې د دې سیمې بشپړ اشغال به ګټور وي. د برېټانیا یو تن عالي کمېشنر «ري» په ۱۸۸۵ کال کې په دې سیمه کې د برېټانوي حکومت چلند داسې خلاصه کوي: «موږ د هېواد په شمال مولوپ [بچوانالنډ تحت الحمایه] کې ګټې نه لرو، مګر دا چې مرکزي سیمو ته د لاسرسي لپاره د یوه مسیر په توګه یې وکاروو. په دې اساس موږ باید د بهرنیو قوتونو او نورو مزاحمینو له اشغاله د دې تحت الحمایې د ښلوونکو سیمو د ساتنې لپاره لاس په کار شو. دلته چې یو مهم کار باید ترسره شي، هغه د یوې ادارې او د مستعمره مېشتو د یوه ښارګوټي جوړول دي.»
خو کله چې په ۱۹۸۹ کال کې د سوېلي افریقا د «سیسل روډز» برېټانوۍ کمپنۍ له سوېلي افریقا څخه بهر د شمال لور ته پرمختګ پیل کړ، د تسوانا وضعیت بدل شو. روډز د دې سیمې پراخه ځمکې لاندې کړې چې په ترځ کې یې سوېلي او شمالي روډزیا چې اوسنۍ

[1] Boers

زمبيا او زيمبابوې په ځان کې رانغاړي، رامنځته شول. په ۱۸۹۵ کال کې کله چې درې قبايلي مشران لندن ته تللي وو، سيسل رودز د رودزيا سوېل لوېديځو سيمو يعنې د هماغه بچوانالنډ اشغال ته يې سترګې خښې کړې وې. دغه مشران پوهېدل چې که رودز يې پر خاوره يرغل وکړي، نو دوی به له سخت ناورين او زبېښاک سره مخ کړي. که څه هم هغوی د رودز د لښکرو پر وړاندې د جګړې توان نه درلود، خو پرېکړه يې کړې وه چې د مخنيوي لپاره به يې ټولې ممکنه لارې چارې کاروي. هغوی پرېکړه وکړه چې د بد او بدتر ترمنځ، بد انتخاب کړي: هغوی د سيسل رودز د اشغال پر ځای د انګليسانو لا ډېرې سلطې ته ترجيح ورکړه. هغوی (قبايلي مشرانو) د لندن د مذهبي مبلغينو د ټولنې په مرسته لندن ته سفر وکړ، څو هلته ملکه ويکتوريا او د مستعمرو وزير جوزېف چمبرلاين دې ته وهڅوي، چې بچوانالنډ په خپل واک کې واخلي او د رودز د يرغل پر وړاندې يې ساتنه وکړي. هغوی د ۱۸۸۵ کال د سپټمبر په ۱۱ مه له چمبرلاين سره وليدل. لومړی سېبل، ورپسې باتون او په اخر کې خاما خبرې وکړې. چمبرلاين په خپلو خبرو کې وويل چې د رودز د يرغل پر وړاندې به د قبايلو د ساتنې په موخه په بچوانالنډ کې د برېټانيا پر مداخلې او کنټرول غور وکړي. يادو قبايلي مشرانو د خپل سفر په ترخ کې د برېټانيا بېلابېلو سيمو ته لاړل او د عامه ملاتړ د خپلولو لپاره يې بېلابېلې غونډې او ويناوې وکړې. هغوی لندن ښار ته نږدې په ويندسور او ريډينګ کې له خلکو سره ليدنې او ويناوې وکړې. هغوی دغه راز د سوېلي ساحل ساوټ همپټن، ليسټر او برمينګهم ته چې د چمبرلاين د ملاتړو سيمه وه، سفرونه وکړل. ياد مشران په شمال کې د يورکشاير، شفيلډ ، ليډز، هالفاکس او د برډفورډ

صنعتي سیمو او همدارنگه په لوېدیځ کې بریستول، مانچسټر او لیورپول ته لاړل. په دې وخت کې سیسل رودز د هغه څه لپاره تیاری نیوه چې وروسته د ناورین زېږوونکي یرغل په نامه وپېژندل شو. د چمبرلاین له سخت مخالفت سره سره، سیسل رودز د ټرانسوال پر بویر جمهوریت یرغل وکړ. که دغه پېښه نه وای شوې، ښایي چمبرلاین د افریقایي مشرانو خبرو ته غوږ نه وای ایښی. قبایلي مشران د نومبر په شپږمه یو ځل بیا لندن ته لاړل. د یوه ژباړن په وسیله د چمبرلاین او یادو مشرانو ترمنځ د خبرو جزییات دا ډول وو:

چمبرلاین: زه به ستاسو د سیمو په اړه خبرې وکړم، د اوسپنې پټلۍ او د هغه قانون په اړه به وغږېږم چې ستاسو په سیمه کې باید عملي شي... اوس اجازه راکړئ چې نقشه وگورو.. موږ به د اوسپنې پټلۍ د غځولو لپاره یوه برخه ځمکه په کنټرول کې واخلو.

خاما: زه دا وایم، که ښاغلی چمبرلاین دا ځمکه ځان ته شخصي هم واخلي، موږ کوم اعتراض نه لرو.

چمبرلاین: نو هغوی ته ووایاست چې زه په خپله داوسپنې پټلۍ د یوه کس تر نظر لاندې چې هلته به یې ولېږم، جوړوم او هر څه چې ما لازم گڼل، وبه شي او که د هغوی ترمنځ کوم ارزښتمن شی و، نو جبران به یې کړو.

خاما: غواړم پوه شم چې د اوسپنې پټلۍ به څنگه او له کوم ځایه تېرېږي؟

چمبرلاین: دا به د هغه له قلمرو څخه تېرېږي، خو شاوخوا یې باید کتارې ولگول شي او موږ به کومه ځمکه ولکه نه کړو.

خاما: زه ډاډه یم چې تاسو کوم کار کوئ، نو داسې یې وبوله چې زه یې د ځان لپاره کوم او له ما سره به په دې برخه کې مناسب چلند کوئ.
چمبرلاین: زه ستاسو د ګټو ملاتړ او ساتنه کوم.
د دې لیدنې په سبا «ایډوارد فیرفیلډ» د مستعمراتو ادارې له لوري د شوې پرېکړې جزییات خپاره کړل: «د قبایلو درې مشران هر یو: خاما، سبېل او باتون به داسې هېواد ولري چې د پخوا په څېر به د مَلکې تر تحت الحمایې لاندې ژوند کوي. ملکه به خپل یو استازی ټاکي چې له هغوی سره به اوسېږي. مشران به د پخوا په څېر په خپلو سیمو کې واکمن وي.» د دریوو قبایلي مشرانو پر وړاندې د رودز غبرګون د اټکل وړ و. هغه خپل یوه مامور ته په ټیلګرام کې ولیکل: «زه دغو دریو بومیانو ته د تسلیمۍ سر نه ټیټوم.» یادو افریقایي مشرانو په حقیقت کې په خپله خاوره کې ارزښتناکې سرچینې لرلې چې له رودز څخه یې د هغو ساتنه کوله او وروسته یې د برېټانیا د غیر مستقیم استعمار په واسطه خوندي کړې. په نولسمه پېړۍ کې د تسوانا ایالتونو مشرانو د سیاسي بنسټونو یوه هسته تشکیل کړه. دا بنسټونه د افریقا جنوب صحرا د نورو بنسټونو په پرتله له سیاسي مرکزیت څخه برخمن وو او سیاسي پرېکړې د ډله ییزې تصمیم نیونې پر مټ ترسره کېدې، چې کولای شو د پلورالېزم ابتدایي بڼه یې وګڼو. څرنګه چې د مګناکارتا منشور بارونیانو ته د تصمیم نیونې زمینه برابره او د انګرېز پاچاهانو واکونه یې محدود کړل، دغه شان د تسوانا سیاسي بنسټونو او په ځانګړې توګه 'کګوتلا' هم سیاسي مشارکت تشویق او د قبایلي مشرانو واکونه یې محدود کړل.
د سوېلي افریقا انټراپالوجېست یا انسان پېژندونکی «ایساک شاپرا»

د کګوتلا کار او څرنګوالی داسې بیانوي:«د قبایلو د تګلارې اړوند ټول موضوعات په کګوتلا کې د بالغو کسانو د یوې عمومي غونډې (جرګې) له لارې څېړل کېږي. دا ډول غونډې په وقفه یي بڼه ترسره کېږي. هغه مسایل چې دلته پرې بحث کېږي، قبیلوي دعوې او لانجې، د قبیلې او د هغه د خپلوانو شخړې، د نویو جزیو ټاکل، د نویو دندو او مسوولیتونو وېش، د قبیلې د مشر له لوري د نویو رسمي فرمانونو اعلان او ... نور دي. د قبیلوي جرګې لپاره دا یوه ناپېژندل شوې خبره ده چې د مشر له پرېکړو او خبرو سرغړونه وکړي. دا چې هر څوک حق لري چې په جرګه یا غونډه کې خپل نظر څرګند کړي، نو د قبیلې مشر کولای شي چې د خلکو احساسات په ښه توګه درک کړي.»

پر کګواتلا سربېره، د تسوانا قبایلي حکومتي جوړښت موروثي نه و، بلکې د ټولو هغو کسانو پر مخ د مشرۍ دروازه پرانیستې وه چې وړتیا یې لرله. د 'جان کامراف' په نامه یو بل انټراپالوجېست د تسوانا د نورو ایالتونو سیاسي تاریخ مطالعه او څېړلی دی. هغه وایي که څه هم په تسوانا کې د واک د میراثي کېدو په اړه روښانه قوانین موجود و، خو په عمل کې یاد قوانین داسې تفسیرېږي چې خراب مشران له واکه لرې وساتل شي او اهل کسانو ته اجازه ورکړل شي چې د قبایلو مشري پر غاړه واخلي. هغه زیاتوي چې د قبیلې د مشرۍ مقام یوازې یو نوم و، چې یوازې د هڅو او وړتیا پر اساس ترلاسه کېده. د تسوانا د خلکو ترمنځ دا متل چې وایي «پاچا د خلکو په برکت پاچا دی» ښیي چې دلته مشروطه پاچاهي واکمنه وه. قبایلي مشرانو د لندن تر سفر وروسته له برېټانیا څخه د ازادۍ او د خپلو بنسټونو د

ساتلو لپاره خپلو هڅو ته دوام ورکړ. هغوی په بچوانالنډ کې د اوسپنې پټلۍ د جوړولو چارې انګرېزانو ته وسپارلې، خو د ژوند په بېلابېلو برخو او په ځانګړې توګه په سیاسي او اقتصادي برخو کې یې د هغوی د مداخلې مخه ونیوله. هغوی د رېل کرښې د جوړېدو مخالف نه و او نه یې هم په هغه دلیل د رېل کرښې مخالفت کاوه چې د اتریش-هنګري او د روسیې واکمنانو کاوه. هغوی پوهېدل، تر څو چې تر استعمار لاندې وي، د اوسپنې پټلۍ به هم د انګرېزانو د نورو سیاستونو په څېر بچوانالنډ ته هېڅ راز پرمختګ په برخه نه کړي. د کویټ ماسیر تجربه چې له ۱۹۸۰ څخه تر ۱۹۹۸ کاله پورې د خپلواکې تسوانا ولسمشر و، د دې موضوع څرنګوالی په ښه توګه بیانوي. ماسیر په ۱۹۵۰ مه لسیزه کې یو کار پنځوونکی بزګر و. هغه د جوارو د کښت لپاره یو نوی تکنیک رامنځته کړ او له پولې هاخوا په سوېلي افریقا کې یې له 'ورایبورګ میلینګ شرکت'[1] سره د خپلو تولیداتو د پلور په اړه یوه هوکړه وکړه. ماسیر د بچوانالنډ په لوبیټس کې د اورګاډي سټېشن مسوول ته ورغی او هغه ته یې وویل چې ورایبورګ ته د محصولاتو د لېږد لپاره ورته دوه واګونونه په کرایه ورکړي. د سټېشن مشر د هغه غوښتنه رد کړه، خو ماسیر خپل یو سپین پوستی ملګری هغه ته واسطه کړ. د سټېشن مشر زړه نا زړه ومنله، خو له ماسیر څخه یې د سپین پوستو په پرتله څلور چنده لوړه کرایه غوښته. ماسیر له دې کاره تېر شو او دې نتیجې ته ورسېد چې:دا یوازې قوانین نه وو چې افریقایان یې پر ځمکو له مالکیت یا د سوداګرۍ د جواز له لرلو منع کول، بلکې په خپله سپین پوستو

[1] Vryburg Milling

عملاً تور پوستي په بچوانالنډ کې له هر ډول کاروبار او پرمختګ څخه را ګرځولي وو. په ټوله کې قبايلي مشران او د تسوانا خلک خوشبخته وو. پر دې ټولو ناخوالو سربېره، هغوی بريالي شول چې د رودز له يرغله ځان وژغوري. دا چې بچوانالنډ د انګرېزانو لپاره لومړيتوب نه و، نو هلته يې خپل لاسپوڅی حکومت رامنځته کړ او همدا لامل دی چې د سيريليون په څېر هلته خبيثه کړۍ دومره وده ونه کړه. هغوی دغه راز د سوېلي افريقا په څېر د ارزانه کارګرو له استثمار څه هم خوندي پاتې شول.

د استعمار لومړنۍ مرحلې د ټولو هېوادونو لپاره حساسه مقطعه او يوه داسې برخليک ټاکونکې دوره وه چې د ملتونو پر سياسي او اقتصادي پراختيا يې ژورې او اوږد مهاله اغېزې وښندلې. څرنګه چې په نهم څپرکي کې مو ولوستل، زياتره افريقايي ټولنې د جنوبي امريکا او جنوبي اسيا د ټولنو په څېر، د استعمار په دوران کې د سختو زبېښونکو بنسټونو شاهدې وې. خو په تسوانا کې خلکو هم د لاسپوڅي رژيم يا غير مستقيم استعمار د دوام او هم د رودز د يرغل چې ممکن د دې خاورې په اشغال سره يې ناورين رامنځته کړی وای، مخنيوی وکړ. دا د بخت خبره نه وه، بلکې دا يو ځل بيا د تسوانا د خلکو په لاس د جوړ شويو بنسټونو او د استعمار په پايله کې د رامنځته شوې حساسې مقطعې په وړاندې د غبرګون پايله ده. دريوو قبايلي مشرانو د عمل ابتکار په لاس کې واخيست او لندن ته په تګ سره يې خپل بخت او برخليک بدل کړ. هغوی ځکه په دې کار کې بريالي شول چې د افريقا جنوبي صحرا د نورو مشرانو په پرتله يې د اقتدار يو نامعموله درجه لرله او دا اقتدار د سياسي

مرکزیت له برکته و چې د تسوانا قبایلو رامنځته کړی و. د استعمار په پای ته رسېدو سره یوې بلې حساسې مقطعې د بوتسوانا په پرمختګ او بریالیتوب کې مهم رول ولوباوه، ځکه دغې پېښې بوتسوانا ته فرصت ورکړ چې پرانیستي بنسټونه رامنځته کړي. کله چې په ۱۹۶۶ کال کې بچوانالنډ د بوتسوانا په نامه خپلواکي اعلان کړه، د دریوو قبایلي مشرانو خاما، باتون او سېبل له نېکمرغه بریالیتوبونو څخه لسیزې تېرې شوې وې. برېتانیا په بچوانالنډ کې د خپلې مداخلې پر مهال ډېره ناچیزه پانګونه وکړه. بوتسوانا د خپلواکۍ په لومړیو کلونو کې د نړۍ د بېوزلو هېوادونو په ډله کې و چې یوازې ۱۲ کیلو متره پوخ سړک یې درلود، د ټول نفوس په کچه یې ۲۲ تنه لسانس او ۱۰۰ تنه د دولسم ټولګي فارغین لرل. تر دې هاخوا نور ټول هېواد د نامبیا او رودزیا د سپین پوستو په انحصار کې و چې دواړو له تورپوستو افریقایانو سره دښمني لرله. ډېرو لږو کسانو به دا فکر کاوه چې بوتسوانا به ښه ورځ ووینې، خو تر خپلواکۍ وروسته د ۴۵ کلونو په ترځ کې دغه هېواد چټکه او بېسارې اقتصادي وده تجربه کړه. نن ورځ بوتسوانا د سړي سر کلني عاید په برخه کې د افریقا جنوبي صحرا کې تر ټولو مخکې هېواد دی او د ختیځې اروپا له مخ پر ودې هېوادونو لکه استونیا او هنګري او په لاتینه امریکا کې له تر ټولو بریالي هېواد کاستاریکا سره په یو ردیف کې قرار لري. خو بوتسوانا څنګه وکولای شول چې دا طلسم مات کړي؟ تر خپلواکۍ وروسته د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو د رامنځته کولو د چټکې پروسې پر مټ! تر دې وروسته بوتسوانا اوس یو ډیموکراټیک هېواد دی؛ رقابتي او منظمې ټاکنې ترسره کوي او تر اوسه یې هېڅ کورنۍ جګړه او پوځي مداخله نه ده لیدلې. دولت داسې اقتصادي

بنسټونه رامنځته کړل چې د مالکیت حقونه یې خوندي، اقتصادي ثبات یې تضمین او د بازار نظام پر بنسټ پرانیستی اقتصاد یې حمایه او تشویق کړ. خو دلته یوه ننګوونکې پوښتنه دا ده چې افریقایي هېواد بوتسوانا څنګه وکولای شول چې با ثباته ډیموکراسي، پراخ بنسټه نظام او پرانیستي اقتصادي بنسټونه ساز کړي، په داسې حال کې چې نور افریقایي هېوادونه بر عکس پر شا لاړل؟ دې پوښتنې ته د ځواب لپاره باید پر دې پوه شو چې د استعمار تر پای ته رسېدو وروسته د رامنځته شوې حساسې مقطعې پر وړاندې د بوتسوانا د هغه وخت بنسټونو غبرګون څه ډول و؟ د افریقا د جنوبي صحرا په زیاترو سیمو لکه زیمبابوې او سیریلیون کې، خپلواکي هغه فرصت و چې له لاسه ووت او بېرته هماغه د استعمار د وخت زبېښونکو بنسټونو یو ځل بیا ځان را ژوندی کړ. په بوتسوانا کې د استقلال لومړنیو مرحلو د هغو پخوانیو عواملو له امله چې د تسوانا تاریخي بنسټونو رامنځته کړي وو، متفاوت رول ولوباوه. بوتسوانا په دې دوره کې د پرتمین انقلاب په جریان کې بریتانیا ته ورته وضعیت درلود. بریتانیا د تیودوریانو تر واکمنۍ لاندې د چټک سیاسي مرکزیت خاونده شوه او له مګناکارتا او د پارلمان له سنت څخه برخمنه وه، چې تر لږ تر لږه یې د پاچاهانو واکونه محدود او یوه اندازه پلورالېزم ته یې لار هواره کړه. بوتسوانا هم یوه اندازه سیاسي مرکزیت او همدارنګه نسبتاً کثرت پاله قبیلوي بنسټونه لرل، چې د استعمار په دوره کې زیانمن نه شول. بریتانیا د پرتمین انقلاب پر مهال له یوه پراخ او ستر ایتلاف څخه چې په اتلانتیک کې فعال سوداګر، صنعتکاران، شتمن، کاروباریان او نورې ډلې په کې شاملې وې،

برخمنه وه. بوتسوانا هم د خلکو د حقونو د خونديتابه په برخه کې له دغسې يوه اېتلاف څخه برخمنه وه. په دې اېتلاف کې د تسوانا قبايلي مشران او نور نخبگان وو چې په لويو اقتصادي فعاليتونو يعنې په کرنې او مالدارۍ کې بوخت وو. که څه هم په تسوانا کې ځمکو اشتراکي بڼه لرله، خو مالداري په خصوصي مالکيت کې شامله وه او واکمنې طبقې د مالکيت د حقونو بشپړ ملاتړ کاوه. البته په دې ټولو مواردو کې د تاريخ پېښېدونکو واقعات له پامه نه شي غورځېدای. که د برېتانيا نوي پاچا او د پارلمان مشرانو پرتمين انقلاب د واک د غصب او انحصار لپاره د وسيلې په توگه کارولی وای، نو نتيجه به يې اوس بل ډول وه. همدارنگه که بوتسوانا د خاما يا کويټ ماسير په څېر مشران نه لرلای، نو ښايي اوس به يې وضعيت بل ډول و. بوتسوانا تر خپلواکۍ وروسته داسې بنسټونه په ميراث يووړل، چې تر خپلواکۍ وړاندې يې د قبايلي مشرانو واکونه محدود او هغوی يې د خلکو په وړاندې مسوول کړي وو. که څه هم تسوانا په افريقا کې يوازينی هېواد نه و، چې تر خپلواکۍ مخکې يې داسې بنسټونه لرل، خو په دې برخه کې يوازينی هېواد گڼل کېږي چې دغه بنسټونه يې د استعمار له اغېزو خوندي وساتل. برېتانويانو هلته مستقيم حضور نه درلود. بچوانالنډ په سوېلي افريقا کې له ماوکينگ څخه اداره کېده او يوازې په ۱۹٦۰ مه لسيزه کې چې خپلواکۍ ته د انتقال دوره وه، گابرون ته د پلازمېنې د لېږد مسئله مطرح شوه. د نوې پلازمېنې او جوړښتونو رامنځته کول د بومي بنسټونو د له منځه وړو په معنا نه وو، بلکې د هماغه پخواني جوړښت پر اساس بنا شول، لکه گابرون چې جوړ شو او دغه راز نوی کگوتلا هم تاسيس شو. د خپلواکۍ گټلو مبارزه هم نسبتاً يوه سازمان شوې

چاره وه. د خپلواکۍ مبارزه د بوتسوانا د ډیموکراټیک ګوند (بي ډي پي) له لوري چې په ۱۹۶۰ کال کې د کویټ مسایر او سریت خاما له لوري تاسیس شوی و، رهبري کېده. خاما د «درېیم پاچا خاما» لمسی و او د هغه لومړی نوم «سریتس» د «سرېښناکه ختټه» په معنا دی. دا ربښتیا هم یو ډېر ځانګړی نوم و. خاما ته د نګواتو ایالت مشري په میراث پاتې وه او د تسوانا زیاتره قبایلي مشران، مخور او نخبګان د هغه له ګوند سره یو ځای شول. دا چې انګرېزان د بوتسوانا نیواک ته ډېر علاقمند نه وو، نو ځکه هلته د بازار موندنې بوره په نامه زېربښونکي بنسټونه جوړ نه شول. د بوتسوانا ډیموکراټیک ګوند په ۱۹۶۷ کال کې د غوښې کمېسیون جوړ کړ. دغه کمېسیون د مالدارانو د زېربښاک پر ځای، د مالدارۍ د سکتور د ودې په برخه کې محوري رول ولوباوه، د څارویو د ساري ناروغیو د مخنیوي لپاره یې اقدام وکړ او د غوښو صادرات یې پراخ کړل، چې دا چاره له یوې خوا د اقتصادي پراختیا لامل شوه او له بل لوري یې د پرانیستو اقتصادي بنسټونو ملا ور وتړله. د بوتسوانا لومړنۍ اقتصادي وده د غوښې پر صادراتو ولاړه وه، خو کله چې هلته الماس کشف شول، وضعیت په ډراماتیک ډول بدل شو. په بوتسوانا کې د طبیعي سرچینو مدیریت د نورو افریقایي هېوادونو په پرتله ډېر متفاوت و. د استعمار په وخت کې د تسوانا قبایلي مشرانو په بچوانالنډ کې د کانونو اکتشاف منع کړی و، ځکه پوهېدل چې که اروپایان دلته قېمتي ډبرې او کانونه پیدا کړي، نو خپلواکي او ازادي به یې په خطر کې شي. د الماسو لومړنی ستر کان په نګواتا یعنې د خاما په اصلي ټاټوبي کې کشف شو. د کان تر کشف مخکې خاما په

قانون کې د تعدیل له لارې تر ځمکې لاندې طبیعي سرچینې د ملت شتمنۍ وګڼله. د دې قانون له مخې دا تضمین شوه چې الماس به په بوتسوانا کې د نا انډولۍ لامل نه شي. یاد قانون همدا راز د دولت د سنټرالیزېشن پروسې په پیاوړتیا کې هم مرسته وکړه، ځکه چې دولت کولای شول چې د الماسو عواید د یوې موډرنې حکومتي بیروکراسۍ، زېربنا او د عصري تعلیمي نظام په رامنځته کولو باندې ولګوي. د سیریلیون په ګډون د افریقا په ګڼو نورو برخو کې د الماسو او نورو قېمتي ډبرو کشف د بېلابېلو ډلو ترمنځ د سختو شخړو او دوامدارې کورنۍ جګړې لامل شو او په دې سیمه کې د الماسو پر سر د سختې جګړې له امله، د «خونړي الماس» اصطلاح د خلکو ترمنځ دود شوه. د کانونو د قوانینو په برخه کې اصلاحات د خاما د تګلارې یوازینۍ برخه نه وه، بلکې د استعمار د وخت د ۱۹۶۵ کال د قبایلي چارو قانون هم بالاخره د مقننه جرګې له لوري تصویب شو او په ۱۹۷۰ کال کې د یاد قانون په تعدیل سره د قبایلي مشرانو لپاره د ځمکو د تخصیص حق لغوه شو او ولسمشر ته دا واک ورکړل شو چې د اړتیا پر مهال قبایلي مشران له دندې ګوښه کړي، چې په دې توګه دغه تحول د سیاسي مرکزیت له دوام او پیاوړتیا سره مرسته وکړه. د سیاسي مرکزیت یوه بله ځانګړنه دا وه چې هېواد یو موټی شو، مثلا؛ د قانون له مخې تسوانایي او انګلیسي په ښوونځي کې رسمي ژبې ومنل شوې. بوتسوانا نن ورځ د بېلابېلو رنګونو او ټبرونو هېواد دی، په داسې حال کې چې نور افریقایي هېوادونه له ژبنیو، توکمیزو او مذهبي توپیرونو کړېږي. دا د دولت پالیسي وه چې په ښوونځیو کې یې په دواړو انګلیسي او تسوانایي ژبو د زده کړې اسانتیاوې برابرې کړې، څو د قومونو او توکمونو ترمنځ د شخړو مخه ونیول شي. په

تسوانا کې وروستۍ سر شمېرنه چې په ۱۹۴۶ کال کې تر سره شوې وه، ښيي چې په دې هېواد کې ګڼ هويتونه او قومونه ژوند کوي. مثلاً؛ په نګواتا کې يوازې ۲۰ سلنه اصلي نګواتويانو ژوند کاوه. که څه هم هلته د تسوانا نور قبايل هم اوسېدل، خو د غير تسوانايي وګړو شمېر هم زيات وو چې اصلي ژبه يې سيتسوانايي نه وه. تر خپلواکۍ وروسته د سيرتس خاما، کويټ ماسير او د بوتسوانا ډيموکراټيک ګوند له لوري د پرانيستو سياسي او اقتصادي بنسټونو په لور د بوتسوانا سوق کولو د پاموړ اقتصادي پرمختګ له ځان سره درلود. کله چې په ۱۹۷۰ يمه لسيزه کې د بوتسوانا الماس نړيوالو بازارونو ته لار ومونده، کورنۍ جګړه رامنځته نه شوه، بلکې د دولت لپاره يې ځواکمنې سرچينې رامنځته او دغه سرچينې د عامه خدماتو په برخه کې پر پانګونې ولګول شوې. په بوتسوانا کې د دولت پر وړاندې د بلوا او جګړې ګواښونه او انګېزې ډېرې کمې وې. پرانيستو سياسي بنسټونو په ټولنه کې سياسي ثبات ټينګ او د پرانيستو اقتصادي بنسټونو ملا يې ور وتړله. د خبيثه کړۍ برعکس چې په ۱۱ څپرکي کې مو پرې خبرې وکړې؛ پرانيستي اقتصادي بنسټونه د پرانيستو سياسي بنسټونو دوام او موثريت يقيني کوي. بوتسوانا ځکه د طلسم په ماتولو کې برياله شوه چې تر خپلواکۍ وروسته يې حساسه مقطعه وپېژندله او پرانيستي بنسټونه يې رامنځته کړل. د بوتسوانا ډيموکراټيک ګوند او سنتي مشرانو، په ځانګړې توګه په خپله خاما ونه غوښتل، چې د زبېښونکو او استبدادي بنسټونو په رامنځته کولو سره ځان د خلکو په بيه شتمن کړي.

په سوېل کې د زبېښناک پای

د ۱۹۵۵ کال د ډسمبر لومړۍ وه. د الاباما د مونګومري ښار پولیس جلب صادروي او د تورن د نیولو وخت د ماښام ٦:٠٦ ثبتوي. د بس ډریور 'جېمز بلک' له ستونزې سره مخ کېږي او پولیسو ته زنګ وهي. دوه تنه پولیس افسران «ډې» او «مکسن» د پېښې ځای ته رسېږي. هغوی په خپل راپور کې ولیکل:«موږ ته ټیلیفون وشو او کله چې د پېښې ځای ته ورسېدو، د بس ډریور وویل چې هغه له یوې تور پوستې ښځې سره په جنجال اخته شوی. هغه وویل دغه ښځه په بس کې د سپین پوستو لپاره پر ځانګړو شویو څوکیو ناسته ده او له خپل ځایه نه پاڅېږي. موږ هم هغه ولیده. د بس ډریور د پولیسو پر جلب لاسلیک وکړ. روزا پارکس (سي ایف) د مونګومري ښار د قوانینو د شپږم څپرکي د یوولسمې مادې پر نقض تورنه شوې وه.» د الاباما د جېم کرو قوانینو له مخې د کلیولنډ لین په بسونو کې د سپین پوستو لپاره پر ځانګړي شوي سیټ باندې د روزا پارکس ناسته یو جرمي عمل و. پارکس د محکمې پر څلور ډالره لګښت سربېره، لس ډالره نغدي جریمه شوه. پارکس عادي ښځه نه وه. هغه د تور پوستو د پرمختګ ملي ټولنې «NAACP» د مونګومري څانګې منشي وه چې د امریکا په سوېلي ایالتونو کې د تبعیض او بنسټونو د اصلاح په برخه کې یې اوږده مبارزه کړې وه. د هغې نیولو د «بسونو پرېکون» په نامه پراخ اعتراضونه را وپارول، چې د دې خوځښت په سر کې مارټین لوټر کینګ و. د ډسمبر په درېیمه کینګ او نورو تور پوستو مشرانو د 'بسونو همغږۍ پرېکون' تنظیم کړ او ټولو تور پوستو ته وویل شول چې د مونګومري په بسونو کې تګ راتګ و نه کړي. دا یو بریالی پرېکون و، چې د ۱۹۵٦ کال د ډسمبر تر شلمې پورې یې

دوام وکړ. دغه پرېکون سبب شو چې د امریکا متحده ایالتونو ستره محکمه په الاباما کې د تور پوستو او سپین پوستو لپاره په بسونو کې د جلا ځایونو په اړه قانون لغوه کړي. د مونګومري د بسونو پرېکون د متحدو ایالتونو په سوېل کې د مدني حقونو غورځنګ لپاره ډېر ارزښت درلود. دا غورځنګ د هغو پېښو د لړۍ او بدلونونو یوه برخه وه چې بالاخره په سوېل کې د طلسم ماتېدو او په بنسټونو کې د اساسي بدلون لامل شو. لکه څرنګه چې په دولسم ځپرکي کې مو ولیدل، په سوېلي ایالتونو کې ځمکوالو واکمنانو تر کورنۍ جګړې وروسته د پخوا په څېر د زبېښونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو پر بیا جوړولو لاس پورې کړ. که څه هم د دغو بنسټونو ځیني عناصر له منځه لاړل، لکه مریتوب منع شو، خو په جنوب کې یې پر اقتصادي انګېزو او هوساینې منفي اثرات پرېښودل. هغه مهال د امریکا جنوبي ایالتونه د نړۍ د یو شمېر نورو هېوادونو په نسبت په مراتبو بېوزله وو. خو په ۱۹۵۰ مه لسیزه کې د سوېلي ایالتونو په بنسټونو کې بدلون دغه سیمه د چټکې ودې په لور خوځوله. هغه زبېښونکي بنسټونه چې د امریکا په سوېل کې له منځه یوړل شول، د بوتسوانا تر خپلواکۍ مخکې زبېښونکو بنسټونو سره متفاوت و. هغه حساسه مقطعه چې د دې بنسټونو له منځه وړلو ته یې زمینه برابره کړې وه، هم متفاوته وه. خو په ورته وخت کې ترمنځ یې څو وجوهات هم وو. له ۱۹۴۰ مې لسیزې وروسته هغه کسان چې د زبېښونکو بنسټونو او تبعیض له اړخه ډېر زیانمن وو لکه روزا پارکس، د دې ناخوالو پر وړاندې د مبارزې لپاره تر پخوا لا ډېر منسجم او منظم شول. په ورته وخت کې د متحده ایالتونو سترې محکمې او فدرالي حکومت

بالاخره په سوېل کې د زبېښونکو بنسټونو د اصلاح او بدلون لپاره اقدامات پیل کړل. د جنوب سیاسي بنسټونو هم تر کورنۍ جګړې مخکې او هم وروسته، څرګند اقتصادي منطق درلود چې د سوېلي افریقا له اپارټایډ رژیم سره یې دومره توپیر نه و: سترو فارمونو او ځمکو ته د ارزانه کاري قوې برابرول. خو له ۱۹۵۰ مې لسیزې وروسته دغه منطق مخ په زوال شو، دلیل یې دا و چې د دویمې نړیوالې جګړې له امله له جنوب څخه د تور پوستو د مهاجرت پراخه لړۍ پیل شوې وه. په ۱۹۴۰ مې او ۱۹۵۰ مې لسیزه کې د یادو کډوالو شمېر په اوسط ډول ۱۰۰ زرو تنو ته رسېده. په ورته وخت کې په سوېل کې د کرنې په برخه کې د نوې ټکنالوژۍ ترویج په کروندو کې د ډېر کاري ځواک یا بشري قوې اړتیا ورځ تر بلې کموله. د سترو ځمکو زیاتره کروندګر به د پنبې ټولولو لپاره استخدامېدل. په ۱۹۵۰ کال کې د جنوب کابو ټوله پنبه د لاس په واسطه راټولېده. په ۱۹۶۰ کال کې د الاباما په لویو ښارونو، د لویزینا او میسیسي پي ایالتونو کې کابو له نیمایي زیات تولیدات میکانیزه شول. کله چې په جنوب کې د تور پوستو استثمار سخت شو، نو د سترو ځمکوالو تقاضا هم ورته کمه شوه او له همدې امله وه چې په جنوب کې واکمنې طبقې ته د زبېښونکو سیاسي بنسټونو د دوام لپاره پلمه له منځه لاړه. البته دا په دې معنا نه وه چې هغوی په خپله خوښه د بنسټونو بدلون ته غاړه ږدي، بلکې د فدرالي حکومت او د سوېل د تورپوستو یوه ایتلاف دې ته زمینه برابره کړه چې د استثمار پر وړاندې او د مدني ازادیو د خوندیتابه لپاره مبارزه وکړي، چې پایله کې په جنوب کې د اقتصادي ودې پر وړاندې پراته خنډونه له منځه یووړل شول. د بدلون او اصلاحاتو مهم خوځښت د

مدني حقونو له غورځنګ څخه سرچینه اخیسته. تور پوستو په جنوب او په ځانګړې توګه په مونګومري کې په خپل قوت او مبارزې سره وکولای شول چې زېږښونکي بنسټونه چلنج کړي او په دې برخه کې تر ټولو پیش قدمه شي. خو هغوی په دې کار کې یوازې نه وو، ځکه چې جنوب له متحده ایالتونو جلا نه و او د جنوب واکمنان د ګواتیمالا د واکمنې طبقې په څېر خپلواک نه و. جنوب د امریکا متحده ایالتونو د یوې برخې په توګه د امریکا د اساسي قانون او فدرالي قوانینو تابع و. بالاخره د امریکا سترې محکمې او حکومت په جنوب کې د بنسټیزو اصلاحاتو ملاتړ وکړ. د دې ملاتړ اغېز دا و، چې د مدني حقونو غورځنګ وکولای شول چې تر جنوبي ایالتونو هم د باندې غږ ورسوي او د فدرالي دولت له لوري یې په حرکت راولي. د جنوبي ایالتونو په بنسټونو کې بدلون او اصلاحات په ۱۹۴۴ کال کې د سترې محکمې تر پرېکړې وروسته د فدرالي دولت له لوري پیل شول. سترې محکمې په همدې کال کې هغه قانون لغوه کړ چې له مخې یې په جنوبي ایالتونو کې په مقدماتي ټاکنو کې یوازې سپین پوستو ګډون کولای شوای. په جنوب کې د بنسټونو د اصلاح په پروسه کې فدرالي قوانینو محوري رول ولوباوه. په ۱۹۵۷ کال کې د مدني حقونو د لومړني قانون د تصویب په غبرګون کې سټرام تارمونډ چې په جنوب کې د فدرالي حکومت د مداخلې مخالف و او بیا وروسته سناتور شو؛ ۲۴ ساعته او ۱۸ دقیقې یې له وقفې پرته اعتراضي ویناوې او غونډې وکړې، خو د قانون د تصویب مخه ونیسي او یا هم لږ تر لږه یې د تصویب پروسه وځنډوي. هغه په خپلو ویناوو کې د ازادۍ اعلامیې له لوستلو نیولې تر بېلابېلو

ټیلیفونونو چې کول یې، د دې کار مخالفت وکړ، خو ځای یې ونه نیوه. د ۱۹۵۷ کال قانون په ۱۹۶۴ کال کې د مدني حقونو پر قانون بدل شو چې پر اساس یې په ټولو ایالتونو کې هر راز توکمیز توپیر غیر قانوني اعلان شو. د ټاکنو په اړه د ۱۹۶۵ قانون د تور پوستو لپاره ټول هغه شرایط چې د رایې ورکونې لپاره ورته وضعه شوي وو، لکه- سواد لرل، د مالیاتي توانایي او نور- لغوه شول. د دې قانون له مخې همدا راز پر ایالتي ټاکنو مرکزي دولت ته د لا ډېر نظارت حق ورکړل شو. دغه ټول بدلونونه د جنوبي ایالتونو په بنسټونو کې د اصلاحاتو او سمونو له برکته وو. مثلا؛ په ۱۹۶۰ کال کې په میسیسي پي کې یوازې ۵ سلنه پر شرایطو برابرو تور پوستو په ټاکنو کې ګډون کړی و، خو په ۱۹۷۰ کال کې دا شمېره ۵۰ سلنې ته ورسېده. په الاباما او کارولینا ایالتونو کې په ۱۹۶۰ کال کې ټولو ۱۰ سلنه رایه ورکوونکو په ټاکنو کې برخه اخیستې وه، په داسې حال کې چې په ۱۹۷۰ کال کې دا کچه ۵۰ سلنې ته لوړه شوه. په ټاکنیز نظام کې دغه بنسټیز بدلون په ملي او محلي کچه بدلونونه له ځان سره لرل. تر ټولو مهمه دا چې په جنوب کې د تبعیض امیزه او زبېښونکو بنسټونو د دوام په اړه د واکمن ډیموکراټ ګوند چې تارمونډ یې هم غړی و، دریځ بدل شو او هغه هم د دې بدلون ملګری شو. وروسته په اقتصادي بنسټونو کې د پراخو بدلونونو لپاره لار پرانیستل شوه. په ۱۹۶۰ مه لسیزه کې تر بنسټي بدلونونو مخکې په جنوب کې د نساجۍ فابریکو یوازې ۵ سلنه کارکوونکي تور پوستان وو، خو د مدني حقونو قانون دا نا انډوله وضعیت پای ته ورساوه. په ۱۹۷۰ کال کې دا کچه ۱۵ سلنې او په ۱۹۹۰ کال کې ۲۵ سلنې ته پورته شوه. په اقتصادي برخه کې د تور پوستانو پر وړاندې تبعیض مخ په

کمېدو شو، په تعلیمي برخو کې ورته اسانتیاوې او فرصتونه زیات شول او په پایله کې په جنوب کې د کار بازار رقابتي بڼه خپله کړه. په جنوب کې د پرانیستو بنسټونو په جوړېدو سره اقتصادي پرمختګونه هم چټک شول. په ۱۹۴۰ کال کې په جنوبي ایالتونو کې د سړي سر کلنی عاید د نورو ایالتونو په نسبت ۵۰ سلنه و، خو د ۱۹۴۰ مې لسیزې په پای او د ۱۹۵۰ مې لسیزې په سر کې په وضعیت کې بدلون راغی. د بوتسوانا په څېر د امریکا متحده ایالتونو کې هم د ستونزې د حل کیلي، د سیاسي او اقتصادي بنسټونو پرانیست کول و. په جنوبي ایالتونو کې دغه بدلون د زبېښونکو بنسټونو او د ډیموکراټانو د یو ګوندي نظام په پایله کې چې تورپوستي یې سخت کړولي او ځورولي وو، سر راپورته کړ. موجوده بنسټونو یو ځل بیا د بدلون مسیر په نښه کړ.

د چین بیا ظهور

په چین کې د ماوو زیدونګ «Mao Zedong» په مشرۍ کمونېست ګوند بالاخره د شیانکای شېک په مشرۍ ملتپال رژیم را نسکور کړ او د اکتوبر په لومړۍ د «چین د خلکو جمهوریت» اعلان شو. په ۱۹۴۹ کال کې د چین نویو تاسیس شویو سیاسي او اقتصادي بنسټونو سخته زبېښونکې بڼه لرله. په سیاسي لحاظ، دغو بنسټونو د چین د کمونېست ګوند په اډانه کې دیکتاتورشیپه ځانګړنې لرلې. د کمونېستي نظام تر جوړېدو وروسته په چین کې بل هېڅ سیاسي سازمان او جوړښت ته د فعالیت اجازه ور نه کړل شوه. د ماوو تر مرګه پورې (۱۹۷٦) ټول کمونېست ګوند او دولت د هغه په انحصار کې و. د واک دغه ډول په چین کې سخت زبېښونکي سیاسي او

اقتصادي بنسټونه وزبېږول. ماوو ډېر ژر ملکیتونه ملي کړل او د خصوصي مالکیت ټول ډولونه یې له منځه یووړل. نوموړي هغه ځمکوال او کسان چې د ده په نظر د نظام مخالف و، اعدام کړل. د بازار اقتصادي نظام چورلټ له منځه یووړل شو. د لرو پرتو سیمو خلک په اشتراکي کروندو او ځمکو کې بوخت کړل شول. پیسې او مزد پر «work points» بدل شول چې د توکو په بدل کې پرې راکړه ورکړه ترسره کېده. د سیاسي او اقتصادي فعالیتونو د کنټرول په موخه په ۱۹۵٦ کال کې د هېواد دننه د خلکو د راتګ لپاره پاسپورټونه جوړ شول چې هېڅ د دولت له اجازې پرته په داخل کې چېرته سفر نه شوای کولای. ټولې صنایع په یوه بڼه ملي شوې او ماوو د یوه پنځه کلن پلان پر بنسټ چې له شوروي اتحاد څخه په تقلید جوړ شوی و، د صنعت د پراختیا هڅې پیل کړې. د ماوو رژیم چې پر زېښبونکو بنسټونو ولاړ و، هڅه کوله چې د هېواد سرچینې وزبېښي. په سیریلیون کې د بازار موندنې بورډ په څېر، د چین کمونېست ګوند د وریجو او حبوباتو په ګډون ټول کرنیز محصولات انحصار کړل، چې کروندګر یې تر سخت فشار لاندې راوستل. کمونېست ګوند د صنعتي کېدو تر لومړني پلان وروسته په ۱۹۵۸ کال کې د «لوی ټوپ مخ په وړاندې»[1] تر نامه لاندې دویم پنځه کلن پلان معرفي کړ. ماوو اعلان وکړ چې په هر کور کې د اوسپنې د کوچنیو تولیدي فابریکو په جوړېدو سره به د اوسپنې کلنی تولید دوه برابره شي. هغه ادعا وکړه چې چین به په راتلونکو پنځلسو کلونو کې د اوسپنې د تولید په برخه کې له برېټانیا مخکې شي. خو ستونزه دا

[1] Great Leap Forward

وه چې دغه هدف ته د رسېدو لپاره هېڅ عملي پلان موجود نه و. دغه هدف ته د رسېدو لپاره د زړو اوسپنو را ټولولو ته اړتیا وه او خلک مجبور وو چې خپل لوښي او حتی کرنیز وسایل- لکه بېلچې او سپارې هم- د اوسپنې د تولید لپاره په فابریکو کې ویلې کړي. هغه کارګران چې ټاکل شوې وه په کروندو کې بوخت کړل شي، خپل کرنیز وسایل به یې ویجاړول او بیا یې په فابریکو کې ویلې کول. د ماوو دغې تګلارې د چین په کلیوالي سیمو کې ناورین زېږوونکې قحطي او لوږه خپره کړه. که څه هم ځیني پوهان دا پېښه هغه مهال په چین کې د رامنځتته شوې وچکالۍ له امله ګڼي، خو پر دې هېڅوک سترګې نه شي پټولای چې د ماوو د «ستر خېز مخ په وړاندې» تګلارې له ۲۰ تر ۴۰ میلیونه انسانان د مرګ خولې ته ور کړل. موږ نه پوهېږو چې دا شمېر دقیقاً څومره و، ځکه د هغو ارقامو او معلوماتو را ټولولو ته اجازه نه وه چې د ماوو جنایتونه او ظلمونه یې بربنډول. په دې وخت کې د سړي سر کلنی عاید د پخوا په پرتله یو پر څلورمه برخه راټیټ شو. د لوی ټوپ مخ په وړاندې تګلارې یو اغېز دا و، چې د «دینګ شیاپونګ» په څېر کسانو چې د کمونېست ګوند د انقلاب پر مهال یو بریالی جنرال ګڼل کېده او خپل ګڼ کینې اړخي مخالفین یې اعدام کړي وو، خپل دریځ بدل کړ. هغه په ۱۹٦۱ کال کې د چین په ګوانژو کې یوې غونډې ته وویل:«مهمه نه ده چې پیشو توره ده او که سپینه، ښه پیشو هغه ده چې موږک ونیولی شي.»

دا مهمه نه وه چې تګلارې کمونېستي بڼه لرله او که نه؛ بلکې چین داسې تګلارو ته اړتیا لرله چې تولید یې تشویق او خلک یې ماړه

کړي وای. دینګ ډېر ژر خپلې څرګندونې عملاً په سترګو ولیدې. د ۱۹٦٦ کال د مې پر شپاړسمه ماوو اعلان وکړ چې انقلاب د «بورژوا» له لوري چې غواړي د چین کمونېستي ټولنه رنګه او پانګوالي رامنځته کړي، تر ګواښ لاندې دی. هغه یې په غبرګون کې لوی پرولتاریایي کلتوري انقلاب چې د «کلتوري انقلاب» په نامه پېژندل کېده، اعلان کړ. کلتوري انقلاب شپاړس مهم ټکي لرل، چې لومړی یې داسې و:«که څه هم بورژوا اوس له منځه تللې، خو لا هم هڅه کوي چې د خپلو زړو افکارو، دودونو او د استثمارګرې طبقې د عاداتو له لارې خلک فاسد کړي، د هغوی ذهنیت بدل کړي او لاس و پښې اچوي چې بیا صحنې ته راشي. پرولتاریا باید ویښ اوسي او د هغوی پر وړاندې مبارزه وکړي: دا طبقه باید له ایډیالوژیک پلوه د بورژوازۍ د شته ناخوالو له امله وننګول شي او د ټولنې د بدلون لپاره د پرولتاریا نوي افکار، دودونه، کلتورونه او عادتونه خپل کړي. په اوس وخت کې زموږ هدف دا دی چې په واک کې د واکمنو کپیټلېستانو پر وړاندې مبارزه وکړو او نابود یې کړو، د بورژوازي اکاډمیکې او ایډیالوژیکي ریښې نقد او وچې کړو، ټول استثمارګر طبقات له منځه یوسو، تعلیمي نظام، ادبیات، هنرونه او ټول هغه بنیادي جوړښتونه چې د سوسیالېستي اقتصاد اړتیاوې نه شي ځوابولی، باید نابود کړل شي، څو په دې توګه د یوې سوسیالېستي ټولنې منل کېدو او رامنځته کېدو ته لار پرانېستل شي.»

کلتوري انقلاب هم ډېر ژر د 'لوی ټوپ مخ په وړاندې' تګلارې په څېر پر اقتصاد او انساني ژوند ویجاړوونکې اغېزې وکړې. په ټول

هېواد کې د سور ګارډ ډلګۍ[1] جوړې شوې: د کمونېست ګوند هغه ځوان او علاقمند غړي چې د رژیم مخالفین به یې تصفیه کول. ګڼ کسان ونیول شول، ووژل شول او یا هم لرې سیمو ته تبعید کړل شول. ماوو به په هېواد کې د پراخېدونکي تاوتریخوالي په اړه اندېښنو ته په ځواب کې ویل:«دا هټلر سړی حتی تر دې هم وحشي و. ډېر وحشي. ایا همداسې فکر نه کوئ؟ څومره چې ډېر وژلی شې، هغومره ښه انقلابي یې.»

دینګ د کپیټلېست په تور په ۱۹۶۷ کال کې بندي شو او بیا په ۱۹۶۹ کال کې جیانګ شي ولایت ته تبعید او هلته د ټراکټور جوړونې په یوه فابریکه کې استخدام شو. په ۱۹۷۴ کال کې د نوموړي د حیثیت اعاده وشوه او لومړي وزیر ژو اینلای، ماوو وهڅاوه چې دینګ د لومړي وزیر مرستیال وټاکي. په ۱۹۷۵ کال کې دینګ ته د دریوو مهمو ګوندي سندونو د چمتو کولو چارې ور وسپارل شوې چې په اجرا کېدو سره یې نوي بدلونونه رامنځته کېدل. په دې بدلونونو کې د لوړو زده کړو بیا احیا، د صنعت او کرنې په سکتورونو کې د مادي انګېزو هڅول او له ګوند څخه د کیڼ اړخو شړل شامل و. په دې وخت کې د ماوو روغتیایي حالت ناوړه شو او قدرت په زیاتېدونکي بڼه د چپیانو لاس ته پرېوت، کوم چې دینګ شیاپونګ له واک څخه د هغوی د شړلو تصمیم درلود. د ماوو مېرمن جیانګ کینګ او هغې ته درې نور نږدې کسان چې د «څلور کسیز بانډ» په نامه یادېدل، د کلتوري انقلاب او د هغه په ملاتړ د مخالفینو د ځپلو کلک ملاتړي وو. هغوی علاقمند وو چې د کمونېست ګوند

[1] Units of Red Guards

تر دیکتاتورۍ لاندې دغې تګلارې ته دوام ورکړي. د اپرېل په پنځمه د 'تیان من' په میدان کې د 'ژو اینلای' د نمانځنې خود جوشه مراسم د حکومت ضد اعتراضاتو باندې بدل شول. څلور کسیز بانډ د لاریون ملامتیا پر دینګ واچوله او یو ځل بیا ټول واکونه ترې واخیستل شول او ګوښه شو. د دې پر ځای چې دینګ له نظام څخه کېن اړخي ګوښه کړي، هغه په خپله د کېن اړخو له لوري پر کور کېنول شو. د ژو اینلای تر مړینې وروسته ماوو د دینګ پر ځای هوا ګوفینګ د سرپرست لومړي وزیر په توګه وټاکه. په ۱۹۷٦ کال کې د واک د نسبي خلا په ترڅ کې هوا له فرصت څخه په استفادې خپل ځان او قدرت غښتلي کړل. د همدې کال په سپټمبر کې یوه حساسه مقطعه رامنځته شوه: د ماوو مرګ. د چین کمونېست ګوند د ماوو تر سلطې لاندې و، چې لوی ټوپ مخ په وړاندې او کلتوري انقلاب یې د حکومت لوی ابتکار و. د ماوو په مړینې سره د واک ربښتینې تشه رامنځته شوه او دا پېښه په ګوند کې د هغو کشمکشونو او اختلافونو پایله وه چې د موجوده وضعیت د عواقبو په اړه یې بېلابېل لیدلوري او باورونه لرل. څلور کسیز بانډ په واک کې د خپل ځان او کمونېست ګوند د پاتې کېدو لپاره د کلتوري انقلاب د تګلارې دوام غوښت. هوا ګوفینګ غوښتل چې له کلتوري انقلاب څخه ځان جلا کړي، خو له هغه فاصله نیول ورته ستونزمن و ځکه چې نوموړي په دولت کې دغه مقام ته د رسېدو لپاره ځان د همدې انقلاب پورورۍ باله. هغه د ماوو د لیدلوري پر ځای د یوه نوي منځلاري لیدلوري پلوی و. لکه څرنګه چې په ۱۹۷۷ کال کې د چین کمونېست ګوند خپرونې «د خلکو ورځپاڼې» ولیکل، هغه ټوله خبره په دوه ځله د «هر هغه څه» جمله کې خلاصه کړه. هوا وویل:«موږ به 'هر هغه څه' چې

د مشر ماوو پرېکړه او تګلاره وه او 'هر هغه څه' چې د مشر لارښوونې وې، هغه به عملي او تعقیبوو.»

دینګ شیاپونګ هم د هوا په څېر د کمونېستي رژیم له منځه وړل او پر ځای یې پرانیستو بازارونو سمبالول نه غوښتل. دی هم د هغو کسانو له ډلې و چې د کمونېستي انقلاب له برکته واک ته رسېدلی و، خو هغه او ملګري یې په دې باور وو، چې بې له دې چې سیاسي واک ته یې خطر پېښ شي، کولای شي چې اقتصادي پرمختګ ته لار هواره کړي: له دې کبله چې د چین د خلکو اقتصادي ژوند سخت بدلون ته اړتیا لرله او له بل پلوه د ماوو د واکمنۍ او کلتوري انقلاب په ترڅ کې د کمونېست ګوند ټول مخکښ مخالفین ځپل شوي او ځورول شوي وو، هغوی تر زیږښونکو بنسټونو لاندې د اقتصادي ودې د داسې طرحې عملي کول غوښتل چې واک ته یې زیان و نه رسېږي. دې هدف ته د رسېدو لپاره هغوی باید نه یوازې له کلتوري انقلاب، بلکې د ماوو له میراثي بنسټونو سره هم مخه ښه کړې وای. هغوی درک کړې وه چې اقتصادي وده یوازې د پرانیستو بنسټونو په وجود کې شونې ده. له همدې امله یې د اقتصادي نظام د اصلاح او د بازار د هڅوونکو عواملو د پیاوړتیا غوښتنه کوله. هغوی دغه راز غوښتل چې د خصوصي مالکیت حقونه پراختیا ومومي، په ټولنه او اداراتو کې د کمونېست ګوند رول کم شي او بالاخره د طبقاتي مبارزې له مفاهیمو څخه خلاصون ومومي. د دینګ ډلې هم د بهرنۍ پانګونې او سوداګرۍ ملاتړ کاوه او له نړیوال اقتصاد سره د همغږۍ کېدو لپاره د جسورانه پالیسیو غوښتونکې وه. خو په مخ کې پراته خنډونه زیات وو. د پرانیستو اقتصادي بنسټونو جوړول او د

کمونېست گوند له منگولو د اقتصاد را خلاصول لا د پلان برخه نه وه. د هوا گوفینگ د واک پیاوړتیا او د څلور کسیز بانډ پر وړاندې د دې واک کارول د چین لپاره د عطف ټکی و. د ماوو تر مړینې یوه میاشت وروسته هوا د څلور کسیز بانډ پر وړاندې کودتا وکړه او هغوی یې ونیول. هغه د ۱۹۷۷ کال په مارچ کې دینگ بېرته خپل پخواني مقام ته راوست. دا او په راتلونکې کې نور بدلونونه یو انکار نه منونکی حقیقت و. دینگ د کلتوري انقلاب پر وړاندې ښکاره مخالفت پیل کړ او هغه کسان یې چې د ده په څېر ځورول شوي وو، د کمونېست گوند مهمو پوستونو ته راوستل. هوا لا هم په کلتوري انقلاب کې نښتی و. نوموړی تازه د واک مرکزیت ته رسېدلی و او لکه څرنگه چې دینگ د کلونو په اوږدو کې د اړیکو رسمي او غیر رسمي شبکې جوړې کړې وې، هوا په دې برخه کې کمزوری و. دینگ په خپلو ویناوو کې د هوا پر سیاستونو نیوکې پیل کړې. د ۱۹۷۸ کال په سپټمبر کې هغه په ښکاره ډول د «دوه هر هغه څه» پر اصطلاح نیوکه وکړه او ویې ویل؛ «د دې پر ځای چې د ماوو کړنې د خپلې تگلارې اساسات وگرځوو، سمه لار دا ده چې له باورونو څخه حقایقو ته لاړ شو.»

دینگ عامه افکار د هوا پر ضد کړل او په چین کې دغه نوی تحول په ۱۹۷۸ کال کې د «ولسواکۍ دېوال غورځنگ» په نوم په یوه پیاوړي حرکت کې لا ښه منعکس او وځلېد. د دې حرکت له لارې خلکو د خپل هېواد د وضعیت په اړه په پوسټرونو کې لیکل شوي شکایتونه او اعتراضونه په بېجنگ کې پر یوه دېوال وځړول. د ۱۹۷۸ کال په جولای کې د دینگ یوه نږدې ملاتړي 'هو قیامو' د اقتصادي اصلاحاتو ځیني اصول وړاندې کړل. د دې اصولو له مخې شرکتونو

ته لا ډېر واکونه او د عمل ابتکار ورکول کېده، تر څو د خپلو تولیداتو په اړه په خپله تصمیم ونیسي. همدارنګه د یادو اصولو پر بنسټ بازار ته باید اجازه ورکړل شي چې بيې د عرضې او تقاضا پر بنسټ وټاکي، نه دا چې د دولت له لوري تنظیم شي او همدارنګه پر اقتصاد وضع شوي دولتي مقررات باید په لویه کچه محدود شي. که څه هم دا وړاندیزونه هغه وخت ډېر افراطي برېښېدل، خو دینګ شیاپونګ دا خطر پر ځان ومانه. د ۱۹۷۸ کال په نومبر او ډسمبر کې د ګوند د مرکزي کمېټې په یوولسم پولنیوم «غونډه» کې برخلیک ټاکوونکې پرېکړه وشوه. د هوا له مخالفتونو سره سره، پرېکړه وشوه چې ګوند به تر دې وروسته د طبقاتي مبارزې پر ځای خپل ټول پام د اقتصادي موډرنیزېشن لور ته ور اړوي. د ګوند پولنیوم په یو شمېر ولایتونو کې د «کورنیو ځواب ویونکی ازمایښتي سیستم» پلی کړ، چې له مخې یې د اشتراکي کرنې پر ځای خلکو ته د کښت او تولید په برخه کې تشویقي پروګرامونه معرفي شول. کال وروسته مرکزي کمېټې د دینګ 'له باورونو حقایقو ته' تګلاره په رسمیت وپېژنده او اعلان یې وکړ چې کلتوري انقلاب د چین د خلکو لپاره یو ستر ناورین و. دینګ په دې موده کې په ګوند، پوځ او دولت کې د خپلو ملاتړو د ګومارنې لړۍ جاري ساتلې وه. که څه هم نوموړي باید په تدریجي توګه د ګوند مرکزي کمېټه د هوا له پلویانو تصفیه کړې وای، خو د هغه دا کار د دوو موازي قدرتونو د رامنځته کېدو سبب شو. په ۱۹۸۰ کال کې هوا د صدارت له مقامه ګوښه کېدو ته اړ ایستل شو او پر ځای یې ژو زیانګ راغی. هوا په ۱۹۸۲ کال کې له مرکزي کمېټې هم لرې کړل شو. خو دینګ یوازې په همدې بسنه و نه کړه.

په ۱۹۸۲ کال کې د گوند د دولسمې کنگرې او بیا د ۱۹۸۵ کال په ډسمبر کې د گوند د ملي کنفرانس له لارې نوموړی وتوانېد چې په کمونېست گوند کې د مشرتابه او جگپوړو کادرونو په کچه بشپړ او بنسټیز اصلاحات رامنځته کړي. گوند ته نوي ځوان کدرونه چې سمون پاله افکار يې لرل، راوستل شول. که ۱۹۸۰ کال له ۱۹۸۵ سره پرتله کړو، د پولیټبیرو یا د گوند دفتر له ۲٦ غړو څخه ۲۱ تنه، د گوند سکرتریت له ۱۱ غړو څخه ۸ تنه او د لومړي وزیر له ۱۸ مرستیالانو څخه ۱۰ يې بدل شوي وو. اوس چې دینگ او د هغه سمونپاله ملگرو سیاسي انقلاب بریالیتوب ته ورساوه او پر ټول دولت يې ولکه ټینگه کړه، په اقتصادي بنسټونو کې يې د اصلاحاتو لړۍ پیل کړه. لومړی يې د کرنې له سکتوره پیل کړه: په ۱۹۸۳ کال کې د 'هو قیامو' د طرحې له مخې د کورنیو ځواب ویونکی سیستم چې خلک يې کنبت ته هځول، په ټول هېواد کې عملي شو. په ۱۹۸۵ کال کې د غلو دانو د پېرلو دولتي سیستم لغوه او ځای يې د داوطلبو قرادادونو سیستم ونیو. په همدې کال کې د کرنیزو محصولاتو د بیو دولتي کنټرول کې د پاموړ کموالی راغی. په ښاري اقتصاد کې دولتي تصدیو ته ډېر واکونه ورکړل شول او د بهرنۍ پانگونې د جذب لپاره 'څلور پرانیستي ښارونه' معرفي شول. لومړی کلیوالي اقتصاد په حرکت راغی. د کرنې په سکتور کې د تشویقوونکو پروگرامونو د عملي کېدو له لارې د کرنیزو تولیداتو د گټمنتیا کچه خورا لوړه شوه. سره له دې چې په ۱۹۸۴ کال کې لږ شمېر خلک په کرنه کې بوخت وو، خو د ۱۹۷۸ کال په پرتله په دې کال کې د غلې حاصلات یو پر درې زیات شول. زیاتره کسانو په کلیو کې پانگونې ته مخه کړه. کله چې له ۱۹۷۹ کال وروسته نویو

شرکتونو ته له دولتي هغو سره د رقابت اجازه ورکړل شوه، د کليوالي سيمو پانګوالو ته هم حق ورکړل شو چې د دولت صنعتي پلان جوړونې سيستم څخه بهر وده او فعاليت وکړي. د صنعت په سکتور کې هم په تدريج سره اقتصادي تشويقوونکي پروګرامونه عملي شول، په ځانګړې توګه د دولت تر کنټرول لاندې فابريکو لپاره. په دې مرحله کې د خصوصي سازۍ په برخه کې کوم پرمختګ نه تر سترګو کېده او دغه پروسه د ۱۹۹۰ يمې لسيزې تر نيمايي پورې وغځېده. له سختو زيږبنونکو بنسټونو څخه د جلا کېدو او د پرانيستو بنسټونو په لور د حرکت پر مټ، چين يو ځل بيا ظهور وکړ. د کرنې، صنعت، بهرنۍ پانګونې او ټکنالوژۍ په برخو کې د هڅوونکو پروګرامونو تطبيق، چين د چټکې اقتصادي ودې پر مسير ور برابر کړ. لکه څرنګه چې په راتلونکي فصل کې به پرې وغږېږو، که څه هم دا دوره د کلتوري انقلاب په څېر ځپونکې نه وه او د اقتصادي بنسټونو يو شمېر برخې پرانيست شوې وې، خو دا وده د زيږبنونکو سياسي بنسټونو تر سيوري لاندې وه. خو دغو ټولو بدلونونو ته بايد په کمه سترګه ونه کتل شي. که چين سياسي بنسټونه بدل نه کړل، خو طلسم يې مات کړ. د بوتسوانا او د امريکا متحدو ايالتونو د جنوب په څېر په چين کې هم د ماوو تر مړينې وروسته د تاريخ حساسه مقطعه رامنځته شوه. دلته هم د تاريخ پېښېدونکي واقعات و، په حقيقت کې ژور پېښېدونکي واقعات؛ ځکه چې په واک کې د پاتې کېدو لپاره د څلور کسيز باند مبارزه يوه انکار نه منونکې پېښه وه او که مات شوی نه وای، چين به اوس هغې اقتصادي ودې ته چې په تېرو دريوو لسيزو کې يې تجربه کړې، نه وای رسېدلی. دا هم د يادولو وړ

ده چې 'لوی ټوپ مخ په وړاندې' او 'کلتوري انقلاب' هم په چین کې بدلون ته تلوسه زیاته کړه، چې دینګ شیاپینګ او د هغه ملګري یې د سیاسي مبارزې ګټونکي کړل. د بوتسوانا، چین، د امریکا جنوبي ایالتونو د برېټانیا پرتمین انقلاب، د فرانسې انقلاب او په جاپان کې د امپراتور میجي د بیا راستنېدو پېښې په ښکاره جوتوي چې تاریخ له وړاندې لیکل شوی تقدیر نه دی. پر خبیثه کړۍ سربېره، زبېښونکي بنسټونه کېدای شي چې پر پرانیستو هغو بدل شي، خو دا کار نه په خپل سر کېږي او نه هم اسانه دی. د پرانیستو بنسټونو په لور د حرکت لپاره یوه ملت ته د بېلابېلو فکټورونو ګډوله او په ځانګړې توګه د بدلون لپاره له ستر ایتلاف سره مل حساسه مقطعه یا د اغېزناکو بنسټونو موجودیت ډېر اړین دي. د دې ترڅنګ، بخت هم مهم دی، ځکه چې تاریخ تل خپلې پانې په ناڅاپي ډول اړوي.

پنځلسم څپرکی

د هوساینې او بېوزلۍ په اړه پوهېدل

تاریخي ریښې

نن ورځ د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د خلکو د ژوندانه د معیارونو ترمنځ ستر او ژور توپیرونه وجود لري. د افریقا د جنوبي صحرا، د سوېلي اسیا او د مرکزي امریکا د اکثریت وګړو په پرتله د امریکا متحده ایالتونو حتی بېوزله وګړي هم ورځنۍ عاید لري او روغتیایي خدمتونو، زده کړو، عامه خدمتونو او اقتصادي او ټولنیزو فرصتونو ته لاسرسی لري. د سوېلي او شمالي کوریا، د دوو نوګالسونو او د متحده ایالتونو او مکسیکو ترمنځ توپیرونه چې په تېرو فصلونو کې پرې وغږېدو، د نا اندولۍ نسبتاً نوي پېښې دي. مکسیکو پنځه سوه کاله مخکې د ازتېک دولت د ټاټوبي په توګه، د خپلو شمالي ګاونډیو په پرتله خورا شتمن هېواد و او د امریکا متحده ایالتونه تر نولسمې پېړۍ پورې له مکسیکو سره د سیالۍ جوګه نه و. حتی د دوه نوګالس ښارونو ترمنځ توپیرونه ډېره اوږده مخینه نه لري. کله چې تر دویمې نړیوالې جګړې وروسته کوریا د ځمکې په ۳۸ درجو کې پر دوو برخو ووېشل شوه، د شمالي او سوېلي کوریاګانو تر منځ هغه اقتصادي، ټولنیز او کلتوري توپیرونه چې اوس یې وینو، هغه وخت هېڅ نه و. دغه ستر اقتصادي توپیرونه چې اوس یې د نړۍ په بېلابېلو برخو کې وینو، په تېرو ۲۰۰ کلونو کې رامنځته شوي دي. ایا دغه توپیرونه ضرور باید رامنځته شوي وای؟ ایا دا په تاریخي، جغرافیایي، کلتوري او یا قومي لحاظ له وړاندې ټاکل شوی

برخلیک و چې لوېدیځه اروپا، متحده ایالتونه او جاپان د افریقا جنوبي صحرا، لاتیني امریکا او چین په پرتله په تېرو ۲۰۰ کلونو کې خورا شتمن شول؟ ایا په اتلسمه پېړۍ کې په برېټانیا کې د صنعتي انقلاب رامنځته کېدل او بیا لوېدیځې اروپا، د اروپا ځینو نورو برخو، شمالي امریکا او استرالیا ته د دې انقلاب خپرېدل یوه حتمي او انکار نه منونکې پېښه وه؟ ایا دا نړیوال تصور چې که پرتمین او صنعتي انقلابونه په پیرو کې رامنځته شوي وای او بیا پیرو لوېدیځه اروپا اشغال او سپین پوستي یې په مریتوب کې اخیستي وای، امکان لري او که یوازې یوه علمي افسانه ده؟

دغو پوښتنو ته د ځواب ویلو لپاره موږ یوې داسې تیورۍ ته اړتیا لرو چې دا ځواب کړي، ولې یو شمېر ملتونه شتمن او ځیني نور ناکام او بېوزله دي. دا تیوري باید د اقتصادي هوساینې رامنځته کوونکي او د هغې ټکني کوونکي عوامل او همدارنګه د هغې تاریخي ریښې روښانه کړي. په دې کتاب کې همدغسې یوه تیوري وړاندې شوې. هره ټولنیزه پدیده، له دې جملې په نړۍ کې د موجوده اقتصادي او سیاسي توپیرونو د ریښو په اړه پوهېدل احتمالاً ګڼ عوامل لري، چې دغه کار د ټولنیزو علومو پوهان هڅوي، څو د یو علتي «Monocausal»، ساده او په لویه کچه کارېدونکو تیوریانو له وړاندې کولو ډډه وکړي او پر ځای یې د ظاهراً مشابه نتایجو لپاره چې په مختلفو وختونو او ځایونو کې رامنځته شوي دي، د وضاحت او روښانتیا په لټه کې شي. خو موږ د دې پر ځای یوه ساده تیوري وړاندې کړې چې د 'نوي ډبرې انقلاب' څخه تر اوسه د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د سیاسي او اقتصادي پراختیا اړونده مسایل څېړي. ساده په دې معنا نه چې ګنې دغه تیوري هر څه واضح او په

ځان کې رانغاړي، بلکې په دې باور یوو چې یوه تیوري موږ ته دا فرصت په لاس راکوي چې پر عمده مشابهتونو تمرکز وکړو، که څه هم دا کار ځیني وخت کېدای شي چې د په زړه پورې جزییاتو په نه وړاندې کولو تمام شي. په دې توګه، حتمي نه ده چې یوه بریالۍ تیوري جزییات وړاندې کړي، بلکې د پېښو د توضیح لپاره یو ګټور او له تجربو ډک چوکاټ برابروي او د دې ترځنګ په پېښو کې فعال لوبغاړي او قوتونه هم په ډاګه کوي. زموږ په تیورۍ کې هڅه شوې چې په دې اړه پر دوو استقامتونو بحث وکړو. د بحث لومړی استقامت مو د زېږښونکو او پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ توپیر په ډاګه کول دي. دویم بحث دا دی چې ولې د نړۍ په یو شمېر سیمو کې پرانیستي بنسټونه رامنځته شول او په نورو کې نه. په داسې حال کې چې زموږ د تیورۍ لومړۍ برخه د بنسټونو د تاریخي شالید سپړنه او تفسیر دی، دویمه برخه پر دې راڅرخي چې تاریخ څنګه د ملتونو بنسټي مسیر ته شکل ورکړ. د پرانیستو اقتصادي او پرانیستو سیاسي بنسټونو او د هوساینې ترمنځ اړیکه زموږ د تیورۍ محور جوړوي. پرانیستي اقتصادي بنسټونه چې د مالکیت د حقونو ملاتړ کوي، د لوبې یو هوار میدان رامنځته کوي او د ټکنالوژۍ او مهارتونو په برخه کې پانګونه هڅوي. دا ډول بنسټونه د زېږښونکو اقتصادي بنسټونو په پرتله چې یوه کوچنۍ ډله د اکثریت سرچینې زېښي او د مالکیت حقونه په یو نا خوندي لوري بیایي، ګټور دي. پرانیستي اقتصادي بنسټونه په خپل وار د پرانیستو سیاسي بنسټونو ملاتړ کوي او برعکس پرانیستي سیاسي بنسټونه، پرانیستي اقتصادي بنسټونه حمایه کوي او دا هغه بنسټونه دي چې واک په

ټولنه کې په پراخه کچه وېشي او د سیاسي مرکزیت یا سنټرالیزېشن امکان برابروي چې دغه اړتیا د قانون او نظم د ټینګښت، د مالکیت خوندي حقونو او پرانیستي اقتصادي مارکېټ د رامنځته کولو لپاره مهمه بلل کېږي. په عین بڼه زبېښوونکي اقتصادي بنسټونه له زبېښوونکو سیاسي بنسټونه سره اړیکه لري. دغه بنسټونه واک د یوې کوچنۍ ډلې په لاس انحصاروي او دغه ډله دې ته هڅول کېږي چې د خپلو ګټو د پایښت لپاره زبېښوونکي اقتصادي بنسټونه پر خپل ځای وساتي او له دې بنسټونو څخه ترلاسه کېدونکي عواید او سرچینې په واک کې د پاتې کېدو لپاره وکاروي. دغه تمایلات په دې معنا نه دي چې زبېښوونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه له اقتصادي ودې سره همغاړیتوب نه لري، بلکې هره واکمنه ډله هڅه کوي چې اقتصادي وده تشویق کړي تر څو لا ډېر زبېښاک او استثمار ته زمینه برابره کړي. هغه زبېښوونکي بنسټونه چې له سیاسي مرکزیت څخه برخمن دي، کولای شي چې یوه اندازه اقتصادي وده رامنځته کړي. هغه څه چې په دې اړه ډېر د پاموړ دي، هغه د زبېښوونکو بنسټونو په چوکاټ کې د ودې بې ثباته حالت دی، چې دوه عمده عوامل لري: لومړی؛ دوامداره او با ثباته وده ټکنالوژیکي نوښتونو ته اړتیا لري او ټکنالوژیکي نوښتونه بیا له خلاق تخریب پرته امکان نه لري. دا هغه څه دي چې په اقتصادي ډګر کې زوړ پر نوي بدلوي او په سیاسي ډګر کې د موجوده واکمنې ډلې پر وړاندې حالات د بې ثباتۍ خوا ته بیایي. دا چې پر زبېښوونکو بنسټونو واکمنه کړۍ له خلاق تخریب څخه وېره لري او د دې پروسې پر وړاندې مخالفت کوي، نو له همدې امله د زبېښوونکو بنسټونو په اډانه کې به هر راز اقتصادي وده لنډ عمر ولري. دویم دا چې زبېښوونکي بنسټونه واک ته د رسېدو

تلوسه او انګېزه نوره هم زیاتوي او دا کار د دې لامل کېږي چې ګڼې ډلې ټپلې د واک ترلاسه کولو لپاره جګړې او مبارزې ته متې ور بډ وهي. په پایله کې، پر زبېښونکو بنسټونو باندې واکمنې ډلې ټولنه د سیاسي بې ثباتۍ لور ته ور ټېل وهي. د زبېښونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ اړیکه او همغږي خبیثه کړۍ زېږوي او کله چې په دغسې حالت کې زبېښونکي بنسټونه ځان سمبال کړي، بیا علاقه لري چې خپل موجودیت ته دوام ورکړي. بلخوا سپېڅلې کړۍ بیا له پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو سره ملګرتیا کوي، خو نه خبیثه کړۍ او نه هم سپېڅلې کړۍ مطلق دي. په حقیقت کې نن ورځ یو شمېر ملتونه ځکه له پرانیستو بنسټونو برخمن دي چې د زبېښونکو بنسټونو نورم او طلسم یې مات او د پرانیستو بنسټونو په لور یې د انتقال او حرکت پروسه پیل کړه. زموږ بحث د بنسټونو د همدغه تاریخي انتقال په اړه دی، خو دا انتقال د تاریخ له وړاندې ټاکل شوی برخلیک نه دی. د اقتصادی بدلونونو لپاره د بنسټونو د بدلون پروسه د موجوده بنسټونو او حساسې مقطعې ترمنځ د چلند یا تعامل نتیجه ده. حساسې مقطعې هغه مهمې پېښې دي چې په یوه ټولنه کې موجوده سیاسي او اقتصادي بیلانس یا توزان ګډوډوي؛ لکه د څوارلسمې پېړۍ په ترځ کې په اروپا کې د طاعون ناروغۍ خپرېدل چې نیمایي نفوس یې له منځه یووړ؛ یا همدارنګه په اتلانتیک کې د تجارتي مسیرونو رامنځته کېدل چې په لوېدیځه اروپا کې یې د ګڼو ملتونو لپاره ګټور او عظیم فرصتونه را وټوکول؛ یا هم صنعتي انقلاب چې په نړۍ کې یې د چټک پرمختګ لپاره ظرفیتونه او په عین حال کې په اقتصادي جوړښتونو کې یې ننګوونکي

بدلونونه وزېږول. د نړۍ د هېوادونو ترمنځ بنسټي توپیرونه د هغوی د تېرو بنسټي بدلونونو نتیجه ده. ولې د نړۍ د ملتونو د بنسټي بدلون مسیرونه له یو بل سره توپیر لري؟ ځواب یې 'بنسټي جلا کېدنه' دی. لکه څرنګه چې د تکامل په عملیه کې د ناڅاپي بدلون له امله د یوه ژوندي موجود جینونه سره جلا کېږي، دوه مشابه ټولنې هم په بنسټي لحاظ له یو بله جلا او فاصله نیسي. په ټولنو کې د واک او شتمنۍ د ترلاسه کولو لپاره د بنسټونو پر سر غیر مستقیمې شخړې همېشنۍ دي. دغه شخړې غالباً د پېښو په نتایجو پورې مشروطې وي، ولو که د لوبې میدان د یوې ځانګړې ډلې لپاره ډیزاین شوی هم وي. د دې شخړو نتیجه د بنسټونو جلا کېدل دي، خو حتمي نه ده چې په دې پروسه کې ظاهراً لوی بدلونونه را څرګند شي، یعنې په ځینو برخو کې را څرګند شوي کوچني توپیرونه به د وخت په تېرېدو سره، لوی نه شي، بلکې برعکس؛ لکه څرنګه چې په شپږم څپرکي کې مو د روم امپراتورۍ پر مهال د برېټانیا په اړه په بحث کې ولوستل، کوچني توپیرونه را څرګند او بېرته ورکېږي او بیا وروسته بیا را څرګندېږي. کله چې یوه حساسه مقطعه سر راپورته کوي، کوچني توپیرونه چې د بنسټي جلا کېدنې په پایله کې رامنځته شوي دي، ښایي هغه کوچني توپیرونه وي چې د ژورو توپیرونو په لور د ټولنو په بیولو سره چې د نورو اړخونو په لحاظ سره ډېر نږدې مشابهتونه لري، مهم کېږي. په اووم او اتم څپرکو کې مو ولیدل چې د برېټانیا، فرانسې او هسپانیا ترمنځ پر ګڼو مشابهتونو سربېره، په اتلانتیک کې رامنځته شوې حساسې مقطعې د کوچنیو توپیرونو له امله پر برېټانیا بدلوونکې اغېزې وکړې. دا توپیرونه په دې معنا و چې د پنځلسمې او شپاړسمې پېړیو په ترڅ کې په برېټانیا کې د رامنځته شویو پرمختګونو

له امله، پاچا پر بهرنۍ سوداګرۍ انحصار له لاسه ورکړ، په داسې حال کې چې په فرانسې او هسپانیا کې تجارت په لویه کچه د پاچا او واکمنې طبقې په انحصار کې و. په نتیجه کې په فرانسې او هسپانیې کې د اتلانتیک د سوداګرۍ او استعماري پراختیایي غوښتونکو سیاستونو له ګټو او امتیازونو یوازې شاهي کورنۍ او د هغوی ملاتړي برخمن وو، په داسې حال کې چې په برېتانیا کې د دې حساسې مقطعې په جریان کې له رامنځته شویو اقتصادي فرصتونو څخه د پاچا مخالفینو ګټه پورته کړه. که څه هم بنسټیې جلا کېدنه کوچني توپیرونه رامنځته کوي، له حساسې مقطعې سره چلند او تعامل پر ژورو بنسټیې توپیرونو تمامېږي او په دې توګه دغه توپیرونه بیا نورو ډېرو توپیرونو ته لار پرانېزي چې راتلونکې حساسې مقطعې به پرې تاثیر ولري. تاریخ کلیدي رول لري، ځکه چې دا تاریخي پېښې دي چې د بنسټیې جلا کېدنې له لارې داسې توپیرونه رامنځته کوي چې د حساسې مقطعې په جریان کې مهم نتایج وړاندې او مهمې پرېکړې کوي. حساسې مقطعې په خپله د تاریخ د عطف ټکي دي او پر سپېڅلي او خبیثه کړۍ د پوهېدو لپاره باید تاریخ مطالعه کړو، څو د هغو بنسټیې بدلونو د ماهیت په اړه پوه شو چې د تاریخ په اوږدو کې رامنځته شوې دي. خو زموږ تیوري د «تاریخ جبر»[1] یا د دې جبر کومه بله بڼه نه ده او همدا لامل دی چې زموږ ځواب هغې پوښتنې ته چې د همدې فصل مبحث مو پرې پیل کړ، نه و: هېڅ تاریخي جبر نه و چې پېرو یې نن د لوېدیځې اروپا او د امریکا متحد ایالتونو په پرتله دومره بېوزله کړه. د جغرافیې، کلتور

[1] Historical determinism

او ناپوهۍ د فرضیو له مخې، پیرو د خپلې جغرافیې یا کلتور له امله پر بېوزلۍ محکومه نه ده، بلکې زموږ د تیورۍ له مخې پیرو نن ورځ د خپلو بنسټونو له امله د لوېدیځې اروپا او متحده ایالتونو په پرتله بېوزله هېواد دی او په دې اړه پر دلایلو د پوهېدو لپاره اړتیا ده چې په پیرو کې د بنسټونو د پراختیا تاریخي بهیر مطالعه کړو. لکه څرنګه چې په دویم فصل کې مو ولوستل، چې پنځه سوه کاله مخکې د ننني پیرو په خاوره کې اینکا امپراتورۍ پرته وه چې د ثروت، پرمختللې ټکنالوژۍ او سیاسي مرکزیت له پلوه یې په مرکزي امریکا کې ساری نه درلود. دلته د عطف ټکی د استعمار پیل او د مرکزي امریکا د نورو مستعمرو په پرتله له دغه هېواد سره د استعمارګرو متفاوت چلند و. دا د تاریخ له مخکې ټاکل شوی مسیر نه و، بلکې د حساسې مقطعې په جریان کې د بنسټیي بدلونونو نتیجه وه. لږ تر لږه درې عواملو کولای شول چې دغه مسیر بدل کړي او ډېره متفاوته بڼه غوره کړي: لومړی، هغه بنسټونه چې په پنځلسمه پېړۍ کې د امریکا په لویه وچه کې رامنځته شول، ښیي چې په دې سیمه کې استعمار څه ډول و. شمالي امریکا ځکه د پیرو په پرتله پر متفاوته لار روانه شوه چې تر استعمار مخکې یې لږ وګړي لرل، که څه هم اروپایان دلته مېشت شول او واکمنې کړۍ لکه ویرجینا کمپنۍ او د برېټانیا سلطنت غوښتل چې خلک استثمار کړي، خو پر وړاندې یې مقاومت وشو. په پیرو کې هسپانوي ښکېلاکګرو یو داسې متمرکز او زبېښونکی دولت پیدا کړ چې کنټرول یې اسانه و او همدارنګه داسې لوی نفوس یې پیدا کړ چې د کان کیندنې او کرنې په برخه کې ترې ښه استفاده کېدای شوه. لکه څرنګه چې د پاچا شیام په مشرۍ د بوشونګانو ترمنځ بنسټیي نوښتونه د یوه متمرکز دولت محصول ګڼل کېدل، په پیرو کې د

اینکا تمدن او په دې سیمه کې په لویه کچه نفوس هم د بنسټي نوښتونو پایله وه. دا کېدای شوای چې په شمالي امریکا، د میسیسي پي په وادې او یا په متحده ایالتونو رامنځته شوی وای. که داسې شوي وای، نو ایا ممکنه وه چې اروپایانو په اندوس کې شاړې ځمکې او په شمالي امریکا کې متمرکز دولتونه موندلی وای او متحده ایالتونه به د پیرو او پیرو به د متحده ایالتونو په برخلیک اخته شوی وای؟ اروپایان به د پیرو شاوخوا سیمو کې مېشت شوي وای او د مستعمره مېشتو او واکمنې طبقې ترمنځ شخړې کېدای شوای چې د شمالي امریکا پر ځای هلته د پرانیستو بنسټونو په رامنځته کېدو تمامه شوې وای. په دې صورت کې شونې وه چې د اقتصادي پراختیا مسیرونه د اوس په پرتله متفاوت وای. دویمه دا چې کېدای شوای چې اینکا امپراتوري د جاپان په څېر چې په ایدو خلیج کې د امریکا جنګي بېړیو پر وړاندې یې غبرګون وښود، د اروپایي استعمار پر وړاندې مقاومت وکړي. که څه هم د اینکا امپراتورۍ شدید زبېښناک هلته د جاپان په څېر د یوه سیاسي انقلاب شونتیا چې په ترڅ کې یې میجي امپراتور بېرته واک ته راوستل شو، کم و؛ خو هېڅ داسې تاریخي جبر او اړتیا نه وه چې اینکایان دې اروپایي استعمار ته غاړه کېږدي. که اینکایانو د دغو ګواښونو پر وړاندې مقاومت کړی وای او یا حتی د بنسټونو د موډرنیزېشن ابتکار یې کړی وای، نو اوس به د نوې نړۍ د تاریخ مسیر او همدارنګه د ټولې نړۍ وضعیت بدل وای.

درېیم او تر ټولو مهمه دا چې په تاریخي، جغرافیایي او کلتوري لحاظ له وړاندې ټاکل شوې نه وه چې اروپایان به ټوله نړۍ

اشغالوي. کېدای شوای چې دا ښکېلاکگر چینایان یا اینکایان وای. خو کله چې موږ د پنځلسمې پېړۍ حالاتو ته نظر کوو، چې هغه مهال لوېدیځه اروپا تر امریکا په ښه حالت کې وه او چین په خپلو داخلي چارو کې بوخت و، نو دا کار ناممکن برېښېده. خو د پنځلسمې پېړۍ لوېدیځه اروپا په خپله د د بنسټي جلا کېدنې د هغه بهیر نتیجه ده چې د یوې حساسې مقطعې په پایله کې یې نوی مسیر غوره کړ. د لوېدیځې اروپا قدرتونو د تاریخ د بېلابېلو عطف نقطو پرته نه شوای کولای چې نورې نړۍ ته لاس واچوي. د مریتوب له منځه تلل، د پاچاهانو د واکونو محدودېدل؛ د سوداگرۍ په برخه کې د خپلواکو ښارونو را ټوکېدل، د چین د مینگ کورنۍ برعکس په ازادو اوبو کې د سوداگرۍ پر وړاندې د پاچاهانو نه مخالفت او همدارنگه د طاعون ناروغۍ خپرېدل چې د فیوډالېزم په زوال تمام شو، د لوېدیځې اروپا لپاره د عطف مهم ټکي وو. که دغه پېښې په متفاوته بڼه واقع شوې وای، اوس به مو په یوه ډېره متفاوته نړۍ کې ژوند کاوه او پیرو به نن د متحده ایالتونو او لوېدیځې اروپا په پرتله شتمنه وای. کله چې کوچني توپیرونه او احتمالي پېښې کلیدي رول لوبوي؛ نو طبعاً د یوې تیورۍ د وړاندوینې قدرت به ډېر محدود او کم ارزښته وي. په پنځلسمه او حتی شپاړسمه پېړۍ کې ډېر کم شمېر خلکو دا وړاندوینه کوله چې برېټانیا به د پرانیستو بنسټونو په برخه کې تر ټولو مخکې شي. دا کار یوازې د بنسټي جلا کېدنې د ځانگړې پروسې او په اتلانتیک کې د سوداگرۍ د پیلېدو په ترڅ کې د رامنځته شوې حساسې مقطعې له لارې ممکن شو. همدارنگه په ۱۹۷۰ یمه لسیزه کې د کلتوري انقلاب پر مهال هېچا دا اټکل نه شوای کولای چې چین به په خپلو اقتصادي بنسټونو کې د ژورو

بدلونونو له لارې د چټکې اقتصادي ودې په مسیر روانېږي. په عین ډول هېڅوک دا اټکل نه شي کولای چې په راتلونکو پنځه سوو کلونو کې به په نړۍ کې څه پېښېږي. خو دا زموږ د تیورۍ نیمګړتیا نه ده. هغه تاریخي شواهد چې موږ وړاندې کړل، ښیي چې د تاریخي جبر پر اساس هر ډول نظریات چې پر کلتور، جغرافیې او حتی پر تاریخي عواملو اتکا کوي، نیمګړي او ناکاره دي. کوچني توپیرونه او نا اټکل شوې پېښې یوازې زموږ د تیورۍ برخې نه دي، بلکې د تاریخ برخې دي. حتی زموږ د تیورۍ له لارې به دا اټکل هم ګران وي چې ووایو، کومې ټولنې به په راتلونکې کې د نورو په پرتله هوسا او شتمنې وي. خو د کتاب په اوږدو کې مو ولیدل چې زموږ تیوري د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د ملتونو د بېوزلۍ او بډاینې په برخه کې ژور توپیرونه په ښه توګه په ډاګه کوي. همدارنګه په دې فصل کې به ووینو چې زموږ د تیورۍ د لارښوونو پر بنسټ کوم ډول ټولنې به په راتلونکو څو لسیزو کې اقتصادي ودې او پرمختګ ته ورسېږي.

لومړی؛ خبیثه او سپېڅلې کړۍ ګڼ مقاومتونه او رکودونه زېږوي، نو له شک پرته چې په راتلونکو پنځوسو یا سلو کلونو کې به متحده ایالات او لوېدیځه اروپا د خپلو پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو پر مټ؛ د افریقا جنوبي صحرا، منځني ختیځ، مرکزي امریکا او ختیځې امریکا په پرتله نور هم شتمن او احتمالا لا ډېر شتمن وي. پر دې سربېره، په راتلونکې یوې پېړۍ کې به یو شمېر هېوادونه د طلسم په ماتولو سره پراخو بنسټي بدلونونو ته لاسرسی ومومي او په دې توګه به له بېوزلۍ څخه د بډاینې په لور حرکت پیل کړي. د

افغانستان او سومالیا په څېر هېوادونه چې لا د یوه پیاوړي سیاسي مرکزیت (Political Centralization) پر رامنځته کولو نه دي بریالي شوي او یا هایتي چې په وروستیو څو لسیزو کې یې د دولت پاشلتیا تجربه کړې، ډېر لږ چانس لري چې تر زبېښونکو بنسټونو لاندې اقتصادي ودې ته ورسېږي او یا د پرانیستو بنسټونو په لور ژور بدلونونه رامنځته کړي. برعکس، هغه هېوادونه چې ښايي په راتلونکو څو لسیزو کې به د اقتصادي پرمختګ خاوندان شي – ولو که تر زبېښونکو بنسټونو لاندې هم وي- هغه هېوادونه دي چې له یوه اندازه سیاسي مرکزیت څخه برخمن دي. د افریقا په جنوبي صحرا کې بروندي، ایتوپیا او روندا چې د مرکزي دولتونو اوږده مخینه لري او تانزانیا چې د مرکزیت د ټینګولو په هڅه کې دی، په همدې ډله هېوادونو کې راځي. په لاتینه امریکا کې برازیل، چیلي او مکسیکو دي. دغه هېوادونه نه یوازې له سیاسي مرکزیت څخه برخمن دي، بلکې د مخ پر ودې پلورالېزم یا کثرت پالنې په برخه کې یې هم د پاموړ پرمختګونه کړي دي. زموږ د تیورۍ له مخې د کولمبیا اقتصادي وده به تر ډېره دوام و نه کړي. زموږ تیوري همدا راز وړاندوینه کوي چې د چین په څېر تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده تلپاتې نه ده او احتمالا چې ټکنۍ به شي. پر دې سربېره، ډېر نور احتمالات هم شته. مثلا، کیوبا ښايي د پرانیستو بنسټونو په لور حرکت وکړي او پراخ اقتصادي بدلونونه به تجربه کړي او یا هم ښايي د خپلو زبېښونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو په لومه کې همداسې بند پاتې شي. دا خبره د شمالي کوریا او برما (میانمار) په اړه هم صدق کوي. په دې اساس، که څه هم زموږ تیوري په دې اړه د فکر کولو وسایل چې بنسټونه څه ډول بدلون مومي او د دغو بدلونونو

نتایج څه ډول دي، برابروي؛ خو د دغه بدلونونو ماهیت (کوچني توپیرونه او نا اټکل شوې پېښې) دقیقې وړاندوینې له ستونزو سره مخ کوي. حتی د پالیسۍ جوړونې په برخه کې د بېوزلۍ او هوساینې په اړه د دغو پراخو تاریخي شواهدو په کارونه کې احتیاط په کار دی. څرنګه چې د حساسې مقطعې اغېزې له موجوده بنسټونو سره تړاو لري، همدارنګه د مشابه مداخلې په اړه د یوې ټولنې غبرګون هم له بنسټونو سره اړیکه لري. البته زموږ ټوله تیوري په دې اړه ده چې ملتونه څنګه کولای شي چې د بنسټي بدلون له لارې له زبېښوونکو بنسټونو څخه پرانیستو بنسټونو ته حرکت وکړي، خو دا تیوري همدارنګه په وضاحت ټینګار کوي چې د دغه ډول بدلون یا انتقال لپاره هېڅ اسانه او ساده لار وجود نه لري. لومړي، د خبیثه کړۍ د موجودیت له امله د بنسټونو بدلون تر هغه ډېر سخت دی، چې په لومړیو کې یې تصور کېږي. لکه په دولسم څپرکي کې مو چې د اولیګارشۍ د اوسپنیز قانون په بحث کې ولوستل، زبېښوونکي بنسټونه کولای شي چې په بېلابېلو بڼو ځان بیا را ژوندی کړی. په دې اړه هېڅ تضمین نه شته چې د ۲۰۱۱ کال د فبرورۍ پاڅون په پایله کې د حسن مبارک د زبېښوونکي رژیم تر پرځېدو وروسته به مصر د پرانیستو بنسټونو په لور لاړ شي، بلکې برعکس؛ د ولسواکۍ پر هیله بښوونکي غورځنګ سربېره، ښایي په مصر کې زبېښوونکي بنسټونه یو ځل بیا سر راپورته کړي. دویم، د تاریخ د نا اټکل شوي مسیر له کبله، په دې اړه پوهېدل ګران دي چې د حساسې مقطعې او موجوده بنسټي توپیرونو ترمنځ متقابل غبرګون به د پرانیستو بنسټونو لامل شي او که د زبېښوونکو. دا به اټلولي وي چې د سیاسي توصیو له لارې د

پرانیستو بنسټونو په لور بدلونونه تشویق کړو. خو پر دې سربېره، زموږ تیوري د پالیسیو د تحلیل لپاره ګټوره ده، ځکه دا کار موږ ته فرصت راکوي، څو د بنسټونو د بدلون په اړه هغه ناکاره پالیسۍ او د سیاستپوهانو توصیې وپېژنو چې پر ناسمو فرضیو او کمزورو دلایلو ولاړې دي. په دې برخه کې د نورو مواردو په څېر، له ناوړه تېروتنو څخه ډډه کول لکه د ساده حللارې د وړاندې کولو په څېر مهم دي. که د پالیسي جوړوونکو توصیو او سپارښتنو ته پام وکړو، نو په وروستیو څو لسیزو کې د چین د چټکې ودې په څېر 'تر استبداد لاندې وده' تشویقوي. موږ به وروسته واضح کړو چې د پالیسي جوړوونکو توصیې ولې غولوونکې دي او د چین وده د زبېښنونکو بنسټونو کومه بڼه ده.

د استبداد تر سیوري لاندې د اقتصادي ودې جذابیت

دای ګوافنګ[1] پوهېده چې په چین کې د ښاري پراختیا او رغنیزو چارو راتلونکې روښانه ده. په ۱۹۹۰ یمه لسیزه کې په چین کې لویې لارې، سوداګریز مرکزونه، استوګنیز ښارګوټي او اسمان څکې ودانۍ په کمسارې ډول د پراختیا په حال کې وې او «دای» فکر کاوه چې د رغونې دغه بهیر به په راتلونکې لسیزه کې لا چټک او پراخ شي. هغه استدلال کاوه چې د اوسپنې او سټیل د تولید کمپنۍ[2] به یې د ارزانه تولیداتو د وړاندې کولو او په ځانګړې توګه له کمزورو دولتي کمپنیو سره د رقابت له لارې وکولای شي چې لویه برخه بازار په خپله ولکه کې واخلي. دای خپل پلان چمتو او په ۲۰۰۳ کال کې یې

[1] Dai Guofang
[2] Jingsu Tieben Iron and Steel

د کمونېست گوند د محلي مشرانو په ملاتړ په «چانګ ژو» کې د یوې سترې فابریکې د جوړولو چارې پیل کړې. خو د ۲۰۰۴ کال په مارچ کې په بېجنگ کې د چین کمونېست گوند په امر د پروژې چارې ودرول شوې او دای د نامعلومو دلایلو له امله زندان ته واچول شو. هغه پنځه کاله په زندان او په کور کې په نظر بندۍ کې تېر کړل او په ۲۰۰۹ کال کې پر یوه ډېر کوچني جرم تورن وپېژندل شو. د هغه جرم دا و، چې د کمونېست گوند د لوړ پوړو چارواکو له اجازې پرته یې د یوې داسې سترې کمپنۍ د جوړولو هوډ کړی و، چې د دولت تر کنټرول لاندې کمپنیو سره یې رقابت کولای شوای. دا قضیه په حقیقت کې د نورو لپاره یو لوی درس و. په چین کې د دای په څېر پانگوالو پر وړاندې د حکومت چلند د تعجب خبره نه ده. د دنگ شیاپینگ یو نږدې ملگری او د بازار د لومړنیو اصلاحاتو طراح چن یون[1] د اقتصاد په اړه د کمونېست گوند د اکثریت کادري غړو لیدلوری د «مرغۍ په قفس کې» په اصطلاح خلاصه کوي: د چین اقتصاد هغه مرغۍ ده چې د دولت تر ولکې لاندې قفس کې بندي ده او دغه قفس باید ازاد او پراخ کړل شي، څو مرغۍ سالمه او متحرکه پاتې شي. خو دروازه باید خلاصه نه شي، ځکه چې مرغۍ الوځي. کله چې په ۱۹۸۹ کال کې «جیانگ زیمن» د کمونېست گوند عمومي منشي شو، تر دې هم وړاندې لاړه او د هغه ځینو څرگندونو د پانگوالو او سوداگرو په اړه د گوند شکونه نور هم زیات کړل، هغه وویل:«د ځان په گټه سوداگر او کاروباریان، چې دوکه بازان او درغلگر دي، بډې ورکوي او له مالیاتو اوړې سپکوي.» په

[1] Chen Yun

۱۹۹۰ یمه لسیزه کې حتی کله چې بهرني پانګوال په چین ور مات وو او دولتي کمپنۍ د حکومت له لوري هڅول کېدې چې پرمختګ وکړي، خصوصي پانګوال د خپلې پانګې په اړه په شک او تردید کې وو. د زیاترو پانګوالو شتمنۍ کنګل شوې او ان زندان ته واچول شول. که څه هم د پانګوالو په اړه د چیانګ زیمن په څېر لیدلوري اوس په چین کې نسبتاً خپل جذابیت له لاسه ورکړی، خو لا هم دود دی. د یوه چینايي اقتصاد پوه په وینا، سترې دولتي کمپنۍ حق لري چې په سترو پروژو او فعالیتونو کې برخه واخلي، خو کله چې د خصوصي کمپنیو خبره مطرح کېږي او په ځانګړې توګه له دولتي کمپنیو سره د رقابت خبره؛ بیا له هرې خوا ستونزې سر راپورته کوي. که څه هم دا مهال په چین کې خصوصي کمپنۍ ښه ګټور فعالیتونه لري، خو زیاتره اقتصادي چارې د دولت او کمونېست ګوند تر څار او کنټرول لاندې دي. ژورنالېست «ریچارډ مک ګریګور»[1] په یوه راپور کې لیکي چې په چین کې د هرې سترې دولتي کمپنۍ د مشر پر مېز یو سور رنګه ټیلیفون ایښی، کله چې زنګ ورته راشي، د ګوند له دفتره ورسره اړیکه نیول شوې وي او کمپنۍ ته سپارښتنې کوي چې څه باید وکړي، چېرته پانګونه وکړي او هدف یې باید څه وي. دغه ستر شرکتونه لا هم د دولت تر امر لاندې دي او کمونېست ګوند واک لري چې له کوم دلیل پرته د شرکت د مدیرانو د ګوښه کولو پرېکړه وکړي، نوي کسان وګوماري او یا ارتقا ورکړي. دغه داستان ښيي چې چین د پرانیستو بنسټونو په لور اوچت ګامونه نه دي اخیستي او هغه څه چې اوس وینو، په تېرو درې لسیزو کې

[1] Richard McGregor

نمایشي وده ده. زیاتره پانګوال او په ځانګړې توګه هغه کسان چې په بېجنګ کې د کمونېست ګوند د مشرانو او غړو ملاتړ لري، له امنیت څخه برخمن دي. زیاتره دولتي کمپنۍ د ګټې په لټه کې دي او په نړیوال مارکېټ کې سیالي کوي. په چین کې دا بدلون د ماوو په دورې پورې اړه لري. څرنګه چې په تېر فصل کې مو ولوستل، چین په لومړي ځل د دینګ شیاپینګ د اصلاحاتو پر مټ وده وکړه، چې دغه اصلاحات له زېرښونکو بنسټونو څخه د پرانیستو بنسټونو په لور پر حرکت متمرکز وو. دغه وده لا هم دوام لري، په داسې حال کې چې د لا ډېر پرانیستو بنسټونو په لور د اقتصادي بنسټونو مزل ډېر سوکه دی. چین د ارزانه کارګرو د عرضه کولو او بهرنیو مارکېټونو، پانګونې او ټکنالوژۍ ته د لاسرسي له لارې پرېمانه ګټه ترلاسه کوي. سره له دې چې اوسمهال د چین اقتصادي بنسټونه د تېرو دېرشو کلونو په پرتله د پاموړ پرانیست او اصلاح شوي، خو بیا هم د چین وده تر زېرښونکو بنسټونو لاندې د ودې یوه بېلګه ده. سره له دې چې چین په دې وروستیو پر ټکنالوژۍ او نوښتونو ډېر تمرکز او ټینګار کوي، خو د دې هېواد اقتصادي وده د موجوده ټکنالوژۍ پر کارونې او مخ پر ودې پانګونې باندې ولاړه ده، نه پر خلاق تخریب. په دې برخه کې یو حقیقت دا دی چې په چین کې د مالکیت حقونه په بشپړه توګه خوندي نه دي. کله کله د 'دای' په څېر د پانګوالو شتمنۍ کنګل او مصادره کېږي. د کارګرو د ګومارنې په برخه کې سخت مقررات وضع شوي او د مالکیت اساسي حق چې په خپل زړه د کاري ځواک پلورل دي، لا هم ډېرې نیمګړتیاوې لري. دا حقیقت چې د ګوند د محلي کادرونو او له ملاتړ پرته په بېجنګ کې

ډېر لږ شمېر ښځې او نارینه په اقتصادي فعالیتونو کې ګډون کولای شي، ښيي چې چین له پرانیستو بنسټونو څومره واټن لري. د پانګوالو- سوداګرو او کمونېست ګوند ترمنځ اړیکې او نږدېوالی ډېر مهم دي. هغه کاروباریان چې د ګوند ملاتړ له ځان سره لري، په ډېر اسانه شرایطو قراردادونه ترلاسه کولای شي او دوی کولای شي چې د عادي وګړو ځمکې غصب کړي او له هر راز وېرې پرته قوانین او مقررات تر پښو لاندې کړي. که څوک د دغو سوداګرو د کار پر وړاندې خنډ شي، تر پښو لاندې او حتی د زندان یا مرګ له سزا سره به مخ شي. په چین کې د کمونېست ګوند واک او زبېښونکو بنسټونه موږ ته د ۱۹۵۰ مې او ۱۹۶۰ مې لسیزو ترمنځ د شوروي اتحاد اقتصادي وده را په زړه کوي، چې د دواړو ترمنځ ډېر ورته والی لیدل کېږي. خو د دواړو ترمنځ ځیني مهم توپیرونه هم شته. شوروي اتحاد ځکه د زبېښونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو پر مټ ودې ته ورسېد، چې سرچینې یې د یوه متمرکز سیستم له لارې د صنعت سکتور؛ په ځانګړې توګه د وسلو تولید او درنو صنایعو ته ځانګړې کړې. له خلاق تخریب پرته تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده اسانه ده. د چین اقتصادي بنسټونو له شک پرته چې د شوروي د اقتصادي بنسټونو په پرتله پرانیستي دي، خو د چین سیاسي بنسټونو تر اوسه هم خپل زبېښونکی ماهیت او طبعیت ساتلی دی. په چین کې کمونېست ګوند مطلق واک لري او پر ټولې دولتي بیروکراسۍ، پوځ، رسنۍ او اقتصاد مسلط دی. د چین د خلکو ازادي محدوده ده او په سیاسي بهیر کې یې مشارکت ډېر کمرنګه دی. باور دا و چې د

چین اقتصادي وده به دغه هېواد ته ولسواکي او پلورالېزم ډالۍ کړي. په ۱۹۸۹ کال کې داسې انګېرل کېده چې د تیانمن[1] میدان لاریونونه به سیاسي فضا پراخه او حتی د کمونېست رژیم په ړنګېدو به تمام شي، خو لاریونوال تر زغروالو ټانکونو لاندې شول او تاریخ اوس دا پېښه د یوه سوله ییز انقلاب پر ځای د 'تیانمن ټولوژنې' په نامه یادوي. د تیانمن تر پېښې وروسته د چین سیاسي بنسټونه له بېلابېلو اړخونو نور هم زبېښونکي شول. د کمونېست ګوند د عمومي منشي ژاو زیانګ په څېر اصلاح غوښتونکي چې په تیانمن میدان کې د معترضو محصلینو ملاتړی و، له ګوند څخه ګوښه کړل شو، ګوند د مدني ازادیو او رسنیو پر وړاندې له تعصب او تاوتریخوالي ډک ګامونه پورته کړل. ژاو زیانګ پنځلس کاله په کور کې نظر بند و او د هغه د خدمتونو سوابق په تدریجي توګه له منځه یووړل شول، تر څو د بدلون غوښتونکو لپاره یو مثال او سمبول ونه ګرځي. په چین کې پر رسنیو او انټرنېټ د کمونېست ګوند سانسور او څار بېساری دی، چې دا کار د ځاني سانسور «self-censorship» له لارې ترسره کېږي: رسنۍ پوهېږي چې د ژاو زیانګ یا لیو ژیابو (د دولت ستر منتقد او د ولسواکۍ غوښتونکی دی چې ان د نوبل جایزې تر لاسه کولو پر مهال هم په زندان کې و) نومونه به خوله نه اخلي. ځاني سانسور د یوه ځانګړې دستګاه پر مټ ترسره کېږي، چې ټول مکالمات، مراسلات او اړیکې څاري، وېب پاڼې او ورځپاڼې بندوي او حتی په انټرنېټ کې پر ځانګړو مطالبو او خبرونو بندیز لګوي. کله چې په ۲۰۰۹ کال کې د ګوند د منشي هوجنټاو د زوی د مالي

[1] Tiananmen

فساد په اړه خبرونه خپاره شول، د دې خبر د سانسور هڅې وشوې. د ګوند د سانسور ادارې نه یوازې چینایي رسنۍ د دې خبر له پوښښ څخه منع کړې، بلکې د نړیوالو رسنیو نیویارک ټایمز او فایننشل ټایمز خبرونه یې هم سانسور کړل. پر اقتصادي بنسټونو د کمونېست ګوند د حاکمیت له امله، په چین کې د خلاق تخریب د پراختیا مخه نیول شوې ده او تر هغه چې په سیاسي بنسټونو کې اساسي اصلاحات نه وي راغلي، دا وضعیت به همداسې دوام کوي. په چین کې د سړي سر کلنی عاید د متحده ایالتونو او لوېدیځې اروپا په پرتله کم دی. د چین اقتصادي وده د پخواني شوروي اتحاد په پرتله متفاوته ده او یوازې پر پوځي او درنو صنایعو یې تکیه نه ده کړې. چینایي صنعتکاران ډېر نوښتګر او هڅاند دي. په ټوله کې ویلی شو چې که چین له زبېښونکو بنسټونو څخه پرانیستو بنسټونو ته حرکت ونه کړي، ښایي اوسنۍ وده یې ټکنۍ شي. د چین تجربه د دې هېواد د اقتصاد د راتلونکې په اړه جالبې پوښتنې را ولاړوي او تر ټولو مهمه دا چې دغه ډول وده موږ ته ښیي چې تر استبداد لاندې اقتصادي وده څومره زړه راښکونکې او جذابه ده. دغه ډول وده د «واشنګټن اجماع»[1] لپاره د بدیل په توګه وړاندې کېږي، هغه اجماع چې د ازاد بازار او تجارت پر ارزښت او د نړۍ په لږ پرمختللو سیمو کې د اقتصادي ودې لپاره د بنسټونو پر اصلاح ټینګار کوي. که څه هم د استبدادي ودې موډل یوه برخه د 'واشنګټن اجماع' په وړاندې له غبرګون څخه سرچینه اخلي، خو دغه موډل په حقیقت کې د واکمنانو لپاره ځکه جذاب دی چې تل په واک کې

[1] Washington consensus

پاتې شي او پر زبېښونکو بنسټونو کنټرول ولري او له همدې لارې خپل مشروعيت ترلاسه کړي. زموږ د تيورۍ له مخې، تر زبېښونکو بنسټونو لاندې دغه ډول وده، په ځانګړې توګه په متمرکزو دولتونو کې ممکنه ده او کېدای شي چې دا له کمبوديا او ويتنام څخه نيولې تر برونيډي، ايتوپيا او روندا پورې هېوادونو لپاره يو ښه زېری وي. خو زموږ تيوري دا هم وايي چې د زبېښونکو بنسټونو وده تلپاتې نه ده. د چين اوسنی اقتصاد چې پر هولناکې ودې، له بهره پر واردېدونکې ټکنالوژۍ او بهر ته د ارزانه توليدي توکو پر صادراتو ولاړ دی؛ ښايي تر يوې مودې دوام وکړي. همدارنګه د چين اقتصادي وده به هغه وخت پای ته ورسېږي، کله چې په دې هېواد کې د ژوند معيارونه د منځني عايد لرونکو هېوادونو سره برابر شي. ښايي په راتلونکو څو لسيزو کې د چين کمونېست ګوند او پر اقتصادي سرچينو د ناستو واکمنانو لپاره لومړيتوب دا وي چې خپل واک او ځواک ټينګه وساتي. په دې اساس، تاريخ او زموږ تيوري وړانديز کوي چې له ټکنالوژيکي نوښتونو او خلاق تخريب سره مل اقتصادي وده به د چين په برخه نه شي او د دې هېواد نمايشي اقتصادي وده به ورو ورو له سترګو پناه شي. خو دا له مخکې تعين شوی برخليک نه دی او که چين مخکې تر دې چې تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده يې ټکنۍ شي، پرانيستي سياسي بنسټونه کولای شي چې دغه برخليک بدل کړي. لکه څرنګه چې وروسته به پرې خبرې وکړو، ډېر کم دلايل شته چې د پرانيستو سياسي بنسټونو په لور د چين ورتګ ته هيله مندي راکموي او نه هم دا اټکل کېدای شي چې دغه ډول بدلون به په اتومات ډول او له کوم کړاو پرته

پېښېږي. ان په خپله د کمونېست ګوند له منځه ځیني کسان د دې احتمالي خطر په اړه اګاه دي او د سیاسي اصلاحاتو چې موږ یې هماغه د 'پرانیستو بنسټونو په لور حرکت' بولو، په لټه کې دي. د ګوند یوه مخکښ غړي او لومړي وزیر «وین جیابو» په دې وروستیو کې خبرداری ورکړ چې که سیاسي ریفورم ته پام ونه شي، ښایي د چین اوسنۍ وده ټکنۍ شي. ولو که ځیني کسان د وین خبرو ته د شک په سترګه هم ګوري، خو زموږ په اند د هغه دغه تحلیل د راتلونکو پېښو په اړه وړاندوینه ده. بلخوا په لوېدیځ کې یو شمېر کسان د وین له څرګندونو سره موافق نه دي. د هغوی په باور چین هڅه کوي چې د پرانیستو بنسټونو پر ځای تر استبداد لاندې ودې یو بل زبېښونکی موډل رامنځته کړي. خو دا خبره سمه نه ده. موږ تر اوسه د چین د پرمختګ په برخه کې مهم بدلونونه لیدلي دي: په کمونېستي اقتصادي بنسټونو کې ژور بدلونونه او پر ځای یې د داسې بنسټونو رامنځته کېدل چې سوداګري او ګټمنتیا یا مولدیت تشویقوي. له دغه لیدلوري کولای شو ووایو چې د هغو هېوادونو او چین ترمنځ چې له زبېښونکو بنسټونو څخه د پرانیستو بنسټونو په لور یې ګامونه اخیستي دي، توپیر نه شته؛ ولو که په یادو هېوادونو کې د چین په څېر زبېښونکي سیاسي بنسټونه حاکم هم وي. د چین اوسنۍ اقتصادي وده د هغه د زبېښونکو سیاسي بنسټونو کمال نه دی، بلکې د چین د تېرو دریوو لسیزو اقتصادي وده له زبېښونکو سیاسي بنسټونو څخه پرانیستو بنسټونو ته د ژور بدلون او انتقال نتیجه ده. په چین کې د زبېښونکو او استبدادي سیاسي بنسټونو موجودیت د بدلون دغه پروسه ستونزمنه او سخته وه. د استبدادي ودې د یوه متفاوت ډول تایید د هغه غیر جذاب ماهیت څرګندوي، خو ادعا

کوي چې استبداد یوازې د انتقال یوه مرحله ده. دا نظریه د سیاسي ټولنپوهنې یوې کلاسیکې تیورۍ[1] 'موډرنیزېشن' ته ور ګرځي چې د «سیمو مارټین لیپسټ»[2] له لوري وړاندې شوې ده. د موډرنیزېشن تیوري وایي چې ټولې ټولنې د ودې پرمهال د موډرنیزېشن، پراختیا، مدنیت او په ځانګړې توګه د ولسواکۍ خوا ته ځي. د موډرنیزېشن تیورۍ پلویان ادعا کوي چې د ډیموکراسۍ په څېر، د ودې پروسې د محصول په توګه پرانیستي بنسټونه هم سر راپورته کوي. که څه هم ډیموکراسي، پرانیستو بنسټونو ته ورته کومه پدیده نه ده، خو منظمې ټاکنې او نسبي سیاسي سیالۍ کولای شي چې د پرانیستو بنسټونو پراختیا ته لار پرانېزي. د موډرنېزېشن تیورۍ نورې نسخې هم ادعا کوي چې باسواده او لوستی کاري ځواک کولای شي چې په طبیعي ډول ډیموکراسۍ او د کارنده بنسټونو جوړېدو ته لار هواره کړي. د موډرنېزېشن تیورۍ په 'پوسټ موډرن' نسخه کې د نیویارک ټایمز کالم لیکونکی «توماس فریډمن» تر دې هم مخکې تللی او زیاتوي: کله چې په یوه هېواد کې د مک ډونالډ رستورانتونو شمېر کافي حد ته ورسېږي، ډیموکراسۍ او بنسټونو ته لار پرانیستل کېږي. دا ټول یو خوشبینانه انځور وړاندې کوي. په وروستیو شپېتو کلونو کې د زېږنبونکو بنسټونو لرونکو هېوادونو په شمول، ګڼو هېوادونو یوه اندازه اقتصادي وده تجربه کړې ده او په مسلکي کاري ځواک کې یې هم د پامور زیاتوالی راغلی دی. کله چې د دغو هېوادونو په عوایدو او د سواد په کچه کې زیاتوالی رامنځته کېده، نو اړتیا وه

[1] The theory of modernization
[2] Seymour Martin Lipset

چې له دې سره جوخت ډیموکراسۍ، بشري حقونو، مدني ازادیو او د مالکیت خوندي حقونو هم سر راپورته کړی وای. د موډرنیزېشن تیوري د علمي مرکزونو دننه او بهر ډېر پلویان لري. مثلاً؛ د چین په اړه د متحده ایالتونو سیاست د همدې تیورۍ پر اساس جوړ شوی دی. جورج ډبلیو بوش د چین د ډیموکراسۍ په اړه د امریکا متحده ایالتونو سیاست دا ډول خلاصه کوي:«له چین سره ازادانه سوداګري او راکړه ورکړه وکړئ، وخت زموږ په ګټه دی.» د دې نظریې له مخې د چین او لوېدیځ ترمنځ ازاده سوداګري کولای شي چې په دې هېواد کې سیاسي پراختیا ته لار پرانېزي او لکه څرنګه چې د موډرنیزېشن تیوري اټکل کوي، دا پراختیا ښایي په چین کې د ولسواکۍ د ټینګښت او د بنسټونو د بدلون لامل شي. خو بل پلو د ۱۹۸۰ یمې لسیزې له نیمايي راهیسې د چین او متحده ایالتونو ترمنځ چټکې پراخېدونکې سوداګرۍ په چین کې د ولسواکۍ د ټینګښت په برخه کې چنداني اغېز نه دی او په نړیوال اقتصاد کې د دې هېواد لا ډېره ښکېلتیا به هم په دې برخه کې ډېر کار و نه کړي. د امریکا تر یرغل وروسته د عراقي ټولنې او ډیموکراسۍ د راتلونکې په اړه تحلیلونه هم د موډرنیزېشن تیورۍ په څېر خوشبینانه دي. که څه د صدام حسین د واکمنۍ پر مهال د عراق اقتصاد په ناوړه حالت کې و، خو دغه هېواد په ۲۰۰۲ کال کې د افریقا جنوبي صحرا هېوادونو په څېر بېوزله نه و او نسبتاً ښه باسوده وګړي یې هم لرل. د عراق په اړه باور دا و، چې په دغه هېواد کې د ولسواکۍ او مدني ازادیو د ټینګښت او حتی د پلورالېزم لپاره چاپېریال مساعد دی. خو دا هیلې ډېر ژر هغه وخت تر خاورې لاندې شوې، چې عراق د کورنۍ جګړې او بې ثباتۍ د بلا خولې ته ولوېد.

په ناکامو دولتونو کې د زبېښونکو بنسټونو لپاره د حللارې په توګه د موډرنیزېشن تیورۍ تجویز هم ناسم کار دی او هم بې ګټې. د موډرنیزېشن تیورۍ یو قوي دلیل دا دی، چې شتمن هېوادونه ډیموکراټیک رژیمونه لري، مدني او بشري حقونو ته په کې درناوی کېږي، خوځنده بازارونه او په لویه کې پرانیستي بنسټونه لري. خو که په دې برخه کې د موډرنیزېشن تیوري تایید کړو، نو د اقتصادي ودې په برخه کې به مو د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو رول تر پوښتنې لاندې راوستی وي. لکه څرنګه چې د کتاب په اوږدو کې مو ولوستل، هغو ټولنو چې په تېرو ۳۰۰ کلونو کې پرمختګ وکړ او نن ورځ نسبتا شتمنې دي، پرانیستي بنسټونه یې لرل. که حقایقو ته په متفاوته بڼه نظر وکړو، نو دا هغه شواهد دي چې موږ یې نن په خپلو سترګو وینو: هغو ملتونو چې په تېرو څو پېړیو کې پرانیستي اقتصادي او سیاسي بنسټونه بنا کړل، دوامدارې اقتصادي ودې ته ورسېدل، خو هغو استبدادي رژیمونو چې که څه هم په تېرو شپېتو یا سلو کلونو کې یې چټکه اقتصادي وده تجربه هم کړه، خو د لیپسټ د موډرنیزېشن تیورۍ خلاف ولسواک نه شول. دا د حیرانتیا خبره نه ده. تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده دقیقاً چې ممکنه ده، ځکه چې دا کار د دې بنسټونو د حتمي یا خپلسري مرګ په معنا نه دی. دغه ډول وده له دې کبله ممکنه ده، چې پر زبېښونکو بنسټونو واکمنه ډله اقتصادي ودې ته د ګواښ په سترګه نه ګوري، بلکې له ۱۹۸۰ یمې لسیزې وروسته د چین کمونېست ګوند په څېر یې د خپل رژیم د پایښت لپاره ضرور ګڼي. همدارنګه د روسیې، ګابون، سعودي عرب او وینزویلا په څېر د استبدادي رژیمونو وده به چې د طبیعي

سرچينو پر استخراج ولاړه ده، د پرانيستو بنسټونو د رامنځته کېدو لامل نه شي. تاريخي شواهد هم ډېر لږ له موډرنيزېشن تيورۍ سره اړخ لګوي. ګڼ هوسا ملتونه د تاريخ په اوږدو کې ځپونکو ديکتاتوريو او زبېښونکو بنسټونو ته تسليم شول او د هغو هرکلی يې وکړ. جرمني او جاپان د نولسمې پېړۍ په نيمايي کې د نړۍ شتمن هېوادونه وو او ښه باسوده وګړي يې لرل. خو دې کار په جرمني کې د ملي سوسياليست ګوند او په جاپان کې د يوه داسې رژيم د رامنځته کېدو چې د جګړې له لارې يې نړۍ د تسخير هوډ درلود، مخه ونه نيوله. دغو رژيمونو هم سياسي او اقتصادي بنسټونه د زبېښناک په ناروغۍ اخته کړل. ارجنټاين هم په نولسمه پېړۍ کې د نړۍ شتمن هېواد و چې له برېټانيا سره په يو رديف يا تر دې هم مخکې و، دا ځکه چې د نړۍ د نويو پراخېدونکو سرچينو له ګټو برخمن و. همدارنګه ارجنټاين په لاتينه امريکا کې تر ټولو با سواده نفوس درلود، خو د پلوراليزم او ولسواکۍ په برخه کې بيا د لاتينې امريکا له نورو هېوادونو مخکې نه و. دلته پر له پسې کودتاوې کېدې او لکه څرنګه چې په يوولسم څپرکي کې مو ولوستل، حتی هغه مشران چې د ټاکنو له لارې انتخابېدل، چلند يې د يوه مستبد او ديکتاتور په څېر و. له دې وروسته هم په ارجنټاين کې د پرانيستو بنسټونو په برخه کې پرمختګونه ناچيزه دي او څرنګه چې په ديارلسم څپرکي کې مو وليدل، په اوسنۍ يوويشمه پېړۍ کې هم د ارجنټاين حکومت کولای شي چې له کوم خنډ پرته د خلکو شتمنۍ مصادره او غصب کړي. دا ټول موارد موږ ته ډېرې مهمې ايډياوې روښانه کوي. لومړی؛ که څه هم تر زبېښونکو بنسټونو او استبداد لاندې د چين اقتصادي وده به تر يوې مودې دوام وکړي، خو دا وده به پر

دوامدارې ودې چې د رښتینو پرانیستو بنسټونو او خلاق تخریب پر مټ رامنځته کېږي، بدله نه شي. دویم دا چې موږ باید د موډرنیزېشن تیورۍ پر دغې ادعا چې وایي چې د استبداد تر سیوري لاندې وده به په تدریج ولسواکۍ او پرانیستو سیاسي بنسټونو ته لار پرانېزي، حساب ونه کړو. چین، روسیه او نور یو شمېر نور استبدادي رژیمونه چې په وروستیو کې یو لړ اقتصادي پرمختګ ته رسېدلي دي، احتمالا چې د زبېښنونکې ودې له محدودیتونو سره به مخ شي. درېیم دا چې استبدادي وده په اوږد مهال کې نه ممکنه ده او نه پاتې کېدونکې، نو په دې توګه دا ډول جوړښت باید د نړیوالې ټولنې له لوري د لاتینې امریکا، اسیا او افریقایي ملتونو لپاره د تایید وړ ونه ګرځي.

هوساینه رامنځته کېږي، جوړېږي نه

زموږ د تیورۍ برعکس؛ د ناپوهۍ فرضیه د بېوزلۍ ستونزې د حل لپاره جلا تجویز لري: که ناپوهۍ موږ دغه ځای ته رسولي یوو، نو روښنګري او د واکمنانو او پالیسي جوړوونکو پوهول کولای شي چې موږ له دغه وضعیته وژغوري او سیاستوالو ته په دې اړه د سمو لارښوونو او قناعت ورکولو له لارې چې ښه اقتصاد څه شی دی، کولای شو چې په ټوله نړۍ کې اقتصادي هوساینه ډیزاین او جوړه کړو. په دویم څپرکي کې مو د ناپوهۍ د فرضیې په اړه بحث کې ولوستل چې د ۱۹۷۰ یمې لسیزې په لومړیو کې د ګانا د لومړي وزیر کوفي بوسیا تجربه پر دې ټینګار کوي چې د هغو سیاستونو عملي کول چې د مارکېټ د ناکامۍ احتمال کموي او اقتصادي وده هڅوي، د سیاستوالو ناپوهي نه ده، بلکې هغه انګېزې او محدودیتونه

دي چې ټولنې د خپلو سیاسي او اقتصادي بنسټونو له امله ور سره مخ دي. لا هم د ناپوهۍ فرضیه په لوېدیځ کې د پالیسي جوړوونکو کړیو ترمنځ برلاسې ده او پر دې تمرکز کوي چې اقتصادي هوساینه څنګه ډېزاین او جوړه شي. د اقتصادي هوساینې د جوړېدو په برخه کې دوه ډوله هڅې کېږي. لومړی ډول یې د نړیوالو سازمانونو لکه د پیسو نړیوال صندوق له لوري حمایه کېږي او وروسته پاتې والی د ناکاره پالیسیو او بنسټونو لامل ګڼي. دغه سازمانونه د بېوزلو هېوادونو لپاره د اصلاحاتو یو لېست چمتو کوي او دولتونو ته یې د عملي کولو لپاره ورکوي. (د واشنګټن اجماع د دغه نوملړ یا لېست یوه برخه ده.) دغه اصلاحات د لوی اقتصاد د ثبات، په لوی اقتصاد کې مهم اهداف لکه د حکومت د جوړښت کوچني کول، د اسعارو انعطاف منونکی نرخ او د پانګې ازادي په بر کې نیسي. یاد اصلاحات همدارنګه د کوچني اقتصاد پر اهدافو لکه خصوصي سازۍ، اغېزناکو عامه خدمتونو او د ښې حکومتولۍ له لارې د فساد پر ضد مبارزې باندې ټینګار کوي. که څه هم ځیني اصلاحات کېدای شي چې معقول وي، خو په واشنګټن، لندن، پاریس او د نړۍ په نورو برخو کې د مېشتو نړیوالو مرستندویو سازمانونو دغه تګلاره ناسمه ده او یاد سازمانونه د اقتصادي هوساینه په برخه کې د سیاسي بنسټونو د رول او پالیسۍ جوړونې پر وړاندې د خنډونو په پېژندنه کې پاتې راغلي دي. د نړیوالو سازمانونو له لوري په بېوزلو هېوادونو کې د اقتصادي هوساینې د جوړولو لپاره د غوره پالیسیو او بنسټونو سمبالولو هڅې بریالۍ نه دي، ځکه چې هغوی د ناکاره سیاستونو او بنسټونو په ریښو پسې نه ځي، بلکې فکر کوي چې بېوزله هېوادونه د رهبرانو د ناپوهۍ له امله په دې برخلیک اخته

شوي دي. پایله یې دا کېږي چې دغه پالیسۍ او اصلاحات عملي بڼه نه پیدا کوي او یوازې نوم یې پاتې کېږي. مثلاً؛ د نړۍ ګڼ هېوادونه ظاهراً دغه ډول اصلاحات عملي کوي، خو لکه څرنګه چې لیدل کېږي، له ۱۹۸۰ یمې او ۱۹۹۰ یمې لسیزې راپدېخوا د لاتیني امریکا مرسته اخیستونکي هېوادونه لا هم په رکود کې وو. پر دې اصلاحاتو سربېره هم یادو هېوادونو پخوانیو تګلارو ته دوام ورکاوه. د نړیوالو سازمانونو په وینا د لوی اقتصاد د اهدافو د عملي کولو لپاره مرکزي بانکونه لا ډېر خپلواک شي. دا سپارښتنې یوازې د تیورۍ په کچه پاتې شوې او عملي بڼه یې پیدا نه کړه او یا هم نور سیاسي ملحوظات یې پر وړاندې خنډ شول. دا په اصولو کې معقول نظر و. د نړۍ ګڼو هېوادونو تر خپلو ملي عوایدو ډېرې پیسې مصرفولې او بیا به یې د کسر د جبران په موخه مرکزي بانکونه هڅول چې نورې پیسې چاپ کړي. دا کار د انفلاسیون سبب کېږي او انفلاسیون په بازار کې بې ثباتي او غیر ډاډمن چاپېریال رامنځته کوي. د تیورۍ له مخې انګېرنه دا وه چې د مرکزي بانکونو خپلواکي به د جرمني د «بونډس بانک» په څېر د سیاسي فشارونو پر وړاندې مقاومت وکړي او د انفلاسیون مخه به ونیسي. د زیمبابوې ولسمشر رابرټ موګابې د نړیوالو ځینې سپارښتنې عملي کړې او په ۱۹۹۵ کال کې یې اعلان وکړ چې د زیمبابوې مرکزي بانک په خپلو چارو کې مستقل دی. تر دې مخکې په زیمبابوې کې د انفلاسیون کچه د ۲۰ سلنې په شاوخوا کې وه، خو په ۲۰۰۲ کال کې دا کچه ۱۴۰، په ۲۰۰۳ کال کې ۶۰۰ ، په ۲۰۰۷ کال کې ۶۶،۰۰۰ او په ۲۰۰۸ کال کې ۲۳۰ میلیونه سلنې! ته لوړه شوه. په داسې یو هېواد کې چې

ولسمشر يې د لاټرۍ ټکټ ګټي، نو د تعجب خبره نه ده چې د مرکزي بانک د استقلاليت پرېکړه به په رښتينې معنا عملي بڼه پيدا کوي.د زيمبابوې د مرکزي بانک مشر پوهېده چې په سيريليون کې د مرکزي بانک مشر چې د ولسمشر سياکا سټيونز مخالفت يې کړی و، له څه ډول برخليک سره مخ شو. د بانک خپلواکي او نه خپلواکي د زيمبابوې مرکزي بانک د مشر لپاره سخته پرېکړه وه، ځکه چې د هغه شخصي ژوند ور پورې تړلی و. خو ټول هېوادونه د زيمبابوې په څېر نه وو. په ۱۹۹۰ يمه لسيزه کې د ارجنټاين او کولمبيا مرکزي بانکونه هم خپلواک شول او د انفلاسيون د کابو کولو په برخه کې يې خپله دنده په ښه توګه سر ته ورسوله. کله چې په يادو هېوادونو کې له ټاکنو پرته واک ته د رسېدو نورې لارې وتړل شوې، نو سياستوالو د پيسو د چاپ له لارې د خلکو ملاتړ او رايو اخيستو ته مخه کړه. کله چې د پيسې چاپ هم نتيجه ور نه کړه، د نورو لارو چارو په فکر کې شول. په دواړو هېوادونو کې د مرکزي بانک استقلاليت په دولتي لګښتونو کې د بېساري زياتوالي سبب شو او دولت مجبور و چې دا کسر د پورونو له لارې جبران کړي. د اقتصادي هوساينې د جوړولو لپاره يوه بله نظريه هم شته چې اوسمهال ډېره دود ده. د دې نظريې پر بنسټ هېڅ داسې اسانه لار نه شته چې له مخې يې بېوزله هېوادونه په يوه ورځ او يا په څو لسيزو کې شتمن شي. دا نظريه ادعا کوي چې په بازار کې ځيني نيمګړتياوې شته چې د غوره لارښوونو له لارې د حل وړ دي او که پاليسي جوړوونکي له فرصته ګټه واخلي، نو اقتصادي هوساينه به رامنځته شي. ياده نظريه همدا راز ادعا کوي چې په بېوزلو هېوادونو کې د مارکېټ کوچنۍ نيمګړتياوې په هره برخه کې وجود لري، لکه په تعليمي سيستم،

روغتیا او د بازار د تنظیم په برخه کې. دا خبره بې له شکه سمه ده. خو ستونزه دا ده چې د بازار ناکامي یا نیمګړتیا د یوه کنګل د څوکې په څېر ده، چې ریښې یې په زیږېښونکو بنسټونو کې دي. لکه څرنګه چې په بېوزلو هېوادونو کې د لوی اقتصاد ناکاره پالیسۍ کوم تصادفي عمل نه دی، نو نیمګړی او ناکاره تعلیمي سیستم یې هم تصادفي عمل نه شي ګڼل کېدای. د مارکېټ نیمګړتیا یا ناکامې ښایي د ناپوهۍ له امله نه وي. پالیسي جوړوونکي او بیروکراټان ښایي په خپله د ستونزې برخه وي او هغه اصلاحات چې د دې نیمګړتیاوې د هوارې لپاره عملي کېږي، ښایي معکوسه نتیجه ولري، ځکه چې د واک پر ګدۍ ناست کسان د ستونزې په ریښو پسې نه ځي. دا ستونزه د هند په راجستان کې د روغتیایي سیستم د اصلاح په برخه کې د سېوا ماندیر «Seva Mandir» په نامه د یوې نا دولتي موسسې په فعالیتونو کې ښه انځور شوې ده. په هند کې د روغتیایي سیستم نیمګړتیا او نا اغېزمنتوب ژورې ریښې لري. په هند کې د دولت له لوري د روغتیایي خدمتونو او اسانتیاوو برابرول یوازې د شعار او نظر تر بریده دي، خو په عمل کې حتی تر ټولو بېوزله هندیان دولتي روغتیایي خدمتونو ته لاسرسی نه لري، بلکې خلک خصوصي روغتونونو ته مراجعه کوي چې خدمات یې ډېر ګران، غیر منظم او حتی کله نا کله غیر معیاري وي. خلک د ناپوهۍ او مستۍ له مخې دا کار نه کوي، بلکې دولتي خدمات او کار نه شته. که یو هندی روغتیایي مرکز ته لاړ شي، نو هلته به نه یوازې ډاکټر او نرس پیدا نه کړي، بلکې د ټرلو دروازو له امله به د روغتون یا کلنیک ودانۍ ته هم داخل نه شي. سېوا ماندیر موسسې په ۲۰۰۶ کال کې

د اقتصاد پوهانو له یوې ډلې سره یو پلان طرحه کړ، څو د راجستان په کلیو او بانډو کې روغتیاپالان او ډاکټران کار ته تشویق شي. دا یوه ډېره ساده طرحه وه: د ډاکټرانو لپاره د حاضرۍ ډیجیټلي ماشینونه ولګول شول. ډاکټران اړ وو چې دندې ته د راتګ، په کار کې د موجودیت او د بېرته د تګ پر مهال خپل کارتونه په ورځ کې درې ځله په ماشین کې چک کړي. که دغې طرحې کولای شول چې د روغتیایي ستونزو کمیت او کیفیت اصلاح او په دې برخه کې ټولې ستونزې حل کړي، نو دا به اوس د پراختیا په برخه کې د لویو ستونزو د حل لپاره یوه ساده تیوري یا نظریه وای. د دې طرحې په عملي کولو سره د ډاکټرانو د حضور او موجودیت ستونزه د لنډ وخت لپاره حل شوه، خو یو کال وروسته د روغتیا محلي ادارې د سیوا ماندیر طرحه وننګوله. بېرته د پخوا په څېر غیر حاضري او له کار څخه تېښته پیل شوه. د حاضرۍ برېښنایي ماشینونه خراب یا مات شول او حکومتي ادارو له سیوا ماندیر موسسې سره د هغو په بیا فعالولو کې مرسته نه کوله. د زور له لارې په ورځ کې درې ځله د حاضرۍ ورکولو ته د ډاکټرانو مجبورول کوم ابتکار نه و. دا په حقیقت کې هغه طریقه ده چې په ټولو صنایعو حتی په هندي صنایعو کې هم ترې کار اخیستل کېږي. په دې توګه، امکان نه لري چې د روغتیایي خدمتونو د وړاندې کولو په برخه کې دا تشویقونکې طرحه دې د ناپوهۍ له امله ناکامه شوې وي. هغه څه چې د پروګرام د عملي کېدو پر مهال پېښ شول په اسانۍ د پوهېدو وړ دي. حکومتي روغتیایي ادارو له دې امله په کار کې بېغوري کوله چې له ډاکټرانو سره یې لاس یو کړی و او ډاکټرانو د همښنۍ تېښتې په جرم کې شریکې وې. کله چې بنسټونه په خپله د ستونزې ریښه وي، نو د

مارکېټ د کوچنیو ستونزو د حل دا ډول نسخې کار نه ورکوي. دلته سیاستوال فاسد نه وو او نه هم داسې ډلې وې چې د بنسټي اصلاحاتو مخه یې نیوله، بلکې محلي روغتیایي ادارو د سیوا ماندیر د طرحې د سبوتاژ او نه عملي کېدو هڅه کوله. د هند دا پېښه موږ ته څرګندوي چې د بازار د کوچنیو نیمګړتیاوو نظریه که څه هم په ښکاره اسانه برېښي، خو په حقیقت کې غولوونکې ده: هغه بنسټونه چې د بازار د نیمګړتیا او ناکامۍ سبب شوي دي، د دې نیمګړتیاوو د حل لپاره د تشویقي پروګرامونو د عملي کېدو مخه هم نیسي. تر څو چې د ستونزو ریښې و نه پلټل شي، د هوساینه د ډیزاین او جوړولو هڅې به ثمر ته ونه رسېږي.

د بهرنیو مرستو ناکامي

د القاعدې له لوري د ۲۰۰۱ کال د سپټمبر یوولسمې تر بریدونو وروسته د امریکا په مشرۍ بهرنیو ځواکونو په افغانستان کې د طالبانو ځپونکی رژیم چې د القاعدې مشرانو ته یې پناه ورکړې وه، را نسکور کړ. افغان جهادي مشران چې د طالبانو د رژیم په راپرځولو کې یې له متحده ایالتونو سره مرسته کړې وه او د حامد کرزي په ګډون یو شمېر نور جلا وطنه افغان سیاستوال د ۲۰۰۱ کال په ډسمبر کې په بُن کې سره جرګه شول او د یوه تړون له لارې یې په افغانستان کې د نوي ډیموکراټیک نظام بنسټ کېښود. د بُن تړون له مخې لومړنی ګام د لویې جرګې جوړول و، چې حامد کرزی یې د موقت حکومت د مشر په توګه وټاکه. د افغانستان د راتلونکې په اړه ډېرې هیلې وې. زیاتره افغانان نوي نظام ته خوښ وو او غوښتل یې چې طالبان نور هېر کړي. افغانستان ته پرېمانه بهرنۍ

مرستې چالانې شوې او نړيوالې ټولنې فکر کاوه چې د افغانستان ټوله او يوازينۍ اړتيا همدا مرستې دي. د ملګرو ملتونو مرستندويه پلاوی او ګڼې نورې نړيوالې انجيوګانې په پلازمېنه کابل کې مېشت شول. په تېرو پنځو لسيزو کې له ناکامو او بېوزلو هېوادونو سره د بهرنيو مرستو ناکامۍ ته په کتو، هغه څه چې په افغانستان کې وروسته پېښ شول، د تعجب وړ نه دي. که د تعجب وړ دي او که نه، بيا هم تېره تجربه تکرار شوه. د مرستندويو ادارو ګڼ کارکوونکي په خپلو شخصي الوتکو کې کابل ته راغلل، انجيوګانې چې بېلابېلې تګلارې او اجنډاوې يې درلودې ښار ته را ورسېدې او د حکومت او نړيوالې ټولنې د استازو ترمنځ په لوړه کچه خبرې پيل شوې. افغانستان ته په ميلياردونو ډالر راغلل، خو ډېره کمه برخه يې پر زېربنا، ښوونځيو، د پرانيستو بنسټونو د پراختيا په موخه پر اغېزناکو عامه خدمتونو او د قانون او نظم پر ټينګښت ولګول شوې. له دې امله چې په افغانستان کې زېربنا ويجاړه شوې وه، د مرستو يوه برخه د ملګرو ملتونو او نورو نړيوالو ادارو د کارکوونکو لپاره د يوې هوايي کرښې په اجاره کولو باندې ولګول شوه. په دويم قدم کې موټر چلوونکو او ژباړونکو ته اړتيا وه. هغه کسان چې څه نا څه انګليسي يې زده وه او همدارنګه يو شمېر ښوونکي په لوړو معاشونو مقرر شول چې دا معاشونه د عادي افغانانو د معاشونو څو برابره لوړ وو. دا چې په بهرنيو مرستندويه موسسو کې زياتره ګومارل شوي افغانان له کافي مهارتونو څخه برخمن نه وو، مرستې د زېربنا د جوړولو پر ځای د افغان دولت د کمزورتيا لامل شوې. د افغانستان په مرکزي سيمو کې کليوالو د راډيو له لارې اورېدلي وو چې په سيمه کې يې د ميليونونو ډالرو په ارزښت د سرپناه جوړونې پروګرام پيلېږي. د افغان

دولت د يوه مشهور جنګسالار اسماعيل خان د بار وړونکو موټرو په مرسته سيمې ته لرګي ولېږدول شول، خو دا لرګي ډېر غټ وو او په کورونو کې ترې استفاده نه شواى کېداى، چې بالاخره کليوالو دا لرګي د سون لپاره وکارول. له کليوالو سره ژمنه شوي ميليونونه ډالر څه شول؟ د دې پيسو ۲۰ سلنه په جينيوا کې د ملګرو ملتونو دفتر مصرف کړې وې، پاتې ۲۰ سلنه په بروکسل کې د مرستندويه موسسې دفتر واخيستې او ۲۰ سلنه يې د درې نورو ډلو ترمنځ ووېشل شوې. د مرستو ډېره کمه برخه له ايران څخه د لرګيو په اخيستلو او د اسماعيل خان د موټرو په واسطه د هغو پر انتقال ولګول شوې. کليو ته د دې بې سايزه لرګيو رسېدل يوه بله معجزه وه. دا په افغانستان کې يوازينی مثال او پېښه نه ده. ګڼې څېړنې ښيي چې د بهرنيو مرستو له ۱۰ تر ۲۰ سلنه په اصلي هدف لګول کېږي. اوسمهال د فساد د هغو دوسيو څېړنه روانه ده چې ادعا کېږي ملګري ملتونه او محلي چارواکي په کې ښکېل دي. خو د بهرنيو مرستو ټوله برخه په فساد کې هم نه ځي، بلکې د چارواکو د بې کفايتۍ او يا هم تر دې ناوړه د مرستندويه موسسو له لوري ضايع کېږي. د بهرنيو مرستو په برخه کې د افغانستان تجربه په حقيقت کې له نورو هېوادونو سره يوه ښه مقايسه وړاندې کوي. په تېرو پنځو لسيزو کې د نړۍ بېلابېلو هېوادونو ته د پراختيايي مرستو په نوم سلګونه ميليارده ډالر ورکړل شوي دي، چې لويه برخه يې د فساد او اضافي لګښتونو له امله ضايع شوې ده، لکه افغانستان. تر ټولو ناوړه دا چې دغه مرستې په افريقا کې د موبوټو په څېر ديکتاتورانو لاس ته ورغلې دي. نوموړې دغه مرستې د سياسي ملاتړ په پېرلو او د ځان

په شتمن کولو باندې ولګولې. هغه بشري مرستې چې په دې وروستيو کې په پاکستان او هايتي کې له ناورين ځپلو سره وشوې، تر هغې ډېرې اغېزناکې وې چې دولتونو ته لاس په کېدې. د پراختيا په نامه د دې مرستو پر ناکامۍ سربېره، بهرنۍ مرستې د لوېديځو دولتونو، نړيوالو سازمانو لکه ملګرو ملتونو او انجيوګانو چې په نړۍ کې له بېوزلۍ سره د مبارزې ادعا کوي، مروجه پاليسي ده. د بهرنيو مرستو دا ناکامه تجربه بيا -بيا تکرارېږي. دا مفکوره چې شتمن لوېديځ هېوادونه بايد له بېوزلۍ سره د مبارزې لپاره له افريقا، سوېلي اسيا، کارابين او مرکزي امريکا سره په لويه کچه پراختيايي مرستې وکړي، د بېوزلۍ د ريښې په اړه د ناسمې پوهې له امله ده. د افغانستان په ګډون د نړۍ ګڼ هېوادونه د خپلو زبېښونکو بنسټونو له امله بېوزله دي، چې يادو بنسټونو د مالکيت حقوق، عامه نظم او قانون له ستونزو سره مخ کړي او په ملي او محلي کچه يې داسې واکمنې ډلې رامنځته کړي چې پر اقتصادي او سياسي چاپېريال مسلط دي. دغه ډول بنسټي ستونزې د بهرنيو مرستو اغېزمنتوب له منځه وړي، ځکه چې چور کېږي او په اصلي هدف نه لګول کېږي. تر ټولو بده دا چې دغه مرستې داسې نظامونه حمايه کوي چې د ټولنې د درد او کړاو لامل ګڼل کېږي.کله چې دوامداره اقتصادي وده له پرانيستو بنسټونو سره تړلې وي، هغو نظامونو ته د مرستو ورکول چې زبېښونکي بنسټونه لري، د ستونزې حل لاره نه ګڼل کېږي. له دې انکار نه شي کېداى چې د نويو ښوونځيو جوړول او ښوونکو ته معاشونه ورکول تر بشري مرستو ښې پايلې لري. که څه هم سلګونه مرستندويان کابل ته راغلل او مرستې يې د عادي افغانانو په ژوند کې هېڅ مثبت بدلون را نه وست، خو پر دې سربېره

د ښوونځیو په جوړولو او د زده کوونکو په شمېر کې د پاموړ زیاتوالی راغی، په ځانګړې توګه د افغان نجونو لپاره چې د طالبانو په وخت کې له زده کړو محرومې وې، ښوونځي پرانیستل شول. اوس مهال د بهرنیو مرستو د اغېزمنتوب په برخه کې یوه نظریه دا ده چې دغه مرستې باید 'مشروطې' شي. د دې نظریې له مخې بهرنۍ مرستې باید مشروطه وي او له مرسته اخیستونکو هېوادونو یې په بدل کې ځیني تعهدات واخیستل شي. مثلاً؛ د ازاد بازار یا ډیموکراسۍ منل. د جورج ډبلیو بوش اداري د «زریزې ننګونو پر وړاندې د مبارزې» تر نامه لاندې د پروګرام له لارې د مرستو د مشروط کېدو په برخه کې اوچت ګامونه پورته کړل، چې له مخې یې راتلونکې مرستې په بېلابېلو اقتصادي او سیاسي برخو کې په اصلاحاتو پورې مشروطې شوې. خو مشروطې مرستې د غیر مشروطو په پرتله دومره اغېزناکې هم نه دي. هغه هېوادونه چې دا شرایط یې پوره کړي او هغه چې نه یې دي پوره کړي، دواړه یو برابر مرستې ترلاسه کوي. دلیل یې ساده دی: هغوی مرستو ته اړتیا لري، که هغه بشري وي یا پراختیایي. دا په بشپړه توګه د اټکل وړ دي چې بهرنۍ مرستې د یوه هېوادونو پر بنسټونو ډېرې لږې مثبتې اغېزې لرلی شي. دا به ډېره حیرانوونکې وي چې سیاکا سټیونز په سیریلیون او موبوټو په کانګو کې د بهرنیو مرستو په بدل کې زیېښونکو بنسټونو ته چې د دوی حیات ور پورې تړلی، د پای ټکی کېږدي. خو دا ټول په دې معنا نه دي چې له بشري مرستو پرته باید نورې مرستې ودرول شي. د بهرنیو مرستو درول غیر عملي دي او ښایي د بشري ناورین د رامنځته کېدو لامل شي.د دې مرستو بندول ځکه غیر عملي دي چې

د لوېديځو هېوادونو وګړي په نړۍ کې د بشري او اقتصادي ناورين په اړه د ګناه احساس کوي او بهرنۍ مرستې هغوی ته دا ډاډ ورکوي چې په دې برخه کې يو څه کېږي. ولو که دا مرستې اغېزناکې او ګټورې هم نه وي، خو د دوام لپاره يې تمايل موجود دی. همدارنګه په لوی شمېر نړيوال سازمانونه او انجيوګانې هم د موجوده وضعيت په اړه د ډاډمنتيا لپاره خپلو فعاليتونو ته دوام ورکوي. دغه راز پر اړمنو ملتونو د مرستو بندول هم لوی زړه غواړي. دلته دوه درسه اخيستلی شو: لومړی، بهرنۍ مرستې نن ورځ د ناکامو دولتونو د ستونزو د حل په برخه کې اغېزناکې نه دي. دولتونه د ښېوزلۍ د کړۍ ماتولو لپاره پرانيستو سياسي او اقتصادي بنسټونو ته اړتيا لري. بهرنۍ مرستې په دې برخه کې ډېر لږ کار کولای شي او د دې مرستو ماهيت ته په کتو، په راتلونکي کې هم ترې د ښو تمه نه شي کېدای. د ناانډولۍ او ښېوزلۍ د ريښو راسپړنه له دې کبله مهمه ده چې په غولوونکو ژمنو بايد تېر نه وځو. دويم، دا چې د پرانيستو سياسي او اقتصادي بنسټونو پراختيا مهمه ده، نو دغې پراختيا ته د زمينې برابرولو لپاره بهرنۍ مرستې ګټورې دي.

پياوړتيا

د ۱۹۷۸ کال د مې مياشتې په دولسمه د برازيل د 'ساوپاولو' ايالت په 'ساو برناډو' ښار کې د 'سکانيا موټر جوړونې فابريکه' کې عادي ورځ وه، خو کارګر نارامه برېښېدل. په ۱۹٦۴ کال کې د ولسمشر «جاو ګولارت» ډيموکراتيک دولت پر وړاندې د پوځ تر کودتا وروسته، په برازيل کې پر اعتصاب بنديز ولګېد. خو په دې ورځو کې په برازيل کې تازه خبر خپور شوی و، چې دولت د انفلاسيون په

ارقامو کې ګوتې وهلي، څو د خلکو د ژوند لګښتونه کم وښيي. کله چې سهار ۷ بجې د کار رسمي وخت پیل شو، کارګرو خپل وسایل پر ځمکه کېښودل. 'ګیلسن مینزس' چې په فابریکه کې د کارګرانو اتحادیې استازی و، له اتحادیې سره په اړیکه کې شو. په ساو برنادو کې د فلزاتو د تولیدي فابریکو عمومي مشر ۳۳ کلن «لویز انیاسیو لولا دا سیلوا» و. لولا ماسپښین مهال فابریکې ته را ورسېد. د فابریکې مسوولینو له نوموړي وغوښتل چې کارګرانو ته قناعت وکړي څو بېرته کار ته ستانه شي، خو هغه انکار وکړ. د سکانیا اعتصاب لړۍ ډېر ژر ټول برازیل ته وغځېده. دا اعتصاب ظاهراً د کارګرانو د کم مزد په غبرګون کې و، خو لولا وروسته ولیکل: «زه فکر کوم موږ نه شو کولای چې سیاسي او اقتصادي عوامل له یو بله جلا کړو...مبارزه د مزد پر سر وه، خو د مزد پر سر دغې مبارزې کارګره طبقه سیاسي بریالیتوب ته ورسوله.»

د برازیل د کارګر غورځنګ بیا را ژوندي کېدل په دغه هېواد کې د یوې نیمې لسیزې دیکتاتور پوځي رژیم پر وړاندې پراخ ولسي غبرګون و. په په برازیل کې د ډیموکراسۍ په راتلو سره کیڼ اړخی روڼ اندی «فرناندو هنریک کاردوسو» هم د لولا په څېر واک ته د رسېدو هیله درلوده. هغه په ۱۹۷۳ کال کې وویل چې په برازیل کې به د ډیموکراتیک نظام د رامنځته کېدو لپاره د پوځي نظام مخالفې ټولې ټولنیزې ډلې سره جرګه شي. هغه څرګنده کړه:«هغه څه چې لازم دي، د مدني ټولنې بیا فعالول دي... تحصصي اتحادیې، سوداګریزې ټولنې، کلیساګانې، د محصلینو ټولنې، څېړنیز مرکزونه، د مناظرې حلقې او ټولنیز خوځښونه.» په بله وینا، د ډیموکراسۍ د بیا

احیا او د برازیلۍ ټولنې د بدلون په موخه د یوه پراخ ایتلاف جوړولو ته اړتیا وه. د سکانیا فابریکه د دې ایتلاف د جوړېدو مرکز و. په ۱۹۷۸ کال کې لولا د یوه کارګر ګوند د جوړېدو ایډیا مطرح کړه. پلان دا و چې یاد ګوند به یوازې د کارګري اتحادیې لپاره نه وي، بلکې د لولا په وینا نوی کارګر ګوند باید د ټولو خواریکښو او بېوزلو وګړو لپاره یو چتر وي. د اتحادیې مشرانو له نورو ټولنیزو خوځښتونو سره په ګډه د یوه جوړښت په رامنځته کولو پیل وکړ. د ۱۹۷۹ کال د اګست په اتلسمه د کارګر ګوند د تشکیل لپاره په ساوپاولو کې غونډه جوړه شوه. په دې غونډه کې پخوانیو سیاسي مخالفینو، د اتحادیې مشرانو، محصلینو، روڼ اندو او د سلګونو نورو ټولنیزو خوځښتونو استازو برخه اخیستې وه. کارګر ګوند د ۱۹۷۹ کال په اکتوبر کې د «ساو جوداس تادیو» په یوه رستورانټ کې خپل موجودیت اعلان کړ. ګوند ډېر ژر په هېواد کې له پرانیستې سیاسي فضا څخه ګټه واخیسته. د ۱۹۸۲ کال په سیمه ییزو ټاکنو کې کارګر ګوند په لومړي ځل خپل کاندیدان معرفي کړل او د ښاروالۍ ټاکنې یې وګټلې. د ۱۹۸۰ یمې لسیزې په اوږدو کې کله چې په برازیل کې ولسواکي د بیا راژوندي کېدو په حال کې وه، د محلي حکومت لویه برخه د کارګر ګوند لاسته ورغله او تر ۱۹۸۸ کال پورې یې د ساو پاولو او پورتو الګري لویو ښارونو په ګډون د ۳۶ ایالتونو ښاروالۍ ترلاسه کړې. د ۱۹۸۹ کال په ولسمشریزو ټاکنو کې چې د تر پوځي کودتا وروسته په برازیل کې لومړنۍ ټاکنې وې، لولا د کارګر ګوند په استازیتوب په لومړي پړاو ټاکنو کې ۱۷ سلنه او د فرناندو کولار په وړاندې په دویم پړاو سیالۍ کې ۴۴ سلنه رایې وګټلې. په محلي حکومت کې د کارګر ګوند د نفوذ په زیاتېدو سره چې په ۱۹۹۰ یمه

لسيزه کې اوج ته ورسېد، دغه گوند له نورو ټولنيزو محلي خوځښتونو سره گډ کار پيل کړ. کارگر گوند له ۱۹۸۸ کال وروسته په پورتو الگري کې د «مشارکتي بوديجې» بهير پيل کړ او عامو خلکو ته بلنه ورکړل شوه چې د ښار لپاره د لومړيتوبونو د ټاکلو لپاره د ميکانيزم په جوړولو کې برخه واخلي. دغه ميکانيزم يو داسې سيستم رامنځته کړ چې د محلي حکومتونو په کچه د ځواب ورکونې او مسووليت منلو پر يوه نړيوال موډل بدل شو. دا سيستم د عامه خدمتونو او په ښار کې د خلکو ژوند د ښه والي په برخه کې ډېر اغېزناک ثابت شو. په محلي کچه د گوند بريالي جوړښت وکولای شول چې په ملي کچه پراخ او بريالي انسجام ته لار هواره کړي. که څه هم لولا د ۱۹۹۴ کال او ۱۹۹۸ کال په ټاکنو کې د فرناندو هنريک کاردوسو په وړاندې ماتې وخوړه، خو د ۲۰۰۲ کال په ټاکنو کې د برازيل د ولسمشر په توگه وټاکل شو. د برازيل د کارگرانو گوند له هماغه وخته تر ننه په واک کې دی. په برازيل کې د يوه پراخ سياسي ايتلاف جوړېدو چې د بېلابېلو ټولنيزو خوځښتونو او کارگري ټولنو گډوله و، د برازيل پر اقتصاد د پاموړ مثبت اغېز وکړ. له ۱۹۹۰ کال وروسته اقتصاد په چټکۍ وغوړېد او د بېوزلۍ کچه له ۴۵ سلنې څخه په ۲۰۰٦ کال کې ۳۰ سلنې ته راټيټه شوه. هغه نا اندولي چې د پوځي حکومت په وخت کې د پراخېدو په حال کې وه، واک ته د کارگر گوند په راتگ سره په کمسارۍ ډول راکمه او د تعليم سطحه خورا لوړه شوه. برازيل اوسمهال د بريکس سازمان (Brazil, Russia, India, and China) غړی دی او په حقيقت کې د لاتينې امريکا يوازينی هېواد دی چې په نړيوالو ډيپلوماتيکو کړيو کې وزن

لري. له ۱۹۷۰ یمې لسیزې را وروسته د برازیل پرمختګ د کوم نړیوال سازمان یا اقتصاد پوه له خوا ډیزاین نه شو او نه هم چا برازیلي پالیسي جوړوونکو ته دا مشوره ورکړه چې د مارکېټ د ناکامۍ مخه څنګه ونیسي. دا د بهرنیو مرستو او د موډرنیزېشن د طبیعي پروسې نتیجه هم نه وه، بلکې د خلکو د بېلابېلو اقشارو او ډلو ټپلو یو زړور ایتلاف و چې په برازیل کې یې پرانیستي سیاسي بنسټونه رامنځته کړل او دغو بنسټونو بالاخره د پرانیستو اقتصادي بنسټونو ملا ور وتړله. د برازیل بدلون هم په اولسمه پېړۍ کې په برېټانیا کې د پرانیستو سیاسي بنسټونو له بدلون سره پیل شو. خو ملتونه څنګه کولای شي چې پرانیستي بنسټونه رامنځته کړي؟

لکه څرنګه چې و مو لیدل، تاریخ د هغو اصلاحي غورځنګونو له مثالونو ډک دی چې د اولیګارشۍ اوسپنیز قانون ته تسلیم شوي او تر پخوا یې لا ډېر زبېښبونکي بنسټونه جوړ کړي دي. موږ په ۱٦۸۸ کال کې په برېټانیا، په ۱۷۸۹ کال کې په فرانسې او په ۱۸٦۸ کال کې په جاپان کې د میجي په بیا راتګ سره، د سیاسي انقلابونو له لارې د پرانیستو سیاسي بنسټونو د جوړېدو پروسه ولیده. خو دا ډول انقلابونه معمولاً ډېرې ورانۍ او کړاوونه زېږوي او بریالیتوب یې حتمي نه وي. بلشویک انقلاب خپل اهداف په روسیه کې د تزار د زبېښبونکي رژیم پر ځای د یوه عادلانه نظام رامنځته کول تبلیغول، خو له بده مرغه نتیجه یې برعکس وه او بلشویکانو په روسیه کې تر پخوا لا ډېر زبېښبونکي او ځپونکي بنسټونه سمبال کړل. د چین، کیوبا او ویتنام تجربه هم عین شی وه. ګڼ شمېر غیر کمونېستي اصلاحاتو هم کومه نتیجه نه لرله. جمال ناصر ژمنه وکړه چې په مصر کې به پر مساواتو ولاړه موډرنه ټولنه جوړوي، خو وروسته یې د

حسن مبارک فاسد رژیم ته لار هواره کړه. رابرټ موګابې ته په زیمبابوې کې د توکمیز تبیض پر وړاندې د ستر مبارز په سترګه کتل کېدل، خو تر خپلواکۍ وروسته هم د زیمبابوې په زبېښونکو بنسټونو کې کوم بدلون رانغی او حتی اقتصاد یې تر خپلواکۍ مخکې دورې په پرتله لا پسې خراب شو. هغه څه چې د سیاسي انقلاب او د تدریجي بنسټي بدلون ترمنځ چې په شمالي امریکا، برېټانیا او بوتسوانا کې پېښ شول، عام او مشترک ټکی جوړوي، په ټولنه کې د بېلابېلو ډلو او اقشارو پیاوړتیا ده. پلورالېزم د پرانیستو سیاسي بنسټونو د مرکزي هستې په توګه سیاسي واک په ټولنه کې په پراخه کچه وېشي او که بدلون له زبېښونکو بنسټونو پیلېږي، نو دا کار د پیاوړتیا پروسې ته اړتیا لري، لکه په برېټانیا او فرانسه کې مو چې ولیدل. د پیاوړتیا د دې تاریخي پروسو او د برازیل د ۱۹۷۰ یمې لسیزې د تحول ترمنځ ډېر مشابهتونه شته. که څه هم د کارګر ګوند یوه مهمه پایه د کارګرو اتحادیه وه، خو د لولا په څېر مشرانو له نورو روڼ اندو سیاستوالو سره په ګډه په هماغه لومړیو کې دا هڅه کوله چې یاد خوځښت پر یوه ستر ایتلاف بدل کړي. کله چې کارګر ګوند د محلي حکومتونو واک ترلاسه کړ او خلکو ته یې د پراخ مشارکت زمینه برابره کړه، له محلي خوځښتونو سره یې همغږي زیاته او د ادغام پروسه یې رامنځته کړه. د برېټانیا د اولسمې او د فرانسې د اتلسمې پېړۍ د انقلابونو برعکس، په برازیل کې د بنسټي اصلاحاتو لپاره یو ګرم انقلاب پیل نه شو، بلکې دا د پیاوړتیا یوه ارامه پروسه وه چې د ساو برنادو له فابریکو یې سر راپورته کړ او له پوځي رژیم څخه د ولسواکۍ په لور د بنسټي اصلاحاتو یوه اغېزناکه لړۍ پیل

شوه. تر ټولو مهمه دا چې په برازیل کې د پیاوړتیا بهیر په ترڅ کې د ډیموکراسۍ په لور حرکت د پرانیستو سیاسي بنسټونو په لور د حرکت مسیر ډاډمن او تضمیناوه. لکه څرنګه چې و مو لیدل، ډیموکراسي د پلورالېزم د ټینګېدو ضمانت نه کوي. دا حقیقت د برازیل او وینزویلا د کثرت پاله بنسټونو د پراختیا ترمنځ په توپیر کې په ښه توګه څرګندېدای شي. وینزویلا هم په ۱۹۵۸ کال کې د ډیموکراسۍ په لور حرکت وکړ، خو دا بدلون د ولس ترمنځ د پیاوړتیا له پروسې پرته ترسره شو او د سیاسي واک د پلورالایز وېش لامل نه شو، بلکې فاسدو سیاستوالو، فاسدو شبکو او دوامداره شخړو ته یې لار پرانیسته، نتیجه یې دا شوه چې کله به رایه ورکوونکي د رایو مرکزونو ته لاړل، حتی لېوال وو چې د هوګو چاوېز په څېر دیکتاتورانو ته هم رایه ورکړي. په پایله کې وینزویلا تر اوسه هم له زبېښونکو بنسټونو رنځېږي. په داسې حال کې چې برازیل دغه طلسم مات کړ. د پیاوړتیا د پروسې د پیل، د هغې لپاره د زمینې برابرولو او له دې لارې د پرانیستو سیاسي بنسټونو د پراختیا لپاره باید څه وشي؟ په حقیقت کې د دې بنسټونو د رامنځته کېدو لپاره هېڅ لیکلې کړنلاره یا لارښود نه شته. ځیني فکتورونه شته چې د پیاوړتیا پروسه ممکنوي: د یوه اندازه متمرکز نظم موجودیت، یعنې دا چې ټولنیز خوځښتونه موجوده رژیم چلنج کړي، نه دا چې فوراً ناقوني او ګډوډي رامنځته کړي؛ همدارنګه د پخوانیو دودیزو بنسټونو موجودیت لکه په بوتسوانا کې د کګوتلا جرګه؛ د مدني جوړښتونو او ټولنو موجودیت چې د خلکو غوښتنې همغږې کړي، تر څو مخالف خوځښتونه د واکمن پاړکي له لوري ژر زیانمن نه شي او نه هم د هغو ډلو د لاس اله شي چې د زبېښونکو بنسټونو د نیولو په

هڅه کې وي. خو زیاتره دغه فکټورونه یا عوامل له تاریخي پلوه له مخکې د وړاندوینې وړ نه دي او ډېر اهسته رنګ راوړي. د برازیل پېښې وښوده چې مدني ټولنې او نور خوځښتونه څنګه یوه هسته یا ایتلاف جوړولای شي، خو دا ډېره ورو پروسه ده او د متفاوتو شرایطو له امله یې بریالیتوب د اټکل وړ نه دی. یو بل کلیدي عامل چې د پیاوړتیا پروسه کې مهم رول لوبوي، هغه رسنۍ دي. له واک څخه د ناوړه استفادې په برخه کې د پراخو معلوماتو له شتون پرته د ټولنې پیاوړتیا ستونزمنه ده. په یوولسم څپرکي کې مو په متحده ایالتونو کې د رسنیو پر رول خبرې وکړې. رسنۍ د دوامداره سیاسي اصلاحاتو په برخه کې د ټولنې له پیاوړتیا سره مرسته کوي، چې په دې اړه مو هم په یوولسم څپرکي کې په برېتانیا کې د ولسواکۍ د ټینګښت په پروسه کې بحث وکړ. د برېتانیا د پرتمین انقلاب، د فرانسې انقلاب او په نولسمه پېړۍ کې د ولسواکۍ په لور د مزل په جریان کې چاپي خپرونې او کتابونو هم د خلکو په پوهاوي او وینښتابه کې مهم رول ولوباوه. دغه راز رسنۍ په ځانګړې توګه د معلوماتي ټکنالوژۍ پرمختللې ډول رسنۍ لکه وېبلاګ، چټ، فېسوک او ټویټر په ایران کې د ۲۰۰۹ کال په ټاکنو کې د احمدي نژاد له لوري د درغلیو پر ضد اعتراضونو کې مهم رول ولوباوه او وروسته د عرب پسرلي په پراخو پاڅونونو کې هم اغېزناکې ثابتې شوې. استبدادي رژیمونه د رسنیو په ارزښت پوهېږي او د مخنیوي هڅه یې کوي. د دې یو څرګند مثال په پیرو کې د البرټو فوجیموري په حکومت کې لیدل کېږي. که څه هم فوجیموري په ډیموکراټیک ډول انتخاب شو، خو لږ وروسته یې په پیرو کې استبدادي حکومت

جو کړ او په ۱۹۹۲ کال کې په داسې حال کې چې په واک کې هم و، په کودتا یې لاس پورې کړ. تر دې وروسته که څه په پیرو کې ټاکنې ترسره کېدې، خو فوجیموري یو فاسد نظام رامنځته کړ او د زور او بډې ورکونې له لارې یې حکومت وکړ. هغه په دې برخه کې پر خپل ډېر نږدې ملګري او د ملي استخباراتو د ځواکمنې ادارې مشر «ویلادیمیرو مونټېسینوس» باندې تکیه وکړه. ویلادیمیرو یو ډېر فعال سړی و او ټول هغه اسناد یې له ځان سره وساتل چې دولت یو شمېر کسانو ته په پټه بډې او پیسې ورکولې. نوموړي حتی د ځینو کسانو ویډیوګانې هم اخیستې وې. د دې تر شا یو منطق و او هغه دا چې بډه اخیستونکي سیاستوال او افراد هم باید له فوجیموري او ویلادیمیرو سره په جرم کې شریکان پېژندل شوي وای. د حکومت تر نسکورېدو وروسته یاد اسناد د رسنیو او نویو حکومتي چارواکو لاس ته ورغلل. افشا شوي اسناد د یوه دیکتاتور لپاره د رسنیو ارزښت په ډاګه کوي. د سترې محکمې د یوه قاضي ارزښت په میاشت کې د ۵۰۰۰ او ۱۰،۰۰۰ ډالرو ترمنځ و، په ګوند او له ګونده بهر سیاستوالو ته هم همدومره پیسې ورکول کېدې. خو د ورځپاڼو او ټلوېزیوني شبکو قیمت تر دې هم لوړ و چې میلیونونه ډالر کېدل. فوجیموري او د هغه د استخباراتي ادارې مشر ویلادیمیرو د ټلویزیونونو د کنټرول لپاره له یو میلیون څخه تر ۹ میلیونو ډالرو پورې هم د بډو په توګه ورکړي وو. د فوجیموري حکومت دغه راز یوې ځانګړې ورځپاڼې ته تر یو میلیون ډالرو پورې او ځینو ته یې یوازې د یوه سرلیک پر سر د ۳،۰۰۰ او ۸،۰۰۰ ډالرو تر منځ بډې ورکړې وې. فوجیموري او مونټیسینوس د قاضیانو او سیاستوالو په پرتله د رسنیو کنټرول ته ډېر ارزښت او لومړیتوب ورکاوه. د مونټېسینو

یو ملګری جنرال بېلو په یوه ویډیو کې وایي:«که موږ ټلوېزیونونه کنټرول نه کړو، هېڅ نه شو کولای.»

د چین اوسني زبېښونکي بنسټونه هم د رسنیو د سانسور او کنټرول په برخه کې جدي دي. یو چینایي شنونکی په دې اړه وایي:«په سیاسي اصلاحاتو کې د ګوند د رهبرۍ د خوندیتوب په موخه درې اصله باید په پام کې ونیول شي: ګوند باید پر وسله وال پوځ کنټرول ولري، ګوند باید پر کادرونو نظارت وکړي او ګوند باید رسنۍ کنټرول کړي.» ازادې رسنۍ او نوې ارتباطي ټکنالوژي یوازې د هغو کسانو د فعالیتونو او غوښتنو د همغږي کولو په برخه کې چې د پرانیستو بنسټونو لپاره مبارزه کوي، اغېزناک او مرستندویه دي. د رسنیو همکاري به هغه وخت ګټوره او اغېزناکه وي، کله چې د ټولنې یوه لویه برخه د سیاسي بدلونونو لپاره غږ پورته کوي،خو دا بدلون باید د قومي غوښتنو او د زبېښونکو بنسټونو د لاسته راوړلو لپاره نه وي، بلکې له زبېښونکو بنسټونو څخه د پرانیستو بنسټونو په لور یو پراخ حرکت وي. لکه څرنګه چې په بېلابېلو مثالونو کې مو روښانه کړل، دا چې دا ډول یو بدلون به پیل شي او د پیاوړتیا د راتلونکو پروسو لپاره به لار پرانیستل شي او که نه؛ د سیاسي او اقتصادي بنسټونو په تاریخ او د تاریخ په نا اټکل شوي مسیر کې په مهمو کوچنیو توپیرونو پورې به اړه ولري.

ماخذونه

Abraham, Arthur, and Habib Sesay (1993). “Regional
Politics and Social Service Provision Since
Independence.” In C. Magbaily Fyle, ed. The State and the Provision of Social Services in Sierra Leone Since
Independence, 1961–1991. Oxford, U.K.: Codesaria.
Acemoglu, Daron (2005). “Politics and Economics in Weak and Strong States.” Journal of Monetary Economics
52: 1199–226.
——(2008). “Oligarchic Versus Democratic Societies.”
Journal of European Economic Association 6: 1–44.
Acemoglu, Daron, Davide Cantoni, Simon Johnson,
and James A. Robinson (2010). “From Ancien Régime
to Capitalism: The Spread of the French Revolution as a Natural Experiment.” In Jared Diamond and James A. Robinson, eds. Natural Experiments in History. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
——(2011). “Consequences of Radical Reform: The
French Revolution.” American Economic Review,
forthcoming.
Acemoglu, Daron, Simon Johnson, and James A. Robinson (2001). “The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation.” American Economic Review91: 1369–1401.
——(2002). “Reversal of Fortune: Geography and
Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution.” Quarterly Journal of Economics 118: 1231–
94.
——(2003). “AnAfrican Success Story: Botswana.” In Dani
Rodrik, ed. In Search of Prosperity: Analytic Narratives on Economic Growth. Princeton, N.J.: Princeton University
Press.
——(2005a). “Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional
Change and Economic Growth.” American Economic Review95: 546–79.
——(2005b). “Institutions as the Fundamental Cause of

Long-Run Growth." In Philippe Aghion and Steven Durlauf,
eds. Handbook of Economic Growth. Amsterdam: North- Holland.
Acemoglu, Daron, Simon Johnson, James A. Robinson, and Pablo Querubín (2008). "When Does
Policy Reform Work? The Case of Central Bank
Independence." Brookings Papers in Economic Activity,
351–418.
Acemoglu, Daron, Simon Johnson, James A. Robinson, and Pierre Yared (2008). "Income and
Democracy." American Economic Review98: 808–42.
——(2009). "Reevaluating the Modernization Hypothesis."
Journal of Monetary Economics 56: 1043–58.
Acemoglu, Daron, and James A. Robinson (2000a).
"Why Did the West Extend the Franchise? Growth,
Inequality and Democracy in Historical Perspective." Quarterly Journal of Economics 115: 1167–99.
——(2000b). "Political Losers as Barriers to Economic Development." American Economic Review90: 126–30.
——(2001). "A Theory of Political Transitions." American
Economic Review91: 938–63.
——(2006a). Economic Origins of Dictatorship and
Democracy. New York: Cambridge University Press.
——(2006b). "Economic Backwardness in Political
Perspective." American Political Science Review 100:
115–31.
——(2008a). "Persistence of Power, Elites and
Institutions." American Economic Review98: 267–93.
——(2008b). "The Persistence and Change of Institutions
in the Americas." Southern Economic Journal 75: 282–99.
Acemoglu, Daron, James A. Robinson, and Rafael
Santos (2010). "The Monopoly of Violence: Evidence from
Colombia." Unpublished.
Acemoglu, Daron, and Alex Wolitzky (2010). "The

Economics of Labor Coercion." Econometric, 79: 555–600.
Aghion, Philippe, and Peter Howitt (2009). The Economics of Growth. Cambridge, Mass.: MIT Press.
Alexander, Jocelyn (2006). The Unsettled Land: State- making and the Politics of Land in Zimbabwe, 1893–2003. Oxford, U.K.: James Currey.
Allen, Robert C. (2003). Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
— —(2009a). The British Industrial Revolution in Global Perspective. New York: Cambridge University Press.
— —(2009b). "How Prosperous Were the Romans? Evidence from Diocletian's Price Edict (301 AD)." In Alan Bowman and Andrew Wilson, eds. Quantifying the Roman Economy: Methods and Problems. Oxford, U.K.: Oxford University Press.
Alston, Lee J., and Joseph P. Ferrie (1999). Southern Paternalism and the Rise of the American Welfare State: Economics, Politics, and Institutions in the South. New York: Cambridge University Press.
Amsden, Alice H. (1992). Asia's Next Giant, New York: Oxford Universty Press.
Austen, Ralph A., and Daniel Headrick (1983). "The Role of Technology in the African Past." African Studies Review26: 163–84.
Austin, Gareth (2005). Labour, Land and Capital in Ghana: From Slavery to Free Labour in Asante, 1807–1956. Rochester, N.Y.: University of Rochester Press.
Bakewell, Peter J. (1984). Miners of the Red Mountain: Indian Labor in Potosí, 1545–1650. Albuquerque: University of New Mexico Press.
— — (2009). A History of Latin America to 1825. Hoboken, N.J.: Wiley-Blackwell.

Banerjee, Abhijit V., and Esther Duflo (2011). Poor
Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight
Global Poverty. New York: Public Affairs.
Banerjee, Abhijit V., Esther Duflo, and Rachel
Glennerster (2008). "Putting a Band-Aid on a Corpse:
Incentives for Nurses in the Indian Public Health Care
System." Journal of the European Economic Association
7: 487–500.
Banfield, Edward C. (1958). The Moral Basis of a
Backward Society. Glencoe, N.Y.: Free Press.
Bang, Peter (2008). The Roman Bazaar. New York: Cambridge University
Press.
Barker, Graeme (2006). The Agricultural Revolution in
Prehistory: Why Did Foragers Become Farmers? New
York: Oxford University Press.
Bar-Yosef, Ofer, andAvner Belfer-Cohen (1992) . "From
Foraging to Farming in the Mediterranean Levant." In A. B. Gebauer and
T. D. Price, eds. Transitions to Agriculture in Prehistory. Madison, Wisc.:
Prehistory Press.
Bateman, Fred, and Thomas Weiss (1981). A
Deplorable Scarcity: The Failure of Industrialization in the Slave Economy.
Chapel Hill: University of North Carolina Press.
Bates, Robert H. (1981). Markets and States in Tropical
Africa. Berkeley: University of California Press.
——(1983). Essays in the Political Economy of Rural
Africa. New York: Cambridge University Press.
——(1989). Beyond the Miracle of the Market. New York: Cambridge
University Press.
——(2001). Prosperity and Violence: The Political
Economy of Development. New York: W.W. Norton.
Benedictow, Ole J. (2004). The Black Death, 1346–
1353: The Complete History. Rochester, N.Y.: Boydell
Press.

Berliner, Joseph S. (1976). The Innovation Decision in
Soviet Industry. Cambridge, Mass.: Harvard University
Press.
Besley, Timothy, and Stephen Coate (1998). "Sources
of Inefficiency in a Representative Democracy: A Dynamic
Analysis." American Economic Review88: 139–56.
Besley, Timothy, and Torsten Persson (2011) . Pillars
of Prosperity: The Political Economics of Development
Clusters. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Bloch, Marc L. B. (1961). Feudal Society. 2 vols. Chiacgo: University of
Chicago Press.
Blum, Jerome (1943). "Transportation and Industry in
Austria, 1815–1848." The Journal of Modern History 15:
24–38.
Bogart, Dan, and Gary Richardson (2009). "Making
Property Productive: Reorganizing Rights to Real and
Equitable Estates in Britain, 1660 to 1830." European Reviewof Economic
History 13: 3–30.
— —(2011). "Did the Glorious Revolution Contribute to the
Transport Revolution? Evidence from Investment in Roads
and Rivers." Economic History Review. Forthcoming.
Bourguignon, François, and Thierry Verdier (1990).
"Oligarchy, Democracy, Inequality and Growth." Journal of
Development Economics 62: 285–313.
Brenner, Robert (1976). "Agrarian Class Structure and
Economic Development in Preindustrial Europe." Past and
Present 70: 30–75.
— —(1993). Merchants and Revolution. Princeton, N.J.:
Princeton University Press.
Brenner, Robert, and Christopher Isett (2002).
"England's Divergence from China's Yangzi Delta: Property
Relations, Microeconomics, and Patterns of Development."
Journal of Asian Studies 61: 609–62.

Brewer, John (1988). The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688–1773. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Briggs, Asa (1959). Chartist Studies. London: Macmillan.
Brunton, D., and D. H. Pennignton (1954). Members of the Long Parliament. London: George Allen and Unwin.
Bundy, Colin (1979). The Rise and Fall of the South African Peasantry. Berkeley: University of California Press.
Burke, Edmund (1790/1969). Reflections of the Revolution in France. Baltimore, Md.: Penguin Books.
Cartwright, John R. (1970). Politics in Sierra Leone 1947–67. Toronto: University of Toronto Press.
Casaús Arzú, Marta (2007). Guatemala: Linaje y Racismo. 3rd ed., rev. y ampliada. Guatemala City: F&G Editores.
Chaves, Isaías, and James A. Robinson (2010). "Political Consequences of Civil Wars." Unpublished.
Cleary, A. S. Esmonde (1989). The Ending of Roman Britain. London: B.T. Batsford Ltd.
Clower, Robert W., George H. Dalton, Mitchell Harwitz, and Alan Walters (1966). Growth Without Development; an Economic Survey of Liberia. Evanston: Northwestern University Press.
Coatsworth, John H. (1974). "Railroads, Landholding and Agrarian Protest in the Early Porfiriato." Hispanic American Historical Review54: 48–71.
——(1978). "Obstacles to Economic Growth in Nineteenth- Century Mexico." American Historical Review83: 80–100.
——(2008). "Inequality, Institutions and Economic Growth in Latin America." Journal of Latin American Studies 40: 545–69.
Cole, G.D.H., and A. W. Filson, eds. (1951). British Working Class Movements: Select Documents 1789–1875. London: Macmillan.

Conning, Jonathan (2010). “On the Causes of Slavery or Serfdom and the Roads to Agrarian Capitalism: Domar’s Hypothesis Revisited.” Unpublished, Department of Economics, Hunter College, CUNY.

Corti, Egon Caeser (1928). The Reign of the House of Rothschild. New York: Cosmopolitan Book Corporation.

Crouzet, François (1985). The First Industrialists: The Problem of Origins. New York: Cambridge University Press.

Crummey, Donald E. (2000). Land and Society in the Christian Kingdom of Ethiopia: From the Thirteenth to the Twentieth Century. Urbana: University of Illinois Press.

Dalton, George H. (1965). “History, Politics and Economic Development in Liberia.” Journal of Economic History 25: 569–91.

Dark, K. R. (1994). Civitas to Kingdom: British Political Continuity 300–800. Leicester, U.K.: Leicester University Press.

Daunton, Martin J. (1995). Progress and Poverty: An Economic and Social History of Britain, 1700–1850. Oxford, U.K.: Oxford University Press.

Davies, Robert W. (1998). Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev. New York: Cambridge University Press.

Davies, Robert W., and Stephen G. Wheatcroft (2004). The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–33. New York: Palgrave Macmillan.

Davies, Victor A. B. (2007). “Sierra Leone’s Economic Growth Performance, 1961–2000.” In Benno J. Ndulu et al., eds. The Political Economy of Growth in Africa, 1960–2000. Vol. 2. New York: Cambridge University Press.

Dawit Wolde Giorgis (1989). Red Teas: War, Famine and Revolution in Ethiopia. Trenton, N.J.: Red Sea Press.

De Callataÿ, François (2005). “The Graeco-Roman

Economy in the Super Longrun: Lead, Copper, and
Shipwrecks." Journal of Roman Archaeology 18: 361–72.
de las Casas, Bartolomé (1992). A Short Account of the Destruction of the Indies. New York: Penguin Books.
Dell, Melissa (2010). "The Persistent Effects of Peru's Mining Mita." Econometrica 78: 1863–903.
Denny, Harold (1937). "Stalin Wins Poll by a Vote of
1005." NewYork Times, December 14, 1937, p. 11.
de Sahagún, Bernardino (1975). Florentine Codex: General History of the Things of NewSpain. Book 12: The Conquest of Mexico. Santa Fe, N.M.: School of American Research.
Diamond, Jared (1997). Guns, Germs and Steel. New
York: W.W. Norton and Co.
Dobb, Maurice (1963). Studies in the Development of
Capitalism. Rev. ed. New York: International Publishers.
Dosal, Paul J. (1995). Power in Transition: The Rise of
Guatemala's Industrial Oligarchy, 1871–1994. Westport, Conn.: Praeger.
Douglas, Mary (1962). "Lele Economy Compared to the
Bushong." In Paul Bohannan and George Dalton, eds. Markets in Africa. Evanston, Ill.: Northwestern University
Press.
——(1963). The Lele of the Kasai. London: Oxford
University Press.
Doyle, William (2001). An American Insurrection: The
Battle of Oxford Mississippi. New York: Doubleday.
——(2002). The Oxford History of the French Revolution.
2nd ed. New York: Oxford University Press.
Dreyer, Edward L. (2007). Zheng He: China and the Oceans in the Early Ming Dynasty, 1405–1433. New York: Pearson Longman.
Du Bois, W.E.B. (1903). The Souls of Black Folk. New
York: A.C. McClurg & Company.
Dunn, Richard S. (1969). "The Barbados Census of

1680: Profile of the Richest Colony in English America." William and Mary Quarterly 26: 3–30.
DuPlessis, Robert S. (1997). Transitions to Capitalism in Early Modern Europe. New York: Cambridge University Press.
Easterly, William (2006). The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good. New York: Oxford University Press.
Elton, Geoffrey R. (1953). The Tudor Revolution in Government. New York: Cambridge University Press.
Engerman, Stanley L. (2007). Slavery, Emancipation & Freedom: Comparative Perspectives. Baton Rouge: University of Lousiana Press.
Engerman, Stanley L., and Kenneth L. Sokoloff (1997). "Factor Endowments, Institutions, and Differential Paths of Growth Among New World Economies." In Stephen H. Haber, ed. How Latin America Fell Behind. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
——(2005). "The Evolution of Suffrage Institutions in the New World." Journal of Economic History 65: 891–921.
Evans, Eric J. (1996). The Forging of the Modern State: Early Industrial Britain, 1783–1870. 2nd ed. New York: Longman.
Evans, Peter B. (1995). Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Ewald, Janet (1988). "Speaking, Writing and Authority: Explorations in and from the Kingdom of Taqali." Comparative Studies in History and Society 30: 199–224.
Fagan, Brian (2003). The Long Summer: How Climate Changed Civilization. New York: Basic Books.
Faulkner, Neil (2000). The Decline and Fall of Roman Britain. Stroud, U.K.: Tempus Publishers.
Feinstein, Charles H. (2005). An Economic History of South Africa: Conquest, Discrimination and

Development. New York: Cambridge University Press.
Ferguson, Niall (1998). The House of Rothschild: Vol. 1: Money's Prophets, 1798–1848. New York: Viking.
Fergusson, Leopoldo (2010). "The Political Economy of
Rural Property Rights and the Persistance of the Dual
Economy." Unpublished. http://economia.uniandes.edu.co.
Finley, Moses (1965). "Technical Innovation and
Economic Progress in the Ancient World." Economic History Review18: 29–4.
— —(1999). The Ancient Economy. Berkeley: University of
California Press.
Fischer, David H. (1989). Albion's Seed: Four British
Folkways in America. New York: Oxford University Press.
Fogel, Robert W., and Stanley L. Engerman (1974).
Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery. Boston: Little, Brown.
Foley, James A. (2003). Korea's Divided Families: Fifty
Years of Separation. New York: Routledge.
Freudenberger, Herman (1967). "The State as an Obstacle to Economic Growth in the Hapsburg Monarchy."
Journal of Economic History 27: 493–509.
Galenson, David W. (1996). "The Settlement and Growth
of the Colonies: Population, Labor and Economic Development." In Stanley L. Engerman and Robert E. Gallman, eds. The Cambridge Economic History of the United States, Volume I: The Colonial Era. New York:
Cambridge University Press.
Ganson, Barbara (2003). The Guaraní Under Spanish
Rule in the Río de la Plata. Palo Alto, Calif.: Stanford
University Press.
García-Jimeno, Camilo, and James A. Robinson
(2011). "The Myth of the Frontier." In Dora L. Costa and
Naomi R. Lamoreaux, eds. Understanding Long-Run Economic Growth. Chicago: University of Chicago Press.

Gerschenkron, Alexander (1970). Europe in the Russian Mirror. New York: Cambridge University Press.
Ghani, Ashraf, and Clare Lockhart (2008). Fixing Failed
States: A Framework for Rebuilding a Fractured World. New York: Oxford University Press.
Gibson, Charles (1963). The Aztecs Under Spanish
Rule. New York: Cambridge University Press.
Goldstein, Marcus, and Christopher Udry (2008). "The
Profits of Power: Land Rights and Agricultural Investment in Ghana." Journal of Political Economy 116: 981–1022.
Goldsworthy, Adrian K. (2009). HowRome Fell: Death
of a Superpower. New Haven, Conn.: Yale University Press.
Goody, Jack (1971). Technology, Tradition and the State
in Africa. New York: Cambridge University Press.
Gregory, Paul R., and Mark Harrison (2005). "Allocation Under Dictatorship: Research in Stalin's Archives." Journal
of Economic Literature 43: 721–61.
Grieb, Kenneth J. (1979). Guatemalan Caudillo: The Regime of Jorge Ubico, 1931–1944. Athens: Ohio University Press.
Gross, Nachum T. (1973). "The Habsburg Monarchy,
1750–1914." In Carlo M. Cipolla, ed. The Fontana Economic History of Europe. Glasgow, U.K.: William
Collins Sons and Co.
Guiso, Luigi, Paola Sapienza, and Luigi Zingales
(2006). "Does Culture Affect Economic Outcomes?"
Journal of Economic Perspectives 20: 23–48.
Haber, Stephen H. (2010). "Politics, Banking, and
Economic Development: Evidence from New World
Economies." In Jared Diamond and James A. Robinson,
eds. Natural Experiments of History. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
Haber, Stephen H., Herbert S. Klein, Noel Maurer, and
Kevin J. Middlebrook (2008). Mexico Since 1980. New

York: Cambridge University Press.
Haber, Stephen H., Noel Maurer, and Armando Razo (2003). The Politics of Property Rights: Political Instability, Credible Commitments, and Economic Growth in Mexico, 1876–1929. New York: Cambridge University Press.
Haggard, Stephan (1990). Pathways from the Periphery: The Politics of Growth in the Newly Industrializing Countries. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
Halliday, Fred, and Maxine Molyneux (1981). The Ethiopian Revolution. London: Verso.
Hanna, Willard (1978). Indonesian Banda: Colonialism and Its Aftermath in the Nutmeg Islands. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues.
Harding, Harry (1987). China's Second Revolution: Reform After Mao. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
Harrison, Lawrence E., and Samuel P. Huntington, eds. (2000). Culture Matters: HowValues Shape Human Progress. New York: Basic Books.
Hassig, Ralph C., and Kongdan Oh (2009). The Hidden People of North Korea: Everyday Life in the Hermit Kingdom. Lanham, Md.: Rowman and Littlefield Publishers.
Hatcher, John (2008). The Black Death: A Personal History. Philadelphia: Da Capo Press.
Heath, Dwight (1972). "New Patrons for Old: Changing Patron-Client Relations in the Bolivian Yungas." In Arnold Strickton and Sidney Greenfield, eds. Structure and Process in Latin America. Albuquerque: University of New Mexico Press.
Heinicke, Craig (1994). "African-American Migration and Mechanized Cotton Harvesting, 1950–1960." Explorations in Economic History 31: 501–20.
Helmke, Gretchen (2004). Courts Under Constraints:

Judges, Generals, and Presidents in Argentina. New York: Cambridge University Press.
Hemming, John (1983). The Conquest of the Incas. New
York: Penguin Books.
Herbst, Jeffrey I. (2000). States and Power in Africa.
Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Hill, Christopher (1961). The Century of Revolution,
1603–1714. New York: W. W. Norton and Co.
——(1980). "A Bourgeois Revolution?" In Lawrence Stone,
ed. The British Revolutions: 1641, 1688, 1776. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Hilton, Anne (1985). The Kingdom of Kongo. New York: Oxford University Press.
Hilton, Rodney (2003). Bond Men Made Free: Medieval
Peasant Movements and the English Rising of 1381. 2nd
ed. New York: Routledge.
Hirst, John B. (1983). Convict Society and Its Enemies:
A History of Early New South Wales. Boston: Allen and
Unwin.
——(1988). The Strange Birth of Colonial Democracy: NewSouth Wales, 1848–1884. Boston: Allen and Unwin.
——(2003). Australia's Democracy: A Short History.
London: Allen and Unwin.
Hopkins, Anthony G. (1973). An Economic History of
West Africa. New York: Addison Wesley Longman.
Hopkins, Keith (1980). "Taxes and Trade in the Roman
Empire, 200 BC–400 AD." Journal of Roman Studies LXX:
101–25.
Horrox, Rosemary, ed. (1994). The Black Death. New
York: St. Martin's Press.
House of Commons (1904). "Papers Relating to the Construction of Railways in Sierra Leone, Lagos and the Gold Coast."
Hu-DeHart, Evelyn (1984). Yaqui Resistance and

Survival: The Struggle for Land and Autonomy, 1821–
1910. Madison: University of Wisconsin Press.
Iaryczower, Matías, Pablo Spiller, and Mariano
Tommasi (2002). "Judicial Independence in Unstable
Environments: Argentina 1935–1998." American Journal
of Political Science 46: 699–716.
Inikori, Joseph (1977). "The Import of Firearms into West
Africa, 1751–1807." Journal of African History 18: 339–
68.
International Crisis Group (2005). "Uzbekistan: The
Andijon Uprising," Asia Briefing No. 38, www.crisisgroup.org/en/regions/asia/centralasia/uzbekistan/B038-uzbekistan-the-andijonuprising.aspx.
Israel, Paul (2000). Edison: A Life of Invention. Hoboken, N.J.: John Wiley and Sons.
Iwata, Masakazu (1964). Ōkubo Toshimichi: The
Bismarck of Japan. Berkeley: University of California Press.
Jackson, Michael (2004). In Sierra Leone. Durham, N.C.: Duke University Press.
Jansen, Marius B. (2000). The Making of Modern Japan. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Jászi, Oscar (1929). The Dissolution of the Habsburg
Monarchy. Chicago: University of Chicago Press.
Johnson, Chalmers A. (1982). MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975. Palo Alto, Calif.: Stanford University Press.
Jones,A.M.H. (1964). The Later Roman Empire. Volume
2. Oxford, U.K.: Basil Blackwell.
Jones, Eric L. (2003). The European Miracle:
Environments, Economies and Geopolitics in the History
of Europe and Asia. 3rd ed. New York: Cambridge University Press.
Jongman, Willem M. (2007). "Gibbon Was Right: The Decline and Fall of the Roman Economy." In O. Hekster et

al., eds. Crises and the Roman Empire. Leiden, the Netherlands: BRILL.
Josephson, Matthew (1934). The Robber Barons. Orlando, Fla.: Harcourt.
Kandiyoti, Deniz (2008). "Invisible to the World? The Dynamics of Forced Child Labour in the Cotton Sector of
Uzbekistan." Unpublished. School of Oriental and Africa Studies.
Kapuściński, Ryszard (1983). The Emperor: Downfall of
an Autocrat. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
Keck, Margaret E. (1992). The Workers' Party and
Democratization in Brazil. New Haven, Conn.: Yale University Press.
Keen, David (2005). Conflict and Collusion in Sierra
Leone. New York: Palgrave Macmillan.
Kelley, Jonathan, and Herbert S. Klein (1980). Revolution and the Rebirth of Inequality: A Theory of
Inequality and Inherited Privilege Applied to the Bolivian National Revolution. Berkeley: University of California Press.
Keyssar, Alexander (2009). The Right to Vote: The Contested History of Democracy in the United States. Revised Edition. New York: Basic Books.
Killick, Tony (1978). Development Economics in Action.
London: Heinemann.
Knight, Alan (2011). Mexico: The Nineteenth and
Twentieth Centuries. New York: Cambridge University
Press.
Knights, Mark (2010). "Participation and Representation
Before Democracy: Petitions and Addresses in Premodern Britain." In Ian Shapiro, Susan C. Stokes, Elisabeth Jean Wood, and Alexander S. Kirshner, eds. Political
Representation. New York: Cambridge University Press.
Kropotkin, Peter (2009). Memoirs of a Revolutionary. New York: Cosimo.
Kupperman, Karen O. (2007). The Jamestown Project. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University
Press.
Landes, David S. (1999). The Wealth and Poverty of

Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor. New York: W. W. Norton and Co.
Lane, Frederick C. (1973). Venice: A Maritime Republic .
Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press.
La Porta, Rafael, Florencio Lopez-de-Silanes, and
Andrei Shleifer (2008). "The Economic Consequences of
Legal Origins." Journal of Economic Literature 46: 285–
332.
Law, Robin C. (1977). The Empire, c.1600–c.1836: West
African Imperialism in the Era of the Atlantic Slave Trade. Oxford, UK: The Clarendon Press.
——(1980). "Wheeled Transportation in Pre-Colonial West
Africa." Africa 50: 249–62.
——, ed. (1995). From Slave Trade to "Legitimate" Commerce: The Commercial Transition in Nineteenthcentury
West Africa. New York: Cambridge University
Press.
Leith, Clark J. (2005). Why Botswana Prospered. Montreal: McGill University Press.
Lenger, Friedrich (2004). "Economy and Society." In
Jonathan Sperber, ed. The Shorter Oxford History of
Germany: Germany 1800–1870. New York: Oxford
University Press.
León, Juanita (2009). Country of Bullets: Chronicles of
War. Albuquerque: University of New Mexico Press.
Lerner, Abba P. (1972) . "The Economics and Politics of
Consumer Sovereignty." American Economic Review 62:
258–66.
Levy, David M., and Sandra J. Peart (2009). "Soviet
Growth and American Textbooks." Unpublished.
Lewis, I. M. (1961). A Pastoral Democracy. Oxford, U.K.: Oxford University Press.

——(2002). A Modern History of the Somali. 4th ed. Oxford, U.K.: James Currey.
Lewis, W. Arthur (1954). "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour." Manchester School of Economic and Social Studies 22: 139–91.
Lindert, Peter H. (2004). Growing Public. Volume 1: Social Spending and Economic Growth Since the Eighteenth Century. New York: Cambridge University Press.
——(2009). Growing Public. Volume 2: Further Evidence: Social Spending and Economic Growth Since the Eighteenth Century. New York: Cambridge University Press.
Lipset, Seymour Martin (1959). "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy." American Political Science Review 53: 69–105.
Lipset, Seymour Martin, and Stein Rokkan, eds. (1967). Party System and Voter Alignments. New York: Free Press.
López, Claudia, ed. (2010). Y Refundaron la Patria … de cómo mafiosos y políticos reconfiguraron el Estado Colombiano. Bogotá: Corporación Nuevo Arco Iris: Intermedio.
Lovejoy, Paul E. (2000). Transformations in Slavery: A History of Slavery in Africa. 2nd ed. New York: Cambridge University Press.
MacFarquhar, Roderick, and Michael Schoenhals (2008). Mao's Last Revolution. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Mann, Michael (1986). The Sources of Social Power. Volume 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760. New York: Cambridge University Press.

——(1993). The Sources of Social Power. Volume 2: The Rise of Classes and Nation-states, 1760–1914. New York: Cambridge University Press.
Manning, Patrick (1990). Slavery and African Life: Occidental, Oriental, and African Slave Trades. New York: Cambridge University Press.
Mantoux, Paul (1961). The Industrial Revolution in the
Eighteenth Century. Rev. ed. New York: Harper and Row.
Martin, Simon, and Nikolai Grube (2000). Chronicle of
Martin, Simon, and Nikolai Grube (2000).
the Maya Kings and Queens: Deciphering the Dynasties
of the Ancient Maya. New York: Thames and Hudson.
Martinez, José (2002). Carlos Slim: Retrato Inédito. Mexico City: Editorial Oceano.
Masire, Quett K. J. (2006). Very Brave or Very Foolish?
Memoirs of an African Democrat. Gaborone, Botswana: Macmillan.
McCreery, David J. (1994). Rural Guatemala, 1760–
1940. Palo Alto, Calif.: Stanford University Press.
McGregor, Richard (2010). The Party: The Secret World
of China's Communist Rulers. New York: Harper.
McMillan, John, and Pablo Zoido (2004). "How to
Subvert Democracy: Montesinos in Peru." Journal of
Economic Perspectives 18: 69–92.
Melbourne, Alexander C. V. (1963). Early Constitutional
Development in Australia: NewSouth Wales 1788–1856;
Queensland 1859–1922. With notes to 1963 by the editor. Edited and introduced by R. B. Joyce. 2nd ed. St. Lucia: University of Queensland Press.
Meredith, Martin (2007). Mugabe: Power, Plunder, and
the Struggle for Zimbabwe's Future. New York: Public Affairs Press.
Michels, Robert (1962). Political Parties: A Sociological
Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy. New York: Free Press.

Mickey, Robert W. (2008). Paths out of Dixie: The Democratization of Authoritarian Enclaves in America's Deep South, 1944–1972. Unpublished book manuscript.
Migdal, Joel S. (1988). Strong Societies and Weak
States: State-Society Relations and State Capabilities in
the Third World. Princeton, N.J.: Princeton University
Press.
Mithen, Stephen (2006). After the Ice: A Global Human History 20,000–5000 BC. Cambridge, Mass.: Harvard
University Press.
Mokyr, Joel (1990). The Lever of Riches: Technological
Creativity and Economic Progress. New York: Oxford
University Press.
——(2009). The Enlightened Economy. New York:
Penguin.
Moore, Andrew M. T., G. C. Hillman, and A. J. Legge
(2000). Village on the Euphrates: From Foraging to
Farming at Abu Hureyra. New York: Oxford University
Press.
Morgan, Edmund S. (1975). American Slavery,
American Freedom: The Ordeal of Colonial Virginia. New
York: W. W. Norton and Co.
Munro-Hay, Stuart C. (1991). Aksum: An African Civilisation of Late Antiquity. Edinburgh: Edinburgh
University Press.
Myers, Ramon H., and Yeh-Chien Wang (2002).
"Economic Developments, 1644–1800." In Willard J.
Peterson, ed. The Cambridge History of China. Volume 9, Part 1: The Ch'ing Empire to 1800. New York: Cambridge University Press.
Naidu, Suresh (2009). "Suffrage, Schooling, and Sorting
in the Post-Bellum South." Unpublished. Department of
Economics, Columbia University. Available at
tuvalu.santafe.edu/~snaidu/papers/suffrage_sept_16_2010_combined.pdf.

Narayan, Deepa, ed. (2002). Empowerment and Poverty
Reduction: A Sourcebook. Washington, D.C.: The World
Bank.
Neal, David (1991). The Rule of Lawin a Penal Colony. New York: Cambridge University Press.
Neale, J. E. (1971). Elizabeth I and Her Parliaments,
1559–1581. London: Cape.
Nogal, C. Álvarez, and Leandro Prados de la Escosura (2007). "The Decline of Spain (1500–1850): Conjectural Estimates." European Review of Economic History 11: 319–66.
North, Douglass C. (1982). Structure and Change in
Economic History. New York: W. W. Norton and Co.
North, Douglass C., and Robert P. Thomas (1973). The Rise of the Western World: A NewEconomic History. New
York: Cambridge University Press.
North, Douglass C., John J. Wallis, and Barry R. Weingast (1989). Violence and Social Orders: A
Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
North, Douglass C., and Barry R. Weingast (1989).
"Constitutions and Commitment: Evolution of Institutions Governing Public Choice in 17th Century England." Journal
of Economic History 49: 803–32.
Nove, Alec (1992). An Economic History of the USSR
1917–1991. 3rd ed. New York: Penguin Books.
Nugent, Jeffrey B., and James A. Robinson (2010).
"Are Endowments Fate? On the Political Economy of
Comparative Institutional Development." Revista de Historia Económica (Journal of Iberian and Latin American Economic History) 28: 45–82.
Nunn, Nathan (2008). "The Long-Term Effects of Africa's
Slave Trades." Quarterly Journal of Economics 123: 139–
76.
Nunn, Nathan, and Leonard Wantchekon (2011). "The

Slave Trade and the Origins of Mistrust in Africa,"
forthcoming in the American Economic Review.
O'Brien, Patrick K., Trevor Griffiths, and Philip Hunt (1991). "Political Components of the Industrial Revolution: Parliament and the English Cotton Textile Industry, 1660–1774." Economic History Review, New Series 44: 395–423.
Ogilvie, Sheilagh (2011). Institutions and European Trade: Merchant Guilds 1000–1500. New York: Cambridge University Press.
Olson, Mancur C. (1984). The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities. New Haven, Conn.: Yale University Press.
O'Rourke, Kevin H., and Jeffrey G. Williamson (2002). "After Columbus: Explaining the Global Trade Boom 1500–1800." Journal of Economic History 62: 417–56.
Owen, E. Roger (1981). The Middle East in the World Economy, 1800–1914. London: Methuen and Co.
Owen, E. Roger, and Şevket Pamuk (1999). A History of Middle East Economies in the Twentieth Century. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Owen, Thomas C. (1991). The Corporation Under Russian Law, 1800–1917. New York: Cambridge University Press.
Palmer, Robin H. (1977). Land and Racial Domination in Rhodesia. Berkeley: University of California Press.
Palmer, Robin H., and Q. Neil Parsons, eds. (1977). The Roots of Rural Poverty in Central and Southern Africa. London: Heinemann Educational.
Pamuk, Şevket (2006). "Estimating Economic Growth in the Middle East Since 1820." Journal of Economic History 66: 809–28.
Pan, Philip P. (2008). Out Of Mao's Shadow: The Struggle for the Soul of a NewChina. New York: Simon &

Schuster.
Pankhurst, Richard (1961). An Introduction to the Economic History of Ethiopia, from Early Times to 1800. London: Lalibela House.
Parsons, Q. Neil (1998). King Khama, Emperor Joe and the Great White Queen. Chicago: University of Chicago Press.
Parsons, Q. Neil, Willie Henderson, and Thomas Tlou (1995). Seretse Khama, 1921–1980. Bloemfontein, South Africa: Macmillan.
Perkins, Dwight H., Steven Radelet, and David L. Lindauer (2006). Development Economics. 6th ed. New York: W. W. Norton and Co.
Pettigrew, William (2007). "Free to Enslave: Politics and the Escalation of Britain's Transatlantic Slave Trade, 1688–1714." William and Mary Quarterly, 3rd ser., LXIV: 3–37.
——(2009). "Some Underappreciated Connections Between Constitutional Change and National Economic Growth in England, 1660–1720." Unpublished paper. Department of History, University of Kent, Canterbury.
Phillipson, David W. (1998). Ancient Ethiopia: Aksum, Its Antecedents and Successors. London: British Museum Press.
Pincus, Steven C. A. (2009). 1688: The First Modern Revolution. New Haven, Conn.: Yale University Press.
Pincus, Steven C. A., and James A. Robinson (2010). "What Really Happened During the Glorious Revolution?" Unpublished. http://scholar.harvard.edu/jrobinson.
Pintner, Walter M. (1967). Russian Economic Policy Under Nicholas I. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
Post, Jerrold M. (2004). Leaders and Their Followers in a Dangerous World: The Psychology of Political Behavior. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

Price, David A. (2003). Love and Hate in Jamestown:
John Smith, Pocahontas, and the Heart of a NewNation. New York: Knopf.
Puga, Diego, and Daniel Trefler (2010). "International
Trade and Domestic Institutions: The Medieval Response
to Globalization." Unpublished. Department of Economics, University of Toronto.
Putnam, Robert H., Robert Leonardi, and Raffaella Y. Nanetti (1994). Making Democracy Work: Civic
Traditions in Modern Italy. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Ransom, Roger L., and Richard Sutch (2001). One
Kind of Freedom: The Economic Consequences of
Emancipation. 2nd ed. New York: Cambridge University
Press.
Reid, Anthony (1993). Southeast Asia in the Age of
Commerce, 1450–1680. Volume 2: Expansion and
Crisis. New Haven, Conn.: Yale University Press.
Reinikka, Ritva, and Jacob Svensson (2004). "Local
Capture: Evidence from a Central Government Transfer
Program in Uganda." Quarterly Journal of Economics,
119: 679–705.
Relea, Francesco (2007). "Carlos Slim, Liderazgo sin Competencia." In Jorge Zepeda Patterson, ed. Los amos
de México: los juegos de poder a los que sólo unos
pocos son invitados. Mexico City: Planeta Mexicana.
Reno, William (1995). Corruption and State Politics in
Sierra Leone. New York: Cambridge University Press.
——(2003). "Political Networks in a Failing State: The Roots and Future of Violent Conflict in Sierra Leone," IPG
2: 44–66.
Richards, Paul (1996). Fighting for the Rainforest: War,
Youth and Resources in Sierra Leone. Oxford, U.K.:
James Currey.

Robbins, Lionel (1935). An Essay on the Nature and
Significance of Economic Science. 2nd ed. London: Macmillan.
Robinson, Eric (1964). "Matthew Boulton and the Art of
Parliamentary Lobbying." The Historical Journal 7: 209–
29.
Robinson, James A. (1998). "Theories of Bad Policy."
Journal of Policy Reform 1, 1–46.
Robinson, JamesA, and Q. Neil Parsons (2006). "State
Formation and Governance in Botswana." Journal of
African Economies 15, AERC Supplement (2006): 100–
140.
Rock, David (1992). Argentina 1516–1982: From
Spanish Colonization to the Falklands War. Berkeley: University of California Press.
Romero, Mauricio (2003). Paramilitares y autodefensas,
1982–2003. Bogotá: Editorial Planeta Colombiana.
— —, ed. (2007). Para Política: La Ruta de la Expansión
Paramilitar y los Acuerdos Políticos, Bogotá: Corporación Nuevo Arco Iris: Intermedio.
Sachs, Jeffery B. (2006). The End of Poverty: Economic
Possibilities for Our Time. New York: Penguin.
Sahlins, Marshall (1972). Stone Age Economics. Chicago: Aldine.
Saunders, David (1992). Russia in the Age of Reaction
and Reform, 1801–1881. New York: Longman.
Savage-Smith, Emily (2003). "Islam." In Roy Porter, ed.
The Cambridge History of Science. Volume 4: Eighteenth-Century Science. New York: Cambridge University Press.
Sawers, Larry (1996). The Other Argentina: The Interior
and National Development. Boulder: Westview Press.
Schapera, Isaac (1940). "The Political Organization of the Ngwato of Bechuanaland Protectorate." In E. E. EvansPritchard
and Meyer Fortes, eds. African Political
Systems. Oxford, U.K.: Oxford University Press.

——(1952). The Ethnic Composition of the Tswana
Tribes. London: London School of Economics and Political
Science.
——(1970). Tribal Innovators: Tswana Chiefs and Social
Change 1795–1940. London: The Athlone Press.
Schoenhals, Michael, ed. (1996). China's Cultural
Revolution, 1966–1969. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.
Sfakianakis, John (2004). "The Whales of the Nile: Networks, Businessmen and Bureaucrats During the Era of
Privatization in Egypt." In Steven Heydemann, ed. Networks
of Privilege in the Middle East. New York: Palgrave Macmillan.
Sharp, Kevin (1992). The Personal Rule of Charles I. New Haven, Conn.: Yale University Press.
Sheridan, Richard B. (1973). Sugar and Slaves: An
Economic History of the British West Indies 1623–1775. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press.
Sidrys, Raymond, and Rainer Berger (1979). "Lowland
Maya Radiocarbon Dates and the Classic Maya Collapse." Nature 277: 269–77.
Smith, Bruce D. (1998). Emergence of Agriculture. New
York: Scientific American Library.
Sokoloff, Kenneth L. (1988). "Inventive Activity in Early
Industrial America: Evidence from Patent Records, 1790–
1846." Journal of Economic History 48: 813–30.
Sokoloff, Kenneth L., and B. Zorina Khan (1990). "The Democratization of Invention During Early Industrialization:
Evidence from the United States, 1790–1846." Journal of
Economic History 50: 363–78.
Steffens, Lincoln (1931). The Autobiography of Lincoln
Steffens. New York: Harcourt, Brace and Company.
Stevens, Donald F. (1991). Origins of Instability in Early
Republican Mexico. Durham, N.C.: Duke University Press.
Stone, Lawrence (2001). The Causes of the English

Revolution, 1529–1642. New York: Routledge.
Tabellini, Guido (2010). "Culture and Institutions:
Economic Development in the Regions of Europe." Journal
of the European Economic Association 8, 677–716.
Tarbell, Ida M. (1904). The History of the Standard Oil
Company. New York: McClure, Phillips.
Tawney, R. H. (1941). "The Rise of the Gentry." Economic History Review11: 1–38.
Temin, Peter, and Hans-Joachim Voth (2008). "Private
Borrowing During the Financial Revolution: Hoare's Bank
and Its Customers, 1702–24." Economic History Review
61: 541–64.
Thompson, E. P. (1975). Whigs and Hunters: The Origin
of the Black Act. New York: Pantheon Books.
Thompson, I.A.A. (1994a). "Castile: Polity, Fiscality and
Fiscal Crisis." In Philip T. Hoffman and Kathryn Norberg,
e d s . Fiscal Crisis, Liberty, and Representative Government 1450–1789.
Palo Alto, Calif.: Stanford
University Press.
— —(1994b). "Castile: Absolutism, Constitutionalism and
Liberty." In Philip T.
Hoffman and Kathryn Norberg, eds. Fiscal Crisis, Liberty,
and Representative Government 1450–1789. Palo Alto,
Calif.: Stanford University Press.
Thornton, John (1983). The Kingdom of Kongo: Civil
War and Transition, 1641–1718. Madison: University of
Wisconsin Press.
Todkill, Anas (1885). My Lady Pocahontas: A True Relation of Virginia.
Writ by Anas Todkill, Puritan and
Pilgrim. Boston: Houghton, Mifflin and Company.
Truth and Reconciliation Commission (2004). Final
Report of the Truth and Reconciliation Commission of
Sierra Leone. Freetown.

Vansina, Jan (1978). The Children of Woot: A History of
the Kuba People. Madison: University of Wisconsin Press.
Wade, Robert H. (1990). Governing the Market:
Economic Theory and the Role of Government in East
Asian Industrialization. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Wallerstein, Immanuel (1974–2011). The Modern World
System. 4 Vol. New York: Academic Press.
Ward-Perkins, Bryan (2006). The Fall of Rome and the
End of Civilization. New York: Oxford University Press.
Weber, Max (2002). The Protestant Ethic and the Spirit of
Capitalism. New York: Penguin.
Webster, David L. (2002). The Fall of the Ancient Maya. New York: Thames and Hudson.
Webster, David L., Ann Corinne Freter, and Nancy
Gonlin (2000). Copan: The Rise and Fall of an Ancient
Maya Kingdom. Fort Worth, Tex.: Harcourt College Publishers.
Wheatcroft, Stephen G., and Robert W. Davies
(1994a). "The Crooked Mirror of Soviet Economic
Statistics." In Robert W. Davies, Mark Harrison, and
Stephen G. Wheatcroft, eds. The Economic
Transformation of the Soviet Union, 1913–1945. New
York: Cambridge University Press.
——(1994b). "Population." In Robert W. Davies, Mark
Harrison, and Stephen G. Wheatcroft, eds. The Economic
Transformation of the Soviet Union, 1913–1945. New
York: Cambridge University Press.
Wiener, Jonathan M. (1978). Social Origins of the New
South: Alabama, 1860–1885. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
Williamson, John (1990). Latin American Adjustment: HowMuch Has Happened? Washington, D.C.: Institute of
International Economics.
Wilson, Francis (1972). Labour in the South African Gold

Mines, 1911–1969. New York: Cambridge University
Press.
Wilson, Woodrow (1913). The NewFreedom: A Call for
the Emancipation of the Generous Energies of a People. New York: Doubleday.
Woodward, C. Vann (1955). The Strange Career of Jim
Crow. New York: Oxford University Press.
Woodward, Ralph L. (1966). Class Privilege and
Economic Development: The Consulado de Comercio of
Guatemala, 1793–1871. Chapel Hill: University of North
Carolina Press.
Wright, Gavin (1978). The Political Economy of the Cotton South: Households, Markets, and Wealth in the Nineteenth Century. New York: Norton.
— —(1986). Old South, New South: Revolutions in the
Southern Economy Since the Civil War. New York: Basic Books.
— —(1999). "The Civil Rights Movement as Economic History." Journal of Economic History 59: 267–89.
Zahedieh, Nuala (2010). The Capital and the Colonies:
London and the Atlantic Economy, 1660–1700. New York: Cambridge University Press.
Zewde, Bahru (2002). History of Modern Ethiopia, 1855–
1991. Athens: Ohio University Press.
Zohary, Daniel, and Maria Hopf (2001). Domestication
of Plants in the Old World: The Origin and Spread of
Cultivated Plants in West Asia, Europe, and the Nile Valley Third Edition, New York: Oxford University Press.